МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 14

На пошану
професора Петра Брицького

ЧЕРНІВЦІ
2011

ББК 63.3 (4 укр)
П 35

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей “Історичні науки”. – (Див.: Бюлетень ВАК України. – 2010. – №3. – С.11).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Михайлина П.В.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
к.і.н., асист. Дробіна Л.М. (секретар),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

П 35 **Питання історії України**. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2011. – Т.14. – 288 с.

У збірнику наукових праць, присвяченому 80-річному ювілею проф. П.П. Брицького, висвітлюються різні аспекти української історії: стосунки Київської Русі з Візантією, діяльність П.Калнишевського, І.Мазепи, місцеве самоврядування в Україні у складі Російської імперії та піднесення національної самосвідомості українців, події визвольних змагань 1917-1921 рр., Другої світової війни та другої половини 40-х – початку 50-х рр. XX ст., процеси державотворення в незалежній Україні, гендерної політики. Вміщено низку статей з історії Буковини і Хотинщини, а також з спеціальних та допоміжних історичних дисциплін, зокрема археології, історичного краєзнавства та ін.

Для науковців, працівників вищих і середніх навчальних закладів, студентів, краєзнавців, усіх шанувальників вітчизняної історії.

The collection of scientific works, dedicated to 80th anniversary of professor Petro Bryts’kyi, covers different aspects of history of Ukraine: the relationship of Kievan Rus and the Byzantine Empire, the activity of P. Kalnyshevskyi, Ivan Mazepa, the local government in Ukraine within the Russian Empire and the rising of Ukrainian national identity, the events of the liberation struggle of 1917-1921, during the World War II and the second part of the 40's and early 50's of 20th century. The processes of nation-building of independent Ukraine, Gender Policy. The collection contains series of articles about the history of Bukovina and Khotyn district, as well as special and auxiliary disciplines, including archeology, history and local history, etc.

For scientists, workers and higher education institutions, students, local historians, all fans of the national history.

ББК 63.3 (4 укр)

Зважаючи на свободу наукової думки, редколегія бере до друку й статті тих авторів, погляди яких не в усьому поділяє.

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2011

ЗМІСТ

НАШ ЮВІЛЯР

1. **Добржанський Олександр (Чернівці)**
Петро Брицький – визначний дослідник історії України XX ст. 9

2. **Баженов Лев (Кам’янець-Подільський)**
Співпраця на ниві історичної науки, буковинознавства і поділлєзнавства 10

3. **Місінкевич Леонід (Хмельницький)**
Людина щедрого серця 12

4. **Холодницький Василь (Чернівці)**
Невгамовний Петро Павлович 13

5. **Білецький Борис (Чернівці)**
Петро Павлович Брицький – perpetuum mobile! 16

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

1. **Филипчук Олександр (Чернівці)**
Князь Ігор в „Історії” Лева Диякона 18

2. **Коцур Галина (Київ)**
Кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський:
нові підходи до з’ясування дискусійних сторінок біографії 25

3. **Яценюк Галина (Чернівці)**
Становлення політичної кар’єри Івана Мазепи в часи гетьманування Івана Самойловича 29

4. **Леміш Наталія (Конотоп, Сумська обл.)**
Законодавче регулювання процесу управління губерніями
Лівобережної України в першій половині XIX ст. 33

5. **Обметко Оксана (Київ)**
Труднощі у діяльності українських земств у другій половині XIX ст. 38

6. **Галик Володимир (Дрогобич)**
Участь Івана Франка у радикальних вічах та товариствах Прикарпаття
у першій половині 90-х рр. XIX ст. 43

7. **Скорейко Ганна (Чернівці)**
Символізм постаті Маркіяна Шашкевича в українському суспільному русі
XIX – на початку XX ст.: (до 200-річчя з дня народження Маркіяна Шашкевича) 49

8. **Коляда Ігор (Київ)**
Інтелектуальна еліта та формування етносоціальної свідомості
українців у другій половині XIX ст. 55

9. **Гуйванюк Микола (Чернівці)**
Літературна та публіцистична спадщина Леся Мартовича як джерело до вивчення суспільно-політичних процесів у Галичині в кінці XIX – на початку XX ст. 60

10. **Каня Лешек (Сулєхов, Польща)**
Польське військове судочинство і поліцейські органи під час боїв за Львів
(1-21 листопада 1918 р.) 64

11. **Дацків Ігор (Тернопіль)**
Дипломатична діяльність Української Народної Республіки
у захисті державності в добу Директорії 72

12. **Королько Андрій (Івано-Франківськ)**
Румунська окупація Покуття у ході національно-визвольних змагань
західних українців (травень-серпень 1919 р.) 78

13. **Кармалюк Сергій, Кармалюк Юлія (Чернівці)**
Соціальна допомога цивільному населенню та армії Українським Товариством Червоного Хреста в 1919-1920 рр. 84

14. **Молоткіна Валентина (Переяслав-Хмельницький)**
Види діяльності органів контролю (цензура) за друкованими виданнями радянської України (20-30-ті рр. XX ст.) 88

15. **Грицюк Валерій (Київ)**
Оточення великих угруповань німецьких військ в ході зимового наступу Червоної армії на Правобережній Україні у 1944 р. 92

16. **Мизак Нестор (Чернівці)**
Діяльність референтури пропаганди УПА-„Захід" і збройного підпілля ОУН у 1942-1952 рр. 99

17. **Білецький Борис, Замятіна Наталія (Чернівці)**
Альтернативна і відновлювальна енергетика в Україні та світі: сучасний стан і перспективи розвитку 104

18. **Мельничук Галина (Чернівці)**
Регіональні політичні еліти і їх вплив на процеси державотворення в Україні 109

19. **Чайка Галина (Чернівці)**
Гендерний аспект у сучасній державній службі України 113

20. **Стрельчук Наталія (Чернівці)**
Міжетнічні відносини і міжетнічна толерантність в українсько-румунському прикордонні (на прикладі Чернівецької області) 118

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

1. **Балух Олексій (Чернівці)**
Буковина у прикордонних стосунках Молдавії та Польщі в 1500-1538 рр. 123

2. **Чучко Михайло (Чернівці)**
Буковина та її жителі в описах першої половини XIX ст. 128

3. **Богачик Тамара (Чернівці)**
Північнобессарабські села у дореформений період (1812-1868 рр.) 134

4. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Православний релігійний фонд Буковини (1786-1918 рр.): соціально-економічний аспект 139

5. **Добржанський Сергій, Флореску Людмила (Чернівці)**
Громадсько-політична діяльність Іларія Карбулицького 154

6. **Руснак Олександр (Чернівці)**
Центральна лікарня Чернівців у міжвоєнний період 159

7. **Дробіна Лілія (Чернівці)**
Мережа повоєнних лікувальних закладів для інвалідів Великої Вітчизняної війни в Чернівецькій області 165

8. **Суровцев Олег (Чернівці)**
Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів 169

9. **Герегова Світлана (Чернівці)**
„Актор номер один" українського поетичного кіно (до 70-річчя від дня народження Івана Миколайчука) 176

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

1. **Возний Ігор (Чернівці)**
Залізоробне ремесло та вироби з чорного металу за матеріалами відкритих поселень X − XIV ст. на території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром 183

2. **Гуменюк Тетяна (Івано-Франківськ)**
Археологічна наука в західних областях УРСР у другій половині 40-х – 80-ті роки XX ст.: історіографічний аспект 190

3. **Танащик Дмитро (Чернівці)**
Публікації матеріалів музейних збірок та приватних колекцій Львова у наукових працях XIX – початку XX ст. 194

4. **Мустеца Василь (Чернівці)**
Походження назви села Шубранець Заставнівського району: легенди, теорії, припущення 198

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

1. **Кузь Анатолій (Чернівці)**
„Inuentarium rerum armorum et munitionum…" (Опис військового озброєння Кафи 1474 р.) 204

2. **Ковалець Тарас (Чернівці)**
Постачання і забезпечення Війська Запорозького у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні 212

3. **Томак Наталія (Чернівці)**
Відомості про число населення і поселень Хотинщини наприкінці XVI – першої половини XVIII ст. 218

4. **Копистиринська Тетяна (Дніпропетровськ)**
Катеринославщина: від аграрного регіону до промислового гіганта 223

5. **Гуцалюк Інна (Луцьк)**
Організація Українською Центральною радою власних збройних формувань у Західній Волині 229

6. **Остапчук Олександр (Київ)**
Організація з'єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 року по липень 1944 року 235

7. **Абрамова Наталія (Чернівці)**
Голокост на Буковині через призму буковинської поліетнічності 240

8. **Попова Діна (Київ)**
Історичні та економічні передумови виникнення кримської проблеми 246

ДОКУМЕНТИ

1. **Ботушанський Василь (Чернівці)**
Віденські архіви про буковинські справи 251

2. **Ботушанський Олег (Чернівці)**
Документ, що свідчив про розвиток і проблеми сільської кооперації на Буковині на початку XX ст. 252

РЕЦЕНЗІЇ

Яценюк Фадей (Чернівці)
Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с. 255

АНАЛІТИЧНІ НАУКОВІ ОГЛЯДИ

Добржанський Олександр, Ботушанський Василь (Чернівці)
Наукові дослідження на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2006-2010 рр. (Аналітичний огляд) 257

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 2010 р. 280

ПОТОЧНА НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ 284

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 286

CONTENTS

OUR HERO OF THE DAY

1. **Dobrzhanskiy Oleksandr (Chernivtsi)**
Petro Bryts'kyi – the Distinguished Researcher of History of Ukraine of 20th Century 9

2. **Bazhenov Lev (Kamianets'-Podils'kyi)**
Cooperation at the Field of Historical Science, Studiing of Bukovina and Podillia 10

3. **Misinkevich Leonid (Khmel'nickiy)**
Man of generous heart 12

4. **Kholodnyts'kyi Vasyl (Chernivtsi)**
Ever-active Petro Pavlovich 13

5. **Bilets'kyi Borys (Chernivtsi)**
Petro Bryts'kyi – perpetum mobile! 16

HISTORY OF UKRAINE

1. **Fylypchuk Oleksandr (Chernivtsi)**
Prince Igor in the „History" of Leo the Deacon 18

2. **Kotsur Halyna (Kyiv)**
Ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevskyi: the New Methods of Approaching
in Clarifying of the Debatable Pages of His Biography 25

3. **Yatsenyuk Halyna (Chernivtsi)**
The Formation of the Political Career of Ivan Mazepa in Hetman Ivan Samoilovych Times 29

4. **Lemish Nataliia (Konotop, Sumy region)**
Legal Regulation of Management Process Over Left Bank Ukraine Provinces
in the First Part of 19th Century 33

5. **Obmetko Oksana (Kyiv)**
Difficulties of the Ukrainian Zemstvo Functioning in the Second Part of 19th Century 38

6. **Halyk Volodymyr (Drohobych)**
Participation of Ivan Franko in Radical Meetings (Viche) and Societies of Prykarpattya
in the First Part of 90s of 19th Century 43

7. **Skoreyko Hanna (Chernivtsi)**
Markiyan Shashkevych Figure Symbolism in the Ukrainian Social Movement in the 19th – 20th
Century: (to Anniversary of 200 Years Since Markiyan Sgashkevych Was Born) 49

8. **Kolyada Igor (Kyiv)**
The Intellectual Elite and the Formation of Ethno-social Consciousness of Ukrainians
in the Second Part of the Nineteenth Century 55

9. **Guivaniuk Mykola (Chernivtsi)**
Literary and Journalistic Heritage of Les Martovich as a Source to Study the Socio-Political Processes
in Galicia in the late 19th – early 20th Century 60

10. **Kania Leshek (Suliehov, Poland)**
Polish Military Justice and Police Authorities During the Fighting for L'viv (November 1-21, 1918) 64

11. **Datskiv Igor (Ternopol')**
Diplomatic Activity of Ukrainian National Republic in Defence of State System in Directory Time 72

12. **Korol'ko Andriy (Ivano-Frankivsk)**
The Romanian Occupation of Pokuttya During the National Liberation Movements
of the Western Ukainians (May – August, 1919) 78

13. **Karmalyuk Sergii, Karmalyuk Yuliya (Chernivtsi)**
Social Assistance of the Ukrainian Red Cross Society to the Civilian Population
and Army in 1919-1920 84

14. **Molotkina Валентина (Pereyaslav Khmel'nyts'kyi)**
The Types of Control Bodies (Censorship) Activity Over Printed Editions of the Soviet Ukraine
(in 20-30s of 20th Century) 88

15. **Gritsjuk Valerii (Kiev)**
Sharpening of the Big Groupings of German Armies During Winter Approach of Red Army
in Right-Bank Ukraine in 1944 92

16. **Myzak Nestor (Chernivtsi)**
The Activity of the Propaganda Secretariat of the Ukrainian Insurgent Army „West" and the Armed
Underground of the Ukrainian Nationalists' Organization During 1942-1952 99

17. **Biletskyy Boris, Zamyatina Natalia (Chernivtsi)**
Alternative and Renewable Energy in Ukraine and in the World:
Current Status and Development Prospects 104

18. **Melnychuk Galina (Chernivtsi)**
Regional Political Elites and Their Influence on the Processes of State-building in Ukraine 109

19. **Chayka Galina (Chernivtsi)**
Gender Aspects in the Contemporary Public Service of Ukraine 113

20. **Nataliya Strel'chuk (Chernivtsi)**
Inter-ethnic Relations and Ethnic Tolerance in the Ukrainian-Romanian Borderland
(Based on the Example of the Chernivtsi Region) 118

HISTORY OF BUKOVYNA AND NORTHERN BESSARABIA (KHOTYNSHCHYNA)

1. **Balukh Aleksey (Chernivtsi)**
Bukovina in Borderland Relations of Moldavia and Poland in 1500-1538 123

2. **Chuchko Mykhailo (Chernivtsi)**
Bukovina and Its Inhabitants in Descriptions in First Part of the 19th Century 128

3. **Bohachyk Tamara (Chernivtsi)**
Villages of North Bessarabia During Pre-reform Period (1812-1868) 134

4. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
Orthodox Religious Fund of Bukovina (1786-1918): Socio-economic Aspect 139

5. **Dobrganskyy Serhiy, Floresku Ludmila (Chernivtsi)**
Public-politikal Aktivity of Ilariy Carbulickyy 154

6. **Rusnak Oleksandr (Chernivtsi)**
Chernivtsi Central Hospital in Interwar Period 159

7. **Drobina Lilia (Chernivtsi)**
Network of Postwar Medical Institutions for Disabled Veterans of World War II in Chernivtsi Region 165

8. **Surovtsev Oleh (Chernivtsi)**
Resistance of Bukovynian Jewry During the Events of the Holocaust:
Examples, Thoughts and Myths Overcoming 169

9. **Geregova Svitlana (Chernivtsi)**
„Actor Number One" of the Ukrainian Poetic Cinema
(Dedicated to 70th Anniversary of Ivan Mykolaichuk) 176

SPECIAL AND AUXILIARY HISTORICAL SUBJECTS

1. **Vozny Ihor (Chernivtsi)**
Iron Crafts and Handiwork of Ferrous Metals Based on the Materials from Open Settlements
of the 10th – 14th Centuries at the Territory Between Upper Siret and Middle Dnister 183

2. **Gumenjuk Tetjana (Ivano-Frankivsk)**
Archeologigal Science in Western Areas of the USSR in Second Part of the 40s – 80s of 20th Century: Historiographic aspect 190

3. **Tanaschyk Dmitriy (Chernivtsi)**
Publication of the Materials of Museum and Private Collections of Lviv in the Scientific Works of the 19th – Early 20th Centuries 194

4. **Musteca Vasyl' (Chernivtsi)**
Provenance of the Name Shubranec' at Zastavna District: Legends, Theories, Suppositions 198

WORKS OF NOVICE SCIENTISTS

1. **Kuz' Anatoliy (Chernivtsi)**
„Inuentarium rerum armorum et munitionum…" (Description of Military Weapons of Caffa, 1474) 204

2. **Kovalets' Taras (Chernivtsi)**
Zaporozhian Army's Supplies and Logistical Support in the Uprisings in 20-30s of the 17th Century in Ukraine 212

3. **Tomak Natalia (Chernivtsi)**
Information About Quantity of Inhabitants and Settlements of Khotyn in 16th – First Part of 18th Century 218

4. **Kopystyryns'ka Tetiana (Dnipropetrovs'k)**
Katerynoslav District: from Agrarian Region to Industrial Giant 223

5. **Gutsaljuk Inna (Luts'k)**
Organization of the Own Armed Units by Ukrainska Centralna Rada (Ukrainian Central Advice) in Western Volyn' 229

6. **Ostapchuk Oleksandr (Kiev)**
Organization of Air Defense Troops Units of the 1st Ukrainian Front in the Period from October 1943 till July 1944 235

7. **Abramova Natalia (Chernivtsi)**
Holocaust in Bukovina Through the Prism of Bukovinian Multiculturalism 240

8. **Popova Dina (Kiev)**
The Historical and Economic Reasons of Crimean Problem Origin 246

DOCUMENTS

1. **Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)**
Viennese Archives About Bukovinian Events 251

2. **Botushanskyi Oleg (Chernivtsi)**
The Document That Indicated the Development and Problems of Rural Cooperation in Bukovina in the Beginning of 20th Century 252

REVIEWS

Yatsenyuk Fadey (Chernivtsi)
Makar Yuriy, Gornyi Michael, Makar Vitaliy, Salyuk Anatoliy. From deportation to deportation. Social and Political Life of Ukrainians from Kholmschyna and Pidliashia (1915-1947). Research. Memoirs. Documents. Tom. 1. Research. – Chernivtsi: Bukrek, 2011. – 880 p. 255

ANALITICAL SCIENTIFIC REVIEW

Dobrzhanskiy Oleksandr, Botushanskyi Vasyl (Chernivtsi)
Scientific Researches of of History of Ukraine Department of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University in 2006-2010 (Analytical review) 257

INFORMATION ABOUT SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE HISTORY OF UKRAINE'S DEPARTMENT OF THE YURIY FED'KOVYCH CHERNIVTSI NATIONAL UNIVERSITY IN 2010 280

CURRENT RESEARCH INFORMATION 284

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 286

НАШ ЮВІЛЯР

Олександр Добржанський (Чернівці)

ПЕТРО БРИЦЬКИЙ – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX ст.

Відомий український історик, доктор історичних наук, професор Брицький Петро Павлович народився 5 лютого 1931 р. в с. Лисанівці, Старосинявського району Хмельницької області. До війни закінчив 3 класи Лисанівської неповно-середньої школи. Під час німецької окупації з 1941 р. до весни 1944 р. школа не діяла. Навчання в школі відновилося лише після звільнення території від гітлерівських загарбників і то із запізненням – з 1 жовтня 1944 р., після закінчення основних сільськогосподарських робіт в колгоспі. Як і його ровесники працював у колгоспі з весни до пізньої осені, майже всі чоловіки були на фронті, в тому числі і його батько, який загинув у вересні 1944 р. на території Польщі. Повноцінне навчання в школі було в основному в зимовий період. За якісну успішність Петра перевели зразу в 5-й клас. Починаючи з 1946 р. „за рознарядкою" певну кількість хлопців сільська рада відправляла на Донбас в гірничі училища. Нелюбов до гірничої спеціальності і наступний голод змусили залишити навчання в загальноосвітній школі і в грудні 1946 р. виїхати до м. Львова в пошуках кращої долі. Впродовж 1947 р. – навчання в школі фабрично-заводського навчання (ФНЗ) на столяра, яку успішно закінчив. Через хворобу був звільнений від відробітку 2-х років згідно з законом. Повернувшись додому, в 1948 р. впродовж кількох місяців підготувався й відмінно склав екзамени за неповно-середню школу (7 класів) з Похвальною грамотою.

Зважаючи на матеріальну скруту для подальшого навчання довелося вибирати серед спеціальних навчальних закладів ті, в яких був коротший строк навчання. Так, Петро опинився у фельдшерській школі м. Станіслава (нині – Івано-Франківськ), де впродовж 1948-1951 р. здобував спеціальність фельдшера. Закінчив її на „відмінно", отримав диплом з відзнакою і направлення до Станіславського медичного інституту. Але через складні матеріальні умови вирішив один рік попрацювати. Був призначений на посаду фельдшера дільничної лікарні с.Динівці, Новоселицького району Чернівецької області. За відсутності лікарів виконував обов'язки завідувача цієї лікарні, яка обслуговувала 7 сіл.

У грудні 1951 р. був призваний до лав Радянської армії, служба в якій продовжувалася до грудня 1954 р. В період служби пощастило успішно здати екзамени за 10 класів – на атестат зрілості в одній з вечірніх середніх загальноосвітніх шкіл м. Львова.

Після демобілізації кілька років працював фельдшером в селах Вижницького району Чернівецької області і паралельно навчався на заочному відділенні історичного факультету. Водночас за сумісництвом 1957-1959 рр. викладав історію в місцевій школі.

З квітня 1960 р. до липня 1962 р. працював на партійній роботі у Вижницькому райкомі, а згодом – у Чернівецькому обкомі компартії, звідкіля звільнився за власним бажанням й перейшов на педагогічну роботу. 1962-1975 рр.– працював на педагогічній роботі в школах м.Вижниці Чернівецької області, в т.ч. 10 років директором школи, з них 6 років – школи-інтернату.

З грудня 1975 р. до грудня 1976 р.– у річній аспірантурі Інституту історії Академії наук УРСР. З 2 січня 1977 р. працював викладачем, старшим викладачем, доцентом (з 1982 р.), професором (з 1993 р.) по даний час у Чернівецькому державному (тепер – національному) університеті.

В 1988 р. за пропозицією ректорату очолив кафедру історії КПРС. В умовах перебудови й гласності в січні 1990 р. при підтримці й сприянні ректорату її було реорганізовано в кафедру політичної історії, а в грудні того ж року – у кафедру політичних наук (політичної історії, політології та соціології).

Кандидатську дисертацію „Інтернаціональний характер антифашистського руху Опору в гітлерівських концтаборах (Бухенвальд, Маутхаузен, Міттельбау-Дора)" успішно захистив у червні 1977 р. в спеціалізованій вченій раді Інституту історії АН УРСР.

Докторську дисертацію „Політика СРСР по підготовці національних кадрів для країн, що розвиваються (1955-1985 рр.)" захистив 21 січня 1993 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Білоруського державного університету (м. Мінськ), бо ВАК України ще не була створена, а ВАК СРСР (під такою назвою вона існувала ще й після розпаду СРСР) в Україні вже не визнавалася. Білорусія її ще визнавала, тож П. П. Брицький отримав диплом доктора історичних наук в Москві у ВАК СРСР. Але в 1993 р. з'явився наказ міністра освіти та науки України П. Таланчука про те, що захищені дисертації після 1992 р. за межами України не мають юридичної сили й потребують нострифікації. Тому 25 лютого 1994 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України Академії наук України відбувся повторний захист дисертації.

Сфера наукових інтересів – політична історія України та всесвітня історія XX – початку XXI століття.

За десятиліття педагогічної і наукової діяльності виконував безліч громадських доручень. Одне з них – з 1963 р. й дотепер є членом правління Чернівецької обласної організації Товариства „Знання" і діючим лектором. Правлінням Товариства „Знання" України був нагороджений Почесною грамотою „За вагомий особистий внесок в інтелектуальне і духовне збагачення українського суспільства, багаторічну і плідну працю в Товаристві „Знання" України".

У 2007 р. за дослідження Голодомору 1932-1933 рр. в Україні нагороджений орденом „За заслуги III ступеня".

Професор Петро Брицький – людина виняткового таланту, працездатності і наукового хисту. Його праці відзначаються творчим осмисленням історичних джерел і доходженням глибоких об'єктивних висновків. Незважаючи на поважний вік, науковець продовжує опрацьовувати документи і матеріали в архівах та бібліотеках, бере активну участь у багатьох наукових конференціях у різних містах України. Як педагог він – талановитий лектор і вихователь студентської молоді, за що його люблять і поважають як колеги-викладачі, так і студенти.

Тож у рік Вашого 80-ліття колектив викладачів, співробітників і студентства факультету щиро здоровлять Вас з ювілеєм і бажають довгих літ життя й творчої наснаги.

Лев Баженов
(Кам'янець-Подільський)

СПІВПРАЦЯ НА НИВІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ, БУКОВИНОЗНАВСТВА І ПОДІЛЛЄЗНАВСТВА

Ще з початку 1990-х років мені було відомо про наукову діяльність на кафедрі історії України Чернівецького державного (нині національного) університету імені Юрія Федьковича професора Петра Павловича Брицького, а також як товариську, ерудовану в різних галузях історичних знань людину, провідного вченого. Нагода ж близько з ним познайомитися, постійно спілкуватися, вивчати його педагогічний і науковий досвід припала на 2000-й рік, коли мене було обрано членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій з історії України та всесвітньої історії в Чернівецькому університеті. Так сталося, що ми відтоді зустрічаємось обидва ось уже десять років майже щомісяця, не рахуючи спільної співучасті в роботі різних наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів як на Буковині, так і на Поділлі.

Працюючи в спеціалізованій вченій раді, я спостерігав виступи Петра Павловича як офіційного опонента, під час обговорення і дискусій, пов'язаних із розглядом і захистом дисертаційних робіт. Мене вражали його аргументованість аналізу змісту дисертацій, принциповий підхід в оцінці отриманих здобувачем наукових результатів дослідження в поєднанні з доброзичливістю, демократичністю, співпереживанням, позитивним голосуванням стосовно того, хто захищає дисертацію. Як з'ясувалося,

Червень 2009 р. Біля обеліска полковнику П. Болбочану, неподалік якого він був розстріляний (ст. Балин, 20 км від Кам'янець-Подільського) Виступ перед учнями і вчителями початкової школи с. Балин

цьому процесу завжди передує підготовча праця Петра Павловича з тими дисертантами та їх роботами, які готуються до захисту. Більшість дисертацій, які потрапляють у спеціалізовану раду, проходять рецензування в Петра Павловича на шляху до їх рекомендації кафедрою історії України до захисту. Вчений завжди уважно прочитує дисертацію, ще до засідання своєї кафедри домагається, щоб виявлені ним принципові недоліки автор дослідження своєчасно усунув, при цьому подає свої поради, рекомендації, з'ясовує ділові, наукові якості, життєві характеристики здобувача, прагне встановити з ним приязні стосунки. Як засвідчили мої спостереження, здобувачі, які пройшли школу Петра Павловича, назавжди зберігають найтепліші почуття про свого наставника, підтримують постійно з ним зв'язки. Вищесказане не просто комплімент, офіційна данина поваги до вченого. Образно кажучи, через руки Петра Павловича пройшли мої дисертанти Анатолій Трембіцький, Артур Михайлик, Едуард Зваричук, Геннадій Кучеров та інші, мої діти Олександр і Валентина Баженови, які успішно захистили у Чернівецькій спецраді кандидатські дисертації, моя дружина Стефанія Едуардівна, яка завдячує допомозі у підготовці до захисту докторської дисертації. Саме від них та інших здобувачів більше детально дізнався про „кухню" співпраці Петра Павловича зі здобувачами, про щирі і теплі відгуки, про нього.

Чернівецька спеціалізована вчена рада з історичних наук давно здобула в Україні визнання як високопрофесійної, принципової і демократичної, яка „видає на гора" високоякісні дисертації й випускає у світ висококваліфікованих докторів і кандидатів історичних наук. Вважаю, що у цьому є вагома заслуга також члена ради П. П. Брицького.

Проте наші спільні інтереси не обмежилися роботою у цій спецраді. Петро Павлович є творчою людиною, має різноманітні наукові інтереси, які стосуються всесвітньої історії, історії України, особливо періоду XIX-XX ст., у першу чергу проблем визвольних змагань і національного відродження, доби тоталітаризму, а також у цьому контексті історії Буковини, Поділля та інших регіонів держави. Вчений є одним із організаторів, активних учасників I-VIII відомих в Україні Буковинських міжнародних історико-краєзнавчих конференцій. Мені доводилося слухати його доповіді на пленарних і секційних засіданнях IV і V цих авторитетних наукових форумів і сприйняти як фахівця-буковинознавця, а познайомившись з іншими історико-краєзнавчими публікаціями, сприймаю Петра Павловича як діяча краєзнавчого руху на Буковині-Чернівеччині. Мені дуже відрадно, що вчений неодноразово пропонував мені виступити рецензентом своїх наукових видань. Зокрема, мені довелося рецензувати колективні монографії П. П. Брицьиого, О. В. Добржанського, Є. П. Юрійчук „Буковинці у боротьбі за українську державність (1917-1922 рр.)" (Чернівці, 2007. – 483 с.), П. П. Брицького, О. В. Добржанською „Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР" (Чернівці. 2007.– 241 с.) та інші. Хочу зазначити, що під впливом Петра Павловича, Василя Мефодійовича Ботушанського, Олександра Володимировича Добржанського та інших їх колег з кафедри історії України Чернівецького університету я, з одного боку, став членом редколегії низки історичних

збірників цього закладу, а з другого,– прилучився до досліджень окремих аспектів історії Буковини, а, головне, встановилися міцні наукові зв'язки між істориками Буковини і Поділля.

П. П. Брицький не тільки науково, а й родинно тісно зв'язаний з подільськими областями – Хмельниччиною та Вінниччиною, особливо зі Старою Синявою, Яришевим, що на Могилів-Подільщині, м.Хмельницьким та іншими місцями. Тому він щорічно чимало разів відвідує цей край по лівому березі Дністра, має тут доволі друзів. Одночасно вчений захоплюється дослідженнями історії Поділля, його постатей, не обминає проведення історико-краєзнавчих і науково-практичних конференцій, симпозіумів, круглих столів, що відбуваються в регіоні, й на цьому грунті в нас налагодилася спільна співпраця. Ми разом виступали на пленарних засіданнях науково-краєзнавчих конференцій у Могилеві-Подільському, Барі (Вінниччина), Кам'янці-Подільському, Хмельницькому, Меджибожі та ін. (Хмельниччина). Я досі пам'ятаю виступи П. П. Брицького на XI і XII відомих Подільських історико-краєзнавчих конференціях (2005 і 2007 рр.), де Петро Павлович керував науковими секціями, його доповіді на науковому симпозіумі, присвяченому 110-й річниці від дня народження видатного українського вченого-емігранта Володимира Січинського (2004 р.) та на міжнародній науково-краєзнавчій конференції „Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського" (15-16 грудня 2009 р), на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Геноцид. Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині" (19-20 листопада 2008 р.) та інших, які відбулися в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. До речі, вчений часто буває в цьому закладі, його завжди радо зустрічають і шанують на історичному факультеті.

Або візьмемо такий факт науково-громадської діяльності П. П. Брицького на Хмельниччині. 16 травня 2009 р. на залізничній станції Балин, що в Дунаєвецькому районі, відбувся мітинг-реквієм у зв'язку з відкриттям меморіальної дошки полковнику Дієвої армії УНР Петру Федоровичу Болбочану, який без вини засуджений, був розстріляний неподалік цього місця 28 червня 1919 року. На мітингу був присутній і виступив Петро Павлович, який у 2005 році видав свою книгу „Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана". У цій книзі, як і виступі на мітингу, вчений розсекретив документи щодо воєнноначальника П. Болбочана, які реабілітовують цю постать в історії, визнають заслуги в Українській революції.

Цього ж дня П. П. Брицький взяв участь у відкритті ще однієї меморіальної дошки в Дунаєвецькому районі – на приміщенні загальноосвітньої школи I-III ступенів в історичному селі Тинна. Урочистості були присвячені випускнику школи, згодом знаному вченому-філологу Миколі Андрійовичу Ігнатенку (1939-2005). Як з'ясувалося, Петро Павлович відіграв важливу роль у долі цього вченого. Випускника Чернівецького університету М. А. Ігнатенка було направлено на роботу вчителем до школи у райцентрі Вижниця, де у той час директором працював П. П. Брицький. Він помітив здібності в молодого вчителя до наукового пошуку і сприяв його вступу до аспірантури при Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка. П. П. Брицький виступив на зібранні жителів села з спогадами про багаторічну дружбу з М. І. Ігнатенком.

Враховуючи значну кількість праць з історії Поділля, активну участь у подільських наукових форумах, наукову і практичну допомогу у ліквідації „білих плям" в минулому краю, можна по праву вважати П. П. Брицького одним із сучасних діячів краєзнавчого руху на Хмельниччині й Вінниччині.

У дні славного ювілею П. П. Брицького ми бажаємо шановному метру, доктору історичних наук, професору міцного здоров'я, добробуту, щастя, нових звершень на педагогічній і науковій ниві, зростання гурту талановитих учнів і послідовників. Многая літа!

Леонід Місінкевич
(Хмельницький)

ЛЮДИНА ЩЕДРОГО СЕРЦЯ

У кожної людини на її життєвих перехрестях відбувається безліч зустрічей та знайомств. Одні запам'ятовуються надовго, западають у душу і в подальшому переростають у справжню дружбу, інші згадуються дуже рідко, від випадку до випадку. Бувають і такі, що губляться у буднях щоденних турбот.

Моє знайомство з Петром Павловичем Брицьким відбулося заочно через його наукову працю „Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)", яку запропонував мені прочитати помічник голови Хмельницької обласної державної адміністрації Валерій Григорович Брицький. З Валерієм Григоровичем ми пропрацювали разом понад десять років, на які випали події, пов'язані з відкриттям Шепетівського музею ім. Миколи Островського. Книга його родича мене зацікавила передусім тим, що була підготовлена і видрукувана в період, коли в нашому суспільстві на хвилі горбачовської перебудови та гласності, а потім у часи політичної боротьби між націонал-демократами та прихильниками комуністичної ідеї в незалежній Україні невпинно насаджувалася думка про особливу роль у перемозі військових формувань західних держав та принижувалася роль народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни.

Незважаючи на нечисленні дослідження означеної проблематики за матеріалами XI Всеукраїнської наукової конференції „Велика Вітчизняна війна: нові сторінки історії, імена, події", присвяченої 60-річчю визволення України від фашистських загарбників, що відбулася в м.Хмельницькому в жовтні 2004 року, були оприлюднені досі невідомі

аспекти Другої світової війни, розкриті питання формування Руху Опору в Україні, функціонування радянської тоталітарної системи, про які здебільшого вперше повідали історики.

Петро Павлович Брицький увійшов у моє життя несподівано швидко й непомітно: за декілька годин спілкування на V Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, яка відбулася у вересні 2005 року, мені здалося, що я знаю його впродовж декількох десятків років. А розпочалося все з того, що Петро Павлович прийняв рішення особисто зустріти земляків із Хмельниччини, які брали участь у конференції. Далі була чудова екскурсія по університету, його захоплююча розповідь про історію навчального закладу та Буковину. Отож, час перебування на конференції дозволив отримати надзвичайно вагому інформацію і з особливою теплотою відчути щире ставлення як нашого земляка, так і організатора конференції в особі декана факультету О. В. Доброжанського.

Буду відвертим, особливо приємно писати про земляка, доктора історичних наук, професора, викладача за покликанням, з Божим даром, умінням донести до молодих сердець розумне, добре, вічне. Він прагне поділитися своїм великим науковим потенціалом та життєвим досвідом, передати майбутнім фахівцям свої знання, які здобуває впродовж десятиріч.

Не можу залишити поза увагою і тих випадків, які стосувалися мене особисто. 2004-2009 роки в моїй науковій діяльності були позначені роботою над великою комплексною темою „Процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби у другій половині XX – на початку XXI століття". Роки виснажливої праці в центральних та обласних архівах, безсонних ночей над опрацюванням цих матеріалів увінчались виходом монографії та близько 40 наукових статей. Особисто для мене надзвичайно важливою була оцінка моїх наукових досліджень з боку тих науковців, через життя яких пройшли суспільно-політичні зміни та реформи нашого суспільства. Таку принципову оцінку, доброзичливі побажання та зауваження вдалося мені почути від Петра Павловича. До прикладу, при узагальненні матеріалів про особливості реабілітаційних заходів у західних областях УРСР мені дуже знадобились його розповіді про перебіг суспільних подій у регіоні, де він працював і мав можливість бути очевидцем їх проведення.

Наші земляцькі стосунки постійно розширювалися. Я все частіше ловив себе на думці, що мені не вистачало виважених порад чуйної та доброзичливої Людини, з якою можна було подискутувати з різних проблем суспільно-політичного життя держави. Отож, дефіцит спілкування я прагнув компенсувати зустрічами на наукових конференціях, телефонними розмовами, обміном науковою інформацією. Наші наукові інтереси сприяли появі спільного наукового дослідження щодо вивчення соціально-економічної політики радянської держави в період голодомору на Хмельниччині у 1946-1947 роках.

Одного разу розповів Петру Павловичу про свою роботу в складі обласної редакційної колегії з підготовки науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією" і одразу відчув його зацікавленість проблемами редакційно-видавничої групи. І це цілком зрозуміло, адже майже кожна родина відчула страшні наслідки репресивного сталінського режиму. Не обійшла вона і родину Брицьких. Дядько Йосип Олексійович Брицький 2 жовтня 1938 року за вироком трійки УНКВС Кам'янець-Подільської області був страчений за контрреволюційну діяльність. Отож, його племінник Петро Павлович майже через півстоліття зумів розповісти на сторінках першої книги Хмельницького тому „Реабілітовані історією. Хмельницька область" про ті жахливі поневіряння, через які пройшла родина „ворога народу".

Життєві стежини кожної людини мають певні визначальні моменти. Для мене одним із таких моментів став захист докторської дисертації, що відбувся у січні 2010 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Особливо відрадно згадувати ті дні, коли поряд були науково-педагогічні працівники кафедри, з якими в свій час познайомив Петро Павлович, а він особисто виступав офіційним опонентом. Безперечно, у таких випадках людині властиве особливе хвилювання. Його поради, створення атмосфери доброзичливості назавжди залишилися в пам'яті.

Глибокошановний Петро Павлович, якому в 2011 р. наукова і педагогічна громадськість широко відзначає 80-річчя від дня народження, передає свої знання та досвід підростаючому поколінню, невпинно працює, прагнучи пізнати історію рідного краю, віддаючи себе краєзнавчій роботі, і завжди залишається доброзичливою та чуйною Людиною. Робота, спілкування з людьми, опора на родину є тими складовими, які дають силу Петру Павловичу Брицькому самоствердитися, відчувати життя і творити, прокладаючи місток між минулим і майбутнім.

Василь Холодницький
(Чернівці)

НЕВГАМОВНИЙ ПЕТРО ПАВЛОВИЧ

Час невблаганно йде вперед, і все, що пов'язує мене з Петром Павловичем упродовж понад тридцяти років, ніби один день, одна мить. А насправді це невтомні роки спільної праці на педагогічній та науковій ниві спочатку в Чернівецькому державному, а тепер національному університеті імені Юрія Федьковича. Перше наше знайомство було випадковим, як вчителя й учня далекого 1979 р., коли Петро Павлович був призначений рецензентом моєї дипломної роботи, яка співпадала з його тодішніми науковими інтересами. Насправді він виявився не просто рецензентом, а й науковим консультантом, оскільки володів величезними

знаннями з Руху Опору в роки Другої світової війни. Причому це були стосунки ніби на рівних. Він ніколи не намагався поставити себе вище. Завжди спокійний, виважений тон розмови приваблювали мене і налаштовували на відверту розмову. Його цінні поради стали у пригоді при остаточному оформленні дипломної роботи та її захисту. А через декілька місяців після закінчення університету ми зустрілися з Петром Павловичем вже на кафедрі історії КПРС, на якій він працював старшим викладачем, а я старшим лаборантом цієї кафедри. З цього часу наші життєві дороги тісно переплелися. Ми стали згодом не просто колегами, але й товаришами і навіть друзями. Не раз коротали час за розмовами-спогадами про життєві дороги, сперечалися по окремих проблемах недалекого і віддаленого історичного минулого, й ці розмови виходили далеко за рамки програмних курсів, які нами читалися. Вже тоді серед викладачів кафедри він був великим ерудитом, людиною з енциклопедичними знаннями. Тому спілкуватися з ним було одне задоволення. До нього завжди тягнулася молодь. І не випадково, адже він постійно працював над поповненням своїх знань. Більше того, він і є сама історія. Багато складних процесів XX століття відбувалися на його очах.

Петро Павлович досяг наукових вершин, до яких торував нелегку дорогу, за порівняно короткий час. Пройшовши через голодоморне лихоліття початку 30-х років, через колективізацію, через німецьку окупацію, через не менш складний повоєнний відбудовчий період, він не зламався, не втратив людської гідності. Навпаки, вперто йшов до поставленої мети, хоча шлях до неї був непрямим. Життя змушувало його робити певні кола. Загибель батька на фронті, втрата працездатності старшого брата, який напівживим інвалідом повернувся з німецьких концтаборів, звалили на плечі юного Петра відповідальність за ведення всього домашнього господарства, де він став „правою рукою” для мами та рідних, а, крім того, разом з ровесниками вимушений був працювати і на колгоспній ниві. Боротьба за виживання в голодоморні повоєнні роки привели його до Львівського ремісничого училища, де він отримав фах столяра, а найголовніше – навчання в училищі дало йому можливість не померти голодною смертю. Згодом закінчує медичне училище. І в цьому також спостерігається прагматичний інтерес – прагнення допомогти старшому брату-інваліду стати на ноги. Коли отримав фах фельдшера, доля звела його з буковинським краєм, який став йому рідним. Саме тут він знайшов своє перше і єдине кохання. Причому зумів за декілька днів „закрутити голову” молодій красуні Галині (також медсестрі-подолячці) і привести її „під вінець”. І не помилився. Тут народилися і виросли їхні прекрасні діти Павло і Євгенія, тут народився й виховувався чудовий онук Павло, сюди приїжджають до дідуся й бабусі онуки-кияни.

Однак кар’єру зробив Петро Павлович не на столярській і не на медичній ниві. Хоч знання, отримані і в одному, і в іншому навчальному закладах, завжди ставали йому у пригоді. Причому цими знаннями, особливо медичними, послуговувалися і колеги університету, з якими він щедро ділився і ділиться при потребі надання першої медичної допомоги. Тим не менше він не став доктором (медиком), а став у кінцевому підсумку доктором і професором історії.

Любов до книги, прищеплена з дитячих років батьком Павлом, прагнення до знань, до встановлення істини, прагнення донести цю істину до людей привели невгамовного Петра Павловича до Чернівецького державного університету, де він здобув фах історика, вчителя історії. Причому навчання поєднував з викладанням історії в школах Вижницького району. Працював з повною самовіддачею. Здавалося, можна було б вже і заспокоїтися. Та це було не в характері молодого вчителя історії, директора Вижницької школи-інтернату. Жадоба до знань не давала йому спокою й надалі. Його помітили і вже в дещо зрілому віці Петро Павлович з’являється на кафедрі історії КПРС Чернівецького державного університету. Це був стабільний колектив, у якому працювали на той час відомі й авторитетні викладачі: Петро Рудик, Назар Сирота, Микола Загайний, Борис Білецький, Леонід Васюк, Василь Малишко, Володимир Фініков, Катерина Ліщенко, Євдокія Юрій, Євгенія Коренчук, Валентина Попова, Лариса Аршинова, Андрій Волощук та Анатолій Івницький. У науковому плані всі вони (за винятком двох останніх) були кандидатами наук, доцентами, мали значний вузівський педагогічний стаж. Та Петру Павловичу навіть солідний шкільний педагогічний стаж не брався до уваги. Чимало колег по кафедрі були молодшими за віком. В науковому плані йому довелося долати шлях від „фельдшера наук”, як кепкували з нього колеги-скептики, знаючи про його початкову медичну освіту, тобто починати з посади асистента. Він добре розумів своє становище, знав, чого він прийшов в університетський колектив і знав ціну часу, котрого не гаяв.

З приходом на кафедру його наче „прорвало”. Він стрімко долає наукові перепони (пише статті, друкується в наукових журналах, здає кандидатські іспити, навчається в аспірантурі при Інституті історії АН України) і захищає кандидатську дисертацію та стає згодом старшим викладачем, доцентом кафедри. При чому науковий ступінь здобуває не з історії КПРС, а із всесвітньої історії, що було незвичним, як на той час, адже вже тоді існувала кафедральна наукова тематика, котру рекомендувалося виконувати. Він чи не першим в історії колективу кафедри (за винятком, здається, Н. Сироти) видав індивідуальну монографію, присвячену рухові Опору у фашистських концтаборах у роки Другої світової війни і одночасно продовжує інтенсивно працювати над пошуком і виконанням нової теми, але вже докторської дисертації із всесвітньої історії. Невтомна праця завершилася захистом докторської дисертації у спеціалізованій вченій раді Білоруського державного університету.

Із співробітниками кафедри. Лютий 2011 р.

Петро Павлович встигає під завершення існування СРСР ще очолити кафедру історії КПРС, котра була перейменована згодом у кафедру політичних наук і очолити останню на альтернативній основі, виграви конкурентну боротьбу з доцентом Марією Пірен. Після розпаду СРСР і розформування кафедри політичних наук він стає професором кафедри історії України, в колективі якої працює й донині.

Петро Павлович є не тільки талановитим науковцем, але й не менш талановитим педагогом. Його нестандартні лекції пам’ятають багато поколінь істориків, фізиків, оптиків, математиків. Саме останні, які слухали його лекції найдовше, тепло називали його між собою не Петром Павловичем Брицьким, а Петром Павловичем Камчатським. Він завжди прагнув бути вимогливим до себе і до підлеглих, до колег по роботі і до студентів. Ледарям у нього завжди було некомфортно. Тим, хто працював, навіть у найскладніших ситуаціях підкладав своє плече.

Поряд з високим професіоналізмом Петро Павлович завжди був і залишається надзвичайно скромною і порядною людиною. Будучи єдиним штатним професором на кафедрі історії України, він відмовляється від завідування кафедрою. Це аж ніяк не означало, що він відходить від наукової роботи. Навпаки, в наступні роки виходять чимало його наукових статей, індивідуальних і колективних монографій, кожна з яких стали певним науковим відкриттям. Як член спеціалізованої вченої ради із захисту докторських і кандидатських дисертацій, він дав путівку в наукове життя багатьом кандидатам наук. Цю непросту роботу продовжує й сьогодні.

Звичайно, і у вузівському колективі не все так просто і легко давалося Петру Павловичу. Були підйоми і спади. Були радощі та гіркі розчарування. Йому доводилося не раз долати круті віражі. Однак при всьому цьому він і тут не втрачав здорового глузду, завжди виходив зі складних ситуацій із притаманною йому гідністю.

Він є також чуйною і уважною людиною не тільки щодо своїх рідних і близьких, але й у стосунках з колегами. У складні 90-ті роки минулого століття, коли за буденними справами забувалося про свята і навіть про дні народження один одного, Петро Павлович завжди знаходив час і потрібне добре слово для кожного з нас. Пригадується один із грудневих днів кінця 90-х років, коли після роботи він запросив до себе на вечерю старшого колегу М. О. Ліщенка. Яке було здивування останнього, коли за першою чаркою коньяку Петро Павлович привітав його з Днем народження. Виявляється, М. О. Ліщенко й сам забув про свій день народження. Тоді він переживав далеко не кращі роки. Розчулений такою увагою, зігрітий коньяком, Микола Опанасович того вечора довго розповідав нам багато цікавих історій із власного життя та життя історичного факультету, керівником якого свого часу він був.

Петро Павлович справді здатний на неординарні вчинки. Яке було здивування колег, коли одного разу побачили його за кермом автомобіля у віці далеко за 60 років. Молодші колеги, маститі автомобілісти, кепкуючи з нього, „просили” повідомляти їх о котрій годині він буде виїжджати з дому і по якій вулиці їхатиме з тим, щоб не перетинатися з ним на трасі. Хоч і „автомобільне хобі” долалося із значними труднощами, тим не менше з часом

Квітень 2010 р. На засіданні кафедри історії України ЧНУ при обговоренні кандидатської дисертації аспіранта О. В. Руснака на предмет рекомендації до захисту. За столом проф. В. М. Ботушанський, доц. Г. М. Яценюк і проф. П. П. Брицький

він „набив руку” і став почувати себе за кермом досить впевнено. Сьогодні водить автомашину як справжній професіонал не тільки у місті. Для нього немає проблем проїхатися до Кам’янця-Подільського, Києва чи Могилева-Подільського, де знаходиться сімейна гордість – „дальня дача”.

До сьогоднішнього дня вражає його працездатність, наполегливість і цілеспрямованість у роботі. Він завжди є бажаним гостем в редакціях радіо і телебачення, виступає в трудових колективах і організаціях з актуальних питань історичного минулого та сьогодення. Його турбує становище сьогоднішнього українського суспільства. Свою точку зору аргументовано викладає в місцевій і центральній пресі.

Важко повірити в те, що за його плечима сплив восьмий десяток років. Мені здається, що Петро Павлович такий самий, як і в перші дні нашого знайомства: швидка і впевнена хода, міцний потиск руки, ясний розум, ціпка пам’ять, які аж ніяк не говорять про його поважний вік. Секрет його молодості відомий – наполеглива щоденна праця, причому не тільки розумова. Він з дитячих років дружить із фізичною працею. Отримавши дачну ділянку на якихось „косогорах”, він власноручно перелопатив тонни ґрунту, перетворивши її на терасовий зелений оазис. На „ближній дачі” він вирощує прекрасні сорти яблук, груш, слив, винограду, аличі, які живлять його родину вітамінами. Наполегливо працює не тільки в саду, але й на городі, де вирощує чудові врожаї овочів на „дальній дачі”. Він вправно володіє не тільки авторучкою, серед яких визнає тільки китайську, а й сапою, лопатою, вилами, косою. У фізичній праці, як і в науковій, він працює з величезним задоволенням. Як у спілкуванні з людьми, так і в розумовій та фізичній праці він вміє отримувати насолоду. Не останнє значення у його працездатності має позитивний сімейний мікроклімат, який він створив спільно з дружиною.

Бажаю дорогому нашому Петру Павловичу міцного здоров’я, сімейного благополуччя, радості від дітей і онуків та сил і наснаги для відкриття нових наукових горизонтів.

Борис Білецький
(Чернівці)

ПЕТРО ПАВЛОВИЧ БРИЦЬКИЙ – PERPETUUM MOBILE!

Вічний двигун…, який не потребує дозаправки. Тільки таким, завжди у доброму настрої і з м’якою посмішкою на вустах, я знаю Петра Павловича. А знайомі ми з ним як колеги по роботі і як люди, позиції яких з багатьох різних питань або співпадають, або дуже близькі, ось уже 35 років поспіль. Цю людину не можна уявити собі в стані спокою, а тим більше бездіяльною. Він відзначається виключною добротою і комунікабельністю. … Ось ми бачимо його у спілкуванні з колегами, співробітниками, студентами. Будучи доброзичливою людиною, маючи величезний життєвий і науковий досвід, він охоче ділиться ним з молоддю, запалюючи їх внутрішній вогонь, громадою університету, міста, області, черпаючи з цього бездонне джерело енергії для себе.

Разом з тим, якщо це стосується відстоювання істини, глибинних питань історії рідної землі, держави, народу, це служить каталізатором його додаткової енергії. В цих питаннях він проявляє

принциповість. І хоч йому інколи досить дорого доводилось розплачуватись за свою позицію (як це було із захистом докторської дисертації), він був послідовним, не грішив проти істини, не піддався впливам будь-яких авторитетів. Він не терпить неправди в науці та політиці, фальші, фальсифікацій. І якщо потрібно відстояти істину, для Петра Павловича не існує проблем часу і відстаней. У разі потреби як серйозний опонент фальсифікаторів української історії він їде чи то до Москви, чи то до Києва, чи до інших міст (як це робив неодноразово і з питань Другої світової війни, і з питань голодомору-геноциду українського народу, ОУН-УПА та ін.). Петро Павлович вступає в дискусії у зв’язку з цим, незважаючи на особи і їх посади, діє, спираючись на факти як справжній вчений, а не на емоції, критикуючи українських політиків та „вчених” – фальсифікаторів з-за кордону (проф. Марка Таугера). А це вимагає не тільки знання справи, а й часу та мужності вченого.

У рік свого ювілею Петро Павлович, як і в молоді роки, скрізь і всюди, де б він не був – серед колег, друзів, студентів, сусідів, знайомих, – користується незмінною популярністю та авторитетом, відзначається незвичайною працьовитістю та енергією, високим професіоналізмом і відповідальністю, обов’язковістю та порядністю, скромністю та доброзичливістю.

Тож хай щастить Вам, Петре Павловичу, у всіх сферах життя та на всіх рівнях. Довгих Вам років життя і козацького здоров’я, людського щастя, радості і любові у родинному колі, поваги студентства, колег, друзів, творчих Вам успіхів на благо нашої матінки України!

Бібліографія основних наукових праць професора П. П. Брицького

Монографії:

індивідуальні

• Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом / П. П. Брицкий. – Львов: Вища шк., 1980. – 136 с.
• Помощь стран социализма в подготовке кадров для освободившихся государств / П. П. Брицкий. – Львов: Вища шк., 1986. – 180 с.
• Научно-техническое сотрудничество СССР с развивающимися странами. – М.: Деп. в ИНИОН № 51240 от 11.07.1991 г. – 170 с.
• Україна у Другій світовій війні (1939-1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці, 1995. – 114 с.

у співавторстві

• Сотрудничество общественных организаций стран социализма / И. Н. Мельникова, П. П. Брицкий, С. В. Виднянский. – К.: Наук. думка, 1983. – 268 с.
• Антифашистская солидарность в годы Второй мировой войны. 1939-1945: колектктивна моногр. / А. Н. Шлепаков, В. И. Клоков, П. П. Брицкий. – К.: Наук. думка, 1987. – 336 с.
• Політик і особа Петра Болбочана в українській революції: матер. до курсу "Політична історія України XX ст." / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук. – Чернівці: Рута, 2004. – 79 с.
• Жертва української революції: трагічна доля полковника П. Болбочана / П. П. Брицький, Є. П. Юрійчук. – Чернівці: Золоті литаври, 2005. – 111 с.
• Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР / Петро Брицький, Олександр Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 241 с.
• Буковинці у боротьбі за укріїнську державність / Петро Брицький, Олександр Добржанський, Євгенія Юрійчук – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 483 с.
• Німецький вчений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. / П. Брицький, П. Бочан. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 128 с.
• Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.
• Національна книга пам’яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – 1088 с. – (Співавтор, співупорядник, член редколегії).
• Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII-XIX століттях / П. П. Брицький, П. О. Бочан. – Чернівці: Технодрук, 2011. – 306 с.

Брошури:

• Інтернаціоналізм скріплений кров’ю / П. П. Брицький. – К.: Знання, 1975. – 32 с.
• Курсом плідного співробітництва / П. П. Брицький. – К.: Знання, 1983. – 48 с.
• Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія / П. П. Брицький. – Чернівці: Рута, 2002. – 47 с.
• Утворення СРСР: радянський стереотип та історико правова дійсність / Брицький П. П., Юрійчук Є. П. – Чернівці: Знання, 2002. – 46 с.

Крім того, в наукових збірниках та журналах опубліковано понад 120 наукових статей.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) „10 / 11”

Олександр Филипчук
(Чернівці)

КНЯЗЬ ІГОР В „ІСТОРІЇ” ЛЕВА ДИЯКОНА

Головна увага статті звернена до одного із найбільш важливих джерел з ранньої історії Русі – „Історії” Лева Диякона. Після короткого історіографічного огляду пропонується розглянути ряд аспектів. Серед них образ князя Ігоря у візантійській літературі, похід русів на Константинополь у 941 р., грецький вогонь і флот русів, а також з'ясувати хто були германці, вбивці князя Ігоря у „Історії” Лева Диякона.

Ключові слова: *Візантія, руси, Русь, руссько-візантійські договори, грецький вогонь.*

Опис вбивства древлянами київського князя Ігоря Старого[1], сина легендарного Рюрика, належить до найбільш впізнаваних й відомих розповідей „*Повісті минулих літ*”[2]. Традиційно вважається, що текст виправи Ігоря на древлян відображає якусь частку усної традиції. Ця пам'ять, що отримала у історіографії не завжди точну назву „дружинних оповідань”[3], трималася в основному на китах середньовічної топографії – могилах правителів[4]. Їх „відкриття” автором *ПВЛ* вкупі із текстами руссько-візантійських договорів[5] зумовило написання з перспективи першої чверті XII ст. наративу про перших князів, а також конструювання хронологічної сітки.

Щодо останньої, то її неточність чи неадекватність є добре відомою дослідникам ранньої історії Русі. Звівши правління Олега та Ігоря до візантійських імператорів Лева VI Мудрого (886-912) та Романа I Лакапіна (919-944), літописець змушує їх помирати одразу ж після успішних походів і укладення мирного договору з Візантією. Попри всю неймовірність подібної хронології в історіографії, на жаль, лише зрідка пропонується вихід з вказаної пастки[6]. Хоча у всіх випадках та хронологічна вісь, яка обертається навколо руссько-візантійських договорів, зберігає своє існування. Вихід, як завжди, потрібно шукати у новому прочитанні джерел, особливо не надто віддалених від описуваних подій як у випадку з *ПВЛ*. На щастя, такі джерела є.

Наразі важко знайти дослідника ранньої історії Русі, який не прикрасив би свою працю подробицями жахливої смерті давньоруського князя Ігоря. Незважаючи на тривалу традицію вивчення, дуже багато у цьому хрестоматійному пасажі „*Історії*” візантійського історика Лева Диякона залишається незрозумілим і навіть загадковим. Як буде показано нижче, ресурси самого тексту були використані далеко не повністю, що, по-перше, дозволяє нам знову його перечитати, а, по-друге, сам контекст повідомлення потребує від нас детального порівняння і співставлення з іншими текстами, де згадується про похід Ігоря на Константинополь у 941 р. (Симеона Логофета, Псевдосимеона, Продовжувача Георгія Амартола, Феодосія Мелетинського, Продовжувача Феофана, Житія Василія Нового, листа імператора Костянтина VII Багрянородного до митрополита Кизика Феодора, замітки з *Par. gr.2303*, Іоанна Скілиці, Іоанна Зонари та ін.).

Перш, ніж одразу ж перейти до тексту Лева Диякона, дозволимо собі декілька методологічних зауваг, які важливі при студіях над візантійськими текстами. У звичній модерній уяві паралельна нитка наративів, наприклад, візантійських та літописних, може свідчити про якусь спільність епічного фонду, з якого ніби лише черпали свої відомості візантійські автори. На перший погляд, подібна можливість ймовірна[7]. Однак у більшості випадків вказана спільність, яка зачаровує своєю привабливістю, може бути оманливою. Самий підхід візантійських істориків до включення чи не включення сюжетів „давньоруської історії” у візантійські історичні твори залишається практично незрозумілим. Просування у його розумінні може дозволити нам з'ясувати механізми переходу „пам'яті” в „історію” у середньовічного історика.

Зразки відображення цієї колективної пам'яті у візантійських істориків формувалися під впливом тогочасних реалій, тобто прямого враження від контактів з русами. Вивчення цієї колективної свідомості візантійців перед обличчям ворога (русів) справа нелегка, оскільки, крім ряду пророцтв та здогадок (оформлених у спеціальні загадки), у візантійській культурі залишаються лише історіописання. Їх вчена мозаїка інколи настільки далека від реалій, що у декого із дослідників проникалася відверта зневіра у спробах „очистити” їх від книжних нашарувань. Метою цієї роботи є не чергова спроба це зробити. Їх мета набагато скромніша та полягає у відповіді на питання: якими джерелами користувався Лев Диякон при описанні походу і смерті князя Ігоря. Чи була це усна традиція? Якщо так, то яким чином співвідносяться усна і книжна традиції у тексті Лева Диякона? Врешті, хто ж були германці, вбивці Ігоря в уяві Лева Диякона?

Поглянемо на рукописну і едиційну традицію нашого джерела. Студії над твором Лева Диякона розпочав Карл Бенедікт Газе, блискучий вчений з не менш чудовою здатністю до створення різноманітних містифікацій, у тому числі й тепер вже скандально відомої „Записки готського топарха”[8]. Видавши „Історію” лише за одним із списків (*Parisin. gr.1712 (P) fols. 272 r. – 322 r.*, який датується XII ст.),

Газе зробив цікавий коментар, який не втратив свого значення й донині[9]. Довгий час вчена спільнота очікувала побачити нове критичне видання „Історії”. Після дослідження Н. Панайотакесом другого списку „Історії” (*Escurial gr. Y-2-4 (E) fols. 83v. – 121 v.*,) у 1960-х рр. така перспектива стала цілком реальною. Однак підготовлений критичний варіант Панайотакеса наданий *Dumbarton Oaks* для практичних досліджень, так й до смерті автора (1997 р.) з незрозумілих причин не побачив світ. На основі видання Газе та підготовленого варіанту Панайотакеса група американських візантиністів з *Dumbarton Oaks* на чолі з Е. Т. Райс та С. Макграс видала коментоване видання Лева Диякона на основі двох рукописів[10]. Тому при читанні сумнівних місць вказана праця має першочергове значення. Натомість нове критичне видання Лева Диякона заплановане А. Маркопулосом у берлінській серії „*Corpus fontium historiae byzantinae*”, поки що не побачило світ[11]. Тому ми одразу ж обумовлюємо те, що наші розмірковування навколо походження тих чи інших фрагментів „*Історії*” мають попередній характер з огляду на вищазгадані обставини.

Візантійський історик Лев Диякон, автор „Історії” у десяти книгах найбільш детально описав руссько-візантійські війни 970-971 рр.[12] Його розповідь майстерно прикрашена імітацією античних промов та висловів, якими він щедро наділяє своїх героїв, та мала на меті відділити славне минуле від гіркого та не надто вдалого часу для Імперії – першої частини правління Василія II (976-989) [13]. Цей специфічний стиль візантійського історика іноді вводив у спокусу частину дослідників, які вважали, що Лев користувався офіційними документами для їх створення[14]. Скоріш за все, їх можна визнати за невинну гру автора з читачами.

Написані за блискучими зразками попередників, промови, вкладені в уста візантійського імператора Іоанна Цимісхія (969-976) та київського князя Святослава, відзначаються з обох боків особливо дошкульними випадами. Ці своєрідні жарти різко розмежовуються по своїй символічній сутності. Якщо київський князь називає візантійське військо „ремісниками”[15], тобто протиставляючи власних „мужів крові” війську набраному з стратіотів, то Іоанн Цимісхій більш сентиментальний. Він прагне не лише нагадати Святославу долю його батька Ігоря, а навіть виступити у ролі провидця його долі:

„Гадаю, що ти не забув про поразку твого батька Інгора, котрий, порушивши договір, який був скріплений клятвами, приплив до столиці нашої з величезним військом на 10 тисячах суден, а до Кімерійського Боспору прибув лише з десятком суден, сам став провісником своєї біди. Не згадую я вже про його [подальшу] жалюгідну долю, коли, відправившись у похід на германців, він був взятий ними у полон, прив'язаний до стовбурів дерев та розірваний надвоє. Я думаю, що ти також не повернешся у свої краї, якщо зумієш змусити ромейську силу виступити проти тебе, – ти знайдеш погибель тут зі всім своїм військом та не один факелоносець не прибуде у Скіфію, щоб розповісти про вашу страшну долю”[16].

У книзі IX, 2. Лев Диякон, описуючи облогу Доростолу, знову доволі несподівано повертається до цього сюжету:

„Тим часом можна було побачити вогненосні трієри та судна з продуктами ромеїв, які плили по Істру. Побачивши їх, ромеї дуже зраділи, натомість скіфи заклякли від жаху, тому що вони боялися, що проти них буде застосований рідкий вогонь. Бо вони вже чули від старих із свого народу, що цим самим „мідійським вогнем” ромеї перетворили у попел на Евксинському [морі] величезний флот Інгора, батька Святослава”[17].

Лев, на жаль, не повідомляє про твори своїх попередників, якими він користувався. Декларуючи своє ставлення до історії та часу як категорії, він у кн. I, 1 писав: „Я думаю, що мені не потрібно зважати на події, які відбулися у правління василевса Констянтина, названого Багрянородним, сина Лева < > – про ці події достатньо писали *інші*. Я пропоную у своєму творі все те, що відбулося після його правління, та буду описувати лише те, чому сам був свідок < > та й те, про що я слухав від очевидців”[18]. Однак хто були ті *інші* історики, у творах яких писалося про війну з русами у 941 р.? Враховуючи, що час написання „Історії” припадає на 992-995 рр., *теоретично* ними могли бути всі ті візантійські хроніки, частина з яких вийшла із історичної майстерні імператора Констянтина VII Багрянородного (913-959) та представлена в основному працею Продовжувача Феофана[19].

Інша група – це сім'я хронік *Симеона Логофета,* близька до Продовжувача Феофана, де збереглися згадки про напад Русі на Візантію у 941 р[20]. Щоб вловити сліди і межі джерел, якими користувався Лев, слід співставити вищенаведені фрагменти з іншими візантійськими текстами про похід русів на Константинополь у 941 р. Не маючи змоги привести тут всі без винятку тексти повністю, процитую деякі з них у менш скороченому вигляді, а інші фрагментарно, тим показовою буде їх близькість. Наведемо спочатку вибрані фрагменти „Історії” Лева Диякона:

οἶμαι γάρ σε μὴ λελῆθέναι τὸ τοῦ σοῦ πταῖσμα πατρὸς Ἴγγορος, ὥστε τὰς ἐνόρκους σπονδὰς παρὰ φαῦλον θέμενος, σὺν μεγάλῳ κινήματι και μυρίοις σκάφεσι κατὰ τῆς βασιλευούσης ἐκπλεύσας, μόλις σὺν δέκα λέμβοις ἐς τὸν Κιμμέριον ἀφίκετο Βόσπορον, αὐτάγγελος τῶν οἰκείων γενονὼς συμφορῶν. καὶ παρίημι τὸν αὖθις οἴκτιστον μόρον ἐκείνου, παρὰ τοὺς Γερμανοὺς ἐκστρατεύσαντος, και πρὸς ἐκείνων ληφθέντος, καὶ φυτῶν στελέχεσι προσδεθέντος, καί εἰς δύο διαμερισθέντος τμήματα[21] (див. вище укр. переклад).

Τηνικαῦτα δὴ καὶ αἱ τῶν Ῥωμαίων πυρφόροι τριήρεις μετὰ τῶν σιτηγῶν πορθμείων διὰ τοῦ Ἴστρου ἐφάνησαν ἀναπλέουσαι· ἃς Ῥωμαῖοι μὲν ἰδόντες ἀῤῥήτου χαρμονῆς ὑπεπλήσθησαν, Σκύθας δὲ δέος ᾕρει, τὸ ἐπιφερόμενον αὐτοῖς ὑγρὸν πῦρ δεδιότας. ἠκηκόεισαν γὰρ πρὸς τῶν γεραιτέρων τοῦ σφῶν

ἔθνους, ὡς τὸν μυριόστολον στρατὸν Ἴγγορος, τοῦ τὸν Σφενδοσθλάβον τεκόντος, Ῥωμαῖοι τῷ τοιούτῳ Μηδικῷ πυρὶ κατὰ τὸν Εὔξεινον ἐξετέφρωσαν[22] (див. вище укр. переклад).

Поглянемо тепер на повідомлення „Історії” у світлі текстів про похід, дуже близьких між собою, які скоріш за все відображають різні редакції хроніки, яка велася у Константинополі у середині X ст.[23] Так, у „Хронографії” Продовжувача Феофана читаємо:

„Одинадцятого червня чотирнадцятого індикту на десяти тисячах кораблів приплили до Константинополя роси, яких називають дромітами, походять вони із племені франків (Δεκάτης καί τετάρτης ἰνδικτιῶνος, Ἰουνίῳ δὲ μηνὶ ἑνδεκάτῃ, κατέπλευσαν οἱ Ῥὼς κατὰ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ πλοίων χιλιάδων δέκα, οἱ καὶ Δρομῖται λεγόμενοι, οἵ ἐκ γένους τῶν Φράγγων καθιστανται). Проти них зі всімома дромомонами і тріємами, які залишились у місті, був відправлений патрікій. Він спорядив й привів до порядку флот, скріпив себе постом та слізьми, а також підготувався боротися з росами. Коли роси наблизились до Фароса (Фаросом називається споруда, на якій горить вогонь, що вказує шлях в ночі), патрикій розмістився біля входу до Евксинського понту (він називається „гостинним” згідно протиставленню, бо ж раніше він був ворожий для гостей з огляду на постійні напади тамтешніх розбійників; їх, як розповідають, знищив Геракл і тоді, отримавши безпеку, мандрівники переіменували понт на „гостинний”), несподівано напав на них на Ієроні, яке отримало таке назву через святилище, споруджене аргонавтами під час походу. Патрикій, який перший вийшов на своїм дромоні, розсіяв стрій кораблів росів, багато їх спалив вогнем, інших ж повернув до втечі (καὶ τῷ ἐσκευασμένῳ πυρι πλεῖστα κατέφλεξεν). Дромони і трієри, які рухалися за ним, завершили розгром, багато кораблів затопили разом з командою, багатьох вбили, а ще більше взяли живими. Хто вцілів, відплили до східного берега, до Згори. Стратиг і патрикій Варда Фока, відправлений їм на перехоплення суходолом, разом із вершниками й відбірними воїнами. Роси відправили до Віфінії значний загін, щоби запастися продуктами і всім необхідним, але Варда Фока цей загін наздогнав, він розбив його повністю, змусив їх втікати і, зрештою, вбив всіх воїнів. Прийшов туди також на чолі всього східного війська і розумний доместик схол Іоанн Куркуас, який, з’являючись всюди, вбив немало відокремлених від своїх ворогів, і відступили роси зі страху перед його натиском, не воліли вони більше залишати свої кораблі і здійснювати вилазки. Багато злодіянь вчинили роси до підходу ромейського війська: спалили узбережжя Стена, а полонених одних розпинали на хресті, інших впинали у землю, третіх використовували замість мішеней та розстрілювали їх з луків. Полоненим священикам вони зав’язували за спиною руки і вбивали їм у голову залізні цвяхи. Немало вони спалили й святих храмів. Позаяк насувалася зима, а в росів закінчувався провіант, вони боялися наступаючого війська доместика схол Іоанна Куркуаса, його розуму та хитростей, не менше вони остерігалися й морських битв, а також вправних маневрів патрикія Феофана, тому й вирішили повернутися додому. Стараючись пройти непомітно для флоту, [у вересні п’ятнадцятого індикту] вони вночі вийшли у плавання до фракійського берега, але їх зустріли вже згаданий патрикій Феофан; не зуміли вони сховатися від його пильної і доблесної душі. У той же час відбувається друга битва і багато кораблів він потопив, й багатьох росів вбив вже згаданий муж. Лише небагатьом вдалося врятуватися на своїх кораблях, підійти до узбережжя Кіли і втекти до наступу ночі. Патрикій Феофан, повернувся з перемогою та великими трофеями, був прийнятий з честю, урочисто та наділений саном паракімомена”[24].

Інша редакція наведеного тексту представлена хронікою Симеона Логофета, у одній із групи списків якої (так звана група А), спостерігаємо деякі зміни. Так, немає вказівки на те, що руси походять від франків та ін., але в головному контексті текст дуже подібний до Продовжувача Феофана:

Ἰουνίῳ δὲ μηνὶ, ια΄ τοῦ μηνος ιδ’ ἰνδικτιῶνος, κατέπλευσαν οἱ Ῥὼς κατὰ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ πλοίων χιλιάδων δέκα, <...> καὶ τῷ ἐσκευασμένῳ πυρι πλεῖστα κατέφλεξεν [25].

Близька до неї й оповідь візантійського історика Іоанна Скілиці, який, пишучи наприкінці XI ст., мав у своєму розпорядженні для написання подій за 940-950-ті рр. текст, подібний до Продовжувача Феофана, однак, окрім цієї хроніки він користувався ще іншим джерелом, з’ясувати яке не вдається:

Δεκάτη δὲ καί τετάρτῃ ἰνδικτιῶνι, Ἰουνίῳ μηνὶ, ἐπέλευσις κατὰ τῆς πόλεως ἐγένετο Ῥωσικοῦ στόλου πλοίων χιλιάδων δέκα. <...> καὶ πολλὰ τῶν πλοίων τῷ σκευαστῷ πυρὶ ἀπετέφρωσε[26].

Ще одним напрочуд важливим і детальним джерелом про похід русів на Константинополь у 941 р. є *Житіє Василія Нового*[27]. Час його написання, скоріш за все, передує початку роботи Лева над свою „*Історією*”. Тим не менш у *Житії* зустрічаємо як вказівку на грецький вогонь, так і що особливо важливо, на повернення Ігоря:

καὶ ὀλιγοι ἐξ αὐτῶν διασωθέντες εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, διηγούμενοι ἐκεῖσε τὰ συμβάντα αὐτοῖς καὶ ἅ νεύσει Κυρίου πεπόνθασιν[28].

До кола візантійських джерел по походу Ігоря належить також й коротка замітка з Par. gr.2303 другої половини XV ст., яку опублікував П. Шрайнер:

„У 14-й індикт, в червні 6449 р. Відбувся напад на місто флоту русів у кількості десяти тисяч кораблів, у правління Романа Старого, який правив спільно з Костянтином, сином Лева, сина Василія Македонянина” († δεκάτῃ καὶ τετάρτῃ ἰνδικτιῶνι, μηνὶ ἰουνίῳ, τῷ, συμθ΄, ἐγένετο ἐπέλευσις κατὰ τῆς πόλεως ρωσικοῦ στόλου πλοίων χιλιάδων δέκα, ἐπὶ τῆς βασιλεί (ας) Ῥωμανοῦ τοῦ γέροντος, ὅστις ἐβασίλευσε μετὰ Κωνσταντίνου, του υἱοῦ Λέοντος, τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδώνος υἱοῦ[29]. Par. gr.2303. fol.5.

Проведене співставлення текстів дозволяє виокремети спільні місця між ними. Так, у всіх них, крім *Житія*, йдеться про десять тисяч кораблів русів. З другого боку, лише текст замітки *Par. gr.2303* не згадує використання грецького вогню, в котрому Лев Диякон і Житіє Василія Нового вбачають головну причини поразки русів. У Продовжувача Феофана та Іоанна Скілиці грецький вогонь не займає такого місця у наративі походу. Все це наближає нас до поставленої проблеми: якими із перелічених текстів скористався Лев Диякон? Не викликає сумніву, що наявність у тексті „Історії” вказівки на кількість кораблів Ігоря наближує його до Продовжувача Феофана і Симеона Логофета.

Особливе наголошення на ролі грецького вогню у жахливій поразці русів мусить означати, що Лев вирішив виокремити на перший план у своєму наративі прочитану інформацію про грецький вогонь у Продовжувача Феофана і Симеона Логофета або останні не єдині тексти, які міг він використовувати. Якщо це так, то цілком ймовірно, ним було *Житіє Василія Нового*, яке, як добре видно із співставлення, має схожі паралелі з „Історією”.

З’ясувавши, що Лев Диякон, пишучи свій текст близько 992-995 рр., мав у своєму розпорядженні дві гілки єдиної хронографічної традиції Константинополя 948-963 рр., а, можливо, й Житіє Василія Нового, ми не знаходимо відповіді на головні питання, а саме: звідки „Історія” містить таку кількість повідомлень про похід Ігоря, які не зустрічаються у проаналізованій нами візантійській традиції – ім’я давньоруського князя, його підступність (порушення договору), похід Ігоря на германців, смерть князя?

По-перше, відповідь можна шукати у царині усної традиції, а точніше в існуванні усної розповіді у Візантії про смерть Ігоря. У такому разі її походження важко встановити. Чи була ця розповідь частиною тих чуток, які, за словами Михаїла Пселла, так любив константинопольський натовп? Чи, навпаки, Лев користувався якоюсь частиною того усного сказання про смерть Ігоря, яке набагато пізніше (у сильно зміненому вигляді) увійде до *ПВЛ*.

По-друге, чи не наслідують слова Лева Диякона стереотипний образ правителя варварів у візантійській літературі, іншими словами, чи „портрет” Ігоря і його смерть є збірний образ?

На наш погляд, щоб отримати відповідь на питання, варто синтезувати обидві робочі гіпотези. Можна не сумніватися, що у Константинополі цікавилися долею правителя русів, який приніс їм стільки страждань. Такі „радісні” для візантійського двору новини могли привести до Константинополя як руські найманці, купці і посли та інші, так й самі візантійці. Навіть якщо вбачати у „архонті Русі” – адресата грамоти імператорів Костянтина VII Багрянородного і Романа II князя Ігоря[30], то в будь-якому випадку, інформація про його смерть стала відомою до часу поїздки княгині Ольги до Константинополя. Війна з Святославом несподівано актуалізувала пам’ять про відносно недавні події, що дозволило Леву Диякону нагадати про поразку і смерть князя Ігоря. Тут час перейти до дослідження вибраних нами аспектів „Історії”.

1. *Ігор* (Ἴγγορος). У літературі, здається, залишився непримітним один надзвичайно важливий момент – окрім Лева Диякона, жоден візантійський історик, описуючи похід русів на Константинополь у червні 941 р., не згадує ім’я їх правителя! Ігор, архонт русів, відомий тільки автору „Про управління імперією”: Ἴγγωρ, τοῦ ἄρχοντος Ῥωσίας[31]. Оскільки трактат, написаний десятьма роками пізніше після походу, нічого не згадує про війну 941 р., все ж доволі складно повірити у те, що у влітку 941 р. у Константинополі не знали, який правитель русів здійснив похід. Якщо візантійські хроністи, сучасники подій, мовчать про його ім’я, то латинський єпископ Ліутпранд у своєму *Antapodosis* пише: „Королем цього народу був [дехто] на ім’я Ігор, який зібрав тисячу або навіть більше того кораблів, прийшов до Константинополя…”[32]. Слова Ліутпранда не дозволяють сумніватися, хто з правителів русів очолив похід. Маючи за головне джерело інформацію свого вітчима, Ліутпранд переповідає текст, який більш менш можна узгодити з повідомленнями візантійських істориків.

У якому своєму джерелі Лев Диякон знайшов ім’я князя русів? Версію про запозичення із „Про управління імперією” слід одразу ж відкинути. Схоже, трактат після смерті імператора Костянтина VII Багрянородного був всіма забутий до останньої третини XI ст. і загалом мав надто „офіційний” характер[33].

Коли більшість візантійських істориків і хроністів взагалі не вказує навіть наявність правителя серед русів під час походу 941 р., то Іоанн Скілиця, описуючи поїздку і хрещення княгині Ольги, несподівано проговорюється: „Жінка руського архонта, який колись давно відправився у плавання проти нас, на ім’я Ельга, коли помер її чоловік, прибула до Константинополя. Хрещена та істинній вірі віддала перевагу, вона, після отримання [цієї] високої честі удостоєнна, повернулася додому”[34]. Знаючи про чоловіка Ольги у контексті подій 950-х рр., Скілиця не вважає за потрібне говорити про нього десять років раніше.

Інша справа Лев Диякон. Згідно з дослідженнями М. Сюзюмова і А. Каждана, Лев Диякон і Іоанн Скілиця користувалися якимось спільним джерелом, відомості з якого вони черпають, починаючи від кінця правління Романа II[35]. Чи не у цьому гіпотетичному джерелі, межі якого лише приблизно можна реконструювати, Лев Диякон зустрів ім’я руського князя? Позитивна відповідь викликає на своєму шляху чималі складнощі, які не дозволяють її прийняти. Головна з яких – неможливість пояснення чому Скілиця користується текстом, близьким до Продожувача Феофана при описі походу 941 р., не додає імені руського князя, яке він побачив у своїх джерелах для подій 950-х рр. Все це говорить про те, що імені руського князя не було у цьому гіпотетичному джерелі. Звідки

однозначно випливає те, що Лев Диякон не міг знайти ім'я князя русів у жодному із текстів своїх попередників. Тепер нічого не залишається, як вважати, що Лев справді дізнався про ім'я правителя русів із усної розповіді, яка побутувала у Візантії і зберегла ряд яскравих епізодів, пов'язаних з ним.

2. *Порушення договору*. Лев Диякон у першому тексті згадує про якийсь „договір, скріплений клятвами" (τὰς ἐνόρκους σπονδὰς). У цьому фрагменті А. Васільєв вбачав особливо важливе повідомлення у візантійській історіографії, яке виводило князя Олега з „легендарного" до „історичного", оскільки, на думку вченого, „клятвенні договори", укладені Візантійською імперією до часу Ігора, повинні бути угодами з Олегом, про які повідомляє руський літописець"[36]. Правда, А. Васільєв не пояснив, що потрібно вважати під „часом Ігоря", однак його думка особливо припала до душі сучасним дослідникам. Вже С. Іванов у коментарі до цього фрагменту писав, що „багато дослідників вважають його похід (Олега. – О. Ф.) легендарним, але ця згадка Лева – єдина у візантійській літературі – доводить його істинність"[37]. До того ж у цьому уявному зверненні Іоанна Цимісхія до Святослава візантійський історик згадував також про „непорушний мир", який „отримали від батьків" (тобто від Ігоря та Романа (?) – О. Ф.), що знову наводить коментаторів до алюзії щодо договорів Русі з греками та, зокрема, договору Олега 911 р.[38].

Справді, у літературі, починаючи від домодерної історіографії й донині, суперечки навколо того, чи відбувся насправді похід Олега, не припиняються[39]. Практично всі аргументи „за" і „проти" були вичерпнуті вже у класичному дослідженні А. Васільєва[40]. Після того, як численні спроби ототожнити Олега з „великим Росом" сімейства хронік Симеона Логофета чи відшукати похід Олега у „Тактиці" Лева VI Мудрого зазнали невдачі[41], тоді при таких обставинах повідомлення Лева Диякона вважається останньою соломинкою, за яку можна вхопитися, щоб врятувати похід та повернути „історичність" князю Олегу.

Якщо бути уважним до деталей у візантійського історика, мова йде, власне, не про похід, а лише про „договір". Однак, що за договір порушив Ігор в уяві Лева Диякона? Чи мав на увазі візантійський історик угоду, укладену вже Ігорем, який невдовзі сам її й порушив? У такому разі варто задати ще одне питання: звідки отримав наш історик інформацію про „договір", коли жодне із відомих нам візантійських джерел його не містить? Лише у випадку крайнього відчаю можна припустити, що Лев був знайомий з самими текстами договорів. Хоча цю можливість одразу ж відкидати не варто. Будучи вже у 985 р. дияконом та супроводжуючи Василія II у походах, Лев теоретично, слід думати, мав чимало можливостей для прочитання вказаних договорів. Більш того, враховуючи укладання русько-візантійської угоди 989 р., яка чомусь не дійшла до нас у складі *ПВЛ*, ранні договори були занесені у копійну книгу, де й зберігалися до правління Никифора Вотаніата та Олексія Комніна, перетворившись на „матеріал історії", а не діючі міждержавні угоди, як це часто зустрічається у літературі[42]. Однак така радісна для нас картина прочитання Левом русько-візантійських договорів не витримує випробовуванням „договором" Святослава.

У Кн. 9, 10-11. Лев описує умови договору між Святославом та Іоанном Цимісхієм:

„Тому він (Святослав. – О. Ф.) відправив рановранці послів до імператора Іоанна й став просити миру на наступних умовах. Тавроскіфи передадуть ромеям Доростол, звільнять полонених, підуть із Мізії та повернуться додому, а ромеї нададуть їм можливість відплисти, не нападуть на них по дорозі з вогненосними кораблями (вони дуже боялися „мідійського вогню", який міг навіть каміння перетворити у попіл), а, крім цього, нададуть їм продукти та будуть вважати своїми друзями тих, які будуть відправлені у справах торгівлі у Візантію, як було встановлено раніше"[43].

Практично те ж записав Іоанн Скілиця з все того ж гіпотетичного джерела:

„Сфендослав, використавши всі засоби та загалом у всьому зазнавши невдач, не маючи вже ніякої надії, пішов на укладення договору. Він відправив до імператора послів, прохаючи підстав вірності та внесення до числа союзників і друзів ромеїв, щоб йому зі всіма своїми дозволено було повернутися неушкодженими додому, а скіфам, якщо того бажають, – безпечно приходити у торгових справах. Імператор прийняв послів та погодився на все, про що вони просили, говорячи відоме твердження, що звичаї ромеїв полягають в тому, щоб перемагати супротивників більше благодіяннями, ніж зброєю"[44].

З наведених фрагментів стає зрозуміло, що Лев *не* був знайомий з текстом договору Святослава з Іоанном Цимісхієм. Тоді ж як бути з „договором", який порушив Ігор? Здається, обізнаність Лева з тією злощасною угодою була на тому ж рівні, що й у випадку з Святославом. Щодо договору, то моделювання сьогодення на прикладі Святослава, мало показати всю перспективу зрадливості нових союзників. Тому для Лева напад русі у 941 р., як обов'язковий елемент, включав саме порушення договору.

Таким чином, проаналізований фрагмент „Історії" Лева Диякона не може слугувати для реконструкції реалій початку 940-х рр., а відображає уяву візантійського хроніста щодо мотивацій князя Ігоря при поході на Візантію. Зміст тексту інший: Ігор подібно до інших правителів варварів, підступний і зрадливий, він порушує договори, тому не можна вірити й Святославу, союзнику імператора Никифора II Фоки.

3. *Грецький вогонь і десять кораблів князя Ігоря.* Лев Диякон, пишучи про використання проти флоту русів „мідійського вогню" („грецький вогонь"), на жаль, не повідомляє, після якої із битв Ігор вдався до втечі. Вже згаданий нами Лиутпранд, який на власні очі бачив руські кораблі 20 липня

968 р., писав:

„Королем цього народу був [дехто] на ім'я Ігор, який зібрав тисячу або навіть більше того кораблів, прийшов до Константинополя. Імператор Роман, почувши про це, мучив себе роздумами, бо весь його флот був відправлений проти сарацин і на захист островів. Після того, як він провів немало безсонних ночей у роздумах, а Ігор розоряв все узбережжя, Роману повідомили, що у нього є лише 15 напіврозламаних хеландій, викинутих їх власниками з причини їх старості. Дізнавшись про це, він наказав прикликати до себе калафатів, тобто корабельних теслярів, та сказав їм: „Поспішіть та без затримки підготовте хеландії, які залишилися, а вогнеметні машини поставте не лише на носі, але й на кормі, а поверх того – навіть по бортах». Коли хеландії за його наказом були в такий спосіб підготовлені, він посадив на них досвідчених людей та наказав їм рухатися проти короля Ігоря. Нарешті вони прибули. Побачивши їх розташування на морі, король Ігор наказав своєму війську не вбивати їх, а взяти живими. Тоді ж милосердний та співчутливий Господь, який не лише побажав просто захистити тих, хто шанує його; тих, хто шанує та молиться Йому, але й дарувати їм перемогу, [зробив так, що] море стало спокійним та вільним від вітрів – інакше грекам було б дуже незручно стріляти вогнем. Отже, розташувавшись посеред руського [флоту], вони взялись метати навколо себе вогонь. Побачивши таке, руси тут же стали викидатися з кораблів у море, вибираючи [за краще] потонути у хвилях, аніж згоріти у вогні. Одні, маючи доспіхи та шоломи, йшли на дно та їх більше не бачили, інші ж трималися на воді, згоріли навіть посеред морських хвиль. У цей день не вцілів ніхто, крім тих, хто врятувався втечею на берег. Однак кораблі русів, будучи невеликими, відійшли на мілководдя, чого не могли зробити грецькі хеландії через свою глибоку осадку. Після цього Ігор у великому страху повернувся назад; переможці греки, радіючи, повернулись до Константинополя, ведучи за собою багатьох, які залишилися живими [полонених русів], яких Роман наказав всіх обезголовити у присутності мого вітчима посла короля Гуго"[45].

З тексту Ліутпранда можна зробити однозначний висновок: Ігор втік після першої ж битви. Як ми встигли з'ясувати раніше, використовуючи текст, подібний до Продовжувача Феофана, Лев Диякон, напевно, міг знайти там повідомлення про „не багатьох" з русів, котрим „вдалося врятуватися на своїх суднах". Здається, це ж саме хотів сказати й Лев Диякон, коли писав, що правитель русів втік лише з десятком кораблів.

4. *Германці*. Якщо у *ПВЛ* Ігор знаходить свою смерть від рук древлян[46], то Лев Диякон вибирає на роль його вбивць загадкових германців. Чи були германці у його уяві тотожні древлянам? У літературі лише Г. Діттен спробував відповісти на це питання. Він вважав, що Лев Диякон неправильно зрозумів своє джерело і замість Βερβιάνων чи Δερβλενίνοις (*Δερβλενίοι) [47], форми які використовувалися у візантійській традиції на позначення племені древлян, записав Γερμανοὺς (*Γερμανοι)[48]. Таке пояснення приваблює своєю простотою, але, ми не можемо його прийняти. По-перше, *германці* у візантійській літературі жодного разу не згадувалися для позначення „*склавінії*", груп чи окремих племен *слов'ян*. Вони були надто відомі у літературі, щоб Лев міг без зайвих застережень вписати їх до свого тексту. По-друге, через це *германці* не вписуються у загальну архаїзацію лексики твору, яка у більшості випадків є не що інше, як імітація „історій" Прокопія та Агафія[49].

Німецький візантиніст пропонував також, що, можливо, *германці* це палеографічний казус. Останню гіпотезу потрібно одразу ж відкинути, оскільки у підготовленому Н. Панайотакесом критичному виданні „Історії" германці наявні[50]. Сумнівно також, згідно з Г. Діттеном, що Лев таким чином вирішив зазначити, що древляни живуть на Захід від Русі. Термін Γερμανοι не мав, власне, географічної прив'язки, на відміну від *кельтів* чи *латинян*. Очевидно, немає особливих перспектив розглядати *германців* як *древлян* в уяві Лева Диякона. Хто ж читався замість них у тій розповіді про смерть князя Ігоря, яка була доступна візантійському історику? Для нас особливо важливо, що вже із середини X ст. *германці*, вбивці Ігоря, визначаються терміном, який у візантійській літературі не був етнонімом у звичному розумінні – *франки*[51].

На наш погляд, немає особливих перспектив розглядати германців як древлян. У візантійській літературі германці дуже часто визначаються як франки. Цікаво, що руси, згідно з Продовжувачем Феофаном і Псевдосимеоном, також „із роду франків" чи „походять від франків". Настільки радісне співпадіння не повинно вводити нас в оману. Коло народів, які визначалися через Γερμανοι», достатньо широке. До нього входили роси, франки, нормани, інглінги (англосакси) і дани. Єдине, що об'єднює їх всіх, це, без сумніву, входження до складу найманих загонів імперії, а саме: так званої „варязької гвардії" візантійських імператорів. Воїни цих двох етерій позначаються у візантійських джерелах як „варанги" (варяги) достатньо пізно, тільки у 1034 р[52]. До цього і після вони називалися росами, а також класичними етнонімами „тавроскіфами", „скіфами". Співвідношення усної і книжної традицій переконливо перегукуються у творі Продовжувача Скілиці. Він писав: „військовий загін, який на загальноприйнятій мові називається варангами"[53].

Отже, цілком очевидно, що до часу написання „Історії" „винайдення варангів" ще не відбулося. Вони були добре відомі Левові, оскільки він, пишучи свій твір у Константинополі, тримав у пам'яті події 988-989 рр., коли війська русів вчинили якісь не до кінця зрозумілі бешкети у місті чи на його околицях[54]. Винайдення їх „професійного" імені – *варяги*, ще не відбулося у час Лева Диякона. Саме тому у своєму *instrumenta studiorum* для „*етнології*" русів, від зіткнувся з немалими труднощами, що полягали у виборі назви для групи воїнів, яка, за

усною розповідю, вбила князя Ігоря? Обрана назва повинна була підкреслити відмінність її від русів. Чи не були воїни, яких пізніше назвуть *варягами*, у візантійській літературі *германцями*, вбивцями Ігоря у тексті Лева Диякона?

[1] Вжите Іларіоном „*Старий*” щодо Ігоря (старого) відповідає сучасному „давній” та позбавлено асоціацій з *великыи*. Поппэ А. Владимир Святой: У истоков церковного прославления // Факты и знаки. Исследования по семиотике истории / Под. ред. Б. А. Успенского. – М., 2008. Вып.1. – С. 63. Цікавий репрезентативний опис правління Ігоря див. Kazhdan A. P. Igor // Oxford Dictionary of Byzantium. – Vol.2 – P. 984-985; взаємини Ігоря з Візантією: Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь. СПб., 2000. – С. 223-227; Толочко П. П., Толочко О. П. Київська Русь. – К., 1998. [Україна крізь віки, Т.4]. – С. 60-61.

[2] The Povĕst’ vremennykh lĕt: An Interlinear Collation and Paradosis, compiled and edited by Donald Ostrowski, 3 vols. – [Cambridge, Mass., 2003 = Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X / 1-3]. – Vol. X / 1. – P.239-334; Лаврентьевская летопись. – М., 1997 (ПСРЛ. – Т.1); Ипатьевская летопись. – М.,1998. – (ПСРЛ. Т.2). – Стб. 31-43; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – (М., 2000. = ПСРЛ 3). л. 30 об. – л. 33.

[3] Див. напр. Мельникова Е. А. Историческая память в усной и письменной традициях (Повесть временных лет и „Сага об Инглингах”) // Древнейшие государства Восточной Европы (далі – ДГ). 2001. Историческая память и формы ее воплощения. – М., 2003. – С. 48-93; Вона ж. Предания о первых русских князьях: скандинавские культурные традиции в восточнославянской среде // „Межкультурний диалог в историческом контексте”. Тезисы конференции. – Москва, 30-31 октября 2003 г. – М., 2003. – С. 56-57. Вона ж. Усная история в Повести временных лет // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. – М., 1999. – С. 153-165; Гиппиус А. А. Как обедал Святослав? (Текстологические заметки) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2008. – №2 (32). – С. 47.

[4] Андрощук Ф. К истории обряда интронизации древнерусских князей („сидение на курганах”) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII-XI ст. Матеріали Міжнародного археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 17-20 липня 2003 р.). – Чернігів, 2003. – С. 9; Петрухин В. Я. Древняя Русь: народ, князья, религия. Из истории русской культуры. – Т.1. М., 2000. – С. 251.

[5] Каштанов С. М. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров X в. в составе Повести временных лет // Восточная Европа в древности и средневековье (далі – ВЕДС). VIII Чтения памяти В. Т. Пашуто. – Москва, 17-19 апреля 1996. – М., 1996. – С. 39-43; Малингуди Я. Русско-византийские связи с точки зрения дипломатики // Византийский временник. – 1995. – Т. 55 (81). – С. 68-91; Вона ж. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т.57. – С. 58-87.

[6] Цукерман К. Про дату навернення хозар до іудаїзму й хронологію князювання Олега та Ігоря // Ruthenica. – К., 2003. – Т. II. – С. 74-84.

[7] Рыдзевская Е. А. К вопросу о устных преданиях в составе Древнейшей русской летописи // Рыдзевская Е. Древняя Русь и Скандинавия в IX-XIV вв. – М., 1978.

[8] Sevcenko I. The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus // Dumbarton Oaks Papers. – 1971. – Vol. 25. – P. 115-189. (передрук у Sevcenko I. Byzantium and the Slavs in Letters and Culture. – Cambridge, 1991). Останнім часом санкт-петербурзьким візантиністом І. П. Медвєдєвим було віднайдено ще одну містифікацію Газе (Медведев И. П. Новонайденный текст письма Максима Катилианоса: еще одна подделка Карла Бенедикта Газе // Византийский временник. – М., 2007. Т.66 (91). – С. 307-324.

[9] Leonis Diaconi Caloensis. Historiae libri decem / Ed. C. B. Hasii. – Bonnae, 1829.

[10] The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century / Ed. Introduction, translation, and annotations by Alice-Mary Talbot and Denis F. Sullivan. – Washington, 2005 [Dumbarton Oaks Studies].

[11] Corpus Fontium Historiae Byzantinae / Series Berolinensis // www.degruyter.com (дата перегляду – 15.10.2011)

[12] Після дослідження Анджея Поппе (див. Поппе А. Святослав Славний і Візантія // А се его сребро. Збірник праць на пошану М. Ф. Котляра. – К., 2002. – С. 41-47) перебіг та самий зміст конфлікту має бути переглянутий. Слід вважати, що русько-візантійська війна розпочалася лише після приходу до влади Іоанна Цимісхія.

[13] McGrath S. The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality // Byzantine Warfare / Ed. J. Haldon. – Princeton-Aldershot, 2007. – P. 347-359.

[14] Карышковский П. О. К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – М., 1952. – Т.9. – С. 53-61.

[15] Leonis Diaconis. – P. 106. Вказана відповідь Святослава є чудовою ілюстрацією свідомості професійних воїнів середньовіччя. Лев, дарма, що „диякон” зовсім не цурається цих грубих військових жартів.

[16] Leonis Diaconis. P. 106.3-16; Лев Дикон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 57; The History of Leo the Deacon. – P. 156.

[17] Leonis Diaconis. – P. 144.1-7.

[18] Leonis Diaconis. – P. 5.

[19] Theophanes continuatus, Ioannes Caminiata, Symeon Magister, Georgius Monachus continuatus / Ed. I. Bekker. – Bonnae, 1825.

[20] Symeonis magistri et logothetae chronicon / Ed. S. Wahlgren. – Berlin-New York, 2006. [CFHB, 44 / 1].

[21] Leonis Diaconis. – P. 106.3-16.

[22] Leonis Diaconis. – P. 144.1-7.

[23] Markopoulos A. Byzantine History Writing at the End of the First Millennium // Byzantium in the Year 1000 / Ed. P. Magdalino. – Leiden, 2002. – P. 183-199.

[24] Theoph. Cont. P.423.14-424.18.

[25] Symeonis Magistri et Logothetae. – P. 335.541-552.

[26] Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P. 229.90-96.

[27] Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб.,1889. – Т.46. – Приложение 6. – С.10-76 (fols.66-147).

[28] Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха. – С. 68.

[29] Шрайнер П. Miscellanea Byzantino-Russica // Византийский временник. – М., 1991. – Т.52. – С. 151-161.

[30] Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis aulae Byzantinae libri 2 / Rec. I. I. Reiske. – Bonnae, 1829. – P. 690.21-691.1.

[31] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. – Washington, 1967. – P. 56.3-8.

[32] Liudprandi episcope Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liudpands von Kremona / J. Becker. – Hannover, Leipzig, 1915. – P. 137-138.

[33] Howard-Johnston J. The De administrando imperio: a Re-examination of the Text and a Re-evaluation of its Evidence about the Rus // Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient / Ed. M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman. – Paris. – P. 301-336.

[34] Ioannis Scylitzae. Synopsis Historiarum / Ed. I. Thurn. – Berlin – New York, 1973. – P. 240.77-80.

[35] Сюзюмов М. Я. Об источниках Льва Диакона и Скилицы // Византийское обозрение (Revue Byzantine) / Под. ред. В. Э. Регеля. – Юрьев, 1916. – Т. II. – Вып.1. – С. 106-166; Каждан А. П. Из истории византийской хронографии. 2. Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия // Византийский временник. – М., 1961. – Т. XX. – С. 106-128.

[36] Васильев А. А. История Византийской империи. – СПб, 2000.

[37] Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988. – С. 57

[38] Там само. – С. 57.

[39] Pritsak O. The Origens of Rus’. – Cambridge (Mass.), 1981. – Vol.1. Old Scandinavian Sources other than the Sagas. – P. 142-154. Пор. Мельникова Е. А. *Олгъ / Ольгъ / Олег < Helgi> Вещий*: К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad Fontem / У источника: Сборник статей в честь С. М. Каштанова. – М., 2005. – С. 138-147; Горский А. А. Летописный контекст русско-византийских договоров и проблема „договора 907 г.” // Там само. – С. 147-153.

[40] Vasiliev A. The Second Russian Attack on Constantinople // Dumbarton Oaks Papers. – 1951. – Vol.6. – P.161-225.

[41] Николаев В. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о Руси – дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. // Византийский временник. – 1981. – Т.42. – С.147-153.

[42] Малингуди Я. Русско-византийские договоры в свете дипломатики // Византийский временник. – 1997. – Т.57. – С. 58-87.

[43] Leonis Diaconis. – P. 155; Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко. – С. 81.

[44] Ioannis Scylitzae. – P. 309-310.

[45] Liudprandi episcope Cremonensis Antapodosis // Die Werke Liudpands von Kremona / Ed. J. Becker. Hannover, Leipzig, 1915. P.137-138; Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. – М., 2003. – С. 291-292.

[46] ПСРЛ. Т.2. Стб. 42-43.

[47] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio / Greek text ed. by G. Moravcsik, R. Jenkins. Washington, 1967. – P. 62.107; 168.44.

[48] Ditten H. Ist Γερμανοι = D (e) revljane bei Leon Diaconus ein Fehler in der Überlieferun für *Δερβιανοι oder ein bewubter Archaismus des Autors? // Труды V Международного Конгресса археологов-славистов. – К., 1988. – Т.2. – С. 235-238.

[49] The History of Leo the Deacon. – P. 18. McGrath S. The Battles of Dorostolon (971): Rhetoric and Reality // Byzantine Warfare / Ed. J. Haldon. – Princeton-Aldershot, 2007. – P. 347-359.

[50] The History of Leo the Deacon. – P. 156.

[51] Michael Attaleiates. Historia / Ed. I. Bekker. – Bonn, 1853. – P.148.21.

[52] Ioannis Scylitzae. – P. 394.71.

[53] Skylitzes Continuatus / Ed. E. T. Tsolakes. Thesslonika, 1968. – P. 105.

[54] Poppe A. The Political Background to the Baptism of Rus’: Byzantine-Russian Relations between 986-89 // Dumbarton Oaks Papers. – 1976. – Vol.30. – P. 195-244.

Александр Филипчук
(Черновцы)

КНЯЗЬ ИГОРЬ В „ИСТОРИИ” ЛЬВА ДИАКОНА

В статье исследуется один из найболее важных источников по ранней истории Руси – „История” Льва Диакона. После краткого историографического обзора предлагается рассмотреть несколько аспектов. Среди них образ князя Игоря в византийской литературе, поход русов на Константинополь в 941 г., греческий огонь и флот русов, а также определить, кто были германцы, убийцы князя Игоря в „Истории” Льва Диакона.

***Ключевые слова**: Византия, русы, Русь, русско-византийские договора, греческий огонь.*

Oleksandr Fylypchuk
(Chernivtsi)

PRINCE IGOR IN THE „HISTORY” OF LEO THE DEACON

The main attention in the article is paid to the Historia of the Leo the Deacon, according to the historiographical tradition, one of the important sources of early history of Rus’. A brief historiographical review and analysis of four major problems were made in particular. These are emergence the image of prince Igor in the Byzantine literature, the attack of Rhōs on Constantinople in 941, the Greek Fire and fleet of Rhōs and the problem of germanoi.

***Key words:** Byzantium, Rhōs, Rus’, the Rus’– Byzantine treaties, Greek Fire.*

УДК 94 (477) „17/18”(092)

Галина Коцур
(Київ)

КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: НОВІ ПІДХОДИ ДО З’ЯСУВАННЯ ДИСКУСІЙНИХ СТОРІНОК БІОГРАФІЇ

У статті розглядаються найважливіші дискусійні моменти біографії останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського.

***Ключові слова:** кошовий отаман, Запорозька Січ, П. Калнишевський, сторінки біографії, історіографія.*

Довготривале перебування імені останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського в таємниці далося взнаки. Незважаючи на те, що на сьогодні вийшло чимало праць, присвячених козацькому керманичу, в історії його

життя можна виділити ряд питань, які з тих чи інших причин залишилися поза увагою більшості істориків або й досі є суперечливими. До таких належать: визначення родоводу П. Калнишевського, дати та місця народження, тривалості віку життя кошового отамана, місце поховання П. Калнишевського тощо. Це і є метою пропонованої наукової розвідки.

Перші відомості про родове коріння П. Калнишевського з'являються в праці А. Скальковського, який зазначав, що „…він (П. Калнишевський. – Г. К.) походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку"[1]. Проте, як відомо, П. Калнишевський у списках Кущівського куреня був записанийпід іменем Петра Калниша. Такі розбіжності в прізвищі А. Скальковський пояснював навмисним приховуванням П. Калнишевським свого походження, доки він не став кошовим. Окремі відомості подає автор і про родовід Калнишевського. Так, кошовий отаман мав племінницю, яка була одружена з лубенським хорунжим Стефаном Вертильяком, та сестру, яка вийшла заміж за Лук'яновича із с. Троцівка. Погляд на родовід П. Калнишевського, оприлюднений А. Скальковським, поділяє й В. Біднов[2]. Твердження цих двох дослідників ляжуть в основу багатьох наступних наукових видань. З розвитком вітчизняної історичної науки та введенням до наукового обігу нових даних істориками пізнішого періоду подаються дещо ширші відомості про родинний склад П. Калнишевського. Зокрема, представники сучасної історіографії А. Коцур і В. Коцур зазначають, що „Петро був найстаршим сином козацької вдови Агафії. Священиком Миколаївської церкви в м. Сміла був брат П. Калнишевського Семен Іванович. На цій парафії він служив аж до своєї смерті 1796 р. За переписом 1767 р., у Смілянській сотні значився і козак Панас Калнишевський, який підписав переписну відомість разом із сотником, що свідчить про його неабиякий авторитет у містечку"[3]. Тобто Петро був найстаршим сином, але не єдиним, зважаючи на існування ще двох братів – Семена та Панаса.

У свою чергу, В. Грибовський стверджує, що кошовий мав і племінника – Йосипа Калнишевського, котрий був призначений полковником Кодацької паланки[4]. Історик зазначає, що численні родичі П. Калнишевського „мешкали в сотенних містечках Ромнах і Смілому та в околицях: Пустовійтівці, Процівцях (правильна назва Процівка. – Г. К.), Плавнищах, Оксютинцях і Хоружівці. Серед цієї рідні згадується й козацький старшина з Хоружівки Ничипор Ющенко"[5]. Дослідник також встановив близьких родичів кошового отамана, які зазначені в написі на Євангелії, подарованому ним у 1762 р. Свято-Троїцькій церкві с. Пустовійтівки: „померлі Іоанн, Агафія, Зеновія" та „ще в живих Андрій, Параскева, Симеон, Андрій та Йосиф"[6]. У цього ж автора знаходимо інформацію, отриману з приватного листування П. Калнишевського, про брата Андрія, небожів Григорія Швеця, Улянченка, Саву Бутенка, Стефана Чемериса, небог Уляну Лук'янович, Тетяну Підгайну-Сердюченко[7]. Данило Коцур був одружений на Палагеї – рідній сестрі Агафії, дружині Івана Калнишевського[8]. Саме такі відомості про родовід П. Калнишевського утвердилися в сучасній історіографії.

Незважаючи на розбіжності, що виникли серед дослідників з приводу походження П. Калнишевського, зазначені погляди залишаються лише припущеннями, оскільки жодне з них не підтверджене документально. З огляду на це Д. Кулиняк твердить: „Те, що згодом він став дуже багатим козаком, дворянином, – безперечно, але про соціальне становище його пращурів даних не збереглося. Воно й не дивно, якщо врахувати, що масове заселення Посулля на Роменщині почалося лише після мирної постанови 1618 року між Московщиною і Польщею"[9].

Кінець XIX ст. характеризується появою нових історичних відомостей щодо біографії кошового отамана. Особливо цінним є встановлення місця народження П. Калнишевського. Так, у 1892 р. виходить праця „Родина Калнишевскаго"[10], опублікована під криптонімом „Ф. Н." у журналі „Кіевская старина". Авторство цієї статті належить Ф. Ніколайчику, який свого часу працював викладачем Роменського реального училища. Його заслуга полягає у встановленні одного з імовірних місць народження П. Калнишевського – це с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі. Про це дослідження автор повідомляє Д. І. Яворницькому в листі, вказуючи при цьому на документальне підтвердження факту[11]. На відміну від своїх попередників, які схилялись до думки про шляхетне походження П. Калнишевського, Ф. Ніколайчик дотримується протилежних поглядів, наполягаючи на його простонародному корінні, доказом чого, на думку автора, виступає саме любов до церкви, на будівництво якої П. Калнишевський не шкодував матеріальних витрат[12].

Шкода, що всупереч усім заслугам та надбанням Ф. Ніколайчика інформаційне повідомлення про місце народження П. Калнишевського набуло статусу історичного факту лише після зазначення його Д. Яворницьким у фундаментальній праці „История запорожских козаков" (1892).

З часів Д. Яворницького дотепер з'явилося декілька сотень праць про славного запорозького керманича. Більшість авторів (К. Одовець, М. Макаренко, О. Апанович, В. Овсієнко, А. Коцур, В. Коцур та ін.) переконливо доводять, що П. Калнишевський народився в Пустовійтівці (нині Роменського р-ну Сумської обл.). Така думка є усталеною і не викликає сумніву.

У зв'язку з цим дивним виглядає твердження В. Грибовського про те, що „ми не знаємо напевне про місце народження останнього кошового"[13].

Щодо дати народження П. Калнишевського, то тут фігурують 1690 і 1691 роки. Більшість дослідників (К. Одовець, В. Біднов, М. Гернет, А. Коцур, Г. Коцур, Ю. Шовкун та ін.) схиляються до дати – 1691 р. При цьому вони посилаються на

напис, викарбуваний на надмогильній плиті, яка збереглась на Соловках донині: „Господь нашъ Іисусъ Христосъ положилъ душу свою на крестъ за всѣхъ насъ не хочетъ смерти грѣшника. Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ почившаго Кошевого бывшей нѣкогда запорожскои грозной сѣчи козаковъ, Атамана Петра Калнишевскаго, сосланнаго въ сію обитель по высочайшему повелѣнію в 1776 году на смиреніе. Онъ въ 1801 году по Высочайшему повеленію снова былъ освобожденъ, но уже самъ не пожелалъ оставить обитель въ коей обрѣлъ душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вины. Скончался 1803 года октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою доброю. Блажени мертвій умирающіи о Господи: Аминь. 1856 А. А."[14].

Здійснивши просту арифметичну дію, відмінусувавши 112 років, виходить 1691 р. Прихильниками 1690 р. як дати народження кошового є Ф. Ніколайчик, В. Грибовський, А. Бровко та ін.

Отже, в сучасній українській історіографії найбільш вірогідною датою народження П. Калнишевського вважається 1690 р., а місцем – с. Пустовійтівка.

Окремих досліджень, які були б присвячені тривалості життя П. Калнишевського, не існує. Проте в більшості праць, де міститься згадка про останні роки життя кошового, домінує переконання про тривалість життя козацького ватажка в 112 років. І лише деякі автори у своїх працях подають вік – 113 років. Хоча можна виділити і таких істориків, які піддають сумніву довголіття П. Калнишевського. Зокрема, Д. Яворницьким на підставі зібраних різноманітних документів були зроблені такі висновки: „П. Калнишевський і сам не знав, скільки йому років, про що свідчить відсутність у сповідальних розписах проти прізвища П. Калнишевського його віку, в той час як вік інших арештантів всюди точно встановлено; та й не міг 85-річний старець керувати вільною ватагою запорозьких козаків"[15]. Як бачимо, автор піддає сумніву довголіття кошового. На противагу цій версії, Н. Приступко запевняє у вірогідності довголіття П. Калнишевського, зазначаючи „якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку"[16].

Незважаючи на існуючі в історичній літературі розбіжності з приводу віку П. Калнишевського, науковці у своїх дослідженнях використовують надпис із надмогильної плити П. Калнишевського: „Скончался 1803 года октября 31 дня въ Суб. 112 лѣтъ отъ роду, смертію благочестивою доброю"[17].

Відразу постає проблема місця поховання кошового, оскільки в історичній літературі вона висвітлена недостатньо. Лише кілька дослідників порушують це питання. Основна причина його невирішеності криється у відсутності документального матеріалу та особливості використання монастирських земель на Соловках у XX ст. До нашого часу дивом дійшла надмогильна плита козацького ватажка, виготовлена через 53 роки після смерті П. Калнишевського на кошти архімандрита Соловецького монастиря Олександра[18].

Досліджуючи це питання, Г. Фруменков місце могили визначає місцем розташування надмогильної плити: „Могила знаходиться на головному дворі Соловецького монастиря, де міститься надгробна плита"[19]. Проте, всупереч логіці, особливо враховуючи зміщення надмогильної плити, місце поховання тіла слід вважати невідомим. Іншої думки такі дослідники, як А. Коцур, Д. Кулиняк, В. Грибовський, які стверджують про неможливість визначення точного місця поховання, оскільки в 20-30-х рр. XX ст. землі монастиря використовувалися під земельні наділи, де вирощували городні культури. Відомо лише, що кошовий був похований на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві, поруч із могилами видатного російського публіциста початку XVII ст. Авраамія Паліцина і соловецького архімандрита Феодорита. Одначе плита на могилі Феодорита не збереглася, що ускладнює пошук поховання кошового[20].

Брати Анатолій і Віктор Коцури в книзі „Від Сули до Білого моря: шлях через три століття" подають цікаве фото могили П. Калнишевського з архіву М. Лисенка. На звороті світлини зазначено: „Домовина останнього кошового славної Січі Запорозької, Калнишевського, на дворищі Соловецького монастиря"[21]. Цей знімок міг би також певним чином пролити світло на місце поховання отамана.

Відсидівши 25 років у в'язниці, будучи при цьому „без вини винуватим", П. Калнишевський отримав волю в 1803 р. Проте постає питання, чому влада так жорстоко розправилася з кошовим. Це питання свого часу ставив М. Грушевський, зауважуючи при цьому „„що найбільш дивним є те, що тих старшин, які намовляли запорожців не противитися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання"[22]. З цього приводу існує кілька версій. Більшість дослідників дотримується думки про бажання царського уряду якомога далі й надійніше сховати П. Калнишевського від острівця козацької свободи й України в цілому. Насамперед при винесенні вироку влада керувалась страхом перед можливим відновленням Січі, усвідомлюючи автономістські тенденції козацтва[23]. Але існує ще й інший погляд, згідно з яким ув'язнення П. Калнишевського було зумовлене не інтересами російського уряду, а приватними інтересами Г. Потьомкіна. Прихильниками цієї версії виступають В. Голобуцький і В. Грибовський[24]. Зокрема, В. Голобуцький у своїй праці „Запорозьке козацтво" зазначає, що, ставши генерал-губернатором Новоросійського краю, Г. Потьомкін не міг миритися з існуванням на південних землях Запорозької республіки, яка стояла на шляху його колонізаційної політики. Причому суворий вирок старшинам, на думку історика – це теж справа рук Г. Потьомкіна. Не зумівши утримати та перетворити козацтво на регулярне російське військо після зруй-

нування Січі, Г. Потьомкін такий промах вирішив зачислити на рахунок запорозької старшини. Не бажаючи афішувати свої помилки, Г. Потьомкін у листі до імператриці звинувачував старшину у „великому злочині" та вимагав смертної кари останнім. Проте враховуючи, що смертна кара не мине безслідно й можливе виявлення небажаних для Г. Потьомкіна фактів, він просить Катерину ІІ про відправлення старшин на вічне ув'язнення до монастирів[25]. Таким чином, стає зрозумілим, що перебуванням у „кам'яному мішку" кошовий „завдячує" безпосередньо колишньому прихильнику козацтва Г. Потьомкіну, який неодноразово називав П. Калнишевського „батьком". Хоча свого часу В. Степовий і В. Біднов назвали Г. Потьомкіна зовсім не зрадником козацтва й основним винуватцем трагічної долі кошового, а подали його як рятівника П. Калнишевського від смертної кари: „…його (П. Калнишевського. – Г. К.) було засуджено до кари на смерть, але Нечоса, себто князь Потьомкін, випрохав йому помилування, й його було заслано у Соловецький монастир…"[26].

Сучасні вітчизняні історики переконані в тому, що царський уряд цілеспрямовано знищив останній оплот української вольниці й захисника прав і свобод України – Запорозьку Січ, а її керівника – П. Калнишевського – запроторив за тисячі кілометрів у соловецькі каземати[27]. У добу радянського тоталітаризму десятки тисяч нещасних людей, переважно з України, пройшли крізь Голгофу Соловків, загинули з голоду, від хвороб, непосильної праці, туги за рідною землею.

Отже, незважаючи на значний масив праць, присвячених кошовому отаману Запорозької Січі, низка питань біографічного характеру щодо П. Калнишевського залишаються малодослідженими. Причина того – у забороні царською, а згодом радянською владою вивчати цю героїчну історичну постать, знищення цілого ряду документів і матеріалів, які б могли пролити світло на питання, що так і залишилися на сьогодні „білими плямами" в історії. Із проголошенням незалежності України доступ до архівів хоча і дозволив науковцям глибше та ширше розкрити окреслену нами проблему, проте так і не подолано цілого ряду протиріч щодо біографії П. Калнишевського.

[1] Скальковский А. А. Исторія Новой-Сѣчи или послѣдняго Коша Запорожскаго / А. А. Скальковский. – Одесса: Городская типография, 1846. – Ч.1. – 370 с.

[2] Бедновъ В. Последний кошевой Запорожья. П. Ив. Калнышевскій / В. Бедновъ. – Б. м., 1903. – 18 с.

[3] Коцур А. П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А. П. Коцур, В. П. Коцур. – К.: Хрещатик, 1996. – 84 с.

[4] Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський / В. Грибовський. – Дніпропетровськ: Пороги, 2004. – С.25; Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – С.5.

[5] Грибовський В. Петро Калнишевський. – С.5.

[6] Там само. – С.6.

[7] Там само.

[8] Коцур П. М. Дерево мого роду / П. М. Коцур. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – С.310.

[9] Кулиняк Д. І. Соловецький в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької: Історичний нарис про Петра Калнишевського / Д. І. Кулиняк. – К.: Рад. письменник, 1991. – С.9.

[10] Ф. Н. Родина Калнишевського / Ф. Н. // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. 79. – С. 249-277.

[11] Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / [упоряд. С. В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. – Вип. 1. – С.374.

[12] Там само. – С.276.

[13] Грибовський В. Кошовий отаман Петро Калнишевський. – С.24.

[14] Эварницкий Д. И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – С.-Петербург: Издание Л. Ф. Пантелѣева, 1888. – Ч. II. – С. 390-391.

[15] Там само. – С.391; Його ж Последній кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Д. И. Эварницкій. – Новочеркаскъ: Типография А. А. Карасева, 1887. – С.15.

[16] Приступко Н. Соловецький в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 лист.

[17] Шудря М. Історія державотворення в іменах / М. Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3-4. – С. 26.

[18] Ефименко П. Последній писарь Войска Запорожскаго Глоба / П. Ефименко // Кіевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7-9. – С. 368-371.

[19] Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастиря / Г. Г. Фруменков. – Архангельск: Северино-Западное книжное издательство, 1979. – С.72.

[20] Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – С.10, 14.

[21] Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-ХХІ, 2004. – С.340.

[22] Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – Донецьк, 2003. – С.465.

[23] Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1993-288 с.; Коцур В. П. Від Сули до Білого моря… – 360 с.

[24] Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1994. – 539 с.; Грибовський В. Кошовий отаман… – 128 с.

[25] Ходатайство Потемкина о замѣнѣе запорожской старшинѣ смертной казни заточенімъ въ монастыръ // Кіевская старіна. – 1887. – Сентябрь. – Т.19. – С. 191-193.

[26] Степовий В. Запорозький зимівник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – С.28.

[27] Бровко А. Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.): монографія / А. Г. Бровко, Г. Г. Коцур. – К.: Книги-ХХІ, 2011. – С.204-205.

Галина Коцур
(Киев)

КОШЕВОЙ АТАМАН ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ ПЕТР КАЛНЫШЕВСКИЙ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДИСКУССИОННЫХ СТРАНИЦ БИОГРАФИИ

В статье рассматриваются важнейшие дискуссионные моменты биографии последнего кошевого атамана Запорожской Сечи Петра Калнышевского.

Ключевые слова: *кошевой атаман, Запорожская Сечь, П. Калнышевский, страницы биографии, историография.*

Halyna Kotsur
(Kyiv)

ATAMAN OF ZAPOROZ'KA SICH PETRO KALNYSHEVSKY: THE NEW METHODS OF APPROACHING IN CLARIFYING OF THE DEBATABLE PAGES OF HIS BIOGRAPHY

The major debatable moments of the last ataman of Zaporoz'ka Sich Petro Kalnyshevsky's biography are examined in the article.

Keywords: *ataman, Zaporoz'ka Sich, P. Kalnyshevsky, pages of biography, historiography.*

УДК:94 (477.75) „17"

Галина Яценюк
(Чернівці)

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАР'ЄРИ ІВАНА МАЗЕПИ В ЧАСИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА САМОЙЛОВИЧА

У статті простежується кар'єрне зростання Івана Мазепи під час перебування на службі у лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Основна увага звертається на швидке завоювання довіри, завдяки чому І. Мазепа виконував найважливіші доручення гетьмана. Вказується також і на те, що І. Мазепа був одним із учасників змови з метою усунення І. Самойловича з посади.

Ключові слова: *Лівобережжя, І. Самойлович, І. Мазепа, Московщина, Річ Посполита, козацтво.*

Майбутній гетьман Іван Мазепа походив з шляхетського роду. Його кар'єра розпочалася при дворі польського короля Яна-Казимира, але згодом, в 1663 р., І. Мазепа відійшов від короля, за словами О. Оглоблина, через хворобу батька. Однак І. Мазепа не довго засиджувався без політичної діяльності, вже в 1669 р. вступає на службу до гетьмана Петра Дорошенка.

Однією з причин швидкого просування І. Мазепи по службі став його шлюб з Ганною Фридрикевич (яка була донькою генерального судді Семена Половця при гетьмані П. Дорошенку) [1]. Завдяки цьому шлюбу І. Мазепа став свояком для правобережного гетьмана П. Дорошенка та полковника Лазаря Горленка. Практично одразу ж Мазепа одержав посаду ротмістра надвірної корогви (гвардійської кавалерії) і досить швидко став довіреною особою при Дорошенку[2].

Хоч І. Мазепа і був родичем П. Дорошенка, але той не доручав йому важливих справ. Як пише Величко, Дорошенко не зумів оцінити великих здібностей, різносторонності і цікавості І. Мазепи. Однак саме завдяки дорученню П. Дорошенка і відбулася перша зустріч на політичному рівні між І. Мазепою та лівобережним гетьманом І. Самойловичем. Ця подія сталася у березні 1674 р., коли І. Мазепа привіз лист до Переяслава лівобережному гетьману від правобережного.

Саме в цей час Самойлович проводив старшинську раду і після її закінчення старшина зібралася на обід у московського боярина, воєводи Ромодановського. У розпал бенкету від Петра Дорошенка прибув посланець – Іван Мазепа з проханням сповістити Москву про те, що він готовий здатися Ромодановському й перейти на бік Росії, якщо за ним збережеться титул правобережного гетьмана. Ромодановський відповів, що Дорошенко може відвідувати його без побоювань, і гість поїхав назад до Чигирина[3].

Незабаром після цього візиту в кар'єрі Мазепи стаються чергові зміни. У червні того ж 1674 р. чигиринський гетьман, який саме роздумав підкорятися Росії, наказав Мазепі їхати до Криму, а потім до Стамбула по допомогу, заодно відправив з ним і п'ятнадцять полонених козаків у подарунок ханові. У степу біля Інгулу вони натрапили на роз'їзд запорожців, які схопили Мазепу й привезли на Січ[4]. Там його ледь не вбили, але кошовий І. Сірко вмовив козаків зберегти йому життя. Мазепу закували в кайдани, а його папери переслали через лівобережного гетьмана в Москву. Цікаво, що самого ротмістра Сірко наказав не віддавати, так що воєводі Ромодановському довелося навіть узяти під варту дружину кошового, яка жила в Мерефі під Харковом, а зятя його послав на Січ по цінного бранця. Тоді Сірко відпустив Мазепу, але просив Самойловича добре поводитися з ротмістром і якнайскоріше його звільнити. Мазепа спромігся причарувати й гетьмана (той взагалі дуже цінував освічених людей), тому Самойлович писав у Москву тими ж словами й навіть радив Олексію Михайловичу довіряти Мазепі більше, ніж Сірку. Сам Мазепа на допиті в Москві пригадав кошовому його недавні гріхи і обвинуватив його (вірогідно, навчений Самойловичем) у спробі перейти на бік Дорошенка й заволодіти всією Україною[5]. Крім того, Мазепа докладно розповів про становище, у якому перебував чигиринський гетьман, справивши гарне враження на Артамона Матвєєва (той очолював Малоросійський приказ). Мазепу удостоїли царської аудієнції, він одержав якусь нагороду і був відісланий назад в Україну.

Після прибуття Мазепи з Москви Іван Самойлович призначив його гетьманським дворянином і доручив йому виховувати своїх синів (спочатку Якова, а потім тих, кого відпускали на батьківщину з Москви), а через якийсь час подарував село Малий Самбір[6]. Згодом Іван Мазепа став, що називається, правою рукою гетьмана.

Історія про "перехід" Мазепи на Лівобережжя добре ілюструє той факт, що навіть у 1674 р., коли всі козацькі ватажки мусили думати лише про сумну долю пограбованого турками Поділля, вожді продовжували плести нескінченні інтриги, намагаючись погубити один одного. Конфлікт після того, як з політичної арени зійшов Ханенко, розгортався в трикутнику Самойлович – Дорошенко – Сірко. Власне кажучи, Дорошенка в останні роки його гетьманства турбувало єдине питання:

чи продовжувати йому спиратися на Туреччину (що засуджувала вже переважна більшість навіть правобережних козаків), а чи здатися на вигідних умовах Росії або Польщі. Перше погрожувало йому облогою в Чигирині, друге – походом на Україну турецької армії, яка мала й "запасного" гетьмана, Юрія Хмельницького[7]. Важливою для Дорошенка була й позиція Сірка, який, якщо вірити доносам Мазепи й Самойловича, прагнув об'єднатися із чигиринським гетьманом і кримським ханом, щоб відновити фактичну незалежність України, як то було за Хмельницького[8].

Як „близкий человек"[9] до гетьмана, Мазепа був у курсі всієї політики уряду Самойловича, і вплив його на цю політику і в 1670-х, і особливо в 1680-х роках. Він брав активну участь у чигиринських походах Самойловича, який марно намагався втримати Правобережну Гетьманщину під булавою лівобережного гетьманату.

Коли руїна Правобережної Наддніпрянщини була завершена укладенням Бахчисарайського миру з Кримом і Туреччиною (1681), Мазепа підтримував прагнення Самойловича поширити владу гетьманського „регіменту" на Слобідську Україну, куди пішла велика частина зігнаного з власних земель населення Правобережжя. Саме Мазепі, тоді ще тільки "значному військовому товаришеві", і своєму небожеві Михайлу Самойловичу, полковникові гадяцькому, доручив гетьман вести переговори про це в Москві (кінець 1680 – початок 1681 р.). Так, у 1680 р. Самойлович, посилаючись на спустошення Правобережжя й наплив людей, яких йому доводилося годувати "з власної скриньки", пропонував розселити їх на Слобожанщині, а заодно й приєднати цю землю до України[10]. У Москву для переговорів були відряджені Іван Мазепа й племінник гетьмана Михайло (в історичних джерелах його називають Галицьким або Гадяцьким). Але у Москві, зрозуміло, не мала наміру віддавати гетьману частину власної території й таким чином підсилити його державу[11].

Що ж до Лівобережжя, то воно в той час зберігало зв'язки з Річчю Посполитою, і то чи не тісніші, ніж із Росією. Законодавство України ґрунтувалося на Литовському статуті, у культурному житті значне місце посідала польська мова (твори нею на захист православ'я писали ще у 80-х роках XVII ст.) [12], в обігу була польська монета, наприклад „полтораки", відомі серед українців як „чехи". Аби позбутися їх, Москва в 1675 р. вирішила, а через десять років приготувань почала карбувати в Сєвську власні „чехи"[13]. Цікавий у цьому відношенні виданий від імені Івана й Петра Олексійовичів указ 1682 р., в якому українці („черкаси") згадані як іноземці, разом з німцями та "іншими народами"[14].

Обставини міжвоєнного періоду 1681-1686 рр. безпосередньо вплинули на передостанню значну подію часів Самойловича – перехід українського православ'я під владу московських патріархів. Що цікаво, вирішення релігійного питання теж не обійшлося без участі Івана Мазепи.

По смерті Йосипа Тукальського у 1675 р. нового київського митрополита не висвячували – архієпископ Лазар Баранович був містоблюстителем п'ятнадцять років поспіль, починаючи з 1670 р.[15] Але таке невизначене становище не влаштовувало І. Самойловича, йому не подобалося, що деякі представники церкви час від часу набували забагато політичної ваги. Гетьман пам'ятав про єпископа Мефодія та протопопа Адамовича, а відносини з Барановичем у нього теж були не найкращі. Незайнята київська митрополича кафедра вабила можливістю поставити на неї наближену людину й відкинути таким чином чернігівського архієпископа на друге місце серед українських ієрархів. Традиційно подібні справи освячувалися через Константинополь[16]. Власне, східних патріархів умовити було не так і важко (ясна річ, отримавши наперед згоду Москви): православні руські землі були для них єдиною надією й опорою, а також джерелом значного прибутку. Але жоден патріарх не зважився б на подібний крок без згоди великого візира, бо ризикував власним життям. Домовлятися з турками було важче, тим більше, що після смерті Тукальського, який мешкав у Чигирині, в них могло з'явитися бажання висвятити нового владику для своїх володінь на Правобережжі[17]. Крім того, на думку візира, не можна було виключити впливу поляків на київську кафедру.

До того ж Росія наполегливо нав'язувала гетьману та православному духівництву ідею переходу Київської митрополії під владу московського патріарха. Лазар Баранович, хоча й був людиною, прихильною до православного царя, ніяк не приставав на цю ідею. Як бачимо, зацікавленість Самойловича в позбавленні архієпископа місцеблюстительської посади збігалася з намірами московського патріарха Іоакима.

Перша спроба спільного наступу московського патріарха й гетьмана на українське православ'я могла статися ще наприкінці 1683 р., коли помер архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Самойлович порадив Іоакиму благословити вибори нового архімандрита, тобто взяти їх під власний контроль. Але українське духівництво на свій розсуд обрало Варлаама Ясинського, який отримав посвяту від Барановича[18]. Проте в 1684 р. знайшовся ще один кандидат на Київську митрополію – луцький єпископ Гедеон із княжого роду Святополк-Четвертинських. Він покинув власну єпархію, бо був не в змозі витримати гноблення православних з боку короля та його спільників-уніатів. Гедеон боявся, що його вб'ють або ув'язнять у Марієнбурзі (де свого часу побував і Тукальський) [19]. Єпископ прибув до Батурина, бо мав з гетьманом дружні стосунки. Найбільше Самойловича приваблювало те, що, як він писав сам: "Це людина добра та тиха, яка ніякої влади не бажає"[20].

У липні 1685 р. відбулися вибори. Церковних діячів на них було дуже мало – найважливіше, що не було містоблюстителя Барановича, – проте до Києва прибули довірені особи гетьмана: генеральний осавул Іван Мазепа, переяславський полковник Леонтій Полуботок та ще три полковники[21]. Попри те, що собор за таких умов змусив багатьох відчути, за словами Самойловича, „розкраювання розуму", Мазепа м'яко переконав духівництво не пручатися. Отож Іван Самойлович заспокоївся щодо політичної конкуренції з боку українського духівництва: Гедеон не лише був „його" людиною, але й отримав наказ від Москви ніяк не втручатися у гетьманські справи.

Вирішуючи внутрішні релігійні питання, І. Самойлович не міг забути й про зовнішні проблеми, а саме, наближались до завершення московсько-польські переговори щодо розподілу українських земель. Переходячи безпосередньо до викладу свого бачення проблеми, гетьман згадав про те, що він вже неодноразово займався питаннями миру з Польщею, звертаючись до царів через стольника Семена Алмазова, окольничого Леонтія Неплюєва та думного дяка Омеляна Українцева[22]. Зазначимо, що на сьогодні ми не маємо даних щодо контактів І. Самойловича з С. Алмазовим з цієї проблематики. Зустріч з Л. Неплюєвим відбулася в жовтні 1683 р., а з О. Українцевим гетьман, як відомо, зустрічався в жовтні 1679 р. та восени 1684 р.

З приводу вирішення цього питання І. Самойлович склав „Інструкцію", яку й доручив везти своєму синові та І. Мазепі. В цей час в Батурині перебував Л. Неплюєв. Він приїхав сюди за наказом царів, маючи наодиниці повідомити гетьману, що до Москви прямують польські посланці, вповноважені домовлятися про "Вічний мир". Згідно з побажаннями московського керівництва І. Самойлович ще раз виклав свої погляди на міжнародну ситуацію, написавши спеціальні „Статті"[23]. Здавалося б, що у цих обставинах відправляти до Москви ще й своє посольство немає сенсу. Але, очевидно, відправлення Г. Самойловича та І. Мазепи готувалося ще до приїзду Л. Неплюєва, й відміняти його гетьман не став, незважаючи на приїзд московського гостя, можливо, турбуючись про своєчасне, напередодні польського, прибуття своїх посланців до царів. Однак Л. Неплюєв, хоч і виїхав з Батурина 28 січня, з російськими урядовцями зустрівся й передав усі привезені документи на день раніше[24]. Пояснюється це звичайними формальними труднощами, яких важко уникнути перед аудієнцією у високопоставлених осіб. Природно, що Л. Неплюєву було легше здолати всі ці бар'єри.

Повертаючись до причин приїзду окольничого, необхідно відмітити, що на цей раз Москва вже не ставила питання про потрібність чи непотрібність договору з поляками. Йшлося лише про те, щоб гетьман порадив, яким чином вести бойові дії: йти на об'єднання з польськими і литовськими військами, чи вирушати на Крим самостійно; як саме організувати похід. Допускалася й можливість виплати Польщі грошової компенсації замість відправки військ. Своє рішення піти на угоду з Польщею проти Туреччини й Криму царі аргументували, по-перше, недотриманням ханством умов миру, яке, щорічно отримуючи від росіян гроші, продовжує чинити грабіжницькі напади на прикордонні міста, та, по-друге, можливістю об'єднання поляків з турками й татарами вже проти росіян[25].

У нових обставинах, як в „Інструкції"[26], так і в „Статтях" І. Самойлович знову пише про недовіру до Польщі, переконуючи Москву в тому, що її хочуть ошукати. Як аргумент він використовує дані про становище православних на підвладних Речі Посполитій територіях, пропонуючи порушити цю проблему на переговорах. У обох документах[27] він нагадує про труднощі військових переходів на віддалені театри бойових дій та про значні зусилля, що необхідні для підготовки і проведення походу на Крим. Взагалі, І. Самойлович знову пропонував зачекати з укладенням договору з Польщею до прояснення політичної ситуації.

Отже, протягом цілого ряду років лівобережний гетьман намагався протидіяти всезростаючій тенденції з боку Російської держави до укладення мирного договору з Річчю Посполитою. І хоч, як відомо, „Вічний мир" було укладено в Москві 16 травня 1686 р., зусилля гетьмана в державотворчому напрямку стали важливим внеском у справу об'єднання всієї України, справу, за яку так гостро вболівав цілий ряд його попередників та наступників, серед яких був і Іван Мазепа.

Восени 1686 р., після укладення миру й союзу з Польщею, російський уряд ухвалив йти походом на Крим. Очолив російське військо князь Василь Голіцин. У травні наступного року 100-тисячне російське військо зібралося на лівому березі ріки Мерла і незабаром рушило на південь[28].

Щоб відволікти татар, до Кам'яного Затону, де була розташована залога Григорія Косогова, відрядили 40-тисячне військо, що складалося наполовину з росіян на чолі з Леонтієм Неплюєвим, наполовину з козаків на чолі з Григорієм Самойловичем (це були сердюки, компанійці, Чернігівський, Прилуцький та Миргородський полки)[29]. Разом із людьми Косогова їм було наказано обложити турецькі міста в понизі Дніпра – Казікермен та Ісламкермен[30].

Під час виступу, після того, як гетьман із козаками перейшов через Самару побудованими трохи раніше мостами, хтось підпалив ці мости, тому російським воякам довелося будувати нові. Пояснення цій дивній події Голіцин дістав дуже швидко, коли отаборився біля річки Кільчені. Старшина повідомила його, що степ і мости спалили козаки за наказом Івана Самойловича, який бажав запобігти розгрому Кримського ханства. До того ж у доносі перераховувалося безліч інших гетьманських провин; відправлення до Криму харчів, зрадницькі розмови, хабарництво й утиск заслужених козацьких старшин. Григорія Самойловича винуватили в тому, що він не дозволив чернігівським міщанам прикріпити на будинку ратуші московського двоголового орла. Гетьмана прямо звинувачували в намірі перетворити Україну на незалежну спадкоємну монархічну державу, по-

силаючись і на шлюбний проект з князем Четвертинським, і на печатку з Погонею (гербом Великого князівства Литовського), яку султан надав Юрію Хмельницькому, а Самойлович, якимось чином захопивши, залишив собі. Під доносом підписалися генеральний обозний Дунін-Борковський, генеральний писар Прокопович, колишні полковники Солонина й Думитрашко-Райча, Степан Забіла і вихідці з Правобережжя – Вуяхевич (генеральний суддя), Лизогуб і Гамалея. Не вистачало підписів ще двох колишніх дорошенківців. Уже після того, як донос було складено, Кочубей все ж таки зважився залишити на ньому свій автограф. Ім'я генерального осавула Мазепи на цій копії відсутнє. Проте у царському листі Голіцину щодо доносу на гетьмана Мазепа згадується серед тих, хто подав „чолобитну", та він і сам зізнавався в цьому дещо пізніше.

У відповідь на доноси російський уряд, дозволив князеві позбутися Самойловича, а козакам обрати замість нього нового гетьмана. Цікаво, що як російський історик С. М. Соловйов, так і український – О. П. Оглоблин, вважали, що в Москві не зважали на чутки про Самойловича. С. М. Соловйов наголошував на тому, що невдоволення гетьманом в Україні спричинило би повстання, аж ніяк не потрібне російському уряду[31], О. П. Оглоблин – на тому, що позиція Самойловича мала чи не найважливіше значення під час Кримських походів[32]. Погоджуються всі щодо того, що Голіцину та його покровительці Софії необхідно було зробити когось винним – чим дорослішим ставав цар Петро, тим хиткішою робилася їхня політична влада, а кожна невдача наближала падіння[33].

22 липня, одержавши згоду з Москви, Василь Голіцин скликав російських полковників і наказав їм оточити гетьманський палац[34]. Рух військ було помічено, тому Яків Самойлович спробував був утекти, але марно. Сам гетьман, уже не сподіваючись на самостійний порятунок, цілу ніч молився, а зранку пішов до церкви. Коли служба скінчилася, його заарештував один із колишніх полковників-сербів (В. Войца або Р. Думитрашко-Райча – невідомо).

Наступним українським гетьман став саме Іван Мазепа, який хоч й був одним з організаторів усунення Івана Самойловича, але свідомо чи несвідомо продовжував його справу в усіх сферах суспільного життя, у тому числі й у відносинах з Російською державою, яка з кожним роком все більше обмежувала козацьку державність.

Загалом саме завдяки частим поїздкам до Москви за дорученням І. Самойловича І. Мазепа зрозумів, що доля основної частини України вирішувалася тоді царським урядом.

Ці подорожі й дипломатичні місії дали Мазепі дуже багато. Він не тільки налагодив безпосередні стосунки з московським урядом, але й зумів зав'язати відносини в колах московських вельмож; зокрема, на початку 1680-х рр. він досить близько познайомився з князем Василем Голіциним, фаворитом царівни Софії Олексіївни й фактичним керівником цілої московської політики, одним з найбільш культурних людей тогочасної Московщини. Разом з тим Мазепа здійснював у Москві широкі торговельні операції, зокрема транспортуючи туди горілку. Та найголовніше – все це давало майбутньому гетьманові досконале знання Московщини й розуміння її загрози для державності України.

[1] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 62.

[2] Там само. – С. 63-65.

[3] Там само. – С. 63.

[4] Там само. – С. 65; Мицик Ю. А. Іван Сірко. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія", 2010. – С. 82.

[5] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба… – С. 65.

[6] Там само. – С. 65-66

[7] Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). – К.: Вид. дім. "Києво-Могилянська академія", 2004. – С. 141.

[8] Мицик Ю. А. Іван Сірко… – С. 83-84.

[9] Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба… – С. 67.

[10] Там само.

[11] Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII-XVIII ст. – Харків: Харківське книжково-газетне вид-во, 1954. – С. 46.

[12] Спасский И. Г. Русская монетная система: Историко-нумизматический очерк – М., 1957. – С. 67; Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 102-115;

[13] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.:, 1882. – Т. 12: 1675-1676. – 20 с., 874 стб., – С.176.

[14] Источники малороссийской истории собранные Д. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М.: Б. м., 1859. – Ч. 1: 1649-1687. – (2), IV, – С. 280.

[15] Огієнко І. Українська церква за час Руїни: 1657-1687. – К.: Наша культура і наука, 2006. – С. 161.

[16] Там само. – С. 162.

[17] Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Абрис, 1991. – С. 186-188.

[18] Харишин М. В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. – К.:, 1995. – С. 24.

[19] Огієнко І. Українська церква за час Руїни… – С. 158.

[20] Там само. – С. 161.

[21] Там само. – С. 162.

[22] Станіславський В. „Статті" гетьмана Івана Самойловича щодо „Вічного миру" // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – Вип. 1. – С. 351.

[23] Там само. – С. 351.

[24] Там само. – С. 351.

[25] Там само. – С. 352.

[26] Источники малороссийской истории… – С. 289-290, 294-295.

[27] Там само. – С. 290-293.

[28] Разин Е. А. История военного искусства: В 3-х т. – М.: Воениздат, 1962. – Т. 3: Военное искусство мануфактурного периода войны XVI-XVII вв. – С. 251-258.

[29] Там само. – С. 270.

[30] Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – С. 149-150.

[31] Соловьёв С. М. Сочинения. В 18-ти кн. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 7. – Т. 13-14: История России с древнейших времен. – С. 389; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба… – С.74-75.

[32] Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба… – С. 74-75.

[33] Востоков А. К истории первого крымского похода // Киевская старина. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 271.

[34] Там само. – С. 272.

Галина Яценюк
(Черновцы)

СТАНОВЛЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КАРЬЕРЫ ИВАНА МАЗЕПЫ ВО ВРЕМЯ ГЕТМАНСТВА ИВАНА САМОЙЛОВИЧА

В статье идет речь о карьерном росте Ивана Мазепы во время его пребывания на службе у левобережного гетмана Ивана Самойловича. Главное внимание уделено очень быстрому завоеванию доверия, благодаря чему И. Мазепа исполнял важнейшие поручения гетмана. Подчеркнуто тот факт, что И. Мазепа был одним из участников заговора по смещению И. Самойловича с должности.

Ключевые слова: *Левобережье, И. Самойлович, И. Мазепа, Московия, Речь Посполита, казачество.*

Halyna Yatsenyuk
(Chernivtsi)

THE FORMATION OF THE POLITICAL CAREER OF IVAN MAZEPA IN HETMAN IVAN SAMOILOVYCH TIMES

In article is traced the career of Ivan Mazepa, while been in the service of left-bank hetman Ivan Samoilovych.The main attention is drawn to the rapid conquest of trust, so Mazepa served the most important orders of hetman. Also indicated that Mazepa was one of the participants conspiracy to remove I. Samoilovych from his position.

Key words: *Left Bank, I. Samoilovich, Ivan Mazepa, Moscovia, Rzeczpospolita, the Cossacks.*

УДК: 930.22

Наталія Леміш
(м. Конотоп, Сумська обл.)

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ ГУБЕРНІЯМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано нормативні акти, що використовувалися при управлінні адміністративними установами губерній Лівобережної України першої половини XIX ст. Вказано на низку законодавчих ініціатив, відкоригованих для територій з „особливим статусом".

Ключові слова: *нормативні акти, органи державної влади, адміністративні установи, організація діловодства.*

Перше десятиліття XIX ст. для Російської імперії – період становлення вертикалі влади як на рівні вищого щабля управління, так і на місцевому, регіональному рівні. Для Малоросійського генерал-губернаторства як основного територіального утворення Лівобережної України першої половини XIX ст. цей процес відбувався особливо складно, ураховуючи історичні традиції попередніх століть. Адже територія колишньої Гетьманщини навіть на початок XIX ст. залишалась регіоном з відмінною від суто російських територій формою управління, за якої основні важелі керування губернією залишалися за губернатором, поза участі якого не приймалося жодне управлінське рішення. До кінця XVIII ст. організаційна структура управління зазначеною територією відрізнялася більшою автономністю влади, а отже самостійністю щодо прийняття певних управлінських рішень на місцях.

Визнання в політиці Російської імперії пріоритету на ліквідацію відмінностей в соціальному та адміністративному устрої Лівобережної України від центральних регіонів Російської імперії визначило й вибір важелів керування таким регіоном. Серед них провідну роль мало створення й одночасне об'єднання Чернігівської та Полтавської, а згодом і Харківської губернії в одне Малоросійське генерал-губернаторство як один із способів полегшення контролю за цими територіями.

Мету цієї статті автор вбачає в з'ясуванні недостатньо досліджених донині питань щодо особливостей нормативно-правового регулювання процесів управління державними органами влади Лівобережної України на прикладі Чернігівської губернії як регіону, що в першій половині XIX ст. перебував у складі Малоросійського генерал-губернаторства з відмінним керуванням, характерним для порубіжних територій Російської імперії.

Зазначена мета зумовлює наступні завдання: охарактеризувати нормативно-правову базу організації процесу управління органами державної влади Чернігівської губернії зазначеного періоду; довести, що адміністративні установи Чернігівської губернії в практиці роботи керувалися не тільки загальноімперськими нормативно-правовими актами, а й відкоригованими для територій з „особливим статусом", а також такими, що були чинними тільки в межах зазначеної губернії.

Досліджуючи процес законодавчого регулювання системи місцевого управління в Чернігівській губернії в першій половині XIX ст., слід відзначити, що основними адміністративними установами відповідно до указу Правлячого сенату від 9 вересня 1801 р. „Об учреждении в Малороссии Черниговской и Полтавской губернии" адміністративними установами губернського рівня визначалися Канцелярія чернігівського цивільного губернатора та Чернігівське губернське правління[1].

Успішна організація управління губернськими адміністративними установами першої половини XIX ст. нерозривно пов'язана з організацією та діяльністю адміністративного апарату всієї Російської імперії того часу. Так, І. Теличенко в роботі „Сословные нужды и желания малороссіян" (1890 р.), посилаючись на „прошение" чернігівських депутатів, розкриває причини, які складають „главное зло Малороссии" – це невідповідність на кінець XVIII ст. старих законів та форм керування обставинам часу: „Строй в Малороссии, одной ногой опиравшийся на весьма древнее, унаследованное от Польши законодательство, измененное самобытными казацкими порядками и обыкновениями, а с другой, на многочисленные несистематизированные указы и распоряжения русской верховной власти, пришел в такое хаотическое состояние, что трудно было сказать, на основании каких законов и обрядов вершится правление дел в Малороссии"[2].

На важливість розгляду основних джерел, що унормовували систему управління певного історичного періоду, звертає увагу у своїх дослідженнях М. В. Варадінов, називаючи серед таких джерел, перш за все, закони та накази або інструкції уряду, міських чи земських установ[3].

В. М. Вельдбрехт, досліджуючи два види канцелярій (начальників губернії та „присутственных мест"), наголошує на правомірності виконання згаданими установами своїх обов'язків завдяки існуванню чітко визначених правил, „изложенных частью в различных отделах Свода Законов, частью основанных на министерских предписаниях и инструкциях"[4].

Історіографічний аналіз показав відсутність комплексних наукових розвідок, спрямованих на дослідження нормативно-правового регулювання діяльності адміністративних органів рівня губернії тих регіонів, де практикувалась генерал-губернаторська форма управління.

Законодавчі акти загальноімперського і відомчого рівня, а також управлінська документація та нормативні акти, збережені у фондах Державного архіву Чернігівської області, стали основним історичним джерелом для правильного визначення наукової ваги, зроблених у цьому дослідженні висновків та узагальнень.

Аналіз нормативно-правового забезпечення організації процесу управління губерніями Лівобережної України першої половини XIX ст. слід почати з визначення видів існуючих на той час законодавчих актів, якими могли послуговуватися у своїй роботі губернські адміністративні установи. Використання поняття „акт" стосовно нормативно-правових ініціатив початку XIX ст. є цілком правомірним до документів, що належать до сфери управління та права, які включають в себе практично всі дії органів влади та державного управління, оформлені документально[5]. В актах державного управління містяться настанови для виконання. Отже, назване поняття є також широковживаним у досліджуваний період науковцями сфери дипломатики. „Письмовими доказами юридичних відносин" називає акти М. П. Лихачев[6]. М. В. Варадінов визначає групу актів, розрізняючи їх серед загальної класифікації „деловых бумаг" поряд з „сношениями, канцелярскими и просительными делами и бумагами"[7]. Отже, для прийняття виважених управлінських рішень зазначені установи Чернігівської губ. мали керуватися загальноімперськими нормативними актами, творцями яких були Державна рада та імператор – закони, циркуляри, „учреждения", „уложения", „высочайшие повеления", укази тощо.

Усі перераховані нормативні документи, що створювалися з ініціативи імператора, тлумачилися та обнародувалися Сенатом, мали силу закону, й тому є можливим вважати їх як одну групу під загальною назвою – законодавчі акти[8]. Сенат також упродовж всього XIX ст. застосовував право непрямої участі в законодавстві, а саме через подання доручень окремим міністрам під час розроблення законів з подальшим проходженням загальної процедури в Державній раді. Слід відзначити, що встановити різницю між законами та розпорядженнями волевиявлення імператора у першій половині XIX ст. було досить складно. Деякі з дослідників дореформеного державного права XIX ст. робили спроби встановити різницю між законом та „высочайшим указом". Так, О. Д. Градовський визначав законом лише документ, що „постановляется не иначе, как за собственноручным Высочайшим подписанием"[9]. Свої уточнення до такого визначення вносить В. М. Грибовський, наголошуючи на тому, що більшість нових законів підпису імператора не містили й доповнення та пояснення до них „объявлялись по словесным Высочайшим повелениям лицами и учреждениями на то уполномоченными"[10]. Відповідно до такого підпорядкування автор визначає власне закони (як волевиявлення імператора) та адміністративні розпорядження, розроблення яких (відповідно до законів) могло ініціюватися як імператором, так і органами державного управління. До таких адміністративних розпоряджень В. М. Грибовський відносить „указы в соответствии с законами…, а равно повеления, необходимые для исполнения законов"[11].

Зі створенням міністерств як суб'єктів права видання „обязательных постановлений"[12] певні повноваження щодо законотворення було покладено й на них. А саме, відповідно до ст. 162 „Учреждения Министерств…" вони мали змогу впливати на законодавчий процес не інакше, як „с Высочайшего соизволения, но лишь по поводу отмены или изменения действующих законов"[13]. Так нормативна база стала поповнюватися відомчими та міжвідомчими нормативно-правовими актами спеціально створюваних урядових комітетів та комісій при відповідних міністерствах та їх департаментах, що доповнювали чи уточнювали акти вищого законодавчого органу імперії – циркулярні „предписания", "положення", інструкції тощо. Зазначену групу документів відповідно до юридичної термінології слід назвати як групу нормативних актів – актів державного управління, тобто таких, що видавалися на основі та для виконання законів виконавчими і розпорядчими органами державної влади[14].

Певні уточнення та доповнення до законодавчих актів й актів державного управління могли ініціюватися (за погодження вищих органів влади) регіональними чи місцевими установами державної влади, а саме за поданням генерал-губернаторів та губернаторів. Такі поправки були необхідними для регіонів з „особливим статусом". Тому має місце розгляд всіх видів нормативно-правових актів комплексно, зважаючи на надання такого статусу й Чернігівській губ.

Структура Чернігівського губернського правління в перше десятиліття XIX ст. зберігала традиції колезької форми керування. Навіть з прийняттям „Учреждения для управления губернией" (1775 р.) загальноімперські узаконення, введені ним, не розповсюджувалися повною мірою на Малоросію аж до початку XIX ст., що визнавалося відповідними нормативними актами: „О нераспространении Учреждения о губерниях на Малороссию" (1775 р.) [15], „Образование в трех Малороссийских губерниях присутственных мест по Учреждению о губерниях, оставляя производство в оных дел, на основании их прежних прав и привилегий" (1781 р.) [16], „О составе Присутственных мест в губерніях" (1801 р.) [17]. Створення Канцелярії чернігівського цивільного губернатора відбувалося, „оставляя на особенных правах состоящей (губернии) до особенного во всех её частях соображения и положения"[18]. Слід відзначити, що загальноросійські найменування посад чиновників в Чернігівській губ. були чітко визначені лише після набуття чинності в 1831 р. указу „О присвоении присутственным местам Черниговской губернии и лицам, в оных служащим, наименований, определенных учреждением о губерниях для мест равных"[19].

Найбільш продуктивним періодом щодо удосконалення організації роботи установ різного рівня можна визначити 30-40 роки XIX ст. Порядок роботи установ остаточно був оформлений та закріплений при створенні в 1830 р. „Полного собрания законов Российской империи" (1830 р.) (ПСЗРИ), яке містить 40 томів законів (330920 актів) і 6 томів додатків. Маніфестом від 31 січня 1833 г. було проголошено про видання „Своду законов Российской империи", що набув чинності з 1 січня 1835 р. При його складанні вилучали нечинні норми, усувалися суперечності, здійснювалося редагування[20]. Якщо ПСЗРИ будувалося за хронологічним принципом, то „Свод…" – за галузевим: було видане в 15 томах і восьми книгах: 1-ша книга – закони про органи влади і керування державної служби; 2-га книга – статути про „повинності"; 3-тя книга – статути казенного керування; 4-та книга – закони про стани; 5-та книга – цивільне законодавство; 6-та книга – статути державного управління; 7-ма книга – статути благочинності; 8-ма книга – закони кримінальні. Під час використання в практиці роботи адміністративних установ Чернігівської губ. зазначеної добірки нормативних актів свідчить „предписание" міністра юстиції Г. В. Паніна, за яким до Канцелярії чернігівського цивільного губернатора надійшло 4 примірники „Свода…", а до Чернігівського губернського правління – 1; усього „во все присутственные места" Чернігівської губ. було надіслано 15 примірників в 1836 р. та 103 примірники в 1839 р.[21]

Оскільки процес управління тісно пов'язаний з документуванням, то, природно, що основні законодавчі ініціативи були спрямовані на удосконалення діловодства в установах. До 1837 р. єдиного законодавчого акта загальноімперського рівня, що чітко регламентував би норми діловодства губернських установ, не існувало. У 1826 р., як зазначає Є. Н. Анучін, цивільним губернатором Санкт-Петербурга були сформульовані та набули чинності з дозволу Сенату правила щодо спрощення порядку діловодства[22]. Такі ж проекти були запропоновані на розгляд Міністерства внутрішніх справ і іншими губернаторами. У червні 1837 р. до Канцелярії чернігівського цивільного губернатора надійшов указ Правлячого сенату щодо запропонування власного проекту стосовно „обозрения всего круга занятий Гражданских Губернаторов и Губернских Правлений и сокращения настоящей формы делопроизводства"[23]. Саме на основі таких проектів, підкреслює Т. В. Виноградова, під керівництвом графа Д. М. Блудова були створені „Общий наказ гражданским губернаторам", „Положение о порядке производства дел в Губернских правлениях" та „Штат губернских и уездных учреждений", які почали поступово набувати чинності з першого січня 1838 р.[24]

Наступні спроби модернізації всієї управлінської структури імперії відбувалися протягом 40-50-х років XIX ст. Другого січня 1845 р. було затверджено об'ємний законопроект „Учреждение губернських правлений", який було запроваджено в Чернігівській губ. з 1 квітня 1845 р.[25]. Відповідно до зазначеного законодавчого акта Чернігівське губернське правління видало власний акт „По указу правительствующего сената о порядке делопроизводства в губернском правлении», за яким додаються поправки для того, щоб „руководствоваться им („Учреждением…") до такой степени, сколько сие по различию состава Губернських правлений против новых штатов окажется возможным"[26]. При аналізі змісту самого „предписания" Чернігівського губернського правління привертає увагу той факт, що не всі статті „Учреждения…" установа взяла до виконання (лише вибірково 36 статей з 300). Серед таких, що були взяті до виконання, визначалася стаття № 122, котра вказувала види документів, на які потрібно було формувати справи – це „помеченные к докладу и к исполению", а також більш чітко визначалися правила формування та збереження справ[27]. Відповідно до прийнятого законопроекту змінюється спосіб розгляду справ

в губернському правлінні та визначається чітка їх градація – поділ на „распорядительные", „судные" та „исполнительные". Розгляд цих справ в Чернігівському губернському правлінні організовувався в триєдиний спосіб:

1) колегіально (на основі більшості голосів членів присутсвія) – „дела судные";

2) особистим затвердженням губернатора – „дела исполнительные";

3) сукупністю голосів („советников", що керували відділеннями, та особистим розпорядженням губернатора) – „дела распорядительные"[28].

Така класифікація та поділ справ давали можливість вивільнити губернатора від суто технічної роботи (засвідчення власним підписом всіх вихідних документів), що прискорювало сам процес вирішення тих чи інших управлінських завдань у губернському правлінні та канцелярії губернатора.

Упорядкування документообігу за згаданим законодавчим актом стало можливим завдяки деякому скороченню кількості форм внутрішніх документів, а саме: шляхом уведення одного загального реєстру вхідних документів, заміною доповідної записки, доповідного реєстру та протоколу одним документом – „журналом присутствия губернского правления", який за формою був тотожним до протоколу, що використовувався за „Общим наказом…" 1837 р. Щодо покращення технології роботи з документами, досить інформативними виявилися пояснення Міністерством внутрішніх справ щодо тлумачення статей „Учреждения…", направлені на запит Чернігівського губернського правління, наприклад, стосовно:

– оформлення заголовків до внутрішніх документів (із заголовка „Книга для передачи журналов протоколов" слово „протокол" має бути вилученим);

– нанесення відміток на документи в новоствореній канцелярії губернського „присутствія" („Канцелярия Присутствия состоит на основании §8 Учреждения под управлением Старшего Секретаря – он обязан делать на бумагах отметки и отвечать за них…");

– нанесення відміток на вхідних документах („должен отмечать на входящих бумагах отделение и стол, куда они следуют: Старший секретарь или секретарь на основании § 100 или секретари отделений (§ 214)")[29].

На початку 50-х років XIX ст. почали втілюватися нові поректи удосконалення процесів діловодства шляхом скорочення кількості різних потоків документів. У січні 1852 р. був прийнятий законодавчий акт „О сокращении делопроизводства и переписки по гражданскому управлению"[30]. Цей нормативний акт складався з шести розділів, спрямованих на: визначення кола повноважень „разных мест и начальств"; організацію діловодства в установах різного рівня підпорядкування, починаючи від Сенату і закінчуючи губернськими „присутственными местами"; запровадження методів скорочення „переписки по предметам, касающимся гражданских чиновников" тощо. Також визначався перелік основних видів документів, які мали копіюватися та надсилатися генерал-губернаторам з „отношений" міністрів до цивільних губернаторів на їх розгляд.

Удосконалення системи управління здійснювалося не лише вищими законодавчими ініціативами, а й шляхом впровадження місцевих норм. Так, протягом 20-х – середини 30-х років XIX ст. з ініціативи Малоросійського генерал-губернатора та Чернігівського губернатора було запроваджено низку суто регіональних доповнень та уточнень до загальноімперських нормативних актів. Серед них слід назвати такі, що стосувалися питань:

– визначення структури адміністративних установ Чернігівської губ.:

„Учреждение канцелярій Малороссийского военного губернатора" (1822 р.) [31] (набуло чинності з ініціативи Малоросійського військового губернатора М. Г. Рєпніна), визначало структуру Канцелярії Малоросійського військового губернатора та відповідно канцелярії нижчого рівня – Канцелярії чернігівського цивільного губернатора, запроваджуючи поділ на відділення та столи і відповідно визначаючи функціональні обов'язки кожного за „Табелем разделения дел", наприклад:

Отделение I.

1. Стол:
2. Определение к должностям.
3. Перемещение чиновников.
4. Увольнение со службы.
5. Увольнение в отпуск[32].

Слід наголосити, що загальноімперського поширення така форма організації адміністративної установи загалом та спосіб організації роботи зі справами отримала лише через 15 років по тому – 1837 р. в „Положении о порядке производства дел в Губернском правлении";

– технології створення документів та роботи з ними:

„По предписанию Г. Малороссийского Военного губернатора о подшивке бумаг в присутственных местах шнурками определенного образца" (1828 р.) – визначено, що скріплення документів має бути „форменным шнурком из черного, белого и оранжевого шелку, вместе скрученных … к оному исполнению препровождая при нем образец пом'янутого форменного шнурка, которым от сего времени бумаги должны сшиваться"[33].

„О запрещении почерка с наклоном справа налево" (1839 р.)[34];

„О запрещении печатания на объявлениях символических украшений" (1840 р.)[35] тощо;

– упорядкування документообігу:

„О присылании в 3-х экземплярах бумаг с соблюдением возможной аккуратности" (1826 р.)[36];

„По предписанию Черниговского, Полтавского и Харьковского генерал-губернатора о введении единой формы судебных накладных бланков" (1836 р.)[37];

„О точном разграничении приговоров уголовных дел, подлежащих рассмотрению между генерал-

губернатором и губернатором" (1836 р.)[38];

„По предписанию Черниговского, Полтавского и Харьковского генерал-губернатора о порядке подачи начальниками губернии разных донесений" (1836 р.)[39];

„Перечень дел, присылаемых на разбор в губернское правление из Канцелярии гражданского губернатора" (1836 р.)[40];

„По предписанию Черниговского, Полтавского и Харьковского генерал-губернатора о представлении дат получения бумаг и ответов на них" (1837 р.)[41];

„Об обозначении на исходящих бумагах, от кого и куда направлены" (1838 р.)[42].

Таким чином, на початок XIX ст. припадає час структурної реорганізації органів державної влади Чернігівської губ., окремо визначаючи дві ланки управління – генерал-губернаторську та губернаторську з їх адміністративними установами.

Протягом першої половини XIX ст. відбувається удосконалення існуючої нормативної бази та створення нових законодавчих актів, спрямованих не тільки на підвищення процесів документування, а й рівня організації всього апарату управління губернії.

Так, перші десятиліття XIX ст. відзначилися на структурі адміністративних установ впливом практики колезької форми керування, особливо це було відчутним у практиці роботи Чернігівського губернського правління, адже ця установа зберігала колегіальний спосіб управління формально до середини XIX ст., а фактично – до кінця 30-х років – часу законодавчого реформування, з переглядом повноважень губернатора та визнанням значно жорсткішої централізації влади. Законодавчі ініціативи 20-х – 40-х років XIX ст. мали вплив на більш конкретне визначення чиновницького складу зазначених установ, його посадових обов'язків. Канцелярія ж Чернігівського цивільного губернатора, створена спочатку як допоміжний орган у роботі губернатора, до середини XIX ст. зараховується до основних адміністративних установ губернії й визнається важливою ланкою в системі місцевого управління. Зміни та нововведення, що стосувалися загального порядку роботи державних установ, упроваджені за часів створення міністерств, остаточно були оформлені та закріплені при створенні „Полного собрания законов Российской империи" та „Свода законов Российской империи". Аналізуючи відповідні розпорядчі документи, збережені у фондах Державного архіву Чернігівської обл., щодо використання адміністративними установами Чернігівської губ. зазначених зібрань законодавчих актів, слід відзначити, що на початок 40-х років XIX ст. вони у повній мірі ними користувалися у вирішенні питань щодо управління губернією в цілому.

---

[1] Указ „О составе Присутственных мест в губерниях" от 9 сентября 1801 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 26, № 20004. – С. 776.; Держархів Чернігівської обл., ф.128, оп. 1, спр.31, арк. 1.

[2] Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. Теличенко // Киев. старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 103.

[3] Варадинов Н. В. Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегиальному и одиночному письмоводству, к составлению всеправительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел, с приложением к оным образов и форм / Н. В. Варадинов. – СПб., 1857. – С. 3.

[4] Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм / В. Вельдбрехт. – СПб., 1854. – С. 6.

[5] Документоведение: документ и системы документации / под ред. Я. З. Лившица. – М.: МГИАИ, 1977. – С. 12.

[6] Лихачев Н. П. Дипломатика: из лекций, читанных в Санкт-Петербургском Археологическом институте / Н. П. Лихачев. – СПб., 1901. – С.7.

[7] Варадинов Н. В. Делопроизводство или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегиальному и одиночному письмоводству, к составлению всеправительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел, с приложением к оным образов и форм / Н. В. Варадинов. – СПб., 1857. – С. 28.

[8] Краткий словарь видов и разновидностей документов / под ред. А. С. Малитикова. – М.: ВНИИДАД, 1974. – С. 16.

[9] Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Градовский А. Д. Собр. соч. – СПб., 1899. – Т. 1. – С.51.

[10] Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империей: из лекций по русскому государственному и административному праву / В. М. Грибовский. – Одесса: Техник, 1912. – С.108.

[11] Грибовский В. М. Вказ. праця. – С.111.

[12] Там само. – С.112.

[13] Манифест об „Общем учреждении министерств" от 25 июня 1811 г. // Российское законодательство XI-XX вв. – М.: Юрид. лит., 1988. – Т. 6. – С. 92-134.

[14] Краткий словарь видов и разновидностей документов / под ред. А. С. Малитикова. – М.: ВНИИДАД, 1974. – С. 9.

[15] Указ „О преобразовании Тверской и Смоленской губернии на основании учреждения о губерниях" (1775 р.) // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 20, № 14400. – С. 311.

[16] Указ „Об образовании в трех Малороссийских губерниях присутственных мест по Учреждению о губерниях, оставляя производство в оных дел, на основании их прежних прав и привилегий" от 26 октября 1781 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 21, № 15265. – С. 295.

[17] Указ „О составе Присутственных мест в губерниях" от 9 сентября 1801 года // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 1-е. – СПб., 1830. – Т. 26, № 20004. – С. 776.

[18] Там само – С. 777.

[19] Указ „О присвоении присутственным местам Черниговской губернии и лицам, в оных служащим, наименований, определенных учреждением о губерниях для мест равных", 1831 г.// Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2-е. – СПб., 1830. – Т. 2, № 1469. – С. 895.

[20] Маньков А. Г. Законодательство и право России второй половины XVII в. / А. Г. Маньков. – СПб.: Наука (С.-Петерб. изд. фирма), 1998. – С.12-13.

[21] Держархів Чернігівської обл., Ф. 128, Оп. 1, Спр. 3636. – Арк. 1.; – Спр.7967, – Арк. 1.

[22] Анучин Е. Исторический обзор развития администрати вно-полицейских учреждений в России / Е. Анучин. – СПб., 1872. – С. 46.

[23] Держархів Чернігівської обл., Ф. 128, – Оп. 1. – Спр. – 5875, Арк. 1.

[24] Там само – Арк. 177.

[25] Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 1, спр.838.

[26] Там само. – Арк. 25.

[27] Там само. – Арк. 26.

[28] Там само. – Арк. 272.

[29] Там само. – Арк. 60.

[30] Сокова А.Н. О создании русской традиционной формы документа в делопроизводстве госучреждений XVIII-XIX вв. / А. Н. Сокова // Труды ВНИИДАД. – М., 1974. – Т. V, ч. 1. – С. 206-236.

[31] Держархів Чернігівської обл., ф. 127, Оп. 9, Спр. 119.

[32] Там само – Арк. 13.

[33] Держархів Чернігівської обл., ф. 128, Оп. 1, Спр. 3084, Арк. 3.

[34] Там само. – Спр. 6785.

[35] Там само. – Спр. 1956.

[36] Там само. – Спр. 2663, Арк. 4.

[37] Там само. – Спр. 3610, Арк.1.

[38] Там само. – Спр. 3620, Арк.1.

[39] Там само. – Спр. 3611.

[40] Там само. – Спр. 3625.

[41] Там само. – Спр. 5875, Арк.1.

[42] Там само. – Спр. 5910, Арк.1.

Наталья Лемиш
(г. Конотоп, Сумская обл.)

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ УРЕГУЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА УПРАВЛЕНИЯ ГУБЕРНИЯМИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.

В статье проанализировано нормативные акты, которые использовались при управлении административными учреждениями губерний Левобережной Украины первой половины XIX в. Указано на ряд законодательных инициатив, откорректированных для территорий с „особенным статусом”.

Ключевые слова: *нормативные акты, органы государственной власти, административные учреждения, организацтя деловодства.*

Nataliia Lemish
(Konotop, Sumy region)

LEGAL REGULATION OF MANAGEMENT PROCESS OVER LEFT BANK UKRAINE PROVINCES IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY.

The article analyzes the regulations used in the management of administrative agencies in the provinces of Left Bank Ukraine in the first half of the XIX c. A number of legislative initiatives, adapted to the territories with the „special status” have been defined in it.

Keywords: *organization of record keeping, normative acts, bodies of State authorities, governmental establishments.*

УДК: 94 (477.8) „18/19”

Оксана Обметко
(Київ)

ТРУДНОЩІ У ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМСТВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті зроблено спробу з'ясувати, які чинники заважали успішній і дієвій праці земських установ на території українських губерній у другій половині XIX ст., виділити об'єктивні та суб'єктивні причини, що заважали українським гласним на повну потужність використати затверджені законом права на місцеве самоврядування.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, земство, українська губернія, економічні умови, натуральний обмін, Приказ суспільного нагляду, міністерство держмайна.*

Питання, поставлені у роботі, є надзвичайно важливими і актуальними, тому що в якійсь мірі перегукуються з сьогоденням. У сучасних умовах розвитку українського суспільства періоду незалежності України вагоме місце займає питання місцевого самоврядування, попередником якого ще у другій половині XIX – на початку XX ст. були земства. Пропонована стаття – це спроба визначити причини неповного використання в Україні потенціалу місцевого самоврядування у зазначений період і спроба показати, наскільки справдилися надії, покладені на них.

Земська реформа протягом століття широко відображалася в історичній літературі[1]. Основні фундаментальні праці вийшли в період 60-70-х років XIX ст. Спочатку діяльність земств у науковій літературі висвітлювалася через порівняння історичної системи місцевого самоврядування з організацією її у країнах Західної Європи. Тому виникає необхідність додаткового дослідження даного питання.

У шерензі тих умов, під впливом яких формувалося земство, перше місце, безсумнівно, посідають економічні умови. Під час виникнення земств існували зовсім інші види господарства, ніж ті, в які воно втілилося пізніше. У більшості губерній не було ні великих промислових підприємств, ні досить розвиненої обробної промисловості, ні сформованого класу вільнонайманих робітників, ні великих капіталів, ні головного супутнього усім цим умовам фактора – широкого грошового обігу. Все це лише намітилося, було тільки зародком.

Головна маса населення – селяни вели винятково натуральне господарство. Цей примітивний економічний устрій, звичайно, повинен був відображатися і на господах приватних. Багатство і розмах їх виробництва вимірювався площею землі, зерном, худобою і взагалі натуральними запасами. Само собою зрозуміло, що в поміщицьких господарствах гроші і їх використання оберталося в більших розмірах, ніж у господарствах селянських. Але товарно-грошові відносини розвивалися взагалі слабко і однобоко. Вони не мали превалюючого

значення в основних видах виробництва, що обслуговували тільки сільське господарство.

Природно, що ведення земської справи потребувало грошей. Вона не могла при такому примітивному натуральному устрої життя стати відразу ж на бажаний шлях широких починань і належного систематичного розвитку. Потреб було багато, а грошей взяти ніде.

Перші земці добре це розуміли, і таким природнім явищем пояснюється надзвичайна, наближена до злиднів, обмеженість у розширенні меж земських кошторисів. Якщо земці зводили кошторисні призначення до найменшої кількості статей, то це просто означало, що на більшу кількість статей і на більш широку постановку окремих галузей земської справи не було звідки взяти гроші. Земці в силу необхідності змушені були економити. Так, наприклад, херсонські губернські збори 1877 р. вирішили просити про звільнення земства від сплати гербового збору за купонні листи облігацій головного товариства російських залізниць, переданих земству на витрати по суспільному нагляду, на суму – 500 тис. крб. – клопотання відхилено[2].

У тих самих випадках, коли вони, не рахуючись з цим правилом, ставили на чергу виконання більш або менш широких завдань, земська справа не рухалася вперед або давала мізерні результати. Невиконаними залишилися багато постанов перших земських зборів. Це такі, як розширення медичної сфери охорони здоров'я, переведення натуральних повинностей у грошові, поліпшення стану доріг та ін. Отже, перші земці при постановці і практичному вирішенні перших завдань земської справи зустріли серйозні ускладнення у зв'язку з пануванням натуральної форми господарства, браком грошей. У натурально-господарському обігу населення було мало грошей, і мало їх можна було взяти для початку земської діяльності.

Іншим несприятливим фактором була недостатня стійкість господарських форм того часу. При найменшому впливі на них причин стихійного або економічного характеру затримувався рух споживчих процесів, населення зазнавало суттєвих збитків. Так було під час неврожаїв у південних регіонах країни. Усі такі і подібні їм причини знижували і без того низький рівень економічного життя. В господарство не тільки важко було вкладати необхідні гроші, але і ризиковано було брати їх з нього, щоб остаточно не похитнути історичні процеси виробництва і натурального обміну, що в ньому склалися.

Дуже несприятливими були і сліди застарілих дореформених порядків у земській справі. Важко, а в багатьох випадках було зовсім неможливо звільнитися від бюрократичних форм, що склалися. Причина була в тому, що земства виникали не на порожньому місці. Вони прийняли спадок від дореформених закладів, які багато в чому працювали в основному на папері, а земствам довелося налагоджувати свою роботу оглядаючись на Тимчасові правила. Так, неможливо було, перш за все, скласти нові кошториси, не дотримуючись старих. Нереально було провести розподіл натуральних повинностей, обминувши старі прийоми і форми обліку. У деяких випадках законом заборонялося переходити на перших порах відомі межі встановлених порядків, як це значилося у тимчасових правилах відносно нових предметів земського оподаткування. Тому природно було очікувати, що старі канцелярські прийоми і порядки мали певною мірою спочатку відобразитися на веденні і нових земських справ. Саме таке враження становлять численні рішення земських управ, що стосувалися зносин з іншими установами і канцелярського листування.

Але головною затримкою живої справи була повна відсутність наочних прикладів у практиці дореформених установ. По суті як заклади, засновані на принципі примусово-адміністративного впливу, ці установи радикально відрізнялися від установ земських, заснованих на принципі самостійності. Ще у 1833 р. під тиском вимог життя уряд заснував повітові дорожні комісії, у 1834 р. – комісії народного продовольства, у 1840 р. – повітові квартирні комісії, у 1849 р. – губернські будівельні і дорожні комісії. Поряд з цими інститутами продовжували існувати катерининські накази суспільного нагляду і комітети земських повинностей. Це були установи, засновані на засадах старих бюрократичних методів роботи. Їм був притаманний принцип затягування і невтручання у справи, які належали їх компетенції. Ці урядові заклади ніколи не діяли самостійно, без вказівки зверху. У своїй роботі вони дублювали одна одну. Таким чином, дореформені інститути не могли дати, а земства не мали змоги взяти у них того, що було необхідно. Доводилося робити все по-новому.

Історію творять люди. У цьому відношенні те, що дали діячі земств України, є глибоко знаменним. Їх діяльність вражаюча, вона базувалася на творчих засадах. За короткий період існування земств було створено земсько-суспільне господарство у найрізноманітніших його проявах. Помітно підвищилася культура, що ґрунтувалася на самостійності і задоволенні різнобічних потреб населення і суспільних користей.

Щоб правильно оцінити роботу земств в Україні, треба знати, який спадок отримало земство від своїх попередників. Історія земства обіймає два періоди, пов'язані воєдино суспільною історичною ниткою, але докорінно відмінними один від одного за своїми основними рисами і ознаками. Часи земства і до земства непорівнянні. Щоб це врахувати, необхідно ознайомитися з веденням земської справи у дореформений період.

На той час не існувало установ, аналогічних земським. Але у 50-60-х роках і раніше були місцеві земські потреби і практикувалися спроби їх задоволення. Справами такого роду відали названі вище урядові органи, наділені господарсько-адміністративною владою. Розглянемо ці органи на прикладі Полтавської губернії, тому що все, що простежувалося у цій губернії, було здебільшого

притаманне усім регіонам України. Земства не могли не враховувати, що і як робилося до них.

Одним з таких органів був Приказ суспільного нагляду (турботи). Як видно з самої назви, це була установа адміністративного походження. Йому були чужі основи самоврядування, виборні засади і самостійність, що походила від місцевого населення. Велися справи і здійснювалися заходи за наказом керуючої особи. Навіть принципи адміністративної колегіальності застосовувалися слабко і тільки в окремих випадках, хоча до ради приказу входили представники від різних установ. По суті головним і єдиним повновладним господарем був губернатор, від якого надходили усі найважливіші розпорядження. До нього ж надходили клопотання з усіх справ. Контора приказу була лише канцелярією губернатора. Чиновники служили в ній так само, як і у всіх установах канцелярського типу. Що виходило за наказом, те і виконувалося або за готовою вказівкою або за старим шаблоном. Так велася справа з дня виникнення Приказу. Такий самий характер діяльності залишився за ним до дня його скасування.

Головне призначення приказу було у піклуванні про народне здоров'я. Але тоді діяльність у цій сфері не мала такої визначеності і закінченості, яку вона отримала у земстві. Охорона здоров'я вважалася справою добродійною, милосердною.

Іншим важливим дореформеним органом, що відав справами місцевого населення, була Полтавська палата державного майна. З назвою цієї установи була поєднана система з ведення громадського господарства у державних селян, або точніше у всього землеробського населення, за винятком поміщицьких селян. Це були порядки, введені реформою 1837-1841 рр. під керівництвом відомого державного діяча графа П. Д. Кисельова. За цією реформою змінювалося керівництво державними селянами, дещо впорядковувалася система адміністративних органів, але й посилювалася бюрократична опіка над державними селянами. За новими розпорядженнями піклування про потреби місцевого населення покладено було на урядових чиновників. В їх обов'язки входило проводити в життя різні починання суспільного характеру за умов свідомого ставлення до їх користі з боку населення з перевагами заходу, а потім здійснювати його.

Насправді деякі представники міністерства державного майна і в одних випадках дійсно прагнули до того, щоб викликати самостійність населення у питаннях народної освіти, медицини, допомоги продовольчій справі та ін. Інші, навпаки, зовсім не рахувалися з такими заходами. Вони здавалися їм „недоречною сентиментальністю"[3] щодо темної маси і діяли на підлегле населення суворими наказами і примусовими заходами. Більшість настанов, якими керувалися чиновники міністерства державного майна, заходи, що втілювалися в життя за допомогою суворих розпоряджень, стягнень і примусів, про що свідчать численні факти, відображені у працях І. Ф. Павловського, В. В. Гармизи, П. О. Зайончковського, О. С. Лебедєва[4]. Це були загальноприйняті в законодавчому порядку повинності, переважно – дорожня, підводна, квартирна та ін. Тут не могло бути й мови про заходи гуманності і делікатного ставлення до інтересів трудової маси. Що вимагав закон від цієї маси, те і повинна була вона покірно виконати як вимагали того чиновники. Вони діяли цілком свавільно і часто всупереч закону. У такому примусовому характері непосильних повинностей і містилося усе їх гноблення, нерозривне з насильством над особистістю і підривом господарства.

Виконавчими органами рішень міністерства держмайна на місцях були палата держмайна та її чиновники, що вели справи у повітах. Палата, або, вірніше керуючий палатою, відігравав головну роль, повітові ж чиновники, якими були спочатку начальники округів, а потім чиновники з особливих доручень, другорядну, але насправді найважливішу, вирішальну. Справа в тому, що ця палата і її чиновники були не тільки виконавцями, а й повними, майже безконтрольними господарями на місцях. Від них виходили усі розпорядження щодо керівництва державними селянами, і само собою зрозуміло, що саме ці чиновники, які були близько до народу, і виконували усі справи по-своєму. Якщо виникало питання про відкриття школи, чи фельдшерського пункту, чи виникала потреба у розширенні загальної орної території та інше, порушував ці питання, подавав міркування з цього приводу, давав пояснення від імені народу місцевий чиновник. Однак той самий чиновник і виконував означений захід, практично здійснював його і звітував про все це палаті держмайна. Так діяли чиновники на місцях по всіх тих галузях господарства, які вважалися встановленими за законом і на засадах, вказаних міністерством держмайна. Далі цього місцеві чиновники не йшли, а в тому, що було дозволено законом, скрізь плуталися, завдаючи населенню не стільки користі, скільки різного роду утисків, образ і насильства.

Внаслідок подвійності несумісних ролей, виконавців і контролерів у своїй власній діяльності, з перекладанням відповідальності лише на населення і була невідповідність міністерськими призначеннями і поганим їх здійсненням. Тому одною була діяльність представників міністерства держмайна з діловодства і зовсім іншою насправді, яку важко було втиснути в канцелярські форми.

У компетенції палат і їх чиновників перебувало як усе суспільне керівництво селян, так і порядкування по виконанню різного роду повинностей. Землеустрій, продовольча справа, страхування будівель, дорожня справа і натуральні повинності, народна освіта, медицина та інше велися на місцях і направлялися чиновниками палати держмайна під керівництвом її управляючого. Завдяки певній узгодженості в діяльності осіб і частини місцевого управління в результаті виходило дещо цільне і об'єднане, що мало характер якщо не планомірності, то системи, незважаючи на притаманні тому

часу канцелярщину і формалізм.

Взагалі в діяльності як Приказу суспільного нагляду, так і палати держмайна було багато спільного. Різниця була в обсязі компетенцій наданий обом установам і в спробі їх виконання. Приказ був загальним для усієї губернії органом, але обіймав вузьке коло справ. Палата ж держмайна з її округами і окружними начальниками, була установою з більш широким колом діяльності. Але її дії розповсюджувалися лише на державних, казенних, або економічних селян, а також козаків і однодворців. Таким чином, підвладною одній установі – Приказу, опинялася вся губернія, але лише щодо одних богоугодних закладів (богоділень), де переважали головним чином заклади охорони здоров'я. А у керівництві іншого органу – палати, перебували майже усі важливі сторони народного життя, але тільки щодо окремих частин населення. Обидва інститути мали, однак, певний історичний зв'язок із земськими установами. Земства могли перейняти від них принципи ведення діловодства, вносячи певні зміни в практичне здійснення своїх рішень. Також земства приймали у спадок як досягнення своїх попередників, так і їх недоліки. Проблеми перед земствами залишалися старі, але з'являлися і нові, що були пов'язані з більш ширшою компетенцією нових установ.

Окрім цих закладів, існували й інші, які відали місцевими потребами і передали результати своєї діяльності земству. До них входили губернська будівельна і дорожня комісія, особливе із земських повинностей присутствіє, квартирні комітети, повітові дорожні комісії, комісії народного продовольства, а також канцелярії повітових предводителів дворянства і поліцейські управління. Одні з цих установ були повністю пристосовані до певних суспільних потреб місцевого характеру, як, наприклад, дорожня і продовольча комісії. Інші торкалися цих проблем лише частково, в окремих випадках, як поліція і канцелярія повітових предводителів дворянства. Взагалі установи першого роду були органами колегіальними, складеними, однак, з представників від адміністрації і казни, що вже несли певну чиновницьку службу.

Таким характером відрізнялися дореформені установи. При різній компетенції і обсягах діяльності всі вони належали до одного типу бюрократичних органів. Усім їм був притаманний дух безкінечної тяганини. Першочергова постановка справи майже ніколи не відповідала практичному здійсненню. Скромні спочатку кошториси і небачений зріст витрат у майбутньому, швидкість і тиск канцелярські, а насправді обурливі затримки і хитрощі, завжди призводили до малопродуктивних, а нерідко безцільних витрат і без того напруженої платоспроможності місцевого населення.

Але основні ускладнення у справі правильної і широкої постановки земської справи були взагалі у слабкій підготовці населення у сприйнятті нових форм, не виключаючи у цьому відношенні і привілейованих класів. Тільки невелика передова частина суспільства цілком розуміла і могла правильно оцінити значення земської реформи. Але це розуміння і оцінка базувалися на чисто теоретичних засадах. Нічого не було конкретного, на чому можна було перевірити теоретичні припущення. З боку принципового, з точки зору ідейної нова справа могла здаватися блискучою і корисною, а при практичному її здійсненні могли виникнути сумніви. Такі колізії між бажаним і можливим зустрічалися у практиці перших земських установ. Так було і з переведенням натуральних повинностей у грошові, у справі земської медицини, банківській справі[5].

Що ж стосується сільського населення, рядової її маси, то тут справа розуміння нової реформи і ставлення до земських починів базувалося на ще більш хитких підвалинах. Село було зовсім не готове, якщо не цілком до реформи, то до окремих галузей земської справи. Судячи з історичних документів, селяни, особливо козаки, чудово зрозуміли, що на зміну їх виключного становища з відбування повинностей різного роду, готувалося щось живе і для них безсумнівно корисне. Питання про те, що натуральні повинності будуть переведені у грошові і ці збори розподілятимуться на всі класи, а не на одних селян; що земство допоможе будувати їм і заводити школи; що самі селяни в особі своїх гласних братимуть участь у вирішенні цих питань та інше, були так зрозумілі, що селянам неважко було розібратися в них і зрозуміти, на чию користь робиться справа. З цього боку, якщо не вся народна маса, то найбільш діяльні її елементи могли забезпечити успіх справі.

Але уся інша маса населення все ж таки була темна і неосвічена. Жила традиціями колишніх часів у рутині неуцтва і забобонів. Ось тут багато земських нововведень могли зустріти серйозні перешкоди. Так, наприклад, до найважливішої для селянина справи, до організації охорони здоров'я, населення поставилося з недовірою і навіть вороже. „Земські пацієнти вкрай не чутливі до стану свого здоров'я і шукають допомоги лише тоді, коли їх валить з ніг", – свідчив лікар Гаркушенко, що складав звіт по Полтавському повіту за 1886 р. Його свідчення підтверджуються численними звітами інших лікарів. Таке саме становище було не тільки у Полтавській, а й по усіх губерніях України.

Дві риси характеризують перших земських діячів і перші земські збори. Це, по-перше, єдність інтересів населення. Ні у постановах, ні в доповідях під час обговорень, ні у особливих думках гласних не було навіть випадку, в якому відобразилися б протиріччя з цим принципом або несхвальне ставлення до нього. Основні проблеми соціально-політичного плану, що хвилювали земства, це свобода слова, друку, питання репресій у освіті, проблема жебрацтва і голоду – в плані покращення життя народу. А з огляду на специфіку України цього періоду – національна проблема – мова, культура.

Другу відмінну рису перших земських зборів і їх діячів становило визнання єдності діяльності

управ і гласних при безпосередньому спілкуванні з населенням. Роль гласного, на думку перших земських діячів, не вичерпувалася його участю у засіданнях зборів. Гласний повинен був бути діяльним членом земства і поза зборами, на місцях свого перебування.

За цих обставин позначалася історична спадщина. У раціональних поглядах на фактичну взаємодію двох споріднених сторін – земства і населення, відобразився відгук минулого народного життя з його вічовим устроєм і козачим самоврядуванням. Недарма виявили настільки енергійну діяльність гласні-козаки. Проведення земської реформи та її соціальна база в Україні багато в чому залежала від позиції царизму відносно становлення земств.

Як відомо, земства було введено царизмом лише на Лівобережжі у 1864 р. На Правобережжі України їх було впроваджено лише 1911 р. у Київській, Волинській та Подільській губерніях, та й то з обмеженою компетенцією.

Поширення земських установ на окраїнні губернії, до числа яких входили і західні українські губернії, малося на увазі ще при виданні Положення про земські установи 1864 р. Маніфестом 1 січня 1864 р. міністру внутрішніх справ було доручено доповісти, коли він знайде своєчасним введення Положення 1864 р. і в інших губерніях. Але це залишилося невиконаним внаслідок посилення недоброзичливого ставлення до земств у правлячих сферах з кінця 60-х років. Суттєву роль відіграло в цьому і те, що йшлося про поширення земського Положення переважно на окраїни з „інородним" для Російської імперії населенням. Відображаючи інтереси правлячих кіл, проф. Градовський писав з цього приводу 1868 р., що „…якщо місцеві організми повинні задовольняти вимоги державної єдності, то в ще більшій мірі вони повинні бути витвором національної єдності… В місцевостях, що не представляють такої єдності, самоврядування неспроможне дати задовільних результатів. Наочним прикладом таких місцевостей можуть служити західні окраїни нашої вітчизни… Введення в цих місцевостях справжнього самоврядування дало б легальне життя не тільки спорідненим нам суспільним елементам, але і ворожим для нас началам… Піклування уряду в таких місцевостях, звісно, повинно бути спрямовано на підтримку російських начал, а не до розвитку земських установ…"[6]

Такої самої думки дотримувався і київський генерал-губернатор у 1863 р. У своєму листі до міністра внутрішніх справ він писав, що в справі введення земств в українських губерніях треба дотримуватися надзвичайної обережності і поступовості. Він не пропонував вводити земства відразу і у всьому краї, а що можна обмежитися лише Київською губернією. Серед причин поступового введення земства генерал-губернатор називав польську „смуту". Але при всьому цьому київський генерал-губернатор вважав введення земства в Київській губернії доцільним „обставити деякими обмеженнями і особливостями… Мета цього обмеження полягає в тому, щоб зосередити в Губернському Зібранні і Губернській Управі всі земські справи, мати можливість найближчого і безпосереднього нагляду за діяльністю цих установ і, крім цього, обмежити витрати земства на утримання Повітових Управ…" Окрім цього, генерал-губернатор пропонував внести зміни до ст. 17, 18, 35 Положення 1864 р. з тим, щоб віддати перевагу при виборі гласних особам російської національності[7].

Реакція в суспільно-політичному житті Російської імперії, що послідувала пізніше, не сприяла введенню земських установ в українських губерніях. У 1881-1882 рр. при графі М. П. Ігнатьєві[8] думка про введення земств в Україні висувалася знову, але ненадовго. З приходом до міністерства графа Толстого ні про що подібне вже не доводилося думати. Мало того, навіть існуючі земства стояли на межі кризи, і у 1883 р., наприклад, були скасовані земства в Області Війська Донського.

Прийняття 1864 р. Положення про земські установи не означало одночасну і повсюдну організацію місцевого самоврядування. Царська бюрократія перешкоджала поширенню земств в Україні. У цьому вона дотримувалася доволі чіткої лінії. Оскільки взагалі не вдалося уникнути місцевого самоврядування, вводили його в губерніях з очевидною більшістю поміщицького землеволодіння і знову ж насторожувало національне питання. Так, хоча і визнавалося, що „…в Південно-Західному Краї земські установи не введені лише з причини політичної особливості Краю, а між тим з точки зору господарських потреб, створення цих установ хоча б з видозмінами положення 1 січня 1864 р. вельми бажано…", але було б з політичної точки зору незручним, бо ніякі самостійні дії місцевих повітових земських установ, до складу яких увійде велика кількість осіб польського походження, при ускладненні нагляду за ними з боку губернської адміністрації не можна припускати. Пропонувалося встановити такий порядок земського представництва, щоб до складу земських зборів увійшла значна кількість осіб російського походження, осіб німецької і чеської національності, а також і чинів деяких казенних управлінь[9]. Але навіть у такому урізаному вигляді місцеве самоврядування викликало занепокоєння царської бюрократії. У централізовано-бюрократичній державі земства виявилися інородним тілом. І в урядових колах існувала думка, що земські установи були не органічною частиною адміністративного апарату, а деяким додатком до нього, ледь стерпним, а в окремі періоди просто небажаним[10].

Тому у 1865 р. земські установи розпочали свою діяльність лише у Херсонській, Полтавській, Чернігівській, Харківській губерніях (всього у чотирьох). У 1866 р. земськими стали Катеринославська та Таврійська губернії.

Порівнюючи земства з дореформеними інститутами державного керівництва на місцях, можна сказати, що на земські установи з негативного

боку впливали: примітивний устрій економічного життя з натуральним господарством і слабкими грошовими оборотами, вкрай нестійке становище цього господарства, що зазнавало дошкульних ударів від стихійних лих та економічних потрясінь, відсутність у дореформений час правильно організованих, зразкових порядків в сфері місцевих потреб, сліди канцелярщини і бюрократизму, що дісталися у спадок від дореформеного періоду і загальнонародна неписемність[11]. Усі ці проблеми не проходили поза увагою земських діячів. Про це неодноразово говорилося ними на зборах і відображалося у документах. Важко, звісно, врахувати, яка з цих причин мала найбільш негативне значення для земств, але загалом вони, безсумнівно, відбивалися вкрай негативно на земському будівництві і починах.

[1] Белоконский И. Т. О мелкой земской единице. – Харьков, 1903; Його ж. Земство и конституция. Земское движение. – М., 1910; Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет: В 4 т. – СПб., 1909 та ін.

[2] Земский ежегодник за 1877 год. – 513 с.

[3] Щербин Ф. А. История Полтавского Земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – С.6.

[4] Павловский И. Фр. К истории полтавского дворянства (1802–1902). Очерки по архивным данным; Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 года; Лебедев А. С. Исторические розыскания в южно-русских архивах. Вып. 1-2. – М., 1888.

[5] Веселовский Б. История земства за сорок лет. – Т. 3. – 710 с.

[6] Градовский А. Государство и провинция // Русский Вестник. – 1868. – № 3.

[7] Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України. – Ф. 442. – Оп. 106. – Спр. 86.

[8] Ігнатьєв Микола Павлович (1832–1908) – граф, російський державний діяч. 1864-1877 рр. посол у Константинополі. Учасник підготовки Сан-Стефанського мирного договору 1878 р. У 1881-1882 рр. – міністр внутрішніх справ.

[9] ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 535. – Спр. 324.

[10] Юбилейный земский сборник 1864-1914 / Б. Б. Веселовский и З. Г. Френкель. – СПб., 1914.

[11] Постановления VII-го очередного Екатеринославского Губернского Земского Собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 г. – Екатеринослав, 1873. – 958 с.

Оксана Обметко
(Киев)

ПРОБЛЕМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УКРАИНСКИХ ЗЕМСТВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

В статье сделана попытка определить причины, которые мешали успешной деятельности земских учреждений на территории украинских губерний во второй половине XIX в. Выделить объективные и субъективные факторы, мешавшие украинским гласным в полной мере использовать утверждённые законом права на местное самоуправление.

Ключевые слова: *местное самоуправление, земство, украинская губерния, экономические условия, натуральный обмен, Приказ общественного надзора, министерство госимущества.*

Oksana Obmetko
(Kyiv)

DIFFICULTIES OF THE UKRAINIAN ZEMSTVO FUNCTIONING IN THE SECOND PART OF 19TH CENTURY

The article demonstrates an attempt to identify the issues which disturbed successful and efficient work of zemstvo institutions on the territory of Ukrainian provinces in the second half of XIX. To emphasize objective and subjective backgrounds which disturbed Ukrainian delegates from full use of the local self-government right approved by the law.

Key words: *local government, county council, the Ukrainian provinces, economic conditions, natural exchange, Order of the public oversight, the Ministry of State Property.*

УДК: 821.161.2„19"

Володимир Галик
(Дрогобич)

УЧАСТЬ ІВАНА ФРАНКА У РАДИКАЛЬНИХ ВІЧАХ ТА ТОВАРИСТВАХ ПРИКАРПАТТЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 90-х рр. XIX ст.

У статті на основі метеріалів періодичних часописів та епістолярних джерел простежується Франкова участь у радикальних вічах та товариствах Прикарпаття протягом першої половини 90-х рр. XIX ст. Особлива увага приділяється співробітництву Івана Франка з коломийським радикальним товариством „Народна воля" та встановленню причин його виходу із нього.

Ключові слова: *І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, І. Гарасимович, Прикарпаття, Русько-українська радикальна партія, радикальний рух, віче, товариство „Народна воля".*

Нещодавно українська громадськість відзначила 155-річчя від дня народження Івана Франка. Така подія спонукала дослідників-франкознавців повернутися до переосмислення громадсько-політичної діяльності великого українця, намагаючись пізнати витоки та усі складові його багатогранних політичних поглядів. В цьому аспекті актуальною є проблема участі знаного українського вченого у радикальному русі Прикарпаття, а саме у радикальних регіональних вічах та організаціях.

Актуалізована проблема не є новою для дослідників Франкової громадсько-політичної діяльності, оскільки франкознавча історіографія уже має певний доробок з цього питання. Тут принагідно слід відзначити мемуари С. Даниловича[1] і дослідження М. Возняка[2], Я.Грицака[3], І.Білинкевича[4], І. Гирича[5] та ін.[6] Вони у своїх спогадах та працях прямо чи опосередковано торкаються процесу зародження та

формування його радикальних поглядів і окремими сюжетами представляють Франкову участь в коломийських та сніславівських вічах й товариствах.

Зважаючи на це, ставимо собі за мету через залучення до наукового обігу ширшого кола джерел (в більшості епістолярних) та матеріалів періодичної преси в максимальному діапазоні простежити Франкову участь у радикальному русі на Прикарпатті впродовж першої половини 90-х рр. XIX ст.

В кінці XIX ст. на теренах Галичини зростає український національно-визвольний рух, в якому основну роль відігравали народовці. Загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією примушувало австрійський уряд шукати шляхів врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. Від імені уряду намісник Галичини граф Казимир Бадені пообіцяв надати українцям кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити три українські гімназії тощо. За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини народовців заявив про підтримку політики австрійської держави, проголосив „Нову еру" у польсько-українських відносинах в Галичині. „Нова ера" вкрай розбурхала суспільство Галичини. Почався процес політизації українського руху. 4 жовтня 1890 р. у Львові засновується перша Русько-українська радикальна партія, яка виросла з радикальних молодіжних гуртків, котрі постали в Галичині в кінці 1870-х років під впливом Михайла Драгоманова. Вона була заснована з ініціативи Івана Франка, Михайла Павлика, В'ячеслава Будзиновського, Євгена Левицького, Северина Даниловича, Кирила Трильовського та інших і в своїх політичних переконаннях різко засудила політику „нової ери" і продовжила опозиційну боротьбу[7].

Невдовзі починається передвиборча кампанія до австрійського парламенту. Українськими радикалами проводяться перші політичні збори по селах і містах Прикарпаття. Третє число часопису „Народ" за 1891 р. повідомило про проходження першого народно-радикального передвиборчого віча в регіоні. За даними замітки, воно відбулося 2 лютого 1891 р. у Коломиї о 10 годині ранку в залі англійського готелю „Ціта". На порядок роботи віча були винесені такі „наради": „1) нарада над тим, як укладати спільно торговельні та промислові справи, 2) нарада над тим, чого мають селяне через своїх послів в раді державній домагатися, 3) нарада над тим, як мають селяне нашого округа виборчого приготовитися до надходячих виборів до ради державної, 4) нарада над тим, чого селяне мають жадати від своїх послів соймових"[8]. На віче було запрошено селян із Коломийського, Снятинського і Косівського повітів та усіх прихильників „селянського добра", а також читачів газети „Народ". Основними організаторами та головуючими комітету віча стали Северин Данилович і Ілярій Гарасимович[9].

На цьому передвиборчому заході був присутнім і Іван Франко. Головний радикал був прикро вражений нетактовними виступами деяких священиків-інтелігентів. З цього приводу він зазначив: „Вони своїми виступами засвідчили про свій дуже низький рівень знання та виховання… Виступи селян також нічого конкретного не вносили, говорили загальні фрази про єдність та згоду. Тільки кількох промовців-селян, що підійшли до порушеної теми сміливо, викриваючи різні надужиття при виборах, та пропонуючи конкретні заходи для боротьби з ними". В цілому І.Франко повідомив, що у вічі взяло участь близько 800 селян із Коломийського, Косівського й Снятинського повітів. Вони висунули своїм кандидатом на наступних виборах до рейхсрату одного з керівників радикальної партії Северина Даниловича[10]. Також деякими міркуваннями про це віче Іван Франко поділився і з читачами газети „Kurjer Lwowski"[11].

У березні 1891 р. на шпальтах часопису „Народ" було уміщено замітку про майбутній вихід нової газети „Хлібороб". Зокрема, в „оповістці" було сказано, що Северин Данилович і Ілярій Гарасимович починають видавати газету „Хлібороб", яка буде присвячена проблемам становища селян та робітників краю[12]. В контексті зазначимо, що перші числа „Хлібороба" виходили у Львові за редакцією І. Франка[13], а вже з 1 грудня 1891 р. газета переноситься у Коломию, і її редактором стає І. Гарасимович[14], який редагував її до 15 червня 1892 р.[15]

Широке розмаїття радикальних видань вельми симпатизувало населенню Східної Галичини і не тільки, адже станом на початок 90-х рр. XIX ст. в Східній Галичині майже 65% населення не знало грамоти[16]. Тому важливого значення Русько-українська радикальна партія надавала просвітницькій діяльності. У часописі постійно публікувалися популярні статті на правничу тематику, де роз'яснювалися законні права та свободи громадян, шляхи їх реалізації та захисту, подавалася інформація про віча та резолюції, які були прийняті на них[17].

Невдовзі, можливо, на початку вересня 1891 р., редактор „Хлібороба" відправляє листа до І. Франка, повідомляючи, що хоче скликати 8 [вересня 1891 р.] „нараду тіснішого селянського кружка над предметами наради віча коломийського"[18].

Більш докладну інформацію про підготовку нового коломийського віча подає черговий лист І. Гарасимовича до вченого від 27 жовтня 1891 р. У ньому він повідомляє І. Франка що невдовзі пришле відозву про віче, яке буде проходити в Коломиї 5 листопада 1891 р. [19].

Розповідаючи про майбутнє віче, І. Гарасимович зазначає, що на його порядок денний винесено десять питань, два з яких загальні, а решта стосуватимуться „мужицьких жадань". Перша проблема торкатиметься питань розширення виборчого права, а друга – „Нарада над внесенєм пропамятного письма до руских послів до Ради держ [авної] і Сойму краєвого в справі оборони селянських інтересів". Стосовно другого питання,

то вчений сам, або „спільно з ширшим кружком" повинен буде підготувати реферат, а властиво саме меморандум і в готовому вигляді привезти на віче. Про виконання просьби І. Франко мав повідомити або самого І. Гарасимовича, або ж С. Даниловича. Про інші питання, які мали обговорюватися на зборах, вчений повинен був дізнатися із відозви, яку І. Гарасимович мав невдовзі надіслати[20].

Коломийське окружне віче відбулося 5 листопада 1891 р., але І. Франко не був присутнім на ньому, бо від початку жовтня до середини грудня перебував у Відні, готувався до захисту своєї докторської дисертації під керівництвом хорватського славіста В. Ягича, яку захистив 1 липня 1893 р. у Віденському університеті[21].

На Станіславівському вічі, яке проходило, мабуть, 3-5 квітня 1892 р., окрім І. Франка, на вічу були присутніми М. Павлик, І. Гарасимович, Т. Окуневський, С. Данилович, селянин Л. Драганчук, який і відкрив збори. Але через різного роду суперечки збори були припинені представником місцевої влади, комісаром Ярошом[22]. Вдруге віче в Станіславові було скликане 7 червня 1892 р. На ньому були присутні знову І. Франко, І. Гарасимович, М. Павлик та С. Данилович. Воно мало проходити у „залі Задельмаєра", але напередодні магістрат міста повідомив організаційний комітет, про те, що зала перебуває в аварійному стані і будь-які там зібрання заборонені. Через це зібрані учасники (близько 300) зібралися у залі-почекальні міської лазні. Головою було обрано Т. Окуневського, а заступниками С. Даниловича та І. Сандуляка. Невдовзі, після виступу І. Сандуляка, відбувся безпорядок (гучні викрики), через що у залу зайшов той же комісар староства Ярош та наказав усім розійтися[23].

Мабуть, причиною зривів зібрань у Станіславові стали помітні тертя між народовцями та радикалами. Перші почали ворожо ставитися до радикального руху і докладали максимум зусиль, щоб зірвати подібні заходи своїх конкурентів. Яскравим свідченням цього є подані І. Франком сюжети з віча, про які він писав у газеті „Kurjer Lwowski". Зокрема учасник віча стверджував, що ця провокація була продумана заздалегідь, оскільки ще перед початком відкриття зборів поширювалися чутки, що вони не відбудуться, або будуть заборонені, а самим селянам радили розходитися ще до їх початку. Самі ж ініціатори безпорядків були з Калуша, причому напідпитку, яких до гвалту заохочували священики довколишніх сіл[24]. М. Павлик у своєму дописі до „Народу" припускав, що це „тихі та щирі приятелі освідомлюваня народних мас" донесли, що саля могла-би, крий господи, завалитися та повбивати сотки радикалів противників новоерства…"[25].

Та на цьому неприємності у радикалів не скінчилися. Івана Франка, Северина Даниловича та інших комісар староства притягнув до судової відповідальності за порушення закону про публічні зібрання. У зв'язку з цим 6 серпня 1892 р. у Станіславові над ними відбулася судова розправа. Їх було обвинувачено в тому, що вони після першої заборони через аварійність приміщення наважилися винайняти інше, склавши поіменні запрошення. Але через брак доказів підсудних відпустили з-під варти[26]. Сам же І. Франко не був присутнім на суді. Його представляв М. Павлик, за що І. Франко йому красно подякував у листі до нього від [серпня 1892 р.]: „Щире спасибі Вам за те, що боронили мене в Станіславі"[27].

Перші загальні збори товариства„Народна воля", заснованого 1893 р., в Коломиї відбулися 30 липня 1893 р. за участі 250 селян, з яких 200 записалося у члени, а 160 з них зробили членські внески у розмірі 20 корон. На цьому зібранні був присутній Іван Франко, якого обрали головою. До виділу керівного органу організації увійшли С. Данилович, І. Гарасимович, К. Трильовський, М. Павлик та четверо селян: І. Дорундяк, І. Сандуляк, В. Каданецький, І. Фекшей. Заступником голови товариства обрано С. Даниловича, секретарем І. Гарасимовича і касиром М. Павлика. У своїй роботі виділ прийняв рішення влаштовувати загально-доступні віча у різних місцевостях Галичини, видавати дешевий радикальний календар, популярні брошури про різні політичні справи. Офіційним органом товариства став часопис „Хлібороб", який фактично вже був органом радикального руху серед селян, а газета „Народ" стала незалежною і мала популяризувати радикальні думки серед інтелігенції на Україні[28].

Загальні збори „Народної волі" розпочалися о 15 годині. Відкрив зібрання майбутній голова виділу Северин Данилович, пояснивши мету новоствореного товариства. По виступах М. Павлика, І. Гарасимовича та ще декількох осіб, виступив голова президії товариства Іван Франко. Перед доповіддю вчений подякував громаді: „Наперед дякую Вам, братя, за честь, котру-сте зробили мені тим, що-сте мене вибрали на голову „Народної Волі". Йдучи сюди на збори з мого рідного села, Нагуєвич у дрогобицькім повіті, я й не думав, що таке станеся, що мене виберуть на голову політичного товариства – до чого я мало спосібний, бо я книжковий чоловік, чоловік пера. Але я буду по совісти і по моім силам служити товариству"[29], і виголосив довгу промову, в якій охарактеризував свою і Павликову двадцятирічну роботу над організацією та розвитком рівня свідомості селянства[30].

Восени 1893 р. Іван Франко ще раз відвідав Коломию. Метою поїздки стали відвідини довірочної наради радикальної партії, на якій були представники з навколишніх повітів. Нарада проводилася 29 жовтня. Ключовою темою зустрічі стала ситуація, яка склалася в краю, а точніше – у Галицькому сеймі, на якому виступили голова „Кола польського" Яворський з осудом проекту виборчої ординації й посол Стадніцький, який у цинічній формі образив честь працюючого люду краю. Також на зібранні делегати обговорили проект виборчої реформи та вирішили скликати народні віча у Снятині, Косові та Коломиї при умові, якщо в Коломиї до половини листопада буде зупинена епідемія холери. Віче в Снятині мало відбутися 18

листопада. Також планувалося скликати віча і по округі Коломийського повіту[31].

В період 1892-1893 р. у колі Руського-української радикальної партії стали помітними протиріччя, спричинені листом галицького намісника Казимира Бадені, який був розісланий 20 листопада 1892 р. греко-католицьким деканам суміжних з Росією східних повітів Галичини. У тексті листа мова йшла про масову еміграцію галицьких селян до Росії, що, на думку К. Бадені, було зумовлено недбальством греко-католицьких священиків, які змирилися з падінням моральної етики у селян. Через це у Галичині ширилися чутки про реформування греко-католицької церкви, зокрема запровадження целібату. Цей крок привітав М. Павлик у своїй статті „На чім стоїмо”[32], тоді коли І. Франко зайняв цілком протилежну позицію[33].

Найбільшого загострення політична полеміка між І. Франком та М. Павликом досягла весною 1894 р. Справа в тому, що частина народовців на чолі з Ю. Романчуком перейшла до опозиції „Нової ери”, які намагалися зробити примирення на другому з’їзді (пройшов 19 березня 1894 р.) між трьома галицькими політичними рухами – москвофілами, народовцями і радикалами. Першим пунктом програми було: „Стоїмо на основі національної програми Головної Ради Руськоі з р. 1848 і хочемо, щоби наш нарід розвивався яко самостійний нарід славянский, остаючись при вірі і обряді своїх батьків, вірний австрійській державі і цісареви”[34]. Представляючи на зборах радикальну партію, І. Франко не погодився з пропозицією Ю. Романчука і виступив проти позицій, на яких стояли москвофіли[35]. З цього приводу І. Франко писав М. Драгоманову: „Ми оба з Дан [иловичем] і з порадою П [авлика] ухвалили собі держатися в резерві і тільки, коли б усі згодилися на першу точку (зовсім „новоерівську”), тоді виступити зі своєю критикою тої точки. До сього не прийшло, бо народовці зараз зчепилися з москвофілами на тій точці. Я виступив в ролі примирителя і вніс, що позаяк ся точка є головна кість незгоди і позаяк на ній годі обом сторонам примиритися… На сім пункті товкли-товкли воду в ступі і ні до чого дотовктись не могли, і остаточно скінчилося на тім, що прийнято мій внесок, щоб відложити рішення сеї справи до слідуючих зборів, на котрих має бути предложена до ухвали спеціальна програма політичної акції, вироблена на підставі тих точок, на які сей з’їзд згодився”[36].

У зв’язку з такими непорозуміннями було створено „угодовий комітет”, для вироблення спільної думки щодо першого пункту програми трьох галицьких політичних партій. Спочатку він складалася з трьох чоловік, пізніше десяти, потім з читорнадцяти, а І. Франко був обраний референтом цього комітету. Вчений наполегливо працював над цим пунктом програми, про що постійно консультувався з М. Павликом[37].

На допомогу І. Франкові прийшов М. Драгоманов, який запропонував сформулювати цей параграф наступним чином: „Йдучи до поєднаня акції Русинів Австро-Угорщини на полі політичнім і економічнім, з’їзд признає кожній рускій партіі повну волю думок релігійних, етнографічних і літературних, і бажає, щоби незбіжна конкуренція партійна велася способами чесними: отвертого літературно-наукового методу і такої-ж пропаганди серед народу”. З таким трактуванням суперечливого пункту об’єднавчої програми, пропонованим М. Драгомановим, М. Павлик, безперечно, погоджувався[38].

Вторував із цим і Іван Франко, який у листі до М. Павлика зазначав з цього приводу: „Щодо 4 точки Д [рагомано] ва, то, звісно, я з нею годжуся і промовляв в тім дусі в комітеті, та що Ви зробите, як вони не годяться на нашу стилізацію?” Через такі обставини І. Франкові залишилось, як він пише далі, „або виступити зараз і зірвати дальші переговори… або прийняти їх стилізацію з тим застереженням, що чиню се сам і не ручу за те, чи прийме се партія. Я зробив се для того, щоб могти взяти участь в дальших дебатах над програмою практичної діяльності, а тим часом вийшло так, що тісніший комітет, до котрого й мене вибрано, власне прийняв майже в цілості мою програму, т [о] є [сть] звід головних точок нашої мінімальної програми”[39].

Такий крок І. Франка негативно сприйняли його коломийські колеги-радикали. 13 квітня 1894 р. С. Данилович, М. Павлик та І. Гарасимович відправили І. Франку листа, у якому категорично виступили за скасування об’єднавчої акції з народовцями і москвофілами. Вони аргументували це тим, що народовці на чолі з А. Вахнянином, Ю. Романчуком та О. Барвінським хочуть „всіх завести в Нову еру”. „Ми приставши на тую угоду можемо зайти в скандал, – писали у листі кореспонденти І. Франкові, – з котрого нам надлишити ся ніколи. Вийде таке, що по угоді будут всі їздили по наших головах, а ми будемо мусіли мовчати. Просимо про тоє вицофати ся з тої угодової комісії, а принаймні не виступайте там яко представитель партиї і голова „Народної Волі”[40]. Івану Франку стало ніяково після ознайомлення з вимогами своїх партійних товаришів („став як теля перед новими воротами”), і тому він вирішив ще раз, більш докладніше, роз’яснити М. Павлику причини, які спонукали його до такого кроку[41], але М. Павлик продовжував полеміку[42].

Мабуть, через це вчений написав свою резигнацію з головування в „Народній волі”. У зв’язку з цим у товаристві відбулося вузьке засідання, на якому президія не хотіла приймати Франкової відмови. Про це свідчать листи І. Гарасимовича та С. Даниловича до І. Франка від 23 квітня 1894 р., у яких автори намагаються переконати І. Франка, що у товаристві немає жодних проявів недовір’я щодо його поглядів[43].

І. Франко дав негативну відповідь, що стає відомим із наступного листа І. Гарасимовича та С. Даниловича до вченого від 26 квітня 1894 р.

Вони повідомляють, що після того, як І. Франко прислав відпис, вони хочуть зробити деякі пояснення, щоб розібратися у непорозуміннях, які виникли між І. Франком та членами виділу комітету товариства. За словами кореспондентів, незгоди між членами товариства виникли через те, що листи, які писав М. Павлик до І. Франка, не були їм виголошені і вони докладно не знали, про те, що між І. Франком та М. Павликом відбуваються певні тертя в радикальних поглядах. Далі автори повідомляють, що скликали збори, на яких намагалися добитися злагоди та порозуміння. Програму, яку вони винесли на дискусію, мала радикально-демократичний, політичний, соціалістичний, економічний та аграрний напрямки, а ткож базувалася на повній свободі релігійних поглядів і пропаганди позитивізму поміж народу. Автори також зазначають, що: „При тій дискусії критикувальсьмо також Вашу і Романчука програму. Що до Вашої говорилисьмо, що добра але занадто загальна, а що до Романчука, то говорилисьмо, що хитра, неясна і має багато перерідних колючок – і інчі уваги робило ся то з сего і другого боку – як звичайно при дискусії”. Після обговорень М. Павлик мав написати І. Франкові листа, зміст якого повинен був обговорити з членами товариства. Проте він цього не виконав, а лише повідомив про те, що І. Франко відмовився головувати у президії „Народної волі”.

За словами Франкових кореспондентів, такі дії М. Павлика не були новиною для товариства, оскільки воно має „подібні клопоти не раз”. Завершуючи листа, С. Данилович та І. Гарасимович переконують вченого, що такі протиріччя можуть призвести до розколу партії та просять приїхати до Коломиї на засідання виділу „Народна воля”, яке мало відбутися 15 травня 1894 р., щоб полагодити окрім цієї ще чимало інших справ[44].

Іван Франко не пристав на пропозиції своїх товаришів, про що дізнаємося із його листа до М. Драгоманова від 13 травня 1894 р., де він писав: „…я мав намір бути сими днями в Коломиї і написати Вам відтам, переговоривши з П [авлик] ом і компанією. Та вчора, коли я мав їхати, заслаб хлопчик (можливо, син Андрій. – В. Г.), і мені годі було їхати, та покинути жінку з дітьми, і через те я й берусь тепер писати Вам і коломийцям”[45]. Далі з тексту листа випливає, що Іван Франко розчарувався в політиці. На слова Михайла Драгоманова, „коли хочете займатися політикою”, Іван Франко рішуче відповів: „То-то й є, що я нею не хочу займатися, і власне рад, що останній мій провал [непорозуміння з М. Павликом. – В. Г.[46]] сам собою наказує мені усунутися від політичної діяльності, до котрої у мене поперед усього нема нервів… Та історія отся буде для мене наукою на будуще – сидіти при писательстві і не лізти в політику, а головно не лізти в неї там, де властиво потребують моєї фірми, а не моєї думки і ради, як се було з моїм вибором на голову виділу „Нар [одної] волі”[47].

Також І. Франко поділився своїми думками з М. Драгомановим з приводу отриманого листа від С. Даниловича та І. Гарасимовича. Він пише: „Коломийці прислали й мені обширний акт оскарження на П [авли] ка, та я не находжу його зовсім справедливим. Вони кажуть, що П [авли] к не точно передав мені їх ухвали. Але я маю їх власний лист (Дан [иловича] і Гар [асимовича]), де мені виразно наказано з комісії угодової виступити і заявити се в газетах. Чи останні їх ухвали, буцімто невірно передані мені П [авли] ком, були в чім-небудь відмінні, про се вони не згадують, а се ж, власне, головна річ”. Виступаючи на захист М. Павлика, І. Франко переконує М. Драгоманова, що в цих обставинах не бачить його вини, яку йому прписують у листі, хоча міг би мати на нього образу лише за те, що він не повністю перечитував його листи, а лише, як стверджує С. Данилович, озвучував деякі вступи, що не давало їм можливості докладніше ознайомитися із його поглядами[48].

Після цих подій, І. Франко так і не погодився продовжувати головувати у „Народній волі”, оскільки від цього часу всі звернення товариства підписував його заступник С. Данилович, а вчений вважався лише членом президії. На загальних зборах „Народної волі”, які проходили 19 червня 1894 р. в Коломиї, було змінено виділ товариства. Офіційним головою брано С. Даниловича, а Іван Франко хоч і продовжував залишатися звичайним членом, проте на збори не з’являвся[49].

Після такої бурхливої та дещо незрозумілої політичної полеміки Іван Франко написав 14 травня 1894 р. Михайлові Павлику листа, де зазначив, що не має ані „крихти жалю” з приводу цієї „трагікомічної історії”. „Може, воно й ліпше так сталося, – писав І. Франко у листі, – а тепер буде можна розпочати діло experiential voctis [де більше досвіду. – В. Г.], міцнішими і певнішими руками. Я щодо своєї особи, звісно, лишуся також при тій науці, яку виніс із сеї трагікомедії: не мішатися в політику, до котрої у мене нема нервів, а сидіти при літературі і науці”[50]. Проте вищесказане М. Павлику так і не стало реальністю. Іван Франко продовжував і надалі брати активну участь у горомадсько-політичному житті Прикарпаття.

---

[1] Данилович С. Франко як духовний батько Радикальної партії в Галичині // Спогади про Івана Франка; упорядкування, вступна ст. і примітки М. Гнатюка. – Л.: Каменяр, 1997. – С. 393-396; 577.

[2] Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. Науковий двомісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 113-164.

[3] Грицак Я. „…Дух, що тіло рве до бою…”: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1990. – 177 с., 4 арк. іл.

[4] Білинкевич І. Іван Франко на Станіславщині. Біографічно-краєзнавчі нариси. – Коломия: „Вік”, 2006. – 191 с.

[5] Гирич І. Михайло Грушевський та Іван Франко: громадське і приватне // Франкознавчі студії: Збірник наукових праць. – Випуск 4. – Дрогобич: „Коло”, 2007. – С. 590-643.

[6] Див. напр.: Шкраб'юк П. Просвітницько-економічні структури радикальної партії в Галичині // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 19: Товариство „Просвіта" / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; – Львів, 2010. – С. 77-82.; Кондратюк К. Громадсько-політична діяльність Івана Франка // Мандрівець. – Тернопіль, 2006. – № 4. – С. 15-18., Калинович В. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. – Львів: ВЛУ, 1967. – 162 с. та ін.

[7] Див. докл. про це у: Данилович С. Франко як духовний батько Радикальної партії в Галичині // Спогади про Івана Франка; упорядкування, вступна ст. і примітки М. Гнатюка. – Л.: Каменяр, 1997. – С. 393-396.; Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – Львів, 1926. – С. 234-275.; Франко І. З остатніх десятиліть XIX віку // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 41. – С. 506-509.; Возняк М. Іван Франко в добі радикалізму // Україна. Науковий двомісячник українознавства. – К., 1926. – Кн. 6. – С. 113-164. та ін.

[8] Віче коломийске // Народ. Орган Руско-української радикальної партії. – Львів, 1891. – Ч. 3. – Рік II. – 1 лютого. – С. 52.

[9] Там само.

[10] Див. докл. у: Віче коломийське // Народ. Орган Руско-української радикальної партії. – Львів, 1891. – Ч. 4. – Рік II. – 15 лютого. – С. 57-59. Також див. докладніше про висунення кандидатури С. Даниловича по коломийському округзі на вибори до австрійського парламену у: Обух К. Рух виборчий в коломийськім округзі // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Львів, 1891. – Ч. 3. – Рік II. – 1 лютого. – С. 69-71.

[11] Див. докл. у: Wiec kołomyjski // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1891. – Nr. 35. – 4 lutego. – S. 1.

[12] Оповістка // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Львів, 1891. – Ч. 6. – Рік II. – 15 марта. – С. 96.

[13] Див. про це на титульних сторінках часопису: Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Львів, 1891. – Ч. 1.; Ч. 2.; Ч. 3.; Ч. 4 і 5.; Ч. 6 і 7.

[14] Від редакції // Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1891. – Ч. 8, 9, 10. – Рік I. – 1 грудня. – С. 43.

[15] Трегуб М. Гарасимович Ілярій Іванович // Українська журналістика в іменах. – Львів, 2002. – Вип. 9. – С. 67.

[16] Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. – Львів, 1964. – С. 135.

[17] Гарасимович І. Лист до І. Франка від 7 серпня 1891 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 589.

[18] Гарасимович І. Лист до І. Франка від [початку листопада 1891] р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 613.

[19] Гарасимович І. Лист до І. Франка від 27 жовтня [18] 91 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 471-472; Див. титульну сторінку часопису: Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1891. – Ч. 8, 9, 10. – Рік I. – 1 грудня. – С. 43.

[20] Гарасимович І. Лист до І. Франка від 27 жовтня [18] 91 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1607. – С. 472-474.

[21] Данилович С. Коломийське народне віче і премудрість „Д [і] ла" // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Львів, 1891. – Ч. 23. – Рік II. – 20 листопада. – С. 307; Див. докл. про це у підготовленій до друку книзі В. Галика: Галик В. М. Хорватія у житті та творчій спадщині Івана Франка. Монографія. – Дрогобич – Загреб, 2011. – С. 81-82.

[22] Див. докл. про це у: Безголовє рускихъ радикалôвъ // Діло. – Львôвъ, 1892. – Ч. 73. – 30 марта (11 цв [і] тня) – С. 1.

[23] Див. докл. про це у: Dwa wiece ruskie // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1892. – Nr. 160. – 9 Czerwca – S. 1-2/; П [авлик] М. Полеміка й дописи. Віче радикальне в Станіславові // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Львів, 1892. – Ч. 11 і 12. – Рік III. – 10 червня. – С. 160-161.

[24] Див. докл. про це у: Wiec ludowy w Stanisławowie // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1892. – Nr. 103. – 12 Kwienia. – S. 1.

[25] П [авлик] М. Полеміка й дописи. Віче радикальне в Станіславові // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Львів, 1892. – Ч. 11 і 12. – Рік III. – 10 червня. – С. 160.

[26] Див. докл. про це у: Русская Рада. Газета для народа. – [Коломия], 1892. – Ч. 14. – С. 108.

[27] Франко І. Лист до М. І. Павлика від [серпня 1892 р.] // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 341; Павлик М. Лист до Михайла Драгоманова від 19 липня 1893 року з Коломиї // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876-1895) / М. П. Драгоманов, М. І. Павлик; зладив М. Павлик; вид. Л. Когут. – Т. VII: 1892-1893. – Чернівці, 1911. – С. 242.

[28] Новий зворот в українськім радикальнім руху // Народ. Орган Руско-української радикальної партії. – Коломия, 1893. – Нр. 16. – Рік IV-тий. – 15 августа. – С. 172.

[29] Див. докл. про збори „Народної волі" у: Перші Збори „Народної Волі"// Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1893. – Нр. 15. – 1 серпня. – С. 100.

[30] У промові І. Франко зазначив, що надійшли важкі часи „на нас; люди в [і] дцурались и просто боялись насъ – а лиш за се, що мы мали сумл [і] нье хлопске". Див: Перші Збори „Народної Волі"// Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1893. – Нр. 15. – 1 серпня. – С. 100.

[31] Див. докл. про це у: Z obozu radykalistów ruskich // Kurjer Lwowski. – Lwów, 1893. – Nr. 303. – 1 Listopada. – S. 1.; Перші Збори „Народної Волі"// Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1893. – Нр. 15. – 1 серпня. – С. 100-102.; Перші Збори „Народної Волі" (Конець) // Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1893. – Нр. 16. – 15 серпня. – С. 105-107.

[32] Див. докл. про це у: Палик М. На чім стоїмо // Народ. Орган Руско-українскої радикальної партії. – Коломия, 1892. – Ч. 22 і 23. – Рік III. – 8 декабря. – С. 231-237.

[33] Див. докл про це у: Грицак Я. „…Дух, що тіло рве до бою". Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів: „Каменяр", 1990. – С. 130-133.

[34] Франко І. Два з'їзди. III // Народ. Руско-українска радикальна часопись. – Коломия, 1894. – Нр. 5. – Рік V-тий. – 1 марта. – С. 74.

[35] Див. докл. про це у: Там само. – С. 72-75.

[36] Франко І. Лист до М. П. Драгоманова від 22 березня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 477.

[37] Див. докл. про це у: Франко І. Лист до М. І. Павлика від 21-26 березня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 482-483.; Франко І. Лист до М. І. Павлика від 28 березня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 483-484.

[38] П [авлик] М. [За отсею статею…] // Народ. Руско-українска радикальна часопись. – Коломия, 1894. – Нр. 5. – Рік V-тий. – 1 марта. – С. 69.

[39] Франко І. Лист до М. І. Павлика від 9 квітня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 490.

[40] Данилович [С]., Павлик М., Гарасимович І. Лист до І. Франка від 13 квітня [18] 98 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С. 271-273. Старак О. Взаємини Северина Даниловича з Іваном Франком // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові. – Вип. 7. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 246.

[41] Див. про це докл. у: Франко І. Лист до М. І. Павлика від 17 квітня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 491-495.

[42] Див. про це у змісті листів М. Павлика до І. Франка: Павлик М. Лист до І. Франка від 18 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1637. – С. 265-272.; Павлик М. Лист до І. Франка від 21 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С. 283-286.; Павлик М. Лист до І. Франка від 23 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1637. – С. 273-276.; Павлик М. Лист до І. Франка від 27 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1609. – С. 331-340.

[43] Див. докл. у: Гарасимович І. Лист до І. Франка від 23 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С. 275-277.; Данилович С. Лист до І. Франка від 23 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С. 279-281.

[44] Див. докл. зміст листа у: Данилович [С]., Гарасимович [І]. Лист до І. Франка від 26 квітня 1894 р. з м. Коломиї. – І. Л. – Ф. 3. – Спр. 1622. – С. 321-326.; Старак О. Взаємини Северина Даниловича з Іваном Франком // Науковий вісник Музею Івана франка у Львові. – Вип. 7. – Львів: Каменяр, 2007. – С. 240-243.

[45] Франко І. Лист до М. П. Драгоманова від 13 травня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 498.

[46] Див. докладніше про непорозуміння і. ранка з М. Павликом у: Франко І. Лист до М. І. Павлика від 17 квітня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 491-495.

[47] Франко І. Лист до М. П. Драгоманова від 13 травня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 499.

[48] Там само. – С. 500.

[49] Див. докл. про це у: Загальні збори „Народної волі"// Хлібороб. Письмо політичне, літературне і наукове для руских селян і міщан. – Коломия, 1894. – Нр. 10 і 11. – 15 мая і 1 червня. – С. 69-72.; Загальні збори „Народної волі" // Народ. Руско-українска радикальна часопись. – Коломия, 1894. – Нр. 10. – Рік V-тий. – 15 мая. – С. 158.

[50] Франко І. Лист до М. І. Павлика від 14 травня 1894 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 49. – С. 502.

Владимир Галык
(Дрогобыч)

УЧАСТИЕ ИВАНА ФРАНКО В РАДИКАЛЬНЫХ СОБРАНИЯХ И ОБЩЕСТВАХ ПРИКАРПАТЬЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 90-х гг. XIX ст.

В статье на основе материалов периодики и эпистолярных источников прослеживается участие И. Франко в радикальных собраниях и обществах Прикарпатья в течение первой половины 90-х гг. XIX ст. Особенное внимание уделяется сотрудничеству Ивана Франко с коломыйским радикальным обществом „Народная воля" и установлению причин его выхода из него.

***Ключевые слова**: И. Франко, М. Павлик, С. Данилович, И. Гарасимович, Прикарпатье, Руско-украинская радикальная партия, радикальное движение, вече, общество „Народная воля".*

Volodymyr Halyk
(Drohobych)

PARTICIPATION OF IVAN FRANKO IN RADICAL MEETINGS (VICHE) AND SOCIETIES OF PRYKARPATTYA IN THE FIRST PART OF 90s of 19 CENTURY.

In the article, on the basis of meterialiv of periodic magazines and epistolary sources Frankova is traced participating in radical vichakh and societies of Prykarpattya during the first half 90-ies XIX ct. The special attention is spared the collaboration of Ivan Franko from kolomiyskim by radical society „Folk will" and to establishment of reasons of ygo exit from him.

***Key words**: I. Franko, M. Pavlyk, S. Danylovych, I. Garasymovych, Prykarpattya, Rusko-ukrainian radical party, radical motion, veche, society „Folk will".*

УДК 94 (477) „18/19"

Ганна Скорейко
(Чернівці)

СИМВОЛІЗМ ПОСТАТІ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНОМУ РУСІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.: (ДО 200-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ МАРКІЯНА ШАШКЕВИЧА)

У статті розглядається проблема пошуку символу українського національного відродження в суспільній думці на західноукраїнських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. Проаналізовано історичні обставини, що сприяли появі особливого „культу Шашкевича" в українському суспільно-політичному житті.

***Ключові слова:** Маркіян Шашкевич, українське національне відродження, українська національна ідея, народовці, москвофіли, політичний рух, суспільно-політичні процеси.*

Маркіян Шашкевич залишив такий яскравий слід, що став свого роду символом українського національного відродження. Його ім'я допомагало вижити українській ідеї в період, коли роз'єднані політичні сили боролися поміж собою в XIX – на початку XX ст., бо і народовці, і москвофіли вважали його своїм. В час, коли над західноукраїнським народом нависла загроза полонізації в 20-30-х роках XX ст., ім'я Маркіяна мало магічне значення. Воно рятувало від повного знищення національну культуру і в період радянського режиму: всесильні ідеологи „розквіту і злиття націй" були безсилі перед „революційним демократом" Шашкевичем. В чому ж причина такої потужної сили цієї особистості?

Одним з перших внесок М. Шашкевича у становлення української національної ідеї вивчав І. Франко[1]. Цінні й цікаві відомості про національне та літературне відродження XIX – початку XX ст. в цілому та роль Маркіянових ідей зібрав і систематизував відомий вчений академік АН УРСР М. Возняк.[2] Шашкевичезнавство радянського часу представлено працями академіка О. Білецького[3], М. Пивоварова[4], Г. Гербільського[5], І. Пільгука[6]. Однак найбільший внесок у шашкевичезнавство цього періоду зробили вчені М. Шалата[7], О. Петраш[8], С. Гречанюк[9] та ін. Окремо слід сказати про монографію Ф. Стеблія та В. Гориня[10], де зроблена спроба акцентувати увагу саме на проблемах суспільно-політичного значення діяльності „Руської трійці" і Шашкевича зокрема.

Окремо слід відмітити наукові праці представників української діаспори, які продовжили традиції західноукраїнських вчених і не припиняли своїх досліджень щодо постаті Маркіяна Шашкевича. Починаючи з 1967 р. Інститут-Заповідник Маркіяна Шашкевича (Вінніпег, Канада) видавав збірник „Шашкевичіана", який складається з тематичних публікацій як вчених діаспори, так і західноукраїнських дослідників початку XX ст. Зараз він виходить спільно з сучасними українськими дослідниками[11].

Передчасна смерть Маркіяна Шашкевича 1843 р. стала тяжкою втратою для українського національного відродження в Галичині й водночас виявилася фатальною для його недавніх однодумців і соратників. Щось остаточно зламалося у їхніх душах. Остаточно, бо вже й раніше, як вважає дослідник С. Гречанюк, більш чи менш виразно проступали симптоми того, що мало зробити їх якщо не духовними самогубцями, то, принаймні, тими нещасними людьми, які самі ж знецінюють власноруч зроблене[12]. А зробили вони немало, можливо, навіть більше, ніж ми знаємо.

Далеко не кожний з них сягнув творчих і світоглядних вершин свого духовного натхненника – Шашкевича, але майже всі вони визнали мову народу літературною, а життя і потреби простолюдя – основним об'єктом художнього зображення. Товаришами і соратниками Шашкевича, наступниками назвав їх І. Франко. „Конфіскація „Русалки Дністрової" не вбила духа, який сплодив її. Цей дух, наче з кременем ударившись, тим сильніше блиснув навкруги, освітлюючи темряву… Писання Шашкевича робили дуже велике враження і були немов блискавка серед темної ночі. Він мав відвагу і дар висловити виразно… досить зрозуміло все те, що людей боліло, чого вони бажали і чого надіялися"[13].

Ситуація з відстоюванням ідей, пропагованих Маркіяном, дещо змінилася вже тоді, коли трійчани зазнавали переслідування, а Шашкевич, отримавши віддалену парафію, змушений був покинути Львів. Так, у вересні 1839 р., коли до Львова з візитом мав прибути член цісарської родини, від духовної семінарії його мав привітати молодий теолог Антін Могильницький, послідовник „Руської трійці". Для привітання він написав вірш „Радостное привитаніе Єго ц.к. височества Ерц-Герцога Франц-Карла во Львові". Митрополит М. Левицький, оборонець української мови і борець за українську школу, конфіскував той вірш і сказав по-польськи: „Чи можна такою простою мовою витати такого достойника?" [14] Звичайно, митрополит не міг дозволити ще один публічний виступ українською народною мовою, як це було з „Голосом галичан" Шашкевича. Але й трійчани не зуміли скористатися приїздом цісарської особи, щоб ще раз порушити проблему української мови, просто відійшли у тінь.

Маркіян помер того ж року, що й Г. Квітка-Основ'яненко. Та, коли втрата східноукраїнського письменника відразу стала відчутною, до втрати галицького просвітителя краяни поставилися здебільшого байдуже. Один М. Устиянович відгукнувся теплою „Згадкою за Маркіяна Шашкевича во вічную єго пам'ять". Але, за визнанням автора, виступити рідною мовою забракло сміливості, й поезія була написана польською мовою. „Но она, згадка, казалась и на том языке современному редактору „Газеты Львовской" Я. Н. Каминскому опасною, понеже трактовала о возрождении галицко-русской народности… Каминский похвалил стишок, но не принял до столбцов своего журнала".

Преса вперто мовчала про людину, вогню якої вистачало для його друзів та однодумців ще на деякий час після „Русалки Дністрової". До найпопулярніших спадкоємців Шашкевичевої справи І. Франко зараховував Рудольфа Моха[15]. Р. Мох не знехтував, як більшість тодішньої інтелігенції, Шашкевичевою орієнтацією на народну мову в літературі, тому по праву може займати місце серед найперших послідовників ідеолога „Руської трійці". 1841 р. у Львові вийшла збірка поезій Р. Моха „Мотиль" – перша поетична збірка українською мовою в Галичині. Відрадним явищем слід назвати вихід у 1841 р. „Галицьких приповідок і загадок", зібраних Г. Ількевичем. Це видання, що з'явилося у Відні, отримало прихильну оцінку слов'ян і його швидко розкупили.

Разом з тим продовжувався розвиток традицій „Русалки Дністрової". Брати Головацькі настійливо добивалися видання у Відні нової збірки, куди б входили твори і галицьких, і наддніпрянських письменників. Цей задум не вдалося втілити в життя. Проте згодом все ж з'явилися дві книги під назвою „Вінок русинам на обжинки" (1846, 1847), в яких було вміщено тільки твори західноукраїнських письменників. У передмові „Приговор читателям" І. Головацький підкреслював спільність у духовному житті українців, роз'єднаних кордонами, говорив про значення діяльності покійного Шашкевича, про продовження традицій „Русалки Дністрової", про налагодження літературних взаємин між слов'янськими народами[16].

Друга частина альманаху (1847 р.) ознайомила читачів з новими літературними іменами: Антін Могильницький, Микола Устиянович, Антін Лужецький, Іван Головацький, Лука Данкевич, Колестин Скоморівський, Михайло Тім'як. Вона містила, крім художніх творів, ряд матеріалів про культурне життя в Галичині, на Буковині. Видання цих двох збірок мало велике значення для культурного життя західноукраїнських земель. Запланована до видання третя частина „Вінка" не вийшла з невідомих причин.

Але ідеї Шашкевича, „Русалки Дністрової" все ж знайшли достатньо прихильників у Галичині. А всі репресивні заходи проти трійчан не могли стримати поступального розвитку українського національного руху. Те, що галицькі українці не підтримали польського повстання 1846 р. стало найяскравішим результатом діяльності молодих ентузіастів. „Цю справу зроблено тихо і без зайвого галасу. Незабаром поляки втратили всю владу над нацією, яка лише за декілька років до того була тісно пов'язана з ними, і яку ледве чи можна було відрізнити від них. Графові Стадіону (намісникуГаличини) не треба було „винаходити" русинів у 1848 р., він знайшов уже їх там"[17].

У вирі революційних подій у квітні 1848 р. Маркіян Шашкевич був першим, кому галицькі українці, що раптом відчули себе політичною силою, віддали шану. На зборах у консисторському залі, де прийнялася резолюція про утворення першого політичного українського органу „Головна руська рада", було віддано честь пам'яті Маркіяна Шашкевича від всіх українців, „до охорони і піднесення руської народності згромаджених". Учасники збору „з радості при розході цілувалися, а старці тішилися, як діти, бо надія і ціла юність стала перед ними"[18].

Всі ідеї, виношувані і пропаговані Шашкевичем про необхідність виведення української мови на один рівень з іншими мовами, необхідність української школи, про єдність українського народу Наддніпрянщини і Галичини, були оприлюднені уже в першій відозві „Головної руської ради" до галицьких українців.

Більше того, співзасновником і членом цього політичного органу став колишній львівський цензор „Зорі" і „Русалки Дністрової" Венедикт Левицький. Він навіть підписав всі відозви „Головної руської ради", в тому числі і „Відозву до руського народу", яка закликала зберігати руську (тобто українську) мову, й поширювати освіту рідною мовою[19].

Ще на початку 1847 р. під впливом добірки невідомих раніше творів Шашкевича, вміщених у першій книзі „Вінка", М. Устиянович повернувся до своєї польськомовної „Згадки за Маркіяна Шашкевича", здійснив автопереклад українською мовою. Вона в революційну пору 1848 р. виявилася дуже доречною. 2 травня 1848 р. поет виступив з цим перекладом на засідання „Головної руської ради" у присутності майже 300 чоловік.

У тому ж році твір паралельно двома мовами вийшов окремою брошуркою. Насправді то вийшов не „стишок", як сказав свого часу редактор „Газети Львівської", а великий – на 120 рядків у польськомовному варіанті і на 140 в українськомовному вірш-медитація. В „Епіграфі" зауважувалося: „Кому язык свій, своя земля мила, той жалям нашим не подивує". А „жалі" поета бралися від того, що за три роки після смерті Маркіяна Шашкевича ніхто й словом не згадав, що був такий чоловік. В часи, коли за „Русалку Дністрову" попадали у немилість, „Никола з Николаєва", як підписався Устиянович під „Згадкою", першим не побоявся сказати слово про свого старшого товариша і висловити віру, що кимось буде підтриманий, і не тільки в Галичині.

У революційну пору 1848 р. М. Устияновичу, як і багатьом іншим, здавалося, що вже ідеї „Русалки Дністрової" не знатимуть перешкод. На з'їзді галицької інтелігенції – Соборі руських учених, що відбувся у жовтні 1848 р. у Львові, він з ентузіазмом закликав розвивати рідну мову, звертався до Котляревського, Квітки-Основ'яненка, „громкого Шевченка" і „незабвенного нашого Шашкевича". На жаль, незабаром М. Устиянович перейшов на штучне „язичіє", по суті відійшов від літератури. Але образ М. Шашкевича він зберіг непорушно чистим. Згадуючи Маркіяна у 1876 р., М. Устиянович писав: „Маркиян Шашкевич – друг и товарищ академический, предтеча галицко-руского народного отрождения, муж самых благороднейших чувств, поэт…"[20]

Інший співець, що пішов Маркіяновими слідами, Антін Могильницький, прямої присвяти своєму товаришеві не залишив, але напевно його мав на увазі, коли писав баладу „Судьба поета" (1850 р.). Устами явленої поетові Русалки (Галичини) автор з болем констатував:

„Пісні родимої звук не всім єсть милий,
Півець родимий – погорджен, проклят."

Тим, хто відійшов в літературі від Шашкевичевих народних ідеалів, поетом сказано:

Пісеньки ваші, шумом напушені,
Не будуть мати возросту, краси…
В віку дитиннім загостять до гробу…[21]

Справді, з часом колишні однодумці Маркіяна поступово відходили від вистражданих ідеалів. Все це було обумовлено наступом реакції після революції 1848 р. Сподівання на добру волю австрійського цісаря, ставка на його покровительство в розвитку української культури не виправдалися. Відхід від прогресивних позицій і перехід до реакційного москвофільства – така доля частини української інтелігенції. Крім Якова Головацького, на позиції москвофільства перейшли М. Устиянович, А. Могильницький та ін. Д. Зубрицький, І. Гулашевич, Б. Дідицький теж без особливих вагань утвердилися на позиціях москвофільства, ставши виразниками тенденцій російського монархізму.

Одним із найцікавіших діячів у цьому переліку є Яків Головацький – автор наукових розвідок з філології, історії та етнографії. Він зібрав і опрацював багато українознавчих матеріалів, виходячи

з того, що мова найкраще відображає дух нації. У 1848 р. Головацький був учасником з'їзду руських вчених у Львові. Він став першим викладачем на кафедрі руської мови і літератури Львівського університету, а роком пізніше він навіть був обраний ректором. Здавалося б, чудова нагода для втілення у життя ідей, що виношувалися у період „Трійці". Але Головацький під впливом М. Погодіна вже захопився ідеєю панславізму, відійшов від своїх колишніх переконань і приєднався до москвофілів, підтримуючи „русское дело в Галиции". З Росією він підтримував найтісніші стосунки. Я. Головацького було нагороджено медаллю російської етнографічної виставки, обрано членом кафедри російської мови та літератури Одеського університету, часто в російській періодиці друкувалися його москвофільські статті. Через деякий час він прийняв пропозицію графа Толстого працювати у Віленській комісії для розбору і видання стародавніх актів, змушений був покинути професуру і емігрувати до Росії[22]. Тут він дуже багато працював, в тому числі і над галицькими матеріалами. Але всі добрі справи сам же перекреслював статтями, де заперечував свої старі ідеали, справу „Руської трійці". Україножилів називав „украйноманами", а назву „українці" вважав образливою для свого народу[23].

За рік до своєї смерті Я. Головацький умістив у віденському сатиричному журналі „Страхопуд" (1887, № 4) твір „Посланіе Маркіяна к своим просветным интерпретам". Виступаючи від імені Шашкевича, він насміхався над ідеями „Русалки":

„Увлекшися раз фонетизмом сербского Вука,
Ми забажали новим Русь одарити письмом.
Сміх підняла із того вся Русь розумна, імівша
Азбуку вечную свою; стидно потом було й нам!
І, отказавшись мечты ребяческой в злудах Русалки,
Ми повернулись назад к Руси старинной письму."

Цього опусу Головацькому не пробачили всі громадські діячі, які відстоювали право українського народу на окремішність.

Драматично склалася доля і ще одного трійчанина – Івана Вагилевича. Закінчивши теологічні студії в 1839 р., мусів сім років чекати, поки йому дозволили прийняти сан священика і дали парафію недалеко від Львова. Але він вже не міг продовжувати свої наукові дослідження над українською мовою. Свою розвідку про „південно-руську" мову він так і не закінчив, але частково використав її у своїй іншій праці „Граматика малоруської мови", що вийшла у 1845 р. польською мовою. Не витримавши переслідувань з боку греко-католицької ієрархії, Вагилевич пішов на співпрацю з польським кліром, потім взагалі покинув греко-католицький обряд і перейшов у протестантизм[24]. Деякий час він співпрацював з польською пресою, підробляв бібліотекарем Інституту Оссолінських, а потім – як упорядник матеріалів Львівського міського архіву. Таким чином, після смерті свого товариша Маркіяна Шашкевича Вагилевич до культурної праці на користь рідного народу більше не приступав[25]. Так і не зумівши знайти себе, не поправивши своїх життєвих умов, „трійчанин" помер у злиднях.

Очевидно, що за інших соціальних обставин талант Вагилевича й Головацького не змарнувався б. Але культурне роздоріжжя, на якому стояла Галичина в середині XIX ст., далася взнаки багатьом культурним діячам. Народна українська мова не набула ще достатньої ваги, її оформленню однаково опиралися і польські, і російські політичні та культурні кола. „Панславізм" не потребував українського забарвлення. Тридцятиліття по „Соборі руських вчених" І. Франко назвав періодом з дивною пустотою мислі, пустотою бесіди, пустотою діла.[26] Протягом цього часу в Галичині не з'явився жоден національний потужний організатор, справді народний діяч. У поезії „До мого батька" В. Шашкевич дав влучну характеристику політичному застою в Галичині, осудив зведення нанівець патріотичних зусиль „Руської трійці", вважаючи це непростимим гріхом. Павло Грабовський вважав, що діяльність Маркіяна Шашкевича в 30-х роках XIX ст. не здобула вищого успіху, оскільки просвітнє насіння впало на кам'янистий грунт[27].

Вияв народної шани до свого першого поета проявився тільки у 70-х роках XIX ст. і досяг кульмінації наприкінці віку, коли в Галичині по суті виник справжній культ Маркіяна. Це була доба активної діяльності багатьох однодумців і послідовників поета.

У 1874 р. група студентів Львівського університету, об'єднаних в організацію „Академический кружок", організувала вечір пам'яті Маркіяна Шашкевича. Незабаром подібні відзначення пройшли у колі всіх руських (українських) товариств Львова. Михайло Павлик заздалегідь сповіщав Михайла Драгоманова про дату „музично-декламаційного вечерка" – 24 червня 1876 р., зауважуючи, що „там про нарід багато буде говоритися". Тут Павлик у присутності не тільки студентів та львівської інтелігенції, але й селян з ближніх сіл виголосив доповідь „Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині". А у 1880 р. львівські студенти відвідали село Новосілки й дізналися, що Шашкевич спочиває у чужій гробниці. Після тривалої національно-культурної апатії на його могилу вперше ліг вінок зі щирим написом „Маркіяну Шашкевичу – русини академіки".

У 1893 р. широко відзначалося 50-річчя з дня смерті Шашкевича. Було вирішено тоді на ознаменування цієї дати перенести його останки з сільського кладовища до Львова на Личаківський цвинтар. Це було величне торжество. У ньому взяли участь такі громадські і політичні діячі, як О. Барвінський, В. Савчак, о.Чапельський, М. Цегельський, які прибули до Новосілок, і промовляли перед учасниками урочистостей. Це справді, за описом очевидця К. Студинського, було сумне, але урочисте дійство, переповнене різними символами. Так, величаву колону, що прямувала до Львова, очолювала „бандерія парубків, перев'язаних барвінковими вінками з блакитно-жовтими прапорцями в руках, на 80 конях; далі ступали церковні братства в 100 хоругов; за ними духовенство, хори львівських семінаристів та церковних співців. Вслід за ними на пірамідальному возі, покритому килимами та барвінком і запряженому трьома парами круторогих волів, везли домовину з прахом Шашкевича. Перед домовиною несли величавий барвінковий вінок з синьо-жовтими лентами і написом: „Славному парохові – громада Новосілки".

Наступного дня 1 листопада Львів приймав прах того, хто залишив свій слід тут 50 років тому. У торжестві взяли участь представники влади, духовенства, студентства, інтелігенції не тільки Львова, селяни з навколишніх сіл, але й „з-під високої Чорногори, з-над Прута, Дністра, Буга, з-над Сяну, з далекої Мазурщини, а навіть з зеленої Буковини"[28]. Своїм другим похороном Маркіян знову об'єднав всі українські сили західноукраїнських земель. Тут були і депутат Ю. Романчук, громадський діяч О. Огоновський, митрополит С. Сембратович, Буковину представляли С. Смаль-Стоцький, др. Мількович та Є. Пігуляк[29]. Це був свого роду парад політичних сил в західноукраїнському суспільстві.

Зате відзначення 100-річчя з дня народження Маркіяна Шашкевича у 1911 р. набуло справді характеру всенародного свята і охопило буквально всі західноукраїнські землі[30]. Ініціював святкування ювілею Данило Танячкевич ще у 1904 р. на одному з засідань „Просвіти". Він запропонував побудувати пам'ятник Шашкевичу на його батьківщині. Пропозицію підтримали просвітяни і вирішили, що найкращим пам'ятником, який символізував би долю України-Русі і одного з найкращих її синів, був би хрест, видний на цілу Україну[31].

З ініціативи львівської „Просвіти" було утворено „Комітет Маркіянового свята в Підліссю". Як пізніше звітував цей комітет, було пророблено велику роботу: організовано збори коштів, замовлено проект пам'ятника у відомого архітектора А. Лушпинського, вирішено питання про місце встановлення монумента. Коли виявилося, що коштів не вистачає на купівлю ділянки землі під пам'ятник, брати Стефаніви жертвували на цю справу свою землю. Пам'ятник Шашкевичу справді став всенародною справою. На його будівництво сходилися люди з навколишніх сіл, працювали, скільки могли.

29 жовтня 1911 р. відбулося торжество відкриття пам'ятника Маркіяну Шашкевичу у його рідному селі Підлисся. Про нього газета „Діло" писала: „Був зі всіма ознаками найкращого дня в історії нашого народу, що був пробуджений нашим батьком, нашою славою і гордістю, пророком і апостолом Маркіяном Шашкевичем". Це було велелюдне і урочисте свято. Люди прибували зі всієї Галичини. Хрест довжиною 25 метрів несли по черзі представники різних громад, кожен хотів хоча б торкнутися його, як найбільшої святині. На мітингу виступили представники різних товариств в громад, громадські діячі: Є. Озаркевич, М. Сабат, В. Сінгалевич[32].

У Львові для організації торжеств було створено комітет, який випустив цілу серію відозв до українського народу „Маркіянове свято", „Родимці!", „Брати та слов'яни!" Тут його називали „вісником відродження", закликали взяти участь у святкуванні сотої річниці з дня його народження. До цієї роковини було виготовлено і встановлено меморіальні дошки на стінах собору св. Юра, духовної семінарії у Львові, на приміщеннях у Бережанах, Золочеві, Дрогобичі та ін.

Накладом товариства було випущено брошурку І. Брика „Столітє уродин Маркіяна Шашкевича", біографію поета видало жіноче товариство, до початку торжеств було розповсюджено біля 2 тис. віддрукованих портретів Маркіяна роботи Івана Труша. Комітет, у свою чергу, видав „Пам'ятковий альбом" з фотографіями та передмовою[33].

Кульмінація торжества у Львові припала на 6 листопада, коли делегації від різних місцевостей і громад – всього біля 1035 – взяли участь у величній демонстрації на Личаківське кладовище, щоб поклонитися могилі Маркіяна Шашкевича. Закінчилося свято великим концертом, де виступали вокально-музичні сили міста і в якому взяла участь славнозвісна співачка Соломія Крушельницька, виконуючи галицькі пісні і акомпануючи собі на фортепіано.

Так же велично відзначався ювілей і в інших місцевостях Галичини. В містечку Бібрці взяло участь у торжествах біля 4 тис., у Снятині – 3 тис. людей і т.д. Ці торжества стали виявом всенародної поваги і любові до цієї світлої постаті[34]. Разом з тим вони свідчили про те, що український національний рух був досить зорганізованим і свідомим свого призначення – формувати своїх пророків і героїв й гуртувати довкола них український народ.

У столітні роковини від дня народження Маркіяна Шашкевича митрополит Андрей Шептицький над могилою поета сказав пророчі слова, що цієї могили „руський нарід не забуде через довгі століття, бо збирати його буде велика ідея, котрої Маркіян був неначе прапором" і котра „перед літами була могучим товчком цілого нашого народного відродження, є днесь єще для нас всіх і навіки остане криницею живої цілющої води, що зрошує лани нашого церковного й народного життя і все відсвічує зелень надії на будуче"[35].

Тривалий час широка галицька громадськість просто не знала творів перших будителів народного духу і не цікавилася ними. Великопанська зневага до рідної мови не виходила з моди у колах української інтелігенції впродовж постреволюційної доби. Тільки з 80-х років XIX ст., коли зростала політична активність українського народу, поступово з'являвся інтерес до перших українських місцевих поетів. Саме в цей час зародився культ Шашкевича як пророка і розпочалося збирання і публікації його рукописів. Тоді ж були зроблені перші спроби теоретичного осмислення внеску поета у форму-

вання національної ідеї. У формуванні символізму постаті Шашкевича визначальним став фактор його „близькості" до народу – греко-католицький священик, добрий пастир, що терпляче зносив усі тягарі опали і забуття у свій посттрійчанський період. Саме цього не міг пробачити Шашкевичеві радянський офіціоз, але навіть він потребував особливого „маркування" прологу національного відродження в першій половині XIX ст. і мусів визнати безцінний внесок Шашкевича.

У роки „хрущовської відлиги", коли перед свідомою громадськістю постала картина руйнації української культури, коли виявилося, що в ній відсутні першорядні імена, коли фальш офіційної пропаганди про розквіт українського слова була возведена в норму, знову, як колись, ім'я Шашкевича відстоювало право українського народу на свою історію та культуру. Скориставшись підготовкою до 150-літнього ювілею з дня народження Шашкевича, свідома громадськість рятувала шашкевичівські місця від руйнування: на батьківщині було відкрито літературно-меморіальний музей, видавалися його праці, читанки, біографії, дослідження, присвячені „Руській трійці" та „Русалці Дністровій". У 1961 році святкування ювілею за участю студентства та інтелігенції відбувалися і Львові, і в Києві. Все це об'єднувало, спонукало знову задумуватися над долею України і її народу. Маркіянове заклинання: „Руська мати нас родила…" підтримало романтичних шістдесятників у їх боротьбі за чистоту рідної мови, відновлення її прав, а подвижництво Маркіяна, його самозречення задля ідеї, його духовні імперативи воскресли у духовному злеті Василя Стуса та Василя Симоненка. Ще раз ювілейні дати збіглися з могутньою хвилею національного піднесення у 1986-1987 рр. Голова Республіканського Шашкевичівського комітету Олесь Гончар слушно зауважив: пророчими устами Маркіяна заговорив сам народ.

Сьогодні ми є свідками тріумфу національної ідеї Маркіяна Шашкевича. Більше того, культ його діяльності і впливу, створений в Галичині в кінці XIX ст., відігравав свою роль для підтримки національного духу в період польського режиму, радянської системи. Саме символічне ім'я Шашкевича змушувало працювати на благо народу.

---

[1] Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.29; Франко І. М. Шашкевич та галицько-руська література // Зібрання творів: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1981. – Т.29; Франко І. Чи Шашкевичеві вірші? // ЗНТШ. – 1904. – Т.59

[2] Возняк М. Писання Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1912; Возняк М. Оповіданє про Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1911; Возняк М. У століття „Зорі" Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1935; Возняк М. Маркіян Шашкевич. – Львів, 1941.

[3] Білецький О. Вступна стаття // Русалка Дністровая. – К.: Худ. література, 1950.

[4] Пивоваров М. Літературний рух в Галичині в 30-40 рр. XIX ст. – К.: Рад. школа, 1950.

[5] Гербільський Г. Передова суспільна думка в Галичині: 30-і – середина 40-х років XIX ст. – Львів: Львів. держ. ун-т, 1959.

[6] Пільгук І. Літературне відродження на Західній Україні // Письменники Західної України 30-50- х років XIX ст. – К.: Дніпро, 1965.

[7] Шалата М. Маркіян Шашкевич: Життя, творчість і громадська діяльність. – К.: Наук. думка, 1969; Шалата М. Перша книга на Західній Україні // Жовтень. – 1986. – № 6. – С.103-106; Шалата М. Демократизація слова //Жовтень. – 1987. – № 5. – С.105-109.; Шалата М. З Маркіяном на чолі // Вітчизна. – 1967. – № 1. – С.204-208.; Шалата М. Позичене минуле Шашкевича // Літ. Україна. – 1968. – 24 жовт.; Шалата М. Маркіян Шашкевич як перекладач // Всесвіт. – 1968. – № 7. – С.92-94.

[8] Петраш О. "Руська трійця. – К.: Дніпро, 1986.; Петраш О.. Невідомі автографи М. Шашкевича //Рад. література. – 1986. – № 8. – С.37-46; Петраш О. Світоч землі галицької // Вітчизна. – 1961. – № 12. – С. 170-178

[9] Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці" // Укр. мова і література в школі. – 1987. – № 2. – С.3-10.

[10] Стеблій Ф., Горинь В. "Руська трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К.: Наук. думка, 1987

[11] Шашкевичіана. – Львів-Броди-Вінніпег: Просвіта, 1996. – Вип.1.

[12] Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці" // Укр. мова і література в школі. – 1987. – № 2. – С.3-10.

[13] Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Зібрання творів: У 50 т. Т. 47. – С. 112.

[14] Гнатюк В. Національне відродженнє австро-угорських українців (1772-1880 рр.) – Відень, 1916. – С.31.

[15] Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література // Зібрання творів: У 50 т. Т.29. – С. 252.

[16] Пільгук І. І. Вказ. праця. – С. 22.

[17] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С.418.

[18] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914 р. – Львів, 1926. – Ч.1. – С.19.

[19] Там само. – С. 24-26.

[20] Шалата М. Вінок Маркіянові Шашкевичу. – К.: Рад. письменник, 1987. – С. 7.

[21] Там само. – С. 8.

[22] Верига В. Нариси з історії України. – Львів: Світ, 1996. – С. 160.

[23] Гречанюк С. Три дороги „Руської трійці". – С.3-10.

[24] Верига В. Вказ. праця. – С. 159-160.

[25] Шалата М. Маркіян Шашкевич: Життя, творчість і громадська діяльність. – С.224.

[26] Франко І. Твори: У 20 т. Т. 16. – К.: Держлітвидав, 1955. – С. 156.

[27] Грабовський П. Твори: У 2 т. Т.2. – К.: Дніпро, 1964. – С.262.

[28] Похорон Маркіяна Шашкевича в розповіді Кирила Студинського // Шашкевичіана. – С. 123-125.

[29] Там само.

[30] Петраш О. Світоч землі галицької. – С.176.

[31] Горак Р. У сутінках. – К.: Рад.письменник, 1989. – С.182.

[32] Там само. – С.183.

[33] Там само.

[34] Там само. – С.177.

[35] Стеблій Ф. „Руська трійця" в концепції українського національного відродження // Шашкевичіана. – С.26.

Анна Скорейко
(Черновцы)

СИМВОЛИЗМ МАРКИЯНА ШАШКЕВИЧА В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕННОМ ДВИЖЕНИИ XIX – НАЧАЛА XX В.: (К 200-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ МАРКИЯНА ШАШКЕВИЧА)

В статье рассматривается проблема поиска символа украинского национального возрождения в социально-политической мысли на западноукраинских землях во второй половине XIX – в начале XX века. Проанализирокано исторические обстоятельства, которые повлияли на формирование особенного „культа Шашкевича" в украинской соціально-политической жизни.

Ключевые слова: *Маркиян Шашкевич, украинское национальное возрождение, украинская национальная идея, народовцы, москвофилы, политическое движение, социльно-политическая жизнь.*

Hannah Skoreyko
(Chernivtsi)

MARKIYAN SHASHKEVYCH FIGURE SYMBOLISM IN THE UKRAINIAN SOCIAL MOVEMENT IN THE 19TH – 20TH CENTURY: (TO ANNIVERSARY OF 200 YEARS SINCE MARKIYAN SHASHKEVYCH WAS BORN)

The problem of searching of the symbol of Ukrainian national renaissance in the social thought at the Western-Ukrainian lands in the second half of the 19th centure – the beginning of the 20th century is considering in the article. Also, there're conditions analyzed, that helped to appear the special "Shashkevych cult" in the Ukrainian social and political life.

Key words: *Markiyan Shashkevych, Ukrainian national renaissance, Ukrainian national idea, „narodovtsi", „moskvofily", political movement, socil-political processes.*

УДК 323.39:316.46 (477.7)

Ігор Коляда
(Київ)

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ЕЛІТА ТА ФОРМУВАННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті охарактеризовані напрямки культурно-просвітницької діяльності української інтелектуальної еліти, визначено її роль у формуванні етносоціальної свідомості народу. Особлива увага зосереджена на роботі інтелігентських об'єднань в умовах антиукраїнської політики російського царизму, показано внесок окремих представників національної еліти у видавничі й освітні проекти вітчизняної інтелігенції протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: *інтелігенція, інтелектуальна еліта, культурно-просвітницька діяльність, етносоціальна свідомість, недільні школи, „Громада".*

Державотворення, яке утверджується нині в Україні, засвідчує, що українська нація також з іншими націями світу стала плебісцитною нацією, що прагне до такої суспільно-політичної моделі, як громадянське суспільство з його цінностями та ідеалами.

Ніщо так не говорить про потенціальні можливості народу в кожну епоху його історії, як стан зв'язків між громадянами та представниками влади. І в цьому випадку величезну роль має відіграти інтелектуальна еліта, яка саме й повинна забезпечити свою професійну функцію − формувати науковий світогляд, забезпечувати високий рівень політичної, правової культури.

Уроки історії свідчать, що інтелектуальна еліта, яка прагне реалізувати свої ідеї, повинна цілеспрямовано творити, плекати, навчати власний народ, працювати над формуванням його етносоціальної свідомості. Ретроспективне звернення до глибин української історії недвозначно підтверджує історичну об'єктивність про приреченість державотворчих зусиль за відсутності відданої ідеалам нації, політично диференційованої, але вихованої та діючої в дусі демократизму еліти[1].

Багатовіковий досвід України наочно засвідчив, що коли впродовж ряду генерацій бракує, або стає менше інтелектуалів, які задають тон розумової інтенсивності відповідно до вимог доби, серед широких мас спадає допитливість, їх інтелектуальні запити падають нижче рівня, якого вимагає виклик часу. Такого історія не пробачає.

Тому вивчення ролі української інтелігенції у формуванні етносоціальної свідомості українства у другій половині XIX ст. є актуальною проблемою. Саме воно може збагатити досвідом сучасних представників української інтелектуальної еліти, стати для неї тим взірцем вірного служіння і боротьби за національні ідеали та інтереси.

Наукова новизна полягає у необхідності з нових методологічних позицій та засад осмислити та проаналізувати процес формування етносоціальної свідомості українства у другій половині XIX ст., з'ясувавши роль інтелігенції України у цьому процесі.

Проголошення України суверенною державою відкрило для науковців-гуманітаріїв справді необмежені можливості, зняло табу, накладені раніше на окремі тематичні ніші, вивільнило їх від пресу цензури й ідеологічного диктату. Це не могло не позначитися на проблематиці історичних досліджень, серед яких переважають ті, які присвячені визвольному руху, становленню та розвитку національної свідомості українського народу. Найбільшу увагу дослідників (причому не тільки істориків, а й представників інших гуманітарних дисциплін) привернули питання становлення і розвитку української нації, генези та ідейно-політичного

оформлення національного руху. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики внесли: Я. Грицак, А. Катренко, Г. Касьянов, М. Попович, О. Реєнт, В. Сарбей, Н. Шип та ін.

У XVIII ст. почалося виокремлення інтелігенції в соціальну верству. З рядів збіднілого дворянства, дрібних шляхтичів, з міщан виходили окремі особи, які пов'язували своє існування лише з інтелектуальною працею, для яких вона стала єдиним засобом заробітку, особистої кар'єри тощо. Вони відривалися від життєвих інтересів своїх класів чи станів і формували нову соціальну верству. Повної сили ці процеси набули у другій половині XIX ст.

Переломним етапом у соціально-історичній генезі інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку, як зазначає Г. Касьянов, у той час були, по-перше, інтенсивне кількісне зростання, по-друге, поступова зміна соціальних джерел формування, демократизація її складу (феномен різночинної інтелігенції), по-третє, колосальне зростання її впливу в соціально-політичному житті, по-четверте, остаточне оформлення інтелігенції в окрему, специфічну верству. В той же час сформувалась і традиція духовної опозиційності інтелігенції до авторитарної держави[2].

Сам термін „інтелігенція" виник у середині XIX ст. і вживався до частини освіченого суспільства, яка відкрито висловлювала незгоду з політикою абсолютизму. Слово „інтелігенція" в той час мало не стільки соціологічний зміст, скільки морально-етичне забарвлення, хоча вживалося воно переважно щодо інтелектуалів. Для української інтелігенції ця традиція мала тим більшу вагу, що, перейнявши провід у національно-культурному відродженні, вона міцно і назавжди поставила себе в хронічну опозицію до самодержавства з його централістично-шовіністичною політикою.

XIX ст. – період феноменізації української інтелігенції. В той час вона виконувала такі соціальні функції, які, власне, відрізняли її від західної інтелігенції та уподібнювали до російської. В умовах триваючої русифікації старих правлячих соціальних верств і станів (шляхти і старшини) та уповільненого розвитку і русифікації нових (йдеться про національну буржуазію) українська інтелігенція була одноосібним лідером спочатку в національно-культурному відродженні, а на рубежі XIX-XX ст. – і в національно-визвольному русі. Саме інтелігенція стала не тільки автором політичних ідей, які відображали суттєво новий рівень українського національно-визвольного руху, а й головним виконавцем цих ідей на практиці.

Другою визначальною рисою, яка дозволяє характеризувати українську інтелігенцію як феноменальне соціально-історичне явище, – це запозичений нею в російської інтелігенції своєрідний духовний месіанізм. Російська інтелігенція самоусвідомлювала себе як носія певної місії – духовного лідера і просвітителя народних мас. Таке ж самоусвідомлення характерне й для світогляду української інтелігенції, що наочно згодом проявилося в українській публіцистиці початку XX ст. (М. Грушевський, М. Міхновський, Л. Юркевич та ін.).

Певна частка феноменальності є і в тому соціально-психологічному типі інтелігента, який склався в XIX-XX ст. і міцно ввійшов у публіцистику, художню літературу, драматургію. Йдеться про своєрідний кодекс соціальної поведінки, специфічний пріоритет духовно-етичних цінностей перед матеріальними, що досить чітко відрізняло зміст поняття „інтелігенція" від поняття „інтелектуали", що вживався на Заході.

Всі ці специфічні особливості соціального обличчя української інтелігенції та її соціальних функцій наклали відбиток не тільки на саму неї, а й взагалі на весь період української історії другої половини XIX – початку XX ст., який канадський історик І. Лисяк-Рудницький влучно охарактеризував як „інтелігентську добу"[3].

Перетворивши інтелігенцію в окрему соціальну верству, капіталізм викликав серйозні зміни в її чисельності, соціальній і професіональній структурах. Україна як великий промисловий і сільськогосподарський район Російської імперії відрізнялася інтенсивним зростанням чисельності інтелігенції, насамперед спеціалістів науки, культури, юстиції, управління, збільшенням кількості службовців.

Для підтвердження цього наведемо кілька прикладів зростання чисельності студентів в університетах України. Так, у Харківському університеті кількість студентів зросла з 533 чол. у 1861 р. до 1387 у 1899 р., Київському – за ті ж роки – з 945 до 2606 чол., Новоросійському (Одеському) – з 178 в 1866 р. до 714 чол. у 1899 р.[4]. При цьому слід зазначити, що зростання чисельності студентства не було постійним. У 1870–1880 рр. у Харківському університеті, наприклад, кількість студентів зменшувалася внаслідок урядових гонінь за політичні виступи. ВНЗ відігравали значну роль у поповненні лав інтелігенції. Одеський університет за 1868-1900 рр. закінчили 2942 чол., Харківський і Київський з 50-х років XIX ст. до 1900 р., за неповними даними, – 9077 чол.[5].

Зростанню чисельності студентства сприяло відкриття нових вищих навчальних закладів і розширення ряду факультетів в університетах. У 1859–1910 рр. в Україні були відкриті ветеринарний (1873 р.) і технологічний (1885 р.) інститути у Харкові, політехнічний (1889 р.) і комерційний (1908 р.) інститути у Києві, Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.), історико-філологічний інститут у Ніжині (1875 р.) та ін. З проведенням судової реформи 1864 р. збільшився контингент студентів юридичних факультетів університетів.

Прогресивним явищем було зростання серед інтелігенції кількості жінок. При цьому значна частина жінок, професіонально зайнятих у сфері розумової праці, не мала вищої освіти. Багато жінок-учителів мали домашню або середню освіту, частина проходила спеціальну педагогічну підготовку в земських учительських школах або семінаріях.

Соціальний склад інтелігенції другої половини XIX ст. віддзеркалював станову структуру царської Росії. Показовим щодо цього був склад студентства. За становим походженням студенти семи найбільших університетів країни (включали Харківський та Одеський) розподілялися: питома вага дітей потомственних і особистих дворян у 1880 р. становила 46,6%, а в 1900 р. – 51,8%. Частка вихідців з духовенства знизилася з 24,1% до 9,1%, а дітей купців, міщан, різночинців й ремісників зросла за той же період з 23,9% до 37,2%[6].

Таким чином, при збереженні питомої ваги вихідців з дворянства спостерігалася значна демократизація складу студентства за рахунок буржуазних верств, що, звичайно, позначалось і на складі інтелігенції. Слід враховувати й те, що дворянство, зберігаючи станові ознаки, значною мірою декласувалося. Крім того, за характером своєї діяльності, за місцем у системі суспільного виробництва переважна більшість інтелігенції мала позакласові риси, що нерідко виключало з її суттєвих характеристик належність до різних станів.

Отже, українська інтелігенція на той час була вже достатньо сформованою соціальною верствою, яка заявила про права на вільний розвиток національної культури, виступивши рушієм у процесі формування етнонаціональної самосвідомості українства.

У другій половині XIX ст. українська література, музика, мистецтво, незважаючи на вкрай несприятливі умови, створювані російським царизмом, на повний голос заявили про себе. Так, інтенсивно розвивалася українська література, зростали її соціальне значення і вплив на громадське життя. Справу Т. Г. Шевченка продовжила плеяда талановитих майстрів художньої прози. Утверджувалися позиції загальнолюдського гуманізму в творчості Марка Вовчка, Панаса Мирного, І. С. Нечуя-Левицького, драматурга, поета, громадського діяча М. П. Старицького, а також М. М. Коцюбинського. Ці традиції розвивалися у творчості І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, В. С. Стефаника, А. Ю. Тесленка, С. В. Васильченка. Творчість В. К. Винниченка та О. Олеся свідчила про зародження і розвиток модерних тенденцій в українській культурі.

Розвивався й український театр. До початку століття на території України діяло від 30 до 40 роз'їзних українських труп. Професійний рівень переважної більшості з них був досить низьким. Проте в той самий час формувалася і зростала національна драматургія, що стала помітним явищем в українській культурі, її розвиток пов'язаний з творчістю драматурга І. Карпенка-Карого, організаторів театру й акторів М. Л. Кропивницького, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецької, М. К. Садовського та ін.

У другій половині XIX ст. в Одесі, Харкові й Києві відкрито малювальні школи, які згодом були перетворені на художні училища. Помітним явищем у художньому житті другої половини XIX – початку XX ст. стала творчість К. О. Трутовського, Л. М. Жемчужникова, М. І. Мурашка, М. К. Пимоненка, С. І. Васильківського, І. І. Труша та ін. Творчість більшості українських художників була присвячена народу України, його історичному минулому. Основоположником національного оперного мистецтва став С. С. Гулак-Артемовський. Закладені ним традиції продовжував і розвивав видатний композитор М. В. Лисенко. Інтересом до пісенної народної творчості була пройнята діяльність композиторів П. І. Ніщинського, К. Г. Стеценка і М. Д. Леонтовича.

Українська національна культура розвивалася у постійному протиборстві з великодержавною політикою царизму. Царська бюрократизація всіляко стримувала всі прояви національного культурного життя, вбачаючи в них небезпеку для „єдиної і неподільної". Під сумнів був поставлений сам факт існування української мови, що на практиці давало владі можливість почати офіціальні гоніння на українську культуру. Сумної слави зажили рядки з листа міністра внутрішніх справ О. П. Валуєва, який цитував денаціоналізованих прихильників самодержавства, вихідців саме з українського населення: „Ніякої особливої малоросійської мови не було, нема і бути не може, і говір їх, котрий уживає простолюддя, та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі"[7]. По суті, частина інтелігенції, яка стояла на офіціально-охоронних позиціях, одержала таким чином соціальне замовлення і дозвіл на відкриту кампанію проти української мови як частини української культури. В офіційній пресі й публіцистиці протягом півстоліття твердилося про те, що не існує „особливої" української мови, літератури, мистецтва і навіть українського народу. „Малоруська література", на думку одного з найбільших учасників дискусії професора М. Флоринського, лише мала „відоме право на існування як одне з виявлень етнічної індивідуальності великого різновиду російського народу"[8]. Будь-які спроби національно-культурної діяльності таврувалися як сепаратизм (культурно-етнографічний або політичний).

Гоніння на українську мову й культуру одержали офіційне благословення в серії царських указів, урядових циркулярів і в цензурних правилах, найбільш відомими з яких стали циркуляр міністра внутрішніх справ О. П. Валуєва (1863 р.) і Емський указ царя Олександра II (1876 р.). Ними практично заборонялося широке видання літератури українською мовою і ввезення її з-за кордону. Заборонялися також театральні вистави й читання українською мовою, публікація українських пісень з нотами. Все це викликало протидію з боку української і взагалі прогресивної інтелігенції. У 1884 р. царська адміністрація змушена була дозволити постановку українських п'єс, але серією наступних циркулярів значно обмежила тематичне їх розмаїття, залишивши лише теми домашнього побуту та сварок. Твори українських літераторів друкувалися в основному за кордоном і таємно вво-

зилися до країни. За кордоном видавничу діяльність розгорнув М. П. Драгоманов. Кошти на журнал „Громада", що видавав Михайло Петрович з 1876 р., надходили переважно з України. Деякі видавці, ризикуючи, друкували невеликі літературні твори українською мовою в літературних альманахах і збірниках. Підтримку українському книговиданню надавала прогресивна російська інтелігенція. Так, „Санкт-Петербурзьке благодійне товариство для видання дешевих і загальнокорисних книг" з 1899 р. поза цензурними правилами почало видавати українською мовою брошури, здебільшого науково-популярні. До 1909 р. товариство видало 56 українських книг, загальним тиражем 665 тис. примірників[9].

Гоніння на українську мову й культуру давали ефект, зворотний очікуваному. Зупинити зростання української культури і її поширення було неможливо, хоча царська бюрократія робила все, щоб стримати цей процес.

Важливою складовою формування етнонаціональної самосвідомості українства стала діяльність української інтелігенції у царині народної освіти.

Незважаючи на урядові обмеження й перешкоди, вона розгорнула активну роботу щодо підвищення культурного рівня народу.

Одним з перших культурних починань інтелігенції була організація недільних шкіл. Восени 1859 р. з ініціативи демократичного студентства Києва й професора Н. В. Павлова було відкрито дві перші школи для незаможних. У 1860 р. у ряді недільних шкіл (їх всього було 68) заняття проводилися українською мовою. Тоді ж ад'юнкт Харківського університету О. О. Потебня створив український буквар для недільних шкіл, який, проте, вдалося видати лише в 1899 р. Велику допомогу в організації недільних шкіл надавав тодішній попечитель Київського навчального округу, видатний лікар, педагог М. І. Пирогов. У програму входили мова, арифметика, історія, географія. Незабаром такі школи було відкрито і в інших губерніях України, проте в 1862 р. надійшло розпорядження про їх закриття[10].

Через два роки під тиском громадськості царський уряд надав недільним школам офіційного статусу, вони прирівнювалися до початкових шкіл. У створенні недільних і вечірніх шкіл вирішальну роль відігравала ліберальна інтелігенція. Кошти на утримання шкіл складалися з пожертвувань приватних осіб. 1900 р. в Україні діяло близько 600 недільних шкіл у 40 містах, сільських шкіл було значно менше. Кілька шкіл у Маріупольському повіті було відкрито відомим земським діячем, педагогом М. О. Корфом. У ряді сіл Херсонського й Дніпровського повітів вечірні і недільні школи організовано земськими вчителями**.** В цих школах вивчали переважно мову, Закон Божий і початкову математику. Діяльність інтелігенції у недільних школах суворо регламентувалась царськими чиновниками і духовними відомствами. Відступ від їх вказівок загрожував закриттям[11].

Важливу роль у формуванні етнонаціональної свідомості українства відігравала культурно-освітня діяльність інтелігенції, об'єднаної у товариства письменності. Перші з них в Україні виникли у Харкові (1869 р.) і Києві (1882 р.). Створені для сприяння підвищенню письменності народу, товариства перетворилися згодом на великі культурно-освітні центри. Члени товариства влаштовували концерти і театральні вистави, відкривали безплатні бібліотеки, недільні класи, організовували народні читання. Характерно, що товариства не обмежували свою діяльність містами, багато з них працювало в губерніях, широко залучаючи земську інтелігенцію. Найбільшим в Україні було Харківське товариство письменності, яке тривалий час очолював відомий історик Д. І. Багалій. Товариство налагодило видання популярної літератури для народу, одним із завдань котрої була боротьба з примітивними виданнями, що заполонили книжковий ринок. З 1894-го до 1905 р. його силами було видано 117 назв брошур і книг тиражем понад 2 млн. примірників[12]. Для поширення цієї літератури (більшість якої видавалася безплатно) використовувалася мережа народних бібліотек, що належала товариству. У народних бібліотеках налічувалося близько 7,5 тис. абонентів, з яких 47,4% селяни[13]. До 1907 р. товариство відкрило 427 бібліотек у селах Харківської губернії. Як правило, цими бібліотеками завідували сільські вчителі, котрі й організовували для селян народні читання. Ставлення до сільських безплатних бібліотек з боку селянства було неоднозначним. „Відкриття бібліотеки, – зазначалось у документах товариства, – сприймалося селом з нерозумінням і здивуванням, часто з відкрито висловлюваним недовір'ям… Придивившись до бібліотеки, селяни, за відгуками завідуючих, почали ставитися до бібліотек співчутливо і з вдячністю"[14].

Важливим громадським починанням стала ініціатива харківської інтелігенції, підтримана передовими вченими, учителями, щодо видання „Народної енциклопедії", де в стислій і доступній формі подавалися б основні відомості про природу та суспільство. Ініціатором цього видання став професор В. Я. Данилевський. У роботі над енциклопедією брали участь професори А. Н. Анциферов, Д. І. Багалій, П. В. Будрин, І. П. Білоконський, М. Ф. Іванов, С. М. Кульбакін, П. П. Нікольський та інші – всього 150 учених, педагогів України й Росії. З 1908-го до 1914 р. було випущено 10 томів енциклопедії[15].

На початку століття деякі товариства письменності мали власні приміщення, які називалися народними будинками. В цих будинках (по суті – клубах) поєднувалися всі відомі на той час види культурно-освітньої роботи. Найбільшими серед них були народні будинки у Києві, Харкові, Полтаві (у відкритті останнього брали участь М. М. Коцюбинський, В. Г. Короленко, Панас Мирний) [16].

Однією з найпоширеніших на той час форм культурно-освітньої діяльності інтелігенції, що сприяла формуванню етнонаціональної самосвідомості українців, стали народні читання. Їх організація не вимагала великих витрат, при цьому максимально враховувалися запити численної аудиторії. Перші читання було проведено у 1863 р. Проте офіційний дозвіл на організацію їх у губернських містах було видано лише в 1876 р., у селах – 1888 р., на фабриках, заводах і в повітових містах – у 1894 р. Царська адміністрація чинила організаторам читань різні бюрократичні перешкоди. Для їх проведення потрібні були дозвіл попечителя навчального округу, згода губернатора, список літератури, дозволеної для читання, мав затверджуватися вченим комітетом Міністерства освіти й Синодом[17].

Проте інтелігенція не припинила боротьби за збереження за народними читаннями просвітницьких функцій. Посилилась активність земської інтелігенції у проведенні читань на селі. Так, у 1897 р. Золотоніське повітове земство добилося організації постійних читань у 52 селах Полтавської губ.[18]. Інколи вдавалося вивести читання за суворі рамки, встановлені царською бюрократією, і перетворити їх на справжню форму просвітницької роботи. У Києві з 1882 р. плідно працювала Комісія народних читань. У діяльності комісії, реорганізованій у 1902 р. у Товариство сприяння навчальній освіті, активно працювали відомі педагоги Н. А. Хржещевський, А. А. Андрушевський, інженер А. А. Белелюбський, київські професори: історики І. В. Лучицький і В. Б. Антонович, геолог П. Н. Ветюков, ботанік К. А. Пурієвич[19]. Тільки у 1899–1902 рр. читання та лекції з історії, літератури, природознавства, політекономії відвідали майже 93 тис. чол. Харківське товариство письменності у 1898–1908 рр. відкрило 100 аудиторій для народних читань, які за той же період відвідали 567,7 тис. чол. В Одесі читання організували слов'янське товариство і лекційний комітет[20].

Пожвавлення просвітницької діяльності було зумовлене сукупністю історичних факторів, які поєднувалися на фоні капіталістичного розвитку імперії. Економічно вона була визначена необхідністю виробничого й технічного розвитку країни. А це вимагало підвищення освітнього рівня хоча б частини населення, зайнятого на виробництві. Міцним соціальним фактором було виділення інтелігенції в специфічну соціальну верству, формування її етнічної самосвідомості. Нагромаджуючи в собі культурний потенціал суспільства, сама будучи його творцем, дедалі більше усвідомлюючи себе значною культурною силою, інтелігенція неминуче повинна була прийти до реалізації своєї місії справі формування етнонаціональної самосвідомості українського населення. Немаловажну роль відігравали мотиви ідейно-етичного напряму. В традиціях вітчизняної інтелігенції було служіння своєму народові, традиції просвітництва. Мало значення й усвідомлення частиною інтелігенції величезного розриву між досягненнями вітчизняної культури і загальним освітнім рівнем населення України. Нарешті, якоюсь мірою просвітницька діяльність була засобом, формою пошуку інтелігенції опори в народі.

Таким чином, формування етнонаціональної самосвідомості безпосередньо пов'язано з культурно-просвітницькою діяльністю інтелігенції України у другій половині XIX ст., що розгорталася на основі цілого комплексу економічних, соціально-політичних, культурно-історичних і морально-етичних причин. Діяльність ця мала велике культурно-національне та соціальне значення як для народу, так і для самої інтелігенції і є її безперечною історичною заслугою.

[1] Реєнт О. П. Перечитуючи написане. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 146.

[2] Див.: Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). / У 3-х кн.. – Кн.1. – К., 1994. – С.39.

[3] Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Між історією та політикою: статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен. – 1973. – С. 361.

[4] Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX в. – М., 1971. – С. 56.

[5] Там само. – С. 69.

[6] Там само. – С. 62-64.

[7] Украинский вопрос. – Спб., 1914. – С.41.

[8] Флоринский Т. Д. Малорусский язык и „українсько-руський" литературный сепаратизм. – Спб., 1900. – С.54.

[9] Нариси історії української інтелігенції… – С. 46.

[10] Сірополко С. Н. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 125.

[11] Кізченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні Жовтня. – К., 1972. – С.80.

[12] Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909 гг.). – М., 1911. – С.7.

[13] Там само. – С. – С.9.

[14] Там само. – С. 164-165.

[15] Нариси історії української інтелігенції… – С. 50.

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] Борисенко В. І. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К.: Наукова думка, 1980. – С.179.

[19] Кізченко В. І. Вказ. праця. – С.95.

[20] Исторический обзор… – С.212-213.

Игорь Коляда
(Киев)

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ЭЛИТА И ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНОСОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ УКРАИНЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

В статье охарактеризованы основные направления культурно-просветительской деятельности украинской интеллектуальной элиты, определена ее роль в формировании этносоциального сознания народа. Особое внимание уделяется работе интеллигентских объединений в условиях антиукраинской политики русского царизма, показано вклад отдельных представителей национальной элиты в издательские и образовательные проекты отечественной интел-

лигенции на протяжении второй половины XIX в.

***Ключевые слова**: интеллигенция, интеллектуальная элита, культурно-просветительская деятельность, этносоциальное сознание, воскресные школы, „Громада”.*

Igor Kolyada
(Kyiv)

THE INTELLECTUAL ELITE AND THE FORMATION OF ETHNO-SOCIAL CONSCIOUSNESS OF THE UKRAINIANS IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY

In the article cultural and educational activities of Ukrainian intellectual elite are described, its role in shaping the Ethno-Social consciousness of the people are defined. On the working of the intelligentsia unions are focused special attention, the contribution of individual representatives of the national elite in the publishing and educational projects of the national intelligentsia during the second half of the nineteenth century are shown.

***Key words**: intellectuals, intellectual elite, cultural awareness, Ethno-social consciousness, Sunday schools, „Community”.*

УДК: 94 (477.83/.86) „189/191”821.161.2Мар

Микола Гуйванюк
(Чернівці)

ЛІТЕРАТУРНА ТА ПУБЛІЦИСТИЧНА СПАДЩИНА ЛЕСЯ МАРТОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті здійснено джерелознавчий аналіз художньої прози та публіцистки суспільно-політичного спрямування письменника і громадського діяча Леся Мартовича з метою залучення її до арсеналу історичної науки, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації в національно-свідому українську спільноту.

***Ключові слова:** Лесь Мартович, вибори, агітація, віче, інтелігенція, духовенство.*

Однією із найменш розроблених у вітчизняній історичній науці проблем є вивчення питань, які стосуються одночасно історичного та літературного процесів. Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині XX ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному плані стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарного зближення літератури та історії. Згідно з принципами історичного пізнання, історик ставить запитання минулому, для повноцінної відповіді на які необхідно постійно розширювати джерельну базу дослідження. Тому останнім часом історична наука, намагаючись вийти на новий рівень, додає у свої повноправні носії художню літературу, долаючи при цьому опозицію позитивістської методології науки.

Залучаючи художню літературу до свого дослідницького інструментарію, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов’язані з епохою, в яку творили митці. Показовою в цьому плані є художня проза Леся Мартовича, який жив і творив наприкінці XIX – на початку XX ст. у Галичині. Саме в цей час у краї відбувалися складні суспільні трансформації, які призвели до нових викликів перед українською спільнотою. А саме: розпочався якісно новий етап формування української модерної нації, що виявлялося у формуванні партійно-політичної системи європейського зразка, політизації селянства через виборчий процес, зародження масової національної періодики та книговидання, потреба боротьби із такими суспільними вадами, як пияцтво, лихварство, приниження людської гідності та ін.

Незважаючи на те, що до вивчення громадсько-політичної творчої спадщини письменника в різний час долучилися знані літературознавці: О. Засенко, В. Лесин, О. Мишанич, Ф. Погребенник[1] та інші, попри все літературна спадщина Леся Мартовича і досі залишається поза увагою істориків.

Метою статті є залучення до інструментарію історичної науки творчого надбання Леся Мартовича, що дасть змогу краще зрозуміти складні процеси, які переживало українське селянство на шляху трансформації з аморфної етнографічної маси в національно-свідому українську спільноту.

Лесь Мартович увійшов в літературу та розпочав активну громадсько-політичну діяльність в 90-х роках XIX ст., коли український національний рух вступив у якісно нову активну фазу. Вчителями і порадниками молодого письменника були Іван Франко і Михайло Павлик, а щирими друзями та соратниками – Василь Стефаник і Марко Черемшина. Лесь Мартович часто залишав уроки в гімназії, ішов по селах створювати читальні, виступати з промовами, читати демократичні газети. Він активно включився в радикальний рух, що його розгортав І. Франко.

Після закінчення гімназії почалася робота службовцем в адвокатських конторах, куди зі своїми болями й скаргами йшла біднота. Виражаючи її настрої, Мартович у творах висвітлював гострі суспільні проблеми, часто писав на „злобу дня”. Він сміливо говорив про недосконалість державного ладу Австро-Угорщини, про несправедливу виборчу систему, складні міжетнічні стосунки. Через гостру злободенність, яскраво виражену критику тодішніх державних інституцій та представників влади публіцистичні статті Леся Мартовича, які

поміщувалися здебільшого в радикальній пресі: „Зорі”, „Народі” та „Громадському голосі”, не раз конфіскувала цісарська цензура. Тому як дипломований юрист, щоб обминути державну цензуру, Лесь Мартович тогочасні суспільні реалії переносив у жанр художньої сатири. З одного боку – австрійським урядовцям було неможливо звинуватити автора у нелояльності до влади, а з другого – такий вид літературної творчості краще сприймався галицьким селянством. А розуміння широкою громадськістю політичного підтексту твору залежало тільки від майстерності автора.

Цілком конкретні явища тогочасної галицької дійсності Лесь Мартович відобразив у „Винайденому рукописі про руський край”[2] за допомогою алегоричних образів-типів, за посередництвом езопівської мови письменник з метою замаскування антиавстрійської, антимонархічної тенденції твору говорить про далеку країну, „для своїх же жителів ворожу”, а насправді йде мова про Галичину, ті складні соціально-політичні взаємовідносини, що існували тут між привілейованими категоріями населення: польськими магнатами, шляхтою і духовенством (паннуси і поппуси) та пригнобленими народними масами (муссікуси). У творі з усією відвертістю показано протилежність їх інтересів, ворожість паннусів і поппусів до „робочої скотини” – муссікусів.

Муссікуси, за свідченням літописця, від імені якого автор веде розповідь, „з обличчя дуже ніби схожі на людей”. Опис способу їх життя, праці, звичаїв хоч і подано в алегорично-казковій формі, але з виразним реалістичним підтекстом: муссікуси „ніби орють, і сіють, і збирають збіжжя”, „запрацьовуються на смерть” (яка завжди настигає їх при роботі), все зароблене віддають паннусам і поппусам, а собі залишають стільки, щоб животіти. Крізь алегорію казки, чітко виступають тяжкі і безрадісні „труди і дні” муссікуса – робочої скотини, постають сцени жахливої нужди і безправності народних мас. Мартович показує „способи”, за допомогою яких провадяться визиск і експлуатація українського селянства у Галичині кінця XIX – поч. XX ст. Перший – податки „[…] передають муссікусам маленьку карточку папіруса […], тоді всі муссікуси несучи гроші в кулаках і плачучи, репетуючи і дрижачи, віддають коштовний і блискучий метал”[3]. Другий – пропінація „[…] витискають і збіжжя муссікуса руками мусікуса дивне пійло […] те пійло дістає дужий пекучий і палючий смак, муссікус буцімто віддає за те пійло свої гроші…”[4]. Четвертий – лихварство „[…] Мусікус віддавши все збіжжя людям, голодує, тоді люди подають йому всякі відпадки, беручи в нього гроші”[5]. Будучи одним із активних діячів Радикальної партії, Лесь Мартович, стоячи на антиклерикальних позиціях, у бідах і негараздах народу звинувачував не завжди чесне і совісне духовенство, яке „[…] у тих будівлях [тобто церквах] […] до так отуманених муссікусів підходять люди та й відбирають від них усі гроші”[6].

Змальовуючи в напівпубліцистичній формі картини безправного, підневільного, напівтваринного життя муссікусів, Мартович підводить читача до висновку про абсолютну ворожість галицьких властей, які були репрезентовані поляками, нетерпимими до всього українського. Ще одним свідченням того, що аналізований нами твір може служити для істориків джерелом до розуміння епохи, є слова самого автора: „[…] можливо не все, але ж таки багато тут є правди”[7]. Мартович бичує рабську психологію „муссікуса” – селянина, дошкульно висміює його пасивність, покірливість та забитість. І тут же дає настанови для майбутньої боротьби за краще майбутнє „[…] Будуче покоління! Наші нащдки! […] Невже ж може бути, щоб людина людину […] зважилася так оскорбляти й понижати. А з другого ж боку, чи може бути, щоби людина дала над собою так знущатися тай не скинула з себе ганьблячого ярма?!”[8].

Чільне місце у Мартовичевій політичній сатирі займає проблематика, пов’язана з виборчим процесом у Галичині, який мав чимало хиб. Типовим прикладом є казка „Іван Рило”. Написана на початку 1895 р. і надрукована у „Хліборобі” в № 4-9 у 1895 р. під криптонімом „Л. М.”, коли Мартович працював у Коломиї в адвокатській канцелярії й брав безпосередню участь у виданні цієї газети. Казка написана у часі наближення виборів до Галицького сейму, тому в ній висміяно „хрунів” – тих несвідомих селян, які продавалися польським політикамм прислужували їм, зраджуючи інтереси свого народу.

Головний персонаж Мартовичевого твору перевертень Іван Рило, що може перекидатися в будь-яку тварину. Поряд з художньою складовою Мартович цілком слушно застерігав краян: „[…] Цими часами Іван Рило дуже бушує помежи нарід. І ходить він помежи люди, як день, так і ніч […] Особливо в часи виборів він має велику міць. Стережіться добрі люди, Івана Рила”[9]. Так у напівалегоричній формі Мартович звертався до галицького селянства з дружнім словом-пересторогою, виховуючи у нього політичну свідомість і громадянську чесність. Письменник показав, наскільки підступний, небезпечний тип такого хамелеона для громади. В образі Івана Рила Мартович намагався розкрити всю підступність і спокусливість зрадництва, а також здемаскувати потенційних „хрунів” напередодні виборів, коли громаді так була потрібна одностайність і рішучість у боротьбі за свої права.

Одним із вагомих аргументів на користь цінності оповідань письменника для розуміння духу епохи є поєднання письменником художньо-фольклорних і публіцистичних елементів. Публіцистичні елементи виступають в оповіданні як органічний художній компонент твору, вони часто виконують функцію тих містків, що з’єднують сюжетні частини оповіді. Наприклад, автор вводить читача в дію такою непрямою мовою: „Недавно зчинився по селах заколот. Наче в тім вулію, що димом зайде, – такий рух по селах настав. В’яжуться люди в товариства,

беруть газети, голосують на послів, роблять віча”[10], що відповідало історичним реаліям.

Як відомо, 6 жовтня 1900 р. у Львові відбулися великі збори (віче) селян Східної Галичини, в яких взяло участь біля 1000 чоловік. Газети писали тоді, що це був „парламент руських хлопів”. Там був обраний Крайовий хлопський (селянський) виборчий комітет, до складу якого ввійшов і Лесь Мартович. Цей виборчий комітет 20 жовтня звернувся із закликом до „хлопів і робітників руської землі” обрати таких депутатів (послів), які б „повалили” парламент, що спирався на привілеї, на панування одних класів над іншими, які б домоглися безпосередніх, загальних і рівних прав голосування.

Під впливом вічового руху з-під пера письменника з’являються оповідання „Квіт на п’ятку” і „Смертельна справа”, написані як антитеза на одну і ту ж тему – роль і потреба агітації у національному і політичному прозрінні мас. І в першому, і в другому оповіданнях діють затуркані селяни. Обидва – виборці і голосують за українського кандидата. Перший – з намови священика, несвідомо; другий – під впливом радикальної агітації, усвідомлено.

В оповіданні „Квіт на п’ятку” показано не тільки підкупну систему виборів до австрійського парламенту, але і повну громадянську глухоту народу, якому політична агітація потрібна, як хліб, як сонце, як повітря. Показано, як боротьба за шматок хліба, злидні заважали прозрінню народних мас, які і не підозрювали про існування якихось інших, громадських інтересів, як старання еліти, найкращі помисли якої були спрямовані на те, щоб пробити мур мужицької упертості і темноти, пробудити активність, спонукати до єднання і радикальних дій, розбивалися об глуху стіну темноти мас. „[…] А егомость же як мені квіт написали? – з болем докоряв попові наймит. – Та як писар із Вишнева виписав квіт, то в дверях виплачували по п’ятці, а я як свій показав, то той якийсь комісар ізгікав на мене: „Так тобі, каже, виписав піп, то, каже, кольку дістанеш, не п’ятку”[11].

Активна участь у виборах, виступи перед селянами, боротьба за обрання депутатами виразників народних інтересів давала Лесеві Мартовичеві багатий матеріал для сатиричного викриття виборів, які завжди супроводжувалися підкупом виборців, насильством над їх волею, шахрайством.

Як письменник-громадянин, Мартович вважав своїм обов’язком допомогти трудящому люду позбавитися духовного рабства. Тому-то з такою симпатією відображає культурні проблиски народу, показує, як під впливом радикальної агітації в селян зароджується почуття самосвідомості, народної честі, людської гідності, громадського обов’язку.

В оповіданні „Смертельна справа” Мартович показує народне віче в стодолі, на якому виступає селянський бесідник (прообразом якого став покутський селянин Грицько Запаринюк). За допомогою алегоричних образів народної казки оратор дає влучні політичні оцінки й характеристики, допомагає громаді зрозуміти, які перед нею стоять виклики і закликає одностайно виступити на захист своїх прав, віддати голос за українського кандидата. „[…] Найстарша рада над усіма урядами є у Відні, тай ми туди посилаємо послів […]. Але ми посилаємо панів, тай тому панам гаразд ведеться, а нам кривда. Та коли б ми послали мужицьких радних, вийшло би право для всіх рівне”[12]. Як бачимо, кращої агітації за українську справу не могло й бути. Проблему виборів Лесь Мартович порушив і в оповіданні „Хитрий Панько”. Воно з’явилося в газеті „Громадський голос” на початку 1901 р. в №4 і №5. Але тут вже показано позитивний результат просвітницької діяльності місцевої української інтелігенції, в результаті чого з’являється невеличкий прошарок свідомого селянства, яке уособлював виборець Панько. „[…] мав Панько велику радість, що не зрадив громаду”[13].

В оповіданні „Нечитальник” (1889) Лесь Мартович відобразив нагальні проблеми тогочасного покутського селянства, що шукало нових шляхів до поліпшення своєї тяжкої долі. У 70-80-х роках у галицькому селі народжувався читально-просвітній рух, що ставив за мету поліпшення життєвих умов селянства за допомогою освіти. Мартович створив класичний образ затурканого, соціально й національно несвідомого селянина-нечитальника, якого треба було навертати на шлях активної громадської й суспільної діяльності, боротьби за свої права. Мартовичів нечитальник – типовий образ з середовища знедоленої, приниженої, темної частини селянства, яка застарілих поглядів і уявлень трималася за відживаючі традиції. „[….] мені Абрамко сказав, що не йди до читарні, не записуйся, бо тим, каже, себе під москаля запишеш, панщину, каже підпишеш”[14].

Лесь Мартович належав до провідників Української радикальної партії, був активним дописувачем до її органу – „Громадського голосу”, а певний час навіть редактором. Разом з К. Трильовським і В. Стефаником засновував перші покутські „Січі”. Збереглися спогади про те, що він виголосив промову при відкритті „Січі” в с.Топорівцях на Городенківщині[15]. Мартович співпрацював із селянами-січовиками Львівщини під час аграрних страйків. Тут він організував безплатну адвокатську допомогу страйкуючим, захищав їх від переслідувань владних структур. Аналізуючи інформативність літературної спадщини Леся Мартовича, не можна оминути один з останніх творів письменника – недокінчену драму „Політична справа”, рукопис якої зберігається в його особовому фонді, у відділі рукописів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Вищезгаданий твір був написаний для січових драматичних гуртків. У ньому показано становлення січового руху, утиски „Січей” з боку недоброзичливців, зокрема євреїв-лихварів. Це яскраво ілюструє діалог між корчмарем Мошком та кошовим „Січі” – Іваном. „[…] Мошко: Відколи ви заложили в селі читальню, в мене відпала більша частина зарібку. – Іван: Люди самі взяли собі такий звичай, що хто приступає до „Січі”, то тому

вже й неподоба пиячить”[16]. Письменник осудив дії несвідомого селянства в особі Грицька, який радить кошовому: „Ти собі дай спокій з „Січею”, кинь геть… „Січ” і читальня то не для парубка… парубок має потребу забавлятися”[17]. У творі показано прихильність до січового руху сільської молоді, що було звичним для всієї Галичини. Лесь Мартович переконливо доводив у згаданій драмі що, тільки згуртувавшись у „Січі”, українське селянство могло досягти позитивних змін у своєму житті. У цьому ж творі письменник також наголосив на тому, що галицьке українство вже доросло до боротьби за власну державність, свідчення чого є слова одного з персонажів – січовика Івана: „[…] Не тратьмо намарно свого завзятку. Ще пригодиться нам відвага й сила […]. Бо ще настане та пора, що треба нам буде підніматися на великий труд, хоть би прийшлося головою наложити”[18].

Лесь Мартович порушив також у своїх творах проблему вічних бід селян та їх залежність від землі. Найкращим з цього циклу є оповідання „Ось поси моє”. Працюючи на посаді писаря та помічника адвоката в провінційних містечках Галичини, Лесь Мартович мав можливість спостерігати суперечки селян за землю, майно, які часто кінчалися бійками, викликали судові процеси. Не раз подібні історії він чув з уст селян, справи яких сам розбирав, а також подібне міг бачити і в рідному селі.

Перед нами постають типові галицькі бідняки: Семен Заколесник і Юрко Онуфріїв, їхні прототипи взяті із реального життя. Представником найбільш відсталої і затурканої частини галицьких селян є Семен Заколесник. Животіючи в неуцтві та в темряві, він був далекий від політичного життя. Дбав лише про власний клаптик землі і не цікавився долею своїх односельчан, таких же бідних, як і сам. Заздрісному селянинові здалося, що його сусід Юрко відорав скибу від його власного ґрунту. Він подає на Юрка скаргу в суд. Та суд лише розорив затурканого Семена. Зрештою, відвідавши перед-виборче віче, Семен переконується у необхідності селянської об’єднаності, взаємодопомоги, „Ми не маємо казати один одному: ось поси моє, але маємо всі взятися за руки красно та й сказати: ось поси наше!”[19]. На прикладі героїв оповідання Лесь Мартович висловлює думку про необхідність об’єднання і активної боротьби селянства за свої права.

Найбільший за обсягом твір Леся Мартовича повість „Забобон”[20] також був живим відгуком на злободенні питання тогочасної галицької дійсності. Зокрема, поряд із зображенням злиденного життя сільського трудового люду автор порушує на той час злободенну проблему – конфлікт між духовенством та світською інтелігенцією за провід в національному русі галицьких українців. Тому, безперечно, вона є відображенням реалій кінця XIX – початку XX ст. і дає змогу історикам краще розуміти суспільні настрої.

Поряд з художніми творами перу Леся Мартовича належить і кілька публіцистичних праць на актуальну в той час суспільну тематику. Найпомітнішою з них є „Реформа подружнього закону” (1906)[21], у якій автор закликає селянство приєднатися до вимог реформувати подружній закон через запровадження цивільних шлюбів. У зазначеній публікації автор ґрунтовно розглядає і роз’яснює причини необхідності реформування законодавства, що регулює подружні відносини, виходячи з позицій антиклерикалізму, що був тоді одним із провідних засад галицького радикалізму.

Таким чином, за недовгі роки своєї письменницької праці Лесь Мартович створив чимало цінних творів, якими засвідчив своє глибоке знання життя галицького села, побуту й психології українського селянина, який під впливом цілого ряду обставин перероджувався із затурканого хлібороба в громадянина, що готовий відстоювати не тільки свої особисті, але і суспільні інтереси. Твори Мартовича, крім ідейно-художньої вартості, мають ще й важливе значення як документи часу, які відображають настрої галицького села кінця XIX – початку XX ст. Тому історики, вивчаючи зазначену проблематику та включаючи до джерельної бази художню прозу Леся Мартовича, зможуть позбавити свої наукові розвідки схематизму й спрощеності та повніше відчути дух і суспільні настрої досліджуваної епохи.

Особливість літературної спадщини письменника як джерела для істориків полягає ще й в тому, що вона охоплює ширші етнографічні межі, ніж це притаманно іншим його сучасникам. Якщо в ранніх оповіданнях, зокрема в „Мужицькій смерті”, йдеться про характерні риси життя й побуту населення Покуття, то в пізніших творах, особливо у повісті „Забобон”, письменник відтворює картини народного життя з Рава-Руського повіту (тепер Львівської області), де він довгі роки жив і працював.

---

[1] Засенко О. Лесь Мартович. Життя і творчість. – К.: Молодь, 1951; Лесин В. Лесь Мартович. Літературний портрет. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. – 63 с.; Мишанич О. Лесь Мартович – К.: Молодь, 1987; Погребенник Ф. Лесь Мартович. Життя і творчість. – К.: Дніпро, 1971.

[2] Мартович Лесь. „Винайдений рукопис про руський край”… – С. 50-55.

[3] Там само…. – С. 53.

[4] Там само…. – С. 53.

[5] Там само…. – С. 53.

[6] Там само…. – С. 53.

[7] Там само…. – С. 55.

[8] Там само…. – С. 55..

[9] Мартович Лесь „Іван Рило”…. – С. 49.

[10] Мартович Лесь „Іван Рило”…. – С. 47.

[11] Мартович Лесь „Квіт на п’ятку”. – С. 134.

[12] Мартович Лесь „Смертельна справа”… – С. 183.

[13] Мартович Лесь „Хитрий Панько”…. – С. 128.

[14] Мартович Лесь „Нечитиальник”…. – С. 30.

[15] Мохорук А. „Січ” Топорівці, повіт Городенка // Гей, там на горі „Січ” іде! /ред. П. Трильовський. – К.: ВІПОЛ,

1993. – С. 127.

[16] Мартович Лесь „Політична справа”. Машинописна копія з правкою автора. – Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ф. 69. – Спр. 7. – Арк. 10.

[17] Мартович Лесь „Політична справа”… – Арк. 11.

[18] Мартович Лесь „Політична справа”… – Арк. 47.

[19] Мартович Лесь „Ось поси моє”…. – Арк. 157.

[20] Мартович Лесь „Забобон” …. – С. 227-526.

[21] Мартович Лесь „Реформа подружнього закону” …. – С.529-543.

Николай Гуйванюк
(Черновцы)

ЛИТЕРАТУРНОЕ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА КАК ИСТОЧНИК К ИЗУЧЕНИЮ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ГАЛИЧИНЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

В статье осуществлен источниковедческий анализ художественной прозы и публицистки общественно-политической направленности писателя и общественного деятеля Леся Мартовича с целью ввода в арсенал исторической науки, что позволит лучше понять сложные процессы, которые переживало украинское крестьянство на пути трансформации в национально-сознательную украинскую общность.

Ключевые слова: *Лесь Мартович, выборы, агитация, вече, интеллигенция, духовенство.*

Mykola Guivaniuk
(Chernivtsi)

LITERARY AND JOURNALISTIC HERITAGE OF LES MARTOVICH AS A SOURCE TO STUDY THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES IN GALICIA IN THE LATE 19th – EARLY 20th CENTURY.

The article presents an analysis of source prose publicist and social and political direction of the writer and social activist Les Martovich to attract to its arsenal of historical science that will help better understand the complex processes that are going through the Ukrainian peasantry towards transformation in the national conscious Ukrainian community.

Keywords: *Les Martovych, elections, campaigning, council, intellectuals, clergy.*

УДК 94 (477.83/.86)

Лешек Каня
(Сулєхов, Польща)

ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКОВЕ СУДОЧИНСТВО І ПОЛІЦЕЙСЬКІ ОРГАНИ ПІД ЧАС БОЇВ ЗА ЛЬВІВ (1-21 листопада 1918 р.)

У статті йдеться про низький рівень дисципліни, грабежі, злочини серед польських військових формувань у перші три тижні боїв між поляками і українцями за м. Львів (1-21 листопада 1918 р.) та спроби польської сторони встановити певний правопорядок шляхом створення власної жандармерії, поліції, суду.

Ключові слова: *Львів, поляки, українці, військо, бої, жандарми, поліція, суд, грабежі, злочини.*

Жандармерія і Поліцейські Органи під час боїв за Львів

У перші години боїв за Львів, 1 листопада 1918 р., польська оборона спиралася переважно на спонтанно організовану команду школи ім. Г. Сенкевича, а також академічний загін Дому техніків. Одночасно із швидким зростом кількості виникла гостра потреба створення власних органів правопорядку на взірець австрійської цісарської жандармерії. На той час ніхто серйозно не думав про власне військове судочинство через те, що ніхто з польського боку не передбачав, що разом із першим пострілом почнеться кривава польсько-українська битва за Львів та Східну Галичину. А цей конфлікт у черговий раз надовго поділив братні слов’янські народи. Гостра необхідність у власних військових органах правопорядку виникала в основному з специфіки стихійно поєднаних військових формувань. Добровольчі загони не отримали навіть і мінімальної попередньої військової підготовки, вони не мали однакових військових мундирів, зброї, не мали харчового забезпечення і навіть не були приведені до присяги. Всі без винятку захисники міста були добровольцями. Зброю видавали усім, хто по неї звертався. Досить сказати, що протягом перших декількох днів листопадових боїв польським добровольцям було роздано 2500 гвинтівок, хоча багато хто з них вийшов на барикади, маючи трофейну зброю[1].

Як писав у своїх споминах генерал бригади Є. Кшеменьський, на той час офіцер легіонів і суддя *австрійського цісарського військового суду* у Львові: *„ ... факт, що майже всі підрозділи, які воювали за Львів, були добровільними, або, принаймні, вважали себе такими, надавав вирішального впливу на відносини та дисципліну у підрозділах (...) мав місце самовільний перехід з одного підрозділу до другого, з одного фронту на другий, численні злочини виникали через брак знань серед добровольців про положення уставу та військової організації”*[2]. З рапортів польських офіцерів, що були складені після зняття блокади Львова, можна зробити висновок, що *„ ... на польському боці під час боїв за Львів воювали групки вільно зорганізованих осіб, які або йшли на бій, або поверталися додому за власним бажанням”*[3]. У перші дні боїв за Львів повсюдно спостерігалося пересування жовнірів між військовими підрозділами. Типовий оборонець Львова вважав, що будучи добровольцем, він міг вільно розпоряджатися своєю особою. Молодий львівський жовнір нерідко тікав із свого рідного загону додому, аби поїсти і переважно волів спати у власному ліжку. Через роки учасник листопадових боїв згадував, що до складу військ, що воювали на львівських редутах *„ ... входила половина міських дітлахів, члени Польської військової організації,*

інших військових організацій, невеликий відділ польського Вермахту – колишні австрійські підофіцери і офіцери, а, перед усе, нестримні за своїм темпераментом учні різноманітних шкіл і ціла „армія” вуличних гаврошів та батярів”[4].

Військова жандармерія у своїх щоденних наказах та рапортах про перші три тижні листопадових боїв почергово виступає під назвою Польова жандармерія. Як окреме формування вона почала діяти з 2 листопада 1918 р. у школі ім. Сенкевича. Перший відділ Жандармерії організував капітан М. Борута-Спеховіч, доручивши командування підофіцерові з функціями сержанта, виключно через його військове звання та хвацьку поставу. Вибір, однак, виявився хибним, бо сержант був дегенератом та алкоголіком. Коли через декілька днів капітан М. Борута-Спеховіч вирішив позбавити його командування, сержант приставив йому до чола пістолет і хотів заарештувати. На щастя, цьому офіцерові вдалося за допомогою поручника Яна Шрамма скрутити цього занадто запального сержанта[5]. Негайно сформований патруль військової жандармерії, вже під іншим командуванням, відразу здійснив рейд на Чернівецький вокзал, де були численні склади і сотні вагонів з військовими вантажами. Коли в ніч з 3 на 4 листопада батальйон Січових Стрільців висунувся на цей вокзал, з польського боку не було нікого, хто б міг його захистити. Озброєна в школі Сенкевича група залізничників розійшлася по вагонах в пошуках ночівлі або була повністю непридатна до бою через пияцтво[6]. На щастя для польської сторони, цей вокзал в результаті контратаки було відносно швидко відбито. Жандармерія не змогла, однак, опанувати ситуацією на Чернівецькому вокзалі, де більшість складів було пограбовано голодним тлумом, польськими залізничниками, грабіжниками, колишніми російськими полоненими і мародерами всіх націй і народів, які входили до складу цісарської армії, що розпадалася.

Пограбування всілякого майна, нагромадженого на вокзалах, не було якоюсь надзвичайною подією в історії Львова. Товарний вокзал вже був одного разу цілковито пограбований мешканцями міста в кінці червня 1915 р., тобто під час відступу російських військ зі Львова і вступом до міста австрійських військ. До грабування “нічиєї” власності долучалася не тільки міська біднота. Як запам’ятав масове пограбування майна на товарному вокзалі львівський адвокат Б. Лоншам де Бер’є: *„ ... білими мішками з борошном, цукром, тютюном не нехтували навіть пани і пані у капелюшках (...) бачив елегантних панів, які носили на своїх палицях величезних кількакілограмових солених риб, яких багато валялося на бруківці”*[7]. У листопаді 1918 р. історія знов повторилася. Львівські вокзали, тобто Головний, Чернівецький і Кульпарківський були вщент заповнені потягами з військовими вантажами і провіантом. У довгі роки війни Львів виконував важливу роль матеріальної бази цілого фронту, на терені вокзалу перебували цілі ешелони солдат австрійської армії, що поверталися з війни, вони з повною байдужістю ставилися до запеклих боїв за місто. Як це яскраво подає М. Козловський, дослідник оборони Львова та польсько-української війни, *„(...) весь вокзал був заповнений „гайлкерами”, які поверталися додому, демобілізованими солдатами з фронтів та звільненими військовополоненими, голодними, виснаженими, не розуміючими, заради чого і чому біля них ідуть бої. На вокзалі, крім всього, знайшли вагони з горілкою та коньяком і там почалося неймовірне безладдя”*[8]. Коли не вистачало алкоголю та харчів, ночами починалися справжні бої п’яних мародерів цісарської армії чи то з грабіжниками, чи залізничниками, патрулями Жидівської міліції, підрозділами українських та польських військ за окремі склади та поїзди, заповнені військовими вантажами. Протягом наступних тижнів польські підрозділи постачали себе харчами з Богданівки, безпардонно реквізуючи їх у польських залізничників, які не стільки дбали про боротьбу з українцями, скільки про масові грабунки майна з львівських вокзалів.

Утворений у школі ім. Сенкевича на вул. Польній відділ Польової жандармерії безпосередньо підпорядковувався Головному командуванню оборони Львова. Під час облоги міста жандарми займалися відстеженням шпигунів, наглядом за військовополоненими, пошуками схованої зброї і забезпеченням громадської безпеки. Крім того, одним із головних завдань була перевірка перепусток і особистих документів як цивільних, так і військових осіб, які перебували в межах території міста, що контролювало Військо Польське. Громадська міліція видавала документи для пересування по польській частині міста, а перепустки “за межі” видавав політичний відділ Головного командування. Першим комендантом цього зародка Польової жандармерії став колишній офіцер легіонів капітан Тадеуш Сас – Зубрицький, а після нього – колишній жандарм легіонів підхорунжий Іполит Вижиховський. Цей відділ був досить швидко просунутий до рівня представництва. Наказом №3 від 3 листопада Головне командування формально утворило жандармерію оборони на чолі з її комендантом поручиком Яном Шаффом, який пізніше став комендантом Головного вокзалу[9]. Цей офіцер згідно з наказом Головного командування Війська Польського у Львові був зобов’язаний відзвітуватися про організацію польової жандармерії о 10:00 сьомого листопада. Однак власне організація цієї служби закінчилась тільки 11 листопада 1918 р., коли командування новоствореною Жандармерією прийняв вже літній полковник Адам Хелм-Пірго[10]. Фактично командування цим формуванням військової поліції лягло на плечі майора Віктора Сас-Хошовського, колишнього офіцера австрійської жандармерії у Львові. Він себе швидко проявив як надзвичайно активний та компетентний офіцер. Через це за наказом № 5 від 27 листопада 1918 р. полковника А. Хелм-Пірго було переведено до картографічної

служби. При кожному з відділів і при командуванні декотрих підвідділів оборони почали створювати представництва Польової жандармерії. Офіцери і рядові цього формування користалися багатьма перевагами, які за своєю сутністю мали допомогти їм у виконанні поставлених завдань.

Від 13 листопада 1918 р. почала діяти заборона використовувати жандармів для поповнення переднього краю боїв. Фактично вони брали участь у боях на передньому краї так само, як майже і всі офіцери та жовніри всіх родів військ та служб, хоча це відривало їх від виконання прямих обов'язків. Кожний з жандармів отримував 3 крони щоденної платні, що становило вартість буханки хліба. Такий же розмір щоденної платні мали і жовніри, які воювали на передньому краї. Винятком була посадова платня жандармів, які перейшли на службу до Війська Польського безпосередньо з австрійської Польової жандармерії[11]. Спеціальні посвідчення та перепустки дозволяли жандармам вільно пересуватися по території, що була зайнята польськими підрозділами. Під час виконання службових обов'язків жандарма не можна було контролювати або затримувати. Правовими обмеженнями діяльності органів Жандармерії під час всієї польсько-української війни за Львів та Східну Галичину були положення австрійського статуту від 25 грудня 1894 р. про Жандармерію. В часі оборони Львова у листопаді 1918 р. у жандармерії служило всього 103 офіцери та жовніри[12].

Помітне поліпшення стану безпеки та громадського правопорядку настало тільки у другій декаді оборонних боїв, коли до служби увійшли сформовані підрозділи Громадської та Залізничної міліцій. Згідно з даними коменданта оборони Львова Ч. Манчинського, *„ ...кількість жандармерії та військової міліції протягом короткого часу дійшла до півтисячі. Непропорційно – як здається – до кількості вояків"*[13]. Функціонери цих служб виконували в тилу типово поліцейські функції: охороняли склади, перешкоджали диверсіям, а також проводили призовні акції. В польській частині тилу міського фронту цивільні особи мали майже повну безпеку. Майже не зафіксовано вбивств та важких кримінальних злочинів. За лінією запеклих боїв по ночах на вулицях польської частини Львова кружляли сотні патрулів з конкуруючих органів безпеки. У формуваннях, що відповідали за безпеку та громадський порядок, проходили службу тисячі мешканців міста. Майже кожен інтелігент, який не міг з об'єктивних причин, або не мав відваги воювати на передньому краї, за будь-яку ціну намагався стати придатним у поліцейських формуваннях. Крім Польової та Патрульної жандармерій, вулиці та завулки Львова патрулювала Військова міліція, яка налічувала більше тисячі осіб. Це формування складалося з призовників категорій „B" та „C", в ньому служило багато одужуючих після поранення, ухильників від військової служби та молоді слабкої духом. Залізничні склади, майстерні та колії охороняли також патрулі Залізничної міліції. Це формування могло розраховувати на швидку допомогу з боку бійців технічного батальйону капітана К. Барта, який відповідав за порядок на львівських вокзалах та утримання залізничних шляхів сполучення. Вночі активну патрульну діяльність проявляла Громадська міліція, яка походила з Громадянської варти, яку було утворено у перші дні листопадових боїв за ініціативою дільничних комітетів. Жандармів та функціонерів Військової міліції можна було часто побачити на львівських редутах під час боїв, однак функціонери інших міліцій у критичні моменти попросту зникали. Зростання поліцейських формувань у безпосередньому тилу міського фронту було справжнім кошмаром для жовнірів, які воювали на передньому краї. Кожен з тих, хто, користуючись перервою у боях, опинявся у тилу, зразу ж стикався з десятками патрулів із різних поліцейських формувань, які зазвичай демонстрували свою владу добровольцям з редутів переднього краю. Чистим кошмаром було те, що міліціонери та жовніри не знали паролів, і це приводило до особистих сутичок, бійок та суперечок поміж захисниками львівських редутів та патрулями міліцейських формувань.

Через це виникла негайна потреба у організаційній структурі, яка б забезпечувала ефективну діяльність органів військового правопорядку у обороні Львова. На вул.Хотинській №2 було створено Командування жандармерії і заклад попереднього слідчого ув'язнення разом з табором для військовополонених та інтернованих осіб. Кількість полонених та інтернованих осіб української та єврейської національності швидко перевищила 1000. Цікаво, що аналогічної політики інтернувань осіб польської національності, а особливо польської еліти, у таких масштабах українська сторона на своєму боці фронту практично не проводила. У перші дні ще панувала імпровізація та хаос, внаслідок чого більша частина полонених у ніч з 7 на 8 листопада втекла на українську сторону міста. Команда Плацу (комендатура) по вул. Леона Сапіги була створена 15 листопада на виконання наказу Командування гарнізону, але вона мала тільки одного офіцера та взвод жовнірів і тому не відіграла значної ролі.

Створення у Львові Польового суду

У період з 1 до 22 листопада, тобто до прибуття допомоги та несподіваного відступу з міста українських військ, у Львові не вдалося створити власного польового судочинства. Як витікає із звіту шефа львівського аудиторіату від 20 липня 1920 р., у перших днях листопада 1918 р. бажання поступити на службу до львівського аудиторіату при Командуванні оборони Львова висловили капітан запасу д-р. Казімєж Янушевський, цивільний суддя з Щирця та поручик – аудитор Казімєж Грегер, досвідчений аудитор австрійської армії[14]. Внаслідок звички та через брак власних традицій використовувалися старі назви – „аудитор" для визначення військових суддів та прокурорів, а також „аудиторіат" – для визначення військових органів правосуддя як окремої служби. Гірше було на передньому краї, де львівські добровольці чинили акти вандалізму та грабування під приводом будування барикад або самовільних військових реквізицій. Підрозділ поручика Старка, який складався з замарстинівських батярів, був страшним не тільки для українців, але як свідчать спогади капітана А. Якубського – був істинною карою Божою і для польських мешканців[15].

З щоденника листопадових подій, який вів д-р. А. Рутковський, все ж таки виходить, що склад аудиторіату був визначений тільки 12 листопада 1918 р. Цьому щоденнику відповідає зміст наказу коменданта Мачинського, датований 12 листопадом 1918 р., у якому встановлюється склад аудиторіату: *„ ... пункт VII. Склад аудиторіату – Аудитори: 1. д-р Казімєж Янушевський, 2. д-р Северин Томасі Військові прокурори: 1. д-р Казімєж Грегер, 2. д-р Тадуш Нєдужинський. Аидиторіат організується на вул. Хотинській, 2."*[16]. Привертає увагу певна неточність редагування змісту даного наказу про призначення складу аудиторіату. Сумнівно, що цей наказ був відредагований досвідченим судовим практиком, і мало правдоподібно, що аудитором, бо в аудиторіаті тих часів не було поділу на військових суддів та прокурорів. З інших рапортів ми тепер знаємо, що капітан запасу д-р Казімєж Янушевський прорвався зі зброєю у руках на чолі групки добровольців з зайнятої українцями частини міста, а поручик – аудитор Казімєж Грегер, досвідчений аудитор австрійської армії, у перших днях листопада перебував у розпорядженні Головного командування[17]. Комендант Мачинський негайно направив обох юристів для організації польового суду та надання необхідних наказів від імені Головного командування. Польовий суд мав намір діяти на основі статей австрійського карного, майнового та процесуального кодексів, а поручик – аудитор К. Грегер – єдиний досвідчений офіцер – аудитор, який перебував у розпорядженні Головного командування, був уповноважений комендантом Мачинським на посаду судово-карного начальника для ухвалення від свого імені винесених судом вироків. Важко собі уявити, що від імені судово-карного начальника у ролі цензора вироків львівського Польового суду міг виступати один з його прокурорів. Капітан д-р. К. Янушевський, який був шефом формально скликаного Польового Суду, ще обіймав і посаду керівника Судового відділу, у якому тільки під час листопадової оборони Львова було проведено кілька десятків підготовчих судових процесів. Місцем перебування зародків львівського аудиторіату був також будинок на вул. Хотинській, 2, де обидва аудитори почали інтенсивну працю у ролі судових слідчих згідно з наказом коменданта Мачинського. У рішеннях Головного командування, яке створило структури судочинства Війська Польського та військові слідчі органи, простежується оптимізм щодо питань майбутнього Львова та Східної Галичини. Не тільки юристи знають, що процесуальних наслідків діяльності аудиторіату треба завжди трохи почекати. Друга декада листопада 1918 р. розпочалася в обложеному Львові під знаком кількаденного великого українського наступу.

Полковник Людвік де Лаве, в ті часи офіцер львівської мережі Польської військової організації, через роки згадував: *„ ... протягом всього часу листопадових боїв фактично не було жодного суду стосовно грабунків, не відбулося жодного судового засідання у нашому польовому суді, тільки збиралися слідчі матеріали (та й ці спочатку спалювалися), що тільки надавало сміливості різним бандитам"*[18]. Запальність цього офіцера зрозуміла, якщо взяти до уваги те, що на його долю випав тяжкий обов'язок охорони товарного вокзалу, де місяцями лютували організовані та добре озброєні банди грабіжників. Не давала собі ради навіть Польова жандармерія, а призначені до варти військові підрозділи миттєво деморалізувалися. Зникали навіть цілі офіцерські патрулі і відділи охорони, а алкоголь доводив до справжнього вакууму ще слабкої військової дисципліни. Деморалізувалися навіть найкращі жовніри, які направлялися на вищезгаданий вокзал для вартової служби, та випробувані офіцери, які командирувалися вслід за ними для контролю над охороною. Найбільше, на що польське командування могло тут розраховувати, були патрулі, які складалися із самих скаутів. Вони, зголосивши себе абстинентами та ідейно витриманими, були, напевно, єдиними, хто не піддався деморалізації львівських вокзалів. Винятково сумлінно охороняли вони вокзальні запаси, звідки тонким струмком надходило елементарне постачання населення та воюючих за місто бійців харчами, зброєю та боєприпасами.[19] Цілком правомірним є погляд, що декілька суворих та вимогливих вироків львівського Польового суду могли би утримати добровольчі підрозділи у межах дисципліни. Але недостатність справно працюючої судової влади надала сміливості різним типам та злочинцям, які взяли участь у боях за Львів на польському боці лишень заради того, щоби використати часи воєнного хаосу для своїх злочинних намірів.

Справа пограбування Головної пошти

Із збережених звітів та опублікованих спогадів видно, що у перші дні після утворення Польового суду у Львові військові органи правосуддя були вкрай безпорадні. Найбільше ця безпорадність проявила себе під час розкриття справи про пограбування грошей із здобутого польськими підрозділами будинку Головної пошти. Цю справу молодий львівський аудиторіат під час листопадової війни за місто не зміг швидко розв'язати, а винних взірцево притягнути до суворої кримінальної відповідальності. Після масових вбивств у єврейській дільниці міста, яке трапилось вже після відступу з міста українських військ,[20] пограбування грошей з Головної пошти можна вважати найпереконливішим прикладом відсутності дисципліни у нашвидкуруч створених добровольчих підрозділах. Справа пограбування грошей жовнірами II Підрозділу під командуванням підпоручика Адольфа Массара була

соромливо прихована від громадськості польською політично – військовою елітою.

У колах командування оборони Львова питання пограбування декількох мільйонів крон з львівської Головної пошти трактувалося як *„справа підпоручика Массара та співучасників”*[21]. Неможливо обговорювати проблему приведення до дії вироків під час оборони Львова, не розповівши читачеві цю авантюрну та дуже компрометуючу історію, що врешті-решт знайшла своє судове завершення. Підпоручик Адольф Массар, який під час листопадових боїв мав неповних тридцять років, походив із бідної львівської родини. Його молодість була типовою для цілого покоління молодої львівської інтелігенції. Гімназія, атестат зрілості, навчання у Львівській політехніці, перерване початком світової війни. З цієї війни він щасливо повернувся до Львова з відзнаками підпоручика артилерії. До оборонців міста він приєднався 3 листопада, прийшовши за призначенням до Дому техніків. Спочатку зібрав біля себе декількох добровольців, з якими 6-9 листопада 1918 року взяв участь у наступі об’єднаних груп у напрямку Семінарія – вул. Сикстуська – Головна пошта. В одній з атак, що обійшлася добровольчому підрозділу аж у 9 вбитих та багатьох поранених, жовніри відмовилися виконувати накази тимчасового командира та вибрали між собою командиром роти підпоручика Массара, який – як пізніше під час слідства показав один з його підлеглих – *„на відміну від попереднього командира, проявляв більше ініціативи та відваги”*. Є цілком правомірним і погляд, що не тільки войовничість та командирські якості підпоручика Адольфа Массара допомогли йому зібрати біла себе кілька десятків жовнірів. Його підрозділ по суті був групкою, що складалася в основному з кримінальних елементів та звичайного накипу. Більшість з них, як потім з’ясувалося на слідстві, не забажала навіть прийняти присягу і формально отримати статус оборонця Львова. Вже 4-го листопада підрозділ з декількох осіб під командуванням підпоручика Массара зайняв без бою цісарсько-королівський Резервний шпиталь №3. Там переможці вдерлися до сейфу шпиталю, звідки пограбували 22000 крон, окуляри і дуже коштовні в ті часи лікарські лінзи. Випадковим свідком цього злочину був польський офіцер капітан Броніслав Геберт, який був інтендантом того ж шпиталю і після зняття облоги Львова дав покази про злочин, а пізніше свідчив аудитору. Не дивно, що солдати-добровольці, які воювали на тому напрямку, „вибрали між собою” командиром підпоручика Массара та відмовилися виконувати накази тимчасового командира. Наступним злочином цієї бандитської групи (бо підрозділ підпоручика Массара інакше назвати не можна) було зайняття будинку греко-католицької семінарії, що виконувала роль тактичної бази українських військ, які воювали в тому районі. Взятий у полон український сержант після жорстокого побиття вказав на місце, де було сховано два ящики з грошима. Перший відразу розбили, а награбовані гроші поділили між жовнірами підрозділу. Тут підпоручик Массар виказав велику прозорливість, яка пізніше призвела до дезорієнтації Головного командування та самого коменданта Мачинського. Массар особисто доставив другий ящик з грішми до Головного командування, де його відкрили у присутності спеціальної комісії. Каса Головного командування оборони Львова тоді збагатилася на досить велику суму у декілька сот тисяч крон. Для порівняння: буханка хліба в голодному місті коштувала 3-4 к., місячна платня офіцера не перевищувала 200 к., а бюджет грудня Представництва польової жандармерії у Ярославі на винагороду всієї агентури становив ледь 5000 к. У цей момент сталася дуже недобра річ. Комендант Мачинський, визнаючи заслуги підпоручика Массара у поліпшенні фінансового стану Головного командування, виплатив йому 1000 к. нагороди для розподілу між „чесними” добровольцями. Це повинно було додатково роззухвалити бандитів у мундирах. 6-9 листопада 1918 р. підрозділ підпоручика Массара стікав кров’ю у атаках на будинок Головної пошти, а може тільки симулював бій. Але, на думку учасників боїв та згідно з доповідними, підпоручик Массар був одним з найбільш бойових офіцерів переднього краю. Він сам під час свого допиту аудитором Польового суду у Перемишлі кількома місяцями пізніше так характеризував своїх підлеглих: *„Жовнірський матеріал, який я мав у розпорядженні, у значній мірі не дотягував на жовніра, був недисциплінований, а я не міг агресивно виступати проти них, бо то могло б привести до непередбачених наслідків”*.

Але цей офіцер не казав всю правду. Скоріше всього у бою це був відважний та войовничий підрозділ, але біда кожної армії саме у таких хватах. Останнім акордом польського наступу було захоплення підлеглими підпоручика Массара палаючого будинку Головної пошти, це напевно був найбільший успіх II підрозділу під час наступу. В принципі, то був єдиний помітний успіх тижневого наступу, який мав би створити образ підпоручика Массара як не тільки чесного, але й відважного офіцера. Тим часом ситуація на Головній пошті отримала неочікуваний поворот. Підлеглі підпоручика Массара знайшли на першому поверсі лівого крила будинку пошти цілий ряд неушкоджених сейфів. За наказом свого командира найбільш довірені солдати були виставлені на зовнішні пости. У середину не допускали навіть жовнірів своєї роти, а всі вільні від служби приступили до зламування бронъованих кас. Першу з них відкрив ломом жовнір на прізвище Лампарт, відомий львівський батяр з багатодітної, бідної родини, яка мешкала на Клепарові. Він швидко навчився зламувати бронъовані сейфи звичайним ломом та за допомогою тільки йому відомих таємних способів. Деякі сейфи вдавалося відчинити тільки через декілька годин, а їх вміст перевищував межі людської уяви.

Капітан А. Якубський через роки згадував, що весь гарнізон пошти при виді скарбів охопила справжня золота лихоманка. По мірі злому наступних сейфів до рук грабіжників з кожною годиною потрапляли вже не десятки або сотні тисяч, а мільйони та мільйони крон. А в ті часи було великим щастям мати у гаманці пару сот крон. Нічний грюкіт та спроби зламати сейфи ручними гранатами привернули увагу військ з наближених позицій. Під ранок до підпоручика Массара прийшов капрал Подвижинський, дружина якого займала будинок поруч з Головною поштою. Він без всякого сорому заявив, що треба поділитися здобиччю, тому що будинок пошти здобувала вся рота підпоручика Массара. Подвижинський, який прийшов нагадати про свою частку здобичі, побачив, як підпоручик Массар разом зі своїм заступником хорунжим Двірським просто купалися у стосах банкнот. На підлозі кімнати, яку було відведено під канцелярію командира роти, валялися награбоване хутро, білизна та різні цінні речі, які жовніри підпоручика Массара зносили з пограбованих найближчих будинків. Ці будинки один за одним жовніри перетворили на пункти опору, а їх мешканців виселили до тилу фронту під приводом забезпечення їх безпеки. Для заспокоєння підпоручик Массар видав капралові Подвижинському 7500 к. Одним днем раніше у обложеному місті для більшості жовнірів то була б непомірна сума, але капрал Подвижинський встиг занадто багато побачити у будинку Головної пошти, щоб тим задовольнитися. Коли він прийшов другий раз за своєю „справедливою” долею, хорунжий Двірський видав йому без подальшого торгу 80000 к. Кожен із солдатів тоді отримав по 1000 к., а санітарка для себе та своїх подруг з Польського Червоного Хресту забрала круглу суму у 20000 к.

Наступного дня відомість про здобуття казкового скарбу на Головній пошті широко розповсюдилась по бойових порядках оборони. До Головного командування почали приходити рапорти про масове пограбування поштової здобичі. Очевидно, ніхто не припускав, що українці лишили сейфи нерозпечатаними. Спочатку з’явилися плітки, а потім вже і чергові рапорти, що підтвердили найгірші підозри. Завойовники Головної пошти пограбували з скарбниці мільйони крон та відігнали стволами гвинтівок офіцера фінансової службу Головного командування, який намагався зібрати неочікувану здобич. До середини не впустили навіть ротмістра Свенцицького з помічниками з Польової жандармерії, пояснюючи це відсутністю письмового розпорядження капітана Мачинського. Справа відновлення військової дисципліни на Головній пошті зайшла у глухий кут.

З точки зору збереження авторитету Головного командування та утримання дисципліни склалася жахлива ситуація. Жовніри підпоручика Массара, нафаршировані пачками банкнот, забарикадувалися у будинку Головної пошти та створили з нього укріплення, недоступне не тільки для українців, але й для своїх товаришів по зброї. Капітан Татар-Трешньовський мимоволі мусив закрити поштові укріплення потужним підрозділом зі сторони польських оборонців міста і відтоді бунтівний гарнізон Головної пошти почав затято боронитися на обидві сторони. Капітан Якубський був навіть готовий видати письмовий наказ на польський штурм і дозвіл на відбиття будинку від бунтівного гарнізону, але комендант Мачинський призупинив цей наказ і почав телефонні переговори з підпоручиком Массаром. Незабаром головнокомандуючий сам відправився на переговори до Головної пошти, щоби особисто розібратися у ситуації. Там після полум’яної промови і звернення до патріотизму підпоручика Массара та його жовнірів запропонував милостиво погодитися віддати частину пограбованого і пройти особистий обшук. Увечорі 13 листопада 1918 р. до будівлі пошти увійшов ротмістр Свенцицький у оточенні дружини жандармів. Після обшуку жовнірів гарнізону Головної пошти було знайдено і реквізовано декілька сот тисяч крон. Тільки у одного сержанта Палатинського було забрано астрономічну на той час суму у 200000 к. У обмотках іншого жовніра знайшли сховані банкноти на загальну суму 98000 к. Однак далеко не всі з роти Массара дозволили відібрати цінну здобич. Сержант Лампарт зробив пролом у стіні на вулицю Коперніка і непомітно чкурнув до міста зі своєю частиною награбованого. Він знайшов притулок у своєї коханки десь на Клепарові, але був швидко знайдений львівським Розвідувальним відділом. Жандарми вломилися до цього помешкання та затримали сержанта Лампарта з частиною його здобичі. Спочатку обшук не давав результатів, але у хитрій схованці за дзеркалом було знайдено 723 банкноти номіналом у тисячу крон, а також „дрібну” готівку на загальну суму у 8000 к. (!).

Страва підпоручика Массара та його подільників надовго залишилася в думках жителів міста. Довгі роки ця справа була предметом розмов та спорів у львівських кнайпах. Очевидно, що всіх грошей, пограбованих з пошти, ніколи не було знайдено. Ніхто, з другого боку, не знав, скільки там було грошей. То могла бути сума, що сягала 45-50000000 к., не рахуючи золота, срібла, листів з грошовими переказами, векселів і чеків. На роздуми також спонукає такий факт, про який через багато місяців широкий загал довідався, що підпоручик Мрик, один із ганебних переможців штурму Головної пошти, через півроку примірявся до купівлі славетного готелю „Жорж” за астрономічну ціну у 300000 к. Але сам підпоручик Массар також спромігся приховати у невстановленому місці пограбовані гроші. З матеріалів кримінального розслідування, яке проводив судовий слідчий Польового суду у Перемишлі на початку 1920 р., слідує, що в середині 1919 р. підпоручик Массар придбав акції акційного товариства „Towarzystwo Gaz Ziemny” у Львові на суму 5000 к. Не треба додавати, що він не мав ані найменшого шансу заощадити за декілька місяців війни суми, яка б відповідала його дворічному офіцерському окладу.

Темною стороною цієї справи лишається миттєва

деморалізація не тільки жовнірів підпоручика Массара, які в своїй більшості походили із середовища львівських батярів. Згадувана вище лихоманка, якою захворіли раніше боєздатні офіцери і підофіцери, сама по собі стала поразкою. Підпоручик Массар під час слідства оскаржив іншого офіцера, підпоручика Тимкова, в тому, що той отримав до розподілу між своїми жовнірами 500000 к. і без коливань прийняв цю суму. Що ще гірше, ця версія знаходила потужну підтримку у показах інших свідків. Сержант Ольховський признався вже на першому допиті, що задовольнився сумою у 8000 к. з грошей, пограбованих з пошти, хоча ж ця сума виглядає явно заниженою. Хорунжий Дворський збагатився принаймні на суму у 100000 крон, а вже згадуваний підпоручик Мрик – ще й на декілька сот тисяч. Свідки одностайно стверджували, що бачили, як підпоручик Массар пакував до валізи товстенні пачки банкнотів номіналом в тисячу крон. Награбовані хутра, рулони тканин, біжутерію, бочки з капустою, золоті пенсне і інші речі, що становили хоч якусь цінність, підпоручик Массар відсилав батькам додому. За декотрими цінними речами батько підпоручика Массара особисто приходив на пошту. Він навіть не понехтував будильником і фраком, пограбованими у відомого львівського окуліста д-ра Освальда Зінові, якого підлеглі підпоручика Массара викинули з власного будинку по вул. Крашевського, а з його помешкання забрали абсолютно всі цінні речі[22]. Цей фрак було пізніше виявлено в процесі обшуку у квартирі його батьків по вул. Мурарській, який став головним речовим доказом у розслідуванні Окружного кримінального суду у Львові проти його батьків – Едмунда та Елеонори Массар, які у травні 1923 р. були засуджені до ув'язнення за скупівлю краденого. Цей процес ще декілька років викликав інтерес у мешканців Львова.

У другій декаді листопада ситуація, у якій опинився підпоручик Массар та його підлеглі, оточені українцями і своїми власними товаришами по зброї, не була такою вже безнадійною. Массар отримав від головнокомандуючого слово честі офіцера, що той до кінця боїв за Львів не позбавить його командування Головною поштою. Але підпоручик Массар не бажав покладатися тільки на слово свого начальства. Коли Массар проводив переговори з майором Татар-Трешньовським (останній Массара люто ненавидів), його подільники завжди брали у заручники когось із офіцерів. Підпоручик Массар навіть загрожував Головному командуванню, що у випадку арешту, або позбавлення його командування ротою, що захищала Головну пошту, самовільно залишить бойову позицію. Чого, у свою чергу, не міг собі дозволити капітан Мачинський. Звільнив, однак, на вимогу підпоручика Массара його жовніра, який був добре відомим львівським горлорізом, у якого жандарми знайшли декілька тисяч крон, пограбованих з поштових сейфів[23]. Більш того, підпоручик Массар отримав 15 листопада від коменданта Мачинського письмову згоду на розкриття наступних сейфів при умові передачі всіх отриманих таким шляхом грошей Головному командуванню. Головнокомандуючий тим часом зайняв позицію малих кроків щодо відверто бунтівної роти та її офіцерів. Фактом, однак, лишається, що в наступні дні Головнокомандування отримало значну частину грошей поштової скарбниці, які ще не стали здобиччю бандитів у мундирах, і до будинку Головної пошти могли без перешкод заходити жандарми та підлеглі Массара. Декілька мільйонів крон з пошти здобув поручик Свєжавський – командир II підрозділу. Разом з декількома жовнірами він приніс до місця дислокації Головного командування на своїх плечах цей справжній скарб, запакований у звичайні джутові мішки. Потім підхорунжий жандарм Соколік доставив з Головної пошти до Головного командування понад 900000 к. Завдяки обережним діям з поштової скарбниці вдалося отримати приблизно 20000000 к. Це, в свою чергу, приблизно у десять разів більше, ніж вказувалося у звітах, опублікованих через роки у престижному трьохтомнику „Оборона Львова".

Можна собі уявити, яке велике занепокоєння викликала справа підпоручика Массара та його жовнірів серед „львівських орлят" та серед елітних кримінальних відділів оборонців міста. Але то ще не був кінець приниженням, які приготував цей офіцер своїм підлеглим. Капітан-аудитор Янушевський, який негайно розпочав слідство по цій справі, не міг ані викликати підпоручика Массара, ані притягнути його до відповідальності, забравши з бойових позицій з метою виконання процесуальних дій. Коли аудитор особисто прибув до будинку Головної пошти, щоб допитати підпоручика Массара під час перерви у боях, останній взагалі не впустив його до будинку і відмовився передати командування підрозділом своєму офіційному заступнику поручику Т. Фельштину[24].

Організація військової служби правосуддя та її перші заходи тягнулися у більшості випадків досить мляво і до часу прибуття допомоги оборонцям Львова у перелік виконань львівського Польового суду не було внесено жодної справи. Не було оголошено жодного вироку, а той суд взагалі ніяк не проявив себе у три перші тижні оборони міста. Капітан А. Якубський звинувачував у цій недбалості коменданта Ч. Мачинського, який, на думку Якутського, не хотів вводити диктатуру у польській частині Львова. Важко погодитись з цікавою, але досить спірною думкою одного з командирів листопадової оборони міста: *„Можливо, якби на місці Мачинського була інша енергійна та рішуча людина, то утворився би такий стан, у якому негайно почали б працювати суди, можливо солдатня виглядала б не найкращим чином, але б це врятувало Львів від сотень жертв страшної війни"*[25].

Як би не звинувачували Головне командування за брак рішучості у заснуванні власного польового судочинства, не слід забувати, що єдиним порятунком для Львова і його захисників була очікувана

з наростаючим хвилюванням військова допомога з Кракова та Перемишля. До того часу аудитори неодноразово були потрібні на фронтах вуличних боїв. Як згадує майор-аудитор Йозеф Гехт *„(...) організаційні умови були страшні. Місто, яке безупинно обстрілював противник, брак світла, води та опалення, погане харчування, як зазвичай в обложеному місті, вичерпані нерви, зокрема, судові працівники несли нічні чергування, патрулювали місто з гвинтівкою в руках, вистежування руху українців, які хотіли атакувати тили польських захисників Львова."*[26] Досить додати, що поручик-аудитор К. Грегер увійшов до історії боїв за Львів як фронтовий офіцер II підрозділу, а не як аудитор Польового суду. Підсумовуючи все вищесказане, зазначимо, що військова служба правосуддя була єдиною зі служб, що не лишила по собі історичних спогадів про часи листопадової оборони Львова. Брак твердої руки львівського аудиторіату не міг не залишити сліду на стані військової дисципліни. Слід пригадати, що австрійська влада в кінці жовтня 1918 р. звільнила з в'язниць кримінальних злочинців. У перші дні оборони міста з Бригіток втекло 294 засуджених за тяжкі злочини. Інші дані свідчать, що кількість звільнених кримінальних злочинців становила від п'ятисот до тисячі осіб. Серед втікачів та звільнених було багато відомих львівських батярів[27]. Адже Львів завжди був Меккою поетів, грабіжників та жебрацьких кланів. Зрозуміла справа, що не всі були ув'язнені за кримінальні справи та представляли загрозу для мешканців міста і околиць. Польські офіцери не могли не помітити кримінального минулого своїх підлеглих, які – як стверджує Й. Томашевський – *були як добрими вояками, так і добрими злодюгами.*[28] Тому небагато могли в цьому допомогти спорадично застосовані дисциплінарні покарання на основі ще австрійських положень та статей 2 цісарсько-королівського військового карного кодексу про військову карну процедуру.

Надзвичайно багато кримінальних елементів входило до складу бойових порядків польських підрозділів, що воювали за „Гору Страт". Винятково недисциплінованим був бойовий підрозділ, яким командував відомий поручик Вільгельм Старк. Той підрозділ складався з львівських батярів та молоді, яка походила з найбідніших дільниць міста. Цей офіцер поєднував у собі найкращі якості справжнього фронтового командира та селянського ватажка, а його підлеглі були готові піти за ним на все. Саме в цьому підрозділі у відповідь на чутки про вбивство полонених козаками отамана Долуди, сталися випадки самосуду над українськими полоненими. Показово, що у своїх перших рапортах генерал Болеслав Ройа, головнокомандуючий військ, які прийшли на допомогу захисникам Львова, доповідав у Варшаву і Краків, що випадки жорстокої поведінки щодо польських полонених та цивільного населення з боку українських жовнірів під час листопадових боїв не підтвердилися.

Львівське польове судочинство, органи безпеки та поліцейські служби під час листопадових боїв за Львів не могли належним чином забезпечити дисципліну як лінії міського фронту, так і у найближчому тилу. Деяким виправданням служить той факт, що польсько-український конфлікт для обох сторін припав на п'ятий рік виснажливої, винятково деморалізуючої війни у Європі – рік двосторонніх зусиль, страху, голоду, злиднів, через тріумфальний похід повз весь континент убивчого грипу, тифу, скарлатини та туберкульозу. Погляд на героїчні сторінки історії кожної держави та народу через призму функціонування військового апарату примусу настільки непопулярний, наскільки й потрібний. Стається так, що ми починаємо інакше трактувати наших історичних героїв та їх незабутні заслуги. А що найголовніше, такий погляд завжди наближує до історичної правди, на основі якої можна починати будувати розумні стосунки між колись ворогуючими народами.

---

[1] A. Kron, S. Nilski-Łapiński, Listopad we Lwowie, Białystok-Łapy 1995.

[2] J. Krzemieński, Organa wymiaru sprawiedliwości w Wojsku Polskim, Wojskowy Przegląd Prawniczy nr 8-10 z 1928, op. cit. s. 69.

[3] Z raportu odsieczy ppłk. M. Karaszewicza-Tokarzewskiego z 8.2.1918 [w:] B. Roja, Legendy i fakty, Warszawa 1931, t. 2, s. 322.

[4] W. Lipiński, Wśród lwowskich Orląt, Warszawa 1992, op. cit. s. 33-34.

[5] M. Boruta Spiechowicz, Walka o Lwów (1-22 listopada 1918 r.) [w:] Obrona Lwowa, t. II, s. 45.

[6] Ibidem.

[7] B. Longchamps de Berier, Ochrzszczony na szablach powstańczych. Wspomnienia 1884-1918 (opracował W. Suleja, W. Wrzesiński), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1983, op. cit. s. 344.

[8] M. Kozłowski, Między Sanem z Zbruczem, Kraków 1990, op. cit. s. 145.

[9] Rozkaz dzienny nr 3 Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie (NKWP) z dnia 6. 11. 1918 – Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) Warszawa-Rembertów I. 341. 1. 67.

[10] Rozkaz dzienny nr 8 NKWP we Lwowie z dnia 11. 11. 1918 – CAW I. 341. 1. 67.

[11] Dodatek nr 1 do Rozkazu Dziennego nr 12 z dnia 15. 11. 1918 – CAW I. 341. 1. 67.

[12] Obrona Lwowa, Warszawa 1994, t. III., s. 432.

[13] Cz. Mączyński, Boje lwowskie, Lwów 1933, t. I, op. cit. s. 184.

[14] Sprawozdanie szefa Sądu Wojskowego Okręgu Generalnego. we Lwowie z 13. 07. 1920 – CAW I. 400. 3247, s. 2.

[15] A. Jakubski, Walki listopadowe we Lwowie w świetle krytyk [w:] Obrona Lwowa, t. I, op. cit. s. 195.

[16] Rozkaz dzienny nr 6 NKWP we Lwowie – CAW I. 341.1.67.

[17] Rozkaz dzienny nr 9 NKWP we Lwowie – CAW I. 341.1.67.

[18] L. de Laveaux, Rola POW w przygotowaniu obrony Lwowa i rokowania polsko-ukraińskie [w:] Obrona Lwowa, t. I, op. cit. s. 185.

[19] Ibidem. Zob. Obrona Lwowa, t. III, s. 432 oraz A. M. Zakrzewski, Pamiętnik 1. Lwowskiej Drużyny Skautowej

im. T. Kościuszki we Lwowie,/ mps / 1993, s. 16-18 – zbiory własne.

[20] D. Engel, November 1918; The Report of the Official Polish Governmental Investigating Commision, Jewish History Quarterly, nr 3/2004, Jewish Historical Institute-Warszawa; J. Tomaszewski, Lwów 22 listopada 1918, Przegląd Historyczny nr 2/1984.

[21] Opis przedstawionych wypadków ustalono na podstawie akt Sądu Okręgowego Karnego we Lwowie sygn. Vr 1027/20/143, akt Najwyższej Komisji Rewizyjnej Sejmu we Lwowie – CAW, WBH I. 341.1.126, teka nr 44; akt Sądu Polowego w Przemyślu – CAW, WBH – I. 341.1.126.

[22] Ibidem.

[23] T.elsztyn, Relacja o Szkole Sienkiewicza i grupie Cytadeli [w:] Obrona Lwowa, Warszawa 1991, t. I, s. 79; Zob. Materiały Sądu Polowego Dowództwa Okręgu Generalnego w Przemyslu sygn. K. 139/18/33 – CAW, WBH I. 341.1.126.

[24] T. Felsztyn, s. 78.

[25] A. Jakubski, op. cit. s. 169.

[26] Sprawozdanie szefa Sądu Okręgu Generalnego we Lwowie…, op. cit. s. 2.

[27] G. Łukomski, Cz. Partacz, B. Polak, Wojna polsko-ukraińska 1918-1919, Koszalin-Warszawa 1994, s. 81.

[28] J. Tomaszewski, Lwów 22 listopada 1918 r., op. cit. s. 282.

Лешек Каня
(Сулехов, Польша)

ПОЛЬСКОЕ ВОЕННОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО И ПОЛИЦЕЙСКИЕ ОРГАНЫ ВО ВРЕМЯ БОЕВ ЗА ЛЬВОВ (1-21 НОЯБРЯ В 1918 г.)

В статье идет речь о низком уровне дисциплины, грабеже, преступлениях среди польских военных формирований в первые три недели боев между поляками и украинцами за г.Львов (1-21 ноября в 1918 г.) и попытки польской стороны установить определенный правопорядок путем создания собственной жандармерии, полиции, суда.

Ключевые слова: *Львов, поляки, украинцы, войско, бои, жандармы, полиция, суд, грабеж, преступления.*

Leshek Kania
(Suliehov, Poland)

POLISH MILITARY JUSTICE AND POLICE AUTHORITIES DURING THE FIGHTING FOR L'VIV (NOVEMBER 1-21, 1918)

The article is about the low level of discipline, robbery, crimes among Polish military units during first three weeks of fighting of Poles and Ukrainians for city L'viv (November 1-21, 1918) and attempts of Polish party to fix some law and order by creating own gandarmery, police, justice.

Key words: *L'viv, Poles, Ukrainians, military units, fighting, gandarmery, police, justice, robbery, crimes.*

УДК: 94: 327 (047) „1918/1920"

Ігор Дацків
(Тернопіль)

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ЗАХИСТІ ДЕРЖАВНОСТІ В ДОБУ ДИРЕКТОРІЇ

У статті мова йде про прихід до влади Директорії та відновлення Української Народної Республіки. Аналізується зовнішньополітичне й внутрішнє становище УНР, тактика більшовицької Москви щодо України, яка була спрямована проти визнання її державного суверенітету, дипломатична активність Директорії з країнами Центральної та Західної Європи і прагнення українців до самостійного державного існування.

Ключові слова: *дипломатія, Директорія, Антанта, договір, переговори.*

Відродження української державності та її вихід на міжнародну арену, входження до міжнародних та регіональних структур поставили перед Україною завдання розбудови власної зовнішньополітичної служби держави та її війська. Розроблення стратегічних напрямів зовнішньої та воєнної політики, методи ведення зовнішньополітичної активності держави, утвердження міжнародного визнання України – ось неповний перелік актуальних завдань, що постали перед зовнішньополітичною службою держави. Досвід дипломатичної діяльності періоду Української революції 1917-1921 рр. привертає до себе увагу як процес українського державотворення. Аналіз зовнішньополітичної активності українських урядів та її уроки дасть змогу запобігти можливим помилкам і невдачам, краще зрозуміти джерела української дипломатії, її традиції. Українська дипломатична боротьба стала об'єктом зацікавлення різних державно-політичних утворень у Європі та світі. Розгляд українського питання та його місця у політиці великих держав, аналіз їхніх геополітичних устремлінь у Центрально-Східноєвропейському регіоні та підвалин зовнішньополітичної концепцій приводить до розуміння основних тенденцій сучасних інтеграційних процесів у Європі у рамках програм транскордонного співробітництва та трансєвропейських інтеграційних процесів.

Прийшовши до влади, лідери Директорії опинилися перед проблемою пошуку союзників, які б могли надати новому українському уряду військову і політичну допомогу для боротьби проти більшовицької агресії. Не менш важливого значення набувало міжнародне визнання її державної незалежності. Останнє значною мірою залежало від позиції провідних країн Антанти. Ось чому всебічне вивчення дипломатичної діяльності УНР доби Директорії не втратило і сьогодні свого наукового і політичного значення. Зовнішньополітичний досвід української дипломатії має неабияке практичне значення і в наші дні в контексті проголошення зовнішньополітичного курсу сучасним керівництвом України.

Після зречення гетьмана П. Скоропадського й відміни назви „Українська Держава" відновлено Українську Народну Республіку. Зовнішньополітичне й внутрішнє становище УНР було надзвичайно складним. Вже в грудні 1918 р. одночасно з наступом військ Директорії на Київ розпочалося проникнення російських більшовицьких частин в УНР, яке переросло у відкриті воєнні дії.

Одночасно відбувся десант військових сил Антанти в Одесі та інших містах Чорноморського узбережжя, які активно підтримували російські добровольчі загони. У результаті під загрозою опинилася влада Директорії на всьому Північному Причорномор'ї. У свою чергу англо-французьке керівництво, зорієнтоване на „єдину – неподільну" Росію, після падіння Української Держави вважало білогвардійський рух основною антибільшовицькою силою і не дуже прихильно ставилося до ліворадикальної української Директорії.

Опинившись перед таким складним переплетінням воєнно-політичних сил, Директорія, на жаль, не спромоглося чітко визначити свою зовнішньополітичну організацію. До цього значною мірою спричинились розходження в середовищі її лідерів. Голова Директорії В. Винниченко, який безпосередньо вів переговори з більшовиками про спільний виступ проти гетьмана, певний час вважав більшою небезпекою для України антантівський десант і добровольчі загони, ніж більшовицьку окупацію. З другого боку, С. Петлюра – Головний отаман військ Директорії й більшість українських військових дотримувались прямо протилежної точки зору. Все це призвело до суперечливих і чітко не узгоджених один з одним зовнішньополітичних кроків керівництва УНР.

Не можна не погодитися з висновками сучасних дослідників про те, що в історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії УНР.[1]

Помітні дві тенденції в оцінках Директорії та її політики. Одна з них була закладена політичними противниками Директорії – В. Липинським[2], Д. Донцовим[3] та іншими, що вбачали в її діяльності лише сукупність безперервних помилок і провалів. Друга тенденція була сформована членами та прибічниками Директорії.[4] Відповідно до неї діяльність Директорії розглядається з позиції патріотичного прагнення до відродження незалежності УНР. Водночас уенерівський табір розколовся на дві протилежні групи в залежності від оцінок діяльності Симона Петлюри на останньому етапі української революції.

У цей період міжнародна активність Директорії, на думку деяких українських дослідників, замовчувалася головним чином рішеннями УСДРП. Так, зокрема М. Стахів[5], а за ним і М. Яцюк[6], відзначають великий вплив рішень VI з'їзду УСДРП, що відбувся у Києві 10-12 січня 1919 р. Поряд із підтримкою суверенітету України делегати засудили „імперіалістичну політику" Антанти, розцінюючи „її як реакційну."

Наукові дослідження радянських істориків, що торкалися проблеми зовнішньополітичної діяльності Директорії і формування дипломатичної служби УНР, позначені крайнім суб'єктивізмом, пов'язаним із ідеологічними постановами ВКП (б), КПРС щодо оцінки періоду української державності 1917-1921 рр. У дослідженнях А. В. Лихолата, Р. Г. Симоненка, М. І. Супруненка, І. С. Хміля та інших[7], присвячених вивченню зовнішньополітичної діяльності Української радянської республіки, її міжнародних стосунків, повністю замовчується позитивний досвід багатогранної праці українських дипломатичних представництв Директорії, або навпаки, оцінюється цілком негативно як ворожий українському народові.

Перші спроби здійснити історіографічний аналіз проблеми були зроблені лише сучасними українськими дослідниками. Автор історіографічного нарису „Здобута і втрачена незалежність" В. Капелюшний відзначає її як найскладнішу, яка вимагає комплексного вивчення „міжнародних відносин взагалі та зовнішньої політики окремих держав зокрема"[8]. У статті М. Стопчака „Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми" проаналізовано стан вивчення українськими дослідниками цього важливого наукового і політичного питання, суперечливі положення формування „закордонної політики протягом усього періоду діяльності Директорії"[9].

Як тільки Директорія увійшла в Київ, радянські війська розпочали наступ на широкому фронті зі сходу і півночі, загрожуючи Харкову, під прикриттям лозунгу відновлення радянської державності в Україні. З цією метою ще 28 листопада 1918 р. було створено т.зв. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Ю. П'ятаковим (згодом – Х. Раковським), який декларував відновлення влади рад і передачу робітникам і селянам фабрик, заводів та земель[10].

Тактика більшовицької Москви щодо України була спрямована проти визнання її державного суверенітету. Зважаючи на важливість матеріальних ресурсів України для економічного розвитку, її геополітичне становище, радянський уряд Росії прагнув до повного у ній панування. Натомість Директорія продовжувала дотримуватися миролюбного зовнішньополітичного курсу щодо Росії. У своїх меморандумах, нотах, деклараціях, зверненних до світових держав, а також суміжних з Україною країн, вона постійно підкреслювала, що прагне добросусідських стосунків з усіма ними, а також з Росією. В одному з таких документів український провід наголошував, що „не має ніяких агресивних намірів щодо війни з Росією, а обстоює лише суверенні права України в межах етнографічної більшості; що є того переконання, що Українська Народна Республіка не має з Російською Республікою Рад таких спірних питань, які при добрій волі не могли б бути полагоджені мирним шляхом; що в інтересах як власної країни, так і країн сусідніх, уряд УНР готовий вступити в

порозуміння економічні, торговельні та транспортові з усіма своїми сусідами, в тім числі із Росією; що вона не має наміру ізолювати економічно Росію, не думає відмежувати її повним окресленням границь від зв'язків з культурним світом, а власне закрити Росії вихід до моря чи коротші шляхи комунікації до відповідних держав Заходу"[11].

На грудень 1918 р. радянські війська вже настільки просунулись на територію України, що це дало більшовикам можливість проголосити 25 грудня 1918 р. у Харкові Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Її уряд у програмному документі висловився за федеративне об'єднання обох республік, що знайшло підтримку і схвалення Раднаркому Росії, яким було підписано „найпалкіше привітання" новоствореній маріонетці Москви.[12] Що ж до військових операцій, які тривали на території України, російський радянський уряд і не думав їх припиняти, хоча стан війни між обома державами і не був оголошений. Напередодні 24 грудня 1918 р. більшовицьке керівництво одноосібно анулювало Брестську угоду, що означало його відмову від визнання державного суверенітету України.[13]

Не бажаючи загострення конфлікту, уряд УНР якийсь час не надсилав військ для оборони території. Це пояснювалося також прагненням тогочасного голови Директорії В. Винниченка і його однодумців будь-що досягти угоди з російським більшовицьким керівництвом щодо внутрішнього політичного курсу УНР. У тій же заяві В. Чехівський підкреслював, що було б злочином „вирішувати стосунки штиком, мирний вихід є цілком можливий"[14].

У січні 1919 р. Директорія направила Раднаркому ноту, в якій йшлося про право народу вільно розпоряджатися своєю долею, про те, що „конгрес трудового народу, що скликається з представників народних класів у відповідній значенню кожного класу пропорції, буде мати в Українській Республіці всю повноту влади і право остаточного визначення форм влади"[15]. Директорія пропонувала Раднаркому протягом 48 годин відповісти на питання, що торкається припинення воєнних дій проти УНР і негайного виводу російських радянських військ з української території. Така конкретизація ситуації була необхідною для Директорії з двох причин: довести Антанті, що УНР перебуває у стані війни з більшовицькою Росією з метою отримання від альянтів технічної допомоги, а також вплинути на власні військові частини, у яких починалось більшовицьке „бродіння"[16].

Як згадував І. Мазепа, у цей час Директорія „ще не мала ясного рішення щодо плану боротьби з московськими окупантами". Тому поспішила вислати до Москви мирну делегацію на чолі з українським соціал-демократом С. Мазуренком. До складу української місії увійшли також есери М. Полозов та Ю. Ярослав[17].

На засіданні радянсько-українських переговорів, що відбулося 17 січня 1919 р., були присутніми: голова української місії С. Мазуренко, представник української партії соціалістів-революціонерів М. Полозов; з російської сторони – нарком закордонних справ Г. Чичерін, його заступник Л. Карахан, представник ЦК РКП (б) Д. Мануїльський. У ході засідання, на якому головував Д. Мануїльський, С. Мазуренко висловив протест проти дальшого просування регулярних російських військ вглиб території України. Не відповівши на заяву С. Мазуренка, представники російської делегації звинуватили Директорію в тому, що на території України перебували військові формування генерала П. Краснова, які діяли проти радянської влади на Дону, і що Директорія не чинила опір висадці десанту[18]. Окрім звинувачень, що сипались на адресу Директорії, жодних конструктивних пропозицій, які могли б запобігти розростанню конфлікту, внесено не було. У результаті переговори почали набирати затяжного характеру.

Наприкінці січня 1919 р. навіть прихильникам згубного курсу на „братерське єднання" з Москвою стало зрозумілим, що для того, щоб зупинити більшовицьку агресію, УНР повинна змінити зовнішньополітичну орієнтацію і йти на союз з Антантою. 26 січня 1919 р. В. Чехівський виступив з промовою на Українському Трудовому Конгресі, у якій висвітлив ситуацію, що склалася в українсько-російських відносинах[19]. „Незважаючи на несприятливі обставини, – зазначав він, – моє відомство вжило всіх заходів до того, щоб добитись миру. Ми йдемо на всякі поступки. Однак наступ і агітація тривають, очевидно, вирішиться питання силою зброї. Що стосується військ союзників, які прибули ще в часи гетьмана до Одеси, то ми почали з союзниками приватні зносини"[20].

У політиці Раднаркому проглядаються виразно імперіалістичні наміри щодо України й одночасно прагнення втягнути її в конфлікт з Францією та Англією, на яких починала орієнтуватися Директорія. Раднарком розраховував на ліквідацію у ході боїв зі своїми противниками і без того слабкої Армії УНР або реорганізацію її та інтегрування у складі Червоної армії.[21]

С. Мазуренко неодноразово нагадував російській стороні, що надзвичайна дипломатична місія УНР володіє певними повноваженнями, які торкаються захисту суверенітету України. Щодо війни з Антантою С. Мазуренко заявив, що „теперішня політика Англії повного невтручання у наші справи поставить нас у надзвичайно скрутне становище перед обличчям усього світу, якщо ми оголосимо її війну"[22].

Поряд з міжнародними відносинами, договірними стосунками розглядались і питання внутрішнього характеру. С. Мазуренко аргументовано доводив, що основу всього соціально-економічного й національного життя в Україні становить трудове селянство – 86% населення, тому в Україні можлива лише „диктатура селянського потенціалу". Значний відсоток робітничого класу України складається з російських прибульців, що переїхали сюди під час війни, і „диктатура робітничого пролетаріату" була б згубною для незалежної України. На засіданні 1

лютого 1919 р. Д. Мануїльський проінформував про приїзд з Харкова представників уряду УРСР і ЦК Компартії України. Останні не були налаштовані до переговорів з Директорією УНР, вважаючи, що її сили з кожним днем зменшуються і об'єднання з нею приведе лише до послаблення потуги так званої Української радянської армії[23].

Становище ускладнювалось відсутністю безпосереднього зв'язку між Директорією та її дипломатичною місією в Москві. Раднарком запропонував, між тим, своє посередництво між урядом УРСР і Директорією на таких умовах: 1) визнання Директорією принципу влади рад на Україні; 2) визнання нейтралітету України з активним його захистом від усякого іноземного втручання, що порушує цей нейтралітет; 3) спільна боротьба проти контрреволюції; 4) перемир'я з Директорією. Умови були зафіксовані протоколом №7 мирної конференції від 4 лютого 1919 р. Не дочекавшись відповіді Директорії, С. Мазуренко погодився на ці умови перемир'я[24].

Переговори в Москві повністю себе вичерпали, коли Х. Раковським на початку лютого 1919 р. була запропонована Директорії цілковита капітуляція перед українськими радянськими військами. „Наслідком цього, – за свідченням І. Мазепи, – Директорія повідомила Мазуренка, щоб він негайно припинив подальші переговори з Совітською Москвою"[25]. На початку лютого 1919 р. УНР почала відкликати своїх консулів з РСФРР.

Політична ситуація в Україні змінилася у зв'язку з демісією В. Винниченка і В. Чехівського. Директорію очолив С. Петлюра, а новий курс кабінету С. Остапенка виключав подібні умови перемир'я з РСФРР і побудови української державності за аналогією до російсько-більшовицького режиму. Переговори з Москвою були перервані, і Директорія почала активно шукати підтримки в Антанти.

Наприкінці січня 1919 р. більшість депутатів Трудового Конгресу стала на позиції українського військового керівництва (С. Петлюра, Є. Коновалець, А. Мельник, О. Греков) і висловилась за необхідність тісної співпраці з Антантою для боротьби проти більшовицької агресії. З цією метою було сформовано урядову делегацію в Одесу на чолі з А. Марголіним,[26] яка могла налагодити контакти з представниками Антанти. 28 січня 1919 р. він запропонував формулу устрою федеративної держави на принципах „федерації знизу, побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними державних ланок, що утворилися на руїнах старої Росії"[27]. А. Марголіним пропонувався найбільш ефективний спосіб державного об'єднання на теренах колишньої Російської імперії. Однак цей проект йшов урозріз з проектом „федерації згоди", яку нав'язували країни Антанти.

На той час міжнародне та військово-політичне становище УНР вже було набагато гіршим, ніж наприкінці грудня 1918 р., коли стосунки з Антантою ще не зіпсувалися. Зовнішньополітична ситуація України також ускладнилась, як це не парадоксально на перший погляд, актом Злуки Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою, який фактично поставив нову соборну українську державу у стан війни з Польщею. Підтримувана Францією новопостала Польська держава вела активні бойові дії з метою ліквідації української влади на теренах Східної Галичини і Західної Волині. Отже, до протибільшовицького і протибілогвардійського фронтів УНР додавався несподівано для неї і протипольський. До активної антиукраїнської агітації в середовищі країн Антанти з боку російської білогвардійщини долучився не менш ворожий українській державності польський голос[28].

Незважаючи на проголошення акту Злуки, державно-політичні структури і Західної України і Наддніпрянської фактично продовжували своє окреме існування і проводили самостійну зовнішню політику, хоча було задекларовано соборність українських земель. І хоча польсько-українська війна на території Галичини і Волині була у розпалі, вже 31 грудня 1918 р. уряд Директорії УНР відправив до Варшави дипломатичну місію, очолювану В. Прокоповичем. На цей час Холмщина, Західне Полісся, Підляшшя і Берестя опинилися під контролем Польщі, однак уряд Директорії намагався будь-що нормалізувати з нею міждержавні стосунки[29].

Дипломатичні заходи Директорії УНР і, насамперед, С. Петлюри щодо Польщі цілком зрозумілі з огляду на фактичну міжнародну ізоляцію УНР і те драматичне військово-політичне становище, у якому вона опинилась наприкінці 1918 – початку 1919 р. 6 лютого 1919 р. більшовики увійшли в Київ, і для Директорії розпочався тривалий період поневірянь і переїздів. Врешті-решт наприкінці березня 1919 р. більшовицькі війська відкинули ліве крило армії Директорії на Волинь, а праве – змусили перейти на румунську територію. У цих умовах зрозуміла позиція С. Петлюри, який вважав, що галицький уряд мусить прийняти умови представників Антанти, погодитись з Польщею і всі сили кинути на боротьбу з більшовиками.

Представники Директорії А. Марголін разом з білоруською, кубанською і донською делегаціями 5 лютого 1919 р. передав французькому командуванню меморандум, який передбачав об'єднання всіх антибільшовицьких сил і згоду на майбутнє відновлення Російської держави як федерації новопосталих державних утворень. Передбачалося „створити спільний генеральний штаб для керування всіма операціями на основі взаємної угоди тих державних утворень, які перебувають у стані війни з більшовизмом. Цей штаб не повинен втручатися у політичне життя і внутрішні справи державних новоутворень"[30].

6 лютого 1919 р. в Бірзулі розпочалися переговори між делегацією Директорії УНР (військовий міністр О. Греков, міністр торгу і промисловості С. Остапенко, представник УСДРП І. Мазепа, представник УПСР Ю. Бачинський) і французь-

кими репрезентантами. Командуючий французьким експедиційним корпусом генерал д'Ансельм уповноважив вести переговори свого начальника штабу полковника Франденберга.

У ході переговорів українська делегація висунула вимоги визнання суверенності України, а Директорії – її тимчасовим законодавчим органом. Погодившись з ідеєю об'єднання всіх антибільшовицьких збройних сил, українська сторона вимагала гарантій повної автономії української армії. Одним з надзвичайно суперечливих пунктів було домогтися згоди на продовження соціальних реформ, що викликало роздратування Антанти. У відповідь Фрайденберг зажадав реорганізації Директорії та уряду й, насамперед, виключення з їхнього складу В. Винниченка, С. Петлюри і В. Чехівського. Разом з тим він зазначав, що в українську армію будуть надіслані французькі інструктори, їй буде надано технічну допомогу й допоміжні війська. Питання про кордони України та її суверенітет мали визначатися на Паризькій мирній конференції[31].

Унаслідок такої позиції французької сторони В. Винниченко і В. Чехівський, а також М. Ткаченко та О. Жуковський як найбільш радикальні члени керівництва УНР вийшли зі складу Директорії та уряду. Відставка В. Винниченка з посади голови Директорії супроводжувалась інтенсивними спробами порозуміння з країнами Антанти. 10 лютого Директорію очолив С. Петлюра. 11 лютого 1919 р. на засіданні Директорії було заслухано звіт української делегації, яка брала участь у переговорах з представниками Антанти в Одесі та Бірзулі[32] і висловлено згоду „на прийняття в принципі тих умов, які були висунуті з обох сторін…", узгоджено всі умови, на яких українська сторона вважала за можливе підписати угоду з Антантою[33]. Таким чином, були зроблені суттєві кроки на шляху порозуміння з альянтами.

Однак представники Антанти бажали бачити послідовність та демократичність кроків українського проводу. Так, однією з нових вимог стало бажання французького військового дипломата Лонжерона за наказом Директорії звільнити з ув'язнення міністрів та урядовців гетьманського уряду. За його словами, ці особи мали бути негайно звільнені та відправлені разом з ним до Одеси.

Протягом лютого 1919 р. український уряд продовжив переговори з представниками Антанти в Одесі про можливості визнання суверенності УНР та військової допомоги українській армії. 18 лютого 1919 р. Директорія виділила 50 тис. крб. у розпорядження членів української делегації для подальшої роботи.[34]

Ставлення до Директорії та її політики в середовищі альянсу не було одностайним. 24 лютого між Директорією та Францією було досягнуто компромісу й укладено прелімінарну угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Натомість уряд Англії вкрай негативно сприйняв цей документ і 20 березня 1919 р. звернувся до МЗС Франції з протестом проти його підписання. Англійська сторона наголошувала, що „ідея незалежності України народилась у Німеччині… А відтак не відповідає цілям ні французького, ні британського урядів"[35].

Французький парламент не прийняв угоди з Україною. У кінці березня представники французького командування заявили, що переговори про досягнення угоди між сторонами переривaються відповідно до телеграфного розпорядження з Парижа[36].

Головною причиною заперечення української державності і визвольних змагань українців була проросійська налаштованість лідерів Антанти, які робили ставку на відновлення небільшовицької Росії фактично у її колишніх межах. У цій концепції альянтів українській самостійності не залишалося місця. Україна була покинута сам на сам з численним і добре озброєним ворогом.

Попри неприхильну позицію лідерів Антанти українська дипломатія домоглась міжнародного визнання української державності. Важливим інструментом для цього була Паризька мирна конференція, у якій взяли участь 27 країн світу, що проходила під зверхністю Франції, Англії, США, Італії та Японії. Звичайно, фактичний вплив на рішення конференції мали лідери трьох країн – Д. Клемансо, Д. Ллойд-Джоржд і В. Вільсон[37].

Окрім проблем, пов'язаних з вільсонівською програмою мирного врегулювання у світі, підготовкою й підписанням мирного договору з Німеччиною, суттєве місце на конференції посідала російська проблема. Її важливими аспектами були територіальний розпад імперії, який альянти хотіли подолати, і більшовицька загроза з курсом на світову революцію. У зв'язку з розвалом Російської імперії, Австро-Угорщини, поразкою Німеччини надзвичайно важливими були територіальні проблеми, визначення кордонів новопосталих держав. До таких належала польська проблема, пов'язана з виникненням Польської держави, незалежність якої була визнана великими державами, чого прагнула й УНР. З цією метою на Паризьку конференцію була відправлена делегація УНР, склад якої був визначений Директорією в січні 1919 р.[38]

Таким чином, відновлення УНР та її вихід на міжнародну арену відбулося у час, коли європейські країни переживали тяжкі наслідки Першої світової війни. Міжнародна політика уряду Директорії впроваджувалася в життя у складній військово-політичній ситуації повоєнної Європи. Український національно-визвольний рух, прагнення українців до самостійного державного існування не здобули підтримки держав Антанти. Розчаровані такою позицією країн-переможниць у Першій світовій війні, керівні кола УНР перестали орієнтуватися на Францію, Великобританію, США й шукали в інших країнах підтримки своїм національно-державним устремлінням. Важливу роль у цьому відіграла дипломатична активність Директорії УНР в країнах Центральної та Західної Європи. Державотворчі процеси УНР багато в чому перекликаються з сьогоденням, тому цілком закономірним є враховування політичного досвіду Директорії, в тому числі її дипломатичної діяльності.

[1] Новітня історія України. 1990-2000. – К.: Вища школа, 2002. – С. 257-259.

[2] Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського націоналізму написані в 1917-1926 рр. – Відень, 1926. – 58 с.

[3] Донцов Д. Симон Петлюра // Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн. 7-8. – С. 321-334; Його ж. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – 211 с.

[4] Винниченко В. Відродження нації. – Київ-Відень, 1920. – Ч. 1-3; Шаповал М. Гетьманщина і Директорія: Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – 381 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

[5] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: в 7-ми т. – Торонто, 1962-1965. Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 376 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 438 с.

[6] Яцюк М. В. Формування Директорією УНР основних засад зовнішньої політики (кінець 1918-1920 рр.) // Вісник Харківського університету. – №401. – Серія: Історія України. – Вип. 2. – Харків: Основа, 1998. – С.79.

[7] Лихолат А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитздат, 1949. – 216 с.; Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні II половини 1919 – березень 1921. – К., 1965. – 303 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.; Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917-1920). – К., 1962. – 354с.

[8] Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К.: Київ. нац. ун-т ім. Т Шевченка, 2003. – С. 362.

[9] Стопчак М. Дипломатична служба Директорії УНР: до історіографії проблеми // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Серія: історія, економіка, філософія. – К., 2002. – Вип.6. – С.231-240.

[10] Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – С.274.

[11] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 204. – Арк. 94-95.

[12] ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 283. – Арк. 1.

[13] Соловйова В. В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр.: Дис…. д-ра іст. наук. – К., 2006. – С. 168.

[14] ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп.2. – Спр.182. – Арк.1-3.

[15] Там само. – Арк. 24.

[16] Соловйова В. В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр. – С.170.

[17] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.1, 2, 8.

[18] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.283. – Арк.2.

[19] Табачник Д. В. Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.). – К.: Либідь. – С.269.

[20] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.283. – Арк.31.

[21] Соловйова В. В. Вказ. праця. – С. 172.

[22] ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.283. – Арк.17.

[23] Там само. – Арк.24, 27.

[24] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003. – С.102.; Соловйова В. В. Вказ. праця. – С.173.

[25] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – С.104.

[26] Революция на Украине по мемуарах белых. – Москва-Ленинград, 1930. – С.275.

[27] Лихолат А. В. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – С.95-96.

[28] Соловйова В. В. Вказ. праця. – С. 175.

[29] Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи історії української революції, 1917-1923 рр. – Львів, 1924. – Т. II. Кн. 5. – С. 8.

[30] Революция на Украине по мемуарам белых. – С. 380-382.

[31] Винниченко В. Відродження нації. – С.259.

[32] Соловйова В. В. Вказ. праця. – С.178.

[33] ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.5.

[34] ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.13. – Арк.13.

[35] Табачник Д. В. Україна на шляху у світ. Керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917-1996 рр. – К., 1996. – С. 138.

[36] Революция на Украине по мемуарам белых. – С.383.

[37] Соловйова В. В. Вказ. праця. – С.180.

[38] Борщак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. // Альманах „Червоної калини". – Львів, 1939. – С.108.

Игорь Дацкив
(Тернополь)

ДИПЛОМАТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ ПО ЗАЩИТЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ВО ВРЕМЯ ДИРЕКТОРИИ

В статье речь идет о приходе к власти Директории и возобновлении Украинской Народной Республики. Анализируется внешнеполитическое и внутреннее положение УНР, тактика большевистской Москвы относительно Украины, которая была направлена против признания ее государственного суверенитета, дипломатическая активность Директории со странами Центральной и Западной Европы и стремление украинцев к самостоятельному государственному существованию.

Ключевые слова: *дипломатия, Директория, Антанта, договор, переговоры.*

Igor Datskiv
(Ternopol')

DIPLOMATIC ACTIVITY OF UKRAINIAN NATIONAL REPUBLIC IN DEFENCE OF STATE SYSTEM IN DIRECTORY TIMES

In the article the question is about ascension to power the Directory, and recovering the Ukrainian National Republic. There is analysed Foreign-policy and internal position of UNR. Tactic of bolshevist Moscow in relation to Ukraine, that was directed against confession to it state sovereignty. The Diplomatic activity of Directory with countries of Central and Western Europe, and aspiring of Ukrainians to independent state existence.

Key words: *diplomacy, Directory, Atlanta, agreement, negotiations.*

УДК 94 (477.83/.86): 94 (498) „1919”

Андрій Королько
(Івано-Франківськ)

РУМУНСЬКА ОКУПАЦІЯ ПОКУТТЯ У ХОДІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ (травень – серпень 1919 р.)

У статті розглянуто дипломатичні і військові плани Румунії, Польщі, Антанти щодо захоплення південно-східної частини Галичини. Автором висвітлено перебіг наступальної операції „Покуття”, проведеної румунськими військами у кінці травня 1919 р., розкрито особливості становлення окупаційного режиму у краї, охарактеризовано непрості взаємини румунської і польської військової адміністрації щодо захоплених земель (червень-серпень 1919 р.).

Ключові слова: *Покуття, Антанта, окупаційний режим, військова адміністрація.*

На плечі молодої держави Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області Української Народної Республіки) впав увесь тягар українсько-польської війни 1918-1919 рр. Погіршилось становище для західних українців навесні 1919 р., коли на українсько-польському фронті відбувалися докорінні зміни в розстановці сил: з Франції сюди прибула 80-тисячна армія генерала Й. Галлера, сформована з польських військовополонених, колишніх австрійських солдатів і офіцерів. Ситуацію ускладнили втручання румунських військ на південно-східні кордони Галичини і окупація Покуття наприкінці весни 1919 р.

Важливим джерелом для дослідження означеної проблеми є мемуари. Серед праць такого характеру слід виокремити свідчення очевидців подій і спогади В. Бемка, М. Бурнадза, І. Велигорського та інших[1], які детально висвітлили перші дні окупації Покуття румунськими військами.

Певну інформацію почерпнуто з періодичних видань центральних і повітових органів влади та партійно-політичного життя ЗУНР, румунської влади на Буковині: „Покутський Вістник”, „Нове життя”, „Український прапор”, „Czernowitzer Morgenblatt”, „Allgemeine Zeitung-Tagblatt”. Джерелознавча цінність цього корпусу документів полягає в тому, що тут вміщувались матеріали про причини і перебіг наступу румунських військ на Покуття, становище краю після загарбання.

Незважаючи на те, що українсько-польська війна 1918-1919 рр. знайшла відображення у дослідженнях багатьох українських авторів: О. Добржанського, О. Карпенка, О. Красівського, М. Кугутяка, В. Литвина, К. Науменка, С. Макарчука, О. Павлишина та інших, проте мало надавалося уваги питанню румунської окупації Покуття 1919 р. у ході національно-визвольних змагань західних українців. Поглиблено займались вивченням цієї проблеми Костянтин та Володимир Кройтор[2], Микола Литвин[3], Іван Монолатій[4], а також румунський історик Марін Станеску[5].

Метою статті є комплексне дослідження румунської окупації Покуття у ході національно-визвольних змагань західних українців (травень-серпень 1919 р.). Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: охарактеризувати дипломатичні і військові плани Румунії, Польщі, Антанти щодо захоплення південно-східної частини Галичини; висвітлити перебіг наступальної операції „Покуття”, проведеної румунськими військами у кінці травня 1919 р., показати причини поразок українських збройних частин; розкрити особливості становлення окупаційного режиму у краї, простежити непрості взаємини румунської і польської військової адміністрації щодо захоплених земель (червень-серпень 1919 р.).

Румунська окупація Покуття стала результатом дипломатичних взаємин польського та румунського військового керівництва, а також Антанти. Дослідник Микола Литвин вважає, що у військовій сфері Польщі вигідною була агресивність Румунії щодо українців, бо це послаблювало південний відтинок фронту українсько-польської війни й відволікало немало військових і матеріальних ресурсів ЗУНР[6]. Тому вже на початку 1919 р. Варшава встановила тісні військово-дипломатичні стосунки з Бухарестом, куди скерувала військову місію генерала С. Лямезана (голова), майора О. Борка (військовий аташе) та ін. При командуванні румунського війська у Буковині було сформовано польське військове представництво. Поляки прагнули залучити військовий потенціал Румунії до спільних дій проти українців.

У свою чергу, Антанта побоювалась експорту більшовицької революції на захід, а тому вважала радянську Росію дестабілізуючим чинником, що заважала наведенню післявоєнного міжнародного порядку. Керівництво Антанти терміново вживало запобіжних заходів. На засіданні Ради Чотирьох 27 березня за участю Вільсона, Клемансо, Ллойд-Джорджа та Орландо головнокомандувач союзного війська маршал Фош рішучо заявив: „Щоб зупинити проникнення більшовизму, потрібно створити бар’єр з Польщі і Румунії, закривши Лемберзький прохід (захопивши Східну Галичину. – А. К.)” [7]. Керівництво держав Антанти пропонувало румунському прем’єр-міністру І. Братіану погодитися на створення спільного польсько-румунського антибільшовицького фронту. До того ж Польща в умовах складних перипетій українсько-польської війни домагалась від Румунії здійснення рішучих антиукраїнських військових акцій[8].

Румунські війська готувались захопити південно-східну частину Галичини. 13 січня 1919 р. генерал Я. Задік віддав наказ про введення стану облоги у Кіцманському, Заставнівському, Вашковецькому, Сторожинецькому повітах, тобто якраз у тих, які безпосередньо прилягали до Покуття. Ведучи підготовку до військової акції проти ЗОУНР, румунський уряд домагався рішучих репресивних заходів щодо тих, хто з румунською окупацією Буковини прибув до Галичини. Протягом другої половини квітня – початку травня 1919 р. за вказівкою Міністерства внутрішніх справ Румунії було дано розпорядження за № 291 всім постам, кожному жандарму, зокрема, підготувати списки осіб, „… які брали участь в політичному житті краю, а … особливо тих, що виїхали на Україну, визначити, чи вони увійшли там до війська, що роблять, чим займаються…”[9]. За вказівкою Міністерства внутрішніх справ префекти повітів, які безпосередньо прилягали до Покуття, зобов’язувались щотижня давати письмову інформацію про стан і настрої місцевого населення[10]. „Покутський Вістник” повідомляв про прибуття до Коломиї транспорту з буковинськими українцями, прогнаних з Буковини окупаційною румунською владою: „В неділю, дня 11 мая приїхав до Коломиї транспорт буковинських виселенців, зложений з 52 вагонів, де їхало 500 людий… Є се люди, усунені від дотеперішніх занять та прогнані румунами. Від сих наших братів, прогнаних з рідної землі румунським наїзником, довідуємося, як живеться нашим буковинським братам в тяжкій неволі. З цего й бачимо, що було би з нами, колиби до нас прийшов ворог. Багато українських народніх учителів усунено, а на їх місце прислано румунів, які нашої мови не знають…”[11].

Уряд ЗОУНР намагався застрахуватись від можливої агресії Румунії дипломатичним шляхом. Державний секретаріат ухвалив рішення не проводити мобілізацію „в цілі виступу оружно проти Румунії… із жаданням таких самих запорук із сторони Румунії”[12]. Але стривоженість української влади посилювалась, оскільки протягом кінця зими – початку весни 1919 р. спостерігалась концентрація румунських військ на пограниччі з Покуттям. Була здійснена спроба порозумітись через переговори з румунським генералом Я. Задіком стосовно узгодження кордонів держав. Прийнято наступне рішення: „Українські відпоручники мають удатися до Букарешту та вести переговори з румунським правительством в цілі управильнення тимчасових відносин між українською та румунською державою…”[13].

Отримавши згоду Антанти, румунський уряд дав розпорядження генеральному штабу розробити план військової операції щодо захоплення краю. Після затвердження плану під кодовою назвою „Покуття” король Фердинанд особисто інспектував війська. Відповідно до плану військової операції румунська армія повинна була перейти галицько-буковинське пограниччя і зайняти територію Східної Галичини між Карпатами і Дністром по лінії Надвірна – Отинія – Незвисько. Начальник румунського Генштабу генерал К. Презан наказував командуванню 8-ої дивізії, що „… Румунія безпосередньо зацікавлена в тому, щоб контролювати залізницю Чернівці – Коломия – Городенка, Коломия – Рахів – Сігет, якими здійснюється зв’язок між Буковиною і Трансільванією…”[14]. Він вимагав, щоб румунські війська уникали конфліктів з армією ЗОУНР, мотивуючи це тим, що нібито „… Румунія прагне підтримувати доброзичливі стосунки зі своїми сусідами”[15].

Для виконання операції румунські війська було поділено на три групи. Перша, центральна група, згідно з планом операції повинна була вести наступ у напрямку Неполоківці – Снятин – Коломия. Північна група здійснювала наступ в напрямку Киселів – Городенка – Незвисько. Південній групі, відповідно до диспозиції командування, було поставлене завдання вести наступ у напрямку Вашківці – Залуччя – Вижниця – Кути – Косів. Командувати операцією „Покуття” румунський генштаб доручив полковнику Г. Лічу[16].

Польський аташе 13 травня 1919 р. повідомляв у генеральний штаб, що на румунському кордоні українці мають невеликі сили: близько 1000 багнетів, 4 скорострільні і 8 гармат. Крім того, у запіллі в районах Заліщик – 1000, Снятина і Коломиї – по 500, Станиславова – 2000 багнетів, а також по 30-300 у повітах; разом не більше 6000 багнетів. У доповідній записці зазначалося, що 8-ма румунська дивізія піхоти генерала Я. Задіка на Буковинському фронті має три піхотні (по 2 тис. багнетів) та кінний і гарматний (16 гармат) полки. На інших напрямках Румунія має 4-ту, 9-ту і 10-ту піхотні та 1-шу кінну дивізії[17]. 22 травня 1919 р. Бухарест інформував польський генеральний штаб, що вранці наступного дня 8-а дивізія піхоти розпочинає наступ і на першому етапі операції має досягнути лінії Надвірна – Отинія – Городенка, а також захопити неушкодженими мости на Дністрі в Заліщиках і Нижневі[18].

Напередодні наступу румунських військ прикордонна стежа Снятинського повіту постійно рапортувала до Окружної військової команди Коломиї про пожвавлення на протилежній стороні кордону. У суботу, 3 травня 1919 р. румунський військовий розвідувальний літак розкинув над Коломиєю листівки, надруковані польською, німецькою та українською мовами, які залякували населення швидким приходом більшовиків: „… звідомлення були призначені для околиць, занятих большевиками, а заразом як осторога для нас, якщо ми би допустили в нашій державі до розвитку большевизму”[19]. За п’ять днів до загального наступу румунських військ на Покуття українська прикордонна варта у Снятині інформувала про мобілізацію румунських військ – замість прикордонників з’явилось багато кінноти, до того ж там перебував відділ польських уланів[20].

Готуючись до збройного виступу проти ЗОУНР, румунський генеральний штаб 22 травня 1919 р. в ультимативній формі вимагав від окружного військового командування Коломиї відвести свої війська від кордону з Буковиною до залізничної лінії Станиславів – Коломия: „Змушені необхідністю встановити зв’язок між буковинським і північно-трансільванським фронтами і з огляду на обставину, що цей зв’язок може бути установлений тільки через оволодіння залізничною лінією Коломия –

Мармарош-Сігет, наші окупаційні війська на Буковині отримали наказ вранці 24 числа цього місяця просунутися вперед і зайняти згадану залізничну лінію. Водночас верховне командування румунської армії видало інструкцію, щоб при виконанні цього чисто військового завдання ми оминали сутичок з вашими військами”[21]. Окрім цього, під виглядом боротьби з угорським комуністичним режимом румунський уряд зажадав від українців протягом 24 годин (за іншими даними – 12 годин[22]) передати у розпорядження румунського війська залізницю, „… усунути українські війська із залізничних шляхів (Снятин, Коломия, Хриплин, Делятин, Ясіня) та з повітів, лежачих при цих шляхах, бо вимагають того стратегічні румунські пляни проти Мадярів. Жадання своє оправдовує румунський комендант приказом своєї влади за згодою Антанти”[23].

Сучасники тогочасних подій засвідчують про неготовність українських військових формувань зупинити ворога на прикордонні, оскільки головна увага приділялась організації опору полякам на фронті в українсько-польській війні 1918-1919 рр.: „З початку вся увага Окружної Військової Команди в Коломиї була звернена на організування похідних куренів чи сотень для львівського фронту, та тим самим занедбано частинно забезпечення від румунів”[24]. Поручик Микола Бурнадз, який очолював третю сотню прикордонної сторожі у Снятині, повідомляв, що українські воїни в організації охорони рубежу були невишколеними, румунських прикордонників на буковинській стороні р. Пруту і р. Черемош було удвічі-тричі більше[25].

Ще одною причиною неорганізованості напередодні наступу румунських військ сучасники вважали військову диктатуру керівника Окружної військової команди у Коломиї Теодора Примака[26]. Не було спільної позиції місцевого українського військового командування після того, коли було повідомлено про наступ румунських військ. У ході обговорення на нараді Окружної військової команди у Коломиї міркування стосовно дислокації військових частин були різними. Одні вважали здійснити негайну загальну мобілізацію воїнів на українсько-румунському пограниччі. Інші ж навпаки висловлювались про неготовність зустріти ворога: „На цілім румунськім фронті від Городенки до Жабього (Верховини. – А. К.) є трохи більше як два куріні. По окопах самі новобранці…”. Дехто радив стягнути все військо і піти в гори, де мали б допомогти гуцули, на що інші перечили: „Там згинемо за тиждень з голоду, бо Гуцули самі голодують і вмирають”[27]. Важко було обрати правильний крок ще й тому, що Державний секретаріат військових справ ЗО УНР не прийняв відповідних дипломатичних чи військово-стратегічних рішень у вирішенні проблеми. Окружна військова команда зійшлася на тому, що збірним пунктом для евакуйованих частин мало стати с.Нижнів над р. Дністром (зараз село Тлумацького району Івано-Франківської області). Однак не вдалося зупинити військовий хаос: „З артилерійського Коша дві пушки майже без обслуги. Ледви дотяглись до Нижнева… Саперський склад із масою матеріялу, складом екразиту, кілька інших магазинів та складів, навіть харчеві склади – осталися для Румунів, бо навіть мріяти годі було про їх вивезення, коли підстаршини та стрільці ще з раня їх опустили, позабиравши вози та коні”[28].

24 травня 1919 р. румунські війська вторглися на територію Покуття. Державний Секретаріат віддав наказ військам УГА у Коломиї не чинити збройного опору і розпочати евакуацію. Румунські війська безперешкодно просувалися Покуттям, не зустрічали серйозного опору. Лише в Коломиї та декількох селах між окупантами і УГА відбулись незначні сутички. Украй незавидною була доля снятинського куреня прикордонної сторожі, яка фактично першою зустрічала наступ ворога. Її керівник сотник Небиловець замість того, щоб зі своїми військовими загонами здійснювати спротив, 24 травня 1919 р. увійшов до складу місії Державного секретаріату військових справ на чолі зі Степаном Витвицьким у переговорах з румунськими військами. А тому триста скорострілів опинились в руках ворога. Лише частина воїнів на чолі з чотарем М. Бурнадзом зуміла вирватись з лещат ворога і відступити до Коломиї. Натомість надзвичайно злагоджено діяв загін військових новобранців поручика Голоти, дислокований у Заболотові. Вирушивши до Коломиї, а потім і до Станиславова, цей загін зумів призупинити грабування польськими військовополоненими харчів, амуніції, озброєння. Успішно прорвалися до Нижнева прикордонний курінь городенківської військової залоги під керівництвом сотника Світлика та Буковинська сотня[29]. Військові частини у с.Нижнів Товмацького повіту очолив поручик Володимир Бемко.

Вістка про напад румунських військ спричинили загальну паніку серед населення Коломиї, а українські військові загони отримали наказ про евакуацію бойових відділів та державного майна. Першими з міста виступили похідні коші коломийських полків, загальним числом 15 старшин та 295 стрільців. Координувати відступ було доручено поручикам Максимові Микитюкові й Кардашеві[30].

До кінця травня 1919 р. фактично уся територія Покуття була окупована румунськими військами. Румунська періодична преса розглядала захоплення Покуття не як ворожий акт, а лише виключно для того, щоб встановити залізничне сполучення між Буковиною і Керешмезе (тепер селище Ясіня Рахівського району Закарпатської області), де б мали зупинитись румунські війська. Відповідно була підготовлена прокламація, яку розкидали з літаків у Коломиї та його околицях. У листівці стверджувалось, що румунська армія не вступила в Галичину, щоб вести війну з українською армією чи місцевим населенням. „Тому ми просимо, – вказувалось у прокламації, – всіх солдатів і цивільних осіб з зайнятої нами території добровільно здати всю зброю, амуніцію і інші військові матеріали і продовжувати виконувати свої щоденні заняття”.

Разом з тим окупаційна влада гарантувала поважати життя і власність всіх мешканців, котрі не чинитимуть актів ворожості; згідно зі старими крайовими законами під наглядом румунської армії буде надалі здійснюватися тутешніми чиновниками самоврядування[31]. Інша німецькомовна газета цитує повідомлення з газети „Vestea” про те, що справжньою метою окупації румунськими військами Покуття було надати допомогу Польщі у війні проти ЗО УНР: „… Цим було досягнуто довгоочікуване сполучення з польськими військами поблизу Станиславова, а не поблизу Коломиї. Завдяки окупації Покуття досягнуто сполучення Буковини з північним Мармарошем, котре для нашого майбутнього захисту є необхідним…”[32].

Реальна загроза нападу на південно-східні кордони західноукраїнської держави стали несподіванкою для керівництва ЗО УНР і поставили її в критичне становище. Ще напередодні румунської окупації Покуття на засіданні Державного Секретаріату 21 травня 1919 р. висувались різні пропозиції для виходу із непростої військово-політичної ситуації. Зокрема, С. Вітвицький пропонував капітулювати перед Румунією, яка „виступає з рамена Антанти”, Є. Петрушевич і К. Левицький надіялись утворити федерацію з Чехословаччиною, інші – „дати розпорядження місцевим органам залишатися на місці і перед силою уступити”[33]. Натомість українська влада УНР засудила військовий крок окупації румунами південно-східної частини Галичини. Про це свідчить нота протесту надзвичайного посла УНР в Румунії Юрія Гасенка міністру закордонних справ Румунії, підготовлена 28 травня 1919 р.[34].

Для керівництва окупованими землями румунською владою було утворено територіальний Комітет Покуття, який очолив Г. Лічу. Захопивши Покуття, румунські війська з’єднались зі своїми ж частинами, розташованими в Північній Трансільванії. Генеральний штаб призначив Я. Задіка комендантом групи військ, розташованих на Буковині, Покутті і в Північній Бессарабії. Через деякий час, 5 червня 1919 р., штаб 8-ої дивізії передислокувався з Коломиї до Чернівців.

28 травня 1919 р. після зустрічі командира 8-ої румунської дивізії генерала Я. Задіка з польським генералом Кралічеком вирішено створити спільне військове командування в Коломиї та цивільну адміністрацію. Наприкінці травня 1919 р. польське керівництво скерувало на Покуття свої частини. Повіти стали очолювати військові командири, які підпорядковувались територіальному Комітету. Ріка Дністер була поділена на сектори. Обговорено й порядок відступу румунської армії з Покуття[35].

Костянтин Кройтор стверджує, що румунська влада намагалась приборкати неправомірні дії поляків, які у ході відступу військових частин на Покутті намагалась перебрати у свої руки місцеву владу і звільнити з адміністративних посад українців. У відповідь румунським військовим керівництвом у трьох повітах Покуття префектами були призначені поляки, а їх заступниками – українці. В інших трьох повітах префектами призначено українців, а їх заступниками – поляків[36]. Зокрема, старостами українських повітів у Печеніжині став Геник, в Городенці – Г. Мартинець, у Косові – А. Лепкий[37].

Проведено розмежування сфер дій польських та румунських військовиків. Приміром, коли 31 травня 1919 р. польський командувач просив генерала Я. Задіка дозволити залишитися в Надвірній, то йому було відмовлено. Причина полягала в тому, що польські війська повсюдно сіяли страх та паніку, вбиваючи цивільне населення, а українці просили румунських військових „взяти під захист українську адміністрацію та її службовців на Покутті й на частині території на північний схід від Дністра”. Зважаючи на „… негідну поведінку офіцерів і нижніх чинів…” польської армії, місцеве населення просило румунських військовиків взяти під захист українську адміністрацію та її службовців не лише на Покутті, а й на частині території на північний схід від Дністра[38]. Невідомий дописувач часопису „Український прапор” повідомляв, що військова бригада Желіговського, зібрана з польських військових частин Добровольчої армії А. Денікіна, здійснювала ганебні пограбування місцевого населення, „починаючи з Буковинського кордону аж до румунсько-польського кордону коло Отинії, ні одно село, ні одно місточко не мало щастя не бути пограбованим синами „шляхотного” народу”[39]. Автор оригінально резюмував: „Але все це нічого супроти, що життю Українців під Румунами немає ніякої угрози. І в тому нещастю, яке Румуни принесли Українцям, вдариши в їх зади, є те щастя, що українське громадянство не зазнало того пекла мук, яке від Поляків терплять Українці в Самборі, Стрию, Станиславові і т.д.”[40]

У свою чергу, поляки були незадоволені тим, як веде себе румунська військова адміністрація на окупованій території. У доповідній записці від 27 червня 1919 р. на ім’я МЗС Польщі польський офіцер зв’язку поручик Городинський вказував, що румунська влада чим раз гірше ставиться до польського населення Покуття. Зокрема, комендант міста Коломиї капітан Міронеску називає польських солдатів бандитами. Румунські урядовці бояться українців, а тому з ними приятелюють, набирають на жандармську службу. Поляків усувають з чиновницьких посад, закривають польськомовні школи. Зараз Покуття є пристановищем для збору напіврозбитих українських військових частин, що є небезпечним для поляків[41].

Окупаційна влада увела в грошовий обіг румунську валюту – лей, скасувавши обов’язковий курс української гривні. Це призвело до скрутного матеріального становища населення краю: місцеві спекулянти за невигідним курсом розмінювали гривні на румунські леї (грошова вартість гривні знижувалась на 35-50%) [42]. Румунські військові реквізували усе майно після відступу військ УГА (склади зброї, амуніції, продовольства, залізничні потяги), створено спеціальні комісії в Коломиї, Отинії та Чернівцях, які зайнялися інвентариза-

цію та оцінкою усього пожитку. Проте більшість продовольства роздали місцевому населенню, а решту оприбуткували і вивезли до Румунії. Про це свідчить телеграма міністерства закордонних справ Польщі представникові в Бухаресті від 18 червня 1919 р. про становище на Покутті, окупованому румунськими військами. У ній вказувалось, що румунська влада не може призупинити на Гуцульщині більшовицькі і антипольські акції місцевого населення, зокрема виступи у Печеніжині і Косові. Водночас румуни реквізують військові та сільськогосподарські машини і без реєстрації вивозять на Буковину. Це не відповідає союзним намірам польсько-румунського співробітництва[43].

Думки сучасних українських істориків розходяться у тому, чи вважати румунський окупаційний лад жорстоким по відношенню до українства. Микола Литвин вважає, що на території Покуття румунська влада встановила жорстокий режим, заборонивши проводити збори та носити зброю, обмеживши пересування громадян, запровадивши цензуру преси. „Виховна" роль була покладена на армію, якій дозволили застосовувати реквізиції та жорстокі тілесні покарання[44]. Натомість Костянтин Кройтор стверджує, що румунська адміністрація відновила залізничний рух, стимулювала відновлення торгівлі, забезпечила нормальне функціонування лікувальних закладів, сприяла відновленню виробництва шляхом відміни митних зборів, забезпечила позику румунських банків. Завдяки вжитим політико-адміністративним заходам та своїм загальним діям румунська армія протягом трьох місяців утримувала стабільність на Покутті[45].

Після того, як 3 липня 1919 р. польські війська розпочали наступ проти армії ЗОУНР, румунське командування переглянуло дислокацію військ на півночі Бессарабії, Буковини та на Покутті й протягом 17-25 серпня 1919 р. евакуювало румунські війська з Покуття. На основі попередньої домовленості встановлено військовий кордон від с. Бабин на Дністрі до с.Яблуниця на Білому Черемоші[46]. Територія південно-східної частини Галичини опинилась у руках Польщі.

Отже, румунська окупація Покуття відповідала планам Антанти щодо стримування більшовизму, а Польщі була вигідною на завершальному етапі українсько-польської війни, оскільки відволікала на південному фронті немало військово-матеріальних ресурсів ЗО УНР. Захоплення південно-східної частини Галичини вважаємо доволі легким, оскільки румунські військові частини були підготовленими до такого кроку. Слід також визнати неготовність українських військових частин обороняти Покуття, оскільки головна увага була звернена на ведення українсько-польської війни на інших фронтах. Керівництво ЗОУНР не вжило рішучих дипломатичних і військово-стратегічних заходів у вирішенні проблеми. Окупація краю румунами була проявом спільних дій (хай і суперечливих) Польщі і Румунії (з відома Антанти) з метою ліквідації української державності в регіоні. Причому в умовах польсько-української війни, коли польська вояччина проявляла надзвичайну жорстокість у ставленні до українців, останні, порівнюючи двох окупантів, сподівалося, що один з них (румунський), можливо, буде менш жорстоким. Як засвідчують джерела, місцеве українське населення просило допомоги від румунської окупаційної влади, щоб припинити пограбування і здирства польських військовиків. Однак після завершення українсько-польської війни у ході румунсько-польських домовленостей у другій половині серпня 1919 р. Покуття опинилось під владою Польщі.

[1] Бемко В. Напад румунів на Покуття 24 травня 1919 / Володимир Бемко // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. – Філадельфія: Видання Комітету Коломиян, 1988. – 960 с. – С. 819-824; Бурнадз М. На українсько-румунському пограничу. Спомин / М. Бурнадз // Відновлення Української Держави 1918 року. Збірник матеріялів із поясненнями та вступним словом зладив Михайло Бажанський. – Дітройт, 1979. – С. 30-41; Велигорський І. З Городенки під Нижнів / Іван Велигорський // Там само. – С. 11-14; З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23-28 травня 1919 р. // Там само. – С. 14-30.

[2] Кройтор К. Проблема Покуття під час польсько-української війни / Костянтин Кройтор // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Вип. 6: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиції. – Львів, 2000. – 374 с. – С. 309-310; Його ж. Кройтор К. Румунська історіографія про Покуття в часи ЗУНР / Костянтин Кройтор // Ямгорів. Літературно-мистецький і краєзнавчий журнал. – Снятин: ПрутПринт, 2000. – Ч. 11-12. – С. 84-90; Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР / Володимир Кройтор // // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. На пошану професора Олександра Карпенка. – 2001. – Ч. 5 – –6. – С. 231-235.

[3] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 / Микола Литвин. – Львів: Інст. українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.

[4] Монолатій І. Коломия в часи Західно-Української Народної Республіки / Іван Монолатій. – Коломия, 2000. – 80 с.

[5] Stănescu, M. C. Operaţia Focuţia. Mai – august 1919 / M. Stănescu // Magazin istoric. – Bucureşti. – Ianuarie 1995. – P. 10-14.

[6] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919. – С. 368.

[7] Там само. – С. 369.

[8] Західно-Українська Народна Республіка, 1918-1923: Ілюстрована історія. – Львів – Івано-Франківськ: Манускрипт – Львів, 2008. – С. 356.

[9] Державний архів Чернівецької області. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1.

[10] Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР. – С. 232-233.

[11] Буковинські гаразди // Покутський Вістник. – 1919. – 15 травня; Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали / Олександр Добржанський, Володимир Старик. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – С. 407.

[12] Кройтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР. – С. 231.

[13] Нове життя. – 1919. – 14 березня.

[14] Покуття. Історико-етнографічний нарис. – Львів: Манускрипт – Львів, 2010. – 456 с. – С. 165.

[15] Stănescu, M. C. Op.cit. – P. 11.

[16] Західно-Українська Народна Республіка, 1918-1923. – С. 357.

[17] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919. – С. 370.

[18] Там само.

[19] Румунські звідомлення // Покутський Вістник. – 1919. – 8 травня.

[20] Бурнадз М. На українсько-румунському пограничу. – С. 33; Бемко В. Напад румунів на Покуття 24 травня 1919. – С. 821.

[21] Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали / Олександр Добржанський, Володимир Старик. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – С. 411.

[22] З румунської окупації // Український прапор. – 1919. – 8 серпня.

[23] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919. – С. 370; З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23-28 травня 1919 р. – С. 14.

[24] Бемко В. Напад румунів на Покуття 24 травня 1919. – С. 819.

[25] Бурнадз М. На українсько-румунському пограничу. – С. 32

[26] З румунської окупації // Український прапор. – 1919. – 8 серпня.

[27] З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23-28 травня 1919 р. – С. 15.

[28] Там само. – С. 16-17.

[29] Там само. – С. 19.

[30] Бемко В. Напад румунів на Покуття 24 травня 1919. – С. 822.

[31] Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1919. – 27 травня; Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали. – С. 413-414.

[32] Allgemeine Zeitung-Tagblatt (Чернівці). – 1919. – 4 червня; Добржанський О. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921). Документи і матеріали. – С. 414.

[33] Західно-Українська Народна Республіка, 1918-1923. – С. 357-358.

[34] Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали: у 5-х томах. – Івано-Франківськ: Місто – НВ, 2009. – Том 5: у трьох книгах. – Книга 1 / Укладачі: О. Карпенко, К. Мицан. – 2009. – С. 491-492.

[35] Кройтор К. Проблема Покуття під час польсько-української війни. – С. 309.

[36] Там само.

[37] Український прапор. – 1919. – 15 серпня.

[38] Кройтор К. Проблема Покуття під час польсько-української війни. – С. 310.

[39] Український прапор. – 1919. – 15 серпня.

[40] Там само.

[41] Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. Том 3. Книга 1. – С. 126-128.

[42] Український прапор. – 1919. – 15 серпня.

[43] Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали. Том 3. Книга 1. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2005. – 644 с. – С. 121-122.

[44] Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 / Микола Литвин. – С. 370-371.

[45] Кройтор К. Румунська історіографія про Покуття в часи ЗУНР. – С. 87.

[46] Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.) [Кол. моногр.] / В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 497.

Андрей Королько
(Ивано-Франковск)

РУМЫНСКАЯ ОККУПАЦИЯ ПОКУТЬЯ В ХОДЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ЗАПАДНЫХ УКРАИНЦЕВ (май – август 1919 г.)

В статье рассмотрены дипломатические и военные планы Румынии, Польши, Антанты относительно захвата юго-западной части Галиции. Автором раскрыто ход осуществления румынскими войсками наступательной операции „Покутье" в конце мая 1919 г., выявлены особенности становления оккупационного режима в регионе, охарактеризованы сложные взаимоотношения между румынской и польской военными администрациями на захваченных землях (июнь-август 1919 г.).

Ключевые слова: *Покутье, Антанта, оккупационный режим, военная администрация.*

Andriy Korol'ko
(Ivano-Frankivsk)

THE ROMANIAN OCCUPATION OF POKUTTYA DURING THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENTS OF THE WESTERN UKRAINIANS (May – August 1919)

The article examines the diplomatic and military plans of Romania, Poland and the Entente to capture the south-eastern part of Galicia. The author highlights the progress of the offensive operation „Pokuttya" conducted by the Romanian troops in late May 1919, reveals the peculiarities of the occupation regime in the land, and characterizes the difficult relationship of the Romanian and Polish military administration of the occupied land (June – August 1919).

Key words: *Pokuttya, the Entente, the occupation regime, the military administration.*

УДК 614.885+94 (477)

Сергій Кармалюк, Юлія Кармалюк (Чернівці)

СОЦІАЛЬНА ДОПОМОГА ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ ТА АРМІЇ УКРАЇНСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В 1919-1920 рр.

У даній статті розкриваються основні напрямки роботи комітетів Червоного Хреста в Україні в 1919-1920 рр. На базі значної кількості джерел зроблено огляд основних напрямів соціальної та фінансової діяльності комітетів Товариства, показано ключові чинники його фінансового забезпечення.

***Ключові слова**: комітети Червоного Хреста, дорадянська Україна, соціальна допомога.*

На середину 1919 р. українські землі були ареною кровопролитних боїв, і після ряду поразок влада Директорії поширювалась лише на частину Правобережжя. У зв'язку з такою ситуацією вирішення питання соціально-медичної допомоги як військам, так і цивільному населенню стало невідкладним для чинної влади. Однак варто зауважити, що часта зміна українських урядів (за період з грудня 1918 по червень 1919 змінилось чотири керівники профільного міністерства), а також нестача фінансів не дозволили Міністерству народного здоров'я та опіки в повній мірі зосередитись на цьому питанні. Тому проблема реальної допомоги усім потребуючим лягла на плечі недержавних організацій, зокрема земств, а особливо Українського Товариства Червоного Хреста.

В 1919 р. Український Червоний Хрест активно діяв на території, підконтрольній національному уряду. Відповідно до рішення установчого з'їзду почали утворюватись губернські філії товариства Червоного Хреста, основним завданням яких було надання допомоги усім, без національної та партійної приналежності.

Перед тим, як перейти до безпосереднього розкриття означеної теми, розглянемо, хто з дослідників в тій чи іншій мірі вивчав це питання. У вітчизняній науці проблему соціальної допомоги населенню досліджували С. Коник[1] та Я. Радиш, які висвітлили питання організації охорони здоров'я в період Гетьманату та доби Директорії. Частково це питання розглядали О. Колосова[2] в частині соціальної політики українських урядів періоду Гетьманату та УНР щодо безробітних, Л. Жванко[3], яка зосередилась на дослідженні питання охорони здоров'я та соціальної опіки в період Української Держави (квітень – жовтень 1918 р.) та Г. Журбелюк[4], яка дослідила питання підтримки селянства в добу Директорії. На певну увагу також заслуговують дослідження Б. Андрусишина[5], який присвятив свою працю історії робітничої політики українських урядів періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., наукова розвідка Л. Івченко[6], яка хоч безпосередньо і не стосується питання, що розглядається, однак дає нам певну інформацію щодо історії червонохрестного руху в Україні, а також дослідження І. Верховцевої[7], яке розкриває питання господарської й культурно-просвітницької діяльність земств Правобережної України у 1911-1920 рр. Досить важливим джерелом з досліджуваної проблеми є преса, передусім це газети, які видавались після 1917 р.

Варто зауважити, що в ситуації, яка склалась, керівництво Українського Червоного Хреста робило усе можливе, щоб насамперед стати повноправним членом Міжнародного товариства Червоного Хреста, зокрема приводилась у відповідність до міжнародних вимог діяльність як Головної управи, так і його місцевих філій. Наприклад, Подільський відділ Товариства відмовився брати кошти, які надходили від будь-яких конфіскацій і штрафів, оскільки це не відповідало принципам Червоного Хреста. Усі ці заходи були досить вчасними, тому що 14 вересня 1919 р. Кам'янець-Подільський відвідав Уповноважений Міжнародного Комітету Червоного Хреста А. Монтандон. Голова Українського товариства А. Вязлов провів з ним щирі переговори, роз'яснюючи ситуацію, яка склалась в УНР. У відповідь А. Монтандон висловив подяку і запевнив А. Вязлова, що Інтернаціональний Червоний Хрест зробить усе, щоб допомогти Україні[8].

Ця зустріч призвела до позитивного результату. Уже наприкінці вересня 1919 р. на станцію Гусятин прибув перший санітарний потяг, надісланий Женевським комітетом Міжнародного Червоного Хреста. Він призначався для допомоги українському населенню. Його персонал складався з 5 лікарів та 14 медсестер (усі іноземці) [9].

Досить значною була допомога, яку Червоному Хресту вдавалось зібрати на території, підконтрольній Директорії. Це було тим більш актуально, оскільки у вересні 1919 р. російський генерал Денікін оголосив УНР війну, і вона опинилась фактично в блокаді. Таке розгортання подій призвело до різкого збільшення кількості поранених і відповідно грошових витрат. Тому лише медичним департаментом Міністерства народного здоров'я та опіки протягом вересня на утримання шпиталів Червоного Хреста було виділено 600000 грн., 2000000 грн. отримав Проскурівський відділ Червоного Хреста. На ці кошти було обладнано кілька медично-санітарних установ, закуплено ліки та білизну. Головна управа УТЧХ виділила 4400000 грн. на закупівлю за кордоном ліків та білизни[10].

Значну допомогу армії надавало цивільне населення, особливо селяни. Крім того, Червоний Хрест на усій території УНР організував селян для забезпечення необхідними продуктами госпіталів. Його відділи не лише приймали пожертвувані продукти, а й здійснювали їх розподіл по лазаретах. Слід зазначити, що на той час

Головна управа Українського Червоного Хреста через окупацію Києва військами Добровольчої армії змушена була об'єднатись з своєю філією в Кам'янці. Сітка її місцевих осередків була не дуже чисельною і діяла лише в містах Києві, Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Новій Ушиці та Проскурові[11].

Крім селян, до допомоги Червоному Хресту, залучались різні громадські організації. Наприклад, при Подільському відділі Товариства мала свого представника „Спілка лікарських помічників, помічниць, акушерок". Значну допомогу надавала також церква, організовуючи з цією метою збори коштів на потреби Червоного Хреста[12].

На усій території України, підконтрольній Директорії, восени 1919 р. в масовому порядку відкривались харчо-перев'язочні та евакуаційні пункти. Так, 5 вересня подібний пункт було відкрито на залізничній станції Кам'янця-Подільського. Він був розрахований на 250 чол., і усі потребуючі щодня могли отримати там обід та чай. Завідувала цим харчовим пунктом студентка 5 курсу Київських вищих жіночих курсів Ліна. Товариство Червоного Хреста взяло під свій контроль проблему біженців, зокрема питання влаштування їх тимчасового побуту. Так, в Кам'янець-Подільському притулок для біженців розпочав працювати 12 жовтня в будинку №37 на Центральній площі. Там біженці могли переночувати при пред'явленні посвідчення від земляцтва. З моменту свого відкриття притулок вміщував щоночі подвійну норму біженців[13].

Продовжувала надходити для УНР і міжнародна допомога. Зокрема, до Могилева-Подільського прибула місія Червоного Хреста з Женеви в складі 30 чол. Делегація привезла значну партію медикаментів та медичного обладнання. Відчутну медичну допомогу УНР надав Американський Червоний Хрест. З США були прислані для потреб поранених козаків 6 вагонів медикаментів. Очолили американську місію Червоного Хреста професор Канзаського університету Райден та представниця Товариства Жане Іреньє. Американці планували організувати по всій Україні шпиталі, склади білизни та ліків[14].

У жовтні 1919 р., коли УНР опинилась у так званому "трикутнику смерті" і коли допомога українській армії та населенню була найнеобхіднішою, Український Червоний Хрест зазнав важкої втрати. 16 жовтня від тифу помер його організатор та керівник Андрій Вязлов[15].

Ранні морози 1919 р., нестача теплого одягу, медикаментів негативно відбились на становищі Української армії. Тому Червоний Хрест організував заготівлю необхідних речей. Уже наприкінці жовтня Головна управа підготувала до відправки на фронт партію білизни. В той же час Вінницький відділ Червоного Хреста організував в Ямпільському повіті дні Червоного Хреста. Як наслідок було зібрано значну суму грошей, борошна, зерна. Надавалась необхідна допомога і цивільному населенню. Так, Київський відділ Товариства згодився надати єврейському населенню, яке потерпіло від погромів, допомогу у розмірі 300000 крб.[16]

Але основна допомога для Червоного Хреста надходила з-за кордону. В середині жовтня представник Міжнародного Комітету Червоного Хреста майор Лоререя просив міністра здоров'я та опіки УНР Д. Одрину прислати в Чернівці свого представника, щоб він одержав для Української армії близько 12 вагонів різноманітного медичного вантажу. В той же час лікар Я. Окуневський повідомив Головну управу, що за рішенням керівництва Західної області УНР ним у Відні з допомогою Австрійського Червоного Хреста було сформовано дві санітарні місії для Галичини. Вони призначались для боротьби з пошестями, але оскільки Галичина окупована, то одну місію він направляє в Наддніпрянську Україну. Ця місія складалась з пересувного госпіталю на 200 ліжок, бактеріологічної амбулаторії, дезинфекційної колони та значної кількості медичного обладнання і ліків. До її складу входили також 4 лікарі, 10 санітарів і 7 дезинфекторів. Очолював місію лікар Д. Новак. Це була досить важлива допомога, бо в Україні лютувала тоді велика епідемія тифу. Її поширення змусило керівництво Червоного Хреста на чолі з виконуючим обов'язки голови лікарем Совачівим та Міністерства здоров'я і опіки на чолі з Д. Одриною звернутись до Міжнародного товариства Червоного Хреста та Міжнародного Санітарного Бюро з проханням допомогти в боротьбі з пошестю. Крім того, Головна управа Червоного Хреста відрядила свого представника до Відня для закупівлі на потреби українських шпиталів вакцини[17].

Продовжувалось активне міжнародне співробітництво на рівні національних відділів Червоного Хреста. Наприклад, у середині жовтня 1919 р. до Кам'янця прибула місія Польського Червоного Хреста в складі Ковнацького, Наркевича, Шашкевича. Вони мали зустріч з міністром здоров'я і опіки Д. Одриною щодо вирішення проблеми польських полонених. Польська делегація запропонувала також, щоб у Варшаві постійно перебував представник Українського Червоного Хреста. Крім того, центральний Женевський комітет Міжнародного Товариства Червоного Хреста прислав офіційний лист Українській місії в Австрії, в якому давалась висока оцінка діяльності Українського Червоного Хреста. Повідомлялось також, що усі його співробітники отримали наказ усюди допомагати українцям. Також було порушено питання про прийняття Укрхреста до складу Міжнародного Товариства. Проте бажаних результатів воно не дало[18].

На початку листопада 1919 р. під контролем Директорії залишилась невеличка ділянка території навколо Кам'янець-Подільського. Саме тут зосередилась діяльність Головної управи то-

вариства Червоного Хреста. Загальні збори Головної управи Українського Червоного Хреста відбулись 9 листопада в приміщенні Кам'янець-Подільського державного українського університет. Було обговорено такі питання: 1) звіт про діяльність Головної управи Червоного Хреста за минулий рік; 2) про проведену роботу за місяць; 3) про майбутнє Головної управи Червоного Хреста; 4) вибори нових членів. На цих зборах було обрано головою УТЧХ В. Ніковського. Через деякий час його замінив І. І. Холодний[19].

Щоб збільшити грошові надходження для допомоги потерпілим, Товариство Червоного Хреста 8 листопада 1919 р. влаштувало в Українському клубі концерт і виставу. Виручені кошти було витрачено на користь харчо-перев'язочного пункту. Крім того, з подання Головної управи прийнято рішення збирати податок на користь Українського Червоного Хреста із залізничних та театральних квитків, вистав, закордонних паспортів, ресторанів[20].

У другій половині листопада 1919 р. польські війська зайняли Кам'янець-Подільський. В місті залишився лише Уповноважений Українського уряду, але Головна управа Червоного Хреста продовжувала ще деякий час функціонувати. Протягом грудня 1919 р. нею було організовано санітарний загін для допомоги хворим та пораненим козакам, які були залишені на одній з фабрик м. Дунаївці. Головна управа Товариства організовувала також дезинфекційну колону для допомоги мирному населенню. Вона розпочала свою роботу 24 грудня [21].

Надходила посильна допомога хворим воякам Галицької армії. Наприклад, в середині грудня 1919 р. в Жмеринку прибув санітарний потяг, споряджений Одеським відділом Червоного Хреста. Він мав великі запаси ліків, його лікарі та медсестри одразу ж почали надавати допомогу хворим українським воякам. Також було встановлено контакт між українськими лікарями та Червоним Хрестом Добровольчої армії (колишній Південхрест). Це дало можливість відправити частину хворих козаків до госпіталів, а в місцях їхнього скупчення встановлено дезинфекційну камеру[22].

В 1920 р. на підконтрольній радянській владі Україні продовжували діяти як філії РТЧХ, так і Український Червоний Хрест. Але фактична відірваність Росхреста від Москви і його борги перед державними установами УСРР (6 млн. крб.) поставили Росхрест в повну залежність від радянської влади в Україні. Діяльність цієї організації підтримувалась лише тому, що його лазарети обслуговували Червону армію. На думку Вищої санітарної інспекції №3 в Росії Червоний Хрест, на відміну від України, втратив своє нейтральне становище, а тому, мовляв, Укрхрест є потенційно небезпечнішим. Отже, Червоний Хрест взагалі не потрібен Радянській республіці. ЦК КП (б) У прийняв цю рекомендацію до відома і на своєму засіданні 29 березня 1920 р. постановив Червоний Хрест розпустити. Рішення підписав секретар ЦК КП (б) У Рафаїл[23].

Виходячи з вищенаведених фактів, слід зазначити, що повнокровна діяльність Українського Червоного Хреста була можлива лише на території УНР. Проте під контролем Директорії перебував тільки Кам'янець-Подільський з округою. В такій ситуації Головна управа Червоного Хреста звернулась із проханням до населення повідомляти їй про тих хворих, які лежать в приватних помешканнях без жодного нагляду[24].

На початку 1920 р. в УНР розпочалось формування національних комітетів Червоного Хреста. Зокрема, в середині січня українськими поляками була створена організація Польський Червоний Хрест. Її головою обрано А. В. Потоцького. Комітет мав відкрити в Кам'янці шпиталь для солдатів і офіцерів Польської армії. Паралельно проходила організація Кам'янецького єврейського товариства „Червоного Маген-Давида". Основна його діяльність мала зосередитись на обслуговуванні хворих євреїв. Для цього було набрано штат сестер та братів милосердя[25].

Продовжувала активно працювати Головна управа Українського Червоного Хреста. Наприклад, сформований нею резервний загін в складі 1 лікаря, 2 лікарських помічників та 8 сестер милосердя надав допомогу 27 особам за викликом. Лікарсько-харчовий пункт за місяць роботи видав 304 сніданки, 554 обідів, 349 вечерь. Крім того, при цьому пункті діяла амбулаторія та дезинфекційна камера, яка продезинфікувала 36 помешкань. На прохання Трудсоцзабезу Головною управою Червоного Хреста була надано допомога в обладнанні пологового будинку необхідними речами на 10 ліжок[26].

Червоний Хрест активно допомагав і армії. Для збільшення грошових надходжень періодично друкувались агітаційні статті із закликом вступати в члени Товариства. 4 квітня 1920 р. Головна управа звернулась до громадян м. Кам'янця з проханням робити пожертвування для організації Великодніх свят хворим, пораненим козакам та інвалідам армії УНР. Укрхрестом було відправлено також значну санітарну допомогу на фронт, бо були випадки, коли поранених солдатів перев'язували не бинтами, а газетним папером [27].

У 1920 р. Червоний Хрест основну увагу зосередив на допомозі цивільному населенню. Головна управа висунула на перший план допомогу дитячим притулкам, біженцям, іншим жертвам громадянської війни. У відповідності до цих вимог Подільський відділ Товариства взяв на своє утримання два дитячих притулки – хлопчачий та дівочий. Для забезпеченням їх необхідною кількістю харчів, місцевий Червоний Хрест провів з 7 по 12 липня квартовий збір коштів. З цією ж метою було влаштовано виставу та гулянку. На початку літа Укрхрест почав відкривати дитячі їдальні, і на кінець червня їх лише в Кам'янці було 11. Проводилась також боротьба з епідеміями. За повідомленням преси, кожен бажаючий щодня, крім вихідних, з 4 до 6 години в Інституті віспи Українського Товариства Червоного Хреста міг отримати детрит[28].

На звільненій в результаті наступу українсько-польської армії від більшовиків території України почали відновлювати свою роботу місцеві осередки Червоного Хреста. Наприклад, 27 травня 1920 р. знову запрацювала Вінницька філія Товариства. На її утриманні перебували три шпиталі, проте усі вони були сплюндровані та пограбовані. Допомогою біженцям та інтернованим займались закордонні комітети та місії Червоного Хреста. Так, при Українській дипломатичній місії у Варшаві було створено комітет Червоного Хреста під керівництвом Л. Михайлової. В його функції входила організація допомоги всім тим українцям, які її потребували. Близько 6000 лір передав через Українську місію на потреби мирного населення Італійський Червоний Хрест. Надходила матеріальна допомога і з США. А 3 липня 1920 р. до Кам'янця прибуло 16 вагонів санітарного майна, надісланого Міжнародним Червоним Хрестом для населення України[29].

Значна увага приділялась санаторному будівництву. Наприклад, місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста звернулась до керівництва Укрхреста з пропозицією створити на Поділлі санаторій для хворих легеневими хворобами. Обґрунтовувалось це прохання тим, що Подільське повітря за своєю цілющістю прирівнювалось до повітря Швейцарських Альп. Санаторій мав бути українським, а обслуговуючий персонал – швейцарським.[30].

Восени 1920 р. в результаті наступу більшовицьких військ становище в УНР стало надзвичайно складним. Але Червоний Хрест продовжував працювати. Так, 17 вересня 1920 р. в Кам'янці-Подільському було відкрито безкоштовну амбулаторію. При ній проводилось віспощеплення, а також працювали кабінети: хірургічний, гінекологічний, урологічний, офтальмологічний, дитячий, внутрішніх хвороб, венеричний та зуболікувальний. Крім того, діяла аптека і перев'язочна[31].

Отже, революційні події 1917 р. в Україні покликали до життя Українське товариство Червоного Хреста (УТЧХ). Протягом 1919-1920 рр. в Україні була створена власна потужна система органів Товариства, за короткий час вдалось відкрити цілу сітку місцевих осередків, амбулаторій, аптек, санаторіїв і облаштувати значну кількість шпиталів. Основну допомогу Український Червоний Хрест надавав цивільному населенню а також діючій армії. Український Червоний Хрест зберіг свій нейтралітет, і до нього з однаковою повагою ставились як уряди УНР, так і УСРР. Укрхрестом було встановлено контакти з Міжнародним осередком Товариства, який дав високу оцінку його діяльності, і якби не політичні перипетії, він, безперечно, зайняв би належне місце в об'єднанні національних комітетів Червоного Хреста.

[1] Коник С. Державне управління охороною здоров'я в період Гетьманату та в добу Української Народної Республіки (1917-1920 рр.) / С. Коник, Я. Радиш // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2003. – №4. –С.24-34.

[2] Колосова О. О. Організація охорони здоров'я та соціального забезпечення населення України в часи правління національних урядів 1917-1920 років [Електронний ресурс] / О. О. Колосова. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/…2/021-28.pdf

[3] Жванко Л. М. Соціальні виміри Української держави (квітень – грудень 1918 р.) / Л. М. Жванко. – Х.: Прапор, 2007. – 224 с.

[4] Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. / Б. Андрусишин. – К.: Федерація професійних спілок України, 1995. – 192 с.

[5] Журбелюк Г. В. Соціальна підтримка селянства Поділля в добу Директорії / Г. В. Журбелюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С.91-99.

[6] Івченко Л. Український Червоний Хрест в Києві (1941-1942) / Л. Івченко //Матеріали до історії Української Медицини. – Чикаго: Видавництво УЛТПА, 1988. – Т.2. – С. 132-151.

[7] Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911-1920 рр.) [Електронний ресурс]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / І. Г. Верховцева. – Черкаси, 2004. – Режим доступу: http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_510.html

[8] Акодус Я. Краткий очерк Советского Красного Креста / Я. Акодус. – М.: Медицина, 1958. – 127 с.

[9] Україна. – 1919. – №47.

[10] Там само. – №22; №23.

[11] Там само. – №28; №29.

[12] Там само. – №16; №40.

[13] Там само. – 1919. – №30; №50; №54.

[14] Там само. – №47; №48.

[15] Там само. – №54.

[16] Новини УНР. – 1919. – №3.

[17] Там само. – №8.

[18] Україна. – 1919. – №54; №57.

[19] Івченко Л. Вказ. праця. – С.140.

[20] Україна. – 1919. – №80; №90.

[21] Наш Шлях. – 1919. – №20.

[22] Там само.

[23] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – С.18, Арк. 23-24, 28; С. 160. – Арк. 7.

[24] Подольский Край. –1920. –№467; Наш Шлях. – 1920. – №5.

[25] Наш Шлях. – 1920. – №15.

[26] Наш Шлях. – 1920. – №29; Вісті. – 1920. – №22.

[27] Наш Шлях. – 1920. – №69; №73.

[28] Наш Шлях. – 1920. – №133; Подольский Край. – 1920. – №510; №515.

[29] Наш Шлях. – 1920. – №40; №102.

[30] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – С. 18. – Арк. 26.

[31] Подольский Край. – 1920. – №590.

Сергей Кармалюк, Юлия Кармалюк (Черновцы)

СОЦИАЛЬНАЯ ПОМОЩЬ ГРАЖДАНСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ А ТАКЖЕ АРМИИ УКРАИНСКИМ ОБЩЕСТВОМ КРАСНОГО КРЕСТА В 1919-1920 гг.

В статье раскрываются основные направления работы комитетов Красного Креста в Украине в 1919-1920 гг. На базе значительного количества источников сделан обзор основных направлений социальной и финансовой деятельности комитетов Общества и показано ключевые факторы его финансового обеспечения.

Ключевые слова: *комитеты Красного Креста, досоветская Украина, социальная помощь.*

Sergii Karmalyuk, Yuliya Karmalyuk (Chernivtsi)

SOCIAL ASSISTANCE OF THE UKRAINIAN RED CROSS SOCIETY TO THE CIVILIAN POPULATION AND AZZRMY IN 1919-1920.

In the article we investigate the formation and main aspect of activities of Red Gross department in the pre-soviet Ukraine (1919-1920). On the basis of the analysis of a great number of data we envisage the forms and methods of financial activities for giving help.

Key words: *Red Cross Committee, pre-soviet Ukraine, giving help.*

УДК 94: 655. 41 (477) „1920 / 1930”

Валентина Молоткіна (Переяслав-Хмельницький)

ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ КОНТРОЛЮ (ЦЕНЗУРА) ЗА ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті аналізуються основні види цензури за друкованими виданнями радянської України в 1920-1930-ті рр.

Ключові слова: *бібліотека, видавництво, видавнича справа, друкована продукція, ідеологія, книги, література, цензура, контроль.*

Протягом 1920-1930-х рр. в умовах формування тоталітарного суспільства поступово сформувалась державна цензурна система – Головполітосвіти, Всеукраїнського державного видавництва, Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліту), Центрального управління у справах друку (ЦУСД), яка у своїй діяльності спиралася на систему Наркомосу та Державного політичного управління (ДПУ). Ця структура запроваджувала різні види радянської цензури для систематичного нагляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

У вітчизняній історіографії принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю радянської України знайшли відображення у дослідженнях таких науковців, як: В. Батюх, Т. Стоян, М. Тимошик, О. Федотова[1]. Поглиблено вивчають радянську цензуру у видавничій справі й російські вчені А. Блюм, Т. Горяєва[2] та ін.

У пропонованій статті автор ставить за мету з’ясувати, які основні види цензури запроваджувала радянська влада в 1920-1930-ті рр. для встановлення партійно-державного контролю над видавничою справою України.

Найкращим способом не допустити до друку „таємних або „шкідливих” для держави” матеріалів була попередня цензура – ідеологічний тиск та вплив. Та при своїй великій ефективності ця форма цензури потребувала значної кількості працівників і матеріальних ресурсів. В основному, політрецензентами ставали номенклатурні працівники Наркомосу УСРР[3].

Організація попередньої цензури в радянському суспільстві відбувалось шляхом переговорів з редакціями та видавництвами, введенні в їх склад „підходжих осіб і вилучення неприйнятних”[4]. Як зазначає В. А. Батюх, саме ж здійснення попередньої цензури було поділене на три ступені, і вся друкована продукція проходила їх навіть при перевиданні[5].

Цензурі підлягали рукописи, коректурні відбитки (гранки) і сигнальні екземпляри. В редакціях та видавництвах існували чіткі інструкції відносно цензурування матеріалів, рекомендації ЦУСДу з ідеологічних питань та ін. Керівники видавництв, що призначались з числа важливих партійних працівників, та редактори-„висуванці” піддавали тексти жорсткій ідеологічній правці. Відповідальний працівник редакції міг змінювати в авторському тексті „ідейно неповноцінні” місця та видаляти „непотрібні уточнення”. Якщо автору не подобались виправлення або заборони, зроблені редакторами, то він міг передати рукопис керівництву редакції (головному редактору або директору видавництва), а там уже вирішувалось – залишати початковий авторський задум, чи виправлений редактором текст. Після редакторського втручання текст надсилався до цензора, який напроти небажаних місць ставив ледве помітні штрихи олівцем (після закінчення процедури штрихи обов’язково стирались гумкою). Усні зауваження викладались представнику редакції чи видавництва, а той вже власноручно робив купюри-вилучення чи виправлення[6]. Після всіх цих операцій цензурний орган ставив відповідну візу – печатку (на рукописах – „Розголошення військової чи державної таємниці немає”, на гранках – „Дозволяється друкувати”, на сигнальних екземплярах – „Дозволяється в світ”) [7].

З роками для редакторів вироблялися неписані правила, які визначали зміст і характер їхньої щоденної роботи. Переконливе документальне свідчення про те, в яких умовах доводилося працювати радянським редакторам, залишив Сергій Єфремов в одному із записів свого щоденника за 1928 рік. У записі від 9 жовтня йдеться про підготовку до друку у видавництві „Книгоспілка” кількатомного видання творів Михайла Коцюбинського. „Коли видавничий редактор А. Лебедь уже розробив план роботи над багатотомником, відредагував текст перших трьох томів та підготовлені до них упорядниками примітки, керівництво видавництва раптом постало перед необхідністю запросити до редакції когось із комуністів. На здивоване запитання редактора: „Для чого?”, – йому відповіли: – „Це вимагає загальна політика. Всюди треба комуніста для духу”. А. Лебедь, який за кілька місяців копіткої праці виконав увесь масив творчої і чорнової роботи, мусив погодитися на запрошення фіктивного редактора. Таким став … секретар Київського парткому Ю. Демченко. Він протримав у себе кілька місяців рукопис, а далі, признавшись, що не має часу навіть переглянути матеріал, повернув рукопис до видавництва. Тоді запросили ще одного редактора-комуніста – О. Лакизу”[8]. „Коли Лебідь поглянув на повернений від нього матеріал, то побачив, що редактором значиться вже Лакиза, а його, Лебедя, ім’я просто викреслено, хоча всю роботу зробив він, а не Лакиза. Спочатку здавалася справа дуже простою: Лакиза продає себе – бере гроші і дає ім’я; але він так вже розіпсів, що вирішив просто одтіснити справжнього редактора, на себе надіти його личину. Лебедь запротестував, видавництво почало викручуватись: „Хіба вам не все одно. Адже гроші за редакцію ви одержите… А Лакиза – він же тільки політичний наглядач”. – „Ну, то напишіть: під редакцією Лебедя і під політичним наглядом Лакизи”, – запропонував Лебедь. – „Ну, ви говорите дурницю!” – образилися видавці”[9].

В процесі підготовки до друку будь-який текст піддавався суттєвій деформації, або й взагалі не друкувався. Так, у січні 1929 р. було видано накази по видавництвах УСРР, найперше в ДВУ і „Книгоспілці”, не приймати до друку жодних матеріалів від С. Єфремова, звинуваченого по „справі Спілки визволення України (СВУ)” [10].

Після реорганізації Укрголовліту в 1931 р. попередній контроль почали здійснювати уповноважені Головліту при видавництвах, редакціях періодичних видань, друкарнях, радіомовних організаціях, головних поштамтах, митницях тощо[11]. Порядок проходження попереднього контролю творами друку майже не змінився. Так, 1 липня 1932 р. начальник Головліту П. Мальцов, ознайомившись з рецензією видавництва „ЛІМ” на книгу Г. Еріка „Зустріч”, не заперечував проти друку, але просив бути пильним при редагуванні літератури з національного питання[12].

У постанові №109 від 22 квітня 1933 р. „Про порядок здійснення попереднього та наступного контролю творів Леніна і Сталіна та творів керівних працівників ВКП (б) і радянського уряду” пропонувалося уважно перевіряти правильність перекладу, звіряти з оригіналом[13].

Також до текстів творів вносилися суттєві правки. Наприклад, 2 серпня 1933 р. відбулося засідання колегії НКО УСРР з перегляду підручників, яке проводив А. Хвиля. Розглядався посібник з літератури для VII класу, написаний В. Коряком. Комісія запропонувала переробити матеріал про І. Франка, скоротити та відредагувати окремі місця з „Псалом залізу” і „Сонячних кларнет” П. Тичини, вилучити прізвища Браницького, Бібікова, Волконського, Рєпіна з творів Т. Шевченка[14].

На редактора чатувало й багато інших несподіванок. Тематичні плани видань для кожного видавництва мусили починати з тих видань, які орієнтували винятково на ідеологічне обслуговування партійних цілей. Це були твори, присвячені виконанню рішень чергового партійного з’їзду, чергової річниці від дня народження Леніна, дня утворення комуністичної партії. Для редагування таких рукописів призначали тих редакторів, які мали не лише багатий практичний досвід, а й високу „ідеологічну підкованість”. Звісно, такі твори не просто включали до тематичних видавничих планів в директивному порядку, а й посилено контролювали на всіх етапах їхнього проходження могутнім партійним, ідеологічним апаратом поза межами видавництв. „Політичну пильність” й „ідеологічну чистоту” мали забезпечувати не лише рецензенти тих навчальних закладів, де виконували ці роботи, а й так звані зовнішні рецензенти, імена яких забороняли розголошувати[15].

Дозволи Головліту на друк рукопису того чи іншого видання були дійсними протягом трьох місяців, після чого їх мали поновити. Уповноважені при видавництвах ретельно стежили за дотриманням цієї норми. Інспектори Головліту, здійснюючи наступний контроль, знайомилися з усіма рецензіями на твір, а не лише одного політредактора. Головліт отримував перший примірник книги для ознайомлення[16].

Під таку загальну схему попередньої цензури потрапляла переважна більшість друкованої продукції. Винятки складали деякі періодичні інформаційні видання, для яких існувала лише наступна цензура.

Інший вид цензури – наступний або каральний – поставав більше як метод впливу та стримування суспільних ідей і думок, що не відповідали ідеї радянського життя. В 1920-1930-х рр. поняття каральної цензури набуло буквального значення, оскільки в роботі Головліту і його місцевих органів на колегіальних умовах брали участь представники ДПУ / НКВС / КДБ, що засвідчувало неминучість покарання за розголошення певної інформації. Більше того, між двома відомствами були встановлені тісні контакти щодо санкцій відносно авторів-порушників, тиражів видань, окремих екземплярів, що вимагають вилучення й утилізації та ін. Потрапляючи під наступну цензуру, друкована продукція або вилучалась з обігу цілком, або ж окремими тиражами[17].

Каральна цензура працювала, керуючись не лише нормативною секретною базою ЦУДу, а також вказівками партійно-державних органів. Тому кожен автор, редактор, видавництво прагнули отримати найповнішу інформацію про заборони, щоб не потрапити в руки органів держбезпеки. Порушення заборон, як правило, мало такі наслідки: „закриття видавництв або окремих видань, скорочення тиражу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб"[18]. Так, 1929 р. вийшла постанова Колегії НКО №545, якою обумовлювалося припинення роботи видавництв „Космос" і „Слово" з подальшою їх ліквідацією в місячний термін[19]. Пояснення з приводу закриття видавництв наводилося у постанові ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р.[20] та підготовленому на її основі 9 січня 1930 р. розпорядженні народного комісара освіти М. Скрипника „Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі „Космоса"[21], де вказувалось, що „ідеологічно чужі дитячі казки Г.-Х. Андерсена видані харківським приватним видавництвом „Космос" є шкідливими, оскільки вони не вписувались в завдання соціалістичного виховання"[22]. До осіб, причетних до появи згаданих видань, були „вжиті заходи". Так, голові ДНМК Наркомосу Ястржембському та голові Кваліфкому Езерському були винесені догани й знято із займаних посад; голові Наукпедкому соцвиху Соколянському та начальнику Головліту наркому освіти Фалькевичу оголошено догани; політредакторам Головліту Кияжанському, Грабовському, Сеніку та завідувачу Окрліту Когану – винесено суворі догани. Заступника начальника Головліту Латинського „за сприяння виходу і залучення до співробітництва в редагуванні казок приватного видавництва „Космос" політредакторів Головліту та за персональну участь у підготовці казок Гауса" та політредактора Михайлову виключено з партії. Також були звільнені з роботи директор Інституту педагогіки Попов та ряд наукових співробітників. А власника закритого видавництва „Космос" Гесена притягнуто до судової відповідальності[23].

У січні 1932 р. з'явилася постанова Партконтролю ЦК КП (б) У на книгу Є. Черняка „Листи з чужих країв", яка розповідала про переваги капіталізму над соціалізмом, захищала „фашистський режим" Ю. Пілсудського. Її рецензентом був Ю. Озерський, а „…колишній завголовліту тов. Калюжний знав про те, що на цю книжку є різко негативна рецензія одного із політредакторів, робітника-висуванця про те, що її, як шкідливу, видавати не можна"[24]. Директор видавництва „ЛІМ" С. Пилипенко, головний редактор М. Яловий, редактор І. Лакиза видали її за старою візою Головліту. Рішення ПК ЦК КП (б) У було надзвичайно категоричним: „… за соціал-фашистську апологетику капіталістичного ладу, за протаскування політично шкідливих, по суті, соціал-фашистських ідей, поглядів, тов. Калюжного, колишнього керівника Головліту, за антипартійне ставлення до покладених на нього партією зобов'язань на одній з відповідальних ділянок ідеологічного фронту – виключити з партії"[25].

У „Зведені №1 найважливіших вилучень, затримок і конфіскацій, зроблених органами Головліту України" від 28 січня 1937 р. чітко вказані ті каральні заходи, які застосовувались до „порушників": „В газеті „Колхозник Запорожья" слово „Політбюро" секретарем редакції в шкоду викривлено в „Поліцейбюро". Цензором виправлено. Секретар редакції знятий з роботи; справа про нього передана до НКВС. В газеті „Сталінським шляхом" (Остропільський р-н, Вінницької обл, УРСР) №148 доповідь т. Сталіна на Надзвичайному 8-му з'їзді Рад починалась так: „Конституція СРСР це пуста обіцянка, обман, „потьомкінське село". Цей відверто контрреволюційний випад класового ворога був вилучений. Проводиться розслідування для встановлення винних"[26]. За те, що 10 лютого газета надрукувала рішення Харківського обкому партії від 29 січня 1933 р., яке на цей час вже було засуджене як хибне через недостатню партійну критичність, з формулюванням „за безвідповідальне ставлення колективу редколегії до своїх обов'язків, що призвело до антипартійних дій», був звільнений з посади редактор газети „За культурну революцію" П. Кияниця[27], 12 лютого його виключили з партії[28], а в липні 1933 р. розстріляли.

Починаючи з кінця 1930-х років, Головліт постійно проводить огляди видавничих верстов, результати яких у письмовому вигляді передавалися до ЦК комуністичної партії. В такий спосіб продовжувалися пошуки ворожої пропаганди, відстежувалися „неправильні", чи „помилкові" думки науковців, прорахунки й політична незрілість видавців. Новоявлені цензори з хворобливою підозрілістю, абсурдною прискіпливістю шукали „загрожуючий безпеці держави" негатив[29].

Керівникам видавництв все більше надсилали надто важливі з ідеологічної точки зору папери з позначкою „таємно": про вилучення з бібліотек виданих раніше творів авторів, про недопущення до розгляду будь-яких рукописів конкретних авторів, про нерозголошення через засоби друку конкретних фактів, про заборону згадувати в будь-якому контексті імена „найлютіших ворогів радянської влади" – Володимира Винниченка, Дмитра Донцова, Сергія Єфремова, Володимира Кубійовича, Богдана Лепкого, Андрія Любченка, Євгена Маланюка, Івана Огієнка, Миколи Хвильового, Євгена Черкасенка. На значну частину імен діячів української науки, літератури, мистецтва навішуються ярлики „українських буржуазних націоналістів". Це означало автоматичне вилучення їхніх книг із бібліотечних фондів, книгарень й подальшу заборону видавати[30]. Репресії не лише за реальну опозицію, але й за нескоєні злочини мали на меті залякати працівників культури, унеможливити творчі ініціативи, непередбачені партійною верхівкою[31].

Однією з форм викреслення з історії імен викритих партією „ворогів народу", яку широко запроваджували цензурні відомства, особливо в 1920-1930-х роках, стало ретельне заклеювання цупким папером окремих рядків змісту тих поодиноких видань, які спрямовувалися у спецфонди. У змісті деяких наукових збірників ретельно заклеювали цупким папером чи замальовували чорнилом окремі рядки. На тих рядках зазначені прізвища й назви статей авторів, які пізніше були репресовані радянською владою, а отже, заборонені для згадування у відкритій пресі. Заборонялася і їхня творча та наукова спадщина, навіть якщо вона не мала до політики жодного стосунку[32]. Аркуші з такими статтями в самому збірнику вирівались.

Такий щільний цензурний контроль призвів до виникнення самоцензури. Вплив так званого „внутрішнього цензора" кожен автор відчував безпосередньо в процесі написання, тому що кожен образ, кожну думку і кожне слово він перевіряв – пройде це цензуру чи ні. Як зазначає Т. М. Горяєва, самоцензура була одним з характерних проявів деформації громадянського суспільства. Однак саме в умовах радянського режиму самоцензура набула великого масштабу, вразивши не лише масову свідомість, але й більшу частини творчої інтелігенції, що завжди співвідносила зміст тексту на авторському аркуші з ймовірністю його публікації[33].

Російський дослідник цензури А. В. Блюм виділяє п'ять рівнів контролю, а саме: самоцензуру, редакторську цензуру, головлітівський контроль, каральну цензуру органів таємної політичної поліції (ДПУ / НКВС / КДБ), ідеологічну цензуру[34].

Ідеологічна цензура здійснювалась партійним керівництвом. Воно вирішувало долі авторів та їхніх творів, а також видавництв, журналів, газет та інших засобів інформації, давало „установки", які беззаперечно виконував Головліт. Така цензура здійснювалась на рівні „прийняття рішень" ідеологічними структурами партії, перш за все відділами і управліннями ЦК (Агітпропом) [35]. На перший план виступали вимоги до „чистоти ідеології". Видавництва закликали вести „успішну боротьбу з буржуазною і дрібнобуржуазною ідеологією, боротьбу за генеральну лінію партії». Аргументи на користь необхідності такої „перебудови", на перший погляд, мали якийсь раціональний сенс. Їх суть зводилась до того, що на книжковому ринку в епоху непу панувала „нездорова конкуренція", а головне „нездоровий паралелізм і дублювання" у виданні книжок, яке призводило до затоварювання[36].

У січні 1931 р. керівник Головліту СРСР П. Лебедєв-Полянський на секретній нараді завідуючих республіканськими Головлітами і облкрайлітами в установчій доповіді „Про політично-ідеологічний контроль над літературою в період реконструкції" заявив: „Якщо раніше ми зосереджували увагу на ворожих нам елементах, які перебували поза нашими рядами, то тепер, в період розгорнутого наступу соціалізму, нам доведеться приділяти дуже багато уваги тим політичним лініям і тій ідеологічній позиції, яка розгортається в наших рядах. Нам доведеться цензурувати самих себе"[37]. Вже недостатньо було шукати „відвертої контрреволюції", потрібно було не припускати жодних коливань і відхилень від генеральної лінії ЦК ВКП (б). На щит були піднесені слова тоді ще початкуючого російського газетяра С. Інгулова (пізніше провідного співробітника відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП (б)): „Критика мусить мати наслідки – арешти, судову розправу, суворі вироки, фізичні і моральні розстріли… В радянській пресі критика – не зубоскальство, не зловтішне обивательське хихотіння, а важка тверда рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, кришить хребет і дрібнить лопатки. „Добий його!" – ось заклик, що лунає в усіх промовах керівництва радянської держави"[38].

Отже, для систематичного нагляду та контролю за всіма видами друкованої продукції, яка ретельно вивчалася на предмет її відповідності ідеологічній політиці ВКП (б), влада запроваджувала різні види цензури – попередню (коли видавничі редактори вишукували недозволені чи просто небажані думки, погляди, форми вислову. Лише після такої багаторазової перевірки: на машинописі цензор виставляв штамп „до набору", на коректурі – „в друк", на сигнальному примірнику – печатку „в світ", тобто дозвіл на розповсюдження, книжка доходила до читача), наступну або каральну (закриття видавництв або окремих видань, скорочення тиражу, накладення штрафу і передання до суду відповідальних осіб, цькування в пресі, вилучення книг репресованих авторів), ідеологічну (здійснювалась партійним керівництвом). Такий щільний цензурний контроль призвів до виникнення самоцензури. Запровадження різних видів радянської цензури призводило до значного збіднення книговидавничого репертуару.

---

[1] Батюх В. Політична цензура 1920-х – 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення / В. Батюх // Український історичний збірник. – Вип. 9. – 2006. – С. 211-222; Стоян Т. А. Система политической цензури в УРСР у 1920-1930 рр. / Т. А. Стоян. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.; Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №9. – С.32-34; Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти / М. Тимошик // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №10. – С.35-39; Тимошик М. Її величність книга. Історія видавничої справи Київського університету ім. Т. Г. Шевченка 1834-1999 / М. Тимошик. – К., 1999. – 306 с.; Федотова О. Доля дитячої казки в Україні в більшовицьку добу (За матеріалами „Бюлетеня НКО" 1925-1933) / О. Федотова // Вісник книжкової палати. – 2003. – №12. – С.35-37.

[2] Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953 / А. В. Блюм. – С. П., 2000. – 312 с.; Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т. М. Горяева. – М., 2002. – 400 с.

[3] Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

[4] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166.

– Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

[5] Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

[6] Малышевский И. Монолог над могилой Главлита / И. Малышевский // Зеркало недели. – 2001. – № 30. – С.27.

[7] Батюх В. Вказ. праця. – С. 213.

[8] Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти… – С.36.

[9] Там само. – С.37.

[10] Левчук О. М. Книгоспілка: Становлення кооперативного книговидання в Україні. – К.: Наук. думка, 1992. – С.107.

[11] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 590. – Арк.25.

[12] ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.9.

[13] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 6216 – Арк.19.

[14] ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.2. – Арк.123.

[15] Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти… – С. 37

[16] Стоян Т. А. Вказ.праця. – С. 132.

[17] Батюх В. Вказ.праця. – С. 214.

[18] ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 924. – Арк.19.

[19] Про припинення діяльності Видавництва „Космос" та „Слово": Постанова №545 Колегії НКО (з прот. Ч. 36. 19. IX.1929 р.) // Бюлетень НКО. – 1929. – №40 (179). – С.1.

[20] Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. (Витяг з прот. №88 засідання Президії ЦК КП (б) У 20.12.1929 р.)// Бюлетень НКО. – 1930. – №3. – С. 9-12.

[21] Про публікацію постанови ЦКК НК РСІ у справі „Космоса": Постанова Наркома освіти т. Скрипника від 9 січня 1930 р. // Бюлетень НКО. – 1930. – С.3-9.

[22] Постанова ЦК КП (б) У від 20 грудня 1929 р. – С.9.

[23] Там само. – С. 12.

[24] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 5298. – Арк.42.

[25] Там само.

[26] ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 7102. – Арк.13.

[27] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6216 – Арк.30.

[28] ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр. 6199 – Арк.112.

[29] Тимошик М. Видавнича справа в Україні за радянської доби (1920-1990): ідеологічний та творчий аспекти… – С.33-34.

[30] Там само.

[31] Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – С.410]

[32] Тимошик М. Її величність книга… – С.207.

[33] Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 / Т. М. Горяева. – М., 2002. – С.130.

[34] Блюм А. В. Вказ.праця. – С.14-25.

[35] Там само. – С.22.

[36] Там само. – С.61.

[37] Там само. – С.26-27.

[38] Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая / С. Ингулов / / Красная нива. – 1928. – №19. – С.2.

Валентина Молоткина
(Переяслав-Хмельницкий)

ВИДЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ КОНТРОЛЯ (ЦЕНЗУРЫ) НАД ПЕЧАТНЫМИ ИЗДАНИЯМИ СОВЕТСКОЙ УКРАИНЫ (20-30-е гг. XX ст.)

В статье анализируются основные виды цензуры за печатными изданиями советской Украины в 1920-1930-е гг.

Ключевые слова: *библиотека, издательство, издательское дело, печатная продукция, идеология, книги, литература, цензура.*

Valentina Molotkina
(Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi)

THE TYPES OF CONTROL BODIES (CENSORSHIP) ACTIVITY OVER PRINTED EDITIONS OF THE SOVIET UKRAINE (IN 20-30^{s} OF 20th CENTURY)

There is analysed the main kinds of censorship over printed editions of the Soviet Ukraine in 1920-1930th of XX century.

Key words: *library, publishing house, publishing business, printed production, ideology, books, literature, censorship.*

УДК 94:355.48„1944"

Валерій Грицюк
(Київ)

ОТОЧЕННЯ ВЕЛИКИХ УГРУПОВАНЬ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК У ХОДІ ЗИМОВОГО НАСТУПУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 1944 р.

У статті взяті до аналізу Корсунь-Шевченківська та Проскурівсько-Чернівецька фронтові наступальні операції на оточення противника, здійснені радянськими військами взимку та весною 1944 р. на Правобережжі України.

Ключові слова: *Друга світова війна, Корсунь-Шевченківська наступальна операція, Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція.*

У жодній війні минулого не було такої кількості операцій на оточення великих угруповань противника, як у Великій Вітчизняній війні. Всі операції на оточення, проведені в ті роки, вирізнялися небувалим розмахом як за кількістю військ і техніки, що брали в них участь, так і за часом (темпом) і простором. Кожна з них за своєю організацією і проведенням не була схожа на попередню. У кожній операції завжди були свої певні особливості. До аналізу запропонованої воєнно-історичної розвідки взято Корсунь-Шевченківську та Проскурівсько-Чернівецьку фронтові наступальні операції радянських військ, проведені взимку та весною 1944 р. на Правобережній Україні в рамках Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції.

Наступальні операції на Правобережній Україні у військово-історичній літературі описані нерівномірно. Одні з них досить широко представлені в історіографії, інші – навпаки – мають обмаль як історичних джерел, так і наукових студій, їм присвячених. Загальний хід і результати бойових дій проаналізовано досить повно, проте мистецтво

оточення досліджується в основному з досвіду однієї Корсунь-Шевченківської операції. Досвід же інших операцій на оточення, як правило, не узагальнюється. При аналізі бойових дій головна увага приділяється територіальним успіху, а причини і обставини, що перешкодили завершити оточення і знищення противника, вивчаються недостатньо. Так, за каталогом, складеним у 1988 р., Корсунь-Шевченківській операції було присвячено 79 робіт, тоді як по всіх 10 операціях, проведених в рамках стратегічного наступу на Правобережній Україні, зареєстровано 185 публікацій, у тому числі по найбільшій з них, Проскурівсько-Чернівецькій – всього 11.

Автором статті вперше робиться спроба комплексно висвітлити незавершені операції на оточення, які проводились радянськими військами на території України взимку та весною 1944 р.

Планування і підготовка операцій радянських військ на 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто у ході завершення попередньої кампанії. Майбутні завдання стали предметом обговорення в Ставці Верховного Головнокомандування. Операції цього періоду війни отримали назву „десяти сталінських ударів", стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1943-1944 рр. та планувалася другою[1]. Координація дій військ покладалася на представників Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу Г. Жукова; 3-го та 4-го Українських фронтів – Маршала Радянського Союзу О. Василевського.

При плануванні операцій фронтів в рамках стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій з оточення великих ворожих угруповань[2]. Ще на кінець жовтня 1943 р. визрів замисел щодо можливого оточення ворожих угруповань шляхом з'єднання 1-го та 2-го Українських фронтів в районі станції Христинівка поблизу Умані або 2-го та 3-го Українських фронтів – у районі Апостолове. Згодом пріоритетним став перший варіант.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК 1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдав головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримає назву Житомирсько-Бердичівської (24.12.43-14.1.44)[3].

Тільки впевнившись в успіху дій фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції шляхом введення в дію з'єднань 2-го Українського фронту. Згідно з вимогами Ставки ВГК (Директива Ставки ВГК №30272 від 29.12.1943) [4] цей фронт мав завдати головного удару на Кіровоград – Первомайськ, а частиною сил – на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли[5]. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву Кіровоградської (5-16.1.44)[6].

Штучне відокремлення задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції, на нашу думку, неправильне. Таку ж позицію обстоюють сучасні російські військові історики, які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів і вважати її незавершеною[7].

38-ма армія 1-го Українського фронту на 6 січня оволоділа районом Липовець, Ільїнці, Жашків. У оперативному шикуванні ворожих військ утворився розрив до 80 км. Станом на 12 січня війська фронту вийшли на підступи до Жмеринки й Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус прорвалися в район Звенигородки[8]. Це дозволило перерізати комунікації з'єднань противника, які оборонялись на Канівському виступі. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. 14 січня вони перебували на відстані 120 км від Умані. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалась на І. Конєва[9].

Рятуючи становище, командування групи армій „Південь" вживало всіх можливих заходів щодо локалізації розриву. Сюди спішним порядком було перекинуто 12 дивізій. 11-14 січня з-під Вінниці та Умані розпочався контрнаступ ворожих військ. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40-50 км. Потрапили в оточення 136-а сд, частини 167-ї сд і 6-та мбр із складу 5-го гв. тк.

Наступальні можливості обох фронтів були вичерпані, ударні угруповання розпорошились, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчились. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу: у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1128; 2-го – 212 із 560[10]. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій та вживала термінових додаткових організаційних заходів щодо всебічного забезпечення військ.

Таким чином, на середину січня основні завдання операції по оточенню німецьких військ в районі Умані залишались невиконаними. У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого впиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева[11]. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів.

За цих умов Ставка ВГК директивою № 220006 від 12.01.1944 р.[12] лише уточнила завдання фронтів, суть яких полягала в оточенні та знищенні ворожого угруповання на корсунь-шевченківському виступі (в документі він називається Миронівсько-Звенигородський) шляхом одночасних ударів військ фронтів під основу виступу і з'єднання їх у районі Шполи. У порівнянні з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення

1-го та 2-го фронтів у районі Умані, Христинівки – глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувались за рахунок переміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що дозволяло оминути танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, що перебували на Канівському виступі (в документах трапляється і така назва). Проте нова операція на оточення набувала значно скромніших обрисів порівняно з попереднім задумом. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У джерелах поширені назви „Черкаський котел", „Миронівсько-Звенигородська операція" та ін.

Задум Корсунь-Шевченківської операції (24.01.44-17.02.44) не був сформований завчасно, а виник вже у ході воєнних дій. Ще одним суттєвим фактором, який впливав на хід і результати операції, став украй стислий термін, що відводився для її підготовки – 5-7 діб. Природно-географічні умови також значно впливали на хід бойових дій, особливо це стосується складних і мінливих погодних умов і бездоріжжя. В кінці січня в Україну раптово прийшла рання весна.

Командування 1-го і 2-го Українських фронтів вірно обрало напрямок головних ударів та здійснило перегрупування військ, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч один одному на Звенигородку.

Розпочали наступ війська 2-го Українського фронту. Хоча їх наступ був спланований на 25 січня, командувач фронту генерал-полковник І. С. Конєв розгорнув бойові дії з'єднань на добу раніше – 24 січня з метою проведення розвідки боєм. Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. Відповідно до плану 26 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшуватим: 40-ва А на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина 17 км), 27-ма А – на ділянці Косяківка, Ківшувате (10 км).

Після прориву оборони противника війська приступили до виконання нового завдання – оточення угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль була відведена танковим арміям. Зважаючи на брак танків у 2-му Українському фронті для розвитку наступу в глибині, в коридор прориву був введений 5-й кавалерійський козачий корпус в складі трьох дивізій. Незважаючи на ситуацію, що склалася, передові загони 5-ї гв. та 6-ї танкових армій прорвалися в Звенигородку. 28 січня 1944 р. близько 13-ї години відбулася зустріч танкістів 1-го та 2-го фронтів. В подальшому частини танкових армій були використані для створення зовнішнього фронту оточення. До 3 лютого війська 27-ї А 1-го Українського фронту, 4-ї гв. А, 52-ї А та 5-го гв. кк 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення.

У більшості радянських видань подаються цифри, запропоновані І. Конєвим[13], а саме – в кільці опинилося управління 11-го і 42-го німецьких армійських корпусів, 10 дивізій і одна бригада, всього майже 80 тис. солдат і офіцерів, близько 1600 гармат і мінометів та більш як 230 танків і штурмових гармат. Німці подають інші дані – в котлі перебували 6 дивізій і одна бригада, близько 54 тис. чол. потрапило в оточення. Загальне керівництво оточеними військами з 30 січня було доручене генералу В. Штеммерману.

Для недопущення деблокування оточеного угруповання командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї А і 6-ї ТА. Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-та гв. ТА разом із 49-й ск 53-ї А 2-го Українського фронту. Усього на зовнішньому фронті оточення на відстані близько 150 кілометрів розташовувались 22 стрілецькі дивізії, до 2736 гармат і мінометів, дві танкові армії, що мали 307 танків і САУ.

Німецьке командування не збиралося залишати оточене угруповання сам на сам з радянськими військами. Е. Манштейн сподівався могутніми ударами танкових дивізій прорвати фронт оточення і відновити положення. Постачання оточених військ боєприпасами, продовольством і пальним здійснювалось транспортною авіацією. Стан оточених військ постійно погіршувався. Про це свідчить і той факт, що з 6 лютого в оточених військах було припинено надання відпусток. Виникли труднощі з продовольчим забезпеченням, було зроблено спробу забезпечити харчування за рахунок місцевих жителів. Проте оточене угруповання не втратило боєздатності. Військам 27-ї армії доводилося відбивати потужні атаки ворога на внутрішньому фронті в районі Стеблева. Поданий радянським командуванням 8 лютого ультиматум про припинення опору німці відхилили.

11 лютого противник зробив чергову, найбільш серйозну спробу прорватися до оточеного угруповання. Після підтягнення до зовнішнього фронту оточення 8-ми танкових і 6-ти піхотних дивізій, ворог спробував здійснити прорив у вузькій (14 кілометрів) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС „Адольф Гітлер", 17-та, 1-ша, 16-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями з району Ризино в напрямку на Лисянку[14]. На ділянці прориву радянські стрілецькі полки та частини артилерії не відступили і були знищені на позиціях. У 6-й ТА до кінця 11.02.44 залишалося 70 танків[15]. Оточене угруповання завдало удару назустріч з району Корсунь-Шевченківський на Стеблів – Шендерівку.

Прорив військ противника викликав занепокоєння Ставки Верховного Головнокомандування. 12 лютого Сталін поклав керівництво усіма військами на внутрішньому фронті оточення на І. Конєва, а командувач 1-го Українського фронту М. Ватутін був відправлений з району проведення операції під Шепетівку. Г. К. Жуков отримав суворе стягнення і директивою Ставки за №220022 був усунутий від загального керівництва операцією та призначений відповідальним за недопущення подальшого прориву німців на зовнішньому фронті[16].

До 15 лютого танкові частини генерала Хуббе в 3-х кілометрах західніше Лисянки, а війська Штеммермана вели бій за села Петрівська Гута та Комарівка. Відстань між деблокуючим та оточеним угрупованням скоротилась до 5-7 км. Прорив з кільця відбувся за складних погодних умов (різке зниження температури та хурделиця) в ніч з 16 на 17 лютe. На ділянці до 4-х км у прорив пішло до 50 тисяч вояків вермахту та СС.Бойовище було жахливим. При прориві загинув і сам В. Штеммерман. Радянські джерела повідомили про повне знищення оточеного угруповання (55 тис. чол. вбитими та 18 тис. полоненими), проте це не відповідає дійсності.

Е. Манштейн повідомляє, що з оточення вирвалось 30-32 тис. чоловік[17]. „…Манштейну вдалося вивести із котла біля 35 тис. чол., але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були кинути на дорогах" – відзначає колишній генерал німецької армії Ф. фон Меллєнтін[18]. Про це пише і Тіппельскірх: „Оточені корпуси змушені були кинути всю тяжку зброю, артилерію і більшу кількість спорядження, останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис.чол.[19]. О. Лисенко в роботі „Безсмертя. Книга пам'яті України 1941-1945 рр." зазначає: „Майже 50 тисяч солдат та офіцерів вермаху було вбито й поранено. Всього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши усю важку зброю"[20].

До кожної з цих цифр можна ставитися порізному. Це питання потребує серйозного дослідження. Сучасний український дослідник Корсунь-Шевченківської операції А. Я. Сало за документованими даними фіксує перебування в базових таборах для "оточенців" під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків[21].

Питання кількості німецький військ, яким вдалося вирватися з оточення, прямо пов'язане з питанням кількості втрат. Радянська сторона заявила про 55 тис. убитих та понад 18 тис. полонених. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких солдат, вже за першими результатами дозволяють виявити сумнів відносно втрат німців. Ці документи виявлені автором під час роботи над матеріалом, формуляр справ свідчить про їх введення у науковий обіг саме у цій статті[22]. Всього в районі активних бойових дій по знищенню оточеного корсунь-шевченківського угруповання відразу по подіях обліковано трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків. За організацію робіт по масовому похованню трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородженням бойовим орденом Червоної Зірки[23].

Втрати радянських військ: 24286 безповоротні, 55902 санітарні – всього 80188[24].

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте „новий Сталінград" був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для ворога цього разу виявилися значно меншими, а втрати Червоної армії значними. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25-35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння[25].

На початку весни 1944 р. Українські фронти майже одночасно відновили наступ на Правобережній Україні. Розпочинався другий етап Дніпровсько-Карпатської операції. Розгром найбільшого угруповання противника повинен був зробити серйозний вплив на подальший хід збройної боротьби на радянсько-німецькому фронті. Зимова кампанія 1943-1944 рр. для німецьких військ була надзвичайно складною. Давалися взнаки серйозні поразки в попередній час. Щоби не втратити боєздатність і не зазнати повного розгрому, Вермахт робив неймовірні зусилля для закріплення на Правобережній Україні. Саме тому тут було сконцентровано до 35 відсотків усіх піхотних дивізій Східного фронту, 75% – танкових, 33% – моторизованих, що було наймогутнішим угрупованням збройних сил Рейху. У складі груп армії „Південь" і „А" під командуванням генерал-фельдмаршалів Манштейна і Клейста перебували 14 із 18 танкових і 2 моторизовані дивізії, не враховуючи піхотних[26].

Наразі Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція від початку була задумана як операція на оточення та знищення великого ворожого угруповання. Операція була підготовлена штабом 1-го Українського фронту (командуючий фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін 29 лютого був поранений; 1 березня на цю посаду було призначено Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова) [27].

1-й Український фронт мав завдати головного удару із фронту Дубно, Шепетівка, Любар у південному напрямку із завданням опанувати рубежем Берестечко, Броди, Тарнопіль, Хмільник; надалі наступати в загальному напрямку на Чортків, Коломия, Чернівці і з виходом до Карпат відрізати шляхи відходу німецьким військам на захід. Перехід у наступ планувався 4-6 березня 1944 р.[28]. Особлива роль у Проскурівсько-Чернівецькій операції відводилась танковим арміям. В березні 1944 р. на подільській землі були зосереджені основні сили танкових військ Червоної армії (1, 3 та 4 танкові

армії) та Вермахту (1 та 4 танкові армії). З радянського боку на початку до наступальної операції залучалось 1400 танків та САУ, з німецького – 1100 танків та штурмових гармат[29].

Ранком 4 березня війська ударного угруповання 1-го Українського фронту перейшли в наступ. У цей же день були введені в бій 3-я гвардійська і 4-а танкові армії, що за добу просунулися на 25-30 км. У наступні дні війська ударного угруповання фронту розвивали наступ й опанували Волочиськом, важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів, Одеса була перерізана. Радянські війська виходом на рубіж Тарнопіль, Проскурів зайняли охоплюче положення щодо майже всієї німецької групи армій „Південь".

Щоб зупинити наступ радянських військ і не допустити оточення своїх частин, противник створив групу у складі дев'яти танкових і шести піхотних дивізій. Починаючи з 7 березня, німецькі війська зробили ряд спроб відкинути з'єднання 1-го Українського фронту на північ від залізниці Тернопіль – Проскурів. Маршал Г. К. Жуков згодом так оцінив ту обстановку, що склалася на лінії Проскурів, Тернопіль: „7 березня тут зав'язалася запекла битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги"[30].

Тільки 21 березня ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило наступ. У той же день були введені в бій 1-а і 4-а танкові армії. Розвиваючи наступ, 1-а танкова армія 24 березня вийшла до Дністра в районі Заліщики, а 29 березня опанувала Чернівцями. 4-а танкова армія, використовуючи успіх 1-ї танкової армії, 26 березня звільнила Кам'янець-Подільський.

У результаті могутнього удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи відходу 1-ї танкової армії противника на захід були відрізані, проте радянські війська були значно ослаблені. Наприклад, у 3-й танковій армії на 23 березня налічувалося 89 танків і 17 САУ. У корпусах було в середньому по 30-35 танків і САУ[31]. Після безперервних 20-денних боїв, просунувшись в оперативну глибину оборони противника більш ніж на 100 кілометрів, війська 4-ї танкової армії зазнали великих втрат в людях і техніці, розтягнулися на фронті до 50 кілометрів і ледве стримували атаки ворога. Існували величезні труднощі в постачанні боєприпасами і пальномастильними матеріалами. Зокрема (для прикладу): всього залишалось 67 боєздатних танків і 0,1-0,2 боєкомплекту; у 299 гв. мінометному полку на 21 міномет залишалось 11 мін[32].

Командуючий німецькою 1-ю танковою армією вирішив відступити, поставивши найближчим завданням армії стягнути всі свої сили до м. Кам'янець-Подільського. Ця армія на кінець березня складалася з частин дев'яти піхотних дивізій (68, 96, 208, 291, 371, 1, 75, 82 і 101-а легка), дев'яти танкових дивізій (1, 6, 7, 11, 16, 17, 25-а, СС „Райх", СС „Адольф Гітлер"), однієї моторизованої дивізії (20-ї); однієї артилерійської дивізії (18-ї) [33].

За задумом Ставки Верховного Головнокомандування основна ідея операції і кінцева її мета полягали в тому, аби відрізати дороги відходу на захід 1-ої танкової армії противника в смузі на північ від річки Дністер, оточити і знищити війська цієї армії[34]. У задумі операції фронту думка про оточення і знищення противника також проходить досить виразно. Проте в результаті недоліків, допущених командуючим фронтом у керівництві бойовими діями військ фронту в ході операції, велике угруповання противника, оточене на північ від Кам'янця-Подільського, повністю не було знищене.

На 28 березня 1-я танкова армія противника була охоплена військами 3-ї гвардійської і 4-ї танкових, 1-ї гвардійської, 18-ї і 38-ї загальновійськових армій в районі (викл.) Чемерівці, Дунаївці, Студениця, (викл.) Кам'янець-Подільський. Протяжність лінії фронту довкола затиснутого в цьому районі угруповання противника складала близько 150 кілометрів[35]. Проте кільце радянських військ довкола угруповання противника було не суцільне, а на найбільш відповідальних ділянках, крім того, зовсім слабке. Таким чином, хоча військам і удалося відсікти великі сили противника і затиснути їх в порівняно невеликому районі на північ від Кам'янець-Подільського, умов для їх знищення створено не було. Внутрішній і зовнішній фронти виявилися уразливими, причому в найбільш важливих місцях[36].

В умовах, що створилися, найважливіше завдання, яке намагалося вирішити командування фронту, полягало в тому, аби перехопити дороги відходу противникові, затримати і знищити його ударами з усіх боків. Проте при вирішенні цього завдання було допущено ряд недоліків. Після 24 березня, коли радянські 1-а і 4-а танкові армії перерізали дороги відходу противникові на захід, командування фронту вважало, що 1-а танкова армія противника пробиватиметься на південь, через Дністер, до Румунії і свої головні зусилля направило на те, аби відрізати його від переправ на Дністрі і захопити їх. Запеклі атаки противника в західному напрямі, які насилу стримувала 4-а танкова армія, розглядалися всього лише як прагнення противника „просочитися" до переправ через Дністер. Оцінка обстановки, зроблена командуючим фронтом Маршалом Радянського Союзу Г. К. Жуковим, мала щонайменше дві істотні неточності. По-перше, всупереч думці командування фронтом угруповання противника було оточене неповністю, про що свідчив розрив між 1-ою гв. загальновійськовою і 4-ою танковою арміями[37]. По-друге, противник прагнув пробитися не на південь, а на захід[38], а рішучих заходів для посилення західної частини кільця оточення своєчасно не було вжито.

У зв'язку з ізоляцією 1-ї німецької танкової армії в обороні противника на південь від Тернополя утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало спішно висувати в район Станіслава 1-у угорську армію, а також прибуваючі війська з Франції, Данії, Німеччини і Югославії. Користуючись розривами, що були в оперативній побудові 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника з району північніше Кам'янця-Подільського почало пробиватися в напрямку м.Бучач. Одночасно з району Бучача противник силами трьох піхотних і двох танкових дивізій почав сильний контрудар, щоб деблокувати свої війська. 5-го квітня передовим загонам 1-ї танкової армії ворога вдалося з'єднатися зі своїми військами. До 11 квітня в районах Підгайці, Підлісове, Бучач розгорнулися запеклі бої, попри які противнику вдалося вивести з оточення 1-у танкову армію[39].

Помилкою, допущеною командуванням фронту, було визначення напряму наступу 1-й танковій армії, найбільш сильній за своїм складом (на 21 березня вона мала 245 танків, тоді як 4-а танкова армія – 100), на Чернівці і до Карпат, тобто багато південніше і вбік від основного угруповання противника. Це не дозволило зробити швидкі і рішучі дії з розчленовування і знищення противника та мало вельми несприятливі наслідки і привело до того, що міцно перехопити дороги відходу противника на захід не вдалося. Противнику сильним танковим тараном удавалося збивати поспішно організовувану оборону радянських стрілецьких з'єднань і просуватися на захід.

Внаслідок того, що 1-а танкова армія противника не була повністю знищена, радянським військам не лише не вдалося розвинути наступ на львівському напрямі, а на деяких ділянках фронту (в районі Підгайці) довелося відійти на 25-30 км на схід від спочатку зайнятих рубежів[40]. Результати дій командування 1-ї танкової армії Вермахту навесні 1944 р. свідчать, що бойові дії в оточенні були одними з найбільш складних і вимагали від командирів, штабів і військ ретельної підготовки, високої організованості та гнучкого управління у складній, швидко мінливій обстановці.

1-а і 4-а німецькі танкові армії, що складали ядро групи армій «Південь», зазнали важких втрат. У двадцяти дивізіях із складу цих армій втрати перевищували 50% чисельності особового складу[41]. У результаті операції радянські війська зайняли вигідне положення для завдавання глибоких розсікаючих і флангових ударів, завершення розгрому військ противника на Правобережній Україні. 1-й Український фронт за період з 1.03 по 17.04.1944 р. втратив вбитими 36.699 чол. (4,6% від попередньої кількості військ), було поранено 116.420 чол., зникло безвісти 8.048, що загалом становило 161.167 чол. (20,1%) [42]. Втрати танків в цій операції ще більш вражаючі. Так, тільки 1-а танкова армія за 36 днів втратила 1317 одиниць, що складало 240% від 549, які були на початок операції, із них 523, або 95,2% – безповоротні[43].

У Проскурівсько-Чернівецькій операції воїни, виконуючи складні бойові завдання в умовах весняної хлюпанини і бездоріжжя, проявили високі бойові якості, волю до перемоги, приклади мужності і героїзму. В результаті проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80-350 км, очистили від противника значну частину Правобережної України. На початку квітня війська фронту вийшли в передгір'я Карпат і спільно з 2-м Українським фронтом розітнули фронт німецько-фашистських військ на дві частини. В результаті цього південне угруповання противника виявилося ізольованим від угруповання в Західній Україні і було вимушене розраховувати лише на дороги, що йдуть через Румунію і Угорщину на південь від Карпат.

Поряд з розглянутими вище Житомирсько-Кіровоградською та Проскурівсько-Чернівецькою операціями чотири інших операції, які мали на меті оточення ворожих угруповань на Правобережній Україні у зимово-весняній кампанії 1944 р., також належать до числа незавершених. Це Нікопольсько-Криворізька операція 3-го і 4-го Українських фронтів (30 січня-29 лютого), Березнегувато-Снігурівська та Одеська 3-го Українського фронту (6-18 березня і 26 березня-14 квітня) та Поліська 2-го Білоруського фронту (15 березня – 5 квітня 1944 р.).

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 р. тривалий час вважалась зразком операції на оточення та висвітлювалася в радянській та російській історіографії як найбільша за масштабом вдала операція зі знищення великого угруповання противника на території України. Насправді операція мала незавершений характер. Значній частині німецьких військ вдалося вирватися з оточення.

Саме Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту за такою ознакою, як кількість військ противника, потрапивши в оточення дійсно не має аналогів у батальній історії України. Проте акцент на цей факт ніколи не робився, оскільки через помилки командування, перед усім Маршала Радянського Союзу Г. Жукова, успіху в ліквідації оточеного угруповання досягти не вдалось.

В проаналізованих операціях радянськими військами застосована така форма їх проведення, як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось способом розвитку наступу ударних угруповань. В обох операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплялись на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії зі знищення оточеного угруповання.

Значення цих операцій визначається насамперед їх місцем у процесі розвитку мистецтва оточення в роки Великої Вітчизняної війни: вони з'явилися сполучною ланкою між бойовими діями на оточення другого періоду війни і аналогічними за цілями операціями літньо-осінньої кампанії 1944 р. Тому аналіз їх досвіду, на наш погляд, допоможе краще зрозуміти особливості зазначеного вище процесу з точки зору діалектичного взаємозв'язку всіх цих етапів.

[1] Бешанов В. В. Десять сталинских ударов. – М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.

[2] Жуков Г. К. Воспоминания и размышления: В 3 т. – 9-е изд. – М.: АПН, 1988. – Т. 3. – С. 94.

[3] Хруленко І. П. Житомирсько-Бердичівська наступальна операція 1943-1944 років // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 251-260.

[4] Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 / Под.ред. А. Н. Грылёва. – М.: Воениздат, 1967. – С. 286.

[5] Стратегический очерк… – С. 632-633.

[6] Кром М. Г. Кіровоградська наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 1941-1945. – К.: Україна, 2005. – С. 261-270.

[7] Стратегические решения… – С. 482.

[8] Москаленко К. С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: В 2 кн. – М.: Наука, 1973. – Кн. 2: 1943-1945. – С. 232-235.; Стратегические решения… – С. 481.

[9] Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 11.

[10] Стратегические решения… – С. 482.

[11] Захаров М. В. Канны на Днепре // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13-15.

[12] Сборник документов ВГК… Вып. 4. – С. 9-10.

[13] Конев И. С. Записки командующего фронтом. – М.: Воениздат, 1991. – С. 100.

[14] Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

[15] Строева А. Т. Шестая танковая и ее командарм. – К.: Молодь, 2000. – С. 95.

[16] ЦАМО РФ. – Ф. 132-А. – Оп. 2642. – Спр.13. – Арк. 201-202.

[17] Манштейн Э. Проигранные победы. – М.: Центрполиграф, 2009. – С. 523.

[18] Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939-1945 гг: боевое применение танков во Второй мировой войне: /Пер. с нем. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2005. – С. 334.

[19] Типпельскирх К. История Второй мировой войны: Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1956.

[20] Лисенко О. Е. Корсунь-Шевченківська битва. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. – К.: „Книга Пам'яті України", 2000. – С. 323.

[21] Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 „Військова історія" / А. Я. Сало. – К., 2005. – С. 14.

[22] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории. – 198 арк.

[23] ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.349. Списки, сведения о воинах Красной Армии, захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат. – 130 арк.

[24] Памяти павших. Великая Отечественная война 1941-1945. – М.: БРЭ, 1995. – С. 102.

[25] Сало А. Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.): Автореф. дис…. канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. – К., 2005. – 20 с.

[26] Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933-1945. – М.: Изографус, 2002. – С. 413-430, 679680, 766769.

[27] Хруленко І. П. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 року // Україна в полум'ї війни. 19411945. – К.: Україна, 2005. – С. 293303.

[28] Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4 (Январь 1944 года – август 1945 года) / Под ред. А. Н. Грылева. – М.: Воениздат, 1968. – С. 3132.

[29] Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.:„КВИО", 1995. – С. 131.

[30] Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Пер. з рос. – К.: Політвидав України, 1985. – С. 633.

[31] Рыбалко П. С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированых соединений в условиях весенней распутицы в районе Староконстантинов-Проскуров // Журнал бронетанковых и механзированых войск. – 1944. – №5-6. – С.5-8.

[32] Проскурівсько-Чернівецька операція – видатна подія Другої світової війни: Зб. док. і матер. / Упоряд.: Вавринчук М. П., Завальнюк О. М., Слободянюк П. Я. – Хмельницький. Збруч, 2009. – С. 322.

[33] Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / Под ред. П. А. Ротмистрова. – М.: Изд-во Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 2. – С. 133.

[34] ЦАМО РФ. – Ф.236. – Оп.13315. – Спр.102. – Арк.33-39 / Итоговое донесение командующего 1-го Украинского фронта о результатах боев с 4 по 31 марта 1944 г. (3.04.1944).

[35] Якубовский И. И. На Проскуровско-Черновицком направлении // Военно-исторический журнал. – 1958. – №6 – С. 18-26.

[36] Operations of Encircled Forces. German Experiences in Russia. – Department of the Army, Washington, DC 1952.

[37] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. КМФ 8. – Ролик 136. – 6065306-6065329 / Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины (30/3-22/4-1944 г.).

[38] Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта Єрих фон Манштейн – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009. – С. 549.

[39] Пауль К. Восточный фронт: в 2 кн. – Кн.2: Выжженная земля.1943-1944. – М.: Изографус, 2003. – С. 336-339.

[40] Платонов С., Грилев А. Проскуровско-Черновицкая наступательная операция // Военная Мысль. – 1958. – №10. – С. 58-75.

[41] Лысаковский Ю. Ю., Нестеров В. Н., Удин-Некрасов В. А. Освобождение Украины. 1943-1944. Историко-статистическое исследование. – К.:„КВИО", 1995. – С. 131-132.

[42] Там само. – С. 135.

[43] Кобзар А. О. Деякі особливості підготовки і проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції Червоної армії // Воєнна історія Поділля та Буковини: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Кам'янець-Подільський, 25-26 листопада 2009 р.) – К.: Ценральний музей ЗС України, 2009. – С.366-372.

Валерий Грицюк
(Киев)

ОКРУЖЕНИЕ БОЛЬШИХ ГРУППИРОВОК НЕМЕЦКИХ ВОЙСК В ХОДЕ ЗИМНЕГО НАСТУПЛЕНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В 1944 г.

В статье проанализированы Корсунь-Шевченковская и Проскурово-Черновицкая операции по окружению крупных группировок противника проведенные советскими войсками в 1944 году на Правобережной Украине.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, военная операция, Корсунь-Шевченковская наступательная операция, Проскурово-Черновицкая наступательная операция.*

Valerii Gritsjuk
(Kiev)

SHARPENING OF THE BIG GROUPINGS OF GERMAN ARMIES DURING WINTER APPROACH OF RED ARMY IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1944

Operations on an environment of enemy's large groupings carried out by Soviet armies in 1944 in Right-bank Ukraine are analyzed in article.

Key words: *the Second world war, military operation, Korsun-Shevchenkovska offensive operation offensive operation, Chernovtsy offensive operation.*

УДК: 947.784.4 (331)

Нестор Мизак
(Чернівці)

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕФЕРЕНТУРИ ПРОПАГАНДИ УПА-„ЗАХІД" І ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН У 1942-1952 рр.

У статті йдеться про організаційні та ідейні засади діяльності референтури пропаганди ОУН і УПА, функціонування підпільних друкарень, виготовлення та розповсюдження повстанських видань, форми і методи виховання мас.

Ключові слова*: ОУН, УПА, МДБ, НКДБ, Головний осередок пропаганди, друкарні, повстанська публіцистика, „технічне звено".*

Комплексних досліджень з організації пропаганди і агітації в УПА на сьогоднішній день ще немає, за винятком статей окремих дослідників, що характеризують деякі аспекти пропаганди визвольних сил. Ця проблематика залишається актуальною, яка з позицій нинішнього дня висвітлює програмні засади і мотиви визвольного руху ОУН, УПА, боротьбу радянської влади з активною пропагандистською діяльністю повстанців.

У зв'язку з відкритістю доступу до державних архівів дослідники можуть вивчати трофейні матеріали ОУН і УПА, серед них листівки, фотографії, щоденники, малюнки, ілюстрації, бофони тощо. Якщо б зібрати усю друковану продукцію ОУН, УПА, можна було б написати історію визвольної боротьби західних українців тільки засобами друкованого слова.

Визвольний рух УПА-„Захід" складався з багатьох допоміжних структур, які забезпечували йому довготривалість існування. Серед них референтура пропаганди. Ця структура займалася координацією пропагандистської діяльності та основними елементами ідейно-політичного виховання визвольних кадрів і мас. Референтура поділялася на відділи: організаційно-технічний, пресово-інформаційної служби, вишкільний, масової пропаганди, політичного виховання. При референтурі пропаганди функціонував Головний осередок пропаганди (ГОСП) з відповідними осередками на крайовому, обласному, окружному та повітовому рівнях[1].

Провід ОУН надавав важливого значення друкованому слову, яким мобілізував народ до боротьби з окупантами та розвінчував німецьку і радянську грабіжницьку політику[2]. Ідеолог збройного підпілля ОУН Петро Федун („Петро Полтава") з цього приводу особливо наголошував: „Кожна наша листівка (…) – це далекобійний снаряд, вистрілений нами в глибокий тил ворога. Дія цього снаряду в пропагандивному відношенні не менш ефективна від дії справжнього, динамічного стрільна, кожне наше революційне видання (…) знищує, так би мовити, „живу силу" противника – відбирає йому людей (…) запалює або зміцнює революційний пожар в середині ворожого табору, в глибокому тилу противника"[3].

З початком Другої світової війни Провід ОУН оперативно організував у Західній Україні випуск нищезгаданої націоналістичної преси, завданням якої було об'єднувати визвольні сили для боротьби за незалежність. Це були газети: „Українські щоденні вісті" (Львів), „Самостійна Україна" (Станиславів), „Вільне слово" (Дрогобич), „Стрийські вісті" (Стрий), „Тризуб" (Чортків), „Золотий тризуб" (Калуш), „Воля" (Копичинці), „У бій" (Косів), „Боєвик" (Тернопіль), які виступали з возвольних позицій й пропагували національні ідеї. Але 17 липня 1941 р. всі націоналістичні видання в Галичині були заборонені гестапо і на них запроваджено цензуру[4].

Із серпня 1941 р. націоналісти замість заборонених почали друкувати вже нові підпільні видання, але для цього потрібна була велика поліграфічна база. З відступом німецьких окупантів із Західної України Провід ОУН звернувся до низових клітин (ланок) із закликом формувати матеріальну базу з друкарських машин і приладдя: „По містах у німецьких панів є досить багато майна: пишучих машинок, великих друкарських машин, цикльостилів, паперу, фарби, радійові апарати (…). Вже сьогодні повести належну в тім напрямі розвідку. Мати список цього всього, де находиться (по урядах і приватних мешканнях). Наші завдання:

в хвилині відступу німців опанувати на певний час міста і все те вивезти”[5].

Виконуючи наказ, члени ОУН у Станіславській обл., наприклад, вивезли три друкарні, 12 друкарських машинок, 7 радіостанцій. У результаті цілеспрямованої спільної діяльності командирів ВО УПА-„Захід” та крайових проводів ОУН створено розгалужену систему підпільних друкарень на основі діючої практики ОУН ще з довоєнних часів. Така друкарня, наприклад, з 1931 р. діяла у с.Конюхів Стрийського п-ту на Львівщині під керівництвом повітового провідника Лева Ребета[6].

Під час німецької окупації з 1942 р. запрацювала друкарня ОУН с.Олесин Бережанського п-ту, яка випускала часопис „Юнак” для молоді. У с.Новосілка Підгаєцького п-ту працювало т.зв. „технічне звено” (редакційна група. – Н. М.) під керівництвом окружного і повітового провідників юнацтва Миколи Фіголя („Зеро”) і Василя Кардаша, які володіли циклостилевим апаратом і п’ятьма друкарськими машинками[7].

Пізніше редакцію „Юнака” перенесли у ліси на межі Підгаєцького і Бережанського р-нів, де був створений просторий осередок. Тут працювали провідні ідеологи ОУН Й. Позичанюк, О. Дяків, К. Цмоць та інші. У 1945 р. друкарню енкаведисти розконспірували[8].

Наступна друкарня „Прага” під час німецької окупації діяла у с.Мокротин Жовківського п-ту. Звідти її перенесено до Щирця поблизу Львова[9]. Друкарню організували в типового галицького нуждаря, який не цікавився політикою. Її побудували у сараї під січкарнею розміром 6х10 м. Тут друкувався орган Проводу ОУН часопис „Ідея і Чин”. Цинк для друкарні діставали з львівської друкарні „Атлас”. Папір привозили зі Львова, Станиславова, Золочева, Коломиї. Фарбу купували у Кракові. „Прага” існувала два роки і була розкрита чисто випадково, коли до господаря зайшли два поліцаї[10].

У 1941-1943 рр. оперативно працювали підпільні антинімецькі друкарні у с.Залісся Коропецьке Бучацького п-ту, Стара Ягільниця на Чортківщині, на одному з хуторів біля м. Козови на Тернопільщині, у Ходорові на Львівщині та інших місцях. Найбільшою в УПА-„Захід” була друкарня у Миколаєві над Дністром. Вона виконувала друкарські роботи у трьох кольорах, за її діяльність відповідав Микола Палідович („Карпатський”) [11].

У 1945-1946 рр. окрему велику друкарню ОУН засновано у с.Бишки Бережанського р-ну, яке було центром визвольного руху не тільки УПА-„Захід”, але всієї України. Це був новий видавничий осередок. Друкарня проіснувала цілий 1946 рік і не була розкрита[12].

Відповідними друкарнями розпоряджалась 4-та ВО „Говерля”. У тактичному відтинку „Чорний Ліс” виходив журнал під однойменною назвою, де описувалися бойові дії куренів „Підкарпатський”, „Скажені”, „Дзвони”, „Месники”, „Смертоносні” та інших. Головним редактором у Чорному Лісі працював визначний повстанський поет Михайло Дяченко („Марко Боєслав”). Видання друкувалось циклостилевим методом і в січні-лютому 1945 р. мало логотип „З друкарні ім. С. Петлюри в Станіславові”[13]. Багатим на видання характеризувався видавничий осередок у с.Бряза Болехівського р-ну та інші[14].

Декілька друкарень Провід ОУН організував на Закерзонні. У с.Війське Сяноцького п-ту біля Перемишля її змонтували, привізши устаткування з Дрогобича. За друкарню відповідав провідник ОУН Перемишльщини Семен Левицький із с.Бишки Бережанського п-ту, а після його арешту гестапівцями – Василь Галаса („Орлан”), референт пропаганди проводу ОУН Закерзонського краю та заступник Ярослава Старуха („Стяг”). Потім друкарню, коли їй загрожувала розконспірація, перенесли до с.Тисова. У друкарні було надруковано багато листівок, що розповсюджувались серед червоноармійців, поляків та під час рейдів[15].

Найбільша підпільна друкарня на Закерзонні розташовувалась на місці постою Голови Проводу ОУН Ярослава Старуха („Стяг”) на Томашівщині, де головним редактором був поет Петро Волош-Василенко („Гетьманець”, „Полтавець”) з Яготинського р-ну на Полтавщині[16]. „Технічне звено” впало разом з криївкою крайового проводу ОУН Закерзонського краю Ярослава Старуха („Стяг”) 17 вересня 1947 р., коли було виявлено його постій[17].

Друкарня діяла також у надрайоні „Бескид” на Лемківщині в околиці с.Бук під керівництвом надрайонного провідника ОУН Степана Голяша („Мар”), малюнки у ній виконував Михайло Черешньовський („Петро”).

На Закерзонні діяли також пересувні „технічні звена” у різних селах, лісових криївках і навіть при сотнях УПА. На Ярославщині „технічні звена” називалися „З друкарні ОУН”, „З друкарні ОУН ім. Сурмача”, „З друкарні УПА ім. Петра Волош-Василенка” та інші[18].

Два „технічні звена” діяли в Холмсько-Підляській окрузі ОУН. Відоме „технічне звено” на Закерзонні при курені УПА „Залізняка” під керівництвом отця Адама Слюсарчика – капелана УПА. Отець постійно переносив з собою циклостиль і машинку для друку й видав близько 40 різних листівок тисячними накладами[19].

Референт пропаганди Проводу ОУН Петро Дужий стверджував, що на початку 1945 р. на теренах УПА-„Захід” функціонувало близько 30 друкарень з різною матеріальною базою.

Він же очолював референтуру пропаганди Проводу ОУН у 1944 – першій половині 1945 рр. Її база називалася „Зелений Гай” і розташовувалась у Новострілищанському р-ні Дрогобицької обл. та охоплювала села Дев’ятники, Юшківці, Голдовичі, Ятв’яги, Бертешів, Вибранівка, Кологури, Репехів, Ліщини. „Зеленому Гаєві” безпосередньо належало дві друкарні. Перша в Бертешеві під назвою „Вінниця”, друга у с.Юшківці імені „Легенди”. До „Зеленого Гаю” передано також друкарню „Прага”[20].

Для поширення визвольних ідей ОУН намагалась використовувати також радіопередачі. У 1939-1941 рр. організація мала передавачі у Перемишлі, Куликівському р-ні, біля Львова, у Чорткові або Рогатині.

ОУН закупила в польських громадян за 45 тис. зол. короткохвильовий радіопередавач. Спеціалісти змонтували радіостанцію біля с.Ямельниця на Сколівщині Львівської обл.[21]. Восени 1943 р. після багатьох спроб радіостанція заговорила в радіусі передач 1000 км. У 1944 р. з Відня привезли значно сучасніший передавач і радіус дії радіостанції збільшився удвічі.

Радіостанція називалася „Вільна Україна” – у ряді випадків „Самостійна Україна” під криптонімом „Афродіта”, і її передачі звучали українською, російською, англійською і французькою мовами. Тексти французькою і англійською начитував бельгієць А. Газенбрукс („Західний”). Але радіостанцію запеленгувала оперативна група Сколівського райвідділу НКВС та резервна рота 330 полку і вона припинила існування[22].

Під час визвольного руху на терені УПА-„Захід” Провід ОУН, крім звичайних друкарень, започаткував великі видавничі осередки, які існували при крайових проводах ОУН. У Львівському крайовому проводі осередок перебував під керівництвом З. Тершаковця („Федір”) в Іллівських лісах, у Станіславському – під орудою поета М. Дяченка („Марко Боєслав”) у с.Височанка Калуського р-ну, у Закерзонському краї – під керівництвом згадуваного Я. Старуха („Стяг”) у Томашівських лісах[23]. При крайовому проводі „Поділля” осередок заходами Мирослава Гука („Косач”) діяв у смт. Товсте Тернопільської обл. При Коломийському окружному ОУН у січні 1943 р. з’явилася друкована газета „Мечем”, видана стараннями Артемізії Галицької („Мотря”) як орган Буковинського проводу ОУН. Наклад складав 2 тис. примірників, з яких 1,5 тис. відправили на Буковину, решту залишили у розпорядженні Проводу ОУН. У журналі друкувалися провідні діячі ОУН Буковини „Луговий”, „Кобзар”, „Мотря” та інші.

У 1944 р. в Проводі почали видавати газету „Повстанець Гуцульщини”, яку поширювали у гірській частині Буковини. Її редакція працювала у с.Красноїлля Косівського р-ну у складі „Марини” з Миколаєва та „Богдана” з Чернівців. Частину матеріалів друкувала підпільна друкарня у Чернівцях, що функціонувала по вул. Краснодарській[24].

Друкованим органом 2-ї ВО „Буг” було видання „Стрілецькі вісті”, які побачили світ 15 квітня 1944 р. за редакцією Ігоря Сушка. Перше число вістей називалося „Помста”. У 1944 р. „Стрілецьких вістей” вийшло 27 чисел і 1945 р. – 10. Від імені 2-ї ВО „Буг”, яка вже не існувала у 1947-1951 рр., видано три номери „Літопису УПА”[25].

Головними дописувачами вищеназваних органів Проводу та підпільних видань були провідні члени ОУН – Яків Бусел („Дніпровий”), Ростислав Волошин („Борисенко”), Іван Гриньох („Діброва”, „Коваленко”), Йосип Позичанюк („Дмитро Шахай”), Осип Дяків („Горновий”), Петро Федун („Петро Полтава”), Мирослав Прокоп („Садовий”, „Вировий”) та інші[26].

В організації пропагандистської діяльності та мобілізації мас до боротьби значне місце посідали твори відомого теоретика збройної боротьби ОУН Осипа Дяківа („Горновий”). У його статтях „Перспективи нашої боротьби”, „Чому ми в нашій боротьбі ставимо на власні сили українського народу”, „Яка філософія зобов’язує нас” та інших аналізуються причини невдач української революції 1917-1920 рр., ідейні основи майбутньої перемоги ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу (УССД) як носія визволення і дружби народів. Автор наголошував на великому внеску ОУН у розбудову УПА, розвінчував СРСР як країну найжорстокішого гноблення народів тощо. Друкарні ОУН передруковували статті Осипа Дяківа і Провід їх поширював серед загалу та використовував в ідейно-політичному вихованні людей різних національностей[27].

Одним з ідеологів українського націоналізму на теренах УПА-„Захід” був Йосип Позичанюк („Дмитро Шахай”), уродженець Вінницької обл., письменник і журналіст, чл. УГВР. Належав до тих, що формували ідеологію визвольної боротьби ОУН, УПА, він переконливо застерігав щодо надії на зовнішню допомогу. Ідеолог передбачав події на півстоліття вперед: „демократизацію може підтримати російський народ при умілій нашій тактиці”. Йому належав прогноз, що в Україні можуть перебрати ініціативу кадри КП (б) У, ЛКСМУ, оформившись у певну політичну формацію: „І переберуть вони її з конечности, не зійшовшись у політично-тактичній лінії з ОУН”[28].

Наступний автор Мирослав Прокоп („Вировий”) у статті „Україна та Росія (сучасний стан, ставлення проблеми і перспективи)”, опублікованій в офіціозі ОУН (б) „Ідея і Чин” за 1942 р., про ставлення до російського народу також відзначав: „Ми не виповідаємо війни російському народові, а московському імперіалізму й закликаємо російський народ боротися за свободу рідної держави”[29].

Референт ГОСП Яків Бусел („Галина”) у „Пропагандистській інструкції про роботу серед населення” у 1943 р. наголошував на особливостях бесід, інформацій серед населення. Не варто говорити про потребу боротьби за Україну загальну, а давати масам „нашу конкретну програму”. Щодо промов, пам’ятати, наша історія – це не лише муки, сльози, поневіряння – це також велич Київської держави, Козацької доби – це великий народний здвиг 1917 р.[30]

Визначним майстром слова і нескореної повстанської публіцистики був П. Федун („Петро Полтава”), який від 1945 р. очолював референтуру пропаганди Проводу ОУН – Головний осередок пропаганди (ГОСП), політичний відділ ГВШ УПА

та Бюро інформації УГВР. Редагував періодичні видання збройного підпілля ОУН „Ідея і Чин” (1946-1947 рр.), „Самостійність” (1946-1947 рр.), „Бюро інформації УГВР” (1948-1951 рр.). Федун вимагав, щоби підпільник, який може щось „написати”, використовувався в „характері таких кореспондентів”[31]. Для підвищення ідейно-теоретичного рівня підпільників за ініціативою П. Федуна провадилися політичні заняття. Кожен з них конспектував праці націоналістичних ідеологів та з історії України.

Крім публіцистів, ГОСП мав у своєму розпорядженні поетів, літераторів та мистців. Так, Михайло Дяченко („Марко Боєслав”) у своїх віршах відтворював повстанську героїку, надзвичайну відвагу членів підпілля і українського народу. Редагував „Шлях перемоги” (1947-1950 рр.) і журнал „Чорний Ліс” (1947-1950 рр.), виконував функції крайового референта пропаганди Карпатського краю. На Закерзонні загинув поет Мирослав Кушнір з Підгаєччини, у Борщівському р-ні – поет Василь Андрійчук („Максим”). Він, як і „Марко Боєслав”, у своїх віршах скромно і безпретензійно описував повстанські будні Надзбручанського краю. Визначною літераторкою була Богдана Світлик („Марія Дмитренко”) та інші.

В УПА-„Захід” працювали десятки умільців, які своїми малюнками, виробами, світлинами пропагували визвольну ідею та побут УПА. Серед них вирізнявся на Закерзонні майстер-різьбяр Михайло Черешньовський („Петро”). На розвиток повстанської ілюстрації, графіки, листівки мала вплив графіка волинського майстра Ніла Хасевича. Його твори віддзеркалюють шляхи, якими йшла визвольна боротьба українського народу. На його працях, повсюдно поширених на теренах УПА-„Захід”, училися місцеві майстри „технічних звен”.

Виходячи з ідейно-політичних функцій, які виконували осередки пропаганди ОУН, НКВС-НКДБ намагались їх якнайшвидше розконспірувати і знищити. Багато законспірованих друкарень впало під час „великої блокади” 1946 р. Так, 5 лютого 1946 р. розконспіровано друкарню ОУН у с.Шумляни Підгаєцкого р-ну на Тернопільщині у селянина Михайла Панаса. На вимогу вийти з повинною у криївці пострілялися друкарі „Мирон”, „Степан” і „Богун”. Енкаведисти вилучили 2 друкарські верстати, верстат для розрізання паперу, 240 тис. повстанських листівок, 150 книг, 157 брошур, архів ОУН за 1944 р., 2 ручних кулемети та іншу зброю[32]. На початку лютого 1946 р. в цьому ж районі у с.Боків енкаведисти напали на слід друкарні у мешканця В. Когута. Господар застрелився. Каратели забрали друкарський верстат, 40 кг шрифту, 10 кг фарби, 20 кг паперу і зброю.

10 лютого 1946 р. енкаведисти захопили друкарню ОУН у с.Озеряни Борщівського р-ну Тернопільської обл. у господарстві Ганни Кошелі. З криївки вилучили друкарський верстат марки „Американка”, шрифти та листівки і брошури. Ця друкарня була заснована 1944 р. й проіснувала два з половиною роки. Організував її повітовий провідник ОУН М. Татарнюк („Хорив”). Свою продукцію друкарня конспірувала під криптонімом „Вінниця”[33].

5 або 18 лютого 1946 р. облавники викрили друкарню у с.Деренівка Буданівського р-ну в господарстві Григорія Поздика 1895 р.н. Три його сини Степан, Григорій, Йосип і дочка Марія загинули за волю України. Друкарню у них побудовано 1941 р. на глибині 6 м. Облаштували 2 кімнати заввишки 2,5 м, навіть провели світло від Янівської ГЕС. Друкарня виготовляла брошури: „Радянський патріотизм”, „Наша відповідь”, „В новій дійсності”, „Сталінсько-більшовицький імперіалізм”. Чотири співробітники, які у ній працювали, залишили друкарню до її розкриття. Енкаведисти забрали архів, журнал реєстрації видань[34].

Останні друкарні ОУН ліквідовано у 1949-1951 рр. Так, 8-10 жовтня 1949 р. під час операції на межі Славського, Сколівського, Підбузького, Боринського та Турківського р-нів Дрогобицької обл. розконспірували друкарню Дрогобицького окружного проводу ОУН імені Ю. Лопатинського. У друкарні загинув художник „технічної ланки” „Омелян” з Перемишлянського р-ну.

У березні-травні 1949 р. під час арешту референта пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Дмитра Черевка („Промінь”) емдебісти виявили керовану ним друкарню, яка конспірувалася під криптонімом „Київ”, „Київ-Львів”, „Львів-Київ-Дрогобич”, „Дрогобич-Станіславів-Чернівці”. Друкарня отримувала вказівки від „Марка Боєслава”. За рік віддрукувала 12 тис. різних пропагандистських матеріалів та 6 найменувань брошур. У друкарні вилучено 4 друкарські верстати, 55 кг шрифту, 5000 примірників брошур. Наступну друкарню ОУН розконспіровано у с. Зозулі Золочівського р-ну (14 червня 1949 р.), ще іншу – біля с.Чернилява Краковецького р-ну Львівської обл. (14-15 січня 1950 р.)[35].

26 грудня 1949 р. емдебісти виявили підпільну друкарню Кам’янець-Подільського окружного проводу ОУН у с.П’ятничани Чемеровецького р-ну. Друкарню облаштували під будинком колгоспниці Віри Васильківської, що мешкала над Збручем. Друкарня виготовляла й поширювала листівки на території Кам’янець-Подільської, Вінницької областей. Під час розкриття друкарні у ній застрелився художник „технічної ланки” Петро Гнибіда („Тарас”), друкарка Михайлина Голіната („Тамара”), важко поранена, померла в лікарні м.Оринин[36].

Після ліквідаці друкарні в П’ятничанах підпільники організували ще одну друкарню на хуторі Козак, що неподалік Кам’янця-Подільського, в господарстві Павла і Лідії Грабовських. Друкарня працювала недовго й була викрита 7 травня 1950 р.[37].

7 травня 1954 р. оперативники розконспірували друкарню крайового проводу ОУН „Поділля” ім. Я. Старуха („Стяг”) у райцентрі Товсте Тернопільської обл. Друкарня функціонувала під будинком Івана і Марії Мотичків під керівництвом референта пропаганди Чортківського окружного проводу ОУН Мирослава Гука („Григор”). Друкарню у Товстому створювали усіма силами. Бережанський надрайонний провідник „Володимир” дав 10 кг шрифту з власних резервів, крайовий референт „Євген” також знайшов шрифт. Чортківський районний провідник Григорій Кальба („Дарко”) дістав фарбу, провідник ОУН Копичинського р-ну Василь Бойко („Книш”) передав 10 тис. крб, зібраних на „бойовий фонд”.

На друкарню ім. Я. Старуха працювало дві мобільні „технічні ланки”. Перша під назвою „До зброї” була у Чортківському р-ні під керівництвом Й. Поздика, інша ім. Петлюри – у Борщівському під орудою В. Гнибіди („Неплюй”).

Крім листівок, випускали журнали „До зброї” і „Хрін”, які перетранспортовували у Хмельницьку, Вінницьку, а звідти у Черкаську і Київську обл. З 1950 р. друкарня ім. Я. Старуха підписувала листівки логотипом ім. Міхновського.

Характеризуючи видавничу діяльність ОУН, слід відзначити, що на сьогоднішній день ще невідомі усі праці, пропагандистські брошури, листівки і звернення, видані осередками пропаганди. Так, одне лише „технічне звено” на Лемківщині за період з 1 жовтня 1945 р. по 20 березня 1946 р. видрукувало 28 видань у 8463 примірниках на 16394 сторінках. Петро Федун писав, що в 1948 р. видано багатотисячними тиражами близько 70 назв різних брошур. За приблизними підрахунками історика О. Стасюк, на території західних областей України зафіксовано у 1941-1953 рр. близько 100 періодичних видань, 369 тематичних листівок, 752 назви книжок та брошур, але ці дані з часом виявлення нових архівів будуть доповнюватися[38].

Підсумовуючи значення пропагандистської діяльності ОУН, відзначимо її багатогранність і оперативність в умовах Другої світової війни і після неї. Те, що ОУН, УПА-„Захід” витримали у боротьбі з окупантами, карателями, залежало від ідейного виховання борців, в основі якого було гасло „Батьківщина і Бог”. У результаті ідейного виховання упівці і члени збройного підпілля характеризувалися високою гуманністю до населення і героїзмом у боротьбі з ворогом. Завдячуючи конкретній пропаганді, борці за волю України чітко собі уявляли її майбутнє, за яке свідомо клали своє життя. Висока дисципліна бійців і підпільників, дух єдності і дружби, жертовність, виняткова хоробрість були їхніми основними елементами, набутими в результаті ідейно-патріотичного виховання ОУН[39].

Референтура пропаганди Проводу ОУН в процесі довголітньої боротьби здобула великий досвід у патріотичному вихованні різних верств населення. Характерно, що члени старшої генерації ОУН уміло його застосовували в ідейному протиборстві з опонентами навіть у дев’яностих роках XX століття.

Варта гідного подиву винахідливість членів ОУН у створенні підпільних друкарень і формуванні в екстремальних умовах під землею ідейних засад боротьби засобами друкованого слова.

[1] Літопис УПА. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944-1945. – Київ-Торонто, 2008. – Том 9. Нова серія. – С.488-490.

[2] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДАСБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. Т. 10. – Арк.237-238.

[3] Полтава П. Безпосередньо за що ми ведемо бій? Підпільне видання 1950 р. – 19 с. (архів Мизака Н. С.).

[4] Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 530.

[5] Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. – Львів: Просвіта, 1993. Книга 1. – С. 137.

[6] Макар В. Спомини та роздуми. Бойові друзі. Книга перша. – Т. 2. – Торонто-Київ, 2001. – С.51-52.

[7] Там само. – С. 53.

[8] Макар В. Спомини та роздуми. Бойові друзі. Книга друга. – Т. 3. – Торонто-Київ, 2001. – С.54.

[9] Макар В. Спомини та роздуми. – Т.2. – С.55.

[10] Акція „Вісла”. Документи / за ред. Місила Є. – Львів-Нью-Йорк, 1997. – С.484.

[11] Макар В. Спомини та роздуми. – Т.2. – С.56.

[12] Макар В. Спомини та роздуми. – Т.3. – С.67.

[13] Там само. – С. 69.

[14] Голяш С. Підпільні друкарні та їх друковане слово // Макар Володимир. Спомини та роздуми. – Торонто-Львів, 2001. – Том 3. – С.1067-1068.

[15] Там само.

[16] Макар В. Ярослав Старух – лицар Золотого Хреста Заслуги // Альманах „Гомону України” на рік 1987. – Торонто, 1987.

[17] Акція „Вісла”… – С. 431-433.

[18] Макар В. Спомини та роздуми. – Т.3. – С.10, 65.

[19] Там само. – С.67.

[20] Дужий П. Інформація про „Зелений Гай” // Українська справа вчора і сьогодні. – Львів: Афіша, 2002. – С.378.

[21] Петренко Г. Ще раз про „Афродіту” // Визвольний шлях. – 1998. – №7. – 811-817.

[22] Газенбрукс А. Моя участь в УПА (з промови на святі 25-річчя УПА у Льєжі (Бельгія) 29.10.1967 // Український визвольний рух. – Львів: Мс., 2004. Збірник 3. – С.232-234.

[23] Драгомирецький П. „Бо не рабом співав я думи вірно…” // Михайло Дяченко (Марко Боєслав). Я все віддав тобі, Вкраїно. (Вибране). – Івано-Франківськ, 1995. – С. 3-14, 724.

[24] Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1943 рр.). – Львів, 2006. – С.57.

[25] Літопис УПА. Воєнна округа УПА „Буг” 1944-1948. Документи і матеріали. – Київ-Торонто, 2008. Том 12. Нова серія. – С.22.

[26] Горновий О. Про свободу преси в СРСР // Українська трибуна, 1949. – Ч. 13-17.

[27] Літопис УПА. УПА в світлі польських документів. – Торонто-Львів. Том 22. – С.408.

[28] Літопис УПА. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. – Торонто, 1980. Т. 8. Кн. перша: 1944-1945. – С.246.

[29] Літопис УПА. Тактичний відтинок УПА 26-ий „Лемко”: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали). – Торонто-Львів, 2001. Том 33. – С. 145.

[30] Бусел Я. Київський. Совєтський патріотизм. – Київ-Львів, 1946. Вид. ЗЧ ОУН. Ч. 04/48. – 48 с.

[31] ГДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Арк. 13.

[32] Сергійчук В. Український здвиг? Поділля 1939-1955. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. – С. 142.

[33] Мизак Н. С. За тебе, свята Україно. Чортківський надрайон ОУН. – Чернівці, 2000. – С. 77-80.

[34] Буртник В. Шлях до волі. Нариси національно-визвольної боротьби на Теребовлянщині. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2007. – С. 192.

[35] Іщук О. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944-1954 рр. – К., 2007. – С. 14, 16, 18-19.

[36] Мизак Н. За тебе, свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. – Чернівці: Буковина, 1998. – С. 283.

[37] Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам’янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці-Хмельницький-Торонто: Букрек, 2006. – Книга п’ята. – С. 250-251.

[38] Державний архів Тернопільської області. – Ф. Р.–3472. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 1-18.

[39] ГДАСБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Арк. 171-175.

Нестор Мизак
(Черновцы)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РЕФЕРЕНТУРЫ ПРОПАГАНДЫ УПА-„ЗАПАД” И ВООРУЖЕННОГО ПОДПОЛЬЯ ОУН В 1942-1952 гг.

В публикации исследуются идейные и организационные принципы деятельности референтуры пропаганды ОУН и УПА, функционирование подпольных типографий, распространение повстанческих изданий, формы и методы воспитания масс.

Ключевые слова: *ОУН, УПА, МГБ, НКГБ, Главная ячейка пропаганды, типографии, повстанческая публицистика, „техническое звено”.*

Nestor Myzak
(Chernivtsi)

THE ACTIVITY OF THE PROPAGANDA SECRETARIAT OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY „WEST” AND THE ARMED UNDERGROUND OF THE UKRAINIAN NATIONALISTS’ ORGANIZATION DURING 1942-1952.

The article is devoted to the organizational and ideological principles of the activity of the secretariat of propaganda of the UIA and UNO. It is outlined the insurgent forms and methods of the masses education.

Key words: *UIA, UNO, Main foxhole of propaganda, printing establishment, rebel social and political essays, technical workteam.*

УДК: 621, 311.21 (09)

Борис Білецький, Наталія Замятіна
(Чернівці)

АЛЬТЕРНАТИВНА І ВІДНОВЛЮВАЛЬНА ЕНЕРГЕТИКА В УКРАЇНІ ТА СВІТІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розкривається історія, сучасний стан та перспективи розвитку малої гідро – і альтернативної енергетики в Україні і світі в кінці XX – на початку XXI ст.

Ключові слова: *енергетика, енергетична безпека, стратегія розвитку енергетики, диверсифікація джерел енергоресурсів, мала гідроенергетика, відновлювальні джерела енергії, глобальний ринок альтернативної енергетики.*

В умовах глобалізації, коли світ все більше усвідомлює, що запаси органічного палива не безмежні, проблема енергетичної безпеки все виразніше набуває міжнародного характеру. За деякими прогнозами, запаси нафти у світі на початок XXI ст. становили 167 млрд. т, газу 180 трлн. кубометрів, що при нинішньому рівні видобутку і споживання палива запасів нафти у всьому світі вистачить приблизно на 40 років, газу – на 65 років[1]. До того ж, за даними Світової енергетичної конференції (ради), розвіданих запасів енергоносіїв для забезпечення в енергії вистачить на такий час: нафти – на 25-30 років; природного газу – на 50-60 років; вугілля – на 500-600 років[2]. У найближчі десятиліття потреба світу в енергоносіях значно зросте, значить проблема енергозабезпечення набуває неабиякої актуальності.

Гостроти проблемі додали так звані „газові атаки” Росії на Україну, Грузію, Азербайджан і Білорусь, а також загальноєвропейська газова блокада 2009 р., з чого видно, що Росія намагається скористатися цим як „енергетичною зброєю”.

Надзвичайно гостро ця проблема постала після стихійних лих 11 березня 2011 р. (землетрусу, цунамі, аварії на АЕС в Японії та ін.), наслідки яких в ім’я виживання людства вимагають відмовитися від атомної енергетики та вдатися до активнішого пошуку і використання альтернативних і відновлювальних джерел енергії (ВДЕ). До таких джерел належать сонячна, вітрова, геотермальна енергія, енергія хвиль і припливів, енергія біомаси, газу з органічних відходів, крім доменного і коксового газів, з використанням гідроенергії, виробленої тільки малими гідроелектростанціями.

Людство, шукаючи вихід із ситуації, що складається, вдається до розробки і реалізації проектів диверсифікації джерел енергоресурсів.

Виходячи з цього, слід говорити про енергетичну безпеку світу в рамках міжнародної системи енергетичної безпеки, чим насамперед опікується Європейський Союз. Він, хоч і не завжди послідовно, намагається мінімізувати статус Росії як монопольного постачальника енергоносіїв до Європи, що знайшло своє відображення у таких документах, як „Енергетична політика для Європи” та „Дорожня карта відновлювальної енергетики. Відновлювальні види енергії в XXI сторіччі: побудова стабільного майбутнього” (січень 2007 р.) [3].

Говорячи про назрілі проблеми, слід зазначити, що шкідливі викиди в атмосферу від спалювання вугілля і газу загрожують екологічною катастрофою людству, а тому доводиться переглядати стратегію розвитку енергетики в напрямку збільшення альтернативних і відновлювальних джерел енергії – енергії вітру, малої гідроенергетики, сонячної і геотермальної енергії, а також енергії біомас тощо. В енергетичному балансі України їх частка на середину 2011 р. не перевищувала одного відсотка.

Між тим, за даними національного агентства України з питань забезпечення ефективності використання енергетичних ресурсів (НАЕР), потенціал відновлювальної енергетики досить обнадійливий: в рік Україна може виробляти стільки альтернативної енергії, щоб замінити 50 відсотків загального енергоспоживання в державі[4].

Потенціал українського ринку регенеративної енергії і „зелених” проектів величезний, але не використовується поки що на повну силу. Наприклад, потенціал біомаси становить до 15 відсотків всього енергобалансу України, біодизеля – 1 млн. т, біоетанолу – 2 млн. т на рік, біогазу – 120 млн. т на рік[5]. Разом з тим уже на 2005 рік у Франції відсоток виробництва електроенергії з використанням відновлювальних джерел сягнув 20 відсотків, у Німеччині – 12, в Італії – 25, у Швеції – майже 60, а в Австрії – 78 відсотків від загального рівня їх виробництва[6].

Частка відновлювальної енергетики в енергобалансі Польщі за 2008 р. становила 6 відсотків, Чехії – 4,8, Словаччини – 3,7, Грузії – 12,6, Білорусі – 5,5 відсотка[7].

Природні ресурси планети дозволяють успішно вирішувати цю проблему. За прогнозами Міжурядової групи експертів зі зміни клімату, 2050 р. потреби людства в енергії можуть бути на 80 відсотків задоволенні за рахунок ВДЕ, що є можливим за правильного стимулювання „зеленої” енергетики. У світі вже існують новітні технології для розв’язання цієї проблеми. Головне сьогодні – у політичних рішеннях, технологічній і фінансовій підтримці та готовності змінити керунок розвитку економіки[8].

Виходячи з сучасних глобальних проблем, що постали перед людством (екологічних, енергетичних, земельних, стихійних тощо), працівники енергетичної галузі України все більше зосереджують свою увагу на пошуку поновлювальних джерел енергії. В основу своєї діяльності вони поклали „Програму державної підтримки розвитку нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії та малої гідро – і теплоенергетики” (1997), Закон України „Про альтернативні джерела енергії” (2001) та розпорядження Кабміну України „Енергетична стратегія України на період до 2030 року” (15 березня 2006)[9].

Людство вдається до пошуку альтернативних джерел енергії, використання природних, інколи знехтуваних, забутих, належним чином не оцінених джерел, що було особливо характерним для гігантоманії XX ст., особливо з 60-х років у зв’язку з приходом великої централізованої енергетики в Україну. Її жертвами стали майже 3 тисячі діючих у 20-50-х роках XX ст. малих ГЕС. До малих ГЕС у різних країнах відносять електростанції, установлена потужність яких, наприклад, у США менше 30 тис. квт, в Україні – 20 тис. квт, у Великій Британії – менше 5 тис. квт[10]. Цими діями було перервано традицію використання малих ГЕС в Україні, яка була закладена на початку XX ст.

З переходом до ринкових відносин в Україні почалося переосмислення ролі і місця малих ГЕС в енергетичній системі, коли на передній план вийшли не тільки економічні, а й екологічні критерії. Тоді вперше з’явилися підприємства, готові вкладати кошти в реанімацію цієї галузі. Для захисту спільних інтересів вони об’єдналися в Асоціацію виробників електроенергії на малих ГЕС[11].

Реалізація планів з відновлення та будівництва малих ГЕС була пов’язана з низкою труднощів об’єктивного і суб’єктивного характеру. Щодо перешкод у їх відновленні негативним фактором є насамперед дефіцит коштів, а також наявність величезного надлишку генеруючих потужностей теплових і атомних електростанцій[12] і досить часта зміна урядів останніми роками та відсутність належної взаємодії між гілками влади[13].

Стрімке подорожчання енергоносіїв, гігантське збільшення витрат на обслуговування атомних електростанцій, труднощі із забезпеченням ТЕС та АЕС паливом тощо відродили інтерес до малих ГЕС, екологічно чистих, які використовують енергію місцевих рік і річечок. До цього підштовхує, крім всього іншого, і міжнародний досвід. Адже малу енергетику використовує досить широко ціла низка країн світу – і в Європі, і в Азії. Так, за деякими даними, в Китаї на початку XXI ст. вироблялася електроенергія приблизно на 80-90 тисячах малих гідроелектростанцій, які давали 18-20 відсотків загального виробництва електроенергії з ВДЕ. Китай на цей час став лідером у виробництві електроенергії з альтернативних джерел[14]. З його досвідом Україна має можливість не тільки познайомитись, а й скористатися ним відповідно до меморандуму, підписаного Міністерством енергетики і вугільної промисловості України і компанією Sinohydro Corporation LTD (Китай) про будівництво гідроелектростанцій в Україні (червень 2011)[15].

У Європі лідерами в цій сфері є Австрія і Німеччина, в яких діє відповідно 40 тисяч і 30 тисяч дрібних гідроелектростанцій тощо[16].

Велику увагу розвитку малої енергетики приділяють прибалтійські держави (Литва, Латвія, Естонія), вдаючись до різних засобів заохочення цієї справи. Так, у Латвії для міні-ГЕС запроваджено пільгове

оподаткування, а отримана ними електроенергія з метою стимуляції розвитку малої гідроенергетики оплачується за подвійним тарифом[17].

Україна, хоч і має певний позитивний досвід в цьому плані, значно відстає від багатьох країн в питаннях розвитку малої енергетики. Так, якщо, за деякими даними, в 1950-х роках в Україні було понад 1000 малих гідроелектростанцій[18], то в 2006 р. в ній експлуатувалося лише 67 малих ГЕС загальною потужністю близько 107 МВт, які виробляли щороку 300-400 млн. квт-год електроенергії залежно від водності сезону – лише десяту частину наділеної їй природою енергії води[19].

Все зазначене вище з гострою невідворотністю повертає нас до необхідності вивчення і реалізації досвіду використання джерел малої енергетики 20-50-х років ХХ ст. Враховуючи власний та міжнародний досвід в цій галузі і вдаючись до його практичного використання в сучасних умовах на основі досягнень новітньої науки і техніки та технологій, їй можна надати нового життя й успішно використовувати поряд з великою сучасною енергетикою. Застосовування альтернативних джерел енергії,крім всього іншого, дає можливість домогтися серйозної економії газу і нафти, які від року до року стають все дорожчими. Разом з тим це є одним з важливих факторів енергетичної безпеки і незалежності держави. Практикою доведено, що використання малої енергетики дає набагато більший ефект, ніж використання базової енергетики. Зупинка на вимкнення ядерного блоку чи теплової турбіни – це дуже складний і затратний процес. Мала ж енергетика таких проблем не має.

Політика гігантоманії в енергобудівництві негативно позначилася на процесах створення малої енергетики. Разом з тим правове поле для розвитку малих ГЕС протягом тривалого часу лишалось узагалі не врегульованим. Розроблена ще 1997 р. державна Програма розвитку нетрадиційних і поновлювальних джерел енергії, малої гідро- і теплоенергетики не підкріплювалась ні нормативно-правовою базою, ні системою пільг, ні джерелами фінансування[20], що вимагало внесення змін до Закону „Про електроенергетику”[21]. Доцільність розвитку малої гідроенергетики зумовлюється найвищою рентабельністю ГЕС, відносно низькою вартістю електроенергії, мінімумом капітальних вкладень у їх спорудження чи відновлення[22]. Тому в першу чергу необхідно максимально відновити ті з них, які були зупинені в 50-60-х роках ХХ ст. Проте їх відновлення, а особливо нове будівництво, слід вести на основі сучасної техніки, яка дозволяє здійснювати їх експлуатацію за „безлюдним” методом – за відсутністю залу, чергового і обслуговуючого персоналу.

Виходячи з цих обставин, керівництво України станом на 2005 р. планувало будівництво додаткових гідроакумулюючих електростанцій та щонайменше 95 малих ГЕС. І хоч мала енергетика на даному етапі не могла цілком замінити теплову та атомну, ігнорувати ці джерела енергії було недоцільно і нераціонально. Адже річний енергопотенціал малих ГЕС орієнтовно становить 3,7 млрд. квт-год електроенергії[23]. Такої кількості електроенергії могло б вистачити для багатьох потреб країни, якби вітчизняне виробництво було менш енергозатратним[24]. Адже показник енергоспоживання в Україні втричі перевищує відповідні показники в країнах ЄС[25]. Це дало б змогу щороку економити 1,3 млн. т умовного палива[26], зменшити кількість небезпечних викидів АЕС і ТЕЦ в атмосферу. У перерахунку на кожну тисячу доларів ВВП Україна викидає в атмосферу 2,5 т „парникових” газів, тоді як Швейцарія, Швеція, Франція – в межах 0,1-0,3 т[27].

Проте для усвідомлення необхідності подібних дій з використання ВДЕ людство повинно було пройти цілу низку складних, повчальних і досить суворих випробувань (екологічна, енергетична криза, газова блокада, стихійні лиха), поки не переконалося, що реальна свобода і незалежність криється саме в енергетичній незалежності кожної країни, шлях до якої пролягає через альтернативні і ВДЕ. Першим серйозним поштовхом до пошуку ВДЕ стала світова енергетична криза 1973 р., яка привела до обвального зростання цін на енергоносії. В умовах різкого підвищення цін на нафту та газ орієнтація на ядерну енергетику, пов’язана з безпекою атомних станцій і створенням довгострокових сховищ ядерних відходів, була б просто нерозумною. До того ж, купуючи ядерне паливо й устаткування для атомних станцій, як і нафту та газ, українці по суті підтримують чужу економіку і ставлять під загрозу власну економіку та безпеку[28].

По-справжньому дію цих факторів Україна відчула у 2006 р., коли ціна російського газу для українських споживачів зросла втричі – з 50 доларів до 160 доларів за тисячу кубічних метрів[29]. Все це не тільки переконувало в тому, що розвивати малу енергетику вигідно й перспективно, а й вимагало активних, енергійних дій українського керівництва і суспільства загалом в цій сфері.

Найдоцільніше розвивати малу гідроенергетику у Карпатському регіоні, зокрема в Закарпатській, Львівській, Чернівецькій, Тернопільській та Івано-Франківській областях. У регіоні зручний рельєф і значний енергопотенціал. До того ж у Південно-Західному економічному районі рівень використання гідроресурсів не перевищує 25 відсотків. У той же час у Донецько-Придніпровському та Південному економічному районах уже на початок 2006 р. він становив майже 100 відсотків[30]. На території Закарпатської обл. протікає понад 9 тисяч річок і потічків, а гідроенергетичні ресурси краю на одиницю площі водозабору найбільші в Україні. За підрахунками фахівців, із 42 млрд. квт-год потенційної гідроенергії річкового стоку України на Закарпаття припадає 10,2 млрд. квт-год. Технічно доцільний потенціал для виробництва електроенергії тут обчислюється 3 млрд. квт-год. Цього достатньо не лише для повного забезпечення потреб регіону в електроенергії, а й навіть для продажу іншим споживачам [31].

Виходячи з реальних можливостей та нагальних потреб пошуку додаткових джерел електроенергії, українські енергетики в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. здійснили перші реальні кроки в цьому напрямі. Товариство з обмеженою відповідальністю „Енергоінвест” серед перших приступило до реалізації цих перспективних планів. Роботу розпочали з розробки програми використання нетрадиційних джерел енергії. Вона передбачала насамперед відновлення діяльності малих гідроелектростанцій, споруджених в 40-50-і рр. ХХ ст.[32]

Практичні кроки енергоінвестівців з реалізації їх програми підтвердили доцільність використання джерел малої енергетики і спростували твердження скептиків про безперспективність цієї справи. Доказом цього стала успішна праця товариства „Енергоінвест”, яке займалося відновленням 28 малих ГЕС на Вінничині, з яких уже на серпень 2005 р. було пущено в дію 9 ГЕС (Гальбжіївська, Петрашівська та ін.). Їх пуск в дію дав не тільки електроенергію споживачам, а й дозволив економити щороку сотні тонн умовного палива[33]. Сфера діяльності товариства „Енергоінвест” з часом охопила Вінницьку, Івано-Франківську, Житомирську, Львівську області, Черкащину[34]. В останній діяла зовнішньо-економічна асоціація (ЗЕА) „Новосвіт”. Протягом 10 років своєї діяльності її Черкаська філія відновила чотири ГЕС на річках Рось і Гірський Тікач. Рівень надійності енергозабезпечення значно зростав за рахунок включення реконструйованих ГЕС до місцевої енергосистеми. За даними асоціації „Новосвіт”, до 2012 р. на річках Черкащини передбачається ввести в дію 9 малих ГЕС: Корсунську, Стеблівську, Лоташівську, Кривоколінську, Гордашівську, Юрпільську, Лисянську, Буцьку, Звенигородську ГЕС[35].

Свою діяльність ЗЕА „Новосвіт” поширила і на Буковину. Відбудувати Яблуницьку ГЕС Путильського р-ну Чернівецької обл. вона планувала протягом 2007-2008 рр. Управління промисловості та розвитку інфраструктури Чернівецької ОДА разом з ЗЕА „Новосвіт” вивчили можливості щодо відновлення та введення в експлуатацію інших занедбаних ГЕС, які діяли на території області у 60-70-х рр. минулого століття[36]. Виконати ці роботи передбачалось ЗЕА „Новосвіт” та Вінницьким об’єднанням „Спеценергомонтаж”, які мали значний досвід відновлення об’єктів малої гідроенергетики. У липні 2006 р. керівництво об’єднання „Спеценергомонтаж” та асоціації „Новосвіт” оглянули будову Яблуницької ГЕС, канал та греблю. Фахівці прийшли до висновку, що об’єкти електростанції після відновлення здатні ефективно використовуватися[37].

2007 р. відповідно до рішення, ухваленого радою директорів ЗЕА „Новосвіт” про першочергове фінансування робіт з відновлення експлуатаційно-технічного потенціалу та функціонування Яблуницької ГЕС, здійснювалися проектно-пошукові роботи, проводилися необхідні заміри та обстеження об’єкта фахівцями асоціації та ін.[38] Все це і дало можливість успішно реалізувати плани відновлення цієї ГЕС та значно збільшити її потужність. Відновлена декілька років тому ця ГЕС досягла потужності 1МВт[39].

Враховуючи гідроенергетичний потенціал малих річок краю, який становить 884 млн. квт-год на рік, керівництво Чернівецької обл. ухвалило розроблену фахівцями комплексну програму будівництва малих ГЕС на гірських річках, яка розрахована до 2020 р. і передбачає спорудження ще 20 міні-ГЕС. Використання цього потенціалу дозволить зекономити щорічно 270 тис. т органічного палива[40].

Поряд з енергією малих ГЕС серед ВДЕ важливе місце відводиться використанню енергії вітру, до якої звернулися десятки країн світу, особливо після енергетичної кризи 70-х років ХХ століття. Вітроенергетика може розвиватися на всіх рівнях – від автономного енергозабезпечення окремих господарств до використання в промисловому і загальнонаціональному масштабах. Вона сьогодні є одним із важливих напрямків енергетичного розвитку. На початку 2008 р. вона забезпечувала енергією понад 10 млн. будинків у 37 країнах світу. Лідерами у використанні енергії вітру є Німеччина, США, Іспанія, Данія, Італія, Нідерланди.

Серед країн СНД Україна виявилася найбільш підготовленою для освоєння ВДЕ, бо саме в ній були сконцентровані основні наукові дослідження колишнього СРСР. У виготовленні ліцензійної вітроенергетичної техніки Україну вважають лідером серед країн СНД.

Територія нашої країни має значний вітроенергетичний потенціал. Фахівці виокремили регіони, де використання вітру є найбільш ефективним. Це Карпатський, Приазовський, Донецький, Західнокримський, Гірськокримський, Керченський регіони та Харківська і Полтавська області.

Вчені вважають, що за максимального використання сили вітру можна одержати електроенергію в обсягах до 50 відсотків загального енергоспоживання країни. Ставка на розвиток вітроенергетики в Україні має певну законодавчу базу. Є закон „Про вітроенергетику” (1994), а також Комплексна програма будівництва вітроелектростанцій в Україні в рамках конверсії військово-промислового комплексу, що здійснювалася під гаслом „Чиста енергія замість гармат”. У 2003 р. прийнято Закон „Про альтернативні джерела енергії”, в якому належне місце відведено вітроенергетиці як важливій складовій ВДЕ.

У 2003 р. в Україні з’явилися перші 600-кіловатні вітроагрегати. А уже в 2007 р. їх виробництвом в країні займалися 23 заводи колишнього ВПК[41].

До будівництва вітроенергетичних установок в 2011 р. причетні 15 компаній-девелоперів[42]. Зростання уваги до використання вітроенергетики дозволило довести потужність всіх працюючих вітропарків на осінь 2011 р. до 110 МВт.

Щодо розвитку сонячної енергетики, то на початку 2011 р. в Україні діяла лише одна сонячна електростанція[43]. Правда, останнім часом в плані

використання сонячної енергії спостерігається тенденція до активації цих процесів. Зокрема, австрійська компанія Activ Solar має намір до кінця 2011 р. довести потужність сонячної електростанції в Охотніково (Сакський р-н АРК) до 80 МВт. „Це буде найбільша СЕС із будь-коли побудованих у регіоні і одна з найбільших установок у всьому світі", – йдеться у повідомленні компанії. Компанія планує завершити її будівництво до кінця 2011 р.

„Проект такого масштабу знаменує собою поворотний момент у розвитку сонячної енергетики в Європі, і це має підтвердити позицію України як постачальника енергії з поновлювальних джерел", – підкреслив генеральний директор компанії Activ Solar Kabe Єртефай. СЕС „Омао Солар" вироблятиме 100 тис. мегават-годин електроенергії на рік, якої вистачить, щоб забезпечити 20 тисяч домашніх господарств „зеленою" енергією і дозволить скоротити до 80 тис. т викидів вуглекислого газу на рік[44]. Паралельно з цим компанія „Рентехно" завершила технічне проектування і приступила до організації поставки комплектуючих для будівництва сонячної фотоелектричної станції потужністю 1,786 МВт на півдні Вінницької обл., яка працюватиме за „зеленим" тарифом. Разом з тим компанія „Рентехно" планує спільно з українськими та зарубіжними фірмами будівництво в Україні ще кількох сонячних електростанцій[45]. Компанія „Менеджесс-Енерджі" (Німеччина) передбачає звести сонячну електростанцію у степах Приазов'я. Маючи чималий досвід реалізації своїх великих проектів у Німеччині та Іспанії, німецькі інвестори планують будівництво електростанції на сонячних батареях і в Україні[46].

Завдяки зростанню уваги до використання сонячної енергії потужність СЕС станом на вересень 2011 р. зросла з 27,8 МВт до 67,6 МВт[47]. Важливою передумовою, що сприяла розвитку малої енергетики в Україні, стало прийняття Закону „Про внесення змін у деякі закони України щодо встановлення „зеленого" тарифу" (2008), у якому передбачено стимулювання розвитку альтернативних видів енергії через запровадження „зеленого" тарифу – спеціального тарифу, за яким закуповувалася електроенергія, вироблена з альтернативних джерел енергії з використанням гідроенергії, виробленої тільки малими ГЕС. Законом передбачався перегляд розміру розцінок для ВДЕ диференційовано для кожного господарського суб'єкта на рівні подвоєної середньозваженої ціни на електроенергію, що реалізувалася на оптовому ринку України генкомпаніями.

На той час вартість енергії з невідновлювальних видів енергії на оптовому ринку становила 0,35 грн. за кіловат, відповідно до нових умов для „альтернативки" „зелений" тариф становив приблизно 0,70 грн. за кіловат.

Виходячи з цих обставин, Україна при збереженні темпів розвитку ВДЕ, що склалися на 2008 р., передбачила збільшити частку „альтернативки" до 2020 р. в межах 10-12 відсотків. Європейські країни у своїх енергетичних деклараціях ставлять за мету довести її частку у 2020 р. до 20 відсотків.

Щоб справді змінити ситуацію на краще, домогтись європейських темпів розвитку ВДЕ, поряд із запровадженням „зеленого" тарифу, українська держава повинна створити Фонд енергоефективності, кошти від якого мали б йти не до бюджету, а на те ж підприємство за умови здійснення ним проектів з енергозбереження[48].

Таким чином, в кінці XX – на початку XXI ст. проблеми розвитку альтернативної і відновлювальної, нетрадиційної електроенергетики як в Україні, так і світі стають однією з основних галузей світової енергетики.

[1] Statistical Review of World Energy [Електронний ресурс] // 2006. – www.bq.com
[2] Щербак Ю. Українські проблеми і російські факти // День. – 2009. – 19 бер. – С.4.
[3] Волович О. Як позбутися економічного шантажу? Об'єднатися… // День. – 2007. – 7 бер. – С.4.
[4] Білоусова Н. Що стримує „чисту" енергію? // День. – 2011. – 3 лип. – С. 6.
[5] Білоусова Н. Україна обирає „чисту" енергетику // День. – 2011. – 9 черв. – С. 5.
[6] Пархомчук Т. Велика сила малої води // Дзеркало тижня. – 2006. – 13 серп. – С.10.
[7] Білоусова Н. Що стримує „чисту" енергію? // День. – 2011. – 3 лип. – С.6.
[8] Миколюк О. Наші перспективи – „зелені технології" // День. – 2011. – 15 черв. – С.6.
[9] Волович О. Вказ. праця.
[10] Мельник В. Світло з води // Україна молода. – 2006. – 14 бер. – С.8.
[11] Денисюк С. Бюрократична дамба для малої ГЕС // День. – 2005. – 12 лип. – С.8.
[12] Мельник В. Світло з води…
[13] Волович О. Вказ. праця.
[14] Мальована В. Велике майбутнє малих річок // Прес-центр. – 2006. – 6 серп. – С.9.
[15] Керц О. Потрібне все, на що є гроші: Про українські енергоперспективи // День. – 2006. – 5 трав. – С.9.
[16] Мальована В. Вказ. праця.
[17] Пархомчук Т. Вказ. праця.
[18] Мельник В. Вказ. праця.
[19] Кривда М. Великі плани малої енергетики // Голос України. – 2006. –21 груд. – С.19.
[20] Пархомчук Т. Вітру „зелений тариф" // Голос України. – 2006. – 9 серп. – С.2.
[21] Пархомчук Т. Велика сила малої води…
[22] Пархомчук Т. Вітру „зелений тариф" …
[23] Пархомчук Т. Велика сила малої води …
[24] Зворигіна Н. Гроші на вітер // Урядовий кур'єр. – 2010. – 27 жовт. – С.5.
[25] Дубровик А. Споживачу пропонують альтернативу // День. – 2011. – 15 жовт. – С.5.
[26] Ісаєв В. Міні-ГЕС замість АЕС // Експрес. – 2006. – 21-22 бер. – С.8.
[27] Скуба В. Енергоефективність мислення // День. – 2011. – 9 лют. – С.9.
[28] Білоусова Н. „Зелене світло" // День. – 2008. – 22 жовт. – С.8.

[29] Савицький О. Від ідей вічного двигуна – до енергетичних реалій сьогодення // День. – 2010. – 15 груд. – С.10.
[30] Ісаєв В. Міні-ГЕС замість АЕС // Експрес. – 2006. – 21-22 бер. – С.8.
[31] Білоусова Н. В Криму з'явиться сонячна електростанція потужністю 80 МВт // День. – 2011. – 11 серп. – С.5.
[32] Скрипник Т. Й. Й ожили малі ГЕС // Голос України. – 2006. – 29 трав. – С.6.
[33] Пархомчук Т. Велика сила малої води …
[34] Китайська компанія буде будувати українські ГЕС // День. – 22 черв. – С.5.
[35] Мальована В. Вказ. праця.
[36] На півдні Вінницької області почалася реалізація проекту сонячної електростанції // День. – 2011. – 2 черв. – С.5.
[37] Зворигіна Н. Вказ. праця.
[38] На півдні Вінницької області …
[39] Гринюк В. На гірських річках збудують малі гідроелектростанції // Молодий буковинець. – 2011. – 16 черв. – С.8.
[40] Там само. – С.7.
[41] Точений В. Національний проект „Енергія Природи": Основні передумови і перспективи реалізації // День. – 2011. – 27 січ. – С.8.
[42] Білоусова Н. Україна обирає „чисту" енергетику // День. – 2011. – 9 черв. – С. 5.
[43] Там само. – С. 5.
[44] Бровченко Л., Коханець І. Велика енергія малих рік // Голос України. – 2006. – 4 лип. – С.4.
[45] Княжанський В. Як зняти газовий зашморг // День. – 2011. – 15 лип. – С.6.
[46] Зворигіна Н. Німецький досвід – Україні // Урядовий кур'єр. – 2010. – 10 бер. – С.5.
[47] Білоусова Н. Україна обирає „чисту" енергетику // День. – 2011. – 9 черв. – С. 5.
[48] Білоусова Н. „Зелене світло"…

УДК 323.39:316.46 (477.7)

Галина Мельничук
(Чернівці)

РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ І ЇХ ВПЛИВ НА ПРОЦЕСИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

У статті розкривається сутність поняття регіональної політичної еліти як визначального важеля державотворення в Україні, аналізуються фактори впливу української еліти на процеси демократизації і розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: *регіональна еліта, політична еліта, бізнес-еліта, державотворення, регіони, демократичний розвиток.*

Становлення української державності, що супроводжувалося історичною роз'єднаністю її територій, надуманою проблемою регіонального протистояння, змушують політичну еліту шукати способи консолідації української політичної нації. Слід відзначити, що ідейно-політичні розбіжності між окремими регіонами України усвідомлювались з перших років існування незалежної України. Проте за 20 років української незалежності так і не вироблено дієвої програми подолання політичного роз'єднання України. Натомість спостерігається зміщення рівноваги в системі „центр-регіони" на користь центру. Він виступає монополістом всіх політичних, економічних, інтелектуальних ресурсів держави, в той час як регіони залишаються залежними від нього. В зв'язку з цим роль регіональної політики і регіональної еліти в Україні суттєво зростає.

Одним з факторів, що впливають на територіальну, економічну та політичну стабільність держави, є регіональна політика. Ідеї регіоналізму в науковій думці набули значного поширення. А це дає підґрунтя для узагальнення, наукового осмислення практичних кроків і вироблення певних власних рекомендацій. Вагомий внесок у розробку проблеми зробили Ж. Зіллер, Д. Мейс, Р. Агранофф, У. Альтермат, Ф. Тоді, І. М. Бусигіна, М. О. Шульга та інші.

Узагальнюючи ці та деякі інші дослідження, слід зробити висновок, що проблеми регіонального розвитку вже знайшли своє відображення в науковій літературі, однак проблема взаємозв'язку регіональної політики та регіональних еліт, їх вплив на процеси державотворення ще чекає більш глибокої розробки.

Появу регіональних політичних еліт в Україні пов'язують з процесами регіоналізації, які призвели до відмежування регіонів від центру. В цьому розумінні мова може йти не тільки про регіональні політичні еліти, а й про еліти економічні, інтелектуальні та ін. Якщо говорити про самостійність і відособленість регіональних політичних еліт, то російський дослідник В. Мохов розуміє під регіоналізацією процес виокремлення регіональних еліт

Борис Билецкий, Наталия Замятина
(Черновцы)

АЛЬТЕРНАТИВНАЯ И ВОЗОБНОВЛЯЕМАЯ ЭНЕРГЕТИКА В УКРАИНЕ И МИРЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

В статье раскрывается история, современное состояние и перспективы развития малой гидро – и альтернативной энергетики в Украине и мире в конце XX – начале XXI в.

Ключевые слова*: энергетика, энергетическая безопасность, стратегия развития энергетики, диверсификация источников энергоресурсов, малая гидроэнергетика, возобновляемые источники энергии, глобальный рынок альтернативной энергетики.*

Boris Biletskyy, Natalia Zamyatina
(Chernivtsi)

ALTERNATIVE AND RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE AND IN THE WORLD: CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT PROSPECTS

In this article reveals history, contemporary condition and the perspectives of the development of small hydro- and alternative energetics in Ukraine and in the world at the end of the XX century – on the beginning of XXI century.

Key words*: energy, energy security, energy development strategy, diversification of energy sources, small hydropower, renewable energy, global renewable energy market.*

із загального простору еліт як по „вертикалі" (між елітами Центру і масами), так і по „горизонталі" (між елітами різних регіонів), який супроводжується змінами їх політичного статусу, місця і ролі в системі владних відносин[1].

Відзначимо, що в науковій літературі існує декілька точок зору щодо ролі і значення регіональних політичних еліт в процесах державотворення. Згідно з першим підходом (В. Мохов), регіональні політичні еліти є вагомою політичною силою, яка визначає основні напрямки політичного розвитку своїх регіонів[2].

На думку інших дослідників (А. Чірікова), регіональні політичні еліти перебувають у повній залежності від Центру, спрямовані на збереження закритості елітних груп й існуючої системи вертикалі влади[3].

Відповідно до третьої точки зору, регіональна політична еліта неоднорідна і розбита на конкуруючі групи, тісно пов'язані з Центром і місцевими бізнес-групами. М. Афанасьєв виділяє таке поняття, як „клієнтелізм" – боротьба клік і клієнтел, які пов'язані з економічно зацікавленими групами[4].

Регіональні еліти завжди відігравали серйозну роль у виробленні державної внутрішньої політики. Про це говорить хоча б той факт, що об'єднання політиків за регіональною ознакою до певного часу були більш впливовими, ніж політичні партії. Втім, останні роки показують, що вони продовжують нарощувати свої політичні потенціали та все активніше намагаються впливати на державну політику Центру, паралельно шукаючи адекватні форми самоорганізації.

У сучасній науці дослідження регіональних еліт сформувалося у вигляді широкого наукового напряму, надзвичайно розмаїтого як за тематикою, так і за методологічними підходами. У колі проблем, які виникають під час дослідження ролі та функцій еліт у перехідних суспільствах, провідне місце займають питання аналізу впливу регіональної еліти на розвиток органів місцевого самоврядування. В умовах становлення демократії й трансформації політичної системи регіональна еліта повинна виступати провідником реформ і генератором нових ідей та цінностей.

Більшість науковців відзначають виняткову роль еліти в забезпеченні успішності демократичного переходу і процесу консолідації. Зокрема, Г. О'Доннелл та Ф. Шміттер вважають, що в посткомуністичних країнах еліти є головними акторами при здійсненні переходу до демократії[5]; Л. Даймонд, Х. Лінц та С. Ліпсет також переконані, що відданість політичної еліти демократичним принципам сприяє стабільності демократії[6]; представники елітистського підходу до аналізу перехідного періоду (Д. Хіглі, Р. Гантер, М. Бартон) беззаперечно підкреслюють, що еліти виступають в ролі основного елементу досягнення стабільності та життєздатності демократичного режиму, особливо, коли еліти досягають згоди щодо демократичності правил гри та сталості демократичних інститутів[7].

Еліту як соціальне явище в державі можна розділити на дві групи: центральну та регіональну[8]. Відзначимо, що традиційно під регіональною політичною елітою мають на увазі губернатора, голову обласної ради, голів місцевих партійних осередків та мерів обласних центрів. Така еліта не лише впроваджує рішення центрального керівництва на підконтрольній території, але і веде переговори з ним про реалізацію специфічних інтересів свого регіону і сприймає себе як виразника інтересів регіональної спільноти.

Проте часто регіональні політичні лідери є так званими „намісниками", які пасивно ретранслюють накази Центру та контролюють їхнє виконання на підзвітній території, не будучи при цьому реальними виразниками інтересів регіональної спільноти.

Структурування української регіональної політичної еліти відбувається, на нашу думку, за трьома критеріями: особистісним, інституційним та партійним. Особистісний критерій передбачає існування лідерів, навколо яких формуються відносно стійкі команди, групи, клани. В кожній місцевості є своя структура, що сформувалася на основі особистих відносин, що прямо впливає на прийняття кадрових рішень. Наприклад, прихід до влади нового губернатора часто приводить до заміни більшості його заступників, оскільки той зазвичай має у своєму розпорядженні власну команду (можливо, не дуже професійну, але пов'язану з першою особою регіону дружніми відносинами, а нерідко й родинними зв'язками).

Інституційний критерій визначає структурування еліти за ознакою приналежності до тих або інших владних структур, між якими є свої суперечності. Такими інститутами в українських реаліях є адміністрація області, обласна рада, міська, районна, селищна ради. Дуже часто відправною точкою структурування регіональної еліти стає протистояння між адміністрацією регіону й мерією.

Структурування регіональної еліти за партійною ознакою перебуває в прямій залежності від преференцій жителів даного регіону, від тієї електоральної культури, яка тут сформувалася. В більшості місцеві політичні партії є просто „філіалами" загальноукраїнських партій, які на місцях пасивно реалізують лінію партії, не виконуючи основної функції – рекрутування регіональної еліти в центральні органи управління[9].

Окрім цього, як вважає історик Я. В. Верменич, „українські регіональні еліти, орієнтуючись на різні моделі націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, ціннісних пріоритетах, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети в політичних іграх і від того має тенденцію до посилення"[10].

Після проголошення незалежності України повноваження регіонів значно розширилися. Сформувались доволі впливові регіональні еліти, про це свідчить той факт, що об'єднання політиків за

регіональною ознакою (створення регіонально-орієнтованих партій) є більш впливовим, ніж за ідеологічним. Утворення Ради регіонів при Президентові України, заснування спілки місцевих і регіональних лідерів є свідченням визнання регіональних еліт в Україні[11].

Спроби регіональних еліт України активізувати свою діяльність у суспільстві знайшли відображення в процесі підготовки Конституції України. Процес становлення регіональних еліт в Україні умовно поділяють на два етапи:

перший: 1992 – перша половина 1994 року – етап суперництва ідей унітаризму і федералізму. Популяризуються ідеї розширення повноважень регіону, обговорюється можливість введення федеративного устрою. Ці позиції знаходили підтримку певного кола депутатів Верховної Ради;

другий: час, коли обстоювалася ідея запровадження унітарної форми правління, опосередковано підтримувалася центральна влада та стримувалося зростання ролі місцевої еліти у житті держави і суспільства[12].

На думку В. Мохова, друга половина 90-х років XX ст. завершує період еволюції регіональних еліт на пострадянському просторі, змістом якого було їх виокремлення з усіх еліт як активної і самостійної соціальної і політичної сили[13].

За останні роки в Україні сформувався специфічний корпоративний тип політичної еліти, яка змішує державну службу та національні інтереси з особистими цілями. Основними характерними ознаками її є: „земляцтво" – походження з одного регіону.

За таких обставин одним з актуальних питань є проблема взаємодії та взаємозалежності центральної і регіональних еліт. Адже саме останні можуть стати тією основою, яка об'єднає розрізнену політичну еліту і перетворить її у справжню, визнану народом і здатну вивести суспільство з кризи. Тому взаємовідносини Центру і регіонів є однією з головних тем української політики періоду незалежності.

За вплив на рівні центральної влади сьогодні сперечаються три регіональні еліти – київська, донецька та дніпропетровська. Це впливові еліти владного типу. Їхні представники в той чи інший час займали високі посади у виконавчій владі, мають свої фракції в Верховній Раді, мають регіональні бренди (тобто всі знають, хто такі донецькі чи хто такі дніпропетровські). Крім того найбільші олігархи України – донецькі, дніпропетровські та київські.

Фактично відсутні на центральному рівні харківська, львівська та кримська регіональні еліти. Тобто їхні представники на центральному рівні є, і навіть інколи отримують високі посади, але вони розпорошені й не ідентифікують себе за регіональною ознакою. Крім того, навіть найзначніших харківських, львівських та кримських бізнесменів з представниками київської, донецької та дніпропетровської груп поки що не зрівняти.

Тому якщо три найпотужніші регіональні еліти ми розглядаємо як впливові, владного типу, то три інші – можуть бути розглянуті як еліти лобістського типу. Є харківське, львівське (умовно навіть галицьке) та кримське лобі[14].

Причини такого стану речей слід розглядати в історичній площині. Ми не можемо не зважати на те, що Західна Україна тривалий час перебувала у складі Австро-Угорщини, а потім Польщі та інших країн. На цій території переважала Греко-католицька церква, навколо якої населення західноукраїнських областей об'єднувалося, і, відповідно навколо власної культури та самобутності. Сьогодні культура та історія національної боротьби – головні активи цього регіону, що дає його еліті підстави претендувати на участь в управлінні країною.

На відміну від Західної України, у ряді східних територій України було створено індустріальний комплекс, орієнтований на виробництво металу й важке машинобудування, з паралельно розвиненою паливно-енергетичною, транспортною та науковою інфраструктурою. Сюди для роботи на нових підприємствах з'їжджалися люди з усього СРСР. Як приклад, розглянемо Дніпропетровщину, еліта якої мислила не лише в рамках регіону, а й усієї країни. Це давало Дніпропетровську можливість бути постійним постачальником управлінських кадрів для Центру. Після утворення незалежної України дніпропетровська еліта стала основою формування центральної еліти і втратила регіональне самовизначення.

Щодо Донбасу, то цей регіон був орієнтований на важку й видобувну промисловість, а його еліта відповідала за управління великою кількістю важливих промислових об'єктів. Після розпаду СРСР місцевій еліті довелося вирішувати економічні питання, пов'язані з відновленням ще недавно потужної економіки регіону й започаткувати бізнес. Успіх у зміцненні економіки Донецької області, а також нові вимоги регіону до Центру стали стимулом до самостійної участі у великій політиці[15].

В 90-х роках XX ст. завдяки посиленню регіонального бізнесу, спрямованого на внутрішній ринок, провінційні еліти отримали значні економічні та фінансові ресурси. Цьому сприяло налагодження міжрегіонального співробітництва областей України з територіальними одиницями іноземних держав, що мало позитивний вплив на розвиток торгово-економічної сфери. У 1991 р. був створений Комітет регіонів ЄС, у рамках якого діяла програма розвитку співробітництва з регіонами окремих країн-претендентів до вступу в ЄС (програми INTERREG, TACIS, RHARE). Поява в регіонах багатих та впливових іноземців сприяла зростанню фінансових ресурсів та виходу регіонального бізнесу на зовнішні ринки. До того ж обласна влада отримала впливових лобістів своїх інтересів за кордоном. Вже наприкінці 90-х рр. стало очевидним, що регіональним елітам належить вагома роль в економічному житті країни[16].

Зокрема, в 1998 р. на чергових виборах до Верховної Ради України чимало представників економічних груп, тісно пов'язаних з регіональним

бізнесом, були обрані до парламенту. З цього часу центральна влада почала рахуватися з регіонами як з реальною та дієвою силою: їм вже не наказували, а пропонували. Регіони все активніше декларували свої бажання до автономізації. Розпочався новий етап перерозподілу політичної влади в країні між Центром та регіонами. Відтепер регіональні еліти все менше надій покладали на центральну владу, звичайно, якщо не мали тут власного сильного представництва[17].

З актуалізацією проблеми демократизації суспільства важливо використовувати наукові висновки щодо особливостей сучасної регіональної української еліти, зокрема зорієнтованість на формування й використання механізмів управління по вертикалі, що посилює її владу в регіонах. Однак вона теж змушена прилаштовуватись щодо структур громадського життя. Президентські вибори 2004 р., 2006 р. та 2010 р. років засвідчили прагнення регіональних еліт до показної демократії.

Сучасне політичне лідерство в Україні доцільно обмежити трьома групами діячів, зважаючи на їхню реальну політичну роль у суспільстві або помітний вплив на верстви населення чи регіони країни.

До першої групи зараховують політичних діячів, які обіймають високі державні посади. Другу групу становлять політичні лідери найвпливовіших партій, рухів, суспільно-політичних організацій та об'єднань. Третя група – керівники з регіональних політичних угруповань. Сформувавшись на регіональному рівні, лідери цих політичних сил намагаються поширити свої ідеї та структури на інші регіони країни, щоб мати достатню підтримку під час виборчих кампаній. Помітними у цій групі є представники сучасного українського бізнесу – „бізнес-еліта". Серед регіональних політичних лідерів, які згодом стали відомими в усій країні, можна назвати В. Чорновола, Я. Стецько, О. Вітовича, С. Хмару[18].

Головним принципом діяльності впливових регіональних еліт є задоволення своїх бізнес-інтересів за допомогою адміністративного ресурсу, який дає змогу використовувати посади в центральній владі. Такий підхід зумовлює доволі сильні мотиви всередині країни, але зовсім непридатний для сильних зовнішньополітичних дій. Тобто регіональні еліти можуть відігравати важливу роль тільки всередині країни, але в принципі не можуть діяти на зовнішньополітичній арені.

На сьогодні в Україні спостерігається кланове регіональне протистояння. Негативом є те, що в регіонах або зовсім немає механізму контролю над правлячою елітою, або він неефективний. Усе це приводить до втрати елітою довіри, до розчарувань широких верств населення у демократичних гаслах, які вона пропонує суспільству як генератор ідей.

У суспільстві, що розвивається, необхідною умовою зміцнення демократії й становлення громадянського суспільства має бути вільна конкуренція елітних груп, їх циркуляція. Але тут є проблема, яку слід мати на увазі: циркуляція також повинна мати міру, бо постійні кадрові переміщення вищого ешелону, невпевненість у стабільності, відсутність досвіду управління у вищій ланці – не менш негативні явища[19].

Аналізуючи еліту, що функціонує сьогодні в Україні, науковці ще називають її „посттоталітарною", а не демократичною, бо вона має певну ментальність та стереотип поведінки, що були при СРСР.

Українські регіональні еліти продовжують перебувати в пошуках оптимальних форм самоорганізації та захисту власних інтересів. При цьому керівники різних областей обирають власний шлях політичної реалізації: хтось комбінує складні схеми із загальнодержавними політико-економічними угрупованнями, хтось створює власні організації, а дехто намагається зберігати нейтралітет. Одне можна сказати впевнено: останнє слово в українській політиці буде саме за регіональними елітами.

На глибоке переконання науковців, національна стратегія інтеграції українського суспільства та подолання регіонального протистояння повинна включати низку заходів, зокрема: децентралізація владних повноважень від Центру до регіонів України. Децентралізація державного управління може бути найбільш оптимальним шляхом розв'язання існуючих проблем у відносинах між Центром і регіонами. Регіони отримають більше прав і можливостей для власного розвитку без ризиків виникнення відцентрових тенденцій. В той же час у процесі політики децентралізації слід дбати про збереження вертикалі виконавчої влади, правового і управлінського контролю за місцевою владою; збільшення ваги парламентаризму в Україні. Президентські вибори розколюють Україну на два протилежних табори, сприяючи закріпленню та відновленню істотних розбіжностей між регіонами. В той час як перехід до парламентсько-президентської форми правління дещо пом'якшує і частково нейтралізує тенденції регіонального електорального розколу під час президентських виборів. Президентські вибори повинні втратити ту велику вагу у державі, коли переможець отримує все. Навпаки, політичні еліти, зокрема й регіональні, вимушені домовлятися між собою під час формування коаліційного уряду. Це може сприяти пошуку консенсусу та зняття певного рівня конфліктності у суспільстві, інтеграції регіональних еліт – в загальнонаціональну політичну і адміністративну еліту. Формування нової, сучасної адміністративної еліти країни має стати одним з об'єднуючих елементів суспільного організму. Це передбачає міжрегіональну ротацію представників регіональних еліт у складі загальноукраїнської адміністративної еліти. Не лише Центр, але й регіони повинні бути рівномірно представлені в парламенті, сприяючи розв'язанню місцевих проблем на загальнонаціональному рівні[20].

Отже, зазначимо, що процес дослідження феномена регіональних еліт свідчить про те, що нині це питання актуалізоване не як теоретичне, а швидше як практичне. Самоорганізація еліт і їх ініціатива є предметом регіональної політики, яка практикується у більшості регіонів України. Відмова від досвіду й ініціативи регіонів означає недалекоглядність державної системи управління й веде до роз'єднання регіонів і їхніх спроб розв'язувати свої проблеми без урахування загальнонаціональних інтересів.

[1] Мохов В. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.) // Пермь, 2003. – С. 7.

[2] Мохов В. Институциональные и социальные факторы регионализации элит в России // Режим доступу http://www.ecsoman.edu.ru/data/916/681/1219/010.MOKHOV.pdf.

[3] Чирикова А. Региональные политические элиты и российская модернизация: мифы и реалии // Режим доступу: http://www.lawinrussia.ru/dokladi/2010-04-28/

[4] Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияние на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России // Режим доступу http:/nationalism.org/library/science/politics/afanasiev/afanasiev-clientism/htm.

[5] Гоман-Галунтьева О. В. Определение основных понятий елитологии // Полис. – 2000. – № 3. – С. 98.

[6] Елизаров В. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс // Полис. – 1999. – № 1. – С. 75-76.

[7] Моска Г. Правящий класс // Социс. – 1994. – № 10. – С. 65-69.

[8] Україна: інтелект нації // Ред. В. К. Врублевський. – К.: Інтелект, 2000. – С. 312.

[9] Сокирка Ю. Регіональний фактор у політичному процесі України // Режим доступу http://postua.info/news.php?nid=3.

[10] Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 114.

[11] Куцова О. Вплив регіональних політичних еліт на формування регіонального політичного лідерства в Україні // Режим доступу http://dspace.onu.edu.na:8080/bitstream/123456789/1636/1/Вестник.

[12] Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Режим доступу http://www.universum.org.ua/journal/2001/pir002/html.

[13] Мохов В. Институциональные и социальные факторы регионализации элит в России // Режим доступу http://www.ecsoman.edu.ru/data/916/681/1219/010.MOKHOV.pdf

[14] Пацюк С. Центральна, регіональна та міська еліти // Режим доступу http://xyz.org.ua/_other/dialogs/center_region_city_elite.htm.

[15] Золотарьова О. Регіональні гонки // Дзеркало тижня. – 2001. – №36. – С. 2.

[16] Карасев В. Государство-регионы или государство-нация // День. – 2002. – №228. – С. 4.

[17] Золотарьова О. Регіональні гонки // Дзеркало тижня. – 2001. – №36. – С. 2.

[18] Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч посібник / Ф. Рудич, Р. Балабан, Ю. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – С. 127.

[19] Шульга М. Правляча еліта // Віче. – 1997. – № 3. – С. 5.

[20] Романюк А. С., Сокирка Ю. М. та ін. Від соборності до незалежності: стан та динаміка інтеграції українського суспільства у контексті європейських процесів. – Львів: ЦПД, 2009. – 140 с. // Режим доступу http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/sobornist_knyzka/sobornist_r7.htm.

Галина Мельничук
(Черновцы)

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭЛИТЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ПРОЦЕССЫ СОЗДАНИЯ ГОСУДАРСТВА В УКРАИНЕ

В статье раскрывается значение понятия региональной политической элиты как определяющего фактора развития государственности в Украине, анализируются факторы влияния украинской элиты на процессы демократизации и развитие гражданского общества.

Ключевые слова: *региональная элита, политическая элита, бизнес-элита, государственность, регионы, демократическое развитие.*

Galina Melnychuk
(Chernivtsi)

REGIONAL POLITICAL ELITES AND THEIR INFLUENCE ON THE PROCESSES OF STATE-BUILDING IN UKRAINE

Content of the regional political elite as an important tool of state development in Ukraine is highlighted in the article. Factors of the Ukrainian elite's influence on the process of democratization and public society development are analyzed.

Key words: *regional elite, political elite, business elite, state development, region, democratization.*

УДК: 94 (477.8)

Галина Чайка
(Чернівці)

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ У СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВНІЙ СЛУЖБІ УКРАЇНИ

У пропонованій публікації на статистичних матеріалах окремих областей йдеться про стан гендерних відносин в Україні та проблеми, складності в реалізації гендерної політики в нашій країні.

Ключові слова: *гендерна політика, жінки, чоловіки, закони, зайнятість, рівень оплати праці, дискримінація, безробіття, державна служба.*

Дедалі більший інтерес викликає питання гендерної рівності в українському суспільстві. Як і раніше, нині існують певні стереотипи щодо професійної „придатності" жінок, а також спостерігається деякий розподіл професій на „чоловічі" та „жіночі". Це певною мірою обмежує залучення жінок до багатьох сфер діяльності, особливо управлінської.

У публікації робиться спроба прослідкувати процес формування складу держслужбовців за

гендерною ознакою та деякі інші питання у гендерному аспекті за останні роки.

Серед науковців, які досліджують це питання, слід назвати О. І. Кулачек,[1] І. Грабовську,[2] Н. О. Бондаренко,[3] Н. В. Грицяк[4] та ін.

Вважається, що одним із показників, який характеризує розвиток суспільства, є рівноправний доступ всіх соціальних груп у рівній можливості чоловіків та жінок до органів управління та інших сфер управлінської діяльності, що становище жінки в суспільстві є показником його розвитку. Як заявив у 2005 р. Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, „рівність чоловіків та жінок є однією із найважливіших умов розвитку та мирного співіснування будь-якої нації".[5] В першу чергу це проявляється у тому, яку кількість місць у вищих органах влади займають чоловіки і жінки. Простежимо у динаміці, як змінювалась ця ситуація за 20 років в Україні. Так, у Верхов-ній Раді першого скликання (1990-1994 рр.) було 12 жінок[6], другого скликання (1994-1998 рр.) – 17[7], третього (1998-2002 рр.) – 36[8], четвертого (2002-2006 рр.) – 23[9], п'ятого (2006-2007 рр.) – 36[10], шостого (2007-2011 рр.) – 35[11]. Зараз у парламенті 34 жінки, а в уряді жінки-міністри відсутні взагалі. Отже, простежується певна гендерна асиметрія. Як свідчать статистичні дані, Україна за представництвом жінок у парламенті посідає 152 місце серед 172 країн світу.[12]

В Україні за останні двадцять років питанню гендерної рівності приділялося багато уваги, це простежується у низці законів, які були прийнятті в останні роки. Так, за період незалежності України ухвалено ряд законів, положень, постанов, програм, спрямованих на врегулювання гендерного питання у сфері державної служби. Згідно з Конституцією України, Ст. 38 проголошує рівні права доступу до державної служби всім громадянам, а також до служби в органах місцевого самоврядування.[13] Визнання рівних прав для всіх статей на державній службі визнано в Законі України „Про державну службу".[14]

З цього приводу слід згадати також постанову Кабінету Міністрів України від 15 березня 2003 року № 344, яка була схвалена Верховною Радою України, у якій у розділі 2.2. „Створення умов для всебічного гармонійного розвитку людини" проголошено як мету досягнення гендерної рівності. Саме демократизація і гуманізація суспільства передбачає створення рівних можливостей для самореалізації особистості незалежно від її соціального походження, національності, віку, статі. Справжня гуманізація передбачає переборення пануючих століттями стереотипів щодо соціальних ролей жінки і чоловіка, емансипацію всього суспільства, звільнення культури від сексистської ідеології та впровадження концепції „гендера" в усі сфери суспільного життя.

У „Відомостях Верховної Ради України" за 2005 р. № 52, с. 561 вміщено Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків". У Ст. 12 „Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування" та Ст. 13 „Повноваження уповноважених осіб (координаторів) з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування" однозначно декларуються права жінок на зайняття державних посад.[15] Стаття 16 вказаного закону має назву „Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері державної служби та служби в органах місцевого самоврядування"[16]. І це не повний перелік законів, які були прийняті за останні роки. Тим не менш ситуація свідчить про актуальність гендерної політики та присутність певних проблем, які потребують нагального вирішення.

На обласних рівнях також приймалися певні програмні документи. Так, зокрема у Чернівецькій обл. на 19 сесії V скликання було прийнято рішення № 112-19/08 від 2 квітня 2008 р. про „Програму впровадження гендерної рівності, підтримки сім'ї та протидії торгівлі людьми в Чернівецькій області на 2008-2010 роки".[17] За результатами реалізації цієї програми було проведено аналіз, який здійснювався групою експертів, створеною при Чернівецькій обласній адміністрації, та опубліковано колективну працю „Гендерний портрет Чернівецької області".[18]

Як уже зазначалось, ситуація у державній службі певною мірою відтворює рівень розуміння гендерної рівності у державі. Для з'ясування певних аспектів зайнятості жінок у сфері державної служби у різні періоди проводилися дослідження, які простежували зміни у цій сфері. Наприклад, ще у 1999 р. проводилось дослідження під керівництвом О. Кулачек[19] за напрямом „Перешкоди для жінок на державній службі". У результаті дослідження було виділено основні проблеми, що негативно впливали на кар'єру жінок. Вказувалися такі проблеми, як: вплив традиційного оточення на робочому місці (підпорядкування жінок чоловікам на роботі); брак часу (сім'я, діти); брак можливостей для підвищення професійного рівня. На сьогодні ми можемо констатувати, що якщо перші два пункти ще деякою мірою впливають на становище жінки, то третій пункт не є вирішальним.

Забезпечення гендерної політики у сфері державної служби слід прослідкувати також і через статистичні дані, які можуть вказати на те, як змінювалася ситуація у кількісному складі держслужбовців. Зокрема, розглянемо дані по Україні за 2004-2008 рр. Загальна чисельність державних службовців України у 2004 р. становила – 251471 особу, серед яких жінки складали 189493 особи (75,4%), чоловіки – 61978 (24,6%), керівники – жінки 62,1%, чоловіки – 37,9%, спеціалісти – жінки 80,2%, чоловіки – 19,8%[20]. Подібна ситуація спостерігається і у наступних роках. Так, у 2005 р. загальна чисельність державних службовців становила – 257112 особу, з яких жінки складали 76,4%, чоловіки – 23,60%, керівники – жінки 63%, чоловіки – 37%, спеціалісти – жінки 79,9%, чоловіки – 20,1%.[21] У 2006 р. загальна чисельність державних службовців становила – 265703 особу, серед яких жінки складали 75,31%, чоловіки – 24,69%, керівники – жінки 63,4%, чоловіки – 36,6%, спеціалісти – жінки 79,31%, чоловіки – 20,69%.[22] У 2007 р. загальна чисельність державних службовців становила – 276599 особу, серед яких жінки складали 75,53%, чоловіки – 24,47%, керівники – жінки 63,59%, чоловіки – 36,41%, спеціалісти – жінки 79,69%, чоловіки – 20,31%.[23] У 2008 р. загальна чисельність державних службовців становила – 290765 особу, з яких жінки складали 219200 (75,39%), чоловіки – 71565 (24,61%), керівники – жінки 64,0%, чоловіки – 36,0%, спеціалісти – жінки 79,38%, чоловіки – 20,62%[24]. Як відомо у державній службі є 7 категорій і 15 рангів. Перший ранг посідають міністри та заступники міністрів, де жінки займають менше 10 відсотків, а на останньому 7 місці (спеціалісти або фахівці) – близько 75 відсотків посідають жінки[25]. Подібна динаміка спостерігається і щодо загальної чисельності посадових осіб у органах місцевого самоврядування[26].

Порівняємо чисельність державних службовців по Чернівецькій обл. Відповідно до статистичних даних, кількість державних службовців за статтю та категоріями у Чернівецькій обл. станом на 31 грудня 2007 р. становила 5030 чол., з яких жінки – 3461 осіб (68,8%), чоловіки – 1569 осіб (31,2%); керівники – 1463 осіб, з яких жінки – 846 осіб (57,8%), чоловіки – 617 осіб (42,2%); спеціалісти – загальна кількість 3567, з яких жінки – 2615 осіб (73,3%), чоловіки – 952 (26,7%)[27].

Станом на 31 грудня 2008 р. помітні незначні зміни: всього кількість державних службовців складала 5295 чол., з яких жінки – 3642 осіб (68,8%), чоловіки – 1553 осіб (31,2%); керівники – 1527 осіб з яких жінки відповідно – 891 осіб (58,3%), чоловіки – 636 осіб (41,7%); спеціалісти – загальна кількість 3768, з яких жінки – 2751 осіб (73,0%), чоловіки – 1017 (27%)[28].

Тобто при зростанні загальної кількості державних службовців у процентному відношенні кількість чоловіків та жінок за вказаний період не змінилася. Щодо показників по керівниках спостерігається невелике збільшення на користь жінок, по показниках спеціалістів бачимо незначне збільшення числа чоловіків.

Простежимо кількість державних службовців, які займають посади керівників по містах та районах області. Як уже вказувалося, станом на 31 грудня 2007 р. керівники складали – 1463 осіб (29,1%) (до облікової кількості державних службовців), серед яких жінки складали – 846 осіб (16,8%), чоловіки – 617 осіб (12,3%). У м. Чернівці відповідно – 664 (27,4%), жінки – 375 (15,5%), чоловіки 289 (11,9%), у м. Новодністровськ – 6 (28,6%), жінки – 4 (19%), чоловіки – 2 (9,5%)[29].

Станом на 31 грудня 2008 р. керівники становили 1527 осіб (28,8%), серед яких жінки складали – 891 осіб (16,8%), чоловіки – 636 осіб (12%). У м. Чернівці відповідно – 721 (27,3%), жінки – 410 (15,5%), чоловіки 311 (11,8%), у м. Новодністровськ – 6 (25%), жінки – 4 (16,7%), чоловіки – 2 (8,3%)[30]. Як бачимо спостерігається незначне зростання по всіх показниках.

По районах кількість державних службовців, які обіймали керівні посади (станом на 31 грудня 2007 р.) така: Вижницький р-н – загальна кількість – 81 (32,4%), жінки – 47 (18,8%), чоловіки – 34 (13,6%). Герцаївський р-н – загальна кількість – 63 (35,2%), жінки – 33 (18,4%), чоловіки – 30 (16,8%). Глибоцький р-н – загальна кількість – 79 (30,6%), жінки – 48 (18,6%), чоловіки – 31 (12%). Заставнівський р-н – загальна кількість – 72 (30,3%), жінки – 42 (17,6%), чоловіки – 30 (12,6%). Кельменецький р-н – загальна кількість – 67 (27,5%), жінки – 38 (15,6%), чоловіки – 29 (11,9%). Кіцманський р-н – загальна кількість – 81 (31,5%), жінки – 46 (17,9%), чоловіки – 35 (13,6%). Новоселицький р-н – загальна кількість – 74 (33%), жінки – 44 (19,6%), чоловіки – 30 (13,4%). Путильський р-н – загальна кількість – 64 (33,2%), жінки – 43 (22,3%), чоловіки – 21 (10,9%). Сокирянський р-н – загальна кількість – 66 (26,1%), жінки – 44 (17,4%), чоловіки – 22 (8,7%). Сторожинецький р-н – загальна кількість – 80 (32,4%), жінки – 47 (19%), чоловіки – 33 (13,4%). Хотинський р-н – загальна кількість – 66 (27,4%), жінки – 35 (14,5%), чоловіки – 31 (12,9%)[31].

Станом на 31 грудня 2008 р. відповідно такі показники: Вижницький р-н загальна кількість – 78 (30,4%), жінки – 48 (18,7%), чоловіки – 30 (11,7%). Герцаївський р-н – загальна кількість – 64 (35,2%), жінки – 34 (18,7%), чоловіки – 30 (16,5%). Глибоцький р-н – загальна кількість – 82 (30,8%), жінки – 51 (19,2%), чоловіки – 31 (11,7%). Заставнівський р-н – загальна кількість – 70 (29,3%), жінки – 40 (16,7%), чоловіки – 30 (12,6%). Кельменецький р-н – загальна кількість – 65 (27,3%), жінки – 38 (16%), чоловіки – 27 (11,3%). Кіцманський р-н – загальна кількість – 82 (31,1%), жінки – 49 (18,6%), чоловіки – 33 (12,5%). Новоселицький р-н – загальна кількість – 74 (31,8%), жінки – 42 (18%), чоловіки – 32 (13,7%). Путильський р-н – загальна кількість – 65 (34%), жінки – 41 (21,5%), чоловіки – 24 (12,6%). Сокирянський р-н – загальна кількість – 67 (26,9%), жінки – 46 (18,5%), чоловіки – 21 (8,4%). Сторожинецький р-н – загальна кількість – 85 (33,5%), жінки – 52 (20,5%), чоловіки – 33 (13%). Хотинський р-н – загальна кількість – 68 (26,6%), жінки – 36 (14,1%), чоловіки – 32 (12,5%)[32].

Тобто значних відхилень у той чи інший бік по містах та районах по кількісному складу керівників не спостерігається. Однак процентне співвідношення жінок у керівному складі по районах дещо різниться. Найвищий відсоток жінок серед керівників простежується у Путильському р-ні (22,3%), Найменше у Хотинському (14,5%).

Розглянемо кількість посадових осіб місцевого самоврядування, які займають посади керівників по містах. Станом на 31 грудня 2007 р. по Чернівецькій обл. кількість керівників складала – 898

(47,9% – відповідно до облікової кількості посадових осіб), у т.ч. жінки – 484 (25,8%), чоловіки – 414 (22,1%); по м. Чернівці відповідно – загальна кількість – 251 (44,7%), у т. ч. жінки – 164 (29,2%), чоловіки – 87 (15,5%). У м. Новодністровськ – загальна кількість – 27 (44,3%), жінки – 19 (31,1%), чоловіки – 8 (13,1%) [33].

На 31 грудня 2008 р. по Чернівецькій обл. кількість керівників складала – 902 (47,8%), жінки – 488 (25,9%), чоловіки – 414 (21,9%), по м. Чернівці відповідно – всього – 258 (45,8%), жінки – 168 (29,8%), чоловіки – 90 (16%). У м. Новодністровськ – 26 (41,9%), жінки – 18 (29%), чоловіки – 8 (12,9%) [34].

Зосередимо увагу на кількості посадових осіб місцевого самоврядування за статтю та категоріями посад. За даними від 31 грудня 2007 р. загальна їх кількість становила 1874 осіб, у т. ч. жінки – 1236 (66%), чоловіки – 638 (34%); керівники – 898 осіб, жінки – 484 (53,9%), чоловіки – 414 (46,1%); спеціалісти – 976 осіб, жінки – 752 (77%), чоловіки – 224 (23%). [35] По містах відповідно – м. Чернівці – 562 особи, жінки 451 (73,8%), чоловіки – 147 (26,2%); м. Новодністровськ – 61 особа, жінки – 50 (82%), чоловіки – 11 (18%) [36].

За даними від 31 грудня 2008 р. загальна їх кількість – 1887 осіб, у т. ч. жінки – 1247 (66,1%), чоловіки – 640 (33,9%); керівники – 902 осіб, жінки – 488 (54,1%), чоловіки – 414 (45,9%); спеціалісти – 985 осіб, жінки – 759 (77,1%), чоловіки – 226 (22,9%) [37]. По містах відповідно – м. Чернівці – 563 особи, жінки 408 (72,5%), чоловіки – 155 (27,5%); м. Новодністровськ – 62 особи, жінки – 53 (85,5%), чоловіки – 9 (14,5%) [38].

Таким чином, у розподілі посад за категоріями простежується та ж сама ситуація. Станом на 31.12.2007 серед керівників категорії I та II обіймали чоловіки, III категорію – 4 (14,3%) жінки, 24 (85,7%) чоловіки, IV категорію – 54 (36,7%) жінки, 93 (63,3%) чоловіки, V категорію – 286 (60,9%) жінки, 184 (38,4%) чоловіки, VI категорію – 502 (61,6%) жінки, 313 (39,1%) чоловіки[39]. Така ж ситуація зберігалась і у 2008 р. Серед спеціалістів держслужбовців у 2007 і 2008 р. жінки займали 76,9%, чоловіки – 23,1%.[40]

Таким чином вищенаведені дані можуть свідчити про те, що по Чернівецькій обл. у сфері зайнятості у органах місцевого самоврядування та і загалом на посадах у державних органах у цілому зберігається гендерний підхід.

Звичайно, статистичні дані висвітлюють загальну картину зайнятості чоловіків та жінок на однакових посадах, але важливим моментом, який може характеризувати гендерний підхід у реалізації законів, постанов щодо державних службовців, є також оплата праці. Як відомо, історично склалося так у нашому суспільстві, що жінки отримували меншу заробітну плату за одну і ту ж роботу. І сьогодні дуже часто жінкам встановлюють нижчі за чоловіків посадові оклади. Це можна вважати порушенням права гендерної рівності. За даними Держкомстату України середньомісячна заробітна плата жінок за січень – вересень 2007 р. складала 1091 грн., що становило 72, 2% зарплати чоловіків. Різниця в заробітній платі жінок і чоловіків за працю рівної цінності складала більше 30% на користь чоловіків[41].

Про те, що існує нерівність в оплаті державних службовців, свідчать, наприклад, дані системи персоніфікованого обліку 2000 та 2003 рр. в Одеській обл. За 2000 рік державний службовець-жінка одержувала 4286,6 грн., річний заробіток державного службовця-чоловіка складав 5034,7 грн., це в 1,17 раза більше за жінку-колегу по державній службі. У 2003 р. річний заробіток державних службовців області був таким: жінки – 6167,2 грн., чоловіка – 8127,6 грн. (в 1,32 раза вище за жінку-колегу по державній службі). Отже, на одній і тій же службі чоловік одержував у 1,2-1,3 раза більше за жінку, і цей розрив збільшувався[42].

По Чернівецькій обл. у 2008 р. середній заробіток жінок був на 185 грн. або на 12,3% меншим, ніж чоловіків, і становив 1317 гривень[43]. Така різниця у розмірах заробітної плати спостерігалась у працівників більшості видів економічної діяльності області. Зокрема, у сфері фінансового управління жінки отримували заробітну плату на 700 грн., або на 21,3% меншу, ніж чоловіки, на підприємствах пошти і зв'язку – на 664 грн., або на 38,1% менше, в установах державного управління – на 520 грн., або на 19,2% менше[44]. Отже, у питанні оплати праці спостерігається певна невідповідність і дискримінація щодо жінок.

Важливим моментом, який свідчить про гендерну нерівність, є показники у справі наймання та скорочення на роботі. Жінок більше серед безробітних, їх скоріше звільняють під час скорочення. Є факти, коли жінкам відмовляють у прийомі на роботу після виходу з декретної відпустки.

Серед безробітних буковинок кожна друга раніше працювала на робочому місці і кожна четверта була службовкою. Проблеми гендерної нерівності на ринку праці Чернівецької обл., за даними статистичної звітності, можна так охарактеризувати. Серед усіх перебуваючих на обліку на кінець 2007 р. чоловіки складали 43,4%, жінки – 56,6%, на кінець 2008 р. чоловіки – 45,4%, жінки – 54,6% відповідно[45]. Рівень зареєстрованого безробіття серед чоловіків та жінок станом на 1 січня 2009 р. склав 3,0% та 3,8% проти 2,4% та 3,3% на 1 січня 2008 року[46]. На обліку в центрах зайнятості Буковини перебувало майже 10 тисяч жінок. Станом на 1 січня 2009 р. на обліку в центрах зайнятості краю було 9,9 тис. безробітних жінок (54,6% усіх безробітних), що на 1,2 тис. більше, ніж на початок 2008 р[47].

Із загальної кількості безробітних жінок понад 20% потребували особливого соціального захисту, тому що не могли на рівних умовах з іншими конкурувати на ринку праці. Це жінки, що мали дітей у віці до 6 років, самотні матері, що мали дітей у віці до 14 років або дітей-інвалідів, і жінки передпенсійного віку[48]. Також спостерігалися і негативні моменти при скороченні штатів: першими під цю

категорію підпадали саме жінки.

Тому необхідно, щоб службовці, які займаються питаннями державної гендерної політики, розробляючи ті чи інші програмні документи, підходили до цього питання не формально, а усвідомлювали необхідність дотримання гендерної рівності. Звичайно, для цього вони мають бути обізнані з гендерними питаннями та володіти навичками ґендерного аналізу.

---

[1] Кулачек О. І. Гендерна паритетність у державному управлінні: становлення та тенденції розвитку в Україні. – Київ, 2003. – [Електронний ресурс] http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_337.html

[2] Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Вип. 11. – К., 2007. – С. 48-50.

[3] Бондаренко Н. О. Розвиток прав жінок в УРСР: національний та міжнародний аспекти (1917-1991) // Автореферат. – Харків – 2004 // [Електронний ресурс] http://www.lawbook.by.ru/aref/12.00.01/013.shtml

[4] Грицяк Н. В. Принципи кадрової політики з урахуванням ідей гендерної рівності // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф., м. Львів, 23 січ. 2004 р.: В 2 ч. / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Ч. 2. – С. 37-42.; Грицяк Н. Ґендерна рівність як конституційно-правова та державно-управлінська категорія // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м. Київ, 28 трав. 2004 р.: В 2 т. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 143-145.; Грицяк Н. Ґендерний підхід в управлінні // Стратегія управління закладами освіти в умовах формування інформаційного суспільства: Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., м. Миколаїв, 22-24 квіт. 2004 р. – К. – Миколаїв, 2004. – С. 87-92.; Грицяк Н. В. Міжнародно-правове регулювання ґендерної рівності // Соціально-економічна ефективність державного управління: теорія, методологія та практика: Матеріали щорічної наук.-практ. конф., м.Львів, 23 січ. 2003 р. / За заг. ред. А. Чемериса. – Л.: ЛРІДУ УАДУ, 2003. – Ч. II. – С. 396-398.; Грицяк Н. В. Принципи кадрової політики з урахуванням ідей гендерної рівності // Ефективність державного управління в контексті європейської інтеграції: Матеріали щоріч. наук.-практ. конф., м. Львів, 23 січ. 2004 р.: В 2 ч. / За заг. ред. А. О. Чемериса. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Ч. 2. – С. 37-42.; Грицяк Н., Бакуменко В. Ґендерний паритет у державному управлінні // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, м. Київ, 28 трав. 2004 р.: В 2 т. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 55-57. – Авторські – с. 55-56.

[5] Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Випуск 11. – К., 2007. – С. 48-50.

[6] Народные депутаты Украины 1-го созыва [Електронний ресурс] http://ru.wikipedia.org/wikiНародные_депутаты_Украины_1-го_созыва

[7] Список народных депутатов Верховной рады Украины 2-го созыва [Електронний ресурс] http://ru.wikipedia.org/wikiНародные_депутаты_Украины_2-го_созыва

[8] Депутаты Верховной Рады Украины (третий созыв, 1998-2002 годы) [Електронний ресурс] http:/www.governors.org.ua/govs/dep3.html

[9] Депутаты Верховной Рады Украины (четвертый созыв, 2002-2006 годы) [Електронний ресурс] http://www.governors.org.ua/govs/dep4.htm

[10] Депутаты Верховной Рады Украины (пятый созыв, 2006-2007 годы) [Електронний ресурс] http://www.governors.org.ua/govs/dep5.htm

[11] Депутаты Верховной Рады Украины (шестой созыв, 2007-2011 годы) [Електронний ресурс] http://www.governors.org.ua/govs/dep6.htm

[12] Грабовська І. Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – Випуск 11. – К., 2007. – С. 49.

[13] Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червн. 1996 р. – К.: Преса України, 1997. – С. 16.

[14] Закон „Про державну службу". – Ст. 4. – [Електронний ресурс] http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12

[15] Закон України „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків". – [Електронний ресурс] http://www.mi-rivni.ammu.org.ua/law

[16] Закон „Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків". – [Електронний ресурс] http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2866-15

[17] Гендерний портрет Чернівецької області. – Чернівці, 2009. – С.158-171.

[18] Гендерний портрет Чернівецької області. – Чернівці, 2009. – 172 с.

[19] Кулачек О. І. Гендерна паритетність у державному управлінні: становлення та тенденції розвитку в Україні. – Київ, 2003. – [Електронний ресурс] http://dysertaciya.org.ua/disertaciya_1_337.html

[20] Державна служба в цифрах [Електронний ресурс] http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

[21] Державна служба в цифрах [Електронний ресурс] http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

[22] Державна служба в цифрах [Електронний ресурс] http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

[23] Державна служба в цифрах [Електронний ресурс] http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

[24] Державна служба в цифрах [Електронний ресурс] http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=155859&cat_id=35390

[25] Кількість чоловіків і жінок – держслужбовців за категоріями [Електронний ресурс] http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=9AC9B01C63555EF4C3F59C355B852B0F?art_id=112829&cat_id=120190

[26] Кількість чоловіків і жінок – держслужбовців за категоріями [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=9AC9B01C63555EF4C3F59C355B852B0F?art_id=112829&cat_id=120190

[27] Гендерний портрет Чернівецької області. – Чернівці, 2009. – С.81.

[28] Там само. – С. 81.

[29] Там само. – С. 83.

[30] Там само. – С. 83.

[31] Там само. – С. 86.

[32] Там само. – С. 86.

[33] Там само. – С. 93.

[34] Там само. – С. 93.

[35] Там само. – С. 99.

[36] Там само. – С. 99.

[37] Там само. – С. 100.

[38] Там само. – С. 100.

[39] Там само. – С. 81.

[40] Там само. – С. 81.

[41] Права жінок та ґендерна рівність [Електронний ресурс] http://khpg.org/index.php?id=1298365043

[42] Бессараб В. Гендерний аспект державної служби [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.guds.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=7116AD0A682A9495596419A43FDE73FE?art_id=37403&cat_id=37402

[43] Гендерний портрет Чернівецької області. – Чернівці, 2009. – С. 65.

[44] Там само. – С. 65.

[45] Там само. – С. 65.

[46] Там само. – С. 65.

[47] Там само. – С. 65.

[48] Там само. – С. 65.

Галина Чайка
(Черновцы)

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ В СОВРЕМЕННОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ УКРАИНЫ

В предлагаемой публикации на статистических материалах отдельных областей идет речь о состоянии гендерных отношений в Украине, проблемах, сложностях в реализации гендерной политики в нашей стране.

Ключевые слова: *гендерная политика, женщины, мужчины, законы, уровень оплаты труда, дискриминация, безработица, государственная служба.*

Galina Chayka
(Chernivtsi)

GENDER ASPECTS IN THE CONTEMPORARY PUBLIC SERVICE OF UKRAINE

Abstract: The proposed publication based on the statistical materials of some district areas and describes state of gender relations in Ukraine and problems, difficulties in the implementation of gender policy in our country.

Keywords: *gender policy, women, men, laws, employment, level of wages, discrimination, unemployment, civil service.*

УДК: 323.1477+498

Наталія Стрельчук
(Чернівці)

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ І МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У публікації розглядаються міжетнічні відносин і проблеми толерантності в українсько-румунському прикордонні і даються пропозиції щодо можливості попередження кризових ситуацій у етнополітичній сфері в регіоні.

Ключові слова: *міжетнічні відносини, українсько-румунське прикордоння*

Стосунки між різними націями та етнічними групами становлять одну з динамічних, а часом і драматичних ліній європейської історії. Етнонаціональні проблеми не обмежується кількома регіонами сучасної Європи. Різні поліетнічні регіони мають свою специфіку, історичні витоки формування етнонаціональних проблем і набутий нерідко дорогою ціною досвід їх розв'язання. Міжетнічні взаємини зачіпають організацію державного і громадського життя кожної поліетнічної країни, а також міждержавні і міжнародні взаємини. Міжетнічні взаємини перебувають у стані постійної зміни, при цьому часто виявляється недосконаліть старих припущень і підходів, тому важливим є регулярне дослідження реального стану міжетнічної толерантності в етноконтактних, зокрема, у прикордонних регіонах.

Прикордонні регіони – це території, на яких проживають спільноти людей, тісно пов'язані різнобічними стосунками (етнічними, культурними, історичними, релігійними), але розділені політичними кордонами. Незалежно від політичних систем країни, до якої належать ці спільноти, суміжні території стикаються з аналогічними соціально-економічними, соціально-культурними, політичними і законодавчими проблемами.

У руслі дослідження проблем пограниччя виходимо з тих позицій, що в процесі формування нових європейських кордонів необхідно ширше обговорювати "незручні" проблеми відносин країн-сусідів, не обмежуючись вузькими національними рамками викладання історії, сприяючи створенню позитивного взаємного іміджу громадян суміжних країн та нейтралізації історично сформованих етнополітичних стереотипів.

Внесок українських науковців у дослідження міжетнічних взаємин, етнічних стереотипів, етнічної толерантності, проблем транскордонного співробітництва на сьогодні вже є досить вагомим. Це наукові доробки В. Євтуха, О. Кривицької, Н. Паніної та ін.[1].

У 1996-1998 рр. в Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича розроблялася науково-дослідна тема „Українсько-румунські зв'язки: історико-політичний та культурний аспект".

Важливе значення мала співпраця науковців України та Румунії у рамках спільної українсько-румунської комісії з історії, археології, етнології та фольклористики НАН України. Останнім часом проведено низку конференцій щодо етнічних взаємин в єврорегіоні "Верхній Прут" (2001, 2003, 2005 рр.) та культурних історичних відносин України, Молдови та Румунії (2005, 2006, 2007 рр.). У 2006-2007 р. за підтримки Фонду фундаментальних досліджень МОН України викладачами, аспірантами і студентами факультету історії політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича реалізовано проекти „Українсько-румунське пограниччя: регіональна та етнічна ідентичність у контексті формування нових регіонів Центрально-Східної Європи" і „Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціолополітологічний аналіз" (керівник проекту – Н. В. Стрельчук). У рамках проектів проведено моніторинг регіональних мас-медіа щодо висвітлення міжетнічних взаємин в україно-румунському прикордонні та соціологічні дослідження.

Основним емпіричним матеріалом для даної публікації послугували результати дослідження „Соціально-політична ситуація в регіоні: оцінка громадянами Чернівців та області у 2007 р.", проведенного з 15 травня по 5 липня 2007 р. У ході дослідження опитано 685 мешканців, що проживають у 26 населених пунктах Чернівецької області.

Історико-географічна область Буковина (більша частина сучасної Чернівецької області України та Сучавський повіт Румунії) є виразно поліетнічним прикордонним регіоном, в якому впродовж століть відбувалися інтенсивні контакти між представниками різних етнічних спільнот. Це наклало значний відбиток на ментальність і формування певної регіональної ідентичності населення. Основною проблемою у сфері етнічних взаємин Чернівецької області залишається проблема етноідентифікації та її співвідношення з територіальною ідентичністю (буковинець) та державною (громадянин України). Етнічна ідентичність належить до найпоширеніших проявів і форм ідентичності. Вона є однією з форм колективної солідарності, що грунтується на певній системі культурно-символічних ознак, які усвідомлюються в процесі етнічної самоідентифікації. Етнічна ідентичність може не збігатися з об'єктивним статусом етнічної належності (людина може належати до одного етносу, а відносити себе до іншого). Індивід може самоідентифікувати себе одночасно із декількома етнічними спільнотами (субетносом, етносом, нацією, етнолінгвістичною та етноконфесійною групою). Індивідуальна етнічна самоідентифікація людей з різними етнічними коренями визначається місцем проживання й етнічним оточенням, мовою спілкування, сімейними та культурними традиціями. Групова етнічна ідентифікація зумовлена в основному певною соціально-політичною ситуацією. У поліетнічних державах важливо формувати спільну для всіх етнічних груп громадянську ідентичність. Це означає, що громадяни, незалежно від етнічної приналежності, поділяють певний обсяг спільної соціетальної культури, яка використовується в діяльності публічних інституцій та в громадському житті й охоплює політичні та інші суспільні цінності, державну мову, національну символіку, уявлення про спільну історичну долю народу тощо. Дослідження показують, що етнічний тип ідентифікації сильніше пов'язаний з ксенофобією, ніж громадянський. За даними дослідження Інституту соціології НАН України (2002 р.) 41% опитаних ідентифікують себе як громадяни України, а майже третина респондентів співвідносить себе з мешканцями села, району чи міста, де проживає. Саме ті, хто мають регіональну етнічність, є більш „закритими" щодо до мешканців інших регіонів та інших етнічних груп[2].

Згідно з переписом 2001 р. частина румуномовного населення Чернівецької області ідентифікує себе молдованами, і це викликає нарікання з боку етнічних румунських товариств, які вважають, що такого поділу не існує, а на території краю проживає один етнос – румунський. Тому діяльність румунських національно-культурних товариств переважно спрямована на подолання „історичної несправедливості". За переписом 2001 р. румуни і молдавани складають відповідно 12,5% і 7,3% населення Чернівецької області. Румуни компактно проживають у Глибоцькому, Герцаївському, Новоселицькому і Сторожинецькому районах та м. Чернівці, молдавани – у Глибоцькому та Сокирянському районах.

В історичній пам'яті українців прикордоння все ще існують образи, пов'язані з „румунською окупацією" Буковини, відповідно, у румунського населення зберігається синдром „втрачених територій". Такі історичні стереотипи підтримуються у масовій свідомості через політичні міфи, створені в історіографії обох держав, а також відтворюються в освіті та мас-медіа. Про те, що на стан міжетнічних відносин у поліетнічних регіонах впливають негативні стереотипи, свідчить і той факт, що респонденти найчастіше відзначали негативні риси у представників інших національностей. Згідно з опитуваннями, євреї загалом характеризуються як скупі (43,5%), хитрі (50,0%), егоїстичні (13.2%), молдавани – як неохайні (27,7%), егоїстичні (16,0%), німці – як агресивні (30,7%), авторитарні (24,2%), росіяни – як агресивні (23,5%), егоїстичні (21,75%), румуни – агресивні (16,3%), неохайні (16,5%), скупі (11,5%), українці – хитрі (12,5%), скупі (7%). Серед позитивних рис респонденти відзначили патріотизм у росіян (20,8%), німців (29,7%), українців (30,8%). Таку рису, як миролюбність респонденти вважають найбільш характерною для українців (32, 7%), поляків (24%), молдаван (21,5%)[3].

Для дослідження рівня ксенофобії українські соціологи (Н. Паніна, В. Паніото та ін.) використовують шкалу Богардуса. Шкала Богардуса, яку застосовували в США ще у 20-х роках XX ст., дозволяє вимірювати психологічну готовність до

зближення чи, навпаки, до відторгнення людей іншої національності. Респондентам задається сім запитань щодо списку етнічних груп: Чи згідні вони допустити представників цих груп як: 1) членів сім'ї; 2) близьких друзів; 3) сусідів; 4) колег по роботі; 5) мешканців України; 6) відвідувачів України; 7) не пускати в Україну. Загалом, як твердять дослідники, нетолерантність в українському суспільстві з початку 90-х років зростає, особливо до співвітчизників, які відрізняються мовою спілкування або етнічністю. У 1992 р. Н. Паніна вперше включила цю методику в загальнонаціональне репрезентативне дослідження, спрямоване не вивчення психологічного стану населення України[4].

Щодо ситуації у Чернівецькій області, то за даними опитування тільки 5,3% респондентів готові допустити у свою родину представників німецької меншини, 8,3% респондентів – поляків, 6,8% – євреїв, 9,5% – молдаван, 12,3% – румунів, 12,3% – росіян, 52,5% – українців. Однак 16,8% опитаних взагалі б не пустили євреїв в Україну, 13,3% – молдаван, 12,5% – румунів, 9,5% – росіян, 9,3% – німців, 8,3% – поляків[5].

Разом з тим, якщо аналізувати за етнічними групами, то 10,3% респондентів-етнічних українців готові допустити членами родини представників молдавського етносу, 12, 4% – німців, 12, 7% – євреїв, 13, 6% – поляків, 23,9% – росіян, 15,8% – румунів. 28,5% респондентів-етнічних росіян готові допустити членами родини представників єврейської меншини, 14,3% – молдаван, 10,7% – німців, 17,9% – поляків, румунів – 14,3%, українців – 57,14% [Табл.1]. Як бачимо, представники російської меншини краю більш толерантні і стримані тільки щодо німецької меншини, що можна пояснити історичною пам'яттю про Другу світову війну[6].

Таблиця 1.
Розподіл відповідей на запитання:
„Чи згідні Ви допустити представників перерахованих етнічних груп як:" (у % до всіх опитаних)

	Членів сім'ї	*Близьких друзів*	*Сусідів*	*Колег по роботі*	*Мешканців України*	*Відвідувачів України*	*Не пускати в Україну*
	1	2	3	4	5	6	7
1, Євреї	6,75	10,5	9,75	8,25	19,0	29,50	16,75
2. Молдавани	9,50	12,75	17,75	7,25	18,50	26,25	13,25
3. Німці	5,25	11,0	11,50	16,0	10,50	38,25	9,25
4. Поляки	8,25	13,75	14,5	14,25	13,0	30,5	8,25
5. Росіяни	12,25	14,25	18,25	9,50	16,0	25,50	9,50
6. Румуни	12,25	11,0	17,75	8,50	16,0	25,25	12,0
7. Українці	52,50	16,25	10,25	9,0	19,50	3,25	2,50
8. Інші	4,75	3,25	4,75	2,0	4,75	12,25	3,75

Разом з тим позитивним моментом для розвитку гармонійних міжетнічних відносин у краї є те, що у 49,3% респондентів є друзі-представники інших етнічних груп, 60,7% респондетів позитивно ставляться до того, щоб знайти друзів серед представників інших національностей, 67,7% вважають за потрібне вивчити мову сусіднього народу, а 73,7% опитаних – історію сусіднього народу [Табл. 2].

Таблиця 2.
Розподіл відповідей на запитання: „Враховуючи те, що Чернівецька область є прикордонною, поліетнічною за складом населення, чи відчуваєте Ви потребу зробити що-небудь з того, що я перерахую. Якщо так, то що Ви вважаєте обов'язковим, що бажаним, а що необов'язковим?"

	Румунія	***Молдова***
	%	%
1. Надійний партнер	14,5	11,25
2. Територіальні претензії до України	27,75	9,00
3. Добрий сусід	37,50	39,00
4. Агресивний суперник	12,75	9,00
5. Регіональний лідер	12,50	5,75
6. Вино	10,25	54,00
7. Відпочинок	23,75	11,00
8. Гостинність	12,25	19,25
9. Суперечки навколо кордонів	24,50	12,25
10. Надійна підтримка євроінтеграційних намірів України	9,50	5,25
11. Спільна історія	25,50	22,00
12. Інше	1,25	3,25
13. ВВ	7,00	6,75

Чернівецька область безпосередньо межує з Румунією та Молдовою і, як уже відзначалося, у прикордонні проживає тісно пов'язане між собою українське, румунське і молдовське населення, якому потрібно вирішувати схожі економічні, культурні, законодавчі та соціальні проблеми. Україна, Молдова і

Румунія як держави-сусіди зробили конкретні кроки для утвердження принципів реального добросусідства і плідного регіонального співробітництва, підписавши Угоду про створення єврорегіону „Верхній Прут". Однак практика засвідчує, що це співробітництво перебуває на початковому етапі, а громадяни фактично не володіють інформацією про розвиток транскордонної співпраці і досить слабо уявляють, яких успіхів досягнули наші сусіди. Саме тому, очевидно, як надійний партнер України Румунія асоціюється тільки у 14,5% респондентів, а Молдова – у 11,3% [Табл. 3]. 27,7% опитаних твердять, що Румунія має територіальні претензії до України, 24,5% – згадають про суперечки навколо питання кордонів. Якщо приміром, щодо іншого нашого сусіди – Польщі в більшості українських громадян сформувалася думка, що ця країна підтримує нашу державу у її євроінтеграційних намірах, то по відношенню до Румунії (яка, до речі, є членом ЄС з 1 січня 2007 р.) поки що такої думки навіть у громадян Чернівецької області немає. Тільки у 9,5% респондетів Румунія асоціюється як країна, що може підтримати Україну у її євроінтеграції, а тільки 23% опитаних вважають її демократичною країною. (Для порівняння: Польщу вважають демократичною 60,0% опитаних, Словаччину – 35,0%, Угорщину – 34,7%.).

Таблиця 3.
Розподіл відповідей на запитання: „Чернівецька область безпосередньо межує з Румунією та Молдовою. З чим асоціюються у Вас ці країни:"

	Це слід обов'язково зробити	*Це бажано зробити*	*Це зовсім не бажано робити*	*Важко відповісти*
1. Більше дізнатися про історію сусіднього народу	19,00	52,50	20,00	8.50
2. Більше дізнатися про сучасну історію і політичне життя сусідньої держави	23.25	50.50	18,00	8,0
3. Вивчити мову сусіднього народу	24,25	43.5	24,25	7,75
4. Дізнатися про традиції і звичаї сусіднього народу	18,50	48,00	25,25	8,00
5. Дізнатися про музику, культуру сусіднього народу	15,50	50,25	25.75	8,00
6. Знайти друзів серед представників іншого етносу	24,50	46,25	20,0	9,25
7. Знайти друзів у сусідній країні	23,00	49,75	17,25	9,25
8. Інше	3,75	11.00	3.25	5,75

До речі, тільки 43,7% респондетів назвали Румунію як країну члена НАТО і 69,3% – серед країн, що є членами ЄС. Про непоінформованість громадян про сусідні країни свідчить і те, що 5,5% респондетів вважають Молдову членом НАТО, а 10,5% респондетів назвали її серед країн-членів ЄС.

Зрозуміло, що у поглибленні регіонального співробітництва є багато резервів, як економічного, так і політичного, соціально-психологічного характеру, а гармонізації міжетнічних відносин у контексті міждержавних діалогів Україна-Румунія, Україна-Молдова, на наше переконання, сприятимуть неупереджена інформація і знання про сусідні держави і етнічні групи, які проживають у прикордонні. Очевидно, варто приділити більше уваги поширенню знань про сусідні етноси у системі освіти, в першу чергу, шкільної і зокрема викладанні історії і культури рідного краю.

Аналізуючи сферу міжетнічних відносин в поліетнічному регіоні, яким є Чернівецька область, можна відмітити, що між „більшістю" і „меншістю" дещо зростає дистанціювання, що не було характерним у попереднє десятиліття. Збільшення такої дистанції не в останню чергу пов'язано із загальною суспільно-політичною ситуацією у державі і політичною агітацією під час останніх президентських та парламентських виборів. На нашу думку, визначальною має стати ідея подолання усталених негативних уявлень в етнонаціональній та етнополітичній сферах, створення позитивного образу сусіда на шляху до подальшої інтеграції регіону до європейської спільноти. Розв'язання міжнаціональних протиріч та етнокультурне зближення на внутрішньому та на зовнішньому рівнях забезпечить належне збереження прав національних меншин та послужить справі попередження національних конфліктів і дотримання основних прав і свобод людини.

Політика державних органів має бути зваженою, бо нині вона нагадує ностальгійний радянський інтернаціоналізм. Влада має сприяти культурній відкритості і діалогу між етнічними групами, поширенню знань про них. Саме влада має вияснити, на яких умовах, у яких формах етнічна меншість готова співіснувати з етнічною більшістю.

---

[1] Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції / В. Євтух. – К.: Стилос, 2000. – 236 с.; Кривицька О. Етноконфліктний потенціал полікультурного суспільства / О. Кривицька // Наукові записки. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 15. – К.,

2001. – С. 51-61; Паніна Н. Неподолана дистанція / Н. Паніна // Критика. – 2003. – №7-8.; Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні. – [Електронне джерело]. – Режим доступу: // http:// www saske.sk/cas/2-2004/ panina.html.

[2] Євтух В. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – С.196.

[3] Результати дослідження „Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціолополітологічний аналіз. 2007 р.” (керівник проекту – Н. В. Стрельчук).

[4] Паніна Н. В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні //http:// www saske.sk/cas/2-2004/ panina.html.

[5] Результати дослідження „Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціолополітологічний аналіз. 2007 р.” (керівник проекту – Н. В. Стрельчук).

[6] Результати дослідження „Сучасний стан регіональної та етнічної ідентичності в українсько-румунському пограниччі: соціолополітологічний аналіз. 2007 р.” (керівник проекту – Н. В. Стрельчук).

Наталія Стрельчук
(Чернівці)

МЕЖЭТНИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И МЕЖЭТНИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ В УКРАИНСКО-РУМЫНСКОМ ПОГРАНИЧЬИ (НА ПРИМЕРЕ ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ)

Рассматриваются вопросы межэтнических отношений и толерантности в украинско-румынском пограничьи и даны рекомендации для возможного предупреждения кризисных ситуаций в этнополитической сфере.

Ключовые слова: *межэтнические отношения, украинско-румынское пограничье.*

Nataliya Strel'chuk
(Chernivtsi)

INTER-ETHNIC RELATIONS AND ETHNIC TOLERANCE IN THE UKRAINIAN-ROMANIAN BORDERLAND (BASED ON THE EXAMPLE OF THE CHERNIVTSI REGION)

This research aims to create a scientific prognosis for the further development of ethnic relations in the Ukraine-Romania border region and to elaborate recommendations for overcoming crisis in this area.

Key words: *ethnic relations, Ukraine-Romania border region.*

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ ТА ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ (ХОТИНЩИНИ)

УДК 94 (477.85) „1500/1538”

Олексій Балух
(Чернівці)

БУКОВИНА У ПРИКОРДОННИХ СТОСУНКАХ МОЛДАВІЇ ТА ПОЛЬЩІ В 1500-1538 рр.

У статті на основі аналізу джерел і наукової літератури проаналізовано стан польсько-молдавських прикордонних відносин першої третини XVI ст. у контексті історії Буковини, висвітлено періоди господарювання молдавських воєвод та їх боротьбу за Покуття, яка негативно позначилася на буковинських землях.

Ключові слова: *Буковина, Молдавія, Польща, прикордоння, Покуття, Петру Рареш, Сигізмунд І.*

У результаті підписання мирного договору з Молдавією 1499 р., за яким Стефан III повинен був надавати союзникам по антиосманській коаліції військову допомогу, правителі Польщі сподівалися, що конфлікти з молдавським господарем припиняться. Але, незважаючи на це, уже на початку XVI ст. польсько-молдавські відносини знову набувають конфліктного характеру. Це пов'язано із невирішеним у 1499 р. питанням щодо Покуття. На думку деяких істориків, його невирішення поляками полягало у неповерненні Польщею боргу в 1 тис. рублів сріблом, позичених нею в 1388 р. у Петру І Мушата в заставу Покуття[1]. Тому Стефан III прагнув приєднати його до своєї держави, а, отже, вимагав від польського короля Яна Ольбрахта через своїх послів, щоб останній відступив Покуття Молдавії. Король все-таки схилявся до врегулювання цього конфлікту шляхом передачі Покутської землі Стефану III, оскільки у Пруссії назрівав конфлікт з Тевтонським орденом, а мати за спиною такого небезпечного противника, як Молдавія, Ян Ольбрахт, очевидно, не бажав [2].

Однак уже 17 червня 1501 р. помер король Польщі Ян Ольбрахт [3], який так і не владнав конфлікт з Молдавією щодо Покуття. Скориставшись таким перебігом подій, молдавський господар Стефан III направив своє військо на Покуття і Поділля, де воно спустошило польські володіння, щоб цим самим наочно показати Польщі всю серйозність своїх територіальних домагань [4], а також у вересні в результаті прикордонної сутички частина мешканців Поділля на певний час була спроваджена до Молдавії [5].

Тим часом Османська імперія продовжувала нарощувати свій військовий потенціал. Тому з метою недопущення нових нападів на молдавські землі, зокрема і на території Чернівецької та Хотинської волостей, Стефан III направляє свого посла до Стамбула.

Владнавши відносини з Османською імперією (у червні 1501 р. було підписано мирну угоду з турецьким султаном[6]), господар Молдавії знову починає претендувати на Покуття. Використавши військові дії нового короля Польщі Олександра I (1501-1506), який був також і великим князем литовським, проти великого московського князя Івана III, Стефан III хотів окупувати Покуття [7], а після цього шляхом переговорів закріпити його за Молдавією. Отже, новим польським королем було обрано брата колишнього короля, великого князя литовського – Олександра I. Як зазначає А. Жуковський, „Стефан III намагався жити з ним у мирі”, а також зауважує, що „в 1501 р. вибачився перед Олександром I за те, що не зміг прибути на його коронацію і передусім бажав, щоб устійнити спільну границю”, і щоб „визнати зверхність Молдавії над Буковиною” (територію над Прутом, Сіретом, Черемошем і Сучавою) [8]. Однак, на думку автора, Стефан III мав би вимагати визнання зверхності над Покуттям, а не над „Буковиною”, оскільки остання була вже у складі Молдавії і щодо неї в цей час не велося ніяких переговорів[9].

Та все ж обидва глави держав домовилися про проведення переговорів стосовно покутської проблеми та інших, які були призначені на 30 вересня 1502 р. Проте у встановлений час польська сторона не прибула на цю зустріч, що стало причиною того, що вже у жовтні 1502 р. добре озброєне молдавське військо за наказом Стефана III перетнуло польсько-молдавський кордон, окупувало Покутську землю аж по Галич[10]. Одразу ж були призначені туди пиркелаби і гарнізони у фортеці, митники у містах і торгах[11]. Як зазначає А. Жуковський, посилаючись на коменданта міста Львова, „Стефан III знищив сплави у Карапчеві та вимагав мита в Коломиї та Галичі”[12]. Отже, Покуття було приєднане на певний час до Молдавської держави.

Про похід молдавських військ у землі, підвладні Польщі, свідчить також „Повідомлення краківського декана Кжицького у польському сеймі в листопаді 1502 р. про вторгнення молдаван і турків та про нібито симпатії до них жителів Поділля та Молдавії”[13]. Зокрема, у ньому йшлося „про вторгнення ворогів у королівство”, а також, що „Валах (Стефан III. – О. Б.) організував сам напад і взяв у ньому участь”. Однак відомо, що воєвода Молдавії, який вже був тоді літньою людиною,

страждав хворобою суглобів і не міг сидіти у сідлі, навряд чи міг безпосередньо керувати ходом битви в умовах сирої осінньої пори[14]. Досить важливим є наступне твердження: „Валах зібрав свій народ і приєднав до себе турків і (…) з усім військовим спорядженням заявив, що хоче завоювати фортеці, такі як: Галич, Бучач, Червоний, Язловець і Кам'янець", а також зазначалося, що „якщо ваша величність (король Польщі Олександр І. – О. Б.) бажає збирати землі Поділля, які під впливом подій починають хвилюватися та переходити до Валаха, то потрібно спинити загарбників"[15]. З цього слідує, що молдавський господар, окрім нападу на Покуття, здійснив вторгнення і в Подільську землю, а також свідчить про участь у вказаних вище подіях турків, з якими молдавський господар у 1501 р. поновив мирну угоду.

Цікавим видається й твердження А. Жуковського про напад на Покуття 1502 р. „Комендант міста Львова писав до польського короля, що Стефан рекрутував у цій Буковині (можливо, Покутті. – О. Б.) 3000 людей, які піддалися Молдаванові (читай: Стефанові) і втекли до нього; він дав їм зброю і за два тижні мав би їх перевіряти"[16]. Можна припускати, що населення Покуття прихильно зустріло Стефана ІІІ і навіть почало приєднуватися до його війська, а також, що Покутська земля була загарбана ним.

Польський уряд намагався шляхом переговорів вирішити цей територіальний конфлікт. З цією метою 3-5 листопада 1503 р. до міста Чернівці, де перебував молдавський господар, прибув польський посол Миколай Фірлей[17]. Проте триденна зустріч Стефана ІІІ з послом Польщі завершилася для останнього безрезультатно, до консенсусу вони так і не дійшли, очевидно тому, що господар Молдавії не бажав відступати з Покуття, і воно залишалося під Молдавією аж до самої смерті воєводи Стефана ІІІ, яка сталася 2 липня 1504 р.

Після 47-річного правління молдавський воєвода Стефан ІІІ Великий перед своєю смертю примусив молдавських бояр присягнути на вірність своєму синові Богдану. Тобто новим господарем Молдавії став Богдан ІІІ (1504-1517), прозваний Одноокім. Його також називали Кривим, Страшним (чел Грозаву) [18].

Бажаючи встановити тісніші взаємовідносини з Польщею, господар Богдан ІІІ надіслав до королівства своє посольство з проханням видати за нього сестру польського короля – Єлизавету. Взамін за це Олександр І вимагав повернути раніше загарбане Покуття, а також укласти союз. Тому вже у вересні 1505 р. молдавські військові загони, старости, митники та ін. залишили Покутські землі і відступили на терени Чернівецької або Хотинської волостей. А на початку 1506 р. було укладено попередній шлюбний контракт між Богданом ІІІ і Єлизаветою[19].

Незважаючи на повернення Польщі Покутської землі та укладення шлюбної угоди, після смерті Олександра І, а саме 19 серпня 1506 р.[20], новий польський король та великий князь литовський Сигізмунд І (1506-1548) відмовився видавати свою сестру Єлизавету за молдавського господаря та укладати союзну угоду з Молдавією. Отже, польсько-молдавські відносини знову різко погіршилися. Ця відмова і стала причиною молдавсько-польської війни, яка тривала з 1506 до 1510 р.[21]

При посередництві угорського короля Владислава ІІ, з яким Богдан ІІІ ще у 1509 р. відновив договір про військову взаємодопомогу[22], 17 січня 1510 р. був укладений польсько-молдавський мирний договір[23]. За умовами цього договору була врегульована взаємодія прикордонних старост. На думку О. Масана, „включення у договір цього пункту свідчить про те, що існувала реальна потреба у взаємодії прикордонних старост"[24].

Отже, польсько-молдавська війна 1506-1510 рр. завершилася, але внаслідок цього військового конфлікту прикордонні райони неодноразово спустошувалися, від чого постраждало ряд міст і безліч сіл, зокрема Чернівці і Хотин на Буковині не були винятком. Вона також поставила у скрутне становище Молдавію.

Тимчасове покращення молдавсько-польських взаємовідносин змінилося наприкінці 1514 р. на нові суперечки, які виникли через прикордонні конфлікти.

Як зазначає О. Масан, „у цей час на буковинсько-покутському і буковинсько-подільському кордоні становище було далеким від ідеального", „найбільше невдоволення молдавського господаря Богдана ІІІ викликали навіть не стільки випадки провокації та ексцесів, скільки агітація, яка була організована польськими старостами у прикордонних районах Молдавії, напевно, передусім на буковинських землях, з метою переманювати місцевих селян у покутські помістя магнатів Ходецьких, що зазнали спустошень під час попередніх прикордонних конфліктів" [25]. Такі дії польської сторони робилися, передусім, з метою повернення на землі Південної Польщі людей, яких переманив на свій бік ще Стефан ІІІ Великий – батько Богдана ІІІ.

Однак навесні 1517 р. воєвода і господар Молдавії Богдан ІІІ Одноокий раптово помер, але встиг залишити на Сучавському престолі свого одинадцятирічного сина Стефана IV (1517-1527) Молодого, якого прозвали Стефаницею (Штефаницею) [26].

Після смерті господаря Богдана ІІІ у державі настала внутрішньополітична криза. Через те, що новий молдавський господар був неповнолітнім, усю повноту влади у Молдавії перейняли великі бояри на чолі з Лукою Арборе[27]. Ці події викликали конфлікт між боярською радою і прихильниками малолітнього господаря. Проте уже на початку грудня 1517 р. боярська рада уклала від імені господаря Стефана IV новий союзний договір із Польщею[28]. За його умовами підтверджувався та поновлювався „вічний мир" між Молдавією та польським королем Сигізмундом І. Король Польщі зобов'язувався також захищати територію держави (зокрема і землі Буковини) від османських зазіхань і гарантував у разі потреби Стефану IV і його брату Петру притулок у польській землі на випадок, якщо він втратить владу у Молдавії. В свою чергу, Стефан IV зобов'язувався не надавати допомогу ворогам Польщі, зокрема султану. Остаточний варіант тексту цього договору був затверджений польським сеймом у Кракові і виданий у Хирлові молдавською стороною 4 травня 1518 р.[29] Також були підтверджені та поновлені обов'язки старост на польсько-молдавському прикордонні[30]. Зокрема, перестає згадуватися сороцький староста, а щодо хотинського та чернівецького – все залишалося без змін.

Уже на початку серпня 1519 р. була укладена додаткова молдавсько-польська угода, суть якої полягала у дотриманні "обома сторонами права пограничного"[31]. Цікавим є те, що у документі згадуються і старости буковинських волостей, а саме: хотинські – Гриневич і Талаба, та чернівецький – Петріка[32].

Зокрема, польська і молдавська сторони домовилися про те, що кожного року їхні делегації будуть збиратися і проводити двосторонні „сейми": один на Трійцю – біля Хотина, а інший – через два тижні – біля Снятина (на Колачині. – О. Б.). „Сейми" повинні були відбуватися почергово, то на польському боці, то на молдавському[33].

У 1523 р. відбулася зустріч молдавського посольства на чолі з Л. Кирже з королем Польщі Сигізмундом І[34]. Зокрема, на подільсько-хотинському і на коломийсько-чернівецькому відтинках польсько-молдавського кордону сторони не згадували про які-небудь непорозуміння, на відміну від брацлавсько-сороцької ділянки, де час від часу траплялися нові проблеми. З погляду на це Л. Кирже запропонував (від імені господаря Молдавії) провести на проблемній ділянці „сейм"[35].

Однак у січні 1527 р., перебуваючи у Хотинському замку, Стефан IV помер. На нашу думку, його отруїли власні бояри. Молдавський господар був похований у Путнянському монастирі на півдні Буковини, як і його попередники. Свідченням того, що політика Стефана IV була спрямована на зближення із сусідніми державами, є запис у Молдавсько-польському літописі: „При Стефані (IV. – О. Б.) країна (Молдавія. – О. Б.) була в мирі зі всіма сусідами"[36].

У результаті несподіваної смерті господаря Стефана IV Молодого новим молдавським господарем став Петру Рареш (1527-1538), який продовжував протягом перших років свого господарювання зовнішньополітичний курс своїх попередників на зміцнення відносин з Польщею. Восени 1527 р. був укладений новий союзний договір, який у загальних рисах повторював умови попередніх договорів[37]. Угода була доповнена конвенцією, що стосувалася прикордонного співробітництва старост та їх повноважень, а також торгівлі і митниці.

З метою усунення прикордонних проблем у березні 1528 р. маршал корони Станіслав Ходецький був направлений у Молдавію. Разом із молдавським господарем вони домовилися скликати „спеціальний сейм" за участю польських і молдавських комісарів. Польську сторону повинен був представляти каштелян (власник замку) Львова – Єржи Крупський. З певних причин він не зміг виконати цю місію. Відсутність польського вельможі господар сприйняв як власну образу. У цьому ж році молдавський господар, а також деякі чиновники почали все частіше скаржитися королю Польщі на насильства з боку шляхти у прикордонних володіннях, зокрема в Буковині. У січні 1529 р. ситуація погіршилася ще більше. Петру Рареш направив посла до короля Сигізмунда І і вони домовилися про призначення змішаної комісії на 28 березня[38]. Однак і ця зустріч не відбулася, оскільки тоді не з'явилися представники молдавської делегації у зв'язку із протокольними непорозуміннями.

На початку 30-х рр. XVI ст. розпочався новий польсько-молдавський конфлікт. А вже влітку 1530 р. Петру Рареш починає висувати територіальні претензії до Польщі, вимагаючи „отческое ему достояние возвратить"[39], що означало відновлення боротьби Молдавського воєводства за Покуття. Отже, польсько-молдавська взаємодія старост на прикордонні продовжувалася недовго і була змінена черговими прикордонними конфліктами.

Врешті-решт у грудні 1530 р. Петру Рареш завойовує Покуття. Захоплення Покутської землі молдавськими військами відбулося в рамках антиягеллонської коаліції з „мовчазної згоди турецького султана". Проте султан почав вести подвійну гру і задовольнив прохання польського короля Сигізмунда І щодо звільнення польських володінь від молдавських військ. Тому незабаром, у серпні 1531 р., поляки витіснили війська Петру Рареша з Покуття. Перегрупувавши свої сили, він знову на чолі молдавського війська рушив проти Польщі. Але поляки перестріли його біля містечка Обертин (на Покутті) та завдали його війську нищівної поразки 22 серпня цього ж року[40]. У Молдавсько-польському літописі, зокрема, записано: „Петро воєвода воював землю Польську, тричі спалював Покуття та поблизу Серета наших (поляків. – О. Б.) побив. Але біля Обертин добре отримав від поляків по голові, так що й сам ледь врятувався, а всю здобич та зброю, яку мав із собою, відібрали"[41]. Після цього поляки не зупинилися, а продовжили просування вперед, спустошивши Чернівці, Хотин та інші міста і села на території між верхів'ями Сучави і Середнім Дністром[42]. Однією з причин поразки військ молдавського господаря була зрада певної частини великих бояр, які усвідомили, що перемога господаря в цій битві ще більше посилила б владу і вплив Петру Рареша у країні.

Після Обертинської поразки господар Молдавії хотів стратити зрадників, одним з яких був і хотинський староста Влад. Однак Петру Раресу було не до снаги подолати боярську опозицію, тому в подальшій боротьбі це дало про себе знати[43].

Польський король розумів, що напади на Покуття продовжаться і що це не остання перемога, але можливі й поразки. Тому Сигізмунд I направив до Стамбула своє посольство, якому доручено було просити султана Сулеймана I, щоб той заборонив Петру Раршу як своєму васалу нападати на Покуття. Султан сказав, що це захоплення є самовільним, і господар за це буде покараний, бо він є васалом Османської імперії. Але і Петру Рареш направив молдавських послів до султана, які надали свою інтерпретацію подій 1530-1531 рр. Тому Порта підтримала Молдавію й наказала Сигізмунду I негайно звільнити молдавські землі. На думку автора, мова мала йти саме про Буковину, яку в 1531 р. поляки спустошили і могли її утримувати задля того, щоб поплатитися молдавському господарю за напад на Покуття. Однак і в цьому випадку проявилася подвійна гра султана, який почергово підтримував то одну, то іншу країну.

Активізувавши воєнні дії проти польсько-литовської держави у межах антиягеллонської боротьби, молдавський господар Петру Рареш у той же час брав участь у польсько-молдавських переговорах щодо Покуття, які велися практично постійно. На них були присутні османські посли, представники Я. Запольяї та інші. Проте вони затягувалися на невизначений термін і врешті-решт ні до чого не призвели, що відповідало османським задумам[44].

Ситуація для Петру Рареша погіршувалася ще й тим, що на початку 1533 р. Польське королівство та Османська імперія уклали між собою „вічний мир". Цим договором султан закріпив право сюзеренітету над Молдавією, а також обіцяв Сигізмунду I врегулювати польсько-молдавський конфлікт на його користь[45].

Влітку 1533 р. через польського посла було передано послання королю Польщі про те, що господар все знає про зносини Стамбула і Кракова, тому і було запропоновано відмовитися від союзу із султаном і вступити до антиосманської боротьби. Петру Рареш зобов'язувався також закінчити військові дії проти Польщі, якщо Сигізмунд I надасть Молдавії винагороду за Покуття та грошову допомогу. Але Польща відмовилася задовольнити ці вимоги молдавського господаря[46].

Влітку 1535 р. Петру Рареш, скоординувавши дії з московським урядом, знову здійснив похід на Покуття. Зокрема, Сигізмунд I зазначав, що молдавські війська двічі нападали на польські володіння[47].

Прикордонна польсько-молдавська війна тривала до 1538 р., коли польське посольство нарешті домовилося із султаном скинути Петру Рареша з господарського престолу[48]. За спільною домовленістю на початку серпня 1538 р. Польща розпочала похід на Молдавію[49]. Відмова платити данину стала приводом для виступу Сулеймана I на чолі понад 150-тисячного війська проти Молдавії. Польське військо, „над яким був гетьман Ян граф із Тарнова, підійшло до Хотина" і 18 серпня взяло його в облогу, "і штурмували Хотин два тижні, так що Петро воєвода до нього (Яна Тарновського) приїхав, і там королівському гетьману поклонився, і присягнув польському королю зі всіма своїми панами"[50].

Зраджений боярами, Петру Рареш вирішив владнати відносини з Польщею шляхом укладення мирної угоди. З цією метою 30 серпня він прибув до Хотина, де і уклав союзну і мирну угоди з Польщею[51], яка в основному повторювала тексти передніх договорів. Однак поляки відмовилися надати молдавському господарю допомогу, оскільки між Туреччиною та Польщею був „вічний мир". Після цього польське військо рушило на Поділля, а Петру Рареш змушений був тікати у Трансільванію[52].

Отже, під час господарювання у Молдавії Стефана III та Богдана III стан польсько-молдавських відносин залишався вкрай напруженим, що негативно позначилося на воєнно-політичному становищі прикордонних володінь, зокрема Буковини. Однак недовге правління господаря Молдавії Стефана IV Молодого було найбільш продуктивним і відносно найспокійнішим у розвитку польсько-молдавських відносин, зокрема на північному прикордонні. У результаті більш ніж десятирічного господарювання та непродуманих військово-політичних дій молдавського господаря Петру Рареша з 1538 р. розпочалося тривале османське панування над територією як усієї Молдавії, так і північномолдавських земель (Буковини), що в подальшому негативно вплинуло на економічне, територіально-адміністративне, політичне і демографічне становище на території між верхів'ями Сучави і Середнім Дністром.

---

[1] Стати В. История Молдовы. – Кишинев: S.n., 2002 (F. E. P. "Tipografia Centrală"). – С. 31.

[2] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р. // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини XX ст.): [Кол. моногр.]; В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін.; за заг. ред. В. М. Ботушанського]. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 69.

[3] Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku. – Poznań: Państw. Wyd. Naukowe. UAM, 1996. – S. 185.

[4] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 69.

[5] Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna … – S. 185.

[6] Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.) / Под ред. Д. М. Драгнева. – Кишинев: Штиинца, 1987. – С. 98.

[7] Жуковський А. Історія Буковини. – Чернівці: Час, 1991. – Ч.1: до 1774 р. – С. 62.

[8] Там само. – С. 62.

[9] Балух О. Буковина в контексті прикордонних стосунків Молдавії з Польщею в 1500-1527 рр. // Часопис української історії: Зб. наук. праць / за ред.. А. П. Коцура. – К.: Книги – ХХІ, 2009. – Вип. 12. – С. 5.

[10] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 69-70; Czamańska I. Mołdawia i Wołoszczyzna … – S. 187-189.

[11] Стати В. История Молдовы … – С. 77.

[12] Жуковський А. Історія Буковини … – С. 62.

[13] Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы: в 3 т. – М.: Наука, 1965. –Т.1. – С. 87-89.

[14] Фішер Е. Козмин: До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – 76 с.

[15] Исторические связи народов СССР и Румынии … – С 88.

[16] Жуковський А. Історія Буковини … – С. 62.

[17] Documente lui Ştefan cel Mare / [Publ. de I. Bogdan]. – Bucureşti: Socec & Co, 1913. – Vol.2. – P. 472-482.

[18] Стати В. История Молдовы … – С. 133-134.

[19] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 70.

[20] Там само. – С. 70.

[21] Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1964. – С. 200.

[22] Очерки внешнеполитической истории … – С. 101.

[23] Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki [Culese, adnotate şi publicate de Nic. Densuşianu]. – Bucureşti: s.e., 1891. – Vol. II, partea 2: 1451-1510. – P. 613-617, 624-631.

[24] Карпо В. Л., Масан О. М. Роль хотинського і чернівецького старост у польсько-молдавському прикордонному співробітництві (друга половина XV – перша половина XVI ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2002. – Т.5. – С. 114.

[25] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 72.

[26] Стати В. История Молдовы … – С. 134.

[27] Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Западной Европы в XV – XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений. – М.: Наука, 1984. – С. 131.

[28] Documente moldoveneşti dela Stefanică Voevodi (1517-1527) / [Publ. de M. Castăchescu]. – Iaşi: Brawo, 1943. – P. 502-507.

[29] Там само. – P. 491-496.

[30] Там само. – P. 495, 506, 512-513.

[31] Там само. – P. 516-520.

[32] Буковина: історичний нарис / [відп. ред. В. М. Ботушанський]. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 144.

[33] Карпо В. Л., Масан О. М. Роль хотинського і чернівецького старост … – С. 114.

[34] Documente moldoveneşti dela Stefanică Voevodi … – P. 539-540.

[35] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 74.

[36] Молдавско-польская летопись 1352-1564 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976 – С. 121.

[37] Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki [Culese, adnotate şi publikate de Nic. Densuşianu]. – Bucureşti: s.e., 1892. – Vol. II, partea 3: 1510-1530. – P. 461.

[38] Ciobanu V. Aspărător al moştenirii lui Ştefan cel Mare // Petru Rareş / red. coord. L. Şimanschi. – Bucureşti: Editura Academiei RSR, 1978. – P. 116-117.

[39] Славяно-молдавская летопись Макария 1504-1551 гг. // Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв. – М.: Наука, 1976. – С. 83.

[40] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 76; Plewczyński M. Obertyn 1531 / Marek Plewczyński. – Warszawa: Wyd. Bellona, 1994. – S. 169.

[41] Молдавско-польская летопись 1352-1564 гг. … – С. 122.

[42] Ureche G. Letopiseţul Ţării Moldovei (…) de la Dragoş-vodă pîna la Aron-vodă / [Ureche G.] // Ureche G., Costin M, Naculce I. Letopiseţul Ţării Moldovei…: Cronici / Îngr. textelor, glosar şi indici de T. Celac. – Chişinău: Hyperion, 1990. – P. 76.

[43] Очерки внешнеполитической истории … – С. 116.

[44] Там само. – С. 117-118.

[45] Там само. – С. 118.

[46] Там само. – С. 118-119.

[47] Гонца Г. В. Молдавия и османская агрессия … – С. 86-87.

[48] Масан О. Поміж військових лихоліть (з історії міста й околиць у XVI-XVII ст.) // Буковинский журнал. – 2007. – Ч. 4. – С. 73.

[49] История Руминии / [Координаторы И. Болован, И.-А. Поп и др.; пер. с рум.] – М.: Весь мир, 2005. – С. 273.

[50] Молдавско-польская летопись 1352-1564 гг. … – С. 122.

[51] Moldova in contextul relaţiilor politice internationale. 1387-1858: Tratate / [Alcătuilor I. Ieremia]. – Chişinău: Universitas, 1992. – P. 166-167.

[52] Масан О. Буковина як об'єкт міжнародних відносин … – С. 76.

Алексей Балух
(Черновцы)

БУКОВИНА В ПОГРАНИЧНЫХ ОТНОШЕНИЯХ МОЛДАВИИ И ПОЛЬШИ В 1500-1538 гг.

В данной статье на основе анализа источников и монографической литературы проанализировано состояние польско-молдавских пограничных отношений первой трети XVI в. в контексте истории Буковины, освещены периоды правления молдавских воевод и их борьба за Покутье, что негативно отразилося на буковинских землях.

Ключевые слова: *Буковина, Молдавия, Польша, пограничье, Покутье, Петру Рареш, Сигизмунд I.*

Aleksey Balukh
(Chernivtsi)

BUKOVINA IN BORDERLAND RELATIONS OF MOLDAVIA AND POLAND IN 1500-1538

The body of the article goes on to discuss the military and political relations between Poland and Moldavia in the first third of XVI century in the context of history of Bukovina and their struggle for Pokuttie.

Key words: *Bukovina, Moldavia, Poland, borderland, Pokuttya, Petru Raresh, Sigismund I.*

УДК 39 (477.85)

Михайло Чучко
(Чернівці)

БУКОВИНА ТА ЇЇ ЖИТЕЛІ В ОПИСАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

У першій половині XIX ст. Буковину часто відвідували державні діячі, дипломати, вчені, військові, письменники, мандрівники, журналісти, художники тощо. Багато з них залишили про цей край та його жителів нотатки. Вміщені в них історико-етнографічні матеріали є важливим джерелом до вивчення особливостей життя населення Буковини в першій половині XIX ст.

Ключові слова: *Буковина, мандрівники, населення, джерело, нотатки, історико-етнографічні матеріали.*

У першій половині XIX ст. Буковина, яка у 1775 р. була офіційно приєднана до Габсбурзької імперії, а в 1786 р., після скасування в ній військової адміністрації, прилучена як 19 округ до „королівства Галичини і Володимерії" з центром у Львові, залишалася прикордонною австрійською територією на стику трьох великих імперій – Австрійської, Османської та Російської. Зважаючи на прикордонне розташування, цей край досить часто відвідували державні діячі, дипломати, вчені, військові, письменники, мандрівники, журналісти, художники тощо. Багато з них, а в їх числі були не лише іноземці, але й австрійські піддані, вважали за потрібне зафіксувати все побачене і почуте у листах, щоденниках, нотатках і навіть книгах, виданих за матеріалами власних чи чужих подорожей.

На жаль, цей значний за обсягом джерельний матеріал, що стосується історії, культури та побуту населення Буковини першої половини XIX ст., ще не введений у повному обсязі в науковий обіг, зважаючи на раритетність виданих в той період праць. Своєрідним проривом у цій справі стало хіба що видання румунським академіком Н. Йоргою узагальнюючої праці „Історія румунів за мандрівниками"[1], у якій серед інших матеріалів вміщено подорожні нотатки першої половини XIX ст., низка публікацій чернівецького дослідника Є. Пеунела[2], які вийшли у міжвоєнний період, та ряд сучасних перевидань записок І. Будай-Деляну[3], Франца І[4], інока Парфенія[5], Й. Коля[6].

Таким чином, виникла необхідність більш глибокого ознайомлення з працями авторів нотаток першої половини XIX ст., у яких зафіксовано не лише цінний фактичний матеріал щодо особливостей етнодемографічної ситуації, адміністративного устрою, духовного та господарського життя населення Буковини, але й робляться історичні екскурси в минуле краю, коли він належав до Молдавського воєводства, даються коментарі та висловлюються власні судження, що стосуються сучасних їм подій.

У числі перших праць, що побачили світ на початку XIX ст. та були написані на основі власних вражень, одержаних під час перебування на Буковині, варто згадати „Замітки про подорож від турецького кордону через Буковину, Східну Галичину, Сілезію і Моравію до Відня" („Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhren nach Wien")[7] ***Йосипа Рорера*** (Joseph Rohrer) (1769-1828), що вийшли у Відні в 1804 р.

Автор нотаток був уродженцем Відня. Після студій у рідному місті спершу працював бухгалтером в поліції, а вже у 1800 р став комісаром поліції міста Львова. З 1808 р працював професором статистики у Львівському університеті. Потім переїхав працювати в Оломоуц, а відтак знову повернувся до Львова. У1827 р переїхав до Відня, де через рік й помер[8].

„Замітки" Й. Рорер написав у 1802 р. у вигляді листів, два з яких було присвячено Буковині. У першому листі автор зауважує, що буковинський край був колись частиною Молдавії. У 1774 р. тут було встановлено австрійське військове управління. Автор констатує, що на час прилучення Буковини до Габсбурзької імперії населення краю складало 11-12 тисяч сімей. У 1800 р. населення збільшилося до 35500 сімей або 190389 душ. У краї є три торгові містечка та 259 сіл. На невеликому просторі Буковини, за словами Й. Рорера, мешкають німці, молдавани, чехи, євреї, вірмени, поляки, русини, греки та цигани. Автор описує соляні промисли, кінні заводи. Відзначає, що в Чернівцях є одна аптека. Розповідає про своє перебування в місті та про гостинність місцевого православного єпископа Влаховича[9].

У 1803 р. буковинський край відвідав ***Іон Будай-Деляну*** (Ion Budai-Deleanu).

Він був уродженцем Трансільванії (народився 1760 р. в с.Чігмеу, в комітаті Хунедоара, у родині греко-католицького священика). Початкове навчання пройшов в рідному селі, вірогідно при місцевій церкві. Потім вступив на навчання в духовну семінарію в м.Блаж. Після закінчення семінарського курсу продовжив навчання на богословському факультеті Віденського університету, який закінчив зі ступенем доктора теології. Далі працював у Відні на посаді псаломщика у церкві св. Варвари. Протягом 1780-1785 рр. І. Будай-Деляну проявив себе в поетичній творчості. У 1786 р. він покинув австрійську столицю і відбув до Блажа, де посів місце професора та префекта з навчання в місцевій семінарії. Однак, не знайшовши порозуміння з місцевими клерикальними колами, І. Будай-Деляну залишив Блаж і перебрався до Львова. З 1788 р. працював судовим секретарем у Львові. У 1797/1798 р. досяг високого рангу цісарсько-королівського крайового радника. Цей пост займав до кінця життя. Помер 24 серпня 1820 р. у Львові.

Під час перебування у Чернівцях І. Будай-Деляну написав „Короткі зауваження про Буковину" („Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina", румунський переклад „Scurte observaţii asupra Bucovinei" вперше надруковано у „Gazeta Bucovinei" – 1894. – IV)[10].

На початку своєї праці про буковинський край автор відзначає, що під Буковиною слід розуміти невелику територію, колишню область Горішньої Молдавії, якою поступилася Оттоманська імперія австрійській монархії. І. Будай-Деляну відзначає, що Буковина є особливо придатною для тваринництва. Її господарство полягає у торгівлі худобою, вугіллям, деревиною, залізом, сіллю, воском, медом, а також льоном, зерном та сухофруктами. Край має 300 малих і великих поселень. Його населення складає 190-200 тис. душ. Тут мешкали молдавани, руснаки, німці, євреї, вірмени, греки, угорці, липовани та цигани. Автор коротко описує обставини появи цих етнічних груп на Буковині, особливості їх традиційної культури та побуту. Зокрема, про молдаван він пише, що вони належать до романської або так званої волоської нації і переселилися сюди з Марамуреша під проводом Драгоша, який заснував маленьке воєводство. Описуючи їжу молдаван, дослідник зауважує, що вони харчувалися мамалигою, молоком, сиром (бринзою), м'ясом та рибою. Характеризуючи психологію молдаван, І. Будай-Деляну відзначає, що колись вони були хоробрим народом і підпорядковувались воєводі з їхнього середовища, але відколи опинилися під турецькою зверхністю, повинні були приймати нав'язаних Портою тимчасових господарів з усією свитою. Це змінило їхню вдачу настільки, „що і тепер старих молдаван можна впізнати за їхнім раболіпством перед урядом, зрадливістю та лицемірством"[11]. У релігійному відношенні молдавани належать до православної церкви, якою керує єпископ в Чернівцях. Вони також мають власне дворянство, котре складається з бояр та мазилів. Говорячи про руснаків, котрі живуть в Буковині та Молдові, автор повідомляє, що всі вони є вихідцями з Галичини, розмовляють тією ж мовою, що і галичани з тією відмінністю, що (внаслідок спілкування з молдаванами) вживають багато молдавських слів. Одягаються краще і чистіше, ніж галицькі селяни, але полюбляють пити горілку. На Буковині вони належать до православної церкви. Про євреїв І. Будай-Деляну повідомляє, що всі вони є емігрантами із Польщі, які стали активно переселятися на Буковину після об'єднання Буковини з Галичиною. У своїй праці автор описує також політичне управління у краї, судочинство та судові установи, оренду майна та діяльність Чернівецької православної консисторії.

У 1805 р. мандруючи з Угорщини до Молдавії, на Буковині побував угорський граф ***Вінцент Баттяні*** (Batthyány Vinzenz) (1772-1827 рр.), який був радником двору і віце-президентом судової палати, здійснив низку подорожей по Європі. Свої враження від побаченого під час подорожі він описав у праці „Подорож через частину Угорщини, Трансільванію, Молдавію та Буковину в 1805 р." (Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukowina im Jahr 1805), що вийшла друком у м. Пешт в 1811 р.[12]

Граф Баттяні констатує, що 15 листопада він вирушив з Кам'янця через Окопи на Чернівці. В цій частині, зазначає автор, „можна знайти всі продукти Галичини в Чернівцях. Бо тут росте все погано. Овочі, тютюн малі і мають жалюгідний вигляд. Найкраща рослина – кукурудза. Житла селян брудні та низькі, це як дерево викинуте на вітер"[13]. Окремо зупинився автор на описі базару у Вижниці та євреїв, що мешкали в містечку. За свідченням графа, у Вижниці було „багато дерев'яних будинків та сірчане джерело"[14]. Загалом, констатує В. Баттяні, на Буковині, яка у 1774 р. відійшла до Австрії, налічувалося 3 міста, у яких були базари та 265 сіл з більш ніж 200000 населення.

Найбільше товарів, якими торгували – „продукти поля, худоба, віск, мед, пиво, горілка, вовна, шкіра, килими („коци") з Сучави, пояси з Вижниці, золото з Бистриці, синька з Кирлібаби"[15].

Про Чернівці граф зазначає, що розташовані вони „біля Пруту, який часто розмиває береги, тому намагаються врегулювати його русло". За його словами, саме „місто – одна вулиця на пагорбі. Навколо пагорба розташовані бідні будинки. За часів турецького володарювання дуже бідно виглядало. Тільки за Йосифа II були збудовані гарні будинки для солдат. Населення – 6000 чоловік: німці, молдавани, євреї, вірмени, руснаки, угорці"[16].

На шляху до Покуття В. Баттяні побував у Вашківцях-над-Черемошем. Була неділя, і граф став свідком проведення сільського „данцю". Автор докладно описав танцювальні рухи місцевих селян, констатуючи водночас, що тутешні „люди мають поганий одяг і будову в порівнянні з людьми із Чернівців та Молдавії"[17]. При цьому він зауважує, що тут „нічого дивного немає, бо стільки різних людей тут живе і зважаючи на зазначене, важко принести цивілізацію, бо люди дуже змішані"[18]. З Вашківців граф рушив через Черемош на Покуття.

У 1818 р. побачила світ книга англійського лікаря ***Адама Неале*** (Adam Neale) „Подорож через деякі частини Німеччини, Польщі, Молдавії та Туреччини" („Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey"). [19] У зазначеній праці автор описує свою мандрівку в 1805 р., під час якої він відвідав Чернівці. За свідченням А. Неале, місто розташоване на схилі південного берега р.Прут. Він описує його як поселення з широкими, чистими, добре вимощеними вулицями та мурованими з бутового каменю будинками. Неале стверджує, що в Чернівцях тоді було 600 будинків та 3 церкви (насправді 4). У місті проживало 3000 чоловік[20]. Етимологію назви „Чернівці" мандрівник виводить від того, що це місто на чорній воді.

У 1817 р. на Буковині побував австрійський офіцер, хорват за походженням, граф ***Федор Карачай фон Валє Саке*** (Graf Fedor Karacsay von Valea Seake) (1787-1859) [21]. У своїх записках, які вийшли під назвою „Причинки до Европейської географії. Молдавія, Валахія, Бессарабія і Буковина" („Beitrage zur Europaischen Landerkunde. Die

Moldau, Wallachey, Bessarabien und Bukowina"), він занотував, що це австрійська частина Молдавії, яка 1775 р. була відібрана у Порти і після прилучення до Галичини стала її 19 округом під назвою Буковина. За словами Ф. Карачая, це один з найкращих округів Галичини. Його населення з кожним роком збільшується. Певні свободи заохочують еміграцію з Галичини і Угорщини. Зокрема, у 1811 р. населення краю зросло відносно 1810 на 3350 душ. Згідно з переписом 1811 року в Буковині було 3 міста (Чернівці, Сучава, Сірет), 3 торгові містечка (Вижниця, Радівці і Молдавський Кимпулунг), 147 доміній, 320 сіл, в яких числилося 39096 будинків, 44589 мешканців, 498 священиків, 1289 дворян, 269 функціонерів і чиновників, 621 міщанин, майстер і ремісник, 19050 селян і 418 домогосподарів. Загальне число жителів краю становило 226486 душ, серед них 3414 євреїв.

Автор нотаток описав також заняття і промисли буковинців, торгівлю, шляхи сполучення. Окрему увагу приділив адміністративному устрою Буковини. Зокрема, за його словами, Буковинський округ поділявся на 4 дистрикти (повіти): Вижницький, Чернівецький, Сіретський та Сучавський. Повинності селян тут стосовно держави і власників маєтків такі самі, як і у Молдавії. Головним центром Буковини є місто Чернівці. У ньому окружна адміністрація, прикордонне військове командування, цивільний і кримінальний суд, митний інспекторат, грецький православний єпископ, гімназія, народна школа та клерикальна православна семінарія, комісаріат шляхів і доріг, технічні служби й комунальний суд. У місті налічується 672 будинки та більш ніж 5000 жителів, серед яких багато вірменів і євреїв.

Крім Чернівців, Ф. Карачай подав також коротку інформацію про такі міста, містечка і домінії, як Сучава, Сірет, Радівці, Кіцмань, Великий Кучурів, Солка, Гура Гуморулуй, Молдавський Кимпулунг, Дорна та інші. Навів перелік митних постів і карантинів. Згадав про православні монастирі у Гуморі, Путні, Сучавиці, Драгомирні та Петрівцях. Про останній він пише, що це була жіноча чернеча обитель.

В кінці нотаток граф Карачай коротко зупинився на характеристиці російських старообрядців-липован, що населяли села Климівці, Варниця й Липовани біля Драгомирни, та горян-гуцулів з долини Черемошу.

У виданні вміщено ілюстративний матеріал з типами буковинців, зокрема селян та священика. Згодом, у 1823 р., ці малюнки використав у своїй праці австрійський чиновник чех Емануель фон Кронбах (Кратохвілл) [22].

У тому ж (1817) р. буковинський край вперше відвідав австрійський цісар ***Франц I (II)*** (1768-1835), який був сином імператора Леопольда, і правив Австрією протягом 1792-1835 рр. Він залишив подорожній щоденник, у якому докладно описав свої відвідини буковинського краю та Чернівців. На сторінках щоденника цісар відзначає, що відвідав Вижницю, Вашківці, Банилів, Лужани, Чернівці, Радівці та інші населені пункти Буковини. Згадуючи про село Іспас, яке лежало на шляху до Вашківців, він зауважує, що це було поселення з розкиданими будинками та садами. У Мілієві цісар пише про дерев'яні будинки, один з яких був покритий драницями. У Банилові хатки, за словами Франца, були маленькі дерев'яні, покриті соломою. Загалом населення в долині Черемошу носило одяг подібний, як і в районі Кутів, та було православним. На лівий берег Пруту цісар потрапив через дерев'яний понтонний міст, влаштований на 7 човнах в районі злиття Черемошу з Прутом. Село П'ядиківці він описував як поселення з розкиданими будиночками і маленькою дерев'яною церквою. Описуючи Берегомет, зазначає, що будинки там були кращі.

До Чернівців Франц в'їхав по дерев'яному мосту на 9 понтонах. У місті були добротні одноповерхові будинки. Серед будівель, що трапилися йому по дорозі, цісар згадує православну церкву, католицький костьол, генеральський будинок. Він відзначає, що у Чернівцях мешкало 3000 душ. Серед жителів були німці, поляки, вірмени та молдавани. Серед мешканців Садгори він згадав євреїв. За словами цісаря, в місті говорили німецькою, польською та молдавською мовами.

Далі Франц описав одяг міщан – німців, молдаван та поляків. Окрему увагу звернув цісар на одяг мазилів – молдавських дворян. Загалом люди на Буковині, за його словами, були гарні, чоловіки носили вуса та бороди.

З Чернівців цісар їздив до Кіцманя, Заліщик, Боян, Серету, Фратівців, Радівців, Гура-Гумори, Марджини, Сучави. Під час цих поїздок Франц відвідав село Білу Криницю, яке, за його словами, населяли липовани. Засновником поселення був Петрович[23]. Наступний раз цісар побував у Чернівцях 1823 р., де він зустрівся з російським імператором Олександром I[24].

У 1822 р. в Лондоні вийшла друком праця англійського артиста, письменника, дипломата і мандрівника ***Роберта Кера Портера*** (Robert Ker Porter**)** (1777-1842) „Подорожі в Грузію, Персію, Вірменію, давній Вавилон та ін. протягом 1817, 1818, 1819, і 1820 років" („Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820"[25]. Написана вона у вигляді щоденникових записів. У кінці праці, описуючи зворотну мандрівку з турецьких володінь до Центральної Європи, Р. К. Портер коротко згадує про те, як він 18 лютого 1820 р. о шостій годині дістався Маморниці, останнього поселення на турецькій території, що недалеко від кордону австрійської Буковини. Він пише, що подав свої паспорти, і після заміни коней перейшов кордон у супроводі двох драгунів, „радий відчути себе знову в християнському світі"[26].

Далі Р. К. Портер зазначає, що менш ніж за десять хвилин він з супроводом перейшов крижані води Пруту, а о десятій був вже в межах карантину. Директор закладу пан де Рааб, який був поінформований про приїзд мандрівника, прийняв його досить люб'язно і комфортно розмістив.

За словами Р. К. Портера, для тих, хто перетнув кордон в Маморниці, на Буковині влаштовано прикордонні карантини в с. Бояни та м. Чернівці. У окремій таблиці мандрівник навів час слідування до них та відстань від цих карантинних пунктів до кордону[27].

У 1823 р. так само в Лондоні побачив світ 2-й том книги англійського журналіста, видавця і перекладача ***Фредеріка Шоберла*** (Frederic Shoberl) (1775–1853) „Світ в мініатюрі. Австрія" („The World in miniature. Austria") [28]. У цій праці автор подав короткі відомості з історії та етнографії різних земель Габсбурзького дому. Третій розділ книги Ф. Шоберл присвятив Буковині. У ньому автор вмістив коротку вступну довідку про край та обставини його включення до складу Австрії, а також дав характеристику його населення. Він, зокрема, відзначив, що Буковину населяють молдавани, а також русини та німці, є також колонії угорців, вірменів, липованів, циганів та євреїв. Крім цього, Ф. Шоберл вмістив у книзі зображення різних категорій населення Буковини з відповідною характеристикою їхнього костюма та соціального становища. Це зображення боярина з Серета, буковинського селянина, жінки з Сучавиці, дівчини з Якобен та двох буковинських липованок[29]. Гравюри виконані на основі акварелей відомого австрійського художника Франца Яшке (1775-1842).

У 30-х рр. XIX ст. на Буковині у Білій Криниці оселився російський старообрядець ***Петро Агєєв (Андрєєв)*** (1806-1878), в чернецтві ***Парфеній***. Він був уродженцем м.Ясси і в молоді роки у пошуках благочестя подвизався у старообрядницьких скитах Молдавії, Росії, Буковини. Пізнавши хибність старообрядництва, став активним борцем з розколом. У 1839 р. прибув на Афон, де постригся вченці, а в 1841 р. у схиму під ім'ям Парфенія. У 1855 р. чернець Парфеній видав „Розповідь про мандрівки і подорожі Росією, Молдавією, Туреччиною та Святою землею" (Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой земль)[30], у якій серед іншого вмістив певну інформацію про Буковину та її мешканців, зокрема про старообрядців Білої Криниці.

Автор зазначає, що перетнувши австрійський кордон і пройшовши карантин в Босанчі, він прибув до австрійського міста Сучави. Там він удостоївся прикластися до мощів св. вмч. Іоана Нового у старій митрополії. Богослужіння в цьому храмі здійснювалося молдавською мовою. Сама Сучава, за словами мандрівника, є „місто впорядковане будівлями і базарами, і багато в ньому церков православних та латинських і вірменських. Стоїть біля ріки Сучави, на молдавському кордоні, недалеко від Карпатських гір"[31]. Поблизу Сучави в години ходи розташовано російське село старообрядців Соколинці. Мешканці села „розмовляють і одяг носять по-великоросійськи"[32]. У двох верстах від Соколинців стоїть православний монастир Драгомирна. Також на відстані 5 миль від Сучави, зауважує мандрівник, розташоване велике село російських старообрядців – Біла Криниця.

Парфеній повідомляє, що прийшовши в Білу Криницю, поступив у старообрядницький монастир, влаштований „всередині села, в домі покійного селянина Ларіона Петровича Коров'їх-Ножок, який і був засновником цього села"[33]. Проживши в Білій Криниці декілька років, автор подорожніх нотаток постригся вченці та віддалився у пустинь (у трьох верстах від села).

У громадських справах Парфеній їздив до Львова, проїхавши всю Буковину і Галичину. Описуючи свої враження від побачених земель, він відзначив, що в Галичині „православних християн, які належать до Східної Церкви, немає жодного, але всі – уніати, належать до папи Римського. А в краї Буковина всі – православні християни і мають собі єпископа православного, який проживає в Чернівцях"[34].

За свідченням Парфенія, „місто Чернівці невелике, але гарне, друге після Львова, стоїть на березі ріки Прут; але православних в ньому небагато, а більше німці"[35].

Мандрівник також відзначив, що на Буковині є 4 православні монастирі – Путна, Сучавиця, Молдавиця і Драгомирна. „Всі ці монастрі прикрашені і розписані іконним настінним розписом грецької роботи, подібно як в афонських монастирях.Ченці живуть за штатом, отримують від цісаря Австрійського жалування; читають і співають слов'янською, за російськими книгами. На ектеніях згадують Благочестивого Російського імператора Миколая Павловича, згадують і свого державного цісаря. Однак уже чернечих правил строго не дотримуються, оскільки в Австрії живуть православні у великих утисках, і ще більше хрест свій несуть, ніж греки від турків. Зрештою, гонить та утискає не цісарська влада, але духовна від папи римського"[36].

У 1836 р. прямуючи з Константинополя до Берліна, на Буковині побував прусський дипломат, письменник-мандрівник ***Карл-Отто-Людвіг фон Арнім*** (Carl Otto Ludwig von Arnim) (1779-1861). Його літературна популярність заснована на записках мандрівника під заголовком „Flüchtige Bemerkungen eines flüchtig Reisenden" (у 6 томах, 1837-1850). Свою мандрівку з Константинополя до Берліна через Молдавію, Буковину, Галичину, Сілезію і Богемію дипломат описав у 3-му томі цієї праці, що побачив світ в 1837 р.[37]. Під час подорожі Буковиною мандрівника вразили гарні і чисті помешкання. За твердженням К. О. Л. фон Арніма, „столиця цієї провінції – Чернівці – є дуже зі смаком розміщена і, почасти, гарно забудована". Після трьох днів перебування там Арнім вирушив до Львова[38]

Того ж року у Відні вийшла праця австрійського письменника ***Адольфа Шмідля*** (Adolf Schmidl) (1802-1863) „Посібник для подорожуючих австрійськими цісарськими землями" („Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate") [39], яку він написав у співавторстві з ***Рудольфом фон***

Єнні (Rudolph von Jenny). В цій праці, яка була своєрідним путівником для мандрівників, вміщено коротку довідку про Буковину та її столицю Чернівці. Зокрема, автори зазначають, що мандруючи вздовж Пруту зі Снятина, потрапляєш на Буковину, яка колись була частиною Молдавії, а в 1777 р. була передана Портою Австрії і тепер є Буковинським округом Галичини. Дорога до Чернівців пролягає через Орошани, Лужани, Старі Мамаївці та Ленківці. В Чернівці можна потрапити через наплавний міст на Пруті. У місті налічується 1000 будинків та 11000 жителів. Центральним пунктом міста є велика площа. В Чернівцях знаходяться будівлі генерала, окружної адміністрації, земельного суду, митниці, різних навчальних закладів.

Автори також характеризують населення, різні установи та культові споруди Чернівців, побіжно зупинилися на стані розвитку промислів і торгівлі, в тому числі прикордонної. Зокрема, вони відзначають, що „торгівля в Молдавії з приходом росіян зменшилася, але все одно значна, особливо, що стосується коней та худоби. Найбільший ярмарок, що починається парадом муніципального суду, проводиться в передмісті у незчисленній кількості палаток і землянок 11 липня на грецьке свято Петра та Павла”[40].

1840 р. в Парижі побачила світ книга російського та французького мецената, дійсного статського радника ***Анатолія Миколайовича Демидова*** (1812-1870) „Подорож до Криму і на Південь Росії через Угорщину та Молдавію” („Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavi”)[41], у якій автор описав свою мандрівку, здійснену в 1837 р. Змальовуючи зворотній шлях з Росії до Центральної Європи, російський аристократ згадує, як після подорожі Бессарабією перейшов австрійський кордон у Новоселиці. Відтак він перетнув Прут і опинився в Чернівцях – столиці Буковини, яка є округом Галичини. Цей край дуже гарний та охоплює східні схили Карпат, і називається так від слов’янського слова „бук”. Чернівці являють собою „гарне місто, розташоване біля підніжжя гори, що омивається Прутом, і по-праву пишається своїми елегантними церквами”. Далі шлях А. Демидова пролягав на Львів та Відень[42].

У 1841 р. вийшла друком праця німецького мандрівника та основоположника антропогеографії ***Йоганна-Георга Коля*** (Kohl Johann Georg) „Подорож по Росії і Польщі”. Частина 3. Буковина, Галичина. („Reisen im inneren von Russland und Polen”. Th. 3 Die Bukowina, Galizien)[43].

Й. Коль народився 28 квітня 1808 р. в м.Бремен. Вивчав право в Геттінгенському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Подорожував країнами Центрально-Східної, Південної та Західної Європи, а також побував у Північній Америці. Помер 28 жовтня 1872 р. у рідному місті Бремен[44].

Їдучи з Одеси через Бессарабію до Галичини, Йоганн Коль побував на Буковині. В своєму описі він зазначає, що жителями тамтешніх Карпат є гуцули, які своєю мовою, одягом і традиціями відрізняються від інших жителів долин, подібно як адріатичні чорногорці від своїх сусідів. Буковину він змальовує як гарний край, який утворює на схід найбільш крайню вершину заселеного дако-романами або валахами великого земельного масиву. Основне населення краю (помилково вважав він) було молдавським. Як і у всій Молдавії, на Буковині вирощували кукурудзу та займались виноробством. Селяни працювали тут на пана за давнім молдавським законом 12 днів на рік. Місцеві дворяни походили з старих волоських сімей і грецької знаті. Назва Буковини походить від букових лісів. Серед жителів краю, крім дако-ромунів, Коль згадує вірмен, євреїв, гуцулів. В краї є три міста – Чернівці, Серет та Сучава, три торгових села та багато поодиноких сіл і хуторів. Сільські населені пункти мають такий же архітектурний стиль і розташування, як і молдавські села, а міста за час австрійського панування помітно германізувались. Особливу увагу Йоганн Коль звернув на забудову Чернівців, які забудовані на німецький лад кам’яними будинками. Дослідник відзначає також жваве життя у трактирних будинках та згадує про зустріч у Чернівцях з молдавськими патріотами, що пропагували дако-ромунізм[45]. Згадуючи про переїзд з Чернівців до Львова, Йоганн Коль зазначає, що його супроводжували троє волоських аристократів з Буковини, яких він описує як вгодованих панів з великими вусами, загорнутих у товсті кожухи, що розмовляли на досить гарному віденському діалекті[46].

Чи не єдиним місцевим автором, який зсередини описав буковинські реалії першої половини XIX ст. був архімандрит ***Теофіл Бенделла*** (Teophil Bendella), який пізніше став митрополитом Буковини і Далмації. Він народився в Чернівцях 8 травня 1814 р. у родині голови кримінального суду Димитрія Бенделли. При хрещенні отримав ім’я Темістокл. Навчався в Чернівецькій німецькій гімназії, а опісля – у Православному богословському інституті. 9 листопада 1836 р. постригся у ченці під ім’ям Теофіл. Вивчав богослов’я у Віденському університеті. Після закінчення курсу богословських наук 27 грудня 1838 р. рукопокладений в диякони і призначений навчальним префектом єпископської клерикальної семінарії в Чернівцях. 6 жовтня 1840 р. висвячений в ієромонахи. З 1840-1857 рр. був ректором клерикальної семінарії. У 1857 р. став консисторським архімандритом і генеральним вікарієм єпархії. 13 листопада 1873 р. іменований митрополитом Буковини та Далмації. Хіротонізований в архієреї 21 квітня 1874 р. Помер 21 липня 1875 р. в під час лікування у м.Франдбад (Богемія). 29 липня 1875 р. його останки перевезли до Чернівців і поховали на міському кладовищі[47]. В 1845 р. Т. Бенделла надрукував працю „Буковина в Галицькому королівстві” („Die Bukowina im Koenigreiche Galizien”). Починаючи опис краю, автор зазначив, що Буковина була раніше частиною Горішньої Молдавії, а тепер стала округом королівства „Галичина”. Отримала вона свою назву від букових лісів. Окремий розділ Т. Бенделла присвятив опису населення та його конфесійного складу. Він відзначає, що населення Буковини в 1840 р. складало 339669 осіб. Там було 3 міста, два містечка, 4 торги та 278 сіл. У розділі „Жителі, їхні звичаї, одяг, мова та їжа” автор подає етнічну структуру населення краю та його короткий етнографічний опис. Зокрема, він відзначає, що в краї живуть молдавани, русини, німці, угорці, гуцули, липовани, вірмени, цигани та євреї. Дві третини населення складають молдавани, які розмовляють молдавською мовою, що є дочкою латинської та сестрою італійської і французької мов. Гуцули є слов’янського походження і мають свої помешкання в руському Кимпулунзі. Т. Бенделла також описав кухню буковинців, яка складалася з хліба, малая, мамалиги з маслом, сиру. молока, та житлові споруди, які, за його словами, в основному були дерев’яними і складались з однієї кімнати, в якій була піч. В кінці книги Т. Бенделла описує мандрівку в Буковинські Карпати, де в с.Шепіт він почув звуки гуцульської сопілки (трембіти), якою в горах повідомляли про різні нещастя[48].

Загальний огляд нотаток, щоденників, листів, описів і тому подібних писемних матеріалів, написаних впродовж першої половини XIX ст. австрійськими підданими та мандрівниками-іноземцями чи то на основі власних спостережень, чи за розповідями інших осіб, які бували чи жили на Буковині в той період, засвідчує їх незаперечну цінність для фахових дослідників історії та етнографії краю. Це праці написані, майже виняткова, спостерігачами зі сторони. Зрештою, сторонньому спостерігачу, особливо іноземцю, було легше відзначити особливості побуту буковинців, особливо коли вони були протилежними його звичкам і поглядам. Зауважуючи чужі відмінності, такий спостерігач докладно фіксував те, з чим місцевий мешканець звикався як з постійно повторюваним, буденним явищем життя. Це явище посилювалося також відсутністю у буковинців, принаймні до другої половини XIX ст., зацікавленості у вивченні своєї історії та народного побуту. Чи не єдиним винятком щодо цього періоду були нотатки про Буковину чернівчанина Т. Бенделли.

Проте, незважаючи на відмінності у сприйнятті тогочасних буковинських реалій сторонніми і місцевими спостерігачами, зібрані та опубліковані у першій половині XIX ст. історико-етнографічні матеріали є важливим джерелом до вивчення особливостей життя населення Буковини в австрійський період, що вимагають вивчення та перевидання.

---

[1] Iorga N. Istoria românilor prin calatori. – Bucureşti: Editura Eminescu, 1981. – 700 p.

[2] Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817) // Codrul Cosminului. – Cernauţi, 1935. – IX. – P. 145-258; Paunel E. I. Trecerea prin Moldova şi Bucovina a diplomatul prusian C. O. L. von Arnim, acum o suta de ani. – Cernăuţi: Institulul de Arte grafice Glasul Bucovinei, 1939. – 24 p.

[3] Budai-Deleanu I. Scurte observaţii asupra Bucovinei // Bucovina in primele descrieri geografice, istorice, economice şi demografice. – Bucureşti, 1998. – P. 378-425.

[4] Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I aus der Bukowina 1817 und 1823 // Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg, 1991. – S. 435-495.

[5] Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой землъ. – Москва: Переиздание Свято-Успенского Святогорского мужского монастыря, 2001. – 239 с.

[6] Німецький вчений Йоган Коль про Буковину та Галичину в середині XIX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 128 с.

[7] Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhren nach Wien. – Wien, 1804. – 307 S.

[8] 8 Wurzbach C. von. Biographisches Lexikon des Kaisertums Österreich. – B.26. – 1874 Reprint. – Bad Feilnbach, 2001. – S. 284.

[9] Rohrer J. Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Grenze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Maerhren nach Wien. – S.40-57, 58-73.

[10] Budai-Deleanu I. Scurte observatii asupra Bucovinei. – P. 378-425.

[11] Budai-Deleanu I. Scurte observatii asupra Bucovinei – P. 382.

[12] Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahr 1805 von Grafen Vinzenz Battyani. – Pest: Bei Conrad Adolph Hartleben, 1811. – 236 S.

[13] Reise durch einen Theil Ungarns, Siebenbürgens, der Moldau und Bukovina im Jahr 1805 von Grafen Vinzenz Battyani. – S.158.

[14] Ibid. – S.151-161.

[15] Ibid. – S.162.

[16] Ibid. – S.162-163.

[17] Ibid. – S.165.

[18] Ibid. – S.166.

[19] Neale A. Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey. – London, 1818. – 295 p.

[20] Neale A. Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey. – P.150-151; Iorga N. Istoria romanilor prin calatori. – Bucuresti: Editura Eminescu, 1981. – P.503.

[21] Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817). – P. 145-258.

[22] Paunel E. I. Stampele bucovinene din cartea contelui Fedor Karaczay (1817). – P. 247-258.

[23] Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I aus der Bukowina 1817 und 1823 // Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina. – Augsburg, 1991. – S. 435-495.

[24] Ibid. – S. 495.

[25] Porter Robert Ker. Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1822. – Vol. II. – 869 p.

[26] Porter Robert Ker. Travels in Georgia, Persia, Armenia, ancient Babylonia, &c. &c. during the years 1817, 1818, 1819, and 1820. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1822. – Vol. II. – P.804.

[27] Ibid. – P.805.

[28] Shoberl F. The World in miniature. Austria. – London,

1823. – 200 p.

[29] Ibid. – P.108-124.

[30] Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой землѣ. – Москва: Переиздание Свято-Успенского Святогорского мужского монастыря, 2001. – 239 с.

[31] Парфеній, инок. Сказаніе о странствіи и путешествіи по Россіи, Молдавіи, Турціи и Святой землѣ. – С.19.

[32] Указ. соч. – С. 19.

[33] Указ. соч. – С. 19-20.

[34] Указ. соч. – С. 20.

[35] Там же.

[36] Указ. соч. – С. 20-21.

[37] Paunel E. I. Trecerea prin Moldova şi Bucovina a diplomatul prusian C. O. L. von Arnim, acum o suta de ani. – P.4-5.

[38] Paunel E. I. Trecerea prin Moldova şi Bucovina a diplomatul prusian C. O. L… – P. 21-22.

[39] Jenny Rudolph, von, Schmidl Adolf. Handbuch fur Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate. – Dritter Band. Reisehandbuch durch das Königreich Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, die Bukowina und nach Jassy. – Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 1836. – 313 S.

[40] Jenny Rudolph, von, Schmidl Adolf. Handbuch für Reisende in dem österreichischen Kaiserstaate. – S. 292-293.

[41] Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavi, execute en 1837 par M. Anatol de Demidoff, illustre de 64 dessins par Raffet. – Paris: Ernest Bourdinget C. Edditeurs, 1840. – 625 p.

[42] Voyage dans la Russie Meridionale et la Crimee par la Hongrie, la Valachie et la Moldavi, execute en 1837 par M. Anatol de Demidoff. – P.611.

[43] Kohl J. Reisen im Inneren von Russland und Polen. Th. 3 Die Bukowina, Galizien. – Dresden-Leipzig, 1841. – 518 s.

[44] Коль Й. Буковина // Пам'ять століть. – 2003. – № 6 (45). – С.11-21. – С.10.

[45] Коль Й. Буковина // Пам'ять століть. – 2003. – № 6 (45). – С.11-21.

[46] Указ соч. – С. 23.

[47] Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiscopal Dioecese für das Jahr 1878. – Czernowitz, 1878; Чучко М. Митрополит Буковинський і Далматинський Феофіл Бендела (1873-1875 рр.) // Світильник. Церковно-богословський журнал. – 2000. – №6. – С. 47-48.

[48] Bendella T. Die Bukowina im Koenigreiche Galizien. – Wien, 1845. – S. 1, 9, 13-16, 26.

Михаил Чучко
(Черновцы)

БУКОВИНА И ЕЕ ЖИТЕЛИ В ОПИСАНИЯХ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.

В первой половине XIX в. Буковину часто посещали государственные деятели, дипломаты, ученые, военные, писатели, путешественники, журналисты, художники и др. Многие из них оставили об этом крае и его жителях заметки. Собранные в них историко-этнографические материалы являются важным источником к изучению особенностей жизни населения Буковины в первой половине XIX в.

Ключевые слова: *Буковина, путешественники, население, источник, заметки, историко-этнографические материалы.*

Mykhailo Chuchko
(Chernivtsi)

BUKOVINA AND ITS INHABITANTS IN DESCRIPTIONS IN FIRST PART OF 19th CENTURY

In the first half of the XIX century Bukovina frequented by statesmen, diplomats, scientists, soldiers, writers, travelers, journalists, artists and more. Many of them have left on this land and its inhabitants note. Literature includes them in historical and ethnographic materials are an important source to study the characteristics of living in Bukovina first half of the nineteenth century.

Key words: *Bukovina, travelers, population, source, notes, historical and ethnographic materials.*

УДК: 94 (498.7) „1812/1868"

Тамара Богачик
(Чернівці)

ПІВНІЧНОБЕССАРАБСЬКІ СЕЛА У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1812-1868 рр.)

У статті на основі архівних джерел та опублікованих праць зроблено спробу проаналізувати адміністративно-територіальний статус та господарський розвиток сільських населених пунктів Північної Бессарабії упродовж дореформеного періоду (1812-1868 рр.).

Ключові слова*: північнобессарабські села, повіти, сільське населення, волості, царани.*

Проблема регіональної історії вимагає детального вивчення соціально-економічного розвитку кожного історичного краю. Особливе зацікавлення викликає період першої половини XIX ст., коли чимало земель, населених українцями, перебували у складі Російської імперії. Це значною мірою стосується і Північної Бессарабії, яка в 1812 р. разом з іншими бессарабськими територіями ввійшла до імперії Романових.

Особливістю регіону було те, що переважну її частину займали сільські громади, де проживала значна частина українців. Представники цієї національності Північної Бессарабії мали певні відмінності та особливості у своєму розвитку, але постійно відчували спільність свого походження з іншими українськими землями[1]. Тому звернення до малодослідженої історії українців цього регіону, що перебував поза межами українських губерній, потребує всебічного аналізу. Питання соціально-економічного життя сільських населених пунктів краю побіжно розглядалося в контексті всієї Бессарабії у працях молдавських дослідників: І. Анцупова, Я. Гросула, В. Жукова, М. Мунтяна, буковинських науковців. Та все ж спеціальної праці, в якій би висвітлювалося питання господарського розвитку сіл Північної Бессарабії, досі немає. Тому

метою цієї публікації є заповнення прогалини в дослідженні означеної проблеми.

Приєднання бессарабських земель за Бухарестським мирним договором 1812 р. до Російської імперії сприяло інтегруванню колишніх молдавських цинутів (повітів) – Сороцького і Бельцького та колишньої Хотинської турецької райї до єдиного північнобессарабського регіону. Варто зазначити, що саме тут проживала значна частина українського населення (Бельцький повіт – 12,69%, Сороцький – 17,13%, Хотинський – 58,09%) [2].

За статистичними відомостями 1812 р., у Хотинському повіті зафіксовано 169 сіл, а в Сороцькому – 138. Бельцький повіт під час перепису населення області входив до складу суміжних повітів і тому по цій території дані відсутні[3].

Північнобессарабські села кожного цинуту входили до складу околів (округів), які носили топонімічні назви краю. Відповідно Сороцький цинут поділявся на сім таких околів, а Хотинський – на вісім[4]. Кожен окіл, що включав близько 18-22 сіл, очолювали двоє околашів з числа молдавських мазилів (колишніх служилих людей дворянського стану), які збирали різноманітні відомості згідно з виданими форматами земському справництву.

„Правила тимчасового управління Бессарабією", які набули чинності у березні 1813 р., затвердили утворення третього на північнобессарабських землях цинуту – Ясського (Бельцького). Адміністративними одиницями цинуту стали шість околів, до яких входило 128 сіл та 32 хутори[5].

Згідно зі «Статутом» 1818 р. повіти Північної Бессарабії поділялися на волості для зручного поліцейського нагляду. Очолили їх околаші, а в селах здійснювали цю місію старости (двірники). Околаші і двірники призначалися справництвом з числа заможних жителів[6]. Такі адміністративні одиниці існували в регіоні упродовж всього дореформеного періоду. У Хотинському повіті було утворено 10 волостей, Сороцькому – 12, Бельцькому – 9. До кожної волості в середньому входило від 12 до 22 сіл.

Керівництво волостю здійснювало волосне правління, яке очолював упродовж трьох років обраний на сільському мирському сході староста (ворник). Окрім того, від кожних 100 дворів визначався сотський та десятські. Волосні правління, що підпорядковувалися земському суду, наглядали за тим, щоб не було укриття втікачів, особливо військових дезертирів, та вживали заходів для попередження або швидкого припинення пожеж у населених пунктах, лісах, полях, стежили за станом доріг та мостів, сплатою державних податків царанами[7].

Розглядом цивільних справ царан (вільних селян) займався у кожній волості особливий сільський суд, до якого входили волосний голова, старости та десять почесних царан, які вважалися добросовісними. Всіх членів сільського суду обирали щорічно всіма населеними пунктами волості на мирських сходах. Слід зазначити, що повноваження такого суду чітко окреслювалися: винних можна було покарати ударами різок (не більше 50 ударів) або ж залучати до громадських робіт (від 3 до 10 днів) [8].

У перші роки перебування в складі імперії Романових народонаселення Північної Бессарабії почало зростати по висхідній. Цьому сприяли досить вагомі позитивні чинники: наявність великої кількості вільних земель, відсутність кріпосного права на бессарабській території, прагнення царського уряду заселити край державними селянами, релігійна терпимість властей.

Такі заходи царського уряду посилили динамічне зростання сільських населених пунктів в край. Так, у 1815 р. в Хотинському повіті вже налічувалося 171 село з населенням 71628 осіб, Сороцькому – 144 села та 18 хуторів, де проживало 43075 осіб[9]. Підкреслимо, що у перші роки перебування у складі Російської імперії і взагалі впродовж усього дореформеного періоду найбільш густонаселеним північнобессарабським регіоном залишався Хотинський повіт, де щільність жителів на 1 кв. версту була найвищою і становила у 1812-1840 рр. – 29-35 осіб, 1840-1860 рр. – 41-44 особи (для порівняння: загальноросійський показник – 6-8 осіб, загальнобессарабський – 12-29; Бельцький – 19-23; Сороцький – 27-30)[10].

Окрім того, майже всі села Хотинського повіту і припрутські села Ясського (Бельцького) повітів були населені руснаками (українцями). Варто додати, що етнічний розвиток сільських громад Хотинського повіту значно відрізнявся від сусідніх Сороцького і Ясського (Бельцького) повітів. Це пояснювалося насамперед суміжною близькістю з українськими губерніями, зокрема Поділлям, звідки населення втікало від кріпосного права. Тому Хотинський повіт був на той час єдиним із усіх повітів, що мав значну малоросійську (українську) більшість населення, оскільки одразу він став районом найбільшого притоку мігрантів[11]. У 1818 р. в сільських пунктах повіту вже проживало 52,2% українців[12]. А у 1827 р. питома вага основної етнічної групи зросла і становила відповідно 62,7% українців[13].

Водночас тільки у трьох волостях Хотинщини – Клішковецькій, Грозинецькій та Новоселицькій із 30,2 тис. осіб – 25730 (85,3%) були українцями, 605 (12,6%) – молдаванами і румунами, 351 (1,1%) – росіянами. В одному з найбільших сіл повіту Клішківцях налічувалося 2250 українців. А у Клішковецькій волості із 10235 жителів 97,9% були українцями, 0,9% – росіянами, 1,2% – євреями[14].

Динамічне зростання сільського населення в усіх повітах Північної Бессарабії могло бути значно вищим, якби не спалахи чуми і холери в 1812-1813, 1819, 1825, 1829 рр. У зв'язку з цим зникали навіть цілі населені пункти, як, наприклад, українське село Галич, що належало монастиреві Голія (нині урочище Галич, що за 3 км від с.Клішківців Хотинського району). Внаслідок епідемії чуми, яка поширилася тут у 1813 р., залишилось живими лише 100 жителів.

У передреформений період у Хотинському повіті налічувалося 112 русинських (українських) сіл, 90 з яких населяли тільки українці. Молдавські села розміщувалися на південному сході цього регіону. Південна межа зосередження українців Хотинського повіту проходила через Тирново, Балківці, Васьківці, Гвіздівці, Секуряни, Неславчу. Незважаючи на переважання молдаван у Сороцькому та Бельцькому повітах, до початку 1860 р. тут виникли українські села: Голяни, Стурзовка, Марамонівка, Холохори, Мошана, Константинівка[15].

Перенаселення Хотинського, Бельцького і Сороцького повітів викликало внутрішньобессарабські переселення на південь області та в інші губернії Російської імперії. Так, у 1843 р. з десяти населених пунктів краю переселилися до Бендерського та Оргеївського повітів 170 сімей (869 осіб)[16].

Однак навіть за таких умов Хотинський та Сороцький повіти у 40-60-х роках XIX ст. залишалися густонаселеними землями Бессарабії. Як і в попередні десятиліття, основна частка жителів північних повітів зосереджувалася у сільській місцевості. Наприклад, із 150728 осіб Хотинського повіту – 137607 (91,3%) були сільськими жителями, 95930 (92,2%) із 104007 осіб – проживали в селах Бельцького, а 114562 (95,7%) із 119692 – в Сороцькому повітах[17].

Аналіз розподілу сільських пунктів Північної Бессарабії за кількістю наявних у них господарств підводить до висновку, що до кінця 50-х років XIX ст. у Хотинському, Бельцькому та Сороцькому повітах у порівнянні з 1828 р. зменшилася чисельність сіл, в яких було 10-50 дворів (Хотинський – із 45 залишилося 35; Бельцький – із 164 зафіксовано 77). Натомість зросла кількість населених пунктів, де налічувалося більше 100 господарств. Якщо, наприклад, у Хотинському повіті станом на 1828 р. було 84 таких села, то в 1859 р. їх стало 103, відповідно в Бельцькому – 61 і Сороцькому – 81. Із 611 північнобессарабських сіл на початку 60-х років XIX ст. 111 пунктів (18,2%) мали по 200 і більше господарств. У 74 населених пунктах проживало від 1000 до 3500 осіб, в 210 селах – від 500 до 1000 осіб, у 275 пунктах – від 100 до 500 жителів. Тільки 49 північнобессарабських сіл налічували від 10 до 100 осіб (на всій Бессарабії 142 таких населених пункти) [18].

Основний земельний масив сільських населених пунктів належав поміщикам, монастирям та частково резешам. У перші десятиліття після приєднання краю до Російської імперії поміщики володіли 76,2% (1085823 га) повітових земель. Зокрема, у Хотинському повіті у їхньому володінні було 92% земель повіту, в Бельцькому повіті вони залишалися власниками 79,9% сільськогосподарських угідь[19].

Монастирські землі в Північній Бессарабії були власністю молдавських і єрусалимських закордонних православних монастирів та незначної частини бессарабських. Однак, достовірних відомостей щодо кількості цих земель немає, оскільки керуючі ними – довірені особи, здебільшого монахи, – не були підзвітні місцевій російській владі і намагалися фальсифікувати статистику про свої помістя. Але за приблизними підрахунками, вони становили майже 58,5% всіх бессарабських монастирських земель. У передреформений період у північних повітах налічувалося 92 населені пункти, у яких проживало 50 тис. мешканців, які залежали від закордонних монастирів. Найбільше монастирських вотчин було в Сороцькому повіті, які займали 17% площі повіту (для порівняння: у Бельцькому – 14%, Хотинському – 5%). Значні земельні володіння на території повітів мали Голієвський монастир та Святого Гробу Господнього в Єрусалимі (20 вотчин) із загальною площею 45117 га[20].

У перші роки після приєднання до Російської імперії 16,3% північнобессарабських земель перебувало у володінні дрібних землевласників – резешів. Порівняно невеликі їхні помістя існували в Ясському (Бельцькому) та Сороцькому повітах (всього 59 помість). В Хотинському повіті в зазначений період було тільки три резешських села (найменше серед бессарабських земель) – це Бадраже, Гремешти, Негринці[21].

Сільське господарство залишалося основою господарського життя населених пунктів Північної Бессарабії. Зокрема, спостерігалося значне зростання питомої ваги хліборобства в аграрному секторі краю. З ним була пов'язана доля переважної більшості населення регіону – селянства, яке залишалося найбільш незахищеною та малоземельною соціальною категорією. В середньому в користуванні бессарабського державного селянина числилося 12,5 га у розрахунку на одну чоловічу особу. Найменшою часткою землі володіли селяни Хотинського повіту – від 4,08 га до 4,9 га (для порівняння: вАкерманському повіті – 9,81-15,26 га, Бендерському – 10,36 га)[22].

Аналіз викладеного дає змогу стверджувати, що забезпеченість землею державних селян Північної Бессарабії була вкрай недостатньою. Після введення у дію „Положення про царан" 1843 р. північнобессарабські селяни відбували 12 урочних днів, два дні клаки (допомога поміщику по господарству) – зобов'язувалися привезти два вози дров, сплатити продуктову ренту – дижму і виконати ряд інших феодальних повинностей. Вартість зазначених відробітків становила 30 руб сріблом на рік на одне царанське господарство[23].

Згідно з обов'язковими умовами „Нормального контракту" 1846 р. власники земель зобов'язувалися давати кожній царанській сім'ї від 4,2 га до 14,9 га. Земельний наділ залежав від кількості робочої худоби у господарстві селянина. Царани, які мали чотири худобини, претендували відповідно на більшу кількість угідь – 13,7 (14,9 га). Варто зауважити, що користування землею за гроші спостерігалося на Хотинщині в помістях дрібних власників повіту (села Пашківці, Медвежа), володіннях закордонних монастирів (села Колінківці, Клішківці, Поляна, Владична) та маєтках, розміщених в найбільш густонаселеній місцевості з найвищою орендною платою (Бочківці, Шилівці, Малинці)[24].

До середини XIX ст. північнобессарабське селянство залишалося малоземельним та зубожілим. На межі 50-60-х XIX ст. із 26 тис. сімей тільки 3 тис. мали присадибні ділянки, а 5 тис. – до однієї десятини (1,09 га) польової землі. Саме ця категорія поповнювала ряди бідняків навколишніх поміщицьких господарств та найманих робітників південних повітів. Щорічно з Хотинщини йшли на сезонні заробітки більше 3,5 тис. сімей (майже 15% всіх ревізьких сімей). У 1858 р. царини 12-ти сіл Сороцького і Бельцького повітів відмовлялися від поміщицької землі і клопотали про переселення їх на державні землі Сибіру[25].

Сільськогосподарські угіддя північних повітів засівалися досить нерівномірно. Аналіз економічних оглядів дозволяє зробити висновок, що в посівному списку цієї території переважали пшениця (40,2%) і жито (38,2%), менше – ячмінь (14,8%) і овес (6,7%)[26]. У селянських господарствах через недостатню кількість землі для вирощування озимих зернових використовувалося в 1,9-3,1 рази менше сільськогосподарських угідь, ніж під посіви ярих культур. Урожайність зернових культур (озимих і ярих) була як на той час загалом задовільною. Водночас у Хотинському і Бельцькому повітах озимі та ярі посіви давали вищий урожай у порівнянні з іншими повітами Бессарабії[27].

Серед інших видів зернових, які вирощували в селах трьох північних повітів Бессарабії, важливе місце за кількістю посівів посідала кукурудза. Вона виступала як головний засіб харчування місцевого населення і перетворювалася на вигідний товар тільки у зв'язку з підвищенням або зниженням торгових цін. З 40-50-х років XIX ст. в північнобессарабських селах розширювалися площі під посівами технічних культур: льону, конопель, тютюну. Невеликі ділянки льону та конопель були майже в кожному господарстві північнобессарабців.

Вирощуванням тютюну займалися переважно в Хотинському та Сороцькому повітах, де близько 2 тис. селян виживали за рахунок його розведення. Центрами вирощування цієї технічної культури були українські села Хотинщини – Пригородок та Кормань. В останньому зафіксовано найбільший збір урожаю серед бессарабських земель – 10 тис. пудів з площі 109 га[28].

Окрім зазначених сільських населених пунктів упродовж першої половини XIX ст. значна частина жителів українських сіл Грозинців (170 осіб), Перебиківців (54 особи), Рукшина (13 осіб), Молодового Хотинського повіту (9 осіб) спеціалізувалися виключно на вирощуванні тютюну. Відповідно 166 селянських господарств Сороцького повіту збирали щорічно понад 11 тис. пудів урожаю цієї культури[29].

Важливим заняттям жителів північнобессарабських повітів було городництво. Місцеве населення мало гарні врожаї капусти, цибулі, квасолі, гороху, петрушки, буряку, часнику. До кінця першої половини XIX ст. вже чітко простежується спеціалізація цілих населених пунктів регіону. Наприклад, села Грозинецької волості Хотинського повіту спеціалізувалися на вирощуванні часнику, який продавали на ярмарках повіту та південних містах Бессарабії. Центром вирощування картоплі цього ж повіту були українські села Каплівка Данковецької волості, цибулі – Кормань Романковецької волості, капусти – Рукшин, червоного перцю – Пригородок Рукшинської волості. Розведенням анісу займалися спочатку в селі Недобоївцях, а потім ця культура поширилася по інших селах повіту[30].

Досить помітну роль у господарському житті сільського населення краю упродовж усього дореформеного періоду відігравало садівництво, яке було потребою не тільки поміщиків, а й малоземельних селян. Додамо, що жителі Хотинського і Бельцького повітів мали певний зиск від урожаю яблук і слив, оскільки вивозили його для продажу в інші губернії. Зокрема, селянське садівництво розвивалося переважно в селах Грозинецької, Клішковецької і частково Рукшинської волостей Хотинського повіту. Ці три волості, що звалися „Руською Буковиною" і були населені українцями, в кліматичному і топографічному відношенні мали сприятливі умови для розведення садів. Одним величезним суцільним садом здавалися мандрівникам суміжні села Колінківці, Грозинці, Бочківці, Шилівці, Малинці, Клішківці, Зарожани, Владична, Ширівці, Недобоївці[31].

До середини XIX ст. із 18 тис. фруктових бессарабських садів у Хотинському повіті було 5015, з яких: у володінні поміщиків – 128, селян – 4887 (для порівняння: всього у Бельцькому – 680, Сороцькому – 1293, Оргеївському – 5225)[32]. Серед фруктових дерев у селах Північної Бессарабії переважали груші, яблуні, сливи, вишні, черешні, абрикоси. У 600 селянських садах Бельцького повіту налічувалося до 20 тис. фруктових дерев, у 4887 садах Хотинського повіту – 644181, Сороцького – 37920 дерев[33].

Промислова переробка плодів фруктових дерев зумовила розширення виробництва і збуту фруктів (слив, яблук, груш). Однак це було характерне лише для заможних селянських господарів, у яких було декілька сортів дерев. А в більшості випадків сади селян мали вигляд городів із заростями сливняка, декількома яблунями, горіхами й абрикосами[34].

Виноградних садів тут було мало, а здебільшого зустрічалися у кожному господарстві по декілька кущів виноградної лози. Бессарабські поміщики володіли 196 виноградними садами у північних повітах краю. Відповідно селяни Сороцького повіту були власниками 1089 садів (43220 кущів), Хотинського – 17 садів (550 кущів), Бельцького – 650 садів (25000 кущів)[35].

Упродовж всього дореформеного періоду в населених пунктах краю продовжувало розвиватися тваринництво – одне з найдавніших занять місцевих жителів. Однак ця галузь сільського господарства розвивалася в основному екстенсивним шляхом, що визначалося передусім загальним станом про-

дуктивних сил кріпосницької системи. Перебуваючи весь час на підножному кормі, велика робоча худоба, коні у селянських господарствах досить часто гинули через відсутність кормів, а також від епідемії чуми.

Аналіз статистичних звітів першої половини XIX ст. доводить, що основною робочою худобою у селах Північної Бессарабії були переважно воли. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва у 40-х рр. XIX ст. зумовила збільшення поголів'я коней. Водночас почали виникати заводи з розведення цінних порід коней в селах регіону. Так, у селі Рокитному Хотинського повіту в поміщика Волошана на його кінному заводі було 10 коней польської породи, 16 – донської і російської, 5 – англійської, 7 – турецької і 3 – угорської[36].

Однак, незважаючи на збільшення поголів'я коней та кінних заводів, у сільській місцевості Північної Бессарабії конярство не мало такого масштабного розвитку, який спостерігався в інших бессарабських повітах. Порівняно найбільший дохід в період екстенсивного розвитку тваринництва давало вівчарство. Проте і його розвиток не був стабільним. Окрім того, ця галузь набула господарського значення здебільшого в поміщицьких маєтках повітів[37].

Підводячи загальний висновок, зазначимо, що північнобессарабські сільські населені пункти були найменшими та водночас найчисельнішими одиницями в адміністративно-територіальній системі регіону. Поміркувані заходи царського уряду, спрямовані на інтеграцію бессарабських територій до складу імперії Романових, сприяли демографічній еволюції сільських громад північних повітів упродовж усього дореформеного періоду. Автохтонними жителями регіону були українці, що становили більше 30% населення краю. Ареалом найбільшого зосередження русинського (українського) населення залишалися села Хотинського повіту, де українці становили понад 60%.

У господарському розвитку північнобессарабських сіл домінуючою галуззю аграрного сектора стало зернове господарство. Структура посівів збагатилася кращими сортами технічних культур. У господарствах сільських власників вагоміше місце займали інтенсивні галузі: городництво, овочівництво та садівництво. Певного розвитку набуло тваринництво.

---

[1] Буковина: історичний нарис / відп. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 3.

[2] Кабузан В. Народонаселення Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / В. Кабузан. – Кишинев: Штиница, 1974. – С. 54.

[3] Очерк гражданского устройства Бессарабской области в 1812-1828 гг. / [Записки Одесского императорского общества истории и древностей]. – Одесса, 1900. – Т. XXII. – С. 113.

[4] Записки Одесского общества истории и древностей. – Одеса:, Тип. Алексаманш, 1867. – Т.6. – С. 272, 287.

[5] Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 3995. – Арк. 11-11 (об.).

[6] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф 1. – Оп. 214. – Спр. 9-Арк. 76.

[7] ДАОО. – Ф.1. – Оп. 214. – Спр. 26. – Арк.60-87 (зв.); Державний архів Чернівецької області (далі –ДАЧО). – Ф.40. – Оп. 2. – Спр.5. – Арк. 27; Полное собрание законов Российской империи 1949 г. – /Собрание 2-ое. Т. IX. Отделение 1-ое. 1834. – С.-Петербург, 1835. – №6739. Положение о царанах или свободных земледельцах Бессарабской области. – С. 75-81.

[8] Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАІК). – Ф.442. – Оп.1. – Т2. – Спр.7. – Оп.770. – Арк. 154.

[9] Бессарабский вестник. – Кишинев: Тип. – 1890. – №161, 22 марта 1890. – С. 2.

[10] Записки Бессарабского областного статистического комитета / [под ред. А. Егунова]. – Кишинев, 1864. – Т.1. – С. 187.

[11] Несторовский П. На севере Бессарабии / П. Несторовский. – Варшава, 1905. – С. 12; Могилянский Н. Географический очерк Бессарабии / Н. Могилянский. – Кишинев: Тип. Бессарабская жизнь, 1910. С. 2.

[12] НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 398. – Арк. – 77-515.

[13] Кабузан В. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья – С. 104-112.

[14] Буковина: історичний нарис. – С. 84.

[15] Зеленчук В. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. /В. Зеленчук. – Кишинев: Штиница, 1979 – С. 161, 180.

[16] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 4497. – Арк. 161; Оп.1 – Спр. 4667. – Арк.2.

[17] Артемьев А. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / А. Артемьев – С.-Петербург, 1861. – Т. III. Бессарабская область. – С. 29.

[18] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 1199. – Арк.63; Артемьев А. Списки населенных мест Российской империи, составление и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел / А. Артемьев – С.-Петербург, 1861.-Т. III Бессарабская область. – С. 29.

[19] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 1199. – Арк. 16 (зв.) – 17 (зв.); ДАОО. – Ф.147. – Оп.1. – Спр.19 – Арк. 8-9 (зв.).

[20] Записки Бессарабского областного статистического комитета / [под ред. А. Егунова]. – Кишинев, 1864. – Т.1. – С. 36-37.

[21] Записки Бессарабского областного статистического комитета /под ред. А. Егунова. – Кишинев, 1864. – Т.1. – С. 230-232; Мунтян М. Землевладение в дореформенной Бессарабии / М. Мунтян, С. Панфилов// Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиница, 1971. – Т.117. – С. 386-407.

[22] Географическо-статистический словарь Российской империи / под ред. П. Семенова. Т. I. – С. Петербург, 1863. – С.254; Мохов Н. К. К вопросу о соотношении земледелия и скотоводства в экономике Молдавии XIV-XVIII вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Киев: Из-во Академии наук УССР, 1962. – С. 103.

[23] Мунтян М. Налоги и повинности царан Бессарабии в первой половине XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев: Штиница, 1964. – С. 553.

[24] Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии / под ред. К. Ермолинского. – Москва: Тип. И. Н.Кушнерева, 1886. – С.11-19.

[25] Сборник статистических сведений по Хотинскому уезду Бессарабской губернии / под ред. К. Ермолинского. – Москва: Тип. И. Н.Кушнерева, 1886. – С.23; Гросул Я. История народного хозяйства Молдавской ССР (1812-1917 гг.) /Я. Гросул, В. Жуков. – Кишинев: Штиница, 1977. – С.38.

[26] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2588. Ч II. – Арк. 29-378, 879, 931.

[27] ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр.9. – Арк.12.

[28] ДАОО. – Ф.3. – Оп. 1. – Спр.36. – Арк.4-5.

[29] ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 36. – Арк.5.

[30] Могилянский Н. Плодоводство Бессарабии и его нужды / Н. Могилянский. – Кишинев: Тип. Бессарабского губернского правления, 1913- С.19.

[31] Могилянский Н. Плодоводство Бессарабии и его нужды / Н. Могилянский. – Кишинев: Тип. Бессарабского губернского правления, 1913- С. 12.

[32] Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба / А. Защук – С. – Петербург, 1862.-Бессарабская область – С.265.

[33] ДАОО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.82. – Арк. 112-136.

[34] ДАОО. – Ф.1. – Оп. 215. – Спр.20. – Арк.22-23; Ф. 3. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк.5.

[35] ДАОО. – Ф.3, – Оп.1. – Спр. 82. – Арк.114-136; Баллас М. Виноделие в России / М. Баллас. – Одесса: Тип. Нитче, 1865. – Ч. V. – С.26.

[36] Анцупов И. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. / И. Анцупов. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С.125; Мунтян М. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии // Ученые записки Кишиневского гос. университета. – Кишинев: Штиинца, 1971. – Т.117. – С.139.

[37] НАРМ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6634. – Арк. 602-603.

Тамара Богачик
(Черновцы)

СЕВЕРНОБЕССАРАБСКИЕ СЕЛА В ДОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД (1812-1868 гг.)

В статье на основе архивных источников и опубликованных работ сделано попытку проанализировать административно-территориальный статус и экономическое развитие сельских населенных пунктов Северной Бессарабии на протяжении дореформенного периода (1812-1868 гг.).

Ключевые слова: *севернобессарабские села, уезды, сельское население, волости.*

Tamara Bohachyk
(Chernivtsi)

VILLAGES OF NORTH BESSARABIA DURING PRE-REFORM PERIOD (1812-1868)

The article deals with the fore analysis of administrative-territorial status and level of agricultural development of populated areas of North Bessarabia during the pre-reform period (1812-1868).

Key words: *Northbessarabian villages, povity, village population, volosti, tsarany.*

УДК: 94 (477)

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ПРАВОСЛАВНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ФОНД БУКОВИНИ (1786-1918 рр.): СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлюються питання виникнення, становлення і розвитку найбільшого на Буковині у кінці XVIII – на початку XX ст. господарського комплексу – Буковинського православного релігійного фонду. Маючи формально церковно-релігійну форму, фонд фактично перетворився у велике державно-капіталістичне господарство під контролем центральної австрійської влади.

Ключові слова: *релігійний фонд, дирекція, уряд, цісар, маєтки, ліс, оренда, пропінація, підприємництво, господарство, орендар, прибуток, видатки, церква, духовенство.*

У наш час, коли надто актуальною в Україні постала проблема земельної власності, землекористування і господарювання, постають питання: а якою в зв'язку з цим була ситуація в минулому в різних історичних областях України, зокрема й на Буковині? Звичайно, традиційними у другій половині XIX – на початку XX ст. були такі форми власності на землю, як велика приватна (поміщицька), дрібна (селянська), громадська (толоки, пасовиська, почасти ліси), крайова, публічна (муніципальна), залізниць, шкіл. Але була й така форма власності, як церковна. Її особливістю на Буковині було те, що вона перебувала під контролем австрійського уряду і особисто імператора. Йдеться про угіддя Православного релігійного фонду Буковини (ліси, пасовиська, луки, ріллю та ін.).

У тій чи іншій мірі питання про цей фонд і його роль в економічному й духовному житті краю висвітлювалося як в індивідуальних, так і колективних працях колишніх і сучасних авторів, зокрема австрійських (Е. Байер, Т. Бідерман, К. Ромшторфер, Є. Воробкевич, В. Журковський, Р. Ф. Кайндль, А. Фікер та ін.)[1], румунських (А. Воюцький, Ф. Лупу, С. Релі та ін.)[2], українських (С. Дашкевич, В. Доманицький, Є. Пігуляк, С. Смаль-Стоцький та ін.)[3], російських (Н. Крюков, В. Мордвинов, Я. Спановський та ін.)[4], польських (К. Богданович)[5], радянських (М. Гайковський, О. Львов, П. Петляков, Д. Степанюк та ін.)[6], сучасних українських (В. Ботушанський, О. Добржанський, О. Масан, М. Чучко та ін.)[7].

Оцінка діяльності фонду згаданими авторами істотно різнилася – від нестримного вихвалляння („Вічною пам'яткою цісарської мудрості й справедливості, славної діяльності незабутнього імператора Йосифа II стало створення Буковинського православного релігійного фонду – станового хребта Буковинської православної церкви, а посередньо – і всього краю"[8]) до гострої його

критики як експлуататора трудових мас краю[9].

Тож є потреба об'єктивно, по можливості в комплексі висвітлити цю проблему з сучасних методологічних засад історичної науки, що і є метою пропонованої статті.

Створення Православного релігійного фонду Буковини відбулося після приєднання Буковини до Австрії, а саме: вводу австрійських військ у серпні 1774 р. на територію північних волостей Молдавського князівства, підвладного Туреччині, і укладення 7 травня 1775 р. австрійсько-турецької Констатинопольської конвенції та австрійсько-турецької Баламутівської конвенції 2 липня 1776 р.[10] Як відомо, православна церква на Буковині у свій час (1303-1347, 1371-1401 рр.) підлягала Галицькій митрополії, потім – Сучавській, з 1630 р. – Ясській.[11]

Отже, на час приєднання Буковини до Австрії православна церква на Буковині у складі двох дієцезій (Сучавської і Радівецької) підлягала митрополії в Яссах. У процесі проведення низки реформ 80-х рр. XVIII ст. австрійським імператором Йосифом II було здійснено й реформування церкви з підпорядкуванням її державі, запровадження свободи віросповідань (1781 р.), ліквідації монастирів (по імперії було ліквідовано понад 400 монастирів)[12]. Торкнулася ця реформа й православної церкви Буковини.

За цісарським (імператорським) патентом (указом) від 24 березня 1781 р. всі церкви, монастирі і монахи на Буковині були підпорядковані Радівецькому владиці Досифею Херескулу. Через місяць, 24 квітня 1781 р. було домовлено з Ясським митрополитом, що він зрікається духовної юрисдикції над тими церковними громадами Радівецької і Сучавської дієцезій, які опинилися на „австрійській" Буковині, а владика Радівецький – від частини тих церковних громад, які залишилися в Молдавії. Владика Радівецький за цісарським патентом 12 грудня 1781 р. став владикою Буковинським, а за патентом 13 лютого 1782 р. єпископство перенесено з Радівців у Чернівці. Однак у духовному, догматичному відношенні з 4 липня 1783 р. до 1873 р. православний єпископ Буковини перебував у підпорядкуванні митрополита у м-ку Карловцях (нині м. Карловець, Сербія). 12 серпня 1781 р. в Чернівцях створено консисторію[13].

На черзі постало питання про секуляризацію земельної власності церкви, зокрема монастирів. На Буковині станом на 1776 р. діяло 28 монастирів (466 монахів і 88 монахинь), яким належало повністю або частково 82 маєтки, подаровані їм молдавськими господарями впродовж XV-XVIII ст. Господарство велося у них примітивно, з невисокими прибутками (у 1781 р. чистий прибуток становив усього 14383 гульдени)[14].

Власне, неефективністю використання монастирями сільгоспугідь та необхідністю поліпшення господарювання в них й пояснювалися секуляризаційні заходи. За патентом цісаря від 8 жовтня 1782 р. впродовж цього і наступного року під цісарське управління перейшли монастирські володіння у Радівцях, Новоселиці, Острі, Кіцмані, Лашківці, Суховерхові, Кліводині, Давидівцях, Путилові, Гаврилівцях, Хлівищі, Горечі, Вилавчому, Хрещатику, Замості, Бабині, Звинячені, Луці, у монастирі черниць у Петрівцях, у жіночих скитах в Мамаївцях, Вижниці, Волоці та ін.

Реалізовуючи замисел цісаря, Вища військова рада 4 липня 1783 р. видала розпорядження про створення з секуляризованих земель спеціального фонду, а у 1785 р. створено 8 управлінь цими маєтками. Фактично у 1785 р. всі монастирські маєтки уже були під контролем держави.

Остаточне створення Православного релігійного фонду Буковини було оформлено т. зв. „Духовним регламентом" цісаря Йосифа II 29 квітня 1786 р. У церкви було відібрано 260 об'єктів нерухомого майна, 7 маєтків Радівецького єпископського дому (Радівці, Кіцмань, Лашківка, Суховерхів, Кліводин, Давидівці і Рогізна). Ті маєтки колишньої Радівецької єпархії, які опинилися за кордоном і їх не вдалося обміняти, австрійський уряд розпорядився продати, а виручені кошти (61 тис. фл.) вкласти у банки під процент. Монастирі здебільшого ліквідовано, у т. ч. й Скит Манявський у Галичині, якому належали маєтки в Сучавиці, Мамаївцях і Ревному, залишилися лише три: у Путні, Сучавиці і Драгомірні (до 25 монахів) з чітко визначним грошовим і натуральним (мінімальним) утриманням. Визначено кількість парафій на Буковині – 180, розділених на 6 протоієрейств, кількість священиків на парафію (1-на 150 дворів, 2-на 250 дворів, 3-на понад 250 дворів), розмір платні духовенству і площу земельних угідь на церкву (44 йохи, 1 йох – 0,57 га)[15].

Основним завданням фонду було визначено: утримання церкви, духовенства, духовних навчальних закладів, благодійні цілі. Однак через те, що Буковина того ж 1786 р. адміністративно була приєднана до Галичини, управління Православним фондом Буковини теж було передано у Львів, він був об'єднаний з Галицьким фондом, його прибутки знизилися і поглиналися громіздкою адміністрацією. У 1810 р. управління Буковинським фондом було знову передано військовій адміністрації, введено систему оренди маєтків.

У зв'язку з тим, що Австрія вела тоді важкі антинаполеонівські війни і потребувала значних коштів, відповідно до розпорядження імператора Франца I від 14 вересня 1810 р. і Галицького губернаторства від 26 вересня того ж року впродовж 1811-1812 рр. кілька маєтків Буковинського фонду було продано, зокрема Плешниця – за 13,1 тис. гульд., ⅓ маєтку Замостя – за 17,4 тис. гульд., Остра – за 12,5 тис. гульд., Ставчани, Гаврилівці і Хлівище – разом за 140 тис. гульд., а також частини маєтків Банила-над-Черемошем, Кабестє, Звиняче та ін. – всього на 236 тис. гульд., отримані кошти пішли на ведення війни (щоправда, безуспішно).

Цісарським розпорядженням від 18 грудня 1820 р. дещо обмежувалося марнотратство коштів фонду, вводилося обов'язкове складання на кожен рік бюджету.

Після революції 1848 р. в Австрії і надання Буковині у 1849 р. статусу окремого коронного краю управління Буковинським православним фондом було переведено в Чернівці (90 різних нерухомих об'єктів, маєтків, у т. ч. у північній частині краю – 49). З 1851 р. майно фонду цілком взято під контроль цісаря, який практичне керівництво фондом почергово доручав різним міністерствам: з 1849 р. – міністерству агрокультури і гірничої справи; з 1870 р. – міністерству віросповідань і освіти, з 1875 р. – міністерству землеробства, з 1908 р. – міністерству публічних робіт.[16] Для підвищення ефективності керівництва господарством фонду цісарським розпорядженням 18 березня 1870 р. створено окрему управлінську структуру під назвою „Цісарсько-королівська дирекція маєтків Буковинського греко-православного релігійного фонду" з осідком у Чернівцях і утриманням за рахунок фонду. За статутом, головою дирекції був крайовий президент, безпосереднім керівником – директор з окладом 6 тис. фл. на рік, керуючий справами (3 тис. фл.), група інспекторів, бухгалтерів, канцелярія, прислуга – всього 24 чол. з річною оплатою для 20 чол. – 31,9 тис. гульд., для 4 – поденна плата 1-1,5 фл. Разом з доплатою на квартирне (4,9 тис. фл.), утримання коней (3,4 тис. фл.), відрядження (2,6 тис. фл.) – 42, 8 тис. фл. і 286 куб. сажнів (1951 м³) дров для опалення. Дирекція повинна була співпрацювати з консисторією (17 чол.) і єпископом. Всі важливі дії дирекції, особливо грошові видатки – з відома і дозволу цісаря.[17] У 1890 р. у її складі було 55 чол.[18]

Хоч фонд називався „православним", але у дирекції переважали римо-католики, протестанти (лютерани, євангелісти), за національністю – німці, чехи, поляки та ін.[19] Так, у 1897 р. серед 79 службовців місцевих було 39%, у 1902 р. серед 98 службовців – місцевих 50%, із 313 найманих лісників (1897 р.) православних було 24%, у 1907 р. із 378 осіб – 28%[20]. На лісозаготівельних роботах, на лісопильних переважали місцеві робітники. Отже, навіть своїм релігійним складом керівництво фонду підкреслювало, що для Відня першочергове значення в орудуванні багатствами Буковинської православної церкви мала не стільки віра, скільки економічний інтерес центру. Це знов-таки давало Відню можливість використовувати кошти фонду, створені руками селян, робітників, ремісників краю, на різні „високі" загальнодержавні цілі: на ведення австрійсько-італійської війни у 1859 р. (1 млн. гульд.), австрійсько-прусської війни 1866 р. (110 тис. гульд.), на будівництво казарми для гусарів на Новій Жерці у 1885 р. (376 тис. гульд.), на будівництво приміщення крайового управління у 1869-1873 рр. (80 тис. гульд.), приміщень повітових управлінь, судів. Загалом з 1859 по 1895 р. на будівництво об'єктів, які мали і військово – стратегічне значення, уряд використав 4,9 млн. гульд.[21]

Що собою являли об'єкти власності Православного релігійного фонду Буковини, як велося в них господарство, якими були прибутки і як вони використовувалися, як оцінювалася діяльність фонду представниками різних верств населення краю?

Головними об'єктами власності фонду були земельні володіння – ліси і сільгоспугіддя. Через 58 років (після згадуваного уже продажу маєтків урядом для ведення воєн) з 1869 р. фонд з дозволу уряду почав скуповувати землі для поповнення нерухомості. У 1869-1871 рр. він придбав камеральний (державний) маєток „Жучка" (175 га, біля Чернівців) і комплекс лісів „Кимпулунг" за 1,5 млн. гульд., „Дорна-Ватра", „Фундул-Молдова", „Плоска", а також маєтки „Топорівці" (2074 га) за 300 тис. гульд. „Стерче, Берлінці і Слободзія" (140 га) за 290 тис. гульд., „Кожушна", у 1883 р. – маєток „Баяшескул" (1520 га) за 60 тис. флоринів (флорин – те ж, що і гульден)[22].

Однак при здійсненні аграрної реформи, розпочатої 1848 р., внаслідок т. вз. сервітутних процесів 60-70-х рр. XIX ст. фонд змушений був із своїх володінь (352 тис. га у 1851 р., або 33,7% площі краю) передати сільським громадам 80,5 тис. га угідь, а частину сервітутів викупити за 230 тис. фл.[23] Станом на середину 70-х рр. XIX ст. фонду належало 283 тис. га, або 27% усієї площі краю, у т. ч. 237,5 тис. га лісу, 12 тис. га ріллі, 9,4 тис. га городів, садів, луків, 21,8 тис. га пасовиськ, 1,3 тис. га неужитків.[24] У кінці XIX ст. у володінні фонду було: 268,5 тис. га (25,7% площі Буковини), у т.ч. рілля і городи становили 13,4 тис. га, луки, пасовиська, полонини – 30 тис. га, ліси – 223,9 тис. га, у т. ч. у північній частині краю, відповідно, 26 тис. га, 6,5 тис. га, 1,9 тис. га і 68,7 тис. га (разом з лісами Селятина, Шипота Камерального).[25]

Отже, для ведення сільського господарства придатними були 43,4 тис. га, у т. ч. у північних повітах – 8,4 тис. га. Але і значна частина лісових площ – 104,6 тис. (40%, 1901 р.) використовувалися і як лісові пасовиська.[26]

У господарському відношенні земельні володіння фонду поділилися на „А" (сільськогосподарські угіддя, у 1900 р. – 17,6 тис. га) і „Б" (ліс – 239,9 тис. га). 8950 га були у складі фільварків, 4934 га – в державній орендарі, окремі ділянки (загальною площею 3687 га) – в оренді дрібних власників. Із 26 фільварків у північних повітах діяли у селах: Берлинці (921га), Чагор (218 га), Дубова (843 га), Яблоновець (217 га), Кіцмань (425 га), Кожушна (184 га), Великий Кучурів (341 га), Магала (216 га), Мамаївці (406 га), Молодія (98 га), Опришени (227 га), Остриця (158 га), Петричанка (488 га), Слободзія (342 га), Толованик (228 га), Топорівці (994 га), Загорби (379 га), Стара Жучка (277 га) – всього у 18 селах загальною площею 6912 га.[27]

Усі сільськогосподарські об'єкти і лісові здавалися в оренду. Зокрема, в кінці XIX ст. фонд здавав в оренду державному кінному заводу в

Радівцях 9810 га, а 28 маєтків площею 9488 га і 85 дрібних ділянок площею 2011 га – приватним власникам. Великі маєтки здавалися в оренду на конкурсній основі з внесенням вадіуму чи кавції (завдатку) в кілька тисяч крон (1крона=0,5 гульд.) на 12 років за 29 к. річних за 1 га, дрібні ділянки – на 3-6 років за 21 к. річних за 1 га (до речі, поміщики здавали в оренду свої маєтки здебільшого на 6 і менше років). Довготривала оренда маєтків релігійного фонду сприяла більшій зацікавленості орендарів у використанні землі, здійснення деяких поліпшень у землеробстві й тваринництві. В орендних угодах детально обумовлювалися строки оренди, щорічна орендна плата і спосіб її внесення, агротехнічні поліпшення: меліорація, удобрення, кількість худоби (щоб був гній для удобрення), будівництво доріг, інших об'єктів, система господарювання та ін. Тому орендовані маєтки релігійного фонду були у дещо кращому стані, ніж поміщицькі.[28] Так, орендар маєтку релігійного фонду в Топорівцях Й. Фішер тривалий час орендував його (2004 йохи, з них 1800 йохів ріллі, решта – ліс, луки, 1 йох = 0,57 га) за 16223 фл. річної орендної плати.[29] Це було одне з кращих великих господарств на Буковині. Тут проходили практику студенти Чернівецької середньої сільськогосподарської школи. У 1895 р. фонд здавав у оренду маєток „Дубова" у с. Тереблівцях теж на 12 років площею 1465 йохів (918 йохів ріллі, 432 йохи луків), житлові і господарські будівлі.[30] На такий же термін здавав фонд в оренду в 1899 р. маєтки „Великий Кучурів" і „Молодія". Орендовані Радівецьким державним кінним заводом (заснований 1792 р., вирощував коней для армії) 9810 га включали 3821 га ріллі, 617 га луків, 2549 га пасовиськ. Це господарство вважалося зразковим.[31] За прикладом кращого господарювання в окремих маєтках релігійного фонду, в деяких заможних і середняцьких селянських господарствах було введено чи розширено вирощення таких культур, як пшениця, жито, ячмінь, картопля (з 1812-1813 рр.), овес, кормовий і цукровий буряк, льон, горох, бо до початку XIX ст. більшість селян вирощували здебільшого лише кукурудзу і коноплі (для виробництва полотна і олії). [32]

У 1909 р. дирекція релігійного фонду оголосила про здачу на 12 років маєтку в Мамаївцях площею 370 га, причому як аванс орендної плати треба було внести 4 тис. крон. Таку суму не міг внести практично жоден селянин, бо рідко у кого із селян хата і все господарство коштувало стільки. Взяв у оренду цей маєток лихвар із Садгори Ріттгер, наймаючи згодом тих селян, які хотіли взяти цю землю в оренду, платячи їм як найманим робітникам 12-й спін при збирання пшениці, жита і 4-й шульок (початок) при збиранні кукурудзи.[33]

Хоч фонд називався православним, але в умовах ринкових відносин дирекція маєтків вважала вигідним давати в оренду ці угіддя більш оборотним, грошовитим представникам єврейського торгово-лихварського капіталу, інколи впродовж десятиліть окремим кланам. Сформувалися окремі компанії з метою оренди цих угідь. Так, на початку XX ст. існувала компанія „Арон Готліб", яка орендувала маєтки фонду у Берлінцях, Кіцмані, Лашківці, Дубовій загальною площею 2169 га.[34]

Для прикладу наведемо практику оренди маєтку „Жучка" під Чернівцями, що належав релігійному фонду. До 1831 р. маєток утримувався власним управлінням, маючи щорічний прибуток 11,2 тис. фл. конвенційною валютою (к. в.). У 1832-1835 рр. його орендував поміщик Теодор фон Бухенталь за 13004 фл. к.в. До об'єктів оренди входили: 9 наплавних млинів (по 13 фл. 30 крейцерів річної орендної плати), 3 млини на 2 камені кожний, довільна риболовля на лівому березі р. Прут і 2 переправи через р. Прут; 5 мостових митниць (з дозволу цісаря від 27 травня 1817 р.); броварня; бойня і м'ясна лавка (збуд. 1825 р.); земельні угіддя: городи – 10 йохів, рілля – 667 йохів, луки – 95 йохів, пасовисько – 64 йохи – разом 836 йохів (476,5 га); ділянка хмелю – 1 йох 560 кв. сажнів (1 кв. саж. – 3,6 кв. м) (з 1358 рослинами).

У 1835-1844 рр. маєток орендував поміщик Йоганн Мустаца за 11248 фл. 10 кр. к. в.; у 1844-1853 рр. – Константин Джюзелі за 15200 фл. 30 кр. річної плати на рік, яка після 1848 р. була знижена до 8710 фл. 22 ¾ кр.; у 1853-1859 рр. – Лаба Амстер за 15152 фл. 25 кр. австрійською валютою (а. в.); 1859-1865 рр. – його брат Мендель Амстер за 15152 фл. 25 кр. а. в. Після цього маєток було поділено на 5 орендних частин, щоб за кожну правити відносно вищу орендну плату. Так, за першу частину маєтку (поле у Старій і Новій Жучці та у с. Буда) Лаба Амстер у 1865-1876 рр. платив щороку 3251 фл.; за другу частину маєтку (пропінація там же) у 1865-1871 рр. – 8525 фл.; за третю частину (поле і право пропінації у с. Денисівка і Ленківці Камеральні (державні)) орендар Реттінгштайн платив щорічно (1865-1871) 3100 фл.; за четверту частину маєтку (поле у с. Магала і Котул-Острица) той же Лаба Амстер платив щороку (1865-1874) 2102 фл.; за п'яту частину (право пропінації у с. Магала і Котул Острица) орендар Мордко Ріттберг платив у 1865-1866 рр. 2115 фл. на рік. Потім ці два об'єкти орендували у 1867-1876 рр. Юда Ельгісер та Іцик Феннер за 3735 фл. річних. Отже, дроблення маєтку на окремі об'єкти сприяло підвищенню орендної плати з 15 тис. фл. до більше 20 тис. фл. на рік.[35]

Здавав фонд в оренду й окремі пасовиська, маючи від цього певні прибутки: у 1866-1872 рр. щороку 14 тис. фл., у 1873-1882 рр. – 38 тис. фл., у 1896-1898 рр. – 60 тис. фл. Спочатку вони здавалися в оренду великими комплексами приватним особам, а в кінці XIX – на початку XX ст. на вимогу сільських громад – і окремим селянським спілкам.[36] Малопродуктивні пасовиська у лісах здебільшого здавалися в оренду на короткий термін за невисоку орендну плату. Так, у 1901 р. у районі Селятина фонд здавав у оренду на 1 рік 1162 га пасовиська за 1 тис. фл. річних,[37] у 1900 р. в районі Шипота Камерального – 3028 га за 6,9 тис. к. річних – на 3 роки[38].

Щоправда, у неврожайні роки, наприклад у 1863-1866 рр. внаслідок різкого зниження врожайності, відповідно і прибутків, орендарі більше як наполовину розривали орендні угоди.[39]

Щоб зацікавити орендарів поліпшеними об'єктами сільськогосподарської оренди (а, отже, і одержання вищої орендної плати), дирекція маєтків у заболочених місцевостях проводила деякі меліоративні роботи. Зокрема, у 1885-1896 рр. фондом проведено меліоративні роботи на суму 42, 3 тис. фл., у 1897-1900 рр. – на 121, 3 тис. к. (на площі 1690 га)[40].

У незначній мірі займалися у маєтках фонду садівництвом. У Старій Жучці існувала садівнича шкілка, де вирощували саджанці фруктових дерев і збували за відповідні ціни.[41]

Проте більшість орендарів сільськогосподарських маєтків релігійного фонду господарювали на екстенсивних засадах, не вкладаючи значних капіталів у піднесення культури землеробства. „Більшість посесорів (орендарів. – В. Б.) то не рільники (не спеціалісти сіль. г-ва. – В. Б.), се переважно спекулянти, що хочуть прийти до маєтку (збагатитися. – В. Б.) коштом властителя" (власника. – В. Б.), – так характеризував орендарів маєтків релігійного фонду у своєму виступі в австрійському парламенті у 1896 р. депутат від Буковини (с.Бояни) депутат (польський поміщик) Стефан Стефанович[42].

У маєтках фонду займалися і рибництвом. Ще за часів панщини у володіннях фонду в Кіцмані і Суховерхові існувало чимало ставків на річках Совиця і Струмок. Однак згодом під час паводків греблі були зірвані, ставища висохли і їх фонд здавав у оренду, їх розорали і вирощували сільгоспкультури.

У 1893-1894 рр. інженером Віктором Бурдою на замовлення дирекції фонду, з дозволу міністерства сільського господарства Австрії було розроблено проект вартістю 15 тис. фл. відновлення на старих ставищах площею 231 га сучасного ставкового рибного господарства. У 1897-1899 рр. були проведені значні гідротехнічні роботи на 40 тис. фл. (80 тис. к.) під керівництвом ц. – к. радника Зденка Трінкса. У 1905 р. площа 32 ставків становила 150 га, але водне плесо становило лише 120 га, решта – трав'янисті краї (щоб з угноєних полів менше стікало у ставки дощової води). 8 ставків були для ікрометання, 12 – для вирощення риби, 4 – дослідні, 4 – підпірні, 1 – для вирощення раків.[43] В основному вирощували дзеркального коропа, у меншій мірі – лина, щуку, райдужну форель, з 1904 р. – судака, японського коропа, форелевого окуня, у незначній кількості – раків. У 1901-1904 рр. середньорічний вилов дзеркального коропа становив 225 ц (1,5-2,5 ц з 1 га), від чого фонд мав 13,5 тис. к. річного прибутку. У 1910 р. вилов риби досяг 650 ц[44]. Але чистий прибуток від ставків був невисоким – 20,7 тис. к. у 1913 р.[45]

Здавав фонд в оренду і т. зв. пропінацію, тобто давнє феодальне право на виробництво і збут спиртних напоїв, як правило, здебільшого на 3 роки, переважно представникам єврейського торгово-лихварського капіталу. Так, на початку 60-х рр. XIX ст. фонд мав від здачі в оренду с/г маєтків 18 тис. фл.[46], а від оренди пропінації – 46 тис. фл. У кінці майже кожного року дирекція фонду оголошувала, які об'єкти будуть здаватися в оренду на наступний період. У грудні 1875 р. фонд оголосив, що здає у 1876 р. у оренду заклади пропінації у 43 селах (45 шинків) краю, зокрема у північних повітах – у 27 селах (30 шинків) зі збуту горілки (а також пива і молдавського вина): у Старій і Новій Жучці, Ленківцях, Денисівці, Шубранці, Буді, Магалі, Котул-Острці, Лашківці, Великому Кучурові, Волоці, Чагрі і Коровії, Остриці і Люди Горічі, Молодії, Опришенах і Переворокаx, Тереблівцях, Чудеї, Краснопутні, Старій і Новій Гуті, Купці і Корчівцях, Білій Криниці, а також у Кіцмані[47].

Через п'ять років (у 1880 р.) фонд здавав уже на 3 роки 49 пропінацій (87 шинків), у т. ч. у північних повітах 20 пропінацій (32 шинки). Зокрема, по домінії „Жучка – I" – 7 шинків за 9 тис. фл. річної орендної плати у селах: Нова і Стара Жучка, Денисівка, Ленківці, Шубранець; по домінії „Жучка – II" – 15 шинків за 6,2 тис. фл. річних у селах Буда, Магала, Котул-Остриця і по домініях: „Кіцмань – I" – 2 шинки у Кіцмані за 8,3 тис. фл., „Кіцмань – II" – шинки за 2,9 тис. фл., „Кіцмань – III" – 2 шинки у Старих і Нових Мамаївцях, Ревному, Бурдеї, Стрілецькому Куті за 5,4 тис. фл., „Кіцмань – IV" – шинок у Брідку за 1,1 тис. фл.; „Кіцмань – V" – 3 шинки у Кліводині, Давиденах і Суховерхові за 6,3 тис. фл.

По домінії „Великий Кучурів" фонд того ж 1879 р. здавав у оренду 21 шинок, зокрема 1 шинок у Великому Кучурові і Язлівцю за 6,3 тис. фл.; 1 шинок у Кучурові-Слободзії – за 477 фл.; 1 шинок у Волоці за 2,6 тис. фл.; 2 шинки у Чагрі і Коровії за 3,1 тис. фл.; 3 шинки у Люди-Горечі і Остриці за 9,8 тис. фл.; 2 шинки у Молодії, Францталі (Валя Кузьмина) і Дерелуї за 5,5 тис. фл.; 1 шинок у Опришенах та Переворокаx за 1 тис. фл.; 2 шинки у Тереблівцях за 4,2 тис. фл.; 1 шинок у Чудині і 2 у Краснопутні, Старій і Новій Гуті за 4,2 тис. фл.; 1 шинок у Банченах, Білій – всього у північних повітах за 75,2 тис. фл. Решта 55 шинків у селах Південної Буковини за 89,4 тис. фл. – разом по всій Буковині – за 157,7 тис. фл. річної орендної плати[48].

У 1889 р. фонд здавав право пропінації на 4 роки у 2 секціях „Кіцмань" і „Великий Кучурів"[49]. На початку XX ст. фонд продав 13 шинків громадам та приватним особам[50].

Отже, хоч православна церква Буковини, чимало священиків щиро вели боротьбу проти алкоголізму, пияцтва, очолювали антиалкогольний рух у краї, дирекція маєтків фонду під егідою відповідного віденського міністерства не менш

наполегливо заради зиску „просувала оковиту в маси".

Середньорічний чистий прибуток фонду від здачі в оренду маєтків становив у 1905-1907 242,7 тис. к., у т.ч. від маєтку „Жучка" – 492 к., „Ревне" – 7,2 тис. к., „Францталь" (нині Валя Кузьмина) – 20,5 тис. к., „Кучурів Вевикий" – 5,4 тис. к., „Чудин" (Чудей) – 20,5 тис. к., „Селетин" (Селятин) – 162, 1 тис. к. – разом по Північній Буковині – 216, 2 тис. к. (89%)[51].

Найважливішим об'єктом у господарській діяльності Православного релігійного фонду Буковини були лісові масиви. Їх площа впродовж століття дещо мінялася (зменшувалася після продажу, вирубування, збільшувалася після купівлі маєтків збанкрутілих поміщиків), але загалом була значною: у 1851 р. 351,8 тис. га, у 1862-1871 рр. середньорічні площі лісу становили 228 тис. га, за даними земельної статистики, опублікованих 1902 р. – 223879 га, або 52,9% усіх лісових площ Буковини, у 1910 р. – 225542 га[52]. Для управління лісами і лісовикористанням за розпорядженням імператора від 14 січня 1888 р. у складі дирекції фонду було створено спеціальний відділ.

Лісові масиви фонду були поділені на 24 округи (лісництва) з відповідними площами. Приміром, лісництво „Селетин" (нині Селятин) охоплювало 28737 га, Шипот Камеральний – 22532 га, „Жучка" – 3046 га, „Ревне" – 2720 га, „Францталь" – (Валя Кузьмина) – 3612 га, „Великий Кучурів" – 3180 га, „Чудин" (Чудей) – 3612 га, „Топорівці" – 3336 га і т.д. Кожний з цих лісових округів (лісництв) охоплював ліси кількох, а то й десятків сіл та хуторів. У кінці XIX ст. земельні і лісові володіння релігійного фонду існували у 140 селах Буковини (усіх сіл було у 1910 р. 325), у т. ч. у 89 селах у північних повітах краю (усіх – 200 сіл) [53].

Як і сільськогосподарські угіддя, ліси релігійного фонду здавалися в оренду спочатку в довготривалу – до 30 років з орендною платою 1 крейцер за 1 куб. м, хоча підприємці-орендарі збували його по 1,6 фл. за 1 куб. м. Згодом строки оренди було скорочено до 5-10 років, а орендна плата за 1 куб. м значно зросла: 1-го сорту – 1,2-1,6 фл., 2-го сорту – 0,6-0,8 фл., 3-го сорту – 0,4 фл.[54] Багаті орендарі намагалися украсти якомога більше угод з управлінням фонду про оренду в різних місцях його володінь. Так, станом на 1897 р. фірма Попера мала одночасно 16 угод з фондом про вирубування лісу у різних місцевостях[55]. 21 квітня 1899 р. дирекція лісів релігійного фонду уклала орендну угоду з лісопромисловцем Якобом Грайнером на 9 років про лісозаготівлю на площі 1276,27 га з орендною платою за 1 куб. м: м'якої породи будівельного лісу – 0,76-0,95 гульд.; дров 1 складометра (с/м) твердої породи – 0,7-0,26 гульд., м'якої – 0,03-0,11 гульд.[56]

Як і сільськогосподарські угіддя, ліс дирекція лісів здавала переважно представником єврейського торгово-лихварського капіталу. Так, 1898-1908 рр. із 395 фірм, які орендували ліси релігійного фонду, 270 належали представникам єврейського капіталу[57]. У 1904 р. серед 184 клієнтів-боржників, які несвоєчасно вносили орендну плату, числилися такі: Тасс Янкель, Луттінгер Лейб, Ріттберг Мордко, Шехтнер Лейб, Юрман Шміль, Корберг Йоссель і К°, Сімхе Мендель, Готтліб Арон та ін. Вони брали величезні масиви лісу в оренду з річною орендною платою: Юрман Шміль – 15,8 тис. к., Вагнер Вольф – 12,7 тис. к., Ріттберг Мордко – 9 тис. к., Шехтнер Лейб і К° – 7,7 тис. к., Тасс Янкель і К° – 6 тис. к., Сімхе Мендель – 6,7 тис. к. і. т.д.[58]

Запаси деревини у лісах фонду були значними. Наприклад, у 1905 р. близько 70 млн. с/м, що давало можливість нарощувати там заготівлю лісу. Так, у 1862-1871 рр. заготовлялося щороку 350 тис. с/м (у т. ч. у північних повітах 72 тис. с/м), з них 272 тис. с/м (73%) дров, 81 тис. с/м (23%) ділової деревини; у 1883-1885 рр. – 432 тис с/м, у т. ч. 175 тис. с/м (41%) дров і 257 тис. с/м (59%) ділової деревини, у 1898-1905 рр. – 978 тис. с/м, у т. ч. 724 тис. с/м (74%) ділової деревини.[59]

Отже, обсяги лісозаготівлі зросли у володіннях фонду за півстоліття у 2,8 раза, у т. ч. ділової деревини – у 8,9 раза. Дрова, як правило, споживалися здебільшого у краї для опалення житла, для цементного заводу у Путні (Пд. Буковина), для гуралень, цукрозаводів, для випалу деревного вугілля вапна, почасти вивозилися у степові райони України, Бессарабії. Ділова деревина використовувалася у меншій мірі в краї, більша її частина вивозилася на продажу у ті ж райони України і Бессарабії, у країни Європи і Африки. Наприклад, у 1902 р. ліс і лісоматеріали вивозилися в Румунію, Російську імперію, Туреччину,Єгипет, Францію, Нідерланди, Німеччину, австрійські провінції, у т. ч. в Галичину. У 1910 р. із лісів релігійного фонду було вивезено понад 1,6 млн. м³ деревини, у т. ч. понад 1 млн. – ділової.[60] Тож прибутки фонду від збуту лісу і лісоматеріалів з десятиріччя в десятиріччя зростали. У середньорічному вимірі вони у різний період становили (у тис. крон): 1874-1878 рр. – 537; 1879-1883 рр. – 646; 1884-1888 рр. – 740; 1889-1893 рр. – 1236; 1894-1898 рр. – 1780; 1899-1903 рр. – 2642; 1904-1905 рр. – 3113, тобто – за 30 років прибутки фонду від збуту лісу зросли у 5,8 раза.

Це пояснювалося як зростанням попиту на лісову продукцію, особливо ділову деревину, так і поліпшенням інфраструктури у лісових масивах з метою доставки лісу. Ще з 1843 р. почався лісосплав по ріках, згодом активізувалося будівництво суходільних доріг у лісах, з 80-х рр. XIX ст. – залізниць, у т. ч. лісових вузькоколійок. Лише за 10-річчя (1887-1897) фонд уклад у це будівництво 1,4 млн. к. Якщо у 1897 р. у лісах фонду було 85 км лісових доріг вартістю 673 тис. к., то у 1905 р. – 586 км вартістю 2,3 млн. к., а довжина залізниць за цей час збільшилася з 16 км вартістю 224 тис. к. до 205 км (у 14 раз) вартістю 3 млн. к.[61]

Релігійний фонд був і своєрідним промисловцем, передусім у лісовій промисловості, мав кілька трачок (лісопильних заводів), у будівництво яких вклав 1,5 млн. к., сама їх площа під будівлями становила на початку XX ст. 28,3 тис. кв.м. Завод у Фалькові (заснований ще 1868 р.) мав для лісозаготівлі з наступним розпиляннням лісу-кругляку у 1905 р. 18 тис. га. На заводі було встановлено 2 парові машини потужністю 210 к. с., 6 пилорам з 135 ножовими полотнами, 7 циркулярних пил, пристрій для колення дров і пристрій для їх відкатки, електричне освітлення. Розпилював за добу (на дошки, лаття, бруси) 320 с/м лісу. А всі три найбільші заводи фонду розпилювали за добу 1300 с/м лісу. З кінця 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. почала діяти також парова трачка у с.Купка Сторожинецького пов., яка мала до використання понад 1,7 тис. га лісу.

У зв'язку з розвитком у краї залізничного будівництва, телеграфного і телефонного зв'язку, електрифікації дирекція фонду організувала для цього виробництво й постачання шпал і стовпів. Лише для прокладання у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. (до 1905 р.) 211 км залізничних вузькоколійок у лісах фонд поставив 343 тис. шпал (17,2 тис. куб. м), а для поштової і телеграфної дирекції та електричного товариства у Чернівцях – 3-5 тис. телеграфно-телефонних стовпів щороку. Щоб запобігти гниттю цих виробів, у володіннях фонду було збудовано установку для просочування шпал і стовпів антисептичними засобами. Щороку просочувалося 20-30 тис. шпал, понад 3 тис. стовпів (довжиною 7-11 м кожний).[62]

У володінні фонду були поташарні, склозавод, целюлозне виробництво, мідні і залізні рудники на півдні краю, металургійні підприємства, на яких виливали прості вироби. Мав релігійний фонд також гуральню, денна потужність якої становила у 1903 р. 4 гл спирту.

У кінці XIX – на початку XX ст. у володіннях фонду французька фірма під назвою „Буковина" вела розвідку нафти.

У 1904 р. фонд здавав у оренду 21 дрібний промисловий об'єкт за річну плату 35,3 тис. к., 62 дрібніших – за 19,6 тис. к.[63]

У процесі господарської діяльності фонду на його кошти було зведено численні об'єкти, значна частина яких теж здавалася в оренду. При цьому в орендній угоді чітко зазначалася вартість кожної складової, загальна вартість об'єкта і, відповідно, річна орендна плата. Ось що собою являв, приміром, порівняно невеликий двір маєтку фонду (без землі) у с. Чорнівка у 1882 р. Житловий будинок розміром 14,55 м × 10,43 м на 3 кімнати, 2 кухні, коридор вартістю разом 1,7 тис. фл; приміщення для возів 30,05 м × 9,08 м вартістю 1,6 тис. фл; кошниця для зберігання кукурудзи 19,4 м × 4,7 м вартістю 900 фл.; стодола для молотьби 30,8 × 11,85 м з машинним відділенням вартістю 2,5 тис. фл (у т. ч. деякі машини); приміщення для великої рогатої худоби і коней (розділене) 38 м × 9,9 м вартістю 2 тис. фл.; криниця вартістю 140 фл.; будинок для єгерів 4м × 3,6 м вартістю 160 фл. – разом весь двір 9 тис. фл. орендної плати.[64]

У середині 90-х рр. XIX ст. у власності фонду перебувало 846 будівель, у т.ч. 360 будівель займали жандармські пости у селах краю. Станом на 1905 р. фонд мав 230 службових приміщень, 10 канцелярій, 105 мисливських будинків вартістю 1 млн. к. Зокрема, у 1875 р. у центральній частині Чернівців було зведено за 68 тис. фл. просторе (1016 м²) приміщення дирекції релігійного фонду на 47 кімнат (нині тут Чернівецький обласний краєзнавчий музей). У господарському комплексі фонду були також на півдні краю бальнеологічні курорти, де, зокрема, лікувалися чи відпочивали офіцери австрійського війська[65].

Маючи великі капітали, фонд здійснював також і досить значні кредитно-інвестиційні операції, заробляючи на процентах і дивідендах. Так, станом на травень 1863 р. ним було надано кредитів на понад 2 млн. гульд. під різні кредитні ставки: на 6 місяців – під 5%, на 25 років – під 7%, на 35,1 року – під 6%, з неодмінною вимогою сплачувати процент через кожних півроку.

За період з 1851 по 1895 р. фонд надав кредитів приватним особам (поміщикам, фабрикантам та ін.) на 3129 тис. к., громадам на – 388 тис. к. під 3-6%. У 1901 р. надав Чернівецькому магістрату 200 тис. к. кредиту на 25 років під 6% для провеження каналізаційних робіт (під заклад казарм) [66].

При будівництві цукрового заводу в с.Жучка під Чернівцями фонд у 1901 р. надав Пшеворському цукровому товариству, яке здійснювало це будівництво, 350 тис. к. кредиту під заклад заводського устаткування і земельних ділянок у м.Пшеворськ (нині – Польща) і Тернополі, купив акцій цього товариства на 385 тис. к. За 1901-1910 рр. мав від цього кредиту майже 150 тис. к. на проценти, а на акції у 1904-1910 рр. – понад 150 тис. к. дивідендів. Придбав фонд також облігації Пропінаційного фонду Буковини, акції товариства Буковинських локальних залізниць[67].

Станом на 1902 р. фонд мав цінних паперів на 9,9 млн. к., від яких прибуток того року становив 439 тис. к., зокрема викупних облігацій Пропінаційного фонду – на 5,9 млн. к. (прибуток 239,2 тис. к.), закладних листів (зобов'язань) Галицького земельного кредитного товариства – на 360 тис. к. (14,4 тис. к.), акцій Буковинських місцевих залізниць – на 1,66 млн. к. (84,1 тис. к.), акцій згаданого уже цукрового товариства на 385 тис. к. (15,7 тис. к.), Буковинської ощадної каси на 5 тис. к. та ін. Крім того, від наданого сільським громадам кредиту в сумі 400 тис. к. мав прибутку 51 тис. к. Якщо у 1896-1900 рр. фонд мав щороку прибутку від цінних паперів 791 тис. к., то у 1911-1912 рр. – 1122 тис. к. Станом на початок 1914 р. у власності фонду сконцентрувалося цінних паперів на 70,86 млн. к.[68]

В цілому внаслідок економічної, кредитно-інвестиційної та інших видів діяльності фонду

загальна його вартість зростала: з 2,8 млн. гульд. у 1834 р. до 12,3 млн. гульд. у 1875 р., 14,2 млн. гульд. у 1888 р., 17,6 млн. гульд. у 1899 р., 150 млн. к. (75 млн. гульд.) у 1914 р.[69]

Нагромадженню багатств фонду сприяло зростання чистого прибутку від різних сфер діяльності, який становив (у тис. фл.): 1851 р. –157, 1865 р. – 168, у 1866-1870 рр. в середньому щороку – 200, 1874-1878 рр. – 293, 1879-1883 рр. – 409, 1884-1880 рр. – 438 (при рентабельності всього 1,3%), 1889-1893 рр. – 459, 1894-1898 рр. – 526, 1899-1900-745, 1913 р. – 2050 тис. (4,1 млн. к.). Прибутковість 1 га усіх угідь фонду 1913 р. становила 15,4 к. Прикметно, що найвищий середньорічний чистий прибуток давало лісове господарство. У 1894-1898 рр. він становив 77,5%, від сільського господарства – 18,0%, від інших джерел – 4,5%; у 1904-1905 рр. відповідно 80,2%, 8,2%, 11,6%[70]. Отже, надходження від лісового господарства і цінних паперів зростали, а від сільгоспугідь відносно скорочувалися.

Значні прибутки дозволяли дирекції фонду робити відповідні капіталовкладення. Приміром, у 1898-1907 рр. у лісове господарство фонду було вкладено майже 5 млн. к., у т.ч. у лісове будівництво – 4,3 млн.к., у землеробство – 436,2 тис. к., у курорти в Дорна-Ватра – 279 тис. к.[71]

Але не тільки у сферу економіки. Відповідно до „Духовного регламенту" 1786 р., цісарських розпоряджень кошти фонду повинні були виділятися на утримання церкви, на освіту, благодійні цілі тощо. Саме на кошти фонду були зведені у Чернівцях такі шедеври архітектурного зодчества, як кафедральний собор Святого Духа (1844-1864 рр., 200 тис. фл.), церква Св. Параскеви (1844-1862 рр., 46,7 тис. фл. а.в.) (за іншими даними – 60 тис. фл.), резиденція Буковинських митрополитів (1864-1882 рр., 1,8 млн. фл. а.в.) (2011 р. включена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО); на кошти фонду здійснювалася реставрація старовинних церковних пам'яток архітектури, утримувалася дирекція маєтків фонду, консисторія, духовні заклади, у т.ч. навчальні, інколи надавалися пожертвування населенню у голодні роки. Так, під час голоду на Буковині у 1865-1866 рр. керівництво фонду взяло в одному з центральних банків кредит у сумі 500 тис. гульд. (під заклад маєтку „Великий Кучурів"), щоб надати допомогу голодуючим[72].

Видатки фонду відображалися у його щорічних бюджетах. Приміром, у бюджеті фонду на 1871 р. на культові потреби було визначено суму в 475794 фл., у т.ч. на єпископство і консисторію – 41 тис., кафедральний собор у Чернівцях – 29,3 тис. фл., на монастирі – 27,7 тис. фл., на проведення греко-православного конгресу – 185 тис. фл., на греко-правосл. каплицю у Львові – 1,1 тис. фл., на духовні навчальні заклади – 14,3 тис. фл., на греко-православну семінарію в Чернівцях – 34 тис. фл., на інші духовні освітні цілі – 1,3 тис. фл., на школу церковних півчих – 13,3 тис., на пенсії персоналу – 8,7 тис. фл., на пенсії вдовам священиків – 17,1 тис. фл., на друкарню – 3,2 тис. фл., на будівництво резиденції Буковинського єпископства – 100 тис. фл. Крім того, на світську освіту (гімназію, народні школи) – 78,6 тис. фл. Найбільші видатки, як видно, йшли на будівництво єпископської (1873 р. – митрополичої) резиденції, які цісар дозволив у 1863 р. витрачати впродовж 7 років (по 100 тис. фл.) [73]. У бюджеті за 1904 р. зазначено такі статті видатків: утримання митрополії (створена 1873 р.) і консисторії – 116 тис. к.; кафедрального собору Святого Духа – 44 тис. к.; православної каплиці у Львові – 5 тис. к.; духовної семінарії і теологічного факультету Чернівецького університету – 171 тис. к.; утримання резиденції Буковинських митрополитів і прилеглого парку – 30 тис. к.; вищої гімназії у Сучаві – 102 тис. к.; реальної школи в Чернівцях – 20 тис. к.; вищої православної дівочої школи у Чернівцях – 103 тис. к.; внесок у Буковинський шкільний фонд – 160 тис. к.; загальні видатки – 210 тис. к.; пенсії духовенству, вдовам священиків – 277 тис. к.; внески до основного фонду – 222 тис. к. – разом 2644 тис. к. Покривалися ці видатки у тому ж 1904 р. за рахунок таких статей: прибутки від активів (проценти, девіденти та ін.) – 783 тис. к.; прибутки від доміній і лісів 1766 тис. к.; від гірничих промислів – 12 тис. к.; членські внески – 3 тис. к.; плата за навчання – 30 тис. к.; видання і продаж книг – 1 тис. к.; різні стягнення з службовців, пенсіонерів, учителів – 12 тис. к.; інші прибутки – 39 тис. к. – разом 2644 тис. к.[74].

У 1913 р. на культові потреби виділялося 2739 тис. к., на освіту – 1 млн. к., на загальні видатки 476 тис. к., на пенсії – 551 тис. к., на основний капітал – 853 тис. к. – разом 5622 тис. к. за рахунок прибутків від фінансових операцій – 1114 тис. к., чистий прибуток від лісів і доміній – 4379 тис. к., від оплати навчання – 34,4 тис. к. від продажу книг – 2,3 тис. к., від пенсійних внесків – 32,1 тис. к., від інших надходжень – 52,4 тис. к. – разом 5622 тис. к.[75].

Зрозуміло, що у подібних фінансових документах видатки повинні точно збігатися з їх реальним покриттям. Але існували й щорічні звіти фонду про його економічну кредитно-інвестиційну діяльність, з яких видно, що практично всі ці прибутки завжди були вищими від видатків на виробничі потреби (додаткова вартість, створена буковинським трудовим людом). Власне, із таких надвишків і здійснювалися вищезгадані невиробничі видатки у 1871 і 1904 р. Ці надвишки не „споживалися" сповна, перетворювалися у певний резерв, який накопичувався з десятиліття в десятиліття під пильним наглядом віденських урядових структур. Певне уявлення про співвідношення прибутків і видатків релігійного фонду можна мати з таких даних:

У 1906-1908 рр. це середньорічне переважання становило 2625 тис. к.[77]

Наведені розрахунки дають підстави зробити

Середньорічні прибутки і видатки Православного релігійного фонду Буковини у 1874-1905 рр. (у тис. крон)[76]

Прибутки	*1874-1878*	*1879-1883*	*1884-1888*	*1889-1893*	*1894-1898*	*1899-1903*	*1904-1905*
Від лісового господарства	735	765	873	1402	1951	3237	4575
Від сільського господарства	501	422	421	387	435	426	466
Інші прибутки	546	357	607	218	175	409	662
Разом	1786	1753	2079	2057	2630	4163	5758
Видатки							
На лісове господарство	186	111	123	161	222	594	943
На сільське господарство	60	19	25	26	31	29	46
На побічне господарство	125	56	76	55	74	171	230
На управління	232	209	209	244	546	735	889
На податки	306	304	363	287	353	415	480
На надзвичайні потреби	171	116	126	192	375	404	563
Разом	1082	825	1079	981	1603	2354	3151
Перевищення прибутків над видатками	704	928	1000	1077	1026	1809	2552

кілька висновків. По-перше, дирекція фонду за вказане 30-річчя постійно скорочувала видатки на сільськогосподарські маєтки, вважаючи, що в цю галузь повинні вкладати кошти орендарі, яким здавалися ці маєтки. Але, як зазначав у своєму виступі в австрійському парламенті в грудні 1896 р. згадуваний депутат від Буковини Стефан Стефанович, далеко не всі орендарі маєтків були справжніми фахівцями сільського господарства[78]. Тому за ці роки прибутки фонду від сільського господарства не зростали, а навіть скоротилися на 7%.

По-друге, враховуючи зростаючий попит населення, підприємців на дрова, ділову деревину, дирекція фонду збільшила капіталовкладення в лісове господарство у 5 разів, забезпечивши зростання прибутків більше як у 6 разів (з 25% усіх прибутків фонду у 1861-1871 рр. до 79% у 1904-1905 рр.).

По-третє, видатки фонду за 30 років становили 55,4 млн. к., а прибутки – 101 млн. к., тобто у 1,8 раза більші (45,7 млн. к.). Ця додаткова вартість, що створювалася працею людей, не використовувалася сповна для Буковини, а за розпорядженням урядових структур осідала як резерв у банках Відня, що постійно зростав. До 1914 р. вартість майна фонду у грошах і цінних паперах становила не менше 150 млн. к. (у 1837 р. вона становила 7 млн. к. (3,5 млн. фл.)[79].

Ці кошти фонду зберігалися під відсотки (3% і більше) близько „під рукою" уряду і самого цісаря переважно у банках Відня: Англо-Австрійському банку, ц.-к. привілейованому Земельному банку, Віденському ц.-к. привілейованому земельному кредитному банку, Віденському загальнодепозитному банку і рідше – у Чернівецьких філіях Віденського банківського союзу (у 1914 р. – 16,6 млн. к.) та Галицького акціонерного іпотечного банку[80].

І не тільки зберігалися, але й інвестувалися в економіку метрополії, а не Буковини. Мабуть, недарма український депутат Єротей Пігуляк на народному вічі у Садгорі 1 вересня 1907 р. висунув вимогу: релігійний фонд повинен перевести свої вклади 74 млн. к. із лондонського (насправді Англо-Австрійського) банку у Крайовий банк Буковини, створений 1905 р., який надавав кредити селянським спілкам, позичаючи для цього гроші у великих банках імперії. Вимога Є. Пігуляка, зрозуміло, залишилася без наслідків. Як і повторена депутатом Миколою Спинулом і записана в резолюції віча у Кіцмані 8 вересня 1907 р. „… Х. Віче домагається, щоби заряд (правління. – В. Б.) гр.-пр. релігійного фонду тих 74 млн. крон, котрі ульокував (розмістив. – В. Б.) в банку лондонськім, вибрав і умістив в Краєвім, щоби наші господарі в потребі могли ратуватися тими грішми…".

Таку ж вимогу висунув на вічі в с.Лужани 15 вересня 1907 р. селянин Роман Мошук, а учасники віча у м.Вашківці того ж 15 вересня зафіксували першим пунктом своєї резолюції: „1. Віче жадає, щоби ті гроші релігійного фонду, що фонд уміщає по чужих банках, уміщено в Краєвім банку, щоби нарід міг з них користати"[81].

Здавалося би, що при таких значних масштабах господарської і фінансової діяльності Православного релігійного фонду Буковини, який займав більше чверті території краю, православне населення краю (воно становило майже ¾) повинно було мати значні вигоди від оренди землі, лісу, пасовиськ, від заробітків у сільському і лісовому господарстві, пільг, пожертвувань та ін. Справді, якась незначна частина незаможного селянства знаходила роботу у орендованих великими орендарями маєтках фонду, але оплата праці була низькою. Приміром, у Чернівецькому повіті у 1902 р. денна плата (у кронах) для чоловіків при оранці становила 1,1, для жінок – 0,9, хлопців-підлітків – 0,7, дівчат – 0,6 к.; при садінні (сіянні) – відповідно 1,2, 0,9, 0,8 і 0,7 к.; при сапанні – відповідно 1,1, 0,8, 1,0, 0,8 к.; при збиранні білого хліба – відповідно 1,1, 0,9, 0,8 к.; при збиранні кукурудзи – відповідно 1,1, 1,0, 1,0,

0,8 к.; коренеплодів – відповідно 1,1, 0,9, 0,9,0,9 к. Як доповідав начальник Чернівецького повітового жандармського управління ротмістр Е. Фішер начальнику крайової жандармерії 26 лютого 1903 р., „заробітна плата у тих сільських громадах, які належать до релігійного фонду, загалом є нижчою, ніж у тих громадах, що перебувають у приватній власності [поміщиків]”[82]. Денна плата робітників на лісозаготівлі, тартаках, на садінні лісу при 12-14 годинному робочому дні становила переважно 1-1,5 к., рідше – 2 к., ще рідше – більше 2 к. У 1910 р. для чоловіків – 1,7-2,2 к., для жінок – 1,1-1,8 к., для дітей – 0,8 к.[83] (Для порівняння наведемо ціни 1901 р. у Чернівцях: 1 кг пшеничного хліба – 0,28 к., житнього – 0,25 к., яловичини – 1,4., свинини – 1,16 к., сала – 1,56 к., масла тваринного – 2, 15 к., сиру – 0,4 к., олії (л) – 2,47 к., цукру – 0,92 к., горілки (л) – 1,39 к., вина (л) – 1,6 к., пива (л) – 0,4 к. і т. д.)[84].

Та навіть не стільки низька платня викликала невдоволення селянських (до речі, православних) мас Буковини, скільки система оренди земельних угідь фонду. Сотні (якщо не тисячі) прохань, заяв, петицій до сейму, депутатських запитів, звернень, скарг, вимог до властей, протестних резолюцій селянських віч (зборів) поступало впродовж десятиліть від селян, щоб їм дирекція фонду віддавала у довгострокову оренду за доступну ціну угіддя безпосередньо, а не через великих орендарів – оптовиків, які здавали потім ці угіддя в суборенду за значно вищу орендну плату.

Прикладів таких безліч. Обмежились кількома. Депутат Буковинського крайового сейму Янович виступив на сесії у 1863 р. з пропозицією поділити маєтки релігійного фонду на дрібні ділянки і передавати безпосередньо в оренду селянам. Депутат – Микулич категорично заперечив: мовляв, фонд і так має уже справу з 174 різними орендарями, а якщо погодитися на внесену пропозицію, то їх буде ще більше, а це для фонду обтяжливо і, зрештою, шкідливо[85]. Виступаючи в 1901 р. у сеймі, селянський депутат, голова громадської ради с. Чортория Тодор Левицький говорив: „Маємо добра (маєтки. – В. Б.) релігійного фундушу. Але хто з него користає? Чи може православний хлібороб? Ні! Бо управа фонду виорендовує лише великі посесії, а хлібороб на тілько грошей не може здобути ся, тому мають із тих дібр зиск жиди і пани-дідичі. Є 20 тисяч фальч (1 фальча – =1,03 га. – В. Б.) поля орного, а 20 тисяч фалеч сіножатей. Якби зробити з того менші господарства так, аби їх хлібороби могли з них користати, то не була би потреба їхати до Канади”[86].

Таку ідею підтвердив й інший український депутат професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький: „…Такий великий дідич, як релігійний фонд, – говорив він від імені своїх виборців Садгірського сільського виробничого округу, – мав би, певно, більшу користь з своєї землі, коли б поробив з неї малі господарства і ті малі господарства давав людям, правдивим (справжнім. – В. Б.) газдам, що з діда-прадіда обробляють землю на політки (в оренду. – В. Б.) – не задаремно, лише за добру заплату…”[87].

У відповідь на критичний виступ Т. Левицького крайовий президент (губернатор) Бургіньйон постарався представити ситуацію щодо оренди угідь фонду у сприятливому для селян сенсі, мовляв, дещо перепадає з оренди і сільським спілкам, окремим селянам[88].

Але по́ступки фонду на користь селян були незначними. На сесії сейму 10 жовтня 1904 р. депутат-румун Аурел Ончул заявив, що гірське населення Буковини живе в основному від скотарства, але релігійний фонд віддає пасовиська в оренду великим орендарям, які за випас худоби правлять з горян неймовірно високу оренду плату.

Це підтвердили на тій же сесії сейму 28 жовтня 1904 р. селянські депутати українець Т. Левицький і румун Михай Бубурудзан у своїй інтерпеляції (депутатському запиті. – В. Б.) до крайового президента, у якій зазначали, що 26 маєтків фонду площею 15512 йохів (8842 га. – В. Б.) розміром від 170 йохів (у Молодії) до 1728 йохів (у Топорівцях) здаються в оренду великим орендарям за орендну плату 16,89 к. за 1 йох, а ті здають селянам в суборенду за плату у 2-6 разів вищу. Так, у селі Берлінцях (нині – Глибоцького р-ну) великий орендар Арон Готліб платив фонду орендної плати за один йох (0,57 га) 11,2 к., а з селян при суборендарі брав по 80 к. за йох (у 7 разів дорожче). Те ж саме діялося і в сусідніх південних повітах Буковини. У с.Драгоєшти великий орендар платив за 1 йох орендованої землі 17,5 к., а з селян брав 60-70.; у с. Святий Ілія – відповідно 13,05 к. і 60-80 к.; у с.Лукачешти – 16,64 к. і 60-70 к. Причому малоземельним селянам дістається в оренду від ¼ до 2 йохів. Автори запиту пропонували, щоб земля фонду віддавалося у безпосередню оренду селянам ділянками по 30-50 йохів за 20 к. орендної плати за 1 йох, бо безземелля жене людей за океан (недавно, повідомляли, з Кіцманського пов. емігрувало до Америки 400 чол.). Автори вважали, що шляхом здачі 15512 йохів землі фонду в таку оренду можна порятувати 4 тис. селянських родин[89].

Слухали представники фонду, та не послухалися цієї поради. Та й хто б це наважився робити без дозволу Відня? Виступаючи 6 жовтня 1907 р. в сеймі, депутат М. Василько недвозначно заявив, що правління фонду щодо потреб населення краю стоїть „з запертими вухами і замкненими кишенями”[90]. Наступного дня, 7 жовтня на тій же сесії сейму у зв’язку із закінченням 1 листопада 1909 р. терміну оренди маєтку релігійного фонду у с. Стирче-Берлінці орендарем Ароном Готлібом депутат Артур Малик від імені групи депутатів вніс запит – пропозицію до крайового президента як голови дирекції фонду: передати цей маєток в оренду малоземельним селянам робітничої колонії Стирча, сіл Берлінці і Опришени, а для цього необхідно завчасно добитися дозволу міністерства сільського господарства Австрії[91].

Навіть у стінах австрійського парламенту звучали докори на адресу керівників фонду і їхніх віденських покровителів. „Мошії (маєтки. – В. Б.) сего фонду, – говорив український депутат від Буковини Микола Спинул в австрійському парламенті 19 травня 1913 р., – винаймує заряд (дирекція фонду. – В. Б.) багатирям-посесорам, зате руский (український. – В. Б.) хлібороб примушений йти за море задля браку землі (емігрувати. – В. Б.). Наші довголітні домагання винаймувати орну землю релігійного фонду сільському населенню зустрічаються із неприхильністю панів-бюрократів заряду фундушевого так в Чернівцях, як і в міністерстві рільництва”[92].

Особливо гаряче обговорювалося це питання на багатолюдних сільських і крайових (у Чернівцях) вічах (зборах), які розпочали широко проводити активісти різних політичних течій, організацій, партій краю, депутати сейму і австрійського парламенту десь з 1897 р. Зокрема, на одному з таких крайових віч у лютому 1897 р. В’ячеслав Будзиновський піддав критиці правління релігійного фонду за те, що не віддає селянам землю у безпосередню оренду[93].

На початку червня 1897 р. депутат С. Смаль-Стоцький на крайовому вічі обстоював необхідність безпосередньої оренди селянами угідь фонду, вважаючи, що цим можна допомогти 2-3 тис. селянських родин. Вічевики Мамаїців 23 серпня 1908 р. ухвалили резолюцію, внесену депутатом сейму М. Спинулом, перший пункт якої оклично звучав: „Віче звертається до послів (депутатів. – В. Б.), щоби добилися розпарцелювання маєтків фонду і віддання їх в оренду селянам”. На вічі у с.Вовчинець 4 вересня 1910 р. селяни теж ухвалили резолюцію, підготовлену соціал-демократичним депутатом Миколою Гаврищуком з вимогою безпосередньої оренди землі релігійного фонду. 15 вересня 1913 р. на вічі на пропозицію депутата Є. Семаки ухвалено резолюцію із зверненням до Крайового управління спонукати дирекцію фонду до того, щоб вона здавала землю у безпосередню оренду селянам.

Практично у кожному селі, де була земля фонду, селяни ухвалювали такі резолюції, але без особливих успіхів.

Не оминала цю проблему і місцева преса. Газета „Буковина” у номері за 11 листопада 1906 р. зазначала, що релігійний фонд займає величезні простори краю, але селянам „прямо неможливо добитися до найму (оренди. – В. Б.) тої землі і пасовиськ. На се мають привілеї всякі… спекулянти, які відтак грубо заробляють на православних вірних, які не мають доступу до православного релігійного фонду”.

Газета Української радикальної партії Буковини „Громадянин” у номері за 1 січня 1910 р. констатувала, що релігійний фонд здає в оренду 8766 га орної землі спекулянтам по ціні 31 к. за гектар, а ті віддають її селянам в суборенду по 75 к. за гектар[94].

Отже, Православний релігійний фонд Буковини (а точніше – його крайове і віденське керівництво) не надто був тоді в пошані ні у селянства з вказаних вже причин, ні серед політичних діячів національно-демократичних таборів, бо ті не могли реалізувати свої передвиборчі обіцянки щодо поліпшення виборцям становища за рахунок фонду, ні серед поміщиків, грошовитої буржуазії, бо керівництво з Відня не дозволяло пустити його угіддя в процес купівлі-продажу. Цей фідеїкоміс дотепний промовець у парламенті С. Стефанович назвав „мертвою рукою середньовіч”, яка стримує економічний розвиток краю. „Управа (управління. – В. Б.) сего фонду єсть така зла (погана. – В. Б.), – говорив у австрійському парламенті у березні 1896 р. депутат С. Стефанович – що він (фонд. – В. Б.) замість того, щоб як велика посілість (власність. – В. Б.) грунтова бути благословенням для краю і людей, стався проклятєм для Буковини… Землі пущені в посесію (оренду) … Орендарі – спекулянти висисають землі і пасовиська…хотять розбагатіти коштом родючої сили землі… Адміністрація лісів есть зла (погана. – В. Б.), брутальна, рабівнича (грабіжницька. – В. Б.). Она ведеся проти інтересів фонду, як і проти інтересів краю. Релігійний фонд пустошить в нечуваний спосіб край…”. Далі промовець розкритикував стан господарювання фонду і в інших галузях і закликав міністра землеробства Австрії Ледебурга прибути на Буковину і самому перевірити стан господарства фонду. Той справді побував у серпні того ж 1896 р. на Буковині, оглянув кращий сільськогосподарський маєток орендаря Й. Фішера у Топорівцях, лісові господарства і в цілому залишився („зусиллями” дирекції) задоволений. Порекомендував розділити дирекцію фонду на сільськогосподарську і лісову частини, збільшити штат і надбудувати другий поверх над приміщенням дирекції.

Про ці оглядини газета „Bukowinaer Rundschau” у номері за 26.08.1896 р. подала інформацію у передовій статті під промовистою назвою „Мертва рука”. Коментуючи цю інспекційну поїздку по господарствах релігійного фонду, С. Стефанович сказав, що щодо Ледебурга дирекція фонду перевищила колишні старання князя Г. Потьомкіна. Ледебургу так склали маршрут, щоб він не побачив тих неподобств, які були насправді.

Зрештою, Ледебург мусив дати й офіційну відповідь парламентарю С. Стефановичу, яка була вміщена також і у газеті „Буковина” 21 січня 1897 р. у передовій статті „Православний релігійний фонд”: „…Завідування, утримання і використання Буковинського православного фонду, – говорилося в ній, – належить виключно до [компетенції] цісаря, яко князя Буковини…”, тож „рішення у справах управління фонду залежить виключно від волі монарха і не належить розгляду в парламенті”[95]. Отже, ще раз було підтверджено, у чиїх руках перебував фонд.

Так само безуспішно закінчилася у 1912 р. інспекторська місія барона Рокітянського, присланого міністерством сільського господарства Австрії для

з'ясування стану справ у лісовому господарстві релігійного фонду, але на прохання „з місць" достроково тим же міністерством був відкликаний[96]. Якщо і був цей фонд у когось у пошані, то це серед його службовців, керівників усіх рівнів, а також православного духовенства, у якого у свій час імператор Йосиф II відібрав землю. Дещо поремствувавши, воно, керуючись принципом, що „кожна влада – від Бога", у т.ч. й австрійська, змирилося згодом зі своїм новим становищем, особливо з огляду на низку йосифинських реформ, за якими священики були звільнені з 1786 р. від панщини, десятини, дістали постійне грошове утримання, право реєстрації актів цивільного стану, підтримку в церковному будівництві, церкви були наділені „сесіями" – ділянками землі по 44 йохи (25 га). І все це з прибутків Православного релігійного фонду Буковини. Щоправда – на принципі взаємності. Священики відповідно до цісарської „Постанови про впорядкування духовної, церковної та шкільної справи на Буковині" від 29 квітня 1786 р. „повинні сумлінно прищеплювати своїм парафіянам обов'язок підкорятися на совість як самому цісарю, так і поставленим від нього властям і законам, що від них виходять, а також оголошувати в церкві для народу урядові приписи"[97].

Релігійний фонд став основою матеріального благополуччя духовенства краю. Це переконливо підтвердив у своєму виступі на одному із засідань у крайовому сеймі у 1901 р. представник консисторії Мирон Калінеску (колишній Михайло Калиновський): „Дякуємо, що маємо фонд релігійний. Якби тепер той фонд не був, то гірко було би нам", бо населенню треба було б платити ще податок на церкву[98].

При таких багатствах, які мав фонд, забезпечити добробут порівняно нечисельного православного духовенства було не надто складно, якби його кошти витрачалися за прямим призначенням. Число парафіяльних священиків у краї у різний час було неоднаковим: у 1786 р. – 180, у 1880 р. – 284, 1914 р. – 356 (у т. ч. північних повітах – 207)[99]. Але крім парафіяльних священиків храми обслуговували і церковні співробітники. Приміром, у 1890 р. священиків і півчих у Чернівецькому протоієрействі числилося 77, у Серетському (нині – Глибоцький р-н) – 35, Сторожинецькому – 48, Кіцманському – 58, Дністровському – 57, Черемошському – 54, Путильському – 36 – разом з іншими духовними особами у Чернівцях – 390 осіб. А ще була духовна семінарія, школа півчих, теологічний факультет університету. Залежало і від мережі церковних закладів. Наприклад, у 1907 р. на Буковині діяло 245 парафіяльних церков, 23 експозитури, 84 філіали, 36 каплиць – разом 384 заклади, які обслуговували 343 священики, у т.ч. північних повітах відповідно: 154, 10, 36, 19 – разом 219 закладів і 187 осіб кліру[100].

У щорічних проектах видатків (Voranshlag der Kurrentgebahrung) фонду постійно була графа видатків на утримання кліру. Приміром, у 1896-1900 рр. вони становили 1,2 млн. к. щороку, у 1901-1905 рр. – 1,5 млн. к., у 1906-1910 рр. – 2,2 млн. к., у 1911-1912 рр. – 2,7 млн. к. і займали серед пропонованих видатків 53-63%[101]. Але на самих священиків з цих сум припадало до ⅓.[102]. З цих же коштів духовенству виплачувалися пенсії: після 1848 р. 80-120 гульд. на рік, з 1889 р. – 197-295 фл., з 1898 р. – 500 гульд. зі збільшенням на 125 гульд. через кожні 10 років[103]. Видавалися пенсії і вдовам та дітям – напівсиротам чи сиротам померлих священиків.

Водночас у видатках постійно фіксувалися і щорічні відрахування у основний фонд: у 1896-1900 рр. – по 112 тис. к. щороку, у 1901-1905 рр. – по 126 тис. к., у 1906-1910 рр. – по 426 тис. к.[104]

Річна платня священиків Буковини у середині XIX ст. становила 420 фл. у низовинній місцевості, 500 фл. – у гірській частині Пд. Буковини і 630 фл. у гірській частині Пн. Буковини (нині – Путильський і частково Вижницький р-ни)[105], у 1875 р. – 700 фл. з двома додатками по 100 фл. через 10 і 20 років, а у місті – ще 200 фл. додатку на житло[106], на початку XX ст. – 1,6-1,7 тис. к., а співробітникам церкви – 1,3 тис. к. щороку[107]. На 1914 р. відповідно до стажу роботи було визначено ставки парафіяльним священикам у межах 2-4,2 тис. к. річних[108], але почалася війна, і вони не змогли їх сповна отримати.

Незрівнянно вищою була річна плата єпископа (з 1873 р. – митрополита) Буковинської православної церкви – спочатку 3,5 тис. фл. (і 240 фл. квартирних), з 1835 р. – 6 тис. фл., з 1843 р. – 9 тис. фл., згодом – 18 тис. фл. (називалася й цифра для митрополита 24 тис. фл.). Членам консисторії виплачувалося по 1,1 тис. фл. і 250 фл. службових додатків, згодом ця платня зросла (називалася цифра 8-12 тис. к., очевидно, завищена)[109].

Якщо взяти до уваги всі угіддя фонду (268,5 тис. га) і число православного духовенства краю (у межах 600), з одного боку, і число працюючих селян Буковини (328,7 тис., 1910 р.) і їхнє землеволодіння (470,9 тис. га), з другого, то на одну духовну особу припадало (теоретично) близько 450 га, а на одного працюючого селянина, без членів сім'ї – 1,4 га (фактично). Ці порівняльні дані можуть (дуже приблизно) бути відправними при визначенні добробуту вказаних двох категорій населення краю. Правління фонду дещо робило у поліпшенні житлових умов духовенства, будувало житла, наприклад, у 1906 р. їх будувалося 57[110].

Будувалися й церкви, але далеко не всі за рахунок фонду. Принаймні за церковною статистикою, з 1775 по 1910 р. серед зведених 153 православних храмів на кошти поміщиків – патронів (покровителів тієї чи іншої церкви у селах) побудовано (особливо до 1848 р.) 34 (22%), на кошти громад і громадських церковних комітетів – 78 (51%), на кошти поміщиків і громад – 9 (6%), на кошти релігійного фонду і громад – 4 (3%), на кошти заможних селян – 3 (2%), на кошти громади, священика і поміщика – 1, на кошти релігійного фонду – 2 (1%), не зазначено, на чиї кошти збудовано – 20 (14%) церков[111]. У 1907 р. у с. Глибока на будівництво церкви збирали по 6 к. від кожної крони основного державного податку[112].

Безумовно, рівень річної плати священика був незрівнянно вищим від заробітку сільського господаря середньої руки, а тим більше наймита-зарібника. Але священики, особливо кінця XVIII – першої половини XIX ст. заслуговували вищої оплати. Адже вони виконували важливу суспільну функцію – морально виховували людей, особливо селян, у дусі християнської моралі, кращих людських моральних якостей шляхом богослужіння і настановних проповідей у храмах, проведення уроків Закону Божого у школах, здійснення християнських обрядів та ін. Совісний, порядний священик не раз виступав на селі мудрим порадником при вирішенні різних суперечностей між людьми, у родинах, при хворобах, у боротьбі проти пияцтва тощо.

Платня буковинських православних священиків, якщо її порівнювати з тодішньою платнею державних чиновників (починаючи від найнижчого 11-го рангу), коливалася у межах X-XI рангів. (Для порівняння: річна платня чиновників у залежності від посади і стажу становила у 1896 р.: V рангу – 6-4,5 тис. фл., VI – 3,6-2,8 тис. фл.,VII – 2,4-2,0 тис. фл., VIII – 1,8-1,4 тис. фл., IX – 1,3-1,1 тис. фл., X – 1,0-0,9 тис. фл., XI – 0,8-0,6 тис. фл.) [113].

Католицьке духовенство Буковини, яке чисельно значно поступалося православному, одержувало значно вищу платню: за 1885 р. на нього виділено (з інших джерел) 2 млн. фл., у 1897 р. – 4 млн. фл., у 1907 р. – 11 млн. к. (5, 5 млн. фл.). У зв'язку з цим газета „Буковина" писала: „Вже коли возьмем на примір наших буковинських священиків, які релятивно (відносно. – В. Б.) добре, може й наліпше плачені, то мусимо признати, що платня 1400-2200 корон [на рік] зовсім не відповідна і невистарчаюча (недостатня. – В. Б.)"[114].

Православні священики Буковини, як люди цілком залежні від уряду, цісаря, не наважувалися в якийсь спосіб вимагати вищої платні. Від їхнього імені цього інколи просив єпископ (з 1873 р. – митрополит). Тому православне духовенство краю завжди демонструвало свою відданість і вдячність Габсбурзькому дому, цісарю і його родині, молилося за нього, за зміцнення їх влади в краї. Це визначало й місце духовенства в цілому у суспільно-політичному розкладі сил. Оскільки вся земельна (у т.ч. й лісова) власність фонду разом з поміщицькою (а це разом 45% усієї площі краю, 1898 р.) належала до т.зв. „габулярної власності", яка мала свою виборчу курію, то під час виборів до сейму чи парламенту більшість представників буковинського православного кліру голосувала за поміщицьких кандидатів. "У моєму виборчому окрузі – 27 громад, включаючи Кіцмань, – заявив у жовтні 1904 р. в крайовому сеймі депутат від Кіцманського виборчого округу Є. Пігуляк. – Характерно, що з 27 священиків 21, або 80% виступили під час виборів за поміщиків і лише шість – за представників народу"[115].

Вдовольняючись тим, що йому дають, залежне православне духовенство не могло ставити питання: а чи всі належні йому кошти „їхнього" (формально) фонду витрачаються за призначенням (на церкву, на платню священикам, на освіту та ін.). Так могли ставити питання тільки особистості незалежні, зокрема буковинські депутати австрійського парламенту. „На Буковині існує надзвичайно багатий резервний фонд, що нараховує сотні мільйонів [крон], з якого уряд на свій розсуд безконечно черпає кошти і цим привертає часто на свій бік депутатів або й партії краю, – заявив у серпні 1911 р. депутат-румун від Буковини Г. Григорович. – Цим невичерпним джерелом корупції і виборчих підкупів є релігійний фонд, який від часу свого заснування є насправді резервним фондом для уряду, бо й управляється ним…"[116].

Що цей фонд справді був резервом уряду, який чимало „відщипував" від тих коштів, що мали йти на потреби Буковини, переконливо підтвердили події Першої світової війни, яку фактично першою „запалила" Австро-Угорщина, розпочавши війну з Сербією. За чотири роки війни оголошено 8 воєнних позик (на строк від 6 до 40 років), під час яких на потреби ведення війни були використані всі капітали фонду. Приміром, під час 3-ї воєнної позики з Буковини було „вибито" 41,1 млн. к., у т.ч. з релігійного фонду – 20 млн. к. (взято з рахунків Англо-Австрійського банку), під час 4-ї воєнної позики з Буковини „викачали" 123,4 млн. к., у т.ч. з релігійного фонду – 35 млн. к. (взято 5 млн. к. з рахунків Англо-Австрійського банку, 20 млн. к. – з ц.к. привілейованого Земельного банку у Відні і 10 млн. к. – з ц.к. Земельного кредитного банку у Відні); під час 5-ї з рахунків фонду в ц.к. привілейованому Земельному банку у Відні „позичено" 12 млн. к., у ц.к. привілейованого Кредитного банку у Відні – 8 млн. к.; під час 6-ї – 25 млн. к. з тих же банків; під час 7-ї – 30 млн. к.; під час 8-ї – 30 млн. к. з тих же банків – разом 160 млн. к. Були використані й деякі інші кошти фонду – всього до 170 млн. к.[117] Зрозуміло, що ніхто ці кошти фонду, Буковині не повернув, бо Австро-Угорська імперія потерпіла поразку у війні, розпалася, а позики перетворилися фактично у грабіж.

Отже, Православний релігійний фонд Буковини, створений внаслідок секуляризації церковних і монастирських землеволодінь, мав своєю метою, визначеною цісарем, утримувати православну церкву, духовенство, підтримувати освіту тощо. Господарство велося шляхом оренди. Маючи величезні володіння (більше ¼ території краю), він перетворився у найбільше в краї багатогалузеве господарство державно-капіталістичного типу із значними щорічними прибутками. Зберігаючи формально зовні церковно-релігійний статус, воно фактично було під цілковитою управою центральної влади у Відні. Це давало їй можливість визначати мінімальні розміри прямих видатків на церкву, платню духовенству, контролювати ці видатки, а також грошові надходження у віденські банки від господарської і грошово-кредитної діяльності фонду,

слідкувати за систематичними відрахуваннями у основний статутний фонд. Ці відрахування поряд із податками, коштами утримання дирекції були значними. Австрійський уряд, цісар, користуючись своїм владним становищем, постійно обділяли Буковинську церкву, духовенство, населення краю при розподілі коштів краю, створених, зрештою, трудовим людям Буковини. Щонайменше 170 млн. к., безповоротно кинутих згодом у полум'я війни, могли у попередні роки і десятиліття порятувати від злиднів, втечі на чужину не одну тисячу буковинських, зокрема селянських родин.

Нині віддаючи належне тому, що було здійснено в краї за кошти фонду (резиденція, кілька храмів), маємо підстави стверджувати, що були можливості зробити за рахунок коштів фонду набагато більше, якби елементарно не порушувався одвічний принцип: „Кесарю – кесареве, а Богу – Боже". Вже надто багато, довільно і безповоротно „відщипувалося" центральною владою від „Божого" на користь „кесаря" з багатств Православного релігійного фонду Буковини, власне, від всієї Буковини на користь метрополії (центральної влади у Відні).

[1] Baier E. Die Teichanlagen auf der Bukowinaer christlich – orientalischen Religionsfondsherrschaft Kotzman. – Czernowitz, 1905. – 102 S.; Biderman H. J. Die Bukowina unter österreichischen Verwaltung 1775-1875. – Lemberg, 1876. – 86 S.; Romstorfer C., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendund auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. – Wien. – 1887. – 50 S.; Worobkiewicz E. Die geographisch – statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg. – 1893. – 116 S.; Żurkowski L. Geschichte der Bukowina // Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde = Буковина. Загальне краєзнавство / Переклад з німецької Ф. С. Андрійця, А. Т. Квасецького. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – С. 297-437; Kaindl R. F. Geschichte der Bukowina. – Czernowitz, 1898. – Dritte Abschnitt. – 80 S. Його ж. Zuczka. – Czernowitz, 1900. – 40 S.; Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien, 1875. – 29 S.; Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.

[2] Voiutschi A. Der Bukowinaer ort. – gr. Religionsfond, dessen Entstehung und Verwaltung. – Czernowitz, 1918. – 52 S.; Lupu F. Constatari şi lamuriri asupra mişcării politice a Românilor Bucovineni în ultimi 30 ani până la Unirea din Novembrie 1918. – Cernăuti, 1923. – 60 p.; Reli S. Reşedinţa Mitropolitană din Cernăuti şi meşterul ei Josif Hlavka. – Cernăuţi, 1933. – 80 p.

[3] Daszkiewicz S. Die Lage der gr.-or. Ruthenen in der Bukowiner Erzdiöcese. – Czernowitz, 1891. – 170 S.; Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. – У Київі: з друкарні Першої Київської друкарської спілки, 1910. – 54 с.; Pihuliak H. Kirchenfrage in der Bukowina. – Czernowitz, 1914. – 34 S.; С. Смаль-Стоцький. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок. – Чернівці, 1897. – 295 с.

[4] Крюков Н. А. Славянские земли. Сельское хазяйство в славянских землях в связи с общим развитием этих стран. Том II. Часть 2. Чехия, Моравия, Силезия, Буковина и Венгрия. – Петроград, 1916. 474 с.; Мордвинов В. Православная церков в Буковине (в Австрии). – Петербург, 1874. 130 с.; Спановский Я. С. Русский народ в Карпатах. Буковинская Русь. К., 1915. – 40 с.

[5] Bohdanowicz K. Kilka slów o Bukowinie. – We Lwowie, 1910. – 20 s.

[6] Гайковський М. І. Реакційна діяльність православної церкви на Північній Буковині (1918-1940 рр.). – К.: Наук. думка, 1984. – 135 с.; Його ж. Буковинська православна церква // Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 1. – С. 398; Львов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві і загострення кризи землеробства наприкінці XIX – на початку XX ст. на Буковині // Наукові записки ЧДУ. Серія суспільних наук. – Чернівці: ЧДУ, 1960. – Т. XXVI. – С. 86-112; Петляков П. А. Буковинская православная митрополия. 1774-1918 рр. (Исторический очерк. – К., 1991); Степанюк Д. М. Експлуататорська роль православної церкви (на матеріалах Буковинської митрополії). – Чернівці: Облвидав, 1971. – 27 с.

[7] Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000-340 с.; Добржанський О. В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Масан О. Владика Євген (Гакман) – визначний діяч православної церкви на Буковині в XIX столітті. Нариси життя і діяльності. – Чернівці: Місто, 1999. – 76 с.; Чучко М. К. „И взятъ Бога на помощь": Соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). – Чернівці: Книги XXI. – 2008. – 368 с.

[8] Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 155.

[9] Львов О. М. Вказ. праця.

[10] Ботушанський В. М. Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини XX ст.) [кол. монографія] В. М. Ботушанський, С. М. Гакман, Ю. І. Макар та ін. За заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 186-206.

[11] Гайковський М. І. Галицька митрополія // ЕІУ. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 2. – С. 29; Витте де Е. Путевые впечатления (с историческими очерками). Лето 1903. Буковина и Галичина. – К., 1905 (Новое издание). – С. 19-20; Worobkiewicz E. Вказ. праця. – С. 57-63.

[12] Цьольнер Е. Історія Австрії / Пер. з нім. Р. Дубасевич, Х. Назаркевич, А. Онишко та ін. – Львів: Літопис, 2001. – С. 314-326.

[13] Bukowinaer Haus-Kalender für das Jahr 1865. – Czernowitz (б. р. в.). – S. 87.

[14] Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. – Wien, 1899. – S 155.; Żurkowski L. Вказ. праця. – С. 402-405; Мордвинов В. Вказ. праця. – С. 31; Смаль-Стоцький С. Вказ. праця. – С. 65-67.

[15] Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina… – S 164; Мордвинов В. Вказ. праця. – С. 21-51.

[16] Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини… – С. 100; Мордвинов В. Вказ. праця. – С. 51.

[17] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.321. Православний релігійний фонд Буковини. Оп.1. – Спр. 13. – Арк. 1-3, 15.

[18] Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. Рочник XVIII. – Чернівці: Руська бесіда, 1890. – С. 83.

[19] ДАЧО. – Ф.3. Крайове управління. – Оп.1. – Спр. 9013. – Арк. 16-17.

[20] Там само. – Арк. 12-17.

[21] Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. –S 164, 167; Bukowinaer Rundschau. – 1897. – 20. Jan.; Православная Буковина. – 1903. – 3 апр.; Reli S. Вказ. праця. – С. 55.

[22] ДАЧО. – Ф. 979. Крайова табула Буковини. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 465-477; Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. –S 167; Галичина, Буковина, Угорская Русь. Составлено сотрудниками журнала „Украинская жизнь". – М.: Задруга, 1915. – Приложение №2. – С. 23.

[23] Die Entwicklung der Land-und Forstwirtschaft und ihrer Industrie, sowie der Jagd und Fischerei im Herzogtume Bukowina seit dem Jahre 1848. – Wien, 1901. – S 65; ДАЧО. – Ф. 321. – Оп. 7. – Спр. 78. – Арк. 2.

[24] Ficker A. Op. cit. – S. 27.

[25] Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1902. – IX. Heft – S. 2-3.

[26] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8186. – Арк. 4-6.

[27] Ботушанський В. М. Сільське господарство Буковини… – С. 101-102.

[28] Die österreichisch – ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bukowina. –S 472.

[29] Zur Grundsteuerregulierung in der Bukowina. – Wien. 1880. – S. 33.

[30] Bukowinaer Rundschau. – 1895. – 11. Apr.

[31] Die Entwicklung… – S. 31.

[32] Ibidem – S. 9, 30.

[33] Православная Русь. – 1909. – 26 марта, 23 июля.

[34] Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. – S. 385.

[35] Kaindl R. F. Zuczka… – S. 21-22.

[36] Die Entwicklung… – S. 127-128.

[37] ДАЧО. – Ф. 115. – Крайовий суд Буковини. – Оп.2. Спр. 27863. – Арк. 129.

[38] Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter. – 1900. – 20. Mai.

[39] Die Entwicklung… – S. 17.

[40] ДАЧО. – Ф. 321. – Оп.1. – Спр. 78. – Арк. 4.

[41] Там само. – Спр. 87. – Арк. 7.

[42] Буковина. – 1896. – 26 груд.

[43] Baier E. Op. cit. – S. 3.

[44] Крюков Н. А. Вказ. праця. – С. 467; Baier E. Ibedem. – S. 7.; Die österreichisch – ungarische Monarchie… – S. 485.; Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtum Bukowina für das Jahr 1904. – Czernowitz, 1905. – S. 79.

[45] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 180. – Арк. 1-2.

[46] Bukowina. – 1863. – 22. Febr.

[47] Czernowitzer Zeitung. – 1875. – 3. Dez.

[48] Czernowitzer Zeitung. – 1878. – 5. Dez.; 1879. – 12. Nov.

[49] Czernowitzer Zeitung. – 1888. – 18. Sept.

[50] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8009. – Арк. 2.

[51] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 80. – Арк. 6-8.

[52] Haupt-Bericht der Handels- und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina für das Jahr 1851. – Lemberg, 1852. – S. 341; Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. Herausgegeben von der Bukowinaer Handels-und Gewerbekammer. – Lemberg, 1872. – S 192.; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. – Czernowitz, 1902. – IX. Heft. – S. 2-3.; Österreiechistches statistisches Handbuch… – Wien. – 1913. – S 71.

[53] Буковинський православний календар на рік звичайний 1909. – Чернівці. – С. 10-120.

[54] Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter. – 1897. – 20. Aug., 20. Sept.; ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 78. – Арк. 6.

[55] Буковина. – 1897. – 21 січ.

[56] Holzabstockungvertrag der Direktion der Güter des Bukowinaer gr. or. Religionsfond. – Czernowitz, 1899. – S. 3.

[57] Народна Рада. – 1908. – 5 июня.

[58] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 111. – Арк. 28-34.

[59] Die Entwicklung… – S. 97.;Opletal J. Forstliche Bauinvestitionen im Bereiche der k.k. Direktion der Güter des Bukowiner grichisch – orientalischen Religionsfondes in Czernowitz. – Czernowitz, 1906. – S. 1; Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. – S.177, 192.

[60] Буковина: історичний нарис / Відп. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – С. 154-155; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8186. – Арк. 4-6; Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode 1903. Anhänge… – Czernowitz, 1903. – Anhang XVIII. – S. 233; Крюков Н. А. Вказ. праця. – С. 466.

[61] Opletal J. Op. cit. – S. 1, 6, 73-74.

[62] Ibidem. – S. 38-39, 67-68; Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. – S. 177.

[63] Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtum Bukowina für das Jahr 1903. – Czernowitz, 1904. – S. 76; Буковина. – 1896. – 26 груд.; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8009. – Арк. 7; Ф.321. – Оп.1. – Спр. 78. – Арк. 20; Спр. 111. – Арк. 36.

[64] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 53. – Арк. 5-9.

[65] Opletal J. Op. Cit. – S. 69; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8009. – Арк. 8.

[66] Bukowina. – 1863. – 26 Juli.; Bukowinaer Rundschau. – 1897. – 20. Jan.; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр. 19132. – Арк. 7.

[67] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр. 18581. – Арк. 3,10,25; Спр. 18639. – Арк. 82,261.

[68] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8260. – Арк. 272-276; Спр. 12017. – Арк. 3; Оп.2. – Спр. 18639. – Арк. 82, 261; Спр. 19132. – Арк. 7; Спр. 18581. – Арк. 3, 10, 25.

[69] Die österreichisch – ungarische Monarchie… – S. 172-173; Vorwärts. – 1914. – 7. März.

[70] Tafeln zur Statistik der österreichisch Monarchie. Neue Folge. I Band (38 Tafeln). – Wien, 1856. – I Teil. – IV Helf. – Tafel 32. – S. 4; Die Entwicklung… – S. 181; Галичина, Буковина, Угорская Русь. – С. 3; Буковина. – 1897. – 21 січ.

[71] Opletal J. Op. cit. – S. 11.

[72] Die österreichisch – ungarische Monarchie… – S. 167; Біленкова С. В. Архітектура Чернівців XIX – першої половини XX століття. – Чернівці: Букрек, 2009. – С. 33-38.

[73] Bukowina. – 1862. – 3. Dez.; Czernowitzer Zeitung. – 1871. – 25. Aug.

[74] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.2. – Спр. 21726. – Арк. 12.

[75] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 173. – Арк. 13.

[76] Opletal J. Op. cit. – S. 74-75; ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 132. – Арк. 18.

[77] ДАЧО. – Ф.321. – Оп.1. – Спр. 132. – Арк. 18.

[78] Буковина. – 1896. – 26 груд.

[79] Die österreichisch – ungarische Monarchie… – S. 164; Vorwärts. – 1914. – 7. März.

[80] Voiutschi A. Op. cit. – S. 36-37; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 21016. – Арк. 7; Оп.2. – Спр. 20275. – Арк. 9,19.

[81] Буковина. – 1907. – 4,11,18,20 верес.

[82] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 8801. – Арк. 29; Оп.2. – Спр. 20327. – Арк. 3.

[83] Кукурудзяк М. Г. Робітничий рух на Північній Бу-

ковині наприкінці XIX – на початку XX століття. – Львів: Вища шк., 1982. – С. 39-42; Statistisches Jahrbuch des k.-k. Ackerban-Ministerium für das Jahr 1910. Forst-und Jagdstatistik. – Wien, 1913. – Tab. XVIII. – S. 241.

[84] Österreiechistches statistisches Handbuch… 1902. – Wien. – 1902. – S. 158-159.

[85] Bukowina. – 1863. – 22. Febr.

[86] Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der zweiten Session der neunten Wahlperiode 1901 – Anhang XLIII. – Czernowitz (б.р.в.). – S. 234.

[87] Буковина. – 1901. – №85.

[88] Stenographische Protokolle…1901. – S. 258.

[89] Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtages der ersten Session der zehnten Wahlperiode 1904. – Czernowitz, 1904. – S. 75, 384-392.

[90] Буковина. – 1907. – 13 жовт.

[91] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 9930. – Арк. 2-39.

[92] Народний Голос. – 1913. – 27 трав.

[93] Bukowinaer Rundschau. – 1897. – 17. Febr.

[94] Буковина. – 1898. – 8 чер.; 1906. – 11 лист.; 1908. – 28 серпю; Народний Голос. – 1910. – 19, 22 вер.; Громадянин. – 1910. – 1 січ.

[95] Буковина. – 1896. – 15 бер., 18, 20, верес., 14 жовт., 26 груд., 1897. – 21 січ.

[96] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 11785. – Арк. 1-23.

[97] Цит. за Чучко М. К. Вказ. праця. – С. 79.

[98] Stenographische Protokolle…1901. – S. 282.

[99] Мордвинов В. Вказ. праця. – С. 36; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр. 5636. – Арк. 2-24; Czernowitzer Zeitung. – 1880. 2 Apr.

[100] Буковинський православний календар на звичайний рік 1891. – С. 62-69; Schematismus der Bukowinaer gr.-or. Archiepiskopae – Diözese für das Jahr. – Czernowitz, 1911. – S. 153.

[101] Voranschlag der Kurrentgebahrung des Bukowiner gr. or. Religionsfondes für das Jahr 1896-1920. – Czernowitz, 1896-1910, 1911-1912. – S. 15-17.

[102] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр. 5636. – Арк. 21-22.

[103] Буковина. – 1897. – 9 трав.

[104] Буковински Вѣдомости. – 1898. – 1 янв.; Die österreichisch – ungarische Monarchie… – S. 164.

[105] Voranschlag…1896-1912. – S.15-17.

[106] Bukowina. – 1862. – 9. Sept.

[107] Ficker A. Op. cit. – S. 27.

[108] Народна Рада. – 1905. – 1 дек.

[109] ДАЧО. – Ф.3. – Оп.4. – Спр. 5636. – Арк. 1-24.

[110] Мордвинов В. Вказ. праця. – С. 92-93; Буковина. – 1885. – 13 жовт.; Спановский Я. – Указ. соч. – С. 32-33; Patria. – 1899. – №359-360.

[111] Буковина. – 1906. – 30 лист.; Neue Folge. Österreichische Statistik. Herausgegeben von der k.-k. statistischen Zentrallkomission. 3. Band. – Wien, 1916. – S. 5.

[112] Shematismus… – S. 33-136.

[113] Буковина. – 1907. – 8 груд.

[114] Bukowinaer Rundschau. – 1896. – 29. März.

[115] Буковина. – 1907. – №5.

[116] Stenographische Protokolle…1904. – S. 430.

[117] Volkspresse. – 1911. – 19. Aug.

Voiutschi A. Op. cit. – S. 37; ДАЧО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр. 16698. – Арк. 160, 162; Спр. 12389. – Арк. 1-2.

Василий Ботушанский
(Черновцы)

ПРАВОСЛАВНЫЙ РЕЛИГИОЗНЫЙ ФОНД БУКОВИНЫ (1786-1918 гг.): СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье освещаются вопросы возникновения, становления и развития самого большого на Буковине в конце XVIII – в начале XX вв. хозяйственного комплекса – Буковинского православного религиозного фонда. Имея формально церковно-религиозную форму, фонд фактически превратился в большое государственно-капиталистическое хозяйство под контролем центральной австрийской власти.

Ключевые слова: *религиозный фонд, дирекция, правительство, цесарь, имение, лес, аренда, пропинация, предприятие, хозяйство, арендатор, прибыль, церковь, духовенство.*

Vasyl Botushanskyi
(Chernivtsi)

ORTHODOX RELIGIOUS FUND OF BUKOVINA (1786-1918): SOCIO-ECONOMIC ASPECT

The article highlights the issues of appearing establishment and development of the greatest at the Bukovina at the end of 18th – beginning of 20th economic complex called Bukovinian ortodox religious fund. Having church religious form, fund practically became great state capitalistic economy authorized by central Austrian authority.

Key words: *religious fund, management, government, emperor, estates, wood, rent, enterprise, economy, leaseholder, profit, church, clergy.*

УДК 94:32 (4777) „19”

Доброжанський Сергій, Флореску Людмила
(Чернівці)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЛЬНІСТЬ ІЛАРІЯ КАРБУЛИЦЬКОГО

Діяльність Іларія Карбулицького в основному була на освітянському ґрунті. Але громадсько-політичне життя захопило і відомого педагога. Саме через політичну діяльність він намагався розширити можливості української освіти на Буковині.

Ключові слова: *Буковина, „Українська школа”, „Руська бесіда”, Іларій Карбулицький, громадсько-політична діяльність, партія, освіта.*

В історії українського народу було чимало героїчних, славетних сторінок, коли незважаючи на несприятливі обставини, ризикуючи життям, наші предки захищали свою свободу, боролися проти соціального та національного гноблення. Чужоземне панування, яке розтягнулося на декілька століть, не зламало в народній свідомості віри у краще майбутнє, прагнення до визволення, встановлення

справедливих порядків. На жаль, на сьогоднішній день серед українців часто панує неусвідомленість важливості національної ідентичності та космополітизм. Саме тому приклади людей, зокрема І. Карбулицького, які поклали усе на боротьбу за національну ідентичність, є актуальними. Джерела та література з означеної проблематики є досить широкими. Зокрема, цінними джерелами є „Спомини з мого життя”[1], а також статті та праці І. Карбулицького[2]. Також суттєву інформацію почерпнуто із „Статуту товариства „Руська школа” в Чернівцях”[3]. Першою аналітичною працею, де оцінюється роль І. Карбулицького, є видання „Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний Дім” в Чернівцях 1884-1934”[4]. В роки незалежності України діяльність Карбулицького висвітлювали Т. Марусик[5] та І. Мусієнко.[6] Об’єктом дослідження є громадсько-політичне життя кінця XIX – першої половини XX ст. Предметом є роль І. Карбулицького у громадсько-політичному житті краю.

Період другої половини XIX ст. – став часом швидкого розвитку національного руху на Буковині, формування свідомої української інтелігенції, яка взяла на себе основне завдання громадської роботи. До славетної когорти українських просвітників початку XX ст. належить видатний педагогічний і громадський діяч Буковини Іларій Іванович Карбулицький, який зробив вагомий внесок у скарбницю духовного і національного відродження рідного народу. Коло його творчих інтересів дивовижно широке: вчитель-вихователь молодого покоління, дослідник розвитку шкільництва на Буковині, організатор і учасник учительського руху, суспільно-політичний діяч, публіцист, редактор, оратор, співак, музикант і письменник. На різних ділянках суспільного і культурного життя буковинського краю працював самовіддано, з почуттям патріотичного обов’язку, долаючи опір з боку чужих, неприхильно, а то й вороже налаштованих до українства державних систем – австро-угорської, румунської та радянської. Був за політичними переконаннями, як сам казав, „українським радикалом”, що не мирився з щонайменшими проявами фарисейства, перекиньчицтва, ренегатства та сервілізму[7].

На початку XX ст., незважаючи на численні пертурбації та внутрішні суперечки, народовці були головною суспільною силою українців. Маючи численну підтримку серед населення, вони посилювали роботу серед селян. Продовжувалося створення читалень „Руської бесіди”, яких напередодні Першої світової налічувалося 154 і охоплювали 15 тис. читачів[8]. Гостро ставилися питання про відкриття українських гімназій та інших середніх навчальних закладів. Зростала кількість спілкових селянських кас та інших економічних товариств на селі. Важливим явищем у суспільному житті українців початку XX ст. став бурхливий розвиток молодіжних спортивно-пожежних товариств – „Січей”, на кінець 1910 р. їх було відкрито більш як у 110 селах краю.[9]

Для згуртування українського учительства у 1887 р. засновано товариство „Руська школа”, яке називали „дочкою” товариства „Руська бесіда”. Головна мета його полягала в розвитку і підтримці українських шкіл, сприянні домашньому та публічному вихованню на основі рідної української мови, надання моральної та матеріальної допомоги членам товариства. Членом товариства, згідно із статутом, могла стати кожна письменна особа, яка є українцем за національністю і цікавиться вихованням та просвітою українського народу.[10] Саме з цього товариства починається активна громадська діяльність Іларія Карбулицького, в яку у 1902 р. він вступив. Пізніше очолює заміську філію, його обрано секретарем товариства. Також він був членом комітету товариства, що займався організацією читалень по Буковині та й і в самих Чернівцях. Значну допомогу члени товариства надавали убогим дітям: дарували їм шкільне приладдя та підручники.

Перші свої кроки у громадському житті Карбулицький розпочав, прибувши на проживання у с.Горішні (Верхні) Станівці, коли разом зі своєю дружиною Отілією одразу стає членом Станівецької філії „Руської школи”, яка була заснована у 1898 р. Товариство нараховувало 38 осіб, з яких 34 – учителі. Головою товариства був старший учитель з Долішніх (Нижніх) Станівців Дмитро Альбота, Карбулицького ж було обрано секретарем. Він готує доповіді, з якими виступає на загальних зборах, зокрема у 1911 р.: „Дещо з розвою українського шкільництва на Буковині”; „Наш письменник Іван Франко”. Члени філії здійснюють просвітницьку діяльність серед населення, організовують вшанування українських письменників, допомагають коштом при відкритті гімназії у м.Вашківці.[11] Починаючи з 1903 року він започатковує видання „Крейцерової бібліотеки”, що виходила маленькими брошурами по 16 сторінок, маючи на меті заохотити дітей до читання[12]. Також у цей час Карбулицький стає редактором учительської газети „Промінь” (м.Вашківці, 1904-1907 рр.), що мало на меті згуртування українського учительства. У цьому часописі-двотижневику друкує своє дослідження „Розвій народного шкільництва на Буковині” обсягом до 20 друкованих аркушів.[13] На жаль, через несприятливі обставини в час Першої світової війни та румунської окупації буковинського краю воно не було видане, а в 1944 р., уже в період Другої світової війни, зовсім втрачене. І. Карбулицький згадував: „Цих дуже інтересних матеріалів зібрав я дуже багато і велику частину упорядкував до друку (яких 20 великих аркушів друкованих), однак не довелося мені те все видати із-за обставин під час румунської влади. В 1935 році перевізся я зі Станівців до Черновець, а всі ті матеріали знаходилися в забитій скрині на поді літньої кухні в подвір’ї, де квартирували 1944-го вояки. Вони ту скриню розбили і моїми матеріалами варили собі чай. Мені вдалося врятувати тільки малу частину і то не найважнішу”[14].

На початку XX ст. робиться спроба вийти за рамки вузьких фахових інтересів, перетворити учительство на впливовий чинник суспільного життя. Зумовлювалося це, в першу чергу, швидким кількісним зростанням українських вчителів та їхнім незадоволенням своїм матеріальним і правовим становищем. Поступово учительство стало в опозицію щодо існуючих політичних порядків. Особливе невдоволення у них викликала надмірна концентрація влади в руках небагатьох лідерів, переважно депутатів Буковинського сейму і австрійського парламенту. Учительство прагнуло виставляти своїх кандидатів під час виборів, добивалося демократизації суспільних процесів, вимагало залучення до керівництва національним рухом нових енергійних лідерів. Гострі дебати на сторінках преси викликало питання підвищення учительської зарплати. Для вирішення проблем працівників шкіл у 1906 р. було створено „Вільну організацію українського учительства на Буковині". І. Карбулицький став співзасновником (разом з О. Іваницьким) створення цієї організації, бере активну участь у її роботі „Крайового екзекутивного комітету українського учительства на Буковині", до якого, крім Карбулицького, обрано 9 чоловік.

У 1909 р. він обирається редактором газети „Каменярі" – органу цієї організації, редагує її до вересня 1911 р. (виходила до 1914 р.), за що неодноразово отримує подяки. На її сторінках публікує (здебільшого під псевдонімами І. Карлик, Об'єктивний) ряд своїх художніх творів (цикл „Образків" – „В бюрі інспектора", „В кофейні"; оповідання „Різдво" та „Через що інспектор Крілик мало що з розуму не зійшов", комедію „Наші знакомі"), чимало публіцистичних статей.

Саме на сторінках цієї газети розгорнулися дебати щодо виборів до Буковинського сейму у 1911 р. Карбулицький відстоював ідею того, що вчителі повинні бути серед депутатів, однак вони своєю громадською діяльністю повинні здобути собі в одному чи іншому повіті довіру більшої частини населення. Він (учитель) мусить бути не лише учителем, але й щирим, трудящим громадянином. Має вийти до народу з реальними справами, а не тільки словами[15].

На учительському вічі, скликаному у лютому 1911 р. „Вільною організацією", І. І. Карбулицький виступив з доповіддю про кандидатів від учительства до Буковинського сейму, в якій порушив питання про висунення кандидатами у депутати і учителів, заперечив всі твердження про те, що учительство це робить лише з власних егоїстичних міркувань. Він різко засуджував бажання силоміць включити всіх вчителів до політичної організації „Руська рада", через те, що ніколи і ніде про якусь консолідацію з учительством і даним об'єднанням не говорилося, і крім того, офіційних кандидатів висуває буковинсько-українське сторонництво. Карбулицький обстоював ідею висунення кандидатів від буковинського, українського населення – без огляду на партійну приналежність. Вважав, що це можливе лише за єдності дій політичних партій і порозуміння на період виборів, для чого вони повинні підписати угоду та спільно висунути кандидатів від соціал-демократичної, радикальної партій, „Руської ради" та „Вільної організації".

Рішенням віча було прийнято: вчителі-депутати будуть вступати до Українського сеймового клубу, підкорятимуться всім його рішенням, однак у справах шкільних та учительських повинні бути вільними. Також було обрано двох осіб для внесення у списки кандидатів у депутати сейму. Віче зобов'язувало обох обраних осіб бути солідарними у всіх питаннях. Таким „мужами довіри" було обрано більшістю голосів товаришів Данилюка та Карбулицького, які подякували за довіру та присягнули діяти тільки за вказівками „Вільної організації".[16] І українське сторонництво на Буковині внесло у списки кандидатів у депутати сейму Данилюка від Вашковецького, а І. І. Карбулицького – від Станівецького та Сторожинецького судових повітів. Карбулицький намагався довести, що учительська організація ще заслабка, щоб проводити самостійно якусь політичну акцію, вказував на відсутність солідарності серед учительства, переконував, що учительство мусить зайняти вичікувальну позицію до того часу, поки не переконається, що ніхто не виступить проти. Тільки в тому випадку, якщо „Руська рада" виставить без згоди організації кандидатів від учителів, змушені будуть виставити своїх кандидатів від „Вільної організації".

Через нечесну підпільну агітацію опонентів Данилюк та Карбулицький змушені були зняти свої кандидатури. Першим це зробив Карбулицький, знявши свою кандидатуру на користь Теодора Іваницького, якого й було обрано більшістю голосів. „Ми не маємо і найменшої причини соромити ся того, що декому з теперішньої офіціальної лісти лучить ся маленька катастрофа, бо хто посмів нас удурити і виставити на сміх, не має права ставити до нас своїх претензій"[17].

На переговорах із послом Васильком було домовлено, що представники „Руської ради" будуть підтримувати кандидатів від учительства, а ті, в свою чергу, забезпечать агітацію за їх висуванців, однак цього не сталося, жодної підтримки не було надано. Кандидати від учителів чесно виконували взяті на себе зобов'язання: підтримували на вічах офіційних кандидатів від партії, агітували за них, виступали проти кандидатів від соціал-демократичної партії, незважаючи на те, що серед них були їхні товариші. Словом, вели чесну і достойну боротьбу доти, поки не зрозуміли, що з боку „Руської ради" не виконувалося жодних зобов'язань. Іван Герасимович видав брошуру „Хто причинив ся до компрометації українського учительства при перших загальних виборах до буковинського сойму краєвого?", у якій звинуватив у невдачах українського учительства на виборах Карбулицького.

Той, у свою чергу, дав відкриту відповідь Іваницькому на сторінках газети „Каменяр", у якій зазначав, що Герасимович не міг виступити проти всього учительства загалом, а виступив проти

нього одного, як одного із головних трудівників у організації з метою зробити „Вільну організацію" філією „Руської ради", а „Каменярі" – похвальною трибуною. Вказав, що постійно переймається учительськими справами і заслуговує на лояльніше ставлення, і ніхто не має права без конкретних даних звинувачувати його у невдачі на виборах, „ніхто не має права, без подання конкретних даних, підсувати мені неблагородних стремлінь і брехнями негувати мої найкрасші заміри"[18].

На шпальтах газети І. І. Карбулицький критикує діяльність буковинських депутатів, які представляючи провладну партію, не піклуються про добробут народу, про потреби кваліфікованих лікарів у селах і містечках Буковини, звертає увагу на те, що членами партії „Руська рада" стає дедалі більше москвофілів, порушує питання матеріального становища учителів, служби в армії, яку вважав для учителів непотрібною і зміни, що вводилися згідно з новим законодавством, неприйнятними для учителів. (Вчителі, за бажанням мали відслужити 1 рік у війську, а хто не виявляв такого бажання, то лише кілька тижнів. А за новим законодавством – всі повинні служити у війську цілий рік).

Після 1918 р., зі встановленням румунської влади на Буковині, становище І. Карбулицького як українського педагога і громадського діяча ускладнилося. Він живе і працює під пильним наглядом сигуранци, зазнає переслідування з боку румунських властей. Весною 1921 р. було зроблено навіть спробу перевести його на роботу вчителем у гірське румунське село Південної Буковини – Валесака[19]. На щастя, йому вдалося уникнути цього. Та щоб працювати і далі вчителем, змушений був скласти (у 1933 р.) спеціальній комісії екзамен з румунської мови і літератури, з історії Румунії і конституційного румунського права.

Під час румунської окупації Буковини, незважаючи на явно шовіністичну щодо українців урядову політику, І. Карбулицький активно працює на громадсько-культурній ниві. Виконує обов'язки (1925-1935 рр.) члена повітового шкільного комітету у Вашківцях та українських товариств „Народний дім" і „Українська школа". 1936 р. вступає до Української національної партії, очолюваної Володимиром Залозецьким, стає на певний час (до 1938 р.) її функціонером. Громадсько-культурна діяльність І. Карбулицького у 20-30 роках XX ст. мала послідовно патріотичний характер, була спрямована на відстоювання національних інтересів і прав українців буковинського краю.[20]

У вересні 1935 р. І. Карбулицький пішов на пенсію, переїхав на постійне проживання до Чернівців, де і застав його прихід Червоної армії на Буковину в червні 1940 р. І тоді він прагнув бути корисним своєму народові. Незважаючи на пенсійний вік, влаштувався на освітянську роботу – спочатку директором школи № 10, відтак – учителем шкіл № 2 та № 4.

Важкими видалися для нього роки другої румунської окупації Буковини (1941-1944 рр.). Довелося знову жити під постійним наглядом сигуранци. Іларій Карбулицький очолює представницький орган українського населення Буковини і Бесарабії в підпіллі – Українська національна рада, яка після відходу радянських військ на своєму засіданні в Народному Домі в Чернівцях проголосила відновлення української державної влади на підставі рішень Буковинського віча 1918 р. За свідченням П. Войновського, управа Української національної ради складалася з дев'яти осіб. Оскільки протоколи засідань Ради не збереглися, її персональний склад можемо назвати лише на підставі свідчень учасників тих подій. Крім Іларія Карбулицького, до складу Української національної ради Буковини і Бессарабії входили Ольга Гузар, Василь Шерей, Юрій Дідів, Іван Жуковський, Роман Шавло, Мирослав Мичковський, Ярослав Жуковський, Петро Войновський, Олесь Микитюк та інші. Були також розроблені проекти формування владних структур на місцях та їх персонального складу. Зокрема, головою Чернівецької міської управи планувалося призначити Антона Заваду, відомого громадського діяча та колишнього віце-бургомістра м. Чернівці. Втім, цим органам не вдалося розгорнути ширшої діяльності і вийти поза рамки статусу „тіньового кабінету". Українська делегація у складі Ореста Зибачинського, Ольги Гузар та Володимира Князького передала через німецького консула в Чернівцях меморіал до німецького уряду від населення Буковини з 25000 підписами, в якому протестувалося проти поновної анексії української національної території Буковини до Румунії та вимагалося її прилучення до України. Радянські джерела, визнаючи той незаперечний факт, що ряд учасників цієї акції було запроторено румунською владою в Садгірський концтабір, приписують її Буковинському куреню. Насправді ж, як свідчать документи сигуранци, останній меморіал було передано німецькому міністру Пфлаумеру 18 вересня 1941 р., тобто через місяць після виходу Буковинського куреня з Буковини. Його автором сигуранца вважала Іларія Карбулицького, голову Буковинсько-Бесарабської національної ради, якого тоді ж було внесено до реєстру особливо небезпечих українських іредентистів Буковини[21].

Та найважчі, власне трагічні, для нього дні настали з поверненням на Буковину весною 1944 р. Радянської армії, з відновленням у краї радянської влади. Цього разу радянські власті поставились до І. Карбулицького неприхильно. 11 січня 1945 р. його, звинувативши в „антирадянсько-націоналістичній діяльності", ув'язнили, а невдовзі засудили до позбавлення волі на 8 років. В чому ж звинувачувала влада відомого буковинського громадського діяча, який боровся за збереження етнічної самобутності, рідної мови, стародавніх звичаїв українського населення Буковини? Антирадянською визнана діяльність Українського народного дому у Чернівцях, створеного у 1884 р. ще в часи панування Австро-Угорщини для піднесення національної свідомості українців Буковини, де досить активну участь брав і І. Кар-

булицький. Його статті, опубліковані на шпальтах газети „Час”, що висвітлювали події кінця 20-х – 30-х років XX ст.., були піддані суворій перевірці. У висновку спеціально створеної для цього комісії зазначалося, що „… в своїх статтях І. Карбулицький закликав до об’єднання України”[22]. Незважаючи на те, що жодних звинувачень І. Карбулицький не визнав, каратися у сталінських таборах йому довелося понад 9 років (до 16 березня 1954 р.). Слід підкреслити, що квартира І. І. Карбулицького була пограбована ще до рішення Особливої наради. При обшуку вилучені, крім особистих документів, так звані „компрометуючі матеріали”, зокрема всі авторські статті, книги, рукописи. Відразу ж після арешту була піддана грабунку домашня бібліотека, що нараховувала 2340 книг. До сьогоднішнього дня її доля невідома. Повернувшись із заслання й почуваючись невинним, він став домагатися реабілітації[23]. Та цього так і не дочекався, померши в Чернівцях 30 січня 1961 року. Аж у 1990 р. рішенням Чернівецького обласного суду його було реабілітовано (посмертно).

Отже, суспільно-політична діяльність Іларія Карбулицького була тісно пов’язана з його головною діяльністю – педагогічною. Адже розуміючи, що без змін у державній політиці і ставлення влади до освіти, ніяких кардинальних змін не могло відбутися. Через громадські організації та політичні об’єднання І. Карбулицькому вдалося наблизити освіту до народу і продовжити просвіту серед населення, яка була започаткована ще у II пол. XIX ст.

[1] Карбулицький І. Спомини з мого життя / Іларій Карбулицький. – Літературно-меморіальний музей О. Кобилянської (Чернівці). – Інв. № 3709-3730.

[2] Карбулицький І. І. Розвій народного шкільництва на Буковині / Іларій Карбулицький. – Вашківці, 1907. – 148 с.; Карбулицький І. Що далі?! // Каменярі. – 1911. – Ч.6. – С.1-2.

[3] Статут товариства „Руська школа” в Чернівцях // Руська школа. – 1888. – Вип. 1. – С.36-38.

[4] Гарас М. Ілюстрована хроніка товариства „Український Народний Дім” в Чернівцях 1884-1934 / Микола Гарас. – Чернівці, 1934. – 147 с.

[5] Марусик Т. Іларій Карбулицький – визначний буковинський педагог та громадський діяч / Тамара Марусик // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. – №5. – С. 319-330.

[6] Мусієнко І. В; Фостій І. П. І. Карбулицький – науковець, педагог, громадянин і мученик / Ірина Мусієнко, Іван Фостій // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2002. – Т.5. – С. 151-159.

[7] Снігур І. Про великого просвітителя Буковини І. Карбулицького / Іван Снігур // Час 2000. – 17 березня. – С.12.

[8] Справа про реєстрацію українського культурно-просвітнього товариства „Руська Бесіда” Чернівці // ДАЧО. – Ф.118. – Оп.3. – Спр. 12274. – Арк. 17.

[9] Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 415-418 с.

[10] Статут товариства „Руська школа” в Чернівцях // Руська школа. – 1888. – Вип. 1. – С.37.

[11] Гарас М. Ілюстрована історія товариства „Українська школа” / Микола Гарас. – Чернівці, 1937. – С. 33.

[12] Марусик Т. Вказ. праця. – С. 320.

[13] Пенішкевич Д. І. Карбулицький: Про вчителя, редактора учительської газети „Промінь” (1904-1907 рр.)/ Дарія Панішкевич // Буковинське віче – 2000. – 21 червня с.3. – 7 червня. 2000. – С. 320.

[14] Карбулицький І. Спомини з мого життя.

[15] Карбулицький І. Що далі?!

[16] Карбулицький І. Справа кандидатури народного учителя з Буковини до Ради Державної / Іларій Карбулицький // Промінь. – 1907. – Ч.1. – С. 3.

[17] Карбулицький І. Що далі?!

[18] Каменярі. – № 11. – 1911. – С.8.

[19] Добржанський О., Старик В. Бажаємо до України! / Олександр Добржанський, Володимир Старик. – Одеса: Маяк, 2008. – С. 1130.

[20] Мусієнко І. В., Фостій І. П. Вказ. праця. – С. 151-159.

[21] Боліла А. С. Вчителю, перед ім’ям твоїм… До 130-річчя від дня народження Іларія Івановича Карбулицького (1880-1961) / Аліна Боліла // Календар знаменитих та пам’ятних дат. – К.: Книжкова палата України ім. І. Франка, 2010. – №2. – С. 62.

[22] Марусик Т. Вказ. праця. – С. 327.

[23] Мусієнко І. В., Фостій І. П. „Я вважав і вважаю себе невинним…” / Ірина Мусієнко, Іван Фостій // Буковина. – 1999. – 11 червня. – С. 3; 16 червня. – С. 3.

Добржанский Сергей, Флореску Людмила (Черновцы)

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯЛЬНОСТЬ ИЛАРИЯ КАРБУЛИЦКОГО

Деятельность Илария Карбулицкого в основном было на образовательном поприще. Но общественно-политическая жизнь захватила и известного педагога. Именно через политическую деятельность он пытался расширить возможности украинского образования на Буковине.

Ключевые слова: *Буковина, „Украинская школа”, „Руска беседа”, Иларий Карбулицкий, общественно-политическая деятельность, партия, образование.*

Serhiy Dobrganskyy, Ludmila Floresku (Chernivtsi)

PUBLIC-POLITIKAL AKTIVITY OF ILARIY CARBULICKYY

Ilariy Karbulickiy activity was based on the education field. But civil-political live captured genius teacher. The political activity must be change ukrainian education system on Bukovina.

Key words: *Bukovina, „Ukrainian School”, „Ruska conversation”, Ilariy Karbulickiy, is public-political, party, education.*

УДК: 94 (477.85) „1918/1940”

Олександр Руснак (Чернівці)

ЦЕНТРАЛЬНА ЛІКАРНЯ ЧЕРНІВЦІВ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті автор досліджує історію Центральної лікарні Чернівців у період входження краю до складу королівської Румунії. Характеризує керівний склад, зміни у структурі, матеріально-технічний стан. Висвітлює роботу окремих відділень та показує досягнення і проблеми у діяльності лікарів.

Ключові слова: *Північна Буковина, медицина, Центральна лікарня, хвороби, санітарний стан.*

У 1914-1918 рр. медична галузь Північної Буковини зазнала серйозної шкоди: по-перше, через бойові дії; по-друге, у зв’язку зі зміною територіальної приналежності регіону. Окреслені причини негативно вплинули практично на всі аспекти функціонування охорони здоров’я краю. Були пошкоджені приміщення, знизився рівень кваліфікації медичного персоналу, виникла катастрофічна нестача медикаментів, з’явився ряд проблем організаційного характеру тощо. Не була винятком і ситуація, що склалася у Центральній лікарні Чернівців (нині – Чернівецька обласна клінічна лікарня). Але невпинне поширення хвороб (у першу чергу, інфекційних) серед населення Північної Буковини і, до певної міри, бажання румунської влади задіяти медицину у пропагандистських цілях, змусили розпочати комплексну роботу з метою покращення медико-санітарного стану регіону. Значною мірою вона торкнулася і головного шпиталю краю, що мало певні позитивні наслідки.

Попри те, що документів і матеріалів з історії лікарні у період румунського правління збереглося порівняно небагато (головним чином лише декілька звітів, вміщених у справах фондів Державного архіву Чернівецької області та записи Генерального санітарного інспектора Буковини В. Паскала, опубліковані у вигляді невеличкої брошури[1]), все ж певні моменти можна спробувати реконструювати.

Необхідність цього зумовлена, по-перше, відсутністю ґрунтовних досліджень науковців про роботу шпиталю в міжвоєнний період, по-друге, тим, що цього року лікарня відзначає свій 125-річний ювілей від часу заснування.

Після приєднання Північної Буковини до королівської Румунії і встановлення румунської адміністрації у 1918 р. шпиталь отримав назву „Центральна лікарня”[2]. З 1931 р. – став називатися іменем румунського короля Кароля II[3].

Усі зміни, що відбувалися у лікарні, проходили під безпосереднім керівництвом головних лікарів (медиків-директорів), кар’єра яких фактично розпочалася і до того, як вони очолили заклад, пройшла у різних його відділеннях. У перші роки після приєднання краю до Румунії, адміністрацію шпиталю очолював Володимир Филипович. Після виходу на пенсію з 15 червня 1919 р. його замінив Євдоксій Прокопович[4]. Пропрацювавши кілька місяців, помер 31 жовтня 1919 р. Наступником став Євзебій Ісопеску. Після нього, з 24 серпня 1931 р. був призначений Миколай Даниїл[5]. Решта персоналу (за даними на початок 1920-х рр.) – близько 15 лікарів різних рівнів кваліфікації, 20 службовців, 145 технічних працівників[6]. Поширеною тенденцією у 1918-1940 рр. було те, що при підборі персоналу переваги надавалися лікарям румунської національності[7].

Ключовою проблемою, пов’язаною з історією лікарні, є її структура, що зазнавала постійних змін, викликаних потребами часу і фінансовими можливостями крайової влади. Якщо у спадок від австрійського періоду дісталося сім відділень: внутрішніх хвороб, два хірургічних, очне, дермато-венеричне, інфекційне та радіологічне[8], то наприкінці румунського правління їх вже налічувалося не менше восьми[9]. Додалося ще одне відділення внутрішніх хвороб та відділення вуха, горла і носа[10], але достеменно невідомо, чи залишилось функціонувати радіологічне. Окрім цього, у складі лікарні з’явилися поліклініка[11], аптека, склад медикаментів[12], Інститут сказу і амбулаторії[13]. Продовжив роботу лікарняний морг[14].

Якщо у 1921 р. лікарня була розрахована на 535 ліжко-місць для пацієнтів з різними недугами, то з 1935 р. додалося ще 30 ліжок для хворих на туберкульоз, у результаті чого загальна кількість місць зросла до 565[15]. Для порівняння: лікарні у повітах краю мали по 80-100 ліжко-місць[16].

Розглянемо найважливіші структурні зміни детальніше. По закінченні війни явною була необхідність покращення надання медичної допомоги населенню краю[17]. Оскільки у більшості не було коштів для лікування у лікарні, а консультативної медицини не існувало[18], військові лікарі започаткували надання мешканцям регіону безкоштовних медичних консультацій та роздачу ліків, яких не вистачало навіть у приватних аптеках. Згодом, щоб підняти рівень медичних послуг, командування 8-ї дивізії запропонувало відновити окрему поліклініку. 12 січня 1919 р. пропозиція була прийнята адміністрацією Буковини, і у старому приміщенні поліклініки почались відновлювальні роботи. 8-а дивізія витратила на них 75 тис. леїв, а ще на 25 тис. закупила обладнання[19]. 7 липня 1919 р. поліклініка запрацювала[20], і після дозволу королеви Марії почала називатися її іменем. Засновником поліклініки можна вважати військового лікаря – полковника Гафенку[21].

Зазначимо, що окрім основної мети – надання лікарської допомоги – при відновленні роботи поліклініки нова влада керувалася бажанням проведення румунської національної пропаганди. Тож допоки вона була під військовою адміністрацією, її відвідали королівські особи: король Фердинанд I, принцеса Єлизавета і принц Кароль, які залишилися задоволеними.

До 1 лютого 1921 р. управлінням і утриманням поліклініки відало військове міністерство. Але його наказом №23983 від 1 січня 1921 р. разом із цивільним персоналом та майном вона передавалася під опіку Генеральної санітарної дирекції, яка, у свою чергу, доручила керівництво Санітарному інспекторату Буковини, а той – Центральній лікарні Чернівців включити поліклініку до свого складу[22].

Тоді вона мала 7 відділень (напрямків): хірургічне, внутрішніх хвороб, дитяче, очних хвороб, вуха, горла і носа, дерматологічне й стоматологічне[23]. З часу переходу поліклініки у підпорядкування Центральної лікарні відділ стоматології було розформовано. У 1920-х рр. у поліклініці працювало 6 лікарів, 1 секретар, 8 санітарів і 2 техпрацівника[24]. Але незважаючи на серйозну опіку з боку влади, станом на 1921 р. поліклініці не вистачало власного персоналу, необхідно було залучити ще хоча б 3 лікарів[25].

Головний корпус поліклініки складався з 2 поверхів. Перший поверх – 10 кімнат і лазня, другий – 11 кімнат. Під час управління військовою адміністрацією на кожне відділення виділялося по 2 кімнати (одна для очікування і друга для консультування), 2 кімнати були призначені для магазинів і канцелярії, решта 5 – зайняті персоналом. Згодом поліклініка функціонувала у 5 кімнатах нижнього поверху, а в інших 5 кімнатах[26] – Інститут сказу.

Від головного корпусу поліклініки вів коридор до невеликого приміщення з 2 кімнат, де проживали учні школи санітарних агентів. На подвір'ї розташовувався магазин і дерев'яна стайня.

Кожна кімната для консультацій була обладнана письмовим і звичайним столом, дерев'яним кріслом, 2 стільцями, лавкою і настінною вішалкою. На вікнах були карнизи. У хірургії був ще стіл для перев'язок та шафа для медикаментів. У відділенні внутрішніх хвороб додатково стояло ліжко, чого не було у інших відділеннях поліклініки, оскільки хворих не госпіталізовували.

Стан приміщення поліклініки загалом був добрий[27]. У липні 1921 р. залишалось вставити кілька шибок у вікна, відновити лазню і дах стайні. Обладнання було задовільним (як на той час). Медикаментів у поліклініці не тримали: усі перебували у лікарняній аптеці.

У магазині поліклініки були лише перев'язувальні матеріали, подаровані американським Червоним Хрестом у 1919 р. Вони використовувалися щоденно, і їх мало би вистачити до середини 1922 р. Також у магазині були хірургічні інструменти, постільна білизна та інші лікарняні приналежності[28].

У травні 1920 р. лікар Д. Георгіан заснував Інститут сказу[29], який підпорядковувався Х. Раубічеку[30]. Він відігравав важливу роль у системі медико-санітарного забезпечення краю. Адже відомо, що від моменту утворення до середини 1921 р. тут проходили лікування близько 500 пацієнтів[31]. А у середині 1930-х рр. у зв'язку із збільшенням кількості випадків виявлення громадян, покусаних тваринами-носіями сказу, сюди на обстеження направляли пацієнтів навіть з Хотинського повіту. Причому префектури зобов'язувалися забезпечити виплату 100-300 леїв за квитки для поїздки в Інститут[32]. Інколи на обстеження та лікування громадян, покусаних тваринами, гроші виділяв Зоотехнічний інспекторат Міністерства сільського господарства[33].

Спочатку Інститут сказу функціонував при інфекційному відділенні Центральної лікарні, потім був переведений у приміщення поліклініки „Королева Марія". З часом через нестачу місця у поліклініці інститут опинився у приміщенні психіатричної лікарні[34]. На жаль, окрім цих відомостей, нема жодних даних стосовно зміни підпорядкування Інституту сказу з того моменту, як він переїхав з будівлі поліклініки[35].

Того ж року при Центральній лікарні створено аптеку і склад медикаментів для медичних закладів Буковини[36]. Ліки і перев'язувальні матеріали потрапляли сюди здебільшого з Центрального складу медикаментів у Бухаресті. Лише окремі з них, наприклад, спирт купувалися на місцевому базарі[37]. Зі складу через замовлення вони потрапляли у відділення Центральної лікарні чи інші медичні заклади краю, але належного контролю за їх використанням тоді не існувало[38].

Паралельно до цього при Центральній лікарні у 1920 р. відкрилося відділення вуха, горла і носа[39]. У 1921 р. відкрито друге відділення внутрішніх хвороб при першому хірургічному відділенні. У 1930 р. відновило роботу радіологічне відділення, отримавши найсучасніший на той момент рентгенапарат за 5 млн. леїв[40]. Але відсутність відділення у переліку станом на середину-кінець 1930-х рр.[41] наштовхує на думку, що воно або знову перестало функціонувати, або просто втратило статус окремого відділення[42].

У 1919 р. у Центральній лікарні відкрито амбулаторію при відділенні вуха, горла і носа, у 1920 р. – амбулаторію внутрішніх хвороб, у 1931 р. – стоматологічну амбулаторію, 1933 р. – амбулаторію венеричних хвороб[43].

При Центральній лікарні станом на 1921 р. планувалося створення Інституту хімії, що мав проводити аналізи продуктів харчування і напоїв[44]. Проте його доля невідома, лише поява додаткових матеріалів може пролити світло на цю проблему.

На початку досліджуваного періоду відділення лікарні розташовувалися у шести корпусах. Перший корпус – центральний, утворював фасад лікарні. На першому поверсі було друге хірургічне відділення, а перше хірургічне відділення, навпаки, займало другий поверх. Відділення внутрішніх хвороб розміщувалося на третьому поверсі. У підвалі були котельня та приміщення для технічного персоналу.

Через коридори перший корпус з'єднувався з будівлею, де були їдальня, пральня, парові котли для кухні і пральні, магазини продовольчих та промислових товарів, житлові приміщення для технічного персоналу, майстерня по металу, місце для рубання дров, а також підвали. Цими ж коридорами

можна було потрапити у двоповерхову будівлю дермато-венеричного відділення. Далі, з кулуара справа вів коридор до триповерхової будівлі, у якій було бюро прийому хворих, лазні, адміністрація, аптека, а також помешкання персоналу лікарні. Позаду приміщення дермато-венеричного відділення – нова будівля з очним та ЛОР-відділеннями[45]. Праворуч – павільйон інфекційних хвороб. Він складався з підвалу і двох поверхів.

Всі будівлі мали центральне опалення з усім необхідним устаткуванням у підвалі кожної будівлі. У 1921 р. їх стан був задовільний.

Корпусний фонд Центральної лікарні включав також приміщення їдальні, яка мала двадцять працівників. Серед них: комірник, завідуючий господарством, пекар, чотири кухарі, м'ясник і дванадцять служниць. Для приготування їжі використовувалося одинадцять великих і три малих котли, дві великі плити, велика піч для випікання хліба і менша – для печива, дві шафи з підігрівом для зберігання їжі теплою. Їдальня і пекарня працювали для хворих Центральної та дитячої лікарні, пологового будинку, лікарів, службовців Центральної лікарні та учениць акушерської школи. З 1 липня 1920 р. до 1 липня 1921 р. було приготовано 285 тис. 430 порцій їжі, тобто 782 порції на день і спечено 109 тис. 179 хлібин масою 1 кг[46]. Кожне відділення щодня подавало адміністрації лікарні замовлення на необхідне харчування для хворих[47].

Для сприяння у реалізації своїх функцій лікарня мала також пральню з доглядачем і 13 пралями. В наявності було 5 пральних машин, які приводилися у дію локомобілем лікарні. Вода нагрівалася у парових котлах. Також були дерев'яні ванни для прання. Випрані речі вивішувалися у спеціальних сушарках з підігрівом, потім прасувалися праскою, що приводилася в дію локомобілем. За рік пралося 45 тис. одиниць речей[48].

Діяла також кравецька майстерня для ремонту білизни. Її штат був невеликий – доглядач і 4 кравчині. За рік ремонтувалося приблизно 7 тис. одиниць лікарняної білизни.

Служба парової котельні складалася з одного машиніста, слюсаря, кочегара і прибиральника. Тут був великий котел і два менших, які нагрівалися альтернативно. На котлах готували їжу, нагрівали воду для бані та стерилізації пов'язок. Також котли приводили в дію локомобіль пральної машини і циркулярної пилки для дров. Окрім виконання прямих обов'язків, персонал котельні виконував також і ремонт її устаткування, водогону та каналізації.

Існувала окрема служба опалювання приміщень, яка налічувала 5 кочегарів і 3 помічників. Обігрів корпусів відбувався за допомогою батарей, що нагрівалися паровими котлами низького тиску. Всього було 8 котлів. Палили буковими дровами. У літній час кочегарів залучали до різних робіт, у тому числі й будівельних.

Найменшою структурною одиницею лікарні була служба городництва, до якої належав 1 працівник. У міру необхідності залучалися поденні робітники, а також хворі, що могли виконувати сільськогосподарські роботи. Город мав 4 гектари. На ньому вирощували здебільшого капусту, цибулю, часник та інші овочі, необхідні для кухні, окрім того там росли яблуні і груші. Вартість продукції щорічно сягала 40 тис. леїв.

На початку 1920-х рр. лікарня мала свій транспорт: 1 однокінну та 1 двокінну брички, віз на двох волів, які використовувалися для похоронних потреб, вивезення сміття, доставки дров, обробітку земель тощо.

У лікарні був столяр, який мав одного помічника. Вони виготовляли труни й виконували інші столярні роботи. Для ремонту бричок, підковування коней та волів, а також інших ковальських робіт був коваль[49].

На харчових відходах, недоїдках з їдальні, залишках городини центральна лікарня утримувала 80 свиней. М'ясо і жири тварин використовувалися лише для лікарняних потреб. При цьому на свинарник держава не виділяла жодних коштів[50].

Два корпуси Центрального шпиталю слугували як житлове приміщення для лікарів і службовців закладу[51].

Перша світова війна серйозно вплинула на стан Центральної лікарні. Загалом, як відзначив генеральний санітарний інспектор Буковини В. Паскал, на початку 20-х рр. XX ст. вона перебувала у важкому стані. Умеблювання старе, малопридатне для використання. Операційна погано забезпечена інструментами[52]. Персонал адміністрації займав більше приміщень для проживання аніж відводилось для пацієнтів[53], через що не було куди ізолювати інфекційних хворих[54]. За наказом генерального санітарного інспектора більшість персоналу лікарні протягом шести місяців перевели в інші приміщення, що дало змогу використовувати корпусний фонд за прямим призначенням[55]. З організаційних проблем варто згадати і той факт, що ні в одному відділенні лікарні не було журналу вхідної і вихідної кореспонденції і архіву з документацією[56].

Лікарня не мала налагодженої служби з консультування і прийому хворих. Прийом пацієнтів здійснювався черговими лікарями, що мали нижчий кваліфікаційний рівень. Їх налічувалося 3-4 чоловіка, але зміни чергувалися таким чином, що постійно на весь шпиталь залишався лише один. До того ж вони не надавали консультацій. Не було встановлено фіксованого часу для прийому хворих, їх приймали будь-коли. Це була одна з причин того, що багато пацієнтів при надходженні не одержували належної допомоги і навіть не проходили обробку від паразитів, лікарняна лазня працювала не всі дні.

Тому на початку 1920-х рр. вкрай гостро стояла проблема створення служби консультації, прийому і розподілення хворих по відділеннях, яка б працювала щодня з 8 до 12 год. (за графіком роботи усіх лікарів і служб лікарні). А для надання невідкладної допомоги хворі й надалі би приймалися у будь-який час дня і ночі черговими лікарями[57]. Оскільки у приміщенні поліклініки не всі кімнати

використовувалися за призначенням і вона працювала швидше для показу, виникла думка об'єднати роботу поліклініки і службу прийому[58].

Після Першої світової війни пошкоджень зазнали будівлі шпиталю. Їх не могли відремонтувати одразу[59]. Лише 1919 р. почалося придбання необхідних матеріалів для відновлювальних робіт, що тривали протягом 1920-1921 рр. За цей час найбільш необхідні роботи були виконані[60].

Через високу зношеність каналізація, водогін, котли потребували багато зусиль для утримання, тому їм теж потрібна була заміна[61]. У 1930 р. поміняли котли лазні у головному корпусі, встановлено водопровід з холодною і гарячою водою у всі лікарняні палати, поставили умивальники і дзеркала. Всі роботи вартували 6 млн. леїв[62]. Протягом 1931-1935 рр. всередині повністю відремонтовані всі відділення лікарні[63].

Через високі ціни було складно придбати нову білизну та посуд. Аналогічна ситуація спостерігалася і з хірургічними інструментами та рентген-апаратами[64].

Все це негативно відображалося на рівні і обсягах надання медичної допомоги мешканцям міста і краю. Головною ж перепоною на шляху до лікування була висока плата за перебування у лікарні. Усі пацієнти були поділені на 3 класи. Вартість ліжко-місця на добу становила 75 леїв для I класу, 50 для – II класу і 25 – для III. При тому, що доходи більшості населення навіть наприкінці 1930-х рр. на день ледве сягали суми від 30 до 40 леїв, а діти взагалі отримували від 20 до 30 леїв[65]. Якщо ж порівняти вартість лікування із цінами на основні продукти харчування, то обмеженість доступу до медичних послуг ще більше вражає. Так, за курку треба було платити від 40 до 60 леїв, за 1 л сметани – 30 леїв, за 1 кг бринзи – 40 леїв, за 1 л молока – 5 леїв, за 1 кг кукурудзи або пшениці – 4 лея, а яйце коштувало – 1,5 лея[66].

За відомостями на отримання заробітної платні у лікарні за 1923 р., доходи персоналу не були високими: найбільше отримував головний лікар – понад 3000 леїв, найнижча ж платня складала близько 1000 леїв[67]. Щоправда, у 1930-х рр. у медика-директора зарплата виросла приблизно у 4 рази, порівняно із початком 1920-х рр.[68] Такий стан справ залишався без змін до 1940 р.[69]

Поліпшення стану справ відбувалося повільно, поступово. Були вжиті заходи для покращення санітарного стану окремих відділень. Докладено зусиль, аби зменшити ризик зараження інфекціями пацієнтів лікарні один від одного. Для цього запроваджено персональну відповідальність кожного завідувача відділення за прийом необроблених від паразитів хворих. Приймальна служба мала суворо слідкувати за проведенням депаразитації пацієнтів. Започатковано постійну роботу лазні та машини для дезінфекції одягу. Хворим було суворо заборонено користуватися домашньою постільною білизною, дозволялася виключно лікарняна[70].

Поетапно, долаючи складну ситуацію зі станом матеріальної частини та вирішуючи проблеми організаційного характеру, колектив відділень Центральної лікарні продовжував надавати медичну допомогу населенню регіону.

Станом на 1921 р. перше хірургічне відділення після відставки лікаря Джіану, очолив І. Думітреску. Він працював сам без помічника у приміщенні, де був необхідний ремонт. Стіни хоч і пофарбовані олійною фарбою, але були в незадовільному стані. Меблі теж погано збережені, здебільшого старі і не відповідали потребам хірургічного відділення. Ліжка не пристосовані для проведення належних процедур хворим. Відділення мало операційну, перев'язочну, рентген-апарат. Тут були 2 великі палати, що могли вмістити по 20-25 хворих і декілька менших. Палати для пацієнтів хірургічного відділення не відповідали вимогам, певні категорії хворих (гнійні і негнійні) неможливо було ізолювати[71].

У першому хірургічному відділенні навіть не було обладнання для стерилізації інструментів, а умивальники не пристосовані для його роботи. Відсутній нормальний операційний стіл і столи для інструментів. Відділення мало рентген-кабінет, але ще з-перед війни він не функціонував.

Перев'язочна першого хірургічного відділення була одна для гнійних і негнійних хворих. Її стан теж залишав бажати кращого: один старий непрезентабельний умивальник з холодною водою, у куті – брудна кухонна плита, з меблів – стіл і 2 дерев'яні лави.

За період з 1 січня до 1 серпня 1921 р. у відділенні побувало 538 хворих. З них 3 – I класу, 12 – II, 523 – III. Вилікувано 470, 26 – померли, 42 продовжували лікуватися. На жаль, реєстру операцій не велося. Тож важко охарактеризувати види хірургічних втручань. Така статистика не дає можливості зробити глибокі висновки.

Багато проблем відділення можна було вирішити шляхом його переведення у приміщення очного відділення. Тим паче, що кімнати хірургії були більше пристосовані для потреб очного відділення, а розташування приміщень очного сприяло кращому розміщенню та ізоляції різних категорій хворих хірургічного відділення[72]. Значно раціональніше на той момент виглядало перенесення очного відділення у приміщення поліклініки, а у тогочасному приміщенні першого хірургічного відділення доцільно було розташувати відділення внутрішніх хвороб, для чого необхідно просто навести порядок[73]. У 1921 р. такі перестановки відбулися. Перше хірургічне перейшло у приміщення очного, яке отримало нові кімнати[74].

Друге хірургічне відділення очолював лікар В. Филипович, доктор медицини Віденського університету, його асистенти – лікарі Т. Бурачинський і Т. Гнідей. Хоч це відділення на початку 1920-х рр. було у кращому стані, але стерилізація інструментів відбувалася не на належному рівні. Обладнання фірми „Schiemmelbusch" давало не дуже добрі результати і потрібно було тримати їх в

апараті довший час. Миття рук робилося звичайною холодною водопровідною водою. Як і у першому хірургічному відділенні тут був рентген-апарат, але повністю розладнаний, без багатьох деталей.

У відділенні були реєстри інвентарю, операційних інструментів. Вівся облік операцій. З 1 січня до 1 серпня 1921 р. проведено 171 лапаротомію, 37 різних гриж, 24 апендектомій тощо, всього ж 372 операції. З них 67 при туберкульозі кісток[75].

Відділення внутрішніх хвороб на 90 ліжок займало 3 поверх центрального корпусу, маючи у своєму розпорядженні приблизно такі ж площі, як і два хірургічних відділення з першого і другого поверхів. Очолював його лікар І. Пітікару, який мав ранг головного лікаря відділення другого класу, випускник факультету медицини Віденського університету. Працював у лікарні з 1911 р. Його асистент – лікар Мораряну – випускник факультету медицини Бухарестського університету[76]. Це єдине відділення шпиталю, що мало у той час санітарного агента. У відділенні також була лабораторія, яка вимагала доукомплектування[77].

З 1 січня до 1 серпня 1921 р. у відділенні доглядалося 25 хворих II класу і 571 – III класу. Відомо, що з усіх хворих більшість вилікувана, а померло 67. Варто відзначити, що за окреслений період відділення надавало допомогу 39 хворим на сифіліс і 116 на туберкульоз[78].

Відділення дерматології і сифілісу могло прийняти 160 хворих. Його очолював Є. Ісопеску, який водночас був головним лікарем Центральної лікарні. Випускник медичного факультету Віденського університету працював у лікарні безперервно з 1899 р., пройшов всі етапи кар'єрного росту і 1919 р. обійняв посаду головного лікаря. Відділення мало ще 3 лікарів: А. Піотровського, Я. Купферберга, Ф. Гіттельмахер-Віленко.

З 1 січня до 1 серпня 1921 р. лікувалися 8 чол. – II і 884 – III класу, з них померло 6 чол., 69 – продовжувало лікуватися, решта – виписані зі шпиталю. Станом на 1 серпня 1921 р. 91 ліжко-місце[79] було вільне, у зв'язку з чим генеральний санітарний інспектор краю зробив висновок, що лікарі не мали достатньої роботи.

Відділенням вуха, горла, носа з 1919 р. керував лікар Д. Нігулєску, який закінчив медичний факультет у Бухаресті. Він був єдиним на все відділення. Тут могли госпіталізувати до 20 хворих. За перші 7 місяців 1921 р. у ньому пройшли лікування 113 пацієнтів, з яких вилікувалось 107, 4 – померли і 16 продовжували перебувати у відділенні.

Відділення очних хвороб з 1919 р. очолював військовий лікар полковник П. Букур, що водночас був керівником очного санітарного пункту IV армійського корпусу у Чернівцях. З 1919 р. його асистентом була В. Мандичевська, яка протягом 6 місяців проходила у Відні перекваліфікацію з очних хвороб. За перших 7 місяців 1921 р. у відділенні пройшли лікування 263 пацієнта, а 22 залишилось на лікуванні.

Інфекційне відділення займало окрему двоповерхову будівлю з підвалом. Могло прийняти до 100 хворих[80]. Приміщення 1 і 2 поверхів поділялося на 8 секцій (кожна з окремим входом) з 2-3 кімнат. Незважаючи на те, що це було інфекційне відділення і тут мав бути зразковий санітарний стан, все ж після Першої світової війни картина була прямо протилежною: меблі повні блощиць та бліх, належної дезінфекції пацієнтів не робилося. Через недостатню кваліфікованість лікарів (яких слід було замінити) при надходженні у лікарню всіх хворих із температурою відправляли до інфекційного відділення. Сюди також привозили і престарілих, для яких на той момент не існувало спеціального притулку[81].

За вказівкою генерального санітарного інспектора у 1921 р. було перебілено приміщення, у частині підвалу зроблено місце для депаразитації з місцем для роздягання, стрижки, лазні, з кімнатою для одягання, очистки одягу. Привезена нова піч для дезінфекції. Утворена спеціальна служба для сортування хворих: виділені окремі приміщення для чоловіків і жінок по 4-5 місць, де хворих протягом 24-48 год. додатково обстежували для уточнення діагнозу і вибору місця подальшого лікування. Навколо будівлі відділення побудовано огорожу, аби відвідувачі не могли туди потрапити випадково.

З 1 січня до 1 серпня 1921 р. тут пройшли лікування 1119 хворих. 948 вилікували, 117 померли і 54 продовжували лікування. Очолював інфекційне відділення лікар І. Стеєрман, що працював з 1906 р., його асистентом був І. Бружа.

У своєму підпорядкуванні Центральна лікарня мала також морг. Його призначення було проводити розтин всім померлим Центрального шпиталю, дитячої та психіатричної лікарні. Окрім того, тут проводилися хімічні, бактеріологічні, серологічні аналізи тощо. Персонал моргу складався з 1 лікаря Х. Раубічека, якого відзначали як дуже знаючого спеціаліста, що мав наукові праці у закордонних виданнях: „Внесок у патологічну анатомію та загальну патологію"[82] і „Дані про загальну патологію та патологічну анатомію людини і тварини"[83].

Отже, незважаючи на серйозні труднощі у функціонуванні системи охорони здоров'я Північної Буковини у період після Першої світової війни, головний шпиталь краю продовжував роботу. Завдяки зусиллям персоналу та фінансуванню від влади вдалося відновити роботу усіх відділень і створити нові структурні одиниці у складі лікарні. Поряд із цим залишилися вже „хронічні" проблеми, які були характерні для усіх медичних закладів краю: нестача висококваліфікованих лікарів, утруднений доступ для більшості населення до медичних послуг через їх високу вартість.

---

[1] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921 / V. Pascal. – Bucureşti: Cultura, 1921. – 61 p.

[2] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4.

[3] Піддубний І. Місто у міжвоєнний період // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої

писемної згадки про місто) / [Ботушанський В. М., Біленкова С. В., Добржанський О. В. та ін.]; за заг. ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 194.

[4] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4.

[5] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[6] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10.

[7] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul. 1921 – P. 31.

[8] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[9] Піддубний І. Місто у міжвоєнний період. – С. 194.

[10] Loghin C. Cernăuţii / C. Loghin. – Cernăuţi: Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936. – P. 107.

[11] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 15.

[12] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 9.

[13] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[14] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 330-31.

[15] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 5.

[16] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1.

[17] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14.

[18] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 32.

[19] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14.

[20] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14.

[21] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 32.

[22] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14 зв.

[23] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14.

[24] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 15.

[25] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 32.

[26] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 14 зв.

[27] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 15.

[28] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 15 зв.

[29] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 31.

[30] Ibidem. – P. 31.

[31] Ibidem. – P. 31.

[32] ДАЧО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.

[33] ДАЧО. – Ф. 19. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 549.

[34] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 31.

[35] Ibidem. – P. 19.

[36] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 9.

[37] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10 зв.

[38] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 22.

[39] Ibidem. – P. 19.

[40] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[41] Піддубний І. Місто у міжвоєнний період. – С. 194; Loghin C. Cernăuţii. – P. 107.

[42] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 31.

[43] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[44] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 31.

[45] Ibidem. – P. 19.

[46] Ibidem. – P. 20.

[47] Ibidem. – P. 22.

[48] Ibidem. – P. 20.

[49] Ibidem. – P. 21.

[50] Ibidem. – P. 22.

[51] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 9 зв.

[52] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 23.

[53] ДАЧО. – Ф. 13. – Оп. 2. – Спр. 228. – Арк. 2.

[54] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 13.

[55] Ibidem. – P. 14.

[56] Ibidem. – P. 23.

[57] Ibidem. – P. 22.

[58] Ibidem. – P. 23.

[59] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10.

[60] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10 зв.

[61] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10 зв.

[62] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[63] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 8.

[64] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 10 зв.

[65] ДАЧО. – Ф. 854. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 3, 8, 9.

[66] ДАЧО. – Ф. 854. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 3.

[67] ДАЧО. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.

[68] ДАЧО. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 7.

[69] ДАЧО. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 2.

[70] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 27.

[71] Ibidem. – P. 23.

[72] Ibidem. – P. 24.

[73] Ibidem. – P. 25.

[74] ДАЧО. – Ф. 286. – Оп. 1. – Спр. 670. – Арк. 4 зв.

[75] Pascal V. Situaţia serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921. – P. 25.

[76] Ibidem. – P. 26.

[77] Ibidem. – P. 27.

[78] Ibidem. – P. 26.

[79] Ibidem. – P. 27.

[80] Ibidem. – P. 28.

[81] Ibidem. – P. 29.

[82] Ibidem. – P. 30.

[83] Ibidem. – P. 31.

Александр Руснак
(Черновцы)

ЦЕНТРАЛЬНАЯ БОЛЬНИЦА ГОРОДА ЧЕРНОВЦЫ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

В статье автор исследует историю Центральной больницы города Черновцы в период вхождения края в состав королевской Румынии. Характеризует руководящий состав, изменения в структуре, материально-техническое состояние. Рассматривает работу отделений, показывает достижения и проблемы в деятельности врачей.

Ключевые слова: *Северная Буковина, медицина, Центральная больница, болезни, санитарное состояние.*

Oleksandr Rusnak
(Chernivtsi)

CHERNIVTSI CENTRAL HOSPITAL IN INTERWAR PERIOD

The article highlights the history of Chernivtsi Central hospital in the period of entry to the amalgamation with regal Romania. The author characterizes its leading staff, changes in structure, materially-technical condition. He depicts the work of some departments and shows achievements and problems in the activity of physicians.

Key words: *Northern Bukovyna, medicine, Central hospital, diseases, sanitary condition.*

УДК: 94 (477.8) „19”:364

Лілія Дробіна
(Чернівці)

МЕРЕЖА ПОВОЄННИХ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті мова йде про формування госпіталів, пристосування цивільних лікувальних закладів для надання медичної допомоги інвалідам війни. Сформована мережа лікувальних закладів носила консультаційний та реабілітаційний характер. Порушено питання про незадовільні умови проживання та харчування в цих закладах.

Ключові слова: *інвалід, протезно-ортопедичний госпіталь, лікарсько-відбіркові комісії, ЛТЕК, протезна майстерня, фізіотерапія, трудова терапія, охорона здоров’я.*

З перших днів звільнення Чернівецької області в 1944 р. перед медичними працівниками краю постало завдання формування радянської системи охорони здоров’я. Досить значне місце в цій лікарській роботі займало лікування саме інвалідів Великої Вітчизняної війни. І, хоча західноукраїнське населення було втягнуте у вир бойових дій з початком Другої світової війни у 1939 р., але статус „інвалід війни” почали отримувати лише з початком саме Великої Вітчизняної війни у 1941 р.

Перетворення, які відбувалися у західних областях України в 40-х рр. XX ст., мали метою уніфікувати життя регіону з іншими територіями СРСР. Складовою загальноекономічної політики держави ставала і охорона здоров’я. Від радянських істориків вимагалося беззастережно визнавати прогресивність усіх перетворень і тривалий час офіційною радянською історіографією все подавалося тільки з позитивної сторони, спостерігалося перекручення фактів. Процес становлення системи охорони здоров’я відображався як у працях істориків[1], юристів[2], так і медиків[3], з приділенням в основному уваги підвищенню рівня санітарної культури, зниженню захворюваності і смертності сільського населення шляхом організації систематичної боротьби з інфекційними, соціальними і побутовими хворобами, а проблема лікарської допомоги інвалідам розглядалась побіжно[4]. Тільки 90-ті роки XX ст. принесли зміни в погляди на „позитивні зрушення” радянської системи охорони здоров’я[5]. До цієї теми почали активно звертатись із появою інтересу до питань соціального захисту інвалідів і проведенням нової пенсійної реформи[6]. Метою статті є показати формування мережі лікувальних закладів в системі охорони здоров’я інвалідів як з реабілітаційними функціями, так і консультаційними.

Інваліди, отримавши обмеження життєдіяльності в результаті перебування на фронтах, вимагали дбайливого до себе ставлення. Особлива увага приділялась в допомозі пристосування їх до мирного життя, що зводилося передусім до лікування. Медичне обслуговування здійснювалося системою спеціальних госпіталів і поліклінік, а також цивільними лікувальними закладами. Органи охорони здоров’я Чернівецької обл. намагались вести облік кількості інвалідів, яким необхідне лікування. Так, по області в 1945 р. з облікованих 7293 інвалідів потребували стаціонарного, поліклінічного і санаторно-курортного лікування 4539 чол., по м.Чернівці їх нараховувалось 1099 чол.[7] Проте і в 1946 р. в усіх міських і районних лікарнях Чернівецької обл. перебувало на лікуванні лише 935 чол. із 4964 інвалідів війни[8]. Якщо співставити кількість щорічних лікувань із загальною кількістю, то потрібно було потратити більше 5 років на їх відновлення. Більшість потребуючих за характером інвалідності мали пошкодження верхніх або нижніх кінцівок, тому згідно з постановою РНК СРСР в Чернівецькій обл. в 1945 р. для стаціонарного лікування інвалідів війни були організовані два госпіталі (протезно-ортопедичний і загальнохірургічний) та поліклініка[9], хоча існував і гарнізонний госпіталь, але він використовувався лише для потреб діючої військової частини.

Протезно-ортопедичний госпіталь, або лікарня відновлювальної хірургії, знаходився в м.Чернівці в приміщенні міської поліклініки і вміщав 50 ліжок при плані 100. З 1945 р. тут лікувалось в середньому по 20-25 чол. щомісячно[10]. Головним консультантом був зав.кафедрою госпітальної хірургії Чернівецького мединституту, заслужений діяч науки, проф. Мангейм, який двічі на тиждень проводив огляд хворих і консультацію. Застосовувалися нові для того часу методи діагностики, масаж і водяні ванни, адже вважалося складною робота доліковування тих, що лікувались 3-4 роки. Недостатність кваліфікованих лікарів у поліклініках і амбулаторіях, особливо хірургів, ортопедів відображалося на лікуванні. При госпіталі була і поліклініка з 3 кабінетів: хірургічний, терапевтичний і зуболікарський, звідки при необхідності хворі зразу направлялися на стаціонарне лікування.

Протезна майстерня через відсутність приміщення перебувала на території обласної лікарні. Всього протезною майстернею за 1946 р. було виконано 102 протези, хоча кількість потребуючих становила 521 чол. При поганому забезпеченні металевими напівфабрикатами, шкіртоварами, обладнанням й інструментами середній термін виготовлення протеза становив 3-4 місяці, крім того і якість бажала бути кращою. Тому ця майстерня не могла забезпечити всіх потребуючих[11].

Уже в жовтні 1946 р. згідно з наказом Міністерства охорони здоров’я УРСР госпіталь реорганізовано і перейменовано в психоневрологічний на 100 ліжок, з яких 70 психіатричні і 30 нейрохірургічні. Постійним його консультантом став зав.кафедрою психіатрії місцевого мединституту проф. Титаренко і невропатолог доц. Еренкранц. Таким чином, госпіталь був переведений з будівлі

поліклініки на територію обласної психлікарні. В новому приміщенні було 10 палат на 100 ліжок з необхідними комунальними умовами: електричне освітлення, центральне і пічне опалення, каналізація, криничне водопостачання, тому що водопровід не функціонував. Площа госпіталю становила 593,71 м², в середньому на одне ліжко припадало 7,42 м² [12].

Другий госпіталь для інвалідів війни як обласний загальнохірургічного типу був реорганізований в січні 1946 р. наказом Міністерства охорони здоров'я УРСР з евакогоспіталю №1501 і місцем перебуванням в м.Вижниця. Госпіталь НКВС №1501 прибув із Освенцима, був розрахований на 700 ліжок, забезпечений всіма видами інвентарю й обладнання. Та згідно з наказом про демобілізацію військ вся матеріальна частина була здана, що являлося незаконним вилученням, адже за документами госпіталь передавався Чернівецькому облздороввідділу з усім майном[13]. Для розміщення цього госпіталю облвиконком виділив приміщення 2-х шкіл в м.Вижниця, які потребували капітального ремонту на суму 1,6 млн.крб. Після прибуття госпіталю виявилось, що у виділене приміщення не можна помістити 300 ліжок, і взагалі не відповідало його потребам: відсутні каналізація і водопровід, пічне опалення, туалет тільки на вулиці, електроенергія подавалася лише у вечірній час і користуватися електроапаратами неможливо, тому фізіотерапевтичний і рентгенівський кабінети при наявності апаратури не могли б працювати. Великим недоліком було розміщення і аптеки, і штабу госпіталю на відстані двох кварталів від будівлі самого госпіталю. Попри ці труднощі було поставлене завдання про відкриття госпіталю протягом 1,5-2 місяців.

З великими труднощами місцеве керівництво намагалось пристосувати виділені приміщення під госпіталь, щоб обласні керівники могли прозвітувати про зроблену роботу, а про те в яких умовах будуть перебувати інваліди, було другорядним. Адже при відсутності будматеріалів навіть спеціалісти в кількості 30 чол. не були в змозі відновити приміщення за короткий термін. Та попри все 13 квітня 1946 р. госпіталь прийняв 30 чол. хворих. Неукомплектованість пояснювалася проблемами, що обмежували хірургічно-оперативну діяльність. На цьому фоні вказівка про розміщення госпіталю на значній відстані від обласного центру, де в наявності діагностичні кабінети, висококваліфіковані спеціалісти-хірурги, які змогли б забезпечити обслуговування інвалідів, була незрозуміла.

В обох госпіталях протягом 1946 р. лікувалось 486 чол., якими проведено 25022 ліжко-днів, в середньому 59,2 на 1 хворого. Відносно велика середня кількість ліжко-днів на 1 чол. пояснювалось специфічністю контингенту, який складався з хворих, з різними хронічними ураженнями давності від 1 до 4 років: трофічні язви, ураження периферійної нервової системи[14].

Для якісного медичного обслуговування в протезно-ортопедичному госпіталі придбано в 1946 р. фізіотерапевтичне обладнання, яке довгий час не могли підключити через відсутність приміщення. В обласному через відсутність електроенергії використовували тільки гідротерапію, парафінотерапію та масаж. Користувались фізіотерапією 277 чол., зроблено процедур 15372, що в середньому 55,5 процедур на 1 чол. Фізіотерапія комбінувалась з лікувальною фізкультурою, яку призначали, контролювали лікарі, а проводили спеціальні методисти лікувальної фізкультури і палатні медсестри. Заняття проводились групові, їх протягом 1946 р. відвідало 391 чол., здійснено 27345 процедур, по 70 процедур на 1 чол.[15]

Особливо не вистачало, лабораторій, рентгенологічних кабінетів. Хоча в Україні з довоєнних 200 госпіталів залишилось 94 і вони повинні бути оснащені на 100% рентгенологічними кабінетами, проте власні апарати мали лише деякі госпіталі західних областей[16]. В Чернівецькій обл. такий діяв у міському гарнізонному госпіталі, який обслуговував і хворих протезно-ортопедичного госпіталю. Та його перевантаженість власною поточною роботою не сприяла своєчасному задоволенню потреб всіх бажаючих, що, безумовно, обмежувало темпи хірургічної роботи. Постачання медапаратурою було налагоджено погано, а як причина відзначалася „неповоротливість начальника госпіталю"[17].

Операційний блок існував також тільки при протезно-ортопедичному госпіталі, а в обласному, незважаючи на те, що він загальнохірургічного типу, операції проводилися в перев'язочній. Пояснювалося це нестачею і непристосованістю приміщень потребам госпіталю. Тому-то і зрозуміло, що хірургічна робота госпіталю була мізерною, а велика кількість хірургічних хворих залишалися необслуженими. Хоча в 1945 р. здійснено в обох госпіталях 182 операції із загальної кількості 253 чол., які перебували на лікуванні[18], в 1946 р. відповідно 152 операції з 174[19], та все-одно на кінець 1946 р. залишалося іще 1507 інвалідів, які потребували відновлювальної хірургії, 65% з них хірургічного лікування[20].

Не могла залишитись осторонь прийнята в радянській системі можливість трудової терапії, якою було охоплено тільки 13,7% від загальної кількості всіх хворих. Її проведення сприяло перекваліфікації та працевлаштуванню цілого ряду хворих. Заняття з трудотерапії призначалось лікуючим лікарем під контролем ведучого хірурга і опиралось на анатомо-фізіологічний стан хворого. Вони поряд з іншими методами лікування приводили до швидкого покращення функції хворих органів, обумовлювалися високою ефективністю трудової терапії. Трудотерапія проводилась з шевської справи, швейної, пічної, столярної в майстернях при госпіталі, керували навчанням спеціалісти з числа хворих[21].

Розкиданість районів області і недостатня кількість госпіталів, особливо спеціалізованих, викликали необхідність у забезпеченні медичної допомоги інвалідам і в цивільних лікувальних

закладах. Так, в Чернівецькій обласній лікарні, міських лікарнях і поліклініках, амбулаторіях, тубдиспансері були виділені або окремі палати, або спеціальні ліжка, обладнанні написом „для інвалідів війни". Але для лікування не були створені необхідні умови, часті перебої в постачанні медикаментів і перев'язувального матеріалу.

Направлення на лікування і розподіл інвалідів по медичних закладах вели обласні і районні лікарсько-відбіркові комісії. Також вони здійснювали відбір інвалідів, які користувалися правом позачергового медичного огляду і консультації[22]. Прийом інвалідів здійснювався на стаціонарне лікування кожного дня, без черги, незалежно від того, чи є цей день в лікарні прийомним, чи ні. Скрізь висіли оголошення „інваліди приймаються позачергово", в реєстратурі для них виділено окремий стіл. Хоча і тут були окремі моменти: якщо інвалід потребував лікування і поступав у лікувальний заклад, то повинен мати карточку-направлення обласної лікарсько-відбіркової комісії, інакше він поступав на загальних підставах, але в першу чергу. Тобто хворий інвалід спочатку повинен поїхати в обласний центр для отримання направлення, а потім вже іти на лікування. Зрозуміло, що перевагами лікування інвалідів (окрема палата, посилене харчування) могли користуватися не всі через відсутність означеного направлення. В обласній лікарні були виділені в більшості відділень палати для офіцерського складу, в яких харчування посилено вдвоє, вартістю 10 крб. замість прийнятих 5[23].

У 1946 р. в усіх міських і районних лікарнях області перебувало на лікуванні 935 чол., ними проведено 21544 ліжко-днів, в середньому 23 на 1 хворого. Порівняно невеликий середній ліжко-день пояснювався тим, що інваліди лікувались головним чином не у зв'язку з основним захворюванням, а з приводу отриманих вже після закінчення війни, які не були причиною для інвалідності. В сільських лікарнях на лікуванні перебувало лише 275 інвалідів[24].

Якби радянська влада не вихваляла своє піклування про інвалідів, але післявоєнна Північна Буковина в цьому плані відставала від Східної України. Протезно-ортопедичний госпіталь, створений саме для інвалідів, ні за об'ємом, ні за конструкцією не відповідав своєму призначенню: відсутні підсобні приміщення, харчоблок, санпропускник, дезкамера, в палатах брудно, холодно, сиро, на стінах цвіль, хворим по 2 тижні не міняли білизну. З необхідного твердого інвентарю в наявності було 50 ліжок, 5 кушеток, 18 приліжкових столиків, 16 столів, 15 стільців, 23 шафи і 8 лавочок, а з м'якого інвентарю – лише по одному комплекту білизни на 50% зношеності, операційні халати відсутні взагалі[25]. Тому невідомо, що гірше: відсутність медичної допомоги, чи елементарних умов проживання.

Антисанітарні умови в більшості звітів не відзначались, але в деяких стенограмах обласних засідань облздороввідділу час від часу траплялися фрази такого змісту: „В обласній лікарні ніяк не можуть справитись з антисанітарією, причому все це перейшло в „хронічне захворювання". Саноброблка в терапевтичному відділенні не проведена, палата не карантизувалась. … У хворих виявлено вошивість, в палатах брудно"[26]. І така картина спостерігалась у в інших медичних закладах області.

Говорячи про недоліки стаціонарної мережі, не можна обійти мовчанням незадовільне харчування хворих, відсутність покращеного постачання, особливо жирами, цукром, овочами. Це пояснювалося „безініціативністю керівників районних відділів охорони здоров'я та відсутністю настирливості, енергійності головних лікарів у налагодженні допоміжних господарств"[27]. Основними постачальниками були місцеві організації через мережу міськторгу, саме на них і намагалися списати всю вину за погане постачання продуктів, недодачу пайків, заміну одних продуктів на інші. Місцеве керівництво постійно критикувалось вищестоящими, вказуючи на існування спеціальних телеграм міністра охорони здоров'я про заборону проводити заміну продуктів, але і самостійно виконувати заготівлю продуктів заборонялося, бо діяло централізоване постачання.

В 1945 р. протезно-ортопедичний госпіталь з овочів отримав лише 5 т картоплі, з них 50% була перемерзлою і непридатною для вживання[28], м'яса – 20 кг, риби – 64 кг. Набір продуктів і в 1946 р. був надзвичайно обмеженим через відсутність молока, манної, рисової крупи, масла і олії, а білий хліб низької якості і картопля відпускалися з великими перебоями. Безперебійно мали лише м'ясо, чорний хліб низької якості, солені огірки і помідори. Цей набір продуктів не давав можливість проводити дієтхарчування. В той же час на різних засіданнях вказувалось: „Всі хворі-інваліди користуються посиленим харчуванням, для них виділено кращі постільну і натільну білизну"[29]. При госпіталі було підсобне господарство, продукти з якого використовувались для харчування співробітників госпіталю та додаткового харчування хворих. Але для утримання в підсобному господарстві 2 корів, 3 коней взимку 1946 р. вже не вистачало фуражу[30].

Якщо порівняти післявоєнну систему охорони здоров'я з сучасною, то те, що сьогодні хворі повністю використовують власну постільну і натільну білизну, в ті часи вважалось одним із найбільших антисанітарних моментів. У звіті облздоровідділу відзначено, що „в с.Тарнавка Герцаївського р-ну, незважаючи на повне забезпечення м'яким ременантом, у хворих було виявлено власну постільну білизну"[31].

Для повного відновлення стану працездатності хворих направляли на курорт, в санаторій або госпіталі інших міст України: Києва, Харкова, Одеси, Львова. Всього в госпіталях і цивільних лікарських закладах взято на облік для відновлювального лікування 2548 чол., хоча забезпечити путівками могли не більше 50 чол. на рік. Для туберкульозних хворих з закритою формою туберкульозу було виділено 20 ліжок в санаторії „Виженка" в гірській хвойній місцевості, в сухому і сонячному кліматі[32].

Облік інвалідів був покладений на лікарсько-трудові експертні комісії – ЛТЕК. Для визначення рівня захворюваності всі інваліди зобов'язані були відвідувати раз на рік ЛТЕК, в обов'язки яких входило визначення ступеня втрати працездатності і встановлення групи інвалідності. При настанні інвалідності призначали пенсію, встановлювали інші види соціального захисту й пільги.

По Чернівецькій обл. вже в 1945 р. нараховувалось 14 ЛТЕК, серед яких обласна ЛТЕК на базі обласної лікарні була методичним центром для районних ЛТЕК; 3 спеціалізовані ЛТЕК: для хворих туберкульозом на базі обласного тубдиспансера, для психоневротиків – при республіканській психоневрологічній лікарні і для залізничників – на базі залізничної поліклініки; 6 ЛТЕК обслуговували інвалідів тільки відповідних районів, працювали в райцентрах і розміщувались на базі районних поліклінік[33]; 4 міжрайонні ЛТЕК в Новоселиці, Сторожинці, Вижниці і Чернівцях створені вперше в Україні з дозволу міністра соцзабезу УРСР в 1949 р. для обслуговування кількох районів[34].

Радянська система, хоча і намагалась здійснювати піклування й про сільських жителів, однак воно було далеким від потреб. У багатьох листах до редакцій газет хворі Чернівецької обл. скаржились на забрудненість і антисанітарію в окремих палатах лікарні, на погане ставлення обслуговуючого персоналу до своїх обов'язків[35]. У 1945 р. відзначалось, що при деяких поліклініках через відсутність необхідного інвентарю (рукомийники, рушники, халати, кушетки), обладнання кімнат інваліди в сільських районах вистоювали в черзі на комісію ЛТЕК по 3-4 год. при відсутності жодної лавочки. По 5-6 чол. зразу заходили на прийом в робочу кімнату і роздягались при низькій температурі[36].

Розширення матеріальних можливостей було необхідне. В Кельменецькому р-ні спеціального лікування в 1946 р. потребували більше 100 чол. В Кіцманському р-ні, наприклад, було двоє хворих – один з інфекційними захворюваннями, інший з туберкульозом, яких неможливо було розмістити в одній палаті. Якщо в Чернівцях розмова йшла про придбання килимів, то в Кіцманській лікарні на 50 ліжок було всього 18 порваних простирадл. І централізація влади знову зіграла поганий жарт: отримавши в січні 1946 р. наряд на 100 м полотна для простирадл, забрати їх з кооперації не змогли з різних причин, як-то відсутність матеріалу на складі, нездані інвентаризаційні відомості і т.д.[37]

З Кіцманського р-ну 8 чол. серйозно хворих було відправлено в госпіталь в м.Чернівці, але вони повернулись через відсутність місць. Таке піклування про інвалідів було поганою візитною карткою радянської системи. Адже питання відрегулювання запитів в облздороввідділ про вільні місця так і не було налагоджено. Тому зрозуміло, що місцеве населення намагалось залишитися поза цією системою. Так, у Хотинському р-ні були інваліди, які, маючи направлення, видане лікарською комісією і міським відділом соціального забезпечення, по 3-4 місяці відмовлялися від лікування і ходили з відкритими ранами. Всім було зрозуміло, що в тих умовах, які створені в госпіталі, вилікуватись неможливо.

Так виглядала система охорони здоров'я для інвалідів війни в Чернівецькій обл. у перші повоєнні роки. Вона була пов'язана як з, власне, лікуванням, так і з діяльністю відділів соціального забезпечення. Дискусій про те, чи проводити її відновлення тоталітарним способом чи ліберальним, не було. Цей процес стає дієвим, коли держава визнає, що здоров'я громадян має суспільне значення. Аналіз медичного забезпечення інвалідів у 40-х роках XX ст. засвідчує катастрофічність ситуації. Загальнорадянський принцип безплатної медицини вичерпував себе.

---

[1] Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про інвалідів Вітчизняної війни та сім'ї фронтовиків у 1943-1945 рр. / Т. Т. Гриценко // Укр.іст.журн. – 1973. – №3. – С.72.

[2] Фогель Я. М. Социальное обслуживание инвалидов и лиц пенсионного возраста / Я. М. Фогель. – М.: Юрид. лит. – 1980. – 125 с.

[3] К истории медицины Украины. Материалы западных областей УССР, Закарпатья и Буковины. – Львов, 1961. – 384 с.; Шапиро И. Я. Развитие здравохранения в западных областях Украинской ССР, на Буковине и в Закарпатье за 25 лет Советской власти (к 25-летию воссоединения западных областей Украины а Украинской ССР) / И. Я. Шапиро // Советское здравохранение. – 1964. –№4. – С.23-27.

[4] Ларін А. Ф. Братерська допомога народів СРСР у відновленні роботи лікувальних закладів УРСР (1943-1945 рр.) / А. Ф. Ларін, І. М. Сахарчук // Укр. іст. журнал. – 1982. – №8. – С.75-78.

[5] Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.) / В. Гулай // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка / Ред. кол.: Т. Біленко (гол. ред.) та ін. – Вип. 8. – Дрогобич: Вимір, 2001. – С. 176-185.

[6] Орел І. На варті соціального захисту інвалідів / І. Орел // Соціальний захист. – 2001. – № 3. – С.30-33; Державні гарантії соціального захисту ветеранів та інвалідів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років // Соціальний захист. – 2001. – № 5. – С. 9-15.

[7] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-15. Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсоцзабез). – Оп.4. – Спр.1в. Стенограма обласної наради працівників соцзабезу і охорони здоров'я з питань працевлаштування, лікування і протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни за 1946 р. – Арк.8.

[8] Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-348. Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР. – Оп.3. – Спр.164. Річний звіт про роботу ЛТЕК, про кількість осіб, які пройшли освідчення вперше, осіб, які пройшли за рік чергове переосвідчення, про робітників і службовців, які признані інвалідами по формі захворювання за 1946 р. – Арк.1-33.

[9] ДАЧО. – Ф. Р-6. Відділ охорони здоров'я обласного виконавчого комітету Чернівецької області. – Оп.3. – Спр.249. Матеріали засідання медпрацівників Чернівецької обл. по лікарсько-профілактичному розділу. – Арк.24.

[10] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.13.

[11] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.22.

[12] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.256. Огляд діяльності облздороввідділу Чернівецької обл. в 1946 р. Т.1. – Арк.418-422.

[13] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.24.

[14] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.256. – Арк.424.

[15] Там само. – Арк.440.

[16] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.21.

[17] Там само. – Арк.49.

[18] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.38.

[19] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.256– Арк.435.

[20] Там само. – Арк.457.

[21] Там само. – Арк.441.

[22] ЦДАВО України. – Ф. Р-348. – Оп.3. – Спр.32. Стенограма республіканського засідання працівників соціального забезпечення УРСР за 26.03.1945 р. – Арк.42.

[23] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.37.

[24] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.256– Арк.454.

[25] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.8-16.

[26] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.6.

[27] Там само. – Арк.8.

[28] Там само. – Арк.28.

[29] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.257. Огляд діяльності облздороввідділу Чернівецької обл. в 1946 р. Т.2. – Арк.53.

[30] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.23.

[31] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.249. – Арк.8.

[32] ДАЧО. – Ф. Р-6. – Оп.3. – Спр.256 – Арк.456.

[33] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.177. Звіт про роботу ЛТЕК за 1952 р. – 21 арк. – Арк.2.

[34] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.4 б. Річний звіт про роботу органів соцзабезу за 1949 р. – Арк.11.

[35] Брудно в лікарні // Радянська Буковина. – 1945. – 13 лип.

[36] ЦДАВО України. – Ф. Р-348. – Оп.3. – Спр.31. Тези доповіді Народного Комісара Соціального забезпечення тов. Муратова В. А. „Успіхи і недоліки в роботі органів соціального забезпечення УРСР" за 1945 р. – Арк.24.

[37] ДАЧО. – Ф. Р-15. – Оп.4. – Спр.1в. – Арк.18, 37.

Лилия Дробина
(Черновцы)

СЕТЬ ПОСЛЕВОЕННЫХ ЛЕЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ ДЛЯ ИНВАЛИДОВ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ЧЕРНОВИЦКОЙ ОБЛАСТИ

В статье речь идет о формировании госпиталей, приспособление гражданских лечебных заведений для предоставления медицинской помощи инвалидам войны. Сформирована сеть лечебных заведений носила консультационный и реабилитационный характер. Затронут вопрос о неудовлетворительных условиях проживания и питания в этих заведениях.

Ключевые слова: *инвалид, протезно-ортопедический госпиталь, врачебно-отборочные комиссии, ВТЭК, протезная мастерская, физиотерапия, трудовая терапия, здравоохранение.*

Lilia Drobina
(Chernivtsi)

NETWORK OF POSTWAR MEDICAL INSTITUTIONS FOR DISABLED VETERANS OF WORLD WAR II IN CHERNIVTSI REGION

The article is about forming of hospitals, adapting civilian hospitals to provide medical assistance to disabled veterans of war. Established network of hospitals had rehabilitation and consultation character. The author also considers the question about poorliving conditions and bad food providing in these establishments.

Key words*: disabled person, prosthetic-orthopedic hospital, doctors-selection committee, prosthetic workshop, physiotherapy, occupational therapy, health care.*

УДК 94 (477.85) „1939/1945":323.12

Олег Суровцев
(Чернівці)

СПРОТИВ БУКОВИНСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА ПІД ЧАС ПОДІЙ ГОЛОКОСТУ: ПРИКЛАДИ, РОЗДУМИ ТА ПОДОЛАННЯ МІФІВ

У статті на основі спогадів та документальних джерел доведено, що, опинившись в роки Другої світової війни віч-на-віч зі смертельною загрозою, буковинські євреї не були виключно покірною, аморфною масою, чимало з них чинили спротив на особистому чи колективному рівні німецьким та румунським нацистам.

Ключові слова: *Голокост, гетто, депортації, „сигуранца", вікаріат, „зірка Давида", Трансністрія, „Джойнт".*

У багатьох з нас складається враження, що тисячі євреїв покірно йшли на смерть. На сьогодні це один із найбільш розповсюджених міфів про Голокост. Насправді відомі тисячі прикладів активної боротьби. Різноманітні організації спротиву були сформовані майже в 100 східноєвропейських гетто[1].

Тема спротиву буковинського єврейства під час подій Голокосту немає належного висвітлення у сучасній українській історіографії. Певні аспекти єврейського руху опору у роки Другої світової війни висвітлено у працях Єлисаветського С. Я., Левітаса Ф. Л., Подольського А. Е., Хонігсмана Я. С., Круглова А. И., Винакурової Ф. А.[2] Основна увага під час написання статті була приділена спогадам і документам, в яких містяться свідчення про пасивний чи активний опір буковинського єврейства та випадків порятунку євреїв.

Розпочнемо наш виклад з діяльності чернівецької єврейської антинацистської організації, яка чинила опір румунській окупаційній владі з 1941 по 1944 р. У радянській час цей факт тривалий час замовчувався, адже більшість керівників та членів

організації були євреями. Її засновники та перші керівники були євреї М. Батеро, Я. Дейч і Л. Рейтер. До її складу станом на 1942 рік входило 147 осіб[3].

Переслідування румунською окупаційною владою влітку 1941 р. зумовило на початковому етапі припинення діяльності організації. Проте вже 15 вересня 1941 р. було відновлено керівний центр у складі М. Батеро, Б. Вассермана, В. Глезнера, Ш. Ласло, Б. Швейфеля[4]. Підпільники розпочали свою діяльність із складання списків буковинців, в тому числі й євреїв, які загинули в результаті масових розстрілів після окупації Чернівців, а також організаторів, виконавців цих злочинів та їх прибічників. Головне завдання на початковому етапі діяльності полягало у розгортанні широкої антинацистської пропаганди серед населення, що розпочалося із випуску листівок, тираж яких коливався від 5 до 15 примірників[5].

У січні 1942 р. у сформованій міській організації спротиву було утворено 5 секторів: інформаційний, технічний, агітаційний, фінансовий та сектор безпеки. У червні 1942 р. ця організація об'єдналася з іншою групою опору, яку очолював Л. Енгель. Згодом був створений новий центр керівництва. Сюди ввійшли: Л. Енгель, Л. Кракус, С. Вайнінгер, З. Кімельман, Б. Вассерман. Організація поділялася на два районних підрозділи. В цей час у Чернівцях вже діяло 15 осередків. На деяких підприємствах діяло навіть по 2-3 осередки[6]. З липня 1942 р. члени антинацистської організації розпочали збір коштів для надання допомоги ув'язненим в таборах і гетто Трансністрії. Багато членів організації було заарештовано й депортовано за Дністер. В таборах загинули В. Айнгорн, Ф. Каузнер, Б. Гольденберг та інші[7].

Наприкінці 1941 р. розпочалися перші акції саботажу на підприємствах, які почастішали у 1942 році та набули масового характеру наприкінці 1943 – на початку 1944 р., особливо на фабриках „Геркулес", „Кауром", „Тринако", „Трикотанія", „Консілью де Патронаж", „Віко", „Меро" та „Моравія"[8].

Славу чернівецького „Валенбергу" здобув адвокат Г. Шимонович, поляк за походженням. Його юридична контора знаходилась на нинішній вул. Кобилянської, 23. До початку Другої світової війни чілійське посольство в Бухаресті організувало у Чернівцях консульське відділення й довірило очолити його Шимоновичу.

У вересні 1939 р., коли Німеччина окупувала частину Польщі, чимало єврейських родин втекли у Чернівці. Після німецького нападу на Радянський Союз та румунської окупації Буковини, польських євреїв-біженців почали схоплювати й розстрілювати. Саме в цей момент їм на допомогу прийшов чілійський консул Шимонович, який видав фальшиві документи понад 500 євреям. Більше року він видавав євреям чілійські паспорти і допомагав виїхати за кордон. Звісно, це не могло не привернути увагу румунської сігуранци, яка наполягала не лише на звільненні з посади Шимоновича, а й ліквідації консульства, що незабаром і відбулося[9].

Г. Шимонович покинув Чернівці і переїхав на постійне місце проживання у м.Торонто (Канада), де прожив ще 36 років і у вересні 1980 р. помер.

У румунській зоні окупації масового характеру набуло хрещення євреїв. На Буковині в цьому брали участь як католицькі, так і православні священики. Окупанти брали на облік навіть тих євреїв, які перейшли у православ'я ще за радянської влади. Частина євреїв, намагаючись врятувати себе та своїх дітей від знищення, подавали документи про перехід з іудейського віросповідання у християнство. Це зумовило видання циркуляра про заборону переходу євреїв у християнство. Румунська влада влаштовувала спеціальні перевірки, які проводилися на території Чернівецького, Сторожинецького, Хотинського повітів впродовж 1942-1943 років, паралельно відбувалось листування між Міністерством внутрішніх справ та префектурами, примаріями, трибуналами, церковними парафіями, складались списки євреїв, які перейшли у християнство[10].

Керівництво католицької парафії Буковини намагалось полегшити долю хрещених і неодноразово зверталось до влади із проханням „про поліпшення ставлення до євреїв, які прийняли католицтво"[11].

У червні 1942 р. становище буковинських євреїв, які прийняли католицьку чи протестантську віру, різко погіршилося. Окупаційна румунська влада не визнавала їх особливого статусу, використовувала на примусових роботах, відправляла в трансністрійські табори[12]. Така ситуація була пов'язана з третьою хвилею депортації буковинських євреїв у Трансністрію, що відбувалась у червні 1942 р., під час якої було депортовано 4290 осіб. Під час цієї депортації румунська влада намагалась схопити та вислати хрещених євреїв, досить ретельно перевіряла їх документи і списки. Звісно, такі дії призвели до захисної реакції та рішучих дій з боку римо-католицького вікаріату Чернівців на чолі з Гуморовичем.

Про переслідування хрещених євреїв у Північній Буковині миттєво був поінформований папський нунцій А. Кассуло. 10 червня 1942 р. у Бухаресті цю проблему він обговорював з генеральним секретарем Міністерства закордонних справ Румунії Г. Данилеску[13]. Того ж дня Апостольська нунціатура Румунії направила листа міністру закордонних справ за № 47747, в якому А. Кассуло скаржився на труднощі, з якими зіткнувся римо-католицький вікаріат Чернівців у діяльності із захисту євреїв, які були змушені змінити віросповідання. Примарія міста та військові перешкоджали діям вікарія Гуморовича, що зумовило його звернення до міністра з проханням розібратись у ситуації та зробити все можливе, щоб чернівецьких євреїв, які перейшли в католицтво, залишили у спокої[14].

У результаті листування та аудієнції з губернатором Буковини К. Калотеску, яка відбулась 22 червня 1942 р., Гуморович просив, щоб хрещені євреї, як виняток, були звільнені від депортацій в Трансністрію та розташовані в окремому кварталі міста. Крім того, він вимагав, щоб ця категорія

євреїв не носила „зірку Давида", бо цей знак не сумісний зі „Святим Хрестом" та зі святим втаємниченням, і таким чином ці люди не можуть виконувати свої зобов'язання перед католицькою церквою[15]. Гуморович наголошував, що під час отримання нових паспортів багатьом євреям було відмовлено в записі про належність до католицької конфесії, незважаючи на те, що вони пред'являли сертифікати про хрещення, і в результаті люди отримували паспорти з відміткою про іудейську релігію. До того ж не було вирішено питання щодо євреїв, які перейшли у католицтво у період „більшовицької окупації Північної Буковини", їхні заяви залишались нерозглянутими[16].

В письмових зверненнях до губернатора Буковини К. Калотеску вікарій Гуморович клопотав й про окремих людей, зокрема про С. Феурверк (36 років), яка довела румунській владі, що була хрещена за католицьким обрядом, але зазнала депортації, К. Клейн (26 років), яку 28 червня 1942 р. депортували, і навіть втручання чернівецького вікаріату не дало жодного результату[17].

26 червня 1942 р. на вимогу губернатора були перевірені списки хрещених за католицьким обрядом євреїв, що перебували у Чернівцях. Спираючись на закон від 18 березня 1941 р., який не дозволяв євреям Румунії змінювати релігію, прокуратура міста хотіла порушити кримінальну справу проти чернівецького вікарія. В ході перевірки були встановлені випадки, коли католицькі священики за хрещення отримували „певну суму грошей"[18].

Наприкінці червня 1942 р. після ретельної перевірки та наполегливих клопотань з боку чернівецького вікаріату губернатор Буковини генерал К. Калотеску видав розпорядження про припинення переслідування та депортацій буковинських євреїв, що перейшли в католицтво і дозволив їм залишитися у Чернівцях[19]. Однак це рішення співпало із завершенням третьої хвилі депортації буковинських євреїв, а отже було прийняте із запізненням, в той час коли значна частина хрещених євреїв вже перебувала на шляху до трансністрійських таборів.

Табори Трансністрії, куди депортовано буковинських євреїв у 1941-1942 рр., не можна порівнювати із концентраційними таборами, що існували в окупованій Польщі або на території німецького Рейху. Депортованих насильно розквартировували в українських селах, де вони мали проживати десятками в одному приміщенні. Санітарно-гігієнічні умови були там просто катастрофічними, оскільки не було ні опалення, ні проточної води. Численні епідемії були викликані й недостатнім харчуванням. Найчастішою причиною смерті був тиф.

Гетто Трансністрії мали чітку структуру управління на чолі з „президентом общини" – так називався в румунській зоні окупації керівник єврейської общини. Іноді він мав двох заступників – для місцевих та депортованих євреїв[20].

Депортовані з Північної Буковини та Хотинщини євреї суттєво відрізнялися від місцевих. Вони зберегли риси общинної організації життя, почувалися впевненіше, ніж євреї-подоляни, швидко організовували більш-менш пристойне існування, нерідко ставали на чолі гетто та своїми вчинками об'єднували всіх євреїв заради виживання. Проте деколи між одними й другими навіть не було взаєморозуміння та єдності в діях[21].

На відміну від німецької зони окупації, де йшлося про тотальне знищення всіх євреїв, життя в більшості гетто, колоній і поселень румунської окупаційної зони (Трансністрії) було більш організованим і соціально орієнтованим, що знайшло відображення в документах румунських адміністративних окупаційних органів – Дирекції праці губернаторства Трансністрії та Головної реєстратури губернаторства Трансністрії.

На території, підпорядкованій румунській адміністрації, здебільшого дотримувалися правила: євреїв масово не розстрілювати. Тут навіть певним чином дбали про їхнє виживання, або, точніше, не забороняли його. Наприклад, у Могилів-Подільській примарії існував комітет єврейської праці, який сприяв забезпеченню працюючих євреїв харчуванням, в'язням гетто видавали по 2 кг пинти на кожного члена сім'ї[22]. Збереглися документи про деякі інші аспекти економічного життя, скажімо, патенти на кустарне виробництво по Копайгородському гетто тощо[23].

Гетто Трансністрії мали можливість користуватися підтримкою Міжнародного Червоного Хреста, „Джойнту" та єврейської общини Румунії, особливо після поразки німецьких армій під Сталінградом, тобто з початку 1943 р. У фонді Могилів-Подільської районної управи збереглися квитанції грошових переказів і списки одержувачів грошової допомоги[24]. У Бершадському гетто діяли лікарня та аптека[25], була лікарня і у Могилів-Подільському гетто, де, попри відсутність медикаментів, буковинські лікарі Ісаак Бланк та Глейзер, фельдшер Вательман урятували від голодної смерті й висипного тифу багатьох євреїв[26].

На території Трансністрії було створено Бершадський, Брацлавський, Могилів-Подільський, Мурафський, Соколівський, Тиврівський, Шаргородський єврейські дитячі будинки. Певний час вони функціонували й по війні під назвою спецдитбудинків[27]. Дітям-сиротам, щоправда, лише депортованим із колишніх румунських земель, була надана можливість евакуюватися. Так, узимку 1943 р. дітей та підлітків із Бершадського дитячого будинку по лінії Міжнародного Червоного Хреста евакуювали через Румунію до Палестини[28].

Колишній в'язень Копайгородського гетто Я. Гільскер згадував: „В січні 1944 р. єврейська община за допомогою Червоного Хреста зібрала депортованих дітей-сиріт віком до 14 років і вивезла у Румунію, а звідти – до Палестини. Декілька днів ми перебували у Могилів-Подільському дитячому будинку, а потім нас відвезли на залізничну станцію. Румунський офіцер складав список дітей. Нас посадили на потяг і відправили у Румунію"[29].

Більш-менш нормальні умови існування у

вказаних гетто були налагоджені за участю їх керівників. У Могилів-Подільському гетто комітет депортованих євреїв очолював адвокат Данилов, місцевих – Давидзон[30]. На особливу увагу заслуговують постаті керівників Жмеринського та Шаргородського гетто.

Унікальною у плані збереження внутрішньообщинних зв'язків і притаманної традиційному єврейському побуту духовності була модель Жмеринського гетто, розташованого на території повіту Могилів. Інструкція щодо організації гетто датована жовтнем 1941 р. – тоді було зібрано євреїв із Жмеринки та сіл Жмеринського району. Документ передбачав, що гетто матиме начальника, відповідального за дисципліну й порядок, для чого організовувалася єврейська поліція[31]. Шефом гетто румунська влада призначила єврея з Чернівців, доктора права А. Гершмана, 1899 р. народження. Гетто почало функціонувати 18 листопада 1941 р. З перших днів його існування доктор Гершман зумів налагодити контакт із начальником румунської жандармерії Йонеску (подейкували про їхнє знайомство ще з Віденського університету) – тут Гершманові прислужилося досконале знання німецької та румунської мов[32].

Без сумніву, життя навіть у більш-менш пристосованих для цього умовах Жмеринського гетто було щоденним випробуванням і несло смертельну небезпеку для всіх його мешканців. Так, одразу після створення гетто й оголошення наказу № 121 (наказ категорично забороняв мешканцям гетто виходити в місто без перепустки й розпізнавального знака), румунські окупанти по-звірячому закатували зубного лікаря Меламуда. Його труп повісили на воротах Іванівського провулка, почепивши табличку з написом: „Страчений за вихід з гетто без перепустки й розпізнавального знака"[33]. Та й легальний вихід за огорожу міг перетворитися на трагедію. Багато в'язнів гетто були зайняті обслуговуванням вокзалу. Станція Жмеринка перебувала під німецькою владою. Адольфові Гершману вдалося переконати румунського коменданта міста, що поки людина жива, вона мусить їсти, і німецький начальник залізниці платив євреям дві марки за роботу в нічну зміну і по одній – у денну[34]. Якось у лютий мороз німці відправили цю групу виконати дрібний ремонт покрівлі, а потім не дозволили їм зійти донизу – так вони й загинули[35].

Знаючи, що згідно з інструкцією щодо дотримання режиму в гетто особи, які порушать визначений порядок і режим, а разом з ними ще 100 євреїв підлягають розстрілу, д-р Гершман, за свідченнями очевидців, завжди чекав біля воріт, аж поки не повернеться останній мешканець із тих, що працювали поза територією гетто[36]. Наведений факт переконує у небайдужому ставленні Гершмана до своїх обов'язків. Шеф гетто зобов'язував заможних допомагати бідним. Так, сім'я Штейнбергів щодня готувала по котлу супу та другої страви для бідняків і втікачів. А таких було чимало: Вінниччиною розійшлися чутки, що в Жмеринці євреїв не вбивають, і сюди потягнулися люди з усього краю, в тому числі й ті, які врятувалися від акцій знищення на німецькій території, солдати, які втекли з німецького полону, – для них і для дітей-сиріт тут організували безкоштовну їдальню[37].

Одного разу до гетто прийшов обдертий, голодний, посинілий від холоду чоловік. Він виявився актором і розповів, що неподалік переховуються артисти Віденської єврейської оперети (очевидно, їх гнали з Чернівців). Доктор Гершман прийняв трупу в себе, а вже незабаром на виступи театру таємно приходили навіть німці й румуни. На свята та суботніми днями приміщення клубу перетворювалося на синагогу.

Медико-санітарний відділ Жмеринського гетто був під особистим контролем Гершмана. Він домігся того, що тут, незважаючи на скупченість проживання, не було жодного випадку висипного тифу, суворо дотримувалися вимог санітарії. Гетто мало дитячий садок та школу-десятирічку[38]. У цьому зв'язку пригадується висловлена в "Чорній книзі" думка про те, що соціальне й культурне життя в гетто було ідейним протестом проти зведення людей на рівень біологічного існування, а духовність і розумова діяльність, підтримувані культурними людьми, часто ставали передумовами бойового опору[39]. Саме так сталося у Жмеринському гетто: тут під керівництвом учителя Арона Гефтера діяла антифашистська підпільна група, що входила до складу Жмеринської районної антифашистської підпільної організації „Радянські патріоти"[40].

Зрозуміло: для восьми тисяч євреїв, яким пощастило врятуватися значною мірою завдяки особистим якостям д-ра Адольфа Гершмана, його образ був уособленням ледь не святої людини. Водночас багато представників вінницького єврейства вважали його зрадником і вбивцею невинних людей. Вони звинувачували Гершмана в тому, що на вимогу румунських та німецьких властей він видав 250 утікачів із Браїлівського гетто (містечко за 8 км від Жмеринки, на німецькій території). Їх розстріляли у Браїлові у квітні 1942 р.[41]

Припускаємо, що Гершман не наважився протистояти вимозі нацистів, оскільки в разі відмови смерть могла чекати не тільки на нього, а й на інших мешканців гетто. Проте, коли німецькі солдати, румунські жандарми й українські поліцаї влаштували облаву на браїлівських євреїв, він одразу почав клопотатися, щоб німці дозволили хоча б нагодувати заарештованих. З їдальні понесли великі каструлі з супом у сарай, де сиділи браїлівчани, а в нібито вже порожніх звідти виносили дітей, – таким чином намагалися врятувати якомога більше[42].

Не тільки ця трагічна подія стала фатальною для д-ра Гершмана, були невдоволені й серед євреїв-утікачів з німецької зони окупації, яких він відмовився прийняти до переповненого гетто. У свідченнях про цю людину відбито як суперечливі оцінки його особистості й учинків, так і відокремленість, ізольованість місцевого єврейства відносно депортованих з Буковини

одновірців. Нерідко сам факт приналежності до тих, хто прибув з „нерадянської території", був достатньою підставою для осуду й несприйняття. Колишній в'язень Жмеринського гетто Н. Монастирський засуджував Гершмана як чужого, а нерадянського єврея[43]. Є свідчення, у яких припускається, що втікачів з німецької зони окупації приймали до Жмеринського гетто лише за умови щедрої винагороди з боку тих, хто шукав тут порятунку[44]. Поряд маємо цілковите заперечення фактів вимагання Гершманом плати золотом та іншими коштовностями[45]. Для відтворення реальної картини варто мати на увазі, що, найвірогідніше, Гершман платив румунським владним особам, аби вони заплющували очі на перебування в гетто втікачів з німецької зони окупації, а кошти для цього брав у тих, хто, на його думку, був заможнішим. Причиною відмови декому після квітня 1942 р. могло служити й те, що німці силоміць забрали переховуваних у Жмеринці браїлівчан і розстріляли їх, а цю трагедію, судячи зі свідчень лікаря Л. Бурштейн, шеф Жмеринського гетто пережив дуже болісно[46]. Можливо, відмовляли й через те, що гетто було перенаселеним. А втім, тих, кого не приймали до Жмеринки, відправляли досить безпечними каналами до інших гетто румунської зони – Мурафського і Шаргородського.

Суперечать одне одному показання свідків щодо обізнаності Гершмана в справах підпільної групи гетто та його ставлення до діяльності антифашистів. Згадуваний вище Н. Монастирський вважає, що до порятунку євреїв у гетто були причетними лише жмеринські євреї, лідери общини Й. Юкеліс та Трахтенберг; що община без відома д-ра Гершмана допомагала підпільній друкарні, діючому партизанському загонові (сюди передали перев'язувальні матеріали, запаси продовольства та зимового одягу)[47]. А Є. Лехтман (Гельфанд) згадує, що Гершман добре знав про те, що підпільна група А. Гефтера слухала й розповсюджувала зведення Радінформбюро, сам жваво цікавився новинами[48]. Зі свого боку, ми вважаємо вагомим доказом порядності й мужності А. Гершмана свідчення на допиті 9 листопада 1944 р. у справі звинувачення останнього в пособництві німецько-румунським окупантам колишнього голови правління єврейської общини Жмеринського гетто Й. Юкеліса, який безпосередньо підлягав Гершманові й знав про нього чимало: „Я думаю, що Гершман не міг сховати браїловських євреї у гетто, оскільки вони були занесені у список саме як браїловські, а Гершман передав жандармерії списки на всіх євреїв, які на той час перебували в гетто. Мені відомо, що Гершман просив заступника начальника жандармерії Єгорова залишити браїловських євреїв у Жмеринці, але він на це не погодився. Проте Гершману вдалося домовитись, щоб залишили частину євреїв-спеціалістів. В гетто переховувались приблизно 400 військовополонених солдатів та офіцерів Червоної армії єврейської національності. Я знаю це точно, тому що вони з'явились у гетто у військовій формі і я особисто видавав їм змінний одяг"[49]. Водночас слідчих та військовий трибунал НКВС переконали свідчення, спрямовані проти А. Гершмана, як, наприклад, С. Зінштейна: „Думаю, що Гершман знав, з якою метою від нього вимагають списки браїловських євреїв. Гершман умовляв людей вийти на площу, запевняючи, що нічого поганого не відбудеться, що це звичайна чергова перевірка мешканців гетто. Я особисто питав у нього, чи потрібно виходити на площу. Гершман мав можливість не заносити всіх браїловських євреїв у списки. Таким чином він міг врятувати більшу частину людей, проте записав у списки всіх євреїв з Браїлова. Згодом румунська жандармерія передала всіх браїловських євреїв німецькій стороні[50]. Шеф єврейського гетто в м. Жмеринка А. Гершман був визнаний винним у пособництві окупантам і 18 грудня 1944 р. військовим трибуналом НКВС засуджений до вищої міри покарання – розстрілу[51].

Високо оцінюючи такі риси А. Гершмана, як повага до віри предків, почуття відповідальності, внутрішня дисциплінованість і мудрість, ми, безумовно, пам'ятаємо про трагедію відданих на розправу браїлівчан. Одним із найімовірніших пояснень рішення д-ра Гершмана видати нацистам утікачів із Браїлова вважаємо його бажання дотримуватися законів пікуах нефеш, які, відображаючи високу значущість для іудаїзму людського життя, все ж забороняють рятувати його ціною вбивства інших невинних людей. Незважаючи на суперечливість сприйняття особистості А. Гершмана, його вплив на формування багатьох характерів був очевидним, як очевидним є порятунок тисяч людей завдяки зусиллям і особистим якостям д-ра Гершмана.

На тлі історії життя вінницьких та депортованих з Буковини євреїв у гетто вирізняється ще одна яскрава й трагічна постать – голови Шаргородської єврейської общини, доктора юридичних наук, буковинця М. Тайха, чиїми стараннями також було врятовано багато євреїв. Після звільнення Вінниччини Тайхові висунули звинувачення в пособництві окупантам. Бажаючи захистити цю людину від розправи, громадяни Шаргорода написали начальникові Вінницького обласного відділу НКВС листа про діяльність голови Шаргородської єврейської общини в період окупації. З нього дізнаємося, що М. Тайх, незважаючи на заборону румунської влади приписувати втікачів з окупованої німцями території, надавав притулок і захист євреям з Кам'янця-Подільського, Вінниці, Мурованих Куриловець, Ялтушкова та ін. Коли румунська влада вирішила вислати місцевих євреїв до Печерського табору (вже було вислано мешканців Могилева-Подільського, Тульчина, Шпикова – більшість з них загинули там від голоду й хвороб), д-р Тайх не допустив цього та врятував від висилки джуринських і мурафських євреїв[52].

Цікаво, що Тайх відправив до табору в Тиврові єврея-провокатора, завербованого жандармерією. Він стежив, щоб до списків осіб, яких жандармерія відправляла на роботи, не заносили членів партії

або партизанів, оскільки їм загрожувала найбільша небезпека. М. Тайх знав про існування підпільної організації, сприяв підпільникам та партизанам: давав гроші для викупу із в'язниці підпільників, забезпечував членів організації перепустками для пересування по селах Шаргородського та сусідніх районів, надавав транспорт підпільникам, які вирушали до діючого загону. Він захищав від жандармів родини тих, хто пішов у партизанський загін, допомагав їм матеріально[53]. Під керівництвом д-ра Тайха було ліквідовано епідемію тифу (облаштували лазню з дезінфекційною камерою), розміщено людей, яких виселили з їхніх домівок, створено лікарню в Шаргороді й тифозний барак у с. Гибалівці[54]. Для дітей-сиріт М. Тайх організував у містечку дитячий будинок[55].

Показовою є участь Тайха в долі його співгромадян після визволення містечка радянськими військами: 15 квітня 1944 р. він написав листа Й. Сталіну з клопотанням про повернення депортованих євреїв на Буковину та про надання їм матеріальної допомоги з боку „Джойнту" й Міжнародного Червоного Хреста[56]. Таке клопотання про долю євреїв з периферії – взагалі унікальна подія, що переконливо доводить близькість для доктора Тайха проблем інших людей, причому він міг їх розв'язувати досить успішно саме завдяки особистим якостям організатора й керівника.

Мужність, стоїчна готовність до самопожертви заради іншої людини, які виявляли лідери єврейських общин, справляли значний вплив на свідомість і поведінку тих, хто їх оточував. Серед в'язнів Бершадського гетто великим авторитетом користувався буковинський юрист, доктор С. Шренцель, який входив до керівництва общиною депортованих євреїв (є свідчення того, що він був зв'язаний із місцевим антифашистським підпіллям). Румунські жандарми змушували його видати партизана Я. Талліса. Проте доктор Шренцель мовчав і зрештою помер від лютих тортур[57].

Гідна уваги також діяльність лікаря Й. Зільбера, який народився на Кіцманщині і був депортований у Трансністрію. Він був відомий у таборі м.Копайгород Вінницької обл. як безвідмовний лікар. Й. Зільбер самовіддано виконував свій лікарський обов'язок, незалежно від того, чи це був депортований єврей, чи місцевий житель. На жаль, він заразився висипним тифом, тяжко захворів і помер у березні 1942 року[58].

Висновки щодо вирішальної ролі особистісних якостей у доленосних ситуаціях людського буття підтверджує факт, що в той же період, на тій же території і за таких же ймовірних можливостей у Печерському єврейському таборі-гетто, розташованому в тодішньому Шпиківському р-ні, на межі німецької та румунської зон окупації, тисячами гинули люди. Через цей табір пройшло близько 40 тис. чоловік з містечок Вінниччини – Брацлава, Ладижина, Могилева-Подільського, Тростянця, Тульчина, Шпикова, а також депортовані євреї з Бессарабії, Північної Буковини, Румунії. До визволення з них дожили тільки близько 400 чоловік[59]. Євреї помирали від голоду й інфекційних хвороб: тифу, дизентерії, туберкульозу. Староста Печерського табору, влучно йменований в'язнями „Мертвою петлею", буковинський єврей М. Ціммерман та лікар Вишневський виявилися поплічниками нацистського режиму. Вони приховували продовольчу допомогу, яка надходила через „Джойнт" та від єврейської общини Румунії, абсолютно не дбали про поліпшення соціальних умов і дотримання елементарних санітарних норм, хоча, як доводять згадані вище приклади, за допомогою наданих їм повноважень і староста, і табірний лікар могли полегшувати життя ув'язнених євреїв і рятувати їх від загибелі. Чому Ціммерман і Вишневський допомагали не рятувати, а нищити євреїв? Чому вони не чинили так, як, скажімо, А. Гершман, М. Тайх, які використовували найменші можливості для захисту єврейського населення від німців і поліцаїв? Очевидно, відповідь на це питання – в особистостях людей, які очолювали правління гетто й таборів, у їх власному виборі, а не у впливі на них об'єктивних обставин.

Осмисливши пережите під час війни, автори свідчень у згадках про деталі побуту, розмови, зустрічі, поведінку – власну чи інших людей – опосередковано говорять і про те, як важливо було для євреїв, змушених жити в умовах постійного приниження, повсякденної загрози смерті через своє походження, не тільки зберегти життя, а й не втратити своєї гідності. У цьому сенсі варто пам'ятати, що не лише вияви активного опору свідчать про нескореність людини: застосування зброї, бойової дії (вчинки) – це, зрештою, результат пошуку джерела власної сили іззовні, коли внутрішніх ресурсів не вистачає, а самозаглиблення, молитва ведуть до знаходження, пробудження сили в самому собі й тому також можуть розглядатися як форми протесту особистості – проти здійснюваного над нею насильства і як чинники захисту від руйнівного впливу агресивного, ворожого оточення.

В єврейських общинах буковинцями були добре організовані соціальні служби та кустарне виробництво. З 1942 р. в'язні гетто Трансністрії, яких було депортовано з Буковини, почали отримувати регулярну фінансову і продовольчу допомогу єврейської общини Румунії, а 1943 р. і міжнародних єврейських організацій. Це було однією з головних особливостей трансністрійських гетто, що дозволило врятуватися хоча б невеликій частині буковинського єврейства.

Таким чином, спогади та документальні джерела свідчать, що, опинившись в роки війни віч-на-віч зі смертельною загрозою, буковинські євреї не були виключно покірною, аморфною масою – чимало з них опиралися німецьким та румунським нацистам. Звичайно, що подібний опір був на рівні рішень та вчинків окремих осіб, їхня позиція вплинула на багатьох оточуючих людей, зафіксувалась в пам'яті народу. Архівні документи дозволяють зробити й певні висновки щодо мотивації вибору, форм індивідуального протесту, причин видимої покори і водночас внутрішньої непокори представників переслідуваної нацистами єврейської нації.

[1] Брухфельд С., Левин П. Передайте об этом детям вашим. История Холокоста в Европе 1933-1945. – М.: Текст, 2000. – С. 67.

[2] Елисаветский С. Я. Полвека забвения: Евреи в движении Сопротивления и партизанской борьбе в Украине (1941-1944). – К., 1998. – 400 с.; Елисаветский С. Я. Євреї в антифашистському опорі й радянському підпільно-партизанському русі в Україні // Укр. істор. журнал. – 1995. – № 3. – С. 59-72; Елисаветский С. Я., Левітас Ф. Л., Подольський А. Е., Хонигсман Я. С., Круглов А. И. та ін. Катастрофа та опір українського єврейства. – К.: НАН України, 1999. – 384 с.; Винокурова Ф. А. Протистояння особистості політиці нацистського геноциду в Україні: документальні свідчення, інтерпретації, роздуми // Архіви України. – 2001. – № 4-5.

[3] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / под ред. Е. М. Финкель, П. В. Рыхло. – Черновцы, 1996. – Вып. 5. – С. 12-21.

[4] Там само.

[5] Там само. – С.7.

[6] Там само. – С.9.

[7] Там само. – С.10-11.

[8] Там само. – С.9.

[9] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф 307. – Оп. 3. – Спр. 46 (Листування з амбасадою республіки Чілі на Буковині та в Бессарабії про припинення депортації євреїв з польським громадянством в табори Трансністрії, 1942 р.). – Арк. 18-23.

[10] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 654, 658, 664.

[11] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 658 (Справа про клопотання вікаріату м. Чернівці про звільнення з таборів та носіння жовтої зірки євреїв, які перейшли у католицьку віру, 1942.). – Арк. 2.

[12] ДАЧО. – Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 654 (Листування з Комісією по перевірці та обліку євреїв у м.Чернівці для підтвердження списків тих, хто прийняв православ'я чи католицтво у 1928-1940 рр. 1942). – Арк. 5-9.

[13] Шафран А. Сопротивление нацистскому урагану 1940-1944: мемуары / ред., коммент. Ж. Анчеля; сокр. пер. с англ., предисловие, послесловие Д. Розенфельда. – Одесса: Студия „Негоциан", 2003. – С.119.

[14] ДАЧО, Ф 307. – Оп. 1. – Спр. 658 (Справа про клопотання вікаріату м. Чернівці про звільнення з таборів та носіння жовтої зірки євреїв, які перейшли у католицьку віру, 1942.). – Арк. 6.

[15] Там само. – Арк. 8.

[16] Там само. – Арк. 9.

[17] Там само.

[18] Там само. – Арк. 9-10.

[19] Там само. – Арк. 11.

[20] Альтман И. А. Холокост и еврейское сопротивление на окупированной территории СССР /Под ред. проф. А. Г. Асмолова. – М.: Фонд „Холокост", 2002. – С. 107.

[21] Ofer D. Life in the ghettos of Transnistria // Yad Vashem studies. XXV. – Jerusalem. – 1996. – p. 244-246

[22] Державний архів Вінницької області (далі ДАВО), Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22 (Постанови, накази, інструкції повітової управи, губернаторства Трансністрії щодо адміністративних та економічних питань, 1941-1944). – Арк. 9, 27, 81.

[23] ДАВО. – Ф Р2895. – Оп. 2. – Спр. 4 (Розпорядження Копайгородської районної управи, 1942-1943). – Арк. 5-7.

[24] ДАВО. – Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 110.

[25] ДАВО. – Ф Р2317. – Оп. 1. – Спр. 1 (Розпорядження Бершадської районної управи). – Арк. 76-79.

[26] ДАВО. – Ф Р2966. – Оп. 2. – Спр. 22. – Арк. 241.

[27] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 40.

[28] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф Р2264. – Оп. 1. – Спр. 8 (Протоколи допитів, списки євреїв, що знаходяться у гетто і таборах Трансністрії, листування з повітовими префектурами і жандармерією з адміністративних питань. 1943-1944 рр.). – Арк. 105-113.

[29] В огне Катастрофы (Шоа) на Украине. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения / под ред. П. Агмона, И. Маляра. – Кирьят-Хаим, (Израиль) 1998. – С.141.

[30] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 41

[31] ДАВО. – Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3 (Накази міської управи з адміністративних та організаційних питань, розклад роботи установ, списки євреїв, робітників, службовців та ін. 1941-1943). – Арк. 7.

[32] Винницкая область. Катастрофа (Шоа) и Сопротивление. Свидетельства евреев-узников концлагерей и гетто, участников партизанского движения и подпольной борьбы. – Тель-Авив – Киев, 1994. – С. 35.

[33] ДАВО. – Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 23.

[34] ДАВО. – Ф Р3922. – Оп. 1. – Спр. 7 (Касовий журнал повітової управи, матеріали про фінансові доходи підприємств повіту та м. Жмеринка, 1942-1943). – Арк. 3.

[35] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 42.

[36] Винницкая область. Катастрофа (Шоа) … Указ. соч. – С. 47.

[37] Ancel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Compaigns. History and Documents Summaries. Vol. 3. – Tel Aviv, University, 2003. – P.175-176.

[38] ДАВО. – Ф Р3717. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 98.

[39] Черновцы в период немецко-румынской оккупации / в кн. Черная Книга (о злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно окупированых районах Советского Союза и в лагерях уничтожения Польши во время войны 1941-1945 гг.). – Иерусалим, 1980. – С. 96.

[40] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 45.

[41] Ancel J. Transnistriya 1941-1942. The Romanian Mass Compaigns. History and Documents Summaries. Vol. 1. – Tel Aviv, University, 2003. – P. 206.

[42] Винницкая область. Катастрофа (Шоа) … Указ. соч. – С. 110.

[43] Там само. – С.142.

[44] Там само. – С. 128.

[45] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 47

[46] Там само. – С. 48.

[47] Винницкая область. Катастрофа (Шоа) Указ. соч. – С. 116.

[48] Беккер М. Пример человечности (правдивые истории). – Кишинев: Понтос, 2004. – С. 49.

[49] В огне Катастрофы (Шоа) на Украине. Свидетельства евреев – узников концлагерей и гетто, учасников партизанского движения / под ред. П. Агмона, И. Маляра. – Кирьят-Хаим, (Израиль) 1998. – С. 174.

[50] Там само. – С. 184-186.
[51] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 48.
[52] Ancel J. Op. cit. – Vol. 3. – P.201-202
[53] ДАОО. – Ф Р2242. – Оп. 1. – Спр. 1491. – Арк. 149.
[54] ДАОО. – Ф Р2242. – Оп. 1. – Спр. 1070. – Арк. 202.
[55] Ancel J. Op. cit. – Vol. 3. – P. 248.
[56] Винокурова Ф. А. Вказ. праця. – С. 49
[57] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. – С. 34
[58] Там само. – С. 73.
[59] ДАВО. – ФР1417. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 350-367.

Олег Суровцев
(Черновцы)

СОПРОТИВЛЕНИЕ БУКОВИНСКОГО ЕВРЕЙСТВА ВО ВРЕМЯ СОБЫТИЙ ГОЛОКОСТА: ПРИМЕРЫ, РАЗМЫШЛЕНИЯ И ПРЕОДОЛЕНИЕ МИФОВ

В статье на основе воспоминаний и документальных источников доказано, что, оказавшись в годы Второй мировой войны с глазу на глаз со смертельной угрозой, буковинские евреи не были исключительно покорной, аморфной массой, многие из них сопротивлелись на личном или коллективном уровне немецким и румынским нацистам.

Ключевые слова: *Голокост, гетто, депортации, „сигуранца”, викариат, „звезда Давида”, Трансністрия, „Джойнт”.*

Oleh Surovtsev
(Chernivtsi)

RESISTANCE OF BUKOVYNIAN JEWRY DURING THE EVENTS OF THE HOLOCAUST: EXAMPLES, THOUGHTS AND MYTHS OVERCOMING.

Having explored abundant different historic sources, documents, the recollections of the people who had survived the Holocaust, previous research of Ukrainian and foreign scholars, the author investigated to a full extent the events and processes that had taken place involving Bukovynian Jews throughout World War the second. However, the history of the Bukovynian Jews also had it own unique story of resistance.

Key words: *Holocaust, ghetto, deportation, Vicariate, „Star of David”, Transnistria, Joint.*

УДК: 94 (477.85) „19”

Світлана Герегова
(Чернівці)

„АКТОР НОМЕР ОДИН” УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО КІНО (ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА МИКОЛАЙЧУКА)

У статті йдеться про видатного актора, кінорежисера і сценариста Івана Васильовича Миколайчука, 70-річчя від дня народження якого у червні 2011 р. відзначила вся українська громадськість. Його вважають своєрідним символом, „актором номер один” українського поетичного кіно, яке здійснило в середині 60-х крутий поворот від офіційної ідеології до народної культурної традиції.

Ключові слова: *національна культура, кіномистецтво, „поетичне кіно”, актор, кінорежисер, сценарій, тоталітарне суспільство, народні традиції, націоналізм.*

Іван – це була та особа,
навколо якої вже крутився світ.
Це була зірка, про яку мовчати не потрібно.
Тим більше сьогодні, коли ми шукаємо, чим ми славні!
Лесь Санін, режисер

Одним із найважливіших компонентів культури як сукупності створених людством цінностей є художня культура. Значення художньої культури у сучасному світі неухильно зростає, оскільки протистояти явищам бездуховності, зневаги до мистецьких надбань людства можна лише шляхом удосконалення творчих потенцій суспільства, усвідомлення пріоритету загальнолюдських цінностей і розуміння перспективи гуманітарного розвою культури.

У цьому контексті надзвичайно велике значення має кіномистецтво, хоча сьогодні часто можна почути твердження, буцімто українське кіно вимирає, або риторичні запитання критиків, наприклад: „Чи має якесь реалістичне майбутнє кіноіндустрія в нашій державі?” тощо. Проте кінематограф – це мистецтво, основним завданням якого є висвітлення існуючих у суспільстві важливих національних, соціальних питань.

Приємно констатувати, що буковинський край має цілу низку особистостей, які принесли славу національній культурі у різних її галузях. У цьому контексті надзвичайно актуальним є звернення до постаті заслуженого артиста УРСР Івана Миколайчука, 70-річчя від дня народження якого 15 червня 2011 р. відзначила не лише буковинська, а й вся українська громадськість.

У нашій розвідці акцентується увага на творчій діяльності актора, кінорежисера і сценариста І. Миколайчука, що відбувалась у 60-80-і роки ХХ ст., – у період, який став одним із складних і суперечливих у розвитку української культури. Адже, не маючи своєї державності та перебуваючи в міцних лещатах тоталітарного режиму, їй довелося долати шалений опір комуністичної диктатури, всілякі обмеження і навіть репресії. Це негативно позначилося на рівні, якості, темпах розвитку культури в цілому та кожної з її складових зокрема.

Ім’я Івана Миколайчука тісно пов’язане з виникненням феномена в українському кіномистецтві, що отримав назву ***„українське поетичне кіно”*** – явище цікаве й трагічне водночас, витоки якого беруть початок з міфології давніх слов’ян, традицій українського фольклору, творчості раннього Олександра Довженка. Воно відзначалося складною метафоричною мовою, алегоричністю, значною кількістю символів, породжувало численні

дискусії, розділяючи фахівців на його однозначних прихильників і рішучих супротивників, яких у той час було більше. Проте час допоміг розібратися у справедливості цих думок і дати належну оцінку як появі поетичного кіно, так і значенню цього феномена у збереженні української культури. Заради справедливості зауважимо, що напрям поетичного кіно найяскравіше виявився у двох національних кінематографіях: грузинській („Древо бажань” – Т. Абуладзе) та українській[1].

Отож, саме І. Миколайчука вважають своєрідним символом, „актором номер один” українського поетичного кіно, яке здійснило в середині 60-х крутий поворот від офіційної ідеології до народної культурної традиції. „Я не знаю більш національного, більш народного генія”, – із захопленням відгукувався про нього відомий режисер Сергій Параджанов[2]. Його називали „душею поетичного кіно”, „аристократом духа”, „блискучим самородком”. Більшість із ролей, які послала йому доля, увійшли до золотої колекції українського кіно, можливо, саме тому, що великий актор зумів ці ролі засвітити самобутніми, лише йому притаманними барвами. І. Миколайчук у створених ним колоритних образах став для української нації невмирущим позитивним героєм, який пробуджує національний дух українців. Саме тому дослідження основних віх життя та діяльності, розкриття рис характеру І. Миколайчука все більше привертає увагу дослідників.

Варто зауважити, що про І. Миколайчука міститься, хоча й досить стисла, інформація у довідкових виданнях районного та обласного рівня[3], а також у 6-му томі „Енциклопедії історії України”[4]. Але прикро, що його ім’я навіть не згадується у довіднику з історії української культури В. Греченка та І. Чорного у розділі, присвяченому розвитку кіномистецтва у 50-ті – 80-ті роки ХХ ст.[5]

Перший документальний життєпис І. Миколайчука створила кінознавець, головний редактор журналу „Кіно-Театр” Лариса Брюховецька[6]. Книга „Іван Миколайчик” містить спогади, інтерв’ю, роздуми автора про непересічну особистість кіномитця і розширює матеріал, вміщений у виданні 1991 р. із назвою „Білий птах з чорною ознакою”[7]. Цікаво, що презентація вищезазначеної книги відбулася у стінах Києво-Могилянській академії, де у студентське середовище органічно вписались відомі постаті, які стояли біля витоків українського кінематографа: режисери Роман Балаян та Юрій Іллєнко, мистецтвознавець Вадим Скуратівський та ін. Основним рефреном, що звучав у їхніх спогадах про І. Миколайчука, були слова про нього як про видатну постать. Життя його було прикладом того, як треба пройти життя митця чесно.

Отже, спогади його друзів-акторів, письменників, режисерів, дружини актора, заслуженої артистки України Марії Миколайчук, присвячені пам’яті великої Людини, якнайкраще дають можливість зрозуміти характер та осягнути велич душі й серця актора.

Надзвичайний інтерес являють матеріали краєзнавчого характеру. У науковій розвідці використані розповіді Іванової сестри – Фрозини, яка опікується садибою-музеєм І. Миколайчука у с.Чортория Кіцманського р-ну Чернівецької обл., а також вчителя-методиста Брусницького ЗНЗ І-ІІІ ст. імені Івана Миколайчука Марії Кубей. Остання підготувала цікаве видання „Карби про Івана” (2008)[8], що доповнює відомості про І. Миколайчука, що базуються на місцевих матеріалах (у першій частині). Друга частина видання вміщує доробок М. Кубей та її вихованців – членів шкільної літературно-мистецької студії „Свічечка”, пов’язаний із популяризацією творчості видатного краянина.

У рамках відзначення 70-ї річниці від дня народження І. Миколайчука на Буковині побачив світ бібліографічний покажчик „Іван Миколайчук”, хронологічні рамки якого охоплюють 1964-2011 рр. Видання містить 931 бібліографічний запис, матеріали про життєвий і творчий шлях Івана Миколайчука, фотоілюстрації. Довідник інформує про акторські та режисерські роботи митця, його сценарії. Зауважимо, що при підготовці покажчика використані довідкові та бібліографічні видання, художня та галузева література з кіномистецтва, періодичні видання[9]. Автором та упорядником видання є Алла Лупан. Вступні статті до покажчика підготували кінознавець Лариса Брюховецька та Тадей Сулятицький – колишній директор Чернівецького обласного музично-драматичного театру імені О. Кобилянської, де розпочинав свою акторську діяльність І. Миколайчук.

Проте при наявності широкої документальної бази, а також живих свідків розвитку творчої діяльності кіномитця І. Миколайчука поки що відсутнім є повне комплексне дослідження життя й творчості тієї особи, яка зробила неоціненний внесок не лише у розвиток українського кіномистецтва, а й у відродження духовності українського народу в умовах існування радянського тоталітарного режиму й пригнічення всього національного.

Народився Іван Миколайчук 15 червня 1941 р. у багатодітній родині в с.Чортория Вашковецького (тепер Кіцманського) р-ну Чернівецької обл. Чорторию іноді називають селом, яке гостинно відкриває браму у Карпати. Хоча до гір ще далеко і довкола рівна, як стіл земля, однак рельєф самого села такий, що воно нагадує Карпати в мініатюрі[10]. Можливо, саме тому Миколайчука вважають „гуцулом”. Він любив своє село за „особливі” повітря, енергетику та „особливих” людей. Це звичайне українське село стало невід’ємною часткою історії національного кіно, оскільки в ньому І. Миколайчук знімав фільм „Така пізня, така тепла осінь”[11].

Саме його родина заклала в душу маленького хлопчика любов до рідної землі та її народу. Іванова сестра Фрозина згадує, що на „таємних” (це були повоєнні роки) родинних вечорах їх батько вголос читав твори Шевченка. „Я не знаю чому, але Іван з дитинства був таким патріотом! Він у шість років співав „Ще не вмерла Україна”[12]. Отримавши початкову освіту у рідному селі, Іван

продовжив навчання у Брусницькій школі. Після закінчення курсу навчання у татових штанах і кашкеті юнак приїхав до Чернівців "учитись на артиста". Оскільки в обласному центрі не було відповідного навчального закладу, він вступив до музичного училища.

З дипломом за спеціальністю „хормейстер художньої самодіяльності" Іван прийшов до Чернівецького музично-драматичного театру імені О. Кобилянської, де під керівництвом Б. Боріна була створена студія для поповнення трупи здібною місцевою молоддю. „Хрещеним батьком" у великому мистецтві для нього став народний артист УРСР Петро Міхневич, який одразу відчув великий талант у сільського юнака[13]. У студії також відбулося важливе для Івана знайомство – із Марічкою Карп'юк, яка згодом стала для нього не лише дружиною, а й вірним другом. „Він був ніжний душею і в той же час не по роках життєво мудрий. Без нього я б не відбулась як особистість… Він навчив мене правильно дивитися на життя і оцінювати власну творчість"[14].

Щодо бажання стати саме актором, як пізніше згадував уже відомий актор І. Миколайчук, то „свідомий" інтерес до світу екрана прокинувся у нього уже в роки навчання в театральній студії: „Кіно здавалось мистецтвом високим і тонким… Я захворів „кінематографом"[15]. Виношуючи мрію стати справжнім актором, І. Миколайчук планував вступити до ВДІКУ. Проте після відкриття влітку 1961 р. у Київському державному інституті театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого новоствореного кінофакультету він прийняв рішення навчатися саме у Києві.

Відкриття цього факультету було зумовлено особливостями „ситуації" у суспільно-політичному житті країни, адже як відомо, друга половина 50-х – початок 60-х років в Україні стали періодом поступового національного-культурного відродження, могутнього імпульсу якому надало офіційне засудження „культу особи" Й. Сталіна. Промова М. Хрущова під час декади українського мистецтва в Москві на захист української мови була сприйнята як початок нової державної політики. Внаслідок послаблення ідеологічного пресингу з'явилась плеяда молодих митців і літераторів, у творах яких „зазвучала" свобода думки.

На початку 60-х років переживало творче та економічне піднесення і українське кіно, адже держава зрозуміла потребу змін у вітчизняній кіноіндустрії загалом і в діяльності Київської кіностудії зокрема. Розширювалось виробництво фільмів, наявна інфраструктура доповнювалась необхідними елементами, що включало й підготовку акторів на новоствореному кінофакультеті Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого[16]. Це було вкрай важливо для реалізації творчої молоді у кіно: відбувалась зміна поколінь, інтенсивно оновлювались кадри.

Українському кінематографу 60-х років нового звучання надали такі режисери, як Сергій Параджанов, Юрій Іллєнко, Леонід Осика, актори Іван Миколайчук, Юрій Шумський, Гнат Юра, Костянтин Степанков, Микола Гринько, Богдан Ступка та ін.

Не замикаючись у професійній діяльності, митці прагнули спілкування і політичного життя. Був створений Клуб творчої молоді, хоча існував він лише до 1964 р. (з наступного року почалися репресії проти творчої інтелігенції. – С. Г.) [17], результатом його діяльності можна назвати посилення громадянського звучання у творчості українських митців радянської України. Вони докладали чимало зусиль для збереження національної культури. У Києві на той час сформувалось кілька неформальних мистецьких центрів, в одному з них центральною особою, лідером став кінорежисер С. Параджанов, знайомство і спілкування з яким, безперечно, вплинуло на формування світоглядної позиції І. Миколайчука, який з 1964 р. почав зніматися у кіно.

Щодо становлення І. Миколайчука як актора, то варто зазначити його навчання в акторській майстерні театрального режисера народного артиста УРСР Віктора Івченка, який першим побачив у Іванові риси цікавої, неординарної на той час особистості у кіномистецтві. Саме він привів Миколайчука до С. Параджанова зробити пробу на головну роль у фільмі „Тіні забутих предків", незважаючи на те, що на цю роль був затверджений москвич Г. Юхтін. „В одну мить, – згадував Параджанов, – він перевернув наші уявлення про образ Івана з твору Коцюбинського, перелив у наші зурбанізовані, міські душі свою карпатську силу, свою любов до матері, сестер, братів"[18].

Блискуче виконання ролі Івана Палійчука у цьому фільмі стало свідченням акторського таланту І. Миколайчука. Втіливши в образ власні душу й серце, актор зробив його надзвичайно переконливим. Л. Кадочникова (виконавиця ролі Марічки з „Тіней забутих предків") зауважувала, що у ролі Палійчука мав бути „тільки Миколайчук. Інакше то був би інший фільм і все було би інше"[19]. Водночас актор зіграв роль молодого Тараса Шевченка у кінофільмі „Сон", (автор сценарію – поет Д. Павличко, режисер – В. Денисенко). І хоча „худющий і зависокий" Іван не зовсім відповідав образові, актор так „перейнявся клопотами й настроями" Шевченка, так втілився в образ свого героя, що … став на нього схожим. Сміливе й сучасне трактування образу Кобзаря зробило фільм надзвичайним досягненням.

Перші ролі І. Миколайчука засвідчили різнобічність його акторського таланту. Створені ним образи були настільки різними, що „іноді здавалось: ці ролі грають різні актори. Поет, художник, бунтар, а в іншій – дитя природи, палке любляче серце, для якого все життя зійшлося в коханні"[20]. Напевно, ці ролі не були випадковими у долі Івана: першими подарунками Марічки для майбутнього чоловіка були дві книги „Тіні забутих предків" і шевченківський „Художник". Вона „ніби устиляла йому долю…"[21].

Кінофільм „Тіні забутих предків", який за кордоном демонструвався під назвою „Червоні коні", був показаний у багатьох країнах світу, мав надзвичайно великий успіх: 39 міжнародних нагород, 28 призів на кінофестивалях (із них – 24 Гран-прі) у двадцять одній країні й увійшов до книги рекордів Гінесса. Виконання головної ролі у фільмі зробило І. Миколайчука визнаним актором, проте участь у творенні шедевру не вразила зірковою хворобою молодого актора. Він залишався людиною, відкритою не лише для своїх друзів, але й для нових знайомств. Спокійно ставився до власної слави, мріяв працювати, зніматися, глибше осягати секрети кінематографа.

Визнання у світі стало свідченням того, що 23-річний І. Миколайчук змусив найширшу глядацьку аудиторію побачити в образі Палійчука носія традицій національної культури, ментальності, відчути душу українського народу. Не секрет, що саме це прагнула поховати у братській могилі „дружби народів» потужна радянська ідеологічна машина. Фільм „Тіні забутих предків" став маніфестом поетичного кіно, а І. Миколайчуку після розкриття образу І. Палійчука судилося стати своєрідним символом, „актором номер один" українського поетичного кіно. У створених ним образах билась жива думка, вимальовувалось національне обличчя, пульсував людський біль.

Крім знакового фільму „Тіні забутих предків" С. Параджанова (1964), в українському кінематографі з'явилися стрічки „Криниця для спраглих" Ю. Іллєнка (1965), „Камінний хрест" Л. Осики (1968), які ознаменували собою унікальний феномен у кіномистецтві – „українське поетичне кіно".

Проте уже в 1968-1969 рр. завершився перехід до жорсткого нагляду за культурою, що розпочався у 1962-1963. Ідеологічна цензура намагалася повністю заглушити паростки відродження, зокрема і в українському кінематографі. Тут варто навести цитату з документа, вміщеного у збірнику „Культурне життя в Україні. Західні землі", про те, що в 60-ті роки „русифікаторський наступ йде розгорнутим фронтом. На Україні в державних установах майже не вживається для ведення справ українська мова… Україна, що дала світові Довженка, не має своєї національної кінематографії…. Кращі культурні сили України, як правило, забираються до Москви. Великі матеріальні і духовні ресурси національних республік поставлені на службу „загальноросійській" культурі", і далі жахливо звучать слова: „Справжня історія України закрита для народу"[22]. В цих умовах і довелося діяти небайдужій до багатостраждальної історії українського народу інтелігенції, яка намагалась у своїй творчості відродити національні традиції, зберегти рідну мову і культуру.

За словами відомого режисера М. Мащенка, в мистецтві тривалий час діяла „беспощадна інквізиція", а "кіно стало чи не найбільшим „розношиком вірусу національного нігілізму на Україні"[23]. Так, після фільму „Анничка" (1968) І. Миколайчука звинуватили у націоналізмі. Палке "пояснення" щодо різниці між націоналізмом і патріотизмом не залишилося поза увагою партійного керівництва: його кваліфікували як „людину ворожої ідеології"[24].

С. Параджанов, Б. Брондуков, Л. Осика, І. Гаврилюк, К. Степанков, І. Миколайчук… Найважче було цьому своєрідному „акторському братству" у роки, коли відходила в історію „відлига" із певною свободою і можливістю творити і писати, що сформувала покоління, віддане не казенним ідеалам, а свободі культурного і духовного розвитку, здатне творчо і критично мислити. Тодішня влада не могла знищити їх фізично, проте робила все, щоб не допустити акторів з „національними" ідеями в українське радянське кіно.

Драматична доля спіткала фільми Ю. Іллєнка „Вечір на Івана Купала" (1968), опинився під забороною „авторський" шедевр Кіри Муратової „Довгі проводи" (1971). Дратував владу, піддавався суворій цензурі й сценарист І. Миколайчук, адже як співавтор сценаріїв, він вкладав у них елементи оригінальності, самобутності, що було неприпустимим у часи „найкращої і наймогутнішої у світі радянської культури". Зокрема, спільно з Б. Івченком ним був написаний сценарій до кінофільму „Камінна душа" за Хоткевичем у 1969 р., але фільм поставлений „чомусь" за іншим текстом; з постановником Ю. Іллєнком – до кінофільмів „Білий птах з чорною ознакою" (1971), проте згідно з рішенням, прийнятим на розширеному засіданні Комітету з кінематографії при Раді Міністрів УРСР від 31 березня 1969 р., в якому вказувалося на необхідність „активізації зусиль всіх творчих працівників щодо більш вмілого і переконливого показу переваг радянського способу життя, животворного впливу комуністичних ідеалів на свідомість людей, на глибокий аналіз і нищівне викриття будь-яких проявів буржуазної ідеології"[25], було „рекомендовано" переробити сценарій до цього кінофільму.

Художня майстерність, образність кінофільму, його міжнародне визнання не давало спокою владі. Заборона його з формулюванням: „найбільш шкідливий фільм, знятий в Україні, особливо для молоді", зробив І. Миколайчука ще популярнішим, проте ускладнив його життя. Він так і не отримав гонорар, а планував за ці гроші побудувати для матері хату… Травма залишилася на все життя, підірвала його здоров'я.

У 1972 р. І. Миколайчук знявся у фільмі „Пропала грамота" (сценарій І. Драча за твором М. Гоголя), який був створений у період, коли Україна остаточно переходила від певної свободи творчості до адміністрування, грубого втручання чиновників у творчий процес. Хоча ця „свобода" мала формальний характер, оскільки вже були розкритикованими „за ідейні помилки" кінофільми „Криниця для спраглих" Ю. Іллєнка (із забороною до показу) та „Київські фрески" і „Intermezzo" С. Параджанова (із забороною знімати)[26].

Дедалі важче ставало І. Миколайчукові до-

водити своє право бути українцем як у творчості, так і в житті. Важким ударом для І. Миколайчука стала звістка про заборону працювати, а пізніше й арешт кінорежисера Сергія Параджанова.

У „Пропалій грамоті" актор у ролі козака Василя створив не стільки характер, скільки узагальнений образ „заступників простих людей" – козаків, після чого фільм опинився на полиці аж до 1984 р. І. Миколайчук працював над музичним оформленням фільму, де звучали народні пісні у виконанні музичного ансамблю – тріо „Золоті ключі" (за участю М. Миколайчук), ініціатором створення якого був він сам. Актор Ф. Стригун, який знімався разом з Миколайчуком у шести фільмах, а після „Пропалої грамоти» присвятив своє життя театру, на запитання, чому не склалася його подальша доля в кіно, зауважив: „Щоб знiматися у певній стрічці – треба мати однодумців у творчій групі. Іванові я дуже вірив, любив його, довірив би йому своє життя… Після нього я вже не бачив такого кіно, в якому хотілося б зіграти, і таких людей, з якими хотілося б це зробити"[27].

Реакційна політика у період так званого „застою" методично знищувала українське поетичне кіно. Уже фактично не знімалися україномовні кінофільми, зокрема, з двадцяти фільмів кіностудії ім. О. Довженка – лише два-три. Керівництво, налякане зростанням політичної активності, посилювало боротьбу з інакодумством, „націоналізмом", під яким фактично розумілося прагнення до національної свободи та реальної рівності, або й просто будь-який інтерес до національних проблем, власної історії, мови.

У 1973 р. відбулося певне „відлучення" І. Миколайчука від екрану: його ім'я негласно було забороненим для знімальних груп. Проте великий актор зумів зробити незабутньою для глядачів навіть незначну роль Любомира у фільмі „Захар Беркут" через втілення на екрані сили доброти й почуття справедливості.

Це був період страждань актора І. Миколайчука: він не умів пристосовуватися, зніматися в порожній безбарвній картині. У нього з'являлося відчуття порожнечі, „повної втрати себе"[28]. У 1979 р. Миколайчуку вдалося „вибити" дозвіл на зйомки кінофільму „Вавілон-ХХ", сценарій до якого був написаний ним спільно з автором роману „Лебедина зграя" В. Земляком[29]. Залишається загадкою, як І. Миколайчуку (сценаристу, режисеру і виконавцю головної ролі), вдалося в тих умовах зняти фільм, що став реалізацією його давньої мрії. Кінофільм був чимось більшим, ніж просто філософською притчею про життя і смерть. „Вавілон-ХХ" став шедевром поетичного кіно, що за своєю оригінальністю відбувся як вибух в українському кінематографі.

Після цього фільму посилилися адміністративні утиски поетичного кіно, що сприймалося як „націоналістичний ухил" у культурі. У 1981 р. на кіностудії ім. О. Довженка І. Миколайчук нарешті отримав дозвіл зняти фільм (звичайно, після втручання цензури) за сценарієм, написаним ще вісім років тому спільно із В. Коротичем до фільму „По той бік ночі". Кінофільм з новою назвою „Така пізня, така тепла осінь" із значною „корекцією сцен" вже не мав такого успіху як „Вавілон-ХХ"[30]. Сам І. Миколайчук після прем'єри фільму, відповідаючи на запитання, чому у фільмі зустрічаються затяжні паузи між кадрами, пояснював це так: „Усе це є результат дії цензорських ножиць… Якщо в тому чи іншому епізоді відчувався патріотичний підтекст, його одразу ж прибирали чи „причісували"[31]. Але цим фільмом, що знімався в Чорторії, і в якому актор зіграв роль Григора, він намагався скласти данину й вдячність Буковині, розповівши про „любих його серцю людей".

Розуміючи значення музичного оформлення у кіномистецтві, наповнював народною музикою, співом і танцями як свої власні фільми („Вавилон ХХ", „Така пізня, така тепла осінь"), так і фільми, до створення яких був безпосередньо причетний („Білий птах з чорною ознакою" Ю. Іллєнка, „Пропала грамота" Б. Івченка). Це дає підстави стверджувати, що він сміливо і впевнено продовжив реформу музики в кіно, започатковану С. Параджановим у „Тінях забутих предків"[32]. На початку 1980-х Миколайчук виношував задум фільму, де ритмічною основою мав стати пісенний фольклор його рідної Буковини. Називався він „Небилиці про Івана". На жаль, здійснити не встиг…

Постановку цього фільму за його сценарієм, написаним у 1883 р., було дозволено лише восени 1986 р., але поставлено вже після його смерті Б. Івченком у 1988 р. Тут варто зазначити, що на вимогу М. Миколайчук ім'я її чоловіка, як сценариста, було знято з титрів: картина, на її думку, мало відповідала написаному у сценарії[33].

Зрозуміло, що, ставши улюбленцем народу, І. Миколайчук зі своїм „національним ухилом" ніяк не влаштовував владу, адже тоталітарна система не терпіла чиєїсь популярності. До цього додавалась національна гідність актора. Його популярність набирала небезпечних масштабів і виходила з-під контролю ЦК і КДБ. Цим пояснювалася заборона і фальсифікація окремих його проектів, зокрема „Небилиці про Івана", в основі якого лежала творчість українського народу. І. Миколайчука звинуватили у відсутності у сценарії „концепційної чіткості у питаннях, що стосуються народного і національного в зіставленні з націоналістичним" (за підписом головного редактора кіностудії ім. О. Довженка В. Сосюри – сина поета твору „Любіть Україну"…).

У 1985 р. Івана Миколайчука було ізольовано від акторської та режисерської роботи. Постійні потрясіння, заборони творчих задумів, „табу" на його фільми негативно впливали не лише на фізичне здоров'я ще молодого актора, а й на його моральний стан. 3 серпня 1987 р. І. Миколайчук відійшов у інший світ. Його поховали на Байковому кладовищі у Києві.

У 1988 р. І. Миколайчукові (посмертно) була

присуджена Державна Шевченківська премія за створення різнопланових національних образів у фільмах „Сон", „Тіні забутих предків", „Бур'ян", „Комісари", „Білий птах з чорною ознакою", „Вавілон-ХХ", „Така пізня, така тепла осінь". Звання народного артиста він так і не отримав: через вирок, винесений йому – „націоналіст".

У 2011 році Іванові Миколайчуку виповнилося б 70. За словами Ю. Іллєнка (який, на жаль, теж відійшов у вічність), зацькований Миколайчук загинув, як і його друг, актор та режисер Леонід Биков, – у віці, коли тільки починають справжню творчість[34]. Він помер на 47-му році життя. Майже як Шевченко, з якого почалася його кінематографічна діяльність. Майже, як Василь Стус… Кожен з них зробив неоціненний внесок у розвиток нашої духовності, у велику скарбницю культурної спадщини українського народу, пішовши із життя у розквіті творчих сил.

Актор І. Миколайчук зіграв у кіно 34 ролі; створив дев'ять сценаріїв та дві режисерські роботи. Ставши відомим, актор не зрікся своїх переконань та світогляду, а опинився в центрі пошуків, які сміливо вели згадані режисери в Україні, як і тогочасні поети, серед яких Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, а також композитори, скульптори, художники. Він не загубився серед того кола, навпаки, став його окрасою, світлим і притягальним джерелом творчої енергії. Ці пошуки спиралися на міцну базу професіоналізму, знання світової культури.

Любов до рідного буковинського краю, рідної мови, незважаючи на ідеологічні заборони у тогочасному суспільстві, він переніс у своє кіно: в образи та сценарії, в музику, насичену українським колоритом. Він став „актором номер один" та душею українського поетичного кіно, що стало духовною основою для розвитку не лише українського кіномистецтва, а й заклало свої міцні цеглини у фундамент розвитку духовної культури всього українського суспільства відродженої України.

---

[1] Масол Л., Ничкало С. та ін. Художня культура України / За заг. ред. Л. М. Масол. – К.: Вища школа, 2006. – С.227.

[2] Параджанов С. Незважаючи на відстані // Літературна Україна. – 1987. – 20 серпня.

[3] Дуб Р. Літературно-мистецька енциклопедія Кіцманщини. – Чернівці, 1998. – С.49-50; Миколайчук Іван Васильович // Іванюк М. Літературно-мистецька Вижниччина: Бібліогр. довідник. – Вижниця, 2001. – С.125; Миколайчук Іван // Хто є хто на Буковині? – Київ: Український видавничий консорціум, 2006. – С.33; Миколайчик Іван Васильович // Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. – Чернівці: Букрек, 2005. – С. 177-178.

[4] Миколайчук Іван Васильович // Енциклопедія історії України в 10-ти т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т.6. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 656.

[5] Греченко В., Чорний І. Історія світової та української культури: довідник для школярів та студентів. – К: Літера ЛТД, 2009. – С.399.

[6] Брюховецька Л. Іван Миколайчук. – К.: КМ Академія, 2004. – 272 с.

[7] Білий птах з чорною ознакою: Іван Миколайчук: Спогади, інтерв'ю, сценарії. – К.: Мистецтво, 1991. – 399 с.

[8] Кубей М. Карби про Івана. – Чернівці: Прут, 2008. – 162 с.

[9] Іван Миколайчук. Бібліографічний покажчик / Упор. Алла Лупан. – Чернівці, 2011.

[10] На обійсті „білого птаха": [Хата-музей І. Миколайчука в Чорторії] // Буковинське віче. – 2003. – 8 серпня.

[11] Лемешева Л. Боль преодоления: Иван Миколайчук // Профессия: актер. – К., 1987. – С.17.

[12] Ткачук М. Спогади про І. Миколайчука його старшої сестри Фрозини // Україна молода. – 2004. – 29 вересня.

[13] Сулятицький Т. Чернівецький театр імені Ольги Кобилянської. Нарис історії. – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – С.73-74.

[14] Криворчук Г. Два перстені (Бесіда-інтерв'ю з М. Миколайчук) // Україна. – 1995. – № 21-22. – С.3.

[15] Фомін В. А поки що будуть сни… // Кіно-Театр. – 1997. – №1.

[16] Брюховецька Л. Вказ. праця. – С.35.

[17] Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 24.

[18] Параджанов С. Незважаючи на відстані // Літературна Україна. – 1987. – 20 серпня.

[19] Кадочникова Л. Пісня долі // Білий птах з чорною ознакою: Іван Миколайчук: Спогади, інтерв'ю, сценарії. – К.: Мистецтво, 1991. – С.195-201.

[20] Брюховецька Л. Іван Миколайчук. – К.: Вид. дім „КМ Академія", 2004. – С.36.

[21] Миколайчук М. Двоє на одинці з усіма (Мій чоловік – Іван Миколайчук) // Буковинський журнал. – 2001. – ч.1-2. – С.93.

[22] Із звернення українських комуністів до всіх комуністичних і робітничих партій світу. З приводу русифікаторської політики на Україні. Грудень 1964 р. // Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. II. 1953-1966. – Львів, 1966. – С.627.

[23] Мащенко М. „Нема пророка на Вкраїні" // Соціалістична культура. – 1990. – № 7. – С.6-7.

[24] Гаврилюк І. Він творив наш час // Культура і життя. – 1989. – 3 вересня.

[25] Касьянов Г. Вказ. праця. – С. 83-84.

[26] Баран В. К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. – С.246.

[27] Стригун Ф.: „Я не намагався грати святого" // Молодий буковинець. – 2002. – 22 жовтня.

[28] Брюховецька Л. Вказ. праця. – С.238.

[29] Земляк В., Миколайчук І. Вавилон-ХХ: Кіноповість за мотивами роману В. Земляка „Лебедина зграя" // Київ. – 2003. – № 6. – С.35-59.

[30] Орлова Є. Легенда українського кіно // Мистецтво в школі. – 2010. – лист. (№11). – С.23-28.

[31] Див.: Бабух В. Біль і правда про Івана // Чернівці. – 2011. – 16 червня.

[32] Ямборко О. Музика у фільмах Івана Миколайчука // Кіно-Театр. – 2010. – №4. – С.20-21.

[33] Тримбач С. „Вавілон, брате, Вавілон!" // Білий птах з чорною ознакою: Іван Миколайчук: Спогади, інтерв'ю, сценарії. – К.: Мистецтво, 1991. – С.391-392.

[34] Іллєнко Ю. Про український кінематограф // Українська правда. – 2005. – 22 лютого.

Светлана Герегова
(Черновцы)

„АКТЕР НОМЕР ОДИН" УКРАИНСКОГО ПОЭТИЧЕСКОГО КИНО (К 70-ЛЕТИЮ ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

В статье идет речь о буковинце – актере, кинорежиссере и сценаристе Иване Васильевиче Миколайчуке, 70-летие дня рождения котрого отметила в юне этого года вся украинская общественность. Его сита ют символом „актером номер один" украинского поэтического кино, которое совершило в средине 60-х годов XX ст. крутой поворот от официальной идеологии до народной культурной традиции.

Ключевые слова: *нациаональная культура, киноискусство, „поэтическое кино", актер, кинорежиссер, сценарий, тоталитарное общество, народне традиции, национализм.*

Svitlana Geregova
(Chernivtsi)

„ACTOR NUMBER ONE" OF THE UKRAINIAN POETIC CINEMA (DEDICATED TO 70th ANNIVERSARY OF IVAN MYKOLAICHUK)

The article deals with the life and activities of our countryman Ivan Mykolaichuk – an actor, film-director and screenwriter, whose 70th anniversary was widely observed by the Ukrainian society. Ivan Mykolaichuk is believed to be a symbol for an entire generation of Ukrainians, „Actor Number One" of the Ukrainian Poetic Cinema, dramatically being changed from official ideology to a folk cultural tradition.

Key terms: *national culture, cinema art, Poetic Cinema, actor, film-director, scenario, totalitarian society, folk traditions, nationalism.*

СПЕЦІАЛЬНІ ТА ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 94 (477): 94 (478)

Ігор Возний
(Чернівці)

ЗАЛІЗОРОБНЕ РЕМЕСЛО ТА ВИРОБИ З ЧОРНОГО МЕТАЛУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДКРИТИХ ПОСЕЛЕНЬ X − XIV ст. НА ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ ТА СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ

У статті досліджується розвиток залізоробного ремесла на сільських поселеннях X – XIV ст., зокрема конструкції залізоплавильних горнів типу „вовчі ями". Описується номенклатура залізних виробів, виявлених на сільських пам'ятках краю, пов'язаних з різними галузями матеріальної культури: побутові предмети (ножі, личини від дверних замків, дужки до дерев'яних відер), знахідки озброєння і спорядження коней (вістря стріл, арбалетні болти, наконечники списів, вістря сулиці, сокира).

Ключові слова*: „вовча яма", лімоніт, криця, долото, ніж, коваль, наконечник стріли, сокира, арбалетні болти.*

Дослідження теренів Північної Буковини дає можливість реконструювати давно картину економічного життя його населення**.** Правда, про розвиток різних галузей ремісничого виробництва частіше доводиться судити за знахідками готових виробів, ніж за виявленими майстернями. Це в значній мірі ускладнює вивчення процесу розвитку ремесла. Місцеве виготовлення тих чи інших предметів не завжди може бути доведене. За всі роки розкопок на Буковині тут виявлено більш чи менш значні скупчення сировини, напівфабрикатів та інструментів, які дозволяють розглядати їх як комплекс ремісничої майстерні.

Залізодобувне та залізообробне ремесло. Серед членів родового колективу раніше інших відокремились *металурги,* які могли обробляти болотяну руду, широко розповсюджену в Східній Європі, і завжди супутню лісу. Південний кордон її поширення співпадає з південним кордоном лісостепу[1]. Тут вона зберігала своє промислове значення аж до XVIII ст.[2] Болотна (озерна, дернова, лугова) руда (лімоніт) – бурий залізняк органічного походження, залізні відкладення на корінні болотяних рослин, які містять від 18 до 40% заліза. За своїми технологічними якостями болотяна руда була найбільш придатною сировиною для примітивної металургії, оскільки вона належала до легко відновлюваних порід, залягала на незначній глибині і тому була досить зручною для добування. Виплавлення заліза з руди починається при температурі всього 400^0, а при 700^0-800^0 утворюється тістоподібне залізо[3]. Це важливо для виробництва заліза сиродутним способом. Суть його полягала у відновленні оксидів заліза. В горн завантажували шарами подрібнену руду і деревне вугілля, підпалювали і через сопла нагнітали повітря. У результаті горіння утворений окис вуглецю (CO), піднімаючись вгору, нагрівав руду та вугілля і вступав з ними у хімічну реакцію $Fe_2O_3+3CO \rightarrow 2Fe+3CO_2$. При цьому окис заліза відновлювався до металевої маси, а порода руди ошлаковувалася і відокремлювалася від металу[4].

На багатьох пам'ятках межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра виявлені залишки, пов'язані зі збагаченням руди й виплавкою заліза. Вони виступають на зораному полі у вигляді скупчень шлаків, фрагментів криці. Шлаки відомі на селищах X ст. Кулішівці (ур. Леонтієве), Кіцмані (ур. Верхній Кут), XII – першої половини XIII ст. – Шишківці (ур. Клин), Непоротове (ур. Галиця, Труфанова Криниця), Валява (ур. Шкароба), Іванківці (ур. Бавки), Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка), Малий Кучурів (ур. Осередок), Горошівці (ур. Коропово), Погорілівка (ур. Борщівка) (фото 1, *1*), Репуженці, Владична (ур. Дворище). Залізоробне ремесло відродилося на досліджуваній території після монголо-татарської навали. Залишки шлаків і виробничих печей відомі на території поселень XIV – XV ст. Керстенці (ур. Селисько), Михайлівка, Карапчів (ур. Городок), Ожеве (фото 1, *2*), Дубівці тощо[5]. Причому значна кількість шлаків та криці може свідчити, що окремі поселення були досить значними залізоробними центрами. Серед них можна відзначити Клішківці (ур. Галич), Ожеве, Чорнівка (ур. Пуста Чорнівка). Так, на останньому поселенні знайдено значну кількість залізних шлаків, які свідчать про наявність там колись ремісників, що обслуговували населення всього гнізда-общини. Тому можна стверджувати, що це поселення було господарсько-виробничою частиною феодального замку. Добування руди і виробництво заліза, за свідченнями писемних джерел, залишалося переважно сільським промислом. У його організації общини належало провідне місце. Продукція металургії поступала до споживачів як безпосередньо від виробників, так і через феодалів-вотчинників, які відчужували частину кричного заліза від залежних селян[6]. Свого часу Б. О. Рибаков вказував, що сільські ковалі обслуговували район у радіусі 12-15 км.[7] Приблизно таку ж територію займав Чорнівський адміністративно-господарський комплекс. Аналогічна картина простежена на великому поселенні поблизу Ломачинського городища. Тут, на поверхні культурного шару, виявлено скупчення залізних шлаків[8].

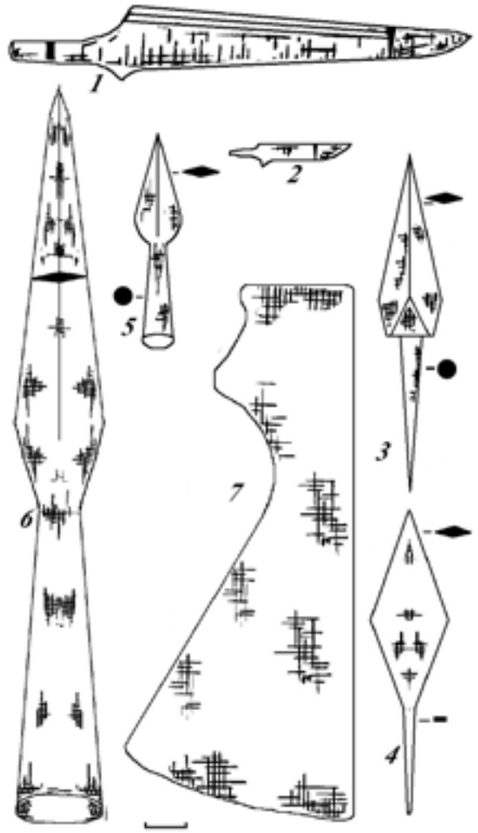

Рис. 1. **Знахідки з сільських поселень**
1-2 – ножі; 3-5 – наконечники стріл; 6 – наконечник списа; 7 – сокира. 1 – Романківці; 2 – Гореча; 3 – Василівці; 4 – Митків; 5 – Малятинці; 6 – Бузовиця; 7 – Горбова

Про місцеве виробництво заліза свідчать великі печі виробничого призначення. Подібні горни ямного типу досліджені на поселенні IX – X ст. в Горбова (ур. Читате), та на поселенні XII – першої половини XIII ст. в Самушині[9]. Такі горни належать до типу „вовчих ям”[10] і відомі на багатьох археологічних пам’ятках давньої Русі[11]. Місцеві металурги добували залізну руду в навколишніх болотах, промивали її і піддавали попередній обробці, яка полягала в дробленні і легкому обпалі, що сприяв процесу відновлення окисів заліза.

Поруч із видобуванням заліза важливе значення в економіці посідає його обробка і виготовлення з нього багаточисельних виробів у кузнях. Тут криця проковувалася для очищення її від домішок шлаку. Давньоруські сільські ковалі володіли достатніми навиками для виготовлення високоякісної продукції, в першу чергу, сільськогосподарських знарядь праці та побутових речей, які за своїми технологічними показниками не поступалися перед продукцією міських ковалів. Ковалям приписували й магічну роль. Вважалося, що вони могли не тільки викувати якесь знаряддя, але й лікувати, влаштовувати весілля, відганяти „нечисту силу”. Недаремно давньоруські літописи про язичницького бога – коваля Сварога говорять як про покровителя всіх ремесел[12]. На території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра поки що не виявлено споруд, які б можна було пов’язати з ковальською справою. Але ця обставина не виключає можливості заняття нею місцевим населенням, оскільки залишків кузень не виявлено навіть у Києві[13].

Номенклатура виробів із заліза. До металевих знарядь праці, пов’язаних з ковальським ремеслом, слід віднести долото, виявлене на поселенні Комарів, але опису його не подано[14]. Найбільш масовою категорією знахідок ковалів є *ножі.* Ця група універсальних інструментів широко представлена на пам’ятках Сірето-Дністровського межиріччя. Усі зафіксовані ножі черешкові з прямою спинкою. Перехід від леза до черешка виражений у вигляді уступу як з боку леза, так і з боку спинки. Ножі різного ступеня зношеності. Більшість з них належать до кухонних, для яких характерна пряма ручка, а її вісь проходить паралельно з прямою спинкою клинка. Ножі із слов’янських поселень X ст. за класифікацією Р. С. Мінасяна належать до другої групи ранньосередньовічних ножів Східної Європи і датуються VIII – X ст.[15] Для них характерні співвідношення товщини обушка до ширини леза 1:3[16]. Ножі із співвідношенням цих же параметрів 1:5, 1:6 за новгородською класифікацією належать до типу Б і датуються XII – XIII ст.[17]

Ножі X – XI ст. відомі на поселеннях Митків (ур. Стінка), Біла (ур. Левада), Коростувата, Пригородок, XII – першої половини XIII ст. – Магала (ур. Барон), Романківці (ур. Карликів), Грушівці (ур. За Садом), XIV – XV ст. – Гореча (рис. 1, *1-2*; фото 1, *3-9*)[18]. Наприклад, ніж з Романківців викуваний з цільного шматка заліза. Довжина фрагмента 5,8 см, ширина леза – 2 см. Аналогічні ножі відомі на багатьох пам’ятках з інших територій[19]. Серед матеріалів поселенньв в с. Репуженці та с. Грушівці знайдені ножі, у яких спинка пряма і черешок від вістря не відділяється уступом (фото 1, *4*)[20]. Аналогічні побутові предмети відомі в Бакоті, Володимирі-Волинському, Григорівці, Лісковому[21]. С. Терський зазначає, що такі ножі могли використовуватися як бритва[22].

До побутових предметів можна віднести й *залізний гак* для підвішування котлів, виявлений на поселенні XII – першої половини XIII ст. у с. Малий Кучурів (ур. Осередок) (фото 1, *11*).

Разом з появою приватної власності з’явилися й *замки.* На теренах Сірето-Дністровського межиріччя вони представлені лише на укріплених городищах. На відкритих поселеннях поки що замки невідомі. Лише на селещі XIV-XVII ст. Ожеве знайдено личину від цільнометалевого замка (фото 1, *10*). Такі личини зустрічаються на давньоруських і пізньосередньовічних пам’ятках з інших територій[23].

Серед інших предметів побуту досить частими на поселеннях є знахідки залізних обручів від дерев’яних відер. Вони, наприклад, відомі на поселенні VIII – X ст. Митків (ур. Стінка)[24]. Аналогічні знахідки відомі й на інших давньоруських пам’ятках[25].

До побутових предметів можна віднести залізну голку з поховання на могильнику в с. Онут[26]. Подібні швайки виявлені на городищі Звенигород, Губині[27].

Серед залізних предметів на поселеннях XIV-XV ст. Старі Бросківці та Карапчів *відомі підкови від взуття з твердими каблуками* (фото 1, *12-13*)[28]. Вони викувані з залізної пластини шириною 1 см, товщиною 0,3 см. На їх площині є чотири отвори для гвіздків діаметром 0,3 см. Кінці підков загнуті до середини під кутом 90⁰. Аналогічні підкови знайдені в шарах XIV – XVII ст. у Пскові, Київському Подолі, Лученьку[29].

Зброя і спорядження коня. Однією із численних категорій археологічних знахідок на слов’яноруських пам’ятках Сірето-Дністровського межиріччя є залізні вироби, пов’язані з військовою справою. Це озброєння, яке за своїм функціональним призначенням прийнято поділяти на засоби дистанційного й ближнього бою.

Основною категорією знахідок, які характеризують зброю дистанційного бою і промислового полювання є *наконечники стріл*. Про широке використання їх у бою неодноразово згадувалося в давньоруських літописах: „ни по стреле пустивше тогда побегоша”, „и стреливше побегуше пред угры”, “они же постоявше мало, пустиша по стреле в наши”[30]. Такі ж свідчення знаходимо в „Слові о полку Ігоревім”: „… итти дождю стрелами”[31].

Наконечники стріл траплялися на окремих поселеннях. Так, ромбоподібний з упором і розширенням у нижній третині довжини пера наконечник виявлений у печері біля с. Василівці (рис. 1, *3*) [32]. Належить таке вістря до типу 40, а час побутування його припадає на X – XIV ст.[33] Аналогічні наконечники відомі серед старожитностей давньоруського часу й на інших теренах[34]. На поселеннях X – першої половини XIII ст. у Миткові (ур. Стінка), Замості, ур. Скала знайдені ромбоподібні без упора вістря (рис. 1, *4*) [35]. Такі наконечники належать до типу 47, за А. Ф. Медведєвим, а час побутування їх припадає на VIII – XIV ст.[36] Аналогії цим наконечникам відомі на поселеннях в Озаричах, Григорівці[37].

На досліджуваній території відомий також лавролистий залізний втульчастий наконечник стріли. Він знайдений на слов’янському поселенні в Малятинцях (рис. 1, *5*)[38]. Такі наконечники належать до типу 5[39]. Датуються вони IX – XIII ст. і відомі на багатьох слов’яно-руських пам’ятках[40].

У другій половині XIII – XIV ст. на теренах Західної Європи в зв’язку з еволюцією захисних обладунків ратників, а саме появою пластинчастих обладунків, поширюється новий вид зброї – арбалет. Така зброя була потужнішою, а її стріли-болти могли пробивати пластинчасті панцири. В основному арбалети призначалися для ведення облогової та фортечної війни[41].

Фото 1. **Знахідки побутових виробів**
1-2 – криця; 3-9 – ножі; 10 – личина до дверного замка; 11 – гак для підвішування котла; 12-13 – підкови до чобіт. 1 – Погорілівка; 2, 10 – Ожеве; 3 – Романківці; 4 – Грушівці; 5 – Магала; 6, 8 – Добринівці; 7 – Гореча; 9 – Пригородок; 11 – Малий Кучурів; 12 – Старі Бросківці; 13 – Перебиківці

У Середньому Подністров’ї під час археологічних досліджень на поселенні в Рідківцях виявлений втульчастий наконечник арбалетної стріли[42]. Особливістю арбалетних стріл на відміну від стріл лука є масивність їхньої бойової головки. Всі вони „бронебійні”, квадратні або ромбічні в перетині[43]. (фото 2, *5*).

Аналогічні типи арбалетних наконечників стріл широко представлені на пам’ятках XIV – XV ст. як у Східній, так і в Центральній та Західній Європі[44].

На поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя зустрічаються озброєння й ближнього бою. Наступальні засоби ближнього бою за принципами їх використання можна поділити на кілька категорій: зброя першого натиску – та, що коле. До неї входили списи та сулиці, здебільшого одноразового використання. Зброя рукопашного бою: основна – та, якою рубалося (сокири), та допоміжна – та, що при ударі роздроблювала (булави, кистені). На відміну від першої категорії, вона багаторазового використання.

Важливою категорією зброї першого натиску (та, якою кололи) були списи. Вони були одним з атрибутів професійних воїнів як важлива наступальна зброя і в складі озброєння давньоруського

війська мали не менше значення, ніж меч. Про використання цього виду зброї часто згадується у давньоруських літописах: „… изломи Андрей копье своє супротивне своем", „…Изяславу стоящю в пешци внезапу приехав един, удари и копьем за плече"[45]. Цей вид зброї до XV ст. використовувався при кінних атаках як зброя першого натиску[46].

На території Сірето-Дністровського межиріччя знайдені вузьколисті втульчасі наконечники списів, в основному подовжено-трикутної форми. Відомі вони серед знахідок на слов'яно-руських поселеннях у Бузовиці, Ванчиківцях, Черепківцях[47] (рис. 1, *6;* фото 2, *1-2*).

Фото 2. **Знахідки предметів озброєння**
1-2 – наконечники списа; 3 – булава; 4 – наконечник сулиці; 5 – арбалетний болт; 6 – фрагмент підкови; 7-8 – сокири. 1 – Ванчиківці; 2-3 – Черепківці; 4 – Вовчинець; 5 – Рідківці; 6 – Годинівка; 7 – Слобода; 8 – Горбова

За класифікацією А. М. Кірпічнікова, такі наконечники належать до типу III і датуються XI – XIV ст.[48] Наконечник спису із Бузовиці належать до типу III А, у якого відношення леза до втулки складає 1:1. Решта наконечників списів належать до вузьколезових списів (тип III Б). Найбільший час їхнього побутування припадає на XII – XIII ст. На поселеннях вони могли використовуватися як мисливська зброя, але з часом відбувається посилення їх бойової спрямованості. Списи цієї групи були найбільш поширеними на території середньовічної як Східної, так і Західної Європи[49].

Ударно-дробильною зброєю ближнього бою були бойові сокири. Цим видом зброї користувалися в більшості піші ратники. Фрагменти бойових сокир виявлено на поселеннях у Горбовій, Слободі[50]. Горбівська сокира належала до типу VA (за А. М. Кірпічніковим) (рис. 1, *7*)[51]. Характерною особливістю цього типу зброї була пряма верхня грань обуха. Це сокира з виїмкою і опущеним лезом. Така зброя трапляється на південноруських пам'ятках з XIII по XIV ст.[52] У господарстві селян Західної України і Молдови сокири такого типу збереглися до наших днів.

До рідкісного типу В (за А. М. Кірпічніковим)[53] належить сокира із Слободи (фото 2, *7*)[54]. Вона з вирізаним обухом і симетричним лезом. За своєю формою такі сокири були попередниками пізньосередньовічних бердишів. Аналогії їй відомі на Вологодщині і Твері. Час побутування їх припадає на XI – XII ст., але найбільше використовували в XI ст.[55] Є ще одна згадка про знахідку сокири на поселенні Герца в ур. Мовіле, але ні опису, ні зображення нами не було знайдено[56].

Невід'ємною частиною озброєння ратника була булава. Це коротка палиця довжиною до 50 см, на один кінець якої надівалося масивне металеве навершя. Нею користувалися і піхотинці, і вершники в рукопашному бою, коли вимагалося нанести раптовий удар у будь-якому напрямку[57]. Як припускають науковці, ці предмети зброї були запозичені русичами у кочовиків у XI ст.[58]

Ще більш характерною для вивчення розвитку ударної зброї є бронзова булава з Черепківців, яка має чотири великих центральних і вісім малих крайніх шипів. Всі 12 шипів обведені дворядним поперечно-рифленим валиком з горохоподібними виступами (фото 2, *3*)[59]. Як вважає А. М. Кірпічніков, така зброя з'явилася на півдні Русі в XII – першій половині XIII ст. і за розробленою ним класифікацією належить до типу IV[60]. Можливо, такі булави були імпортом з Києва, де виявлена бронзоливарна майстерня для їхнього виробництва[61]. Аналогічні знахідки відомі в Колодяжині, Києві, на Асотському та Бородинському городищах, Княжій Горі тощо[62].

Знахідки предметів спорядження бойового коня та вершника на археологічних пам'ятках Сірето-Дністровського межиріччя вказують на розвиток й кінного війська. На досліджуваних теренах на поселенні XIV – XV ст. Годинівка під час розвідкових обстежень знайдено фрагмент підкови для

коней (фото 2, *6*). На її щитку – шість прямокутних отворів для цвяхів. Крайні шипи обламані. Ця підкова належить у певній мірі до першої різнорідності таких виробів і датується XI – XVII ст.[63] Її аналогії знайдені на Княжій Горі, Новгороді, Пскові, Серенську Лісковому, Пересопниці тощо[64]. За своїм виглядом ці підкови наслідують льодохідні шипи і, на думку А. М. Кірпічнікова, могли використовуватися лише зимою[65]. До спорядження верхового коня можна віднести, за свідченням І. А. Піддубного, знахідку вудила з поселення XII – першої половини XIII ст. Витилівка[66]. Правда, ні описів, ні зображення не виявлено.

Завершуючи огляд залізоробного ремесла на сільських поселеннях Сірето-Дністровського межиріччя, можна зазначити, що залишки виробничих споруд є прямим свідченням існування тут спеціалізованого металургійного виробництва. Наявність значної кількості готових виробів та їх фрагментів, які могли виготовлятися на місці, є свідченням того, що місцеві ремісники кричнорудного виробництва досконало володіли не лише складною технікою сиродутного процесу, але могли бути знайомі із способом одержання сталі. Все це розширює уявлення про розвиток означених галузей ремесла на теренах краю.

[1] Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 124.

[2] Там само. –С. 123.

[3] Рыбаков Б. А. Ремесло / Б. А. Рыбаков // История культуры древней Руси. – М-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 79.

[4] Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – / М. М. Кучинко. – Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – С. 80.; Михайлина Л. П. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури / Л. П. Михайлина // ПССІАЕ. – 2000. – Т. 1. – С. 65.

[5] Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська / Б. О. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1969. – С. 151.

[6] Пеняк П. С. До питання про соціальну організацію давньоруського ремесла / П. С. Пеняк // Археологія. – 1985. – Т. 52. – С. 2; Щапова Ю. Л. Об особенностях древнерусского ремесла / Ю. Л. Щапова // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 176.

[7] Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – С. 484.

[8] Тимощук Б. О. Звіт про розкопки на давньоруському городищі Галиця в с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області в 1968 р. (XI – XIII ст.). / Б. О. Тимощук // НА ІА НАНУ. – 1968/77. – 8 с.

[9] Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – С. 174; Його ж. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. / Б. А. Тимощук. – М.: Наука, 1990. – С. 166.

[10] Рыбаков Б. А. Назв. праця. –С. 128.

[11] Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – С. 163; Успенская А. В. Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ / А. В. Успенская // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. – Тр. ГИМ – 1959. – Вып. 33. – С. 107; Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / [редкол. О. П. Моця, А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. – К.: Шлях, 2003. – С. 96-97; Аулих В. В. Древнерусское поселение на Западном Буге / В. В. Аулих // АО 1968 г. – М.: Наука, 1969. – С. 327-329.

[12] Петров В. Кузьма – Дем'ян в українському фольклорі / В. Петров // Етнографічний вісник. – 1930. – № 9. – С. 231.

[13] Толочко П. П. Кузнечное ремесло / П. П. Толочко, Г. А. Вознесенская // Новое в археологи Києва. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 267.

[14] Винокур І. Назв. праця. – С. 167.

[15] Минасян Р. С. Четыре группы ножей Восточной Европы эпохи раннего средневековья. (К вопросу о появлении славянских форм в лесной зоне) / Р. С. Минасян // АСГЭ. – 1980. – Вып. 21. – С. 69.

[16] Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б. А. Колчин // МИА. – 1959. – № 65. – Т. II. – С.48.

[17] Колчин Б. А. Назв. праця. – С. 48; Перхавко В. Б. Классификация орудий труда и предметов вооружения из раннеславянских памятников междуречья Днепра и Немана / В. Б. Перхавко // СА. – 1979. – № 4. – С. 47.

[18] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 158, 179; Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII – X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці: Чернівецький державний університет, Буковинський центр археологічних досліджень: Рута, 1997. – С. 100; Филипчук М. А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата / М. А. Филипчук // АО 1983 г. – М.: Наука, 1985. – С. 367.

[19] Петрашенко В. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – К., 2005. – С. 81-82; Моця О. П. Поселення X – XIII ст. біля с. Автуничі / О. П. Моця, Р. С. Орлов, В. П. Коваленко та ін. // Південноруське село IX – XIII ст. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 43; Сєров О. В. Давньоруські селища X – середини XIII ст. Київського Подніпров'я / О. В. Сєров // Південноруське село IX – XIII ст. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 113; Шекун О. В. Поселення Ліскове у верхів'ях р. Білоус / О. В. Шекун, О. М. Веремійчик // Південноруське село IX – XIII ст. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 77-78; Археология с древнейших времен до средневековья: [у 20 т.] Древняя Русь. Быт и культура / [отв. ред. Б. А. Колчин, Т. И. Макарова]. – М.: Наука, 1997. – С. 17; Шинаков Е. А. Многослойное поселение Борки III под Погаром / Е. А. Шинаков // Русский сборник (Труды кафедры отеесественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета им. акад. И. Г. Петровского. – Вып. 2-3). – Брянск: РИО БГУ. – 2006. – С. 55-68. – Рис. 10, *8*.

[20] ЧКМ. Фонди. №12729 – II – 924.

[21] Винокур І. Назв. праця. – Рис. 98; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. Терський.

– Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 66; Петрашенко В. Назв. праця. – С. 82. – Рис. 41, *7*; Шекун О. В. Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремійчик. – Чернігів: РВК "Деснянська думка", 1999. – Рис. 78, *8*.

[22] Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. Терський // Наукові записки (Львівський історичний музей). – Львів. – 2001. – Вип. 10. – С. 130-158.

[23] Археология. Древняя Русь. Быт и культура. – С. 16-17. – Табл. 8, *12*, *18*, *19*, *21*; Петрашенко В. Назв. праця. – С. 83. Шекун О. В. Назв. праця. – Рис. 80, *26*.

[24] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. – С. 179.

[25] Петрашенко В. Назв. праця. – С. 85; Село Київської Русі. – С. 110.

[26] Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С. В. Пивоваров – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 90.

[27] Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимощук. – М.: АРХЭ, 1993. – Рис. 57, *10*; Винокур І. С. Літописний Губин XII – XIII ст. Болохівська земля / І. С. Винокур, О. І. Журко, В. П. Мегей та ін. – Київ – Кам'янець-Подільський – Хмельницький – Старокостянтинів, 2004. – С. 145. – рис. 92, *17*; Шекун О. В. Давньоруське поселення Ліскове. – С. 13. – Рис. 17, *5*.

[28] ЧКМ. Фонди. – №21122 – II – 1503.

[29] Сергина Т. В. Раскопки в Окольном городе в 1978-1979 гг. / Т. В. Сергина // Археологическое изучение Пскова. – М.: Наука, 1983. – С. 96. – Рис. 16, *3*; Ивакин Г. Ю. Раскопки в северо-западной части Подола в 1980-1982 гг. / Г. Ю. Ивакин, Л. Я. Степаненко // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 91. – Рис. 10; Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М. А. Сагайдак – К.: Наук. думка, 1991. – С. 152. – Табл. XXX; Терський С. В. Лучеськ X – XV ст./ С. В. Терський. – Львів: Вид-во Національного ун-ту „Львівська політехніка", 2006. – Рис. 81, *9-11*.

[30] Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Т. 2. – Стб. 144, 267, 271.

[31] Слово о полку Игореве / Вступ. ст. и подготовка древнерус. текста Д. Лихачева. – М.: Худож. литература, 1987. – С. 18.

[32] Автор вдячний Б. Т. Рідушу за надану інформацію стосовно наконечника з печери біля с. Василівці.

[33] Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел VIII-XIV вв.) / А. Ф. Медведев // САИ – 1966. – Вып. Е1–36. – С. 64-65.

[34] Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. / А. О. Козловський. – К.: Наук. думка, 1990. – Рис. 26, *6-8*; Шекун О. В. Назв. праця. – С. 22; Петрашенко В. А. Назв. праця – С. 90. – Рис. 45, *25-27*.

[35] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини. – Рис. 18, *22*; він же. Давньоруська Буковина. – С. 179.

[36] Медведев А. Ф. Назв. праця. – С. 66.

[37] Бєляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X – XV ст. / С. О. Бєляєва, А. І. Кубишев. – К.: Наук. думка, 1995. – С. 30; Петрашенко В. А. Назв. праця. – С.90. – Рис. 45, *10-12*.

[38] ЧКМ. Фонди. – № 5258 – II – 264.

[39] Медведев А. Ф. Назв. праця. – С. 57.

[40] Ратич О. О. Результати дослідження древньоруського городища "Замчисько" в м. Судова Вишня Львівської обл. в 1957-1959 рр. / О. О. Ратич // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 106-119.

[41] Киричников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. / А. Н. Киричников. – Л.: Наука, 1976. – С. 53; Медведев А. Ф. Назв. праця. – С. 90-93.

[42] ЧКМ. Фонди. – №25715 – II. – 1578

[43] Медведев А. Ф. Назв. праця. – С. 93.

[44] Виногродська Л. І. Предмети озброєння та обладунків XIV-XV ст. з розкопок замків на Побужжі / Л. І. Виногродська //Держава та армія. Вісник Національного університету „Львівська політехніка". – Львів: Вид-во Національного ун-ту „Львівська політехніка", 2006. – Вип. 571. – С. 77. – Рис. 3; *74-88*; Шокарев Ю. В. Луки и арбалеты / Ю. В. Шокарев. – М.: АСТ. Астрель, 2001. – С. 131; Зверуго Я. В. Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. / Я. В. Зверуго. – Минск: Навука і тэхніка, 1989. – С. 132; Шноре Э. Д. Асотское городище / Э. Д. Шноре. – Рига: Зинатне, 1961. – Табл. X, *14*; Прищепа Б. А. Дослідження Басівкутського городища в Рівному / Б. А. Прищепа // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі (XII – XIII ст.) Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 267 червня 2004 р. – Київ-Хмельницький-Кам'янець-Подільський-Старокостянтинів, 2004. – С. 175. – Рис. 3, *2*; Винокур І. С., Горішній П. А. Назв. праця. – Рис. 97, *2*; Nadolski A. Broń i stroi rycerstwa polkiego w sredniowieczu / A. Nadolski. – Wroclaw – Warszawa, 1979. – S. 509.

[45] Ипатьевская летопись. – Т. 2. – Стб. 47.

[46] Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Град. Замок. Село. – М.: Наука, 1985. – С. 308.

[47] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини. – Рис. 18, *27*; Його ж. Давньоруська Буковина. – Рис. 56, *7*; 64, *17*; Його ж. Дослідження давньоруського городища Дарабани-Щовб / Б. О. Тимощук // Середні віки на Україні. – 1971. – Вип. 1. – Рис. 2, *1*; Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII – XIII ст. / І. П. Возний – Чернівці: Рута, 1998. – С. 97. – Фото 97; ЧКМ. Фонди. – №18193 – II – 1254; №12225 – II – 685; №26569 – II – 1583.

[48] Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников // САИ. – 1966. – Вып.Е1–36. – Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. – 1966. – С. 14.

[49] Артемьев А. Р. Копья из раскопок в Изборске / А. Р. Артемьев // КСИА. – 1982. – Вып. 171. – Рис. 2, *3*; Гончаров В. К. Райковецкое городище / В. К. Гончаров. – К.: Изд-во АН УРСР, 1950. – Рис. 22, *1*; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego / A. Cynkałowski. – Warszawa, 1961. – Tabl. XXV, *4*; Беляєва С. О., Кубишев А. І. Назв. праця – С. 75. – Рис. 58; Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П. Назв. праця. – С. 141. – Рис. 88, *25*; Коваленко В. П. „Свої погани" Чернігівських князів / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С. 133. – Рис. 6, *9*. – С.

133. – Рис.6, *1*.

[50] ЧКМ. Фонди. – №12636 – II – 882.

[51] Кирпичников А. Н. Назв. праця. – С.38.

[52] Spinej V. Moldova în secolele IX-XIV. / V. Spinej. – Chişinău: Universitas, 1994. – Fig. 4, *6-7*.

[53] Кирпичников А. Н. Назв. праця. – С. 40.

[54] ЧКМ. Фонди. – №12225. – II – 684.

[55] Кирпичников А. Н. Назв. праця. – С. 43. – Табл. 11.

[56] Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. – С. 151.

[57] Кирпичников А. Н. Назв. праця. – С. 64.

[58] Там само. – С. 48.

[59] ЧКМ. Фонди. – №12679. – II. – 913; №12232 – II – 693.

[60] Кирпичников А. Н. Назв. праця. – С.52.

[61] Каргер М. К. Древний Киев / М. К. Каргер. – М.-Л.: АН СССР, 1958. – Т. 1. – С. 380. – Рис. 82.

[62] Гончаров В. К. Назв. праця. – С. 95. – Табл. XI, *7*, *8*; Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX – XIII вв. / Т. Н. Никольская. – М.: Наука, 1981. – Рис. 95, *2*; Седов В. В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли / В. В. Седов // МИА. – 1960. – № 92. – С. 111. – Рис. 56; Гончаров В. К. Древний Колодяжин / В. К. Гончаров // КСИА. – 1950. – Вып. XII. – С. 49.

[63] Кирпичников А. Н., Медведев А. Ф. Назв. праця. – С. 319.

[64] Медведев А. Ф. Оружие Великого Новгорода / А. Ф. Медведев // МИА. – 1959. – № 65. – С. 121-191. – Рис. 23, *8-10*; Никольская Т. Н. Назв. праця. – Рис. 96, *11-12*; Шекун О. В., Веремейчик О. М. Назв. праця. – С. 139. – Рис. 70, *14*; Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – С. 81.

[65] Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XШ вв. / А. Н. Кирпичников // САИ. – Вып. Е1–36. – 1973. – С. 83-84.

[66] Автор вдячний І. А. Піддубному за люб'язно надану інформацію про розвідки в Кіцманському районі.

АО	*Археологические открытия, Москва*
АСГЭ	*Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград*
КСИА АН СССР	*Краткие сообщения Института археологии, Москва*
МДАПВ	*Матеріали досліджень з археології Поділля та Волині, Львів*
МИА	*Материалы и исследования по археологии, Москва*
ПСРЛ	*Полное собрание летописей, Москва*
ПССІАЕ	*Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнографії, Чернівці*
СА	*Советская археология, Москва, Ленинград*
САИ	*Свод археологических источников, Москва, Ленинград*
Тр. ГИМ	*Труды Государственного исторического музея, Москва*
ЧКМ	*Чернівецький краєзнавчий музей, Чернівці*

Игорь Возный
(Черновцы)

ЖЕЛЕЗОДЕЛАТЕЛЬНОЕ РЕМЕСЛО И ИЗДЕЛИЯ ИЗ ЧЕРНОГО МЕТАЛЛА ЗА МАТЕРИАЛАМИ ОТКРЫТЫХ ПОСЕЛЕНИЙ X – XIV в. НА ТЕРРИТОРИИ МЕЖДУ ВЕРХНИМ СИРЕТОМ И СРЕДНИМ ДНЕСТРОМ

В статье исследуется развитие железоделательного ремесла на сельских поселениях X-XIV вв., в частности конструкции железоплавильных горнов типа „волчьи ямы". Описывается номенклатура железных изделий, обнаруженных на сельских памятниках края, связанных с различными отраслями материальной культуры: бытовые предметы (ножи, личины от дверных замков, дужки к деревянным ведрам), находки вооружения и снаряжения лошадей (наконечники стрел, арбалетные болты, наконечники копий, топор).

Ключевые слова: *„волчья яма", лимонит, сталь, долото, нож, кузнец, наконечник стрелы, топор, арбалетные болты*

Ihor Vozny
(Chernivtsi)

IRON CRAFTS AND HANDIWORK OF FERROUS METALS BASED ON THE MATERIALS FROM OPEN SETTLEMENTS OF THE 10th – 14th CENTURIES AT THE TERRITORY BETWEEN UPPER SIRET AND MIDDLE DNISTER

The article deals with problems of development of iron crafts for rural settlements of the 10th-14th centuries. Including design iron melting horns like „Wolf den". A range of iron products found on the rural areas of the monuments related to the different branches of material culture: everyday objects (knives, guises for door locks, brackets for wooden buckets), weapons and equipment for horses (tip arrows, arbalest bolts spearhead, ax) is describe

Keywords: *wolf den, pitfall, chisel, knife, blacksmith, arrowheads, axes, arbalest bolts.*

УДК 930.1:94 (477.8)

Тетяна Гуменюк
(Івано-Франківськ)

АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – 80-ті РОКИ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано стан вивчення сучасними вітчизняними науковцями історії розвитку археологічної науки в західних областях УРСР у другій половині 40-х – 80-ті рр. ХХ ст.

Ключові слова: *західні області УРСР, археологія, археологічні дослідження, історіографія.*

Розвиток сучасної української історіографії вимагає систематизації матеріалу з історії української археології, адже відбувається переосмислення здобутків вчених минулого на основі найновіших археологічних досліджень. Становлення національної школи археології є складовою частиною формування національної історичної науки. На даний час археологічні матеріали набувають важливого значення, оскільки вони не тільки доповнюють історичні, антропологічні та інші джерела, але і відкривають широкі можливості для дослідження і всебічного вивчення історичного процесу.

Тому метою статті є з'ясування стану археологічних досліджень в західних областях УРСР другої половини 40-х – 80-х рр. ХХ ст.

У радянську епоху праці археологічного та історичного напряму здебільшого носили інформативний характер, були позбавлені методологічного та конкретно-історичного змісту. Короткий огляд головних археологічних пам'яток, досліджених на території України, подав відомий археолог І. Шовкопляс[1], праці якого містять наукову бібліографію за відповідний період досліджень. У 1970 р. видано бібліографічний покажчик праць наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові за 1951-1969 роки[2]. Позитивним є те, що автори покажчика В. Гавриленко, О. Кізлик, С. Мовчан систематизували матеріали основних розділів за галузями знань, що їх репрезентували окремі відділи інституту. Зокрема, другий розділ охоплює праці наукових співробітників відділу історії та археології. Радянська історична наука була органічною частиною тоталітарної суспільно-політичної системи і водночас – інструментом державної політики. Її соціальна функція полягала у вихованні „радянської людини" на революційних традиціях, здобутках нового суспільного ладу – соціалізму. У цій системі координат розроблялися і вузлові питання історії України та будівництво комунізму і соціалізму в СРСР. Щодо роботи відділу археології Інституту, зазначеного в покажчику, то важливе місце займало виявлення і вивчення археологічних пам'яток західних областей УРСР. В 1951-1969 рр. працівники відділу провели понад 150 археологічних експедицій, під час яких досліджувалися пам'ятки найдавнішої історії людського суспільства. Особливо велика увага приділялася історії стародавнього Прикарпаття і Волині, насамперед давньоруського періоду[3]. Слід зазначити, що в радянські часи діяльність відділу археології АН УРСР недостатньо узагальнено. Велика кількість праць, написаних з 1940 по 1950 рр. (крім трьох невеликих повідомлень в „Археологічних пам'ятках"), досі не опублікована. Спеціаліст в галузі археології слов`ян, історик М. Филипчук зазначив, що у 1949 р. І. Старчук закінчував монографію „Давньоруські городи західних областей УРСР", в якій систематизовано численні матеріали, нагромаджені більш як за 150 років, охарактеризовано тогочасний стан вивчення літописних міст. На жаль, ця праця досі не опублікована[4].

Становлення галицької археологічної школи в загальноукраїнському контексті досліджував П. Курінний. В 1970 р. в Мюнхені вийшла його праця „Історія археологічного знання про Україну"[5]. Слід зазначити, що донині немає комплексного дослідження історії розвитку української археології у західних областях другої половини ХХ ст.

Серед когорти сучасних дослідників належної уваги заслуговують наукові студії С. Терського[6], в яких зібрано, узагальнено та проаналізовано науковий доробок дослідників стародавніх пам'яток Волині, розкрито їхній внесок в археологічну науку України. Дослідник висвітлив історію археологічних досліджень на Волині після Другої світової війни.

Наукова розвідка В. Баюк присвячена історії археологічних досліджень м. Луцька[7]. Автор зазначає, що лише після „хрущовської відлиги" та деякої українізації усіх рис життя, науковці знову змогли повернутися до вивчення давнього Лучеська. Професійні роботи були проведені М. Кучерою лише у 1969 р. Ці роботи дали якісний поштовх в дослідженнях, які протягом 1970 – початку 1980-х рр. виходять на новий науковий рівень.

Відзначено також дослідження волинського історика Г. Бондаренка, який є автором понад 200 публікацій з історії України і Волині, спеціальних історичних дисциплін, історичного краєзнавства[8]. У історіографічній розвідці, присвяченій аналізу праць волинських дослідників другої половини ХХ – початку ХХІ ст. із археології і пам'яткознавства, Г. Бондаренко зазначив, що важливою сторінкою в дослідженні Волині і Полісся стала археологія і дослідження стародавніх пам'яток архітектури та будівництва[9]. Історик виділив працю О. Ратича „Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР" (1956 р.), статтю М. Смішка„Археологічні дослідження в західних областях України за роки радянської влади" (1959 р.), в яких приділено чимало уваги минулому Волині[10]. Про ґрунтовне дослідження давньої історії Волині археологами, наголосив Г. Бондаренко, свідчать кілька фундаментальних збірників 70-90-х рр. ХХ століття. Серед них виділено ті, які складають повнішу картину історико-археологічних досліджень краю, зокрема працю львівських науковців

„Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині" (1991 р.), де В. Артюх і Л. Мацкевий опублікували статтю про дослідження пам'яток на Волині[11].

В останній час актуалізуються просопографічні дослідження про видатних фахівців археології західних областей УРСР. Зокрема, у працях сучасних науковців О. Ситника, Л. Крушельницької, В. Петегирича, М. Вальо, М. Бандрівського, М. Филипчука, В. Цигилика та інших подана маловідома інформація про діяльність визнаних спеціалістів з археології слов'янського світу Володимира Барана, дослідника палеоліту колишнього Радянського Союзу Олександра Черниша, Маркіяна Смішка, дослідниці доби бронзи і раннього заліза Лариси Крушельницької, про багатогранну особистість Івана Старчука, дослідника пам'яток княжої доби Прикарпаття і Волині Олексія Ратича, археолога Миколи Пелещишина[12].

Оригінальний матеріал містить енциклопедичний словник-довідник археолога Г. Мезенцевої[13], зокрема інформацію біографічного характеру (про понад 600 дослідників археології України та перелік їх основних публікацій).

Слід віддати належне жінці-археологу Л. Крушельницькій, яка організувала і успішно провела понад 50 археологічних експедицій, відкрила і дослідила близько 60 пам'яток минувшини, що принесли їй визнання як в Україні, так і за кордоном. Визначним внеском є обґрунтування феномена розвитку земель Прикарпаття і Волині як контактної зони і периферійної території щодо етнокультурних масивів Східної та Центральної Європи. Концептуально важливе наукове значення мають дослідження Л. Крушельницької на території Середнього Придністров'я і виділення нею Непоротівської групи пам'яток, яка репрезентує західні окраїни Чорноліської культури, зокрема праця „Чорноліська культура Середнього Придністров'я" (Львів, 1998). З нарису про історію вивчення пам'яток ранньозалізного періоду середнього Придністров'я отримуємо інформацію про низку експедицій, які працювали на цих теренах у 1950-1970-х рр., а саме М. Артамонова, Т. Пассек, І. Шовкопляса, А. Мелюкової, Б. Тимощука, А. Гуцала та інших[14].

Заслуговують уваги дослідження завідуючого відділом археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України професора О. Ситника, який проаналізував стан археологічної науки у Львівському національному університеті, узагальнив важкий період становлення «радянської школи» львівської археології після війни (1944-1951 рр.), висвітлив польові дослідження львівського відділу Інституту археології АН УРСР[15]. О. Ситник зробив висновок, що від часу утворення нової академічної структури – Інституту суспільних наук АН УРСР і відповідно – відділу археології у ньому в 1951 р. можна завершити аналіз діяльності першого повоєнного періоду розвитку археології у Львові[16]. Нова львівська генерація археологів повоєнного зразка сформувалася уже під впливом радянських східноукраїнських традицій, а не західноєвропейських. Радянська жорстка система науки (як і всього суспільного життя) повністю витіснила старі польські ліберальні порядки на початку 1950-х років, коли остаточно сформувала відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР[17].

Справедливо зазначив О. Ситник, що сам факт, що минуле століття позначилося державно-політичним пресингом чотирьох режимів, ставить під сумнів єдине сприйняття і розуміння багатьох явищ та подій[18]. Починаючи з 1940-1950-х рр., наголошує археолог, на факультеті створилась „задушлива атмосфера", втратились надії на розвиток українознавства, національну культуру. Досить детально професор О. Ситник охарактеризував розвиток археології у перші роки радянського періоду, відзначив дослідницьку діяльність, наукові здобутки Я. Пастернака, М. Смішка, Й. Пеленського, К. Маєвського, І. Старчука, І. Свєшнікова, О. Ратича, І. Старчука та інших. Аналізуючи період найбільшого застою львівської університетської радянської археології (1950-1970-ті рр.), О. Ситник відзначив, що у 1960-х рр. в Львівському університеті простежується тенденція повного „викорінення" археології як науки і окремого напряму історичних досліджень. Навіть в Інституті суспільних наук, приєднаного до університету в 1963-1969 рр., з'являються думки об'єднати відділи археології та історії, що фактично означало повну ліквідацію археології як самостійної наукової дисципліни[19].

Бібліографічна розвідка Т. Романюка[20] відтворює загальну картину історичних, археологічних та мистецтвознавчих студій про княжий Галич за 1947-1998 роки. Автором згадано археологічні розкопки 1947 р. (Й. Пеленський), 1951 р. (В. Гончаров), 1955 р. (М. Каргер). Т. Романюк відзначив, що у кінці 1960-х рр. пожвавив дослідницьку працю Інститут суспільних наук АН УРСР. Щосезону у складі постійно діючої Галицької археологічної експедиції цього Інституту виїздив у поле впродовж двадцяти років В. Ауліх (1927-1994) – автор близько 20 наукових статей і доповідей, присвячених результатам археологічних розкопок та ранній історії Галича[21].

Низку питань, пов'язаних із розвитком археології у повоєнний період в західних областях УРСР, порушили автори на сторінках наукових видань „Археологічні дослідження Львівського університету", „Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині", „Вісник Інституту археології", „Кам'яна доба України".

Позитивної оцінки заслуговують зусилля дослідників, спрямовані на вивчення археологічних досліджень різних періодів історії України. Пізнавальну цінність мають розвідки Я. Погоральського, В. Гупало, Т. Миляна, Р. Миська[22]. Авторами здійснено огляд результатів археологічних досліджень слов'янських пам'яток V-VII ст., пам'яток ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття і Західної Волині, пам'яток доби Київської Русі, проведеними археологами Львівського університету. Корисною є

публікація молодого науковця Я. Погоральського[23]. Досить детально охарактеризовано післявоєнний період розвитку середньовічної археології в Львівському університеті, описано широкомасштабні розкопки під керівництвом І. Старчука, І. Свєшнікова, Р. Чайки, М. Пелещишина.

Багаторічний завідувач кафедри археології Львівського національного університету ім. І. Франка М. Пелещишин[24] узагальнив результати археологічних досліджень Львівського університету у 1980-х – першій половині 1990-х рр., визначив їх місце і значення для вивчення давньої, дописемної історії Карпато-Волинського регіону України. Львівський професор зазначив, що у розвитку археологічної науки в Україні у вищезазначений період важливе місце займали польові дослідження, які сприяли збільшенню джерелознавчої бази цієї науки, її ролі у розв'язанні важливих проблем давньої історії України[25]. Були перевидані і значно доповнені фактичним матеріалом колективні праці з археології України, а також праці з археології Прикарпаття і Волині. Спільною ознакою цих праць є те, що вони написані з позицій пануючої тоді марксистської методології історії, намагання обійти складні проблеми походження українського народу, замовчування теоретичних висновків окремих зарубіжних вчених з деяких проблем, які йшли врозріз з офіційною доктриною[26].

Історію археологічних досліджень Львівського університету проаналізував Я. Онищук[27]. Описуючи археологічні експедиції дослідників Львівського університету, починаючи після закінчення Другої світової війни і включно 90-ті рр. XX ст., автор доводить: багатолітні дослідження висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Івки дали змогу нагромадити багатий археологічний матеріал, який становить важливу джерельну базу до вивчення історії та культури населення Західної України на рубежі епохи бронзи – раннього заліза[28].

Здобутки археологічної науки в Чернівецькому університеті у другій половині XX ст. узагальнили С. Пивоваров, Ю. Мисько, Л. Михайлина, О. Шманько, І. Возний[29]. Зокрема, основні напрями діяльності українського археолога Б. Тимощука охарактеризувала Ю. Мисько[30]. Це перш за все вивчення християнських старожитностей середньовічного періоду, яке включало і питання слов'яно-руської духовної культури, вивчення пам'яток слов'янських мешканців Буковини, багато з яких пов'язані з їхнім язичницьким світоглядом. Ю. Мисько відзначила, що велике значення для вивчення язичницьких і пізніших синкретичних релігійних вірувань слов'яно-руського населення краю мали відкриття і дослідження Б. Тимощуком разом з І. Русановою низки пам'яток, визначених ними як об'єкти язичницького культу[31]. Отримані Б. Тимощуком матеріали у результаті багаторічних систематичних досліджень на основі нової дослідницької методики, відзначила дослідниця, складають підвалини джерелознавчої бази для вивчення релігійного життя середньовічного населення краю. Матеріали багатьох сакральних пам'яток регіону, зокрема городищ-святилищ, введених у науковий обіг Б. Тимощуком, залучаються спеціалістами для реконструкції язичницьких уявлень східних слов'ян[32]. Український археолог, один із провідних дослідників черняхівської культури І. Винокур писав, що з 1947 р. Б. Тимощук розпочав систематичні археологічні розвідки і розкопки на території Північної Буковини, свої наукові інтереси зосередив на вивченні старожитностей давніх слов'ян і Київської Русі[33]. І. Винокур здійснив детальний аналіз археологічних матеріалів Б. Тимощука, які стали надбанням європейської історико-археологічної науки.

Власний погляд на формування археологічної джерельної бази ранньосередньовічної доби (V-X ст.) в українському Прикарпатті за останні 50 років висвітлив львівський науковець М. Филипчук[34]. Автор довів, що в середині – другій половині XX ст. завдяки наполегливій роботі вітчизняних та російських археологів, які представляли академічні науково-дослідні інститути, освітні та культурні заклади, в зазначеному регіоні виявлено, розвідково та стаціонарно досліджено чимало поселень, городищ, могильників раннього середньовіччя. Сучасну основу джерел сформовано вітчизняними осередками в середині – другій половині XX ст.[35]

Історію досліджень культури лінійно-стрічкової кераміки (ЛСК) в західних областях УРСР описала у науковій розвідці О. Ленартович[36]. Автор умовно виділила три періоди у дослідженні пам'яток ЛСК. Щодо другого періоду (1945-1990 рр.), то відзначено, що у цей час значно підвищився інтерес до неолітичних культур у Європі. Тоді ж систематизовано археологічний матеріал та створено перші синтетичні праці, присвячені найдавнішим періодам історії України[37]. Саме у післявоєнний період завдяки археологічним експедиціям під керівництвом Т. Пассек, К. Черниш, Ю. Захарука та інших відбулися якісні зміни у вивченні пам'яток ЛСК у Верхньому та Середньому Подністер'ї[38].

Підсумовуючи огляд наукових досліджень, зазначимо, що згадані праці лише окреслили контури аналізованої проблеми. Актуальним є питання створення комплексного дослідження історії розвитку археологічної науки західних областей УРСР у другій половині XX ст.

---

[1] Шовкопляс І. Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966 рр.) / І. Г. Шовкопляс. – К., 1969. – 343 с.; Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957) / І. Г. Шовкопляс. – К, 1957. – 424 с.; Археология Украинской ССР. Библиографический указатель 1918-1980 / АН УРСР; [Сост. И. Шовкопляс и др.]. – К., 1989. – 558 с.

[2] Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР, 1951-1969: бібліографічний покажчик / АН УРСР. Інститут суспільних наук, Львівська державна наукова бібліотека / [Укл. В. О. Гавриленко]. – Львів, 1970. – 489 с.

[3] Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР, 1951-1969: бібліографічний покажчик / АН УРСР. Інститут суспільних наук, Львівська державна наукова бібліотека / [Укл. В. О. Гавриленко]. – Львів, 1970. – С. 7.

[4] Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXXV. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 103.

[5] Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. – Мюнхен, 1970. – 136 с.

[6] Терський С. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940-1972 років. Аналіз колекції / С. Терський // Ольжині читання: конф., Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 16-22; Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині / С. Терський. – Львів, 2010. – 380 с.

[7] Баюк В. Археологічні дослідження Луцька (історія та сьогодення) / В. Баюк // Краєзнавство: науковий журнал. –2010-1-2. – С. 123-129.

[8] Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. – 2006. – №1-4. – С.150-158; Бондаренко Г. Волинській обласній організації Національної спілки краєзнавців України – 20 років / Г. Бондаренко // Краєзнавство. – 2010. – №1-2. – С. 113-121; Бондаренко Г. В. Історичне краєзнавство Волині: [Монографія]. Кн.1. / Г. В. Бондаренко. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 238 с.; Бондаренко Г. Історико-краєзнавчі дослідження Волині 40-50-х років XX ст. / Г. Бондаренко // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2000. – С. 76-79.

[9] Бондаренко Г. В. Археологія і пам'яткознавство Волині: історіографічний огляд (друга половина XX – початок XXI ст.) / Г. В. Бондаренко // Краєзнавство. – 2006. – №1-4. – С. 150.

[10] Там само. – С. 150.

[11] Там само. – С. 151.

[12] Ситник О. „Епоха Черниша" у вивченні палеоліту Західної України (до 90-річчя з дня народження Олександра Панкратовича Черниша, 1918-1993) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2008. – Вип. 11. – С. 250-296; Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939-1951) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2006. – Вип.9. – С. 106-133; Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940-1950) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету ім. І. Франка. – 2007. – Вип.10. – С. 254-286; Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 11-45; Крушельницька Л. До 75-річчя Володимира Даниловича Богдана / Л. Крушельницька // Українознавство. – 2001. – Ч.1. (1). – С. 160-162; Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток) / Л. І. Крушельницька. – Львів, 1998. – 224 с.; Петегирич В. Олексій Ратич – дослідник пам'яток княжої доби Прикарпаття і Волині / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 11-16; Вальо М. Феномен особистості Лариси Крушельницької (До 80-річчя з дня народження) / М. Вальо // Варшавські українознавчі записки. Польсько-українські зустрічі. Українська еміграція: історія, культура, особи, установи, контакти з поляками / [За ред. С. Козака]. – Варшава, 2008. – С. 413-417; Бандрівський М. Лариса Крушельницька: життя віддане науці / М. Бандрівський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2008. – Вип.12. – С. 11-15; Филипчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филипчук // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXXV. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 97-103; Цигилик В. Маркіян Смішко як науковець і педагог / В. Цигилик // Археологічні дослідження Львівського університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 158-162.

[13] Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів, 1997. – 206 с.

[14] Крушельницька Л. І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (За матеріалами непоротівської групи пам'яток) / Л. І. Крушельницька. – Львів, 1998. – 224 с.

[15] Ситник О. „Епоха Черниша" у вивченні палеоліту Західної України (до 90-річчя з дня народження Олександра Панкратовича Черниша, 1918-1993) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2008. – Вип. 11. – С. 250-296; Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939-1951) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2006. – Вип.9. – С. 106-133; Ситник О. Польові дослідження Львівського відділу Інституту археології АН УРСР (1940-1950) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету ім. І. Франка. – 2007. – Вип.10. – С. 254-286; Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 11-45.

[16] Ситник О. Львівська археологічна школа у період потрясінь та випробувань (1939-1951) / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2006. – Вип.9. – С. 126.

[17] Там само. – С. 129.

[18] Ситник О. Постаті археології Львівського університету у фокусі столітньої історії / О. Ситник // Археологічні дослідження Львівського національного університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 12.

[19] Там само. – С. 24-25.

[20] Романюк Т. Історико-археологічні дослідження Галича (основні праці за 1947-1998 роки) / Т. Романюк // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCXXXV. Праці Археологічної комісії. – Львів, 1998. – С. 655-670.

[21] Там само. – С. 656.

[22] Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету / Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 133-150; Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині / В. Гупало // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип.9. – С. 353-371; Милян Т. Дослідження пам'яток ранньослов'янського періоду вченими Львівського університету / Т. Милян // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 122-132; Миська Р. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча / Р. Миська // Археологічні

дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 303-310.

[23] Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету / Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету імені Івана Франка. – 2005. – Вип.8. – С. 133-150.

[24] Пелещишин М. Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х – першій половині 90-х рр. XX ст. / М. Пелещишин // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С. 8-22.

[25] Там само. – С. 8.

[26] Там само. – С. 8.

[27] Онищук Я. Археологічні дослідження Львівського університету у межиріччі Західного Бугу та Івкви / Я. Онищук // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 147-156; Онищук Я. З історії дослідження пам'яток висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Івкви / Я. Онищук // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 283-293.

[28] Онищук Я. З історії дослідження пам'яток висоцької культури в межиріччі Західного Бугу та Івкви / Я. Онищук // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2005. – Вип. 8. – С. 290.

[29] Пивоваров С. В. Розвиток археологічної науки в Чернівецькому університеті (друга половина XIX ст. – 2004 р.) / С. В. Пивоваров // «Vita Antigua». – Київ, 2009. – №7-8. – С. 34-37; Мисько Ю. Борис Тимощук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури / Ю. Мисько // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип.11. – С. 402-406; Михайлина Л. П. Життєвий та творчий шлях видатного українського археолога Бориса Онисимовича Тимощука / Л. П. Михайлина, С. В. Пивоваров, О. В. Шманько / Тимощук Б. О. Найкраща моя знахідка. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 6-28; Возний І. Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X-XIII ст. у межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра / І. Возний // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип.9. – С. 297-323.

[30] Мисько Ю. Борис Тимощук і розвиток археологічних досліджень у Чернівецькому університеті в контексті вивчення питань слов'яно-руської духовної культури / Ю. Мисько // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип.11. – С. 402-406.

[31] Там само. – С. 403.

[32] Там само. – С. 404.

[33] Винокур І. С. Археолог і краєзнавець Б. О. Тимощук / І. С. Винокур // Краєзнавство. – 2003. – №1-4. – С. 192.

[34] Филипчук М. Про стан і перспективи формування археологічних джерел ранньосередньовічної пори в українському Прикарпатті // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип.2. – С. 3-16.

[35] Там само. – С. 4.

[36] Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження / О. Ленартович // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2009. – Вип. 12. – С. 226-261.

[37] Там само. – С. 228.

[38] Там само. – С. 232.

Татьяна Гуменюк
(Ивано-Франковск)

АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 40-х – 80-е гг. XX века: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье проанализировано состояние изучения современными отечественными научными работниками истории развития археологической науки в западных областях УССР во второй половине 40-х – 80-е гг XX века.

Ключевые слова: *западные области УССР, археология, археологические исследования, историография.*

Tetjana Gumenjuk
(Ivano-Frankivsk)

ARCHEOLOGIGAL SCIENCE IN WESTERN AREAS OF THE USSR IN SECOND PART OF THE 40s – 80s of 20th CENTURY: HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The article analyses the scientific achievements of modern Ukrainian scientists in the sphere of history of development of archeological science in western areas of the USSR during the second half of XX century.

Key words: *western areas of the USSR, archeology, archeological research, historiography.*

УДК: 94 (477) „19/20"

Дмитро Танащик
(Чернівці)

ПУБЛІКАЦІЇ МАТЕРІАЛІВ МУЗЕЙНИХ ЗБІРОК ТА ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЙ ЛЬВОВА У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті йде мова про дослідження та публікацію у XIX – XX ст. матеріалів зібрань державних, навчальних, громадських музеїв та приватних збірок і введення їх у науковий обіг.

Ключові слова: *музейні збірки, приватні колекції, музей і суспільство, зоологічний музей, природнича колекція, етнографічна колекція, музейний експонат, джерельна база.*

Нагромадження у колекціях музеїв та приватних збірках великої кількості експонатів сягнуло на початок XX ст. декількох мільйонів і поставило на порядок денний питання їх упорядкування, опису, систематизації та вивчення. Наслідком цього, якісно нового етапу у розвитку музейного будівництва, був полегшений доступ до музейних збірок. Описані колекції піддавалися систематизації та узагальненню і втягувалися у науковий обіг. З'явилася ще одна широка джерельна база для різних наукових дисциплін, яка зразу ж була належно оцінена дослідниками. Видається ціла низка праць та каталогів, в основі яких лежать музейні колекції. Цей процес охопив насамперед

колекції при наукових, навчальних закладах та наукових товариствах. Приватні музеї теж проводили таку роботу, але у цьому разі багато залежало від особи власника.

Найстарішими серед згаданих колекцій були зібрання Львівського університету. Наприкінці XVIII ст. Балтазаром Гакетом був заснований Природничий музей при медичному факультеті Львівського університету. У його колекціях нагромаджувалися проби грунтів, мінерали, скам'янілості тощо. Б. Гакет вивчає їх, нумерує, описує і розміщує у кабінеті природничої історії. Ці збірки були використані ним при написанні чотиритомної праці „Newische physikalisch politische Reisan in den Jahren 1788-1795 durch nördlichen Karpathen"[1]. 1880 р. у Львівському університеті для потреб викладання філології, археології та історичної географії засновано археологічний кабінет. Його колекції були опубліковані на сторінках часопису „Muzeum"[2]. Цікаву колекцію зібрано у кабінеті мінерології та геології, який мав велику кількість силікатів, палеонтологічних решток, серед них велика колекція викопних риб та рослин, зібраних на території сучасних Львівської, Тернопільської та Ів.-Франківської областей. Останні були ідентифіковані та описані в роботі К. Штернберга „Verzuch einer geogr. Botan. Darstellung der Flora der Ferwelt"[3]. На основі величезних колекцій, зібраних в Сибіру, на Байкалі і Амурі, Камчатці, були написані і опубліковані 43 роботи професора Бенедикта Дибовського, який з 1884 р. очолив кафедру зоології Львівського університету. Зібрані колекції були наслідком його науково-дослідницької діяльності у вищезгаданому регіоні під час заслання за участь у польському повстанні 1863 р.[4]

Напередодні Першої світової війни у значний науковий заклад перетворюється музей Наукового товариства ім. Шевченка (далі – НТШ) у Львові. Колекції музею Товариства поповнюються завдяки стараннням відомих українських діячів науки і культури – М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка, І. Раковського, О. Назарієва, Ф. Вовка, різьбяра Василя Девдюка та ряду інших. Свої збірки передало музею товариство „Просвіта"[5]. Починаючи з 1895 р. у щорічних звітах НТШ публікуються повідомлення про надходження предметів до музейних колекцій, часто з їх описом та характеристикою. 1913 р. видано „Тимчасовий каталог українського національного музею при НТШ у Львові. Відділи археології та етнографії"[6]. У ньому було дано аналіз та характеристику понад 5000 номерів археологічної збірки та понад 9000 одиниць збереження відділу етнографії. Значна частина цих колекцій стала основою для публікацій праць М. Грушевського, І. Франка, В. Шухевича, Ф. Вовка та інших дослідників з проблем історії та етнографії як Галичини, Буковини, так і всієї України. Науковий підхід до вивчення фондів музею, їх класифікації дав змогу виявити „білі плями" у комплектації збірок і розробити програму збиральницької роботи, до якої було залучена значна кількість агентів-збирачів[7].

На початку XX ст. розгортається велика полеміка на сторінках тогочасної преси та наукових видань про необхідність створення саме українського національного музею. З цього приводу висловлюється цілий ряд науковців та діячів культури. Зазначеній проблемі була присвячена, зокрема, стаття О. Назар'їва „Музеї їх призначення в громадському і народнім житю", яка з'явилася 1913 р.[8] У ній автор, окрім окреслення загальних проблем музеєзнавства, вказує на велике значення музейних колекцій як бази для різних наукових дисциплін, у тому числі археології, історії, етнографії та необхідність в публікації фондових матеріалів.

Польське природниче товариство ім. Коперника, створене у Львові 1873 р. з відділами у Кракові та Станіславові, мету своєї діяльності вбачало у сприянні ознайомленню з розвитком природничих наук. Цим цілям мали сприяти наукові розвідки, публічні лекції, експедиції та музей. Діяльність по цих напрямках висвітлювалась на сторінках щомісячника Товариства „Космос"[9].

Велику роботу в публікації музейних колекцій проводив музей Любомирських, який був складовою частиною закладу Оссолінських. Заклад видавав періодичні звіти про свою роботу та про надходження до бібліотеки і музею. Після створення музейної експозиції опубліковано опис музею по залах з переліком експонатів, їх короткою кількісною та якісною характеристикою. Музей Любомирських був відомий унікальною збіркою сфрагістичних пам'яток, у якій представлено майже всі їх види: матриці печаток, печатки, перстневі печатки, геми. Музей володів великою збіркою оригінальних печаток-відбитків, відокремлених від історичних документів, яка поступила від Г. Павліковського (близько 660 екземплярів). Велика збірка відливів печаток була придбана у відомого польського дослідника Ф. Пекосінського – всього 1240 екземплярів. Загалом колекція налічувала понад сім тисяч відливів з античних гем і камей та близько 1300 зліпків з печаток.[10]1873 р. ця збірка була упорядкована, описана і заінвентаризована. Тоді ж був підготовлений до друку перший каталог музею, у якому в повній мірі відображено сфрагістичні матеріали. Це видання використовується дослідниками сфрагістики і до сьогоднішнього дня.[11] За останні 30 р. XIX ст. Музей видав чотири каталоги[12].

Надзвичайно цікавим явищем у культурному і науковому житті краю був музей Дідушицьких. З перших днів свого існування він націлювався на наукову діяльність. Найпередовіша на той час система класифікації, система опису та каталогізації експонатів ставили музей в ряд не так культурних, як наукових закладів. Публікації наукових розвідок, експедицій, каталоги фондів та експозиції супроводжували діяльність музею протягом всього часу його існування. У переважній більшості природничі матеріали були описані у каталозі, в якому детально охарактеризовано відділи і розділи експозиції, а також самі експонати. Книга є

своєрідним путівником по музею і разом з тим – чудовим науковим описом. У кінці подано довідковий матеріал, алфавітний покажчик та каталог колекцій природничих матеріалів[13]. Це було чудове, багато ілюстроване видання з описом музейної експозиції. Розділи книги відповідають музейним розділам. Окремо подано природничі матеріали, геологічні зразки, палеонтологію, чудову збірку з орнітології, яка, власне, стала основою музею при його заснуванні, та етнографічну колекцію, чи не найповнішу на той час. В основі останньої – численні експонати, придбані самим власником та передані музею відомими дослідниками, зокрема В. Шухевичем. Каталог музею був долучений власником і до звернення про передачу музею для публічного вжитку[14]. Музей влаштовував численні конкурси на кращі публікації з краєзнавства, у яких використовувались і матеріали з колекцій самого музею. У цьому ряду публікацій особливо виділяється „Опис географічно-статистичний Кам'янецького повіту", написаний Л. Миколаєвичем і виданий у Львові 1894 р.[15] Тісна співпраця музею з ученими, зокрема з В. Шухевичем, мала своїм наслідком значне поповнення колекцій музею етнографічними матеріалами, а також публікацію багатотомної праці В. Шухевича „Гуцульщина", яка на довгі роки стала прикладом для наслідування багатьма дослідниками проблем етнології[16]. Праця багато ілюстрована фотографіями музейних експонатів. 1899 р. видано каталог „Гуцульського відділу" музею з передмовою В. Дідушицького і текстами та поясненнями В. Шухевича[17]. Для ілюстрації видання автори вибрали з колекцій музею типові зразки народного одягу та виробів народних майстрів. Подані в каталозі 37 ілюстрацій та докладні пояснення до них знайомили із способом життя гуцулів, їх заняттями, обрядово-звичаєвими особливостями, одягом, антропологічними типами населення. Музей В. Дідушицького був ініціатором і учасником багатьох виставок археологічного та етнографічного спрямування, де виставлялися експонати з фондів музею. Такі виставки теж були своєрідною публікацією колекцій, тим більше, що вони часто супроводжувались описами, анотаціями та публікаціями не тільки в каталогах виставок, але і в засобах масової інформації того часу. Серед них особливо виділяються Львівська етнографічна виставка 1885 р., Львівська і Тернопільська етнографічні виставки 1887 р. і загальновідома Коломийська виставка 1912 р.[18] За оцінкою відомого музеєзнавця і дослідника І. Свєнціцького, музей В. Дідушицького зробив природничій науці та краєзнавству дуже велику послугу, зібравши, описавши та опублікувавши, а тим самим зробивши доступними для широкого кола науковців і любителів велику кількість природничих та етнографічних матеріалів[19]. Вони були описані у працях таких відомих дослідників того часу, як К. Цітель, О. Абель, Ф. Унгер, Й. Поліг, В. Фрідберг, Я. Желізко, В. Рогаль, Я. Носкевич, Я. Байгер, В. Шафер та багатьох інших.

У плані видання етнографічних матеріалів цікавими є два випуски „Hafty wloscian na Rusi", видані Львівським промисловим музеєм 1880 р.[20] Це дуже гарно ілюстроване видання було побудоване на матеріалах з колекцій промислового музею і своєю появою викликало позитивні відгуки громадськості та дослідників, як про збиральницьку роботу музею, так і про його фондові збереження.

У другій половині XIX – на початку XX ст. виходить цілий ряд публікацій, побудованих на матеріалах приватних колекцій. Багато матеріалів з приватних колекцій були опубліковані самими колекціонерами, або дослідниками, які з ними працювали. Так, Владислав Лозінський, який видав книгу про львівських золотарів, використав у ній і матеріали власної колекції[21]. У свій час Михайло Павлик упорядкував величезну бібліотеку та колекцію відомого польського письменника Ігнатія Крашевського. Для цього він витратив рік. Результатом роботи став виданий 1888 р. каталог на 649 сторінках[22]. Предмети невеликої збірки з Крехівського монастиря оо. Василиян були описані М. Орловичем[23]. Ним же описана приватна колекція Антона Коцібродського[24]. Окрема праця з аналізом стану приватних колекцій у середовищі львівських шанувальників старовини та мистецтва з'явилося у 1919 р. під авторством Е. Бик. У ній проаналізовано, зокрема, колекції етнографічного характеру, нумізматичні та мистецькі[25]. У такому ж плані написана стаття Б. Януша, вміщена у 16 числі часопису „Ziemia" за 1912 р. під назвою „Колекція Станіслава Заревича у Львові"[26]. Серед раритетів картинної галереї Заревичів була робота Франца Лямпі „Головка дитини", втрачена у роки Другої світової війни[27]. Приватна колекція Максиміліана Гольдштейна, а точніше музей, була описана самим власником у журналі „Wiadomosci numizmatychno-archeologichne"[28].

У середині 90-х років XIX ст. великого розголосу набула справа про продаж нумізматичної колекції єпископа Ступницького вартістю у 25 тисяч золотих ринських фірмою братів Егерів у Відні. Завдяки цьому ажіотажу нинішні дослідники мають змогу дізнатися про склад колекції, у якій були зразки золотих та срібних монет з часів „польської корони", цебто польські, литовські та руські, у тому числі і унікальні загальною кількістю 3 тисячі екземплярів.[29] Завдяки книзі Я. Піотровського „Львів і його околиці" дізнаємось про склад колекцій картин, меблів, зброї, нумізматики, фарфору, годинників та великої збірки гравюр (близькь 9350 штук) у музеї Баворовських зі Львова[30].

У 1888 р. побачив світ каталог церковнослов'янських рукописів і стародруків кириличного письма музею Ставропігійського братства у Львові, складений відомим колекціонером А. С. Петрушевичем. Колекція цікава не кількісними, а якісними характеристиками. Сред рукописів – пам'ятки XIV-XVIII ст., а також стародруки з Венеції 1537 р. „Октоїх", „Псалтир" 1525 р., видрукувані у Вільно, та інші видання з Венеції, Заблудова, Довгопілля та Києва[31]. Пам'ятки з музею Ставропігійського інституту знайшли своє відображення на сторінках „Временника института ставропигийского с месяцесловом", який періодично виходив у другій половині XIX ст. Пам'ятки музею досліджували Я. Головацький, А. С. Петрушевич, професор Голубєв. Наслідком була низка публікацій[32]. Найбільш повним описом музею Ставропігійського інституту була праця І. С. Свенцицького „Опись музея Ставропигийского института", де було подано докладну характеристику фондових збережень цього унікального закладу. Основна увага приділена рукописним книгам та стародрукам, унікальним з точки зору не тільки краєзнавства, а й з точки зору світової культури[33].

Публікації колекцій громадських та приватних збірок у другій половині XIX – на поч. XX ст. мали велике значення для розвитку науки і культури. Вводився у науковий обіг великий пласт джерельних матеріалів, який охоплював природничі і суспільні дисципліни. З цими матеріалами знайомилися широкі кола громадськості, з ними працювали дослідники. З другого боку, публікація цих колекцій дала змогу оцінити набутки музейництва, провести своєрідну інвентаризацію і поставити на порядок денний вимоги для подальшої комплектації таких зібрань. Тогочасні публікації мають велике значення для сучасного дослідника, адже у вирі бурхливих подій XX ст. загинули сотні тисяч пам'яток минулого, і сучасний дослідник може використати для своїх наукових розвідок тільки ті матеріали, які знайшли відображення на сторінках видань минулого століття.

[1] Szematyzm krolestwa Galicyi I Lodomeryi z wielkim ksieństwem Krakowskim. Na rok 1912. – Lwow, 1912. – S. 109-110.

[2] Там само. – S. 321.

[3] Там само. – S. 318.

[4] Лазаренко Е. К. Триста лет Львовского университета / Е. К. Лазаренко. – Львів: Видання Львівського університету, 1961. – С. 250-258.

[5] ЦДІАЛ. – Ф. 1, НТШ. – Спр. 603/4. – Арк. 87.

[6] Тимчасовий каталог українського національного музею при НТШ у Львові. Відділи археології та етнографії. – Львів, 1913. – 48 с.

[7] ЦДІАЛ. – Ф. 1, НТШ. – Спр. 603/4, – Папка 1. – Арк. 51-52.

[8] ЦДІАЛ. – Ф. 77, О. Назаріїва. – Спр. 603/19. – Арк. 6-24.

[9] Szematyzm krolestwa Galicyi I Lodomeryi z wielkim ksieństwem Krakowskim. Na rok 1912. – Lwow, 1912. – S. 1027.

[10] Гавриленко В. О. Українська сфрагістика / В. О. Гавриленко. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 58.

[11] Там само. – С. 56.

[12] Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. – Lwow, 1876. – 78+IV s. Katalog broni w Muzeum imienia Lubomirskich. – Lwow, 1877. – IV+158 s. Keterżynski Wojcich. Zaklad narodowy imienia Ossolinskich. – Lwow, 1894. – 87 s. Muzeum im. Lubomirskich. – Lwow, 1904. – 28 s.

[13] Muzeum imienia Dzieduscyckich we Lwowie. – Lwow, 1880. – 284 s.

[14] ЦДІАЛ. – Ф. 46, Галицьке намісництво. – Спр. 4226. – Арк. 1.

[15] Миколаєвич Л. Опис географічно-статистичний Кам'янецького повіту / Л. Миколаєвич. – Львів, 1894. – 28 с.

[16] Szuchiewicz Włodzimierz. Huculszczyzna. Nakładem Muzeum imienia Dzieduszyckich we Lwowie / Włodzimierz Szuchiewicz, Krakow. – T. 1. – 1902; T. 2. – 1902; T. 3. – 1904.

[17] Muzeum imienia Dzieduscyckich we Lwowie. – Lwow, 1899. – 98 s.

[18] Неділя. – 1911. – №11-12. Див також Лукіянович Д. Виставa домашнього промислу в Коломиї / Д. Лукіянович. // Неділя. – 1912. – № 37-42.

[19] Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток / Г. А. Скрипник. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 75.

[20] Франко І. Огляд української літератури за 1880 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Т. 26. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 106-108.

[21] Szematyzm krolestwa Galicyi I Lodomeryi z wielkim ksieństwem Krakowskim. Na rok 1912. – Lwow, 1912. – S. 987.

[22] Катальог книгозбору, рукописів, дипльомів, штихів, мап, атласів, фотографій, як і личних дипломів, адресів і т. п. позісталих по бл. п. Йосифові Ігнатію Крашевськім. – Львів, 1888. – 649 с.

[23] Orlowicz M. Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Slasku i Spiszu / M. Orlowicz. – Lwow, 1914. – 78 с.

[24] Там само.

[25] Byk E. Z prywatnych zbiorow we Lwowi / E. Byk. // Wiek Nowy. – 1919. – №4.

[26] Ziemia. – 1912. – №16.

[27] Бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Фонд Барвінського, оп. 5841, арк. 1.

[28] Wiadomosci numizmatychno-archeologichne. – 1913. – №10.

[29] Буковина. – 1896. – №95. – 1 (13) травня.

[30] Piotrowski J. Lemberg und Umgebung / J. Piotrowski. – Lemberg, 1906. – 238 s.

[31] Труш І. Вистава українських артистів / І. Труш. // Артистичний вісник. – 1905. – Зошит 2-3.

[32] Головацкий Я. Библиографические находки во Львове / Я. Головацкий. – С.-Птб., 1873. – 56 с. Див. також: Шараневич И. Отчет из археологическо-библиографической выставки и опись фотографически снятых предметов из той же выставки / И. Шараневич. – Львів, 1889. – 12 с.

[33] Свенцицкий И. С. Опись музея Ставропигийского института / И. С. Свенцицкий. – Львов: Ставропигийский институт, 1908. – XII – 248 с.

Дмитрий Танащик
(Черновцы)

ПУБЛИКАЦИИ МАТЕРИАЛОВ МУЗЕЙНЫХ СОБРАНИЙ И ЧАСТНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ ЛЬВОВА В НАУЧНЫХ ТРУДАХ XIX – НАЧАЛА XX вв.

В статье речь идет о исследованиях и публикации в XIX – нач. XX вв. материалов из собраний государственных, учебных, общественных музеев и частных собраний и введение их в научный оборот.

Ключевые слова: *музейное собрание, частная коллекция, музей и общество, зоологический музей, естественная коллекция, этнографическая коллекция, музейный экспонат, источниковедческая база.*

Dmitry Tanaschyk
(Chernivtsi)

PUBLICATION OF MATERIALS OF MUSEUM AND PRIVATE COLLECTIONS OF LVIV IN THE SCIENTIFIC WORKS OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES.

In the article peq talking about research and publication in the XIX – the beginning XX centuries materials from the collections of public, educational, public and private collections muzeum, and their introduction into scientific circulation.

Key words: *museum collection, private collection, museum and society, zoological museum, natural collection, ethnographic collection, museum exhibit, source study base.*

УДК: 94 (477.85):746.3

Василь Мустеца
(Чернівці)

ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ СЕЛА ШУБРАНЕЦЬ ЗАСТАВНІВСЬКОГО РАЙОНУ: ЛЕГЕНДИ, ТЕОРІЇ, ПРИПУЩЕННЯ

У статті досліджується питання походження назви села Шубранець Заставнівського району Чернівецької області, робиться спроба співставити народні легенди про її походження та розвідки науковців, зібрати наявні пояснення можливого його походження та висунути власне припущення, у головних рисах окреслити ранню історію села.

Ключові слова*: легенда, село, теорія, слов'яни, поселення, назва, версії, жебраки, шувар, Шебра, собраніє, річка.*

Етимологія походження назв населених пунктів – перше, з чим має справу краєзнавець, намагаючись дослідити витоки того чи іншого села. Вона багато про що може сказати дослідникам, привідкриваючи вже при найпершому знайомстві своєрідну завісу над його ранньою історією, даючи передзнання про особливості шляху його утворення і розвитку.

Водночас назви низки населених пунктів краю залишаються остаточно не дослідженими. До таких належить і село Шубранець Заставнівського району Чернівецької області, при спробах пояснити назву якого дослідники стикаються з певними труднощами. Відтак, хоча науково визнана теорія походження назви села існує[1], проте вона, так би мовити, не прижилася – серед самих мешканців вона практично невідома, і остаточно не задовольняє дослідників минувшини краю.

Останнім часом з'являються нові дослідники, котрі претендують на трактування назв населених пунктів області, у т.ч. села Шубранець, враховуючи аналогії у стародавніх мовах, перш за все у санскриті та давньоперській[2]. На даний час їх дослідження занадто поверхові, доказова база недостатня, їх висновки доволі безапеляційні, претендують на всезагальність, намагаючись пояснити назви одразу цілої низки сіл краю, навіть тих, які на достатньо високому науковому рівні розтлумачені та не викликають дискусій чи заперечень.

У статті робиться спроба узагальнення наявних нині легенд та народних переказів, наукових теорій походження назви села, розглядаються сильні і слабкі сторони кожної, наводяться аналогії із подібними назвами населених пунктів сусідніх регіонів, робиться власна спроба розтлумачити його назву, співставляється із даними археології та інших наук.

Традиційно вважається, що назва села, вперше згадана у дарчій грамоті молдовського воєводи Іллі від 18 жовтня 1435 р.[3] як „Собранєц", походить від слова „Собраніє". Ця теорія походження назви вважається науковою та загальноприйнятою. Зокрема, ще у 1899 р. автори книги „Буковина. Загальне краєзнавство", що була підготовлена офіцерами крайової жандармерії, про Шубранець вказують: „Назва цього села могла виникнути від руського слова собраніє = зібрання"[4]. Водночас про якого роду зібрання йдеться у назві, автори книги не пояснюють.

Один із варіантів пояснення взаємозв'язку слів „Зібрання" і „Собранець" автору публікації довелося чути від старожила села – народної майстрині Пентелюк Марти Іллівни. За її словами, назва села походить від слова „зібрання", бо виникло село як місце, де збиралися різні прийшлі люди. Відповідно, за такою логікою, село не має єдиного спільного родового кореня, а є групою розрізнених людей. Така версія проливає хоча б якесь світло на значення слова „собраніє" у його назві. Хоча тогочасні умови життя ставлять під сумнів можливість виникнення населеного пункту у такий вільний спосіб. У ті часи (імовірно, мова йде про ранньослов'янський період) існування людини поза родом, поза великою патріархальною сім'єю, яка вела спільний обробіток землі та спільне господарство, є сумнівним. Водночас болотиста місцевість, віддаленість від магістральних торгових шляхів, „непомітність" загалом, і водночас близькість до тогочасних адміністративних та торговельних центрів (рівновіддаленість в межах 10-15 кілометрів від Чернівців, Ленківців, Горішніх Шерівців чи Ревного) робить зазначену теорію до певної міри привабливою.

Нинішнє наукове пояснення походження назви села та його зв'язок із словом „зібрання" належить відомому досліднику буковинських топонімів Ю. Карпенкові. З його точки зору, у розумінні походження назви села ключовим є його співзвучність із назвою річки. Остання ж називається так тому, що у цьому місці різноманітні численні струмки „збираються" у річку. Наведемо повністю розвідку Ю. Карпенка[5]: „Шубранець – ліва притока Пруту. Однойменне село на цій річці, яке повторює її назву, у 1435 р. згадується у формі Собранец. Назва фонетично змінилась у Шубранець у XVII-XVIII ст.

Отже у гідронімі префікс съ (Съ-бър-ан-ьць) залишився за межами звукових перебудов, яких він зазнав після занепаду зредукованих в українській мові. Цього б не трапилось, якби гідронім увійшов у вжиток пізніше XII ст. Давнє значення гідроніма – збірна річка, з'єднання різних потоків. Порівняй назву Зброди для частини Совиці (Великої). У с.Шубранці цю річку називають Совица, Совиця".

Водночас намагання пояснити походження назви села від назви річки стикається із низкою проблем. Зокрема, річку вище за течією, до села, а також нижче течією, при витоку із села, населення називає, як правило, Сови'ця (Сови'ца). Ту ж частину річки, котра протікає через село, називається, як правило, Фоса. Власним іменем „Шубранець" в селі річку і не називають. До того ж, практично неподалік протікає ще три Совиці – т.зв. Велика, або Шипинська Совиця, Мала, або Кіцманська Совиця, а також назву Совиця має річка Кучур. Спроба ж вияснити походження назви річки Совиця (Совица) наразі ще більш таємнича і залишається складною навіть для дослідників. Окремі науковці намагалися вивести її назву від слова *сова* (птах), а вже згаданий Ю. Карпенко – від дієслова *совати*, маючи на увазі зсування русла ріки внаслідок розмиву одного з її берегів. Водночас сам Ю. Карпенко зазначає, що „таке значне поширення в одній місцевості цієї назви, загалом для слов'янської основи нетипової, зароджує підозріння, що це не утворення від *совати* і тим паче *сова*, а елемент дослов'янського, ще фракійського субстрату"[6].

Дослідження Ю. Карпенка були підтримані й іншими науковцями. Зокрема, у праці М. Янко[7], котру можна вважати найбільш авторитетною з точки зору офіційного тлумачення походження топонімічних назв сучасною наукою, читаємо наступне: „Шубранець (колишня назва Собранец) – ріка, ліва притока Пруту (басейн Дунаю). Назва „Собранец" фактично змінилася на „Шубранець" у XVII-XVIII ст. Стара назва „Сьбьраньць" означала „збірна ріка, з'єднання декількох приток". У свою чергу щодо Совиці: „Гадають, що гідронім дослов'янського (фракійського) походження і узгоджується фонетично з балканським гідронімом „Сава", згодом переосмисленим в українській мові і утвореним від дієслова „совати", маючи на увазі зсування русла річки внаслідок розмиву берегів".

Але які саме фракійські аналогії, автори не зазначають. Дані археології свідчать про наявність на території села кількох шарів проживання північнофракійських племен. Зокрема, впродовж XIII-XI ст. до н.е. на території села зафіксовано рештки поселення фракійських племен, які науковці класифікують як Культура Ноа. Згодом, приблизно у X-VII ст. до н.е. інша група північнофракійських племен утворила т.зв. голіградську культуру, або культуру фракійського гальштату. У перші роки нової ери заснували своє поселення дакійські племена (Липицька культура, I – сер. II ст. н.е.), а впродовж II – IV ст. н.е. на нинішній території села існували одразу чотири поселення племен Черняхівської культури, багатоетнічної за своїм складом[8].

На наш погляд, про можливі фракійські впливи можна буде говорити лише після додаткових досліджень. Одним із його варіантів могло б бути походження назви від слова *шувіце (şuviţe),* що в перекладі означає ***струмок, потічок*** (загалом, досить влучні епітети стосовно розмірів річки). За такої логіки, назва річки могла отримати своє походження з часу перебування на території села дакійського населення, можливо у часи черняхівської культури, звідки його перейняло слов'янське населення.

У свою чергу, К. Тищенко, котрий досліджував іншомовне коріння українських назв, виводить назву Шубранець від історичних Ґабр-ів (ґабр/джебр – перси, які чинили опір ісламізації по арабському завоюванню VII ст. і зберігали зороастрійську релігію; зневажлива назва зороастрійців). На його думку, у хозарські часи слов'яни стали сторонніми свідками переслідувань загонами ісламізованих степовиків численних груп ґабрів з Персії, утікачів від експансії ісламу, котрі частково оселилися в т.ч. на Буковині і поступово асимілювалися із місцевим слов'янським населенням[9]. Відповідно, „Шубранець" первісно мало назву Джебранець. У контексті такого трактування назви Шубранця цікава і наступна аналогія, яку наводить К. Тищенко: від історичних джебрів/габрів походить слово „жебрак", „жебракувати"[10], при тому що безпосередньо в селі поширена легенда (нижче буде згадана) про заснування села жебраками.

Одночасно К. Тищенко твердить про можливість походження назви Шубранця від урартського топоніму „Шубріа" як наслідок „можливих мовно-культурних контактів часів кіммерійських військових виправ на Урарту"[11], а також виводить можливе його походження від давніх германців, а саме терміна „af-sciuban" – „дати відсіч", котрий відноситься до військової справи готів[12].

Є дослідники, котрі виводять назву села від інших стародавніх мов, відсуваючи історію її виникнення принаймні на тисячу років вглиб століть. Зокрема, С. Наливайко, котрий досліджує індоарійські паралелі в Україні, прямо заперечує науковців, стверджуючи[13]: „Шубранець – річка на Чернівеччині, спершу нібито називалася Собранець, тому й тлумачилася як „Збірна річка", „Річка з кількох приток", а в XVII-XVIII столітті назва змінилася на Шубранець. Але така трансформація дещо дивна, бо, як правило, у назвах початкове *ш* міняється на *с*, а не навпаки. Назву Шубранець вірогідніше співвіднести з санскр. *shubhra* (шубгра) „блискучий, сяючий, осяйний, чарівний". В Індії є річка Шубграваті (по-українському – Шубгравиця), одна з назв священної Ганги – Шубгра. Відтак Шубранець означає Блисковець, Сяєвець, Чаровець". С. Наливайко фактично виводить і походження назви Совиця, аналізуючи походження річки Соб[14] (ліва притока Південного Бугу). На його думку, вона походить від санскр. shobha (шобга), хінді

shobh (шобг) „краса, чарівність”, „радість, благо” та згадує індійську річку Шобгаваті-Собгаваті, по-українському Шобговиця-Собговиця *(від нас додамо – Совиця. – прим. авт.)*, назва якої дослівно означає „Красовиця, Чаровиця, Гарновиця”. Отже, дослідження С. Наливайка дозволяють поєднати дві, здавалося б, абсолютно різні назви – Шубранець та Совиця. Цей момент є доволі сильним елементом теорії С. Наливайка, проте вона потребує подальшого дослідження і додаткового обгрунтування.

Попри очевидний взаємозв’язок між назвою села та річки як народна пам’ять, так і чимало дослідників, намагаючись пояснити його походження, не наголошують на цій обставині і відшукують можливі варіанти походження назви села без зв’язку з річкою. Припускаємо і такий варіант, коли невеличкий безіменний струмок в якомусь історичному періоді отримав свою назву від назви села, через яке протікав.

Старожили села, як правило називають кілька версій походження його назви, серед яких найважливіші дві – від слова ***жебраки***, та від жіночого імені ***Шебра***. Найпоширенішою є версія про походження назви села від жебраків, і відома вона у кількох загалом незначних варіаціях. Зокрема, поширена наступна легенда про походження назви села: „Давно-давно прийшли на територію села три жебраки, що втекли від свого пана. На правому березі річки Шубранець заснували вони невеличке поселення, яке дістало назву Жебранець. З часом ця назва дещо змінилася і село почало називатись Шубранець. Подібні легенди, на нашу думку, є свідченням намагання мешканців села пояснити для себе походження назви у напрямку віднаходження співзвучних аналогій та побудови навколо неї художньої оповіді. Варто також зауважити, що звук „ж” у назві села ніколи не зустрічається у згадках нашого села в грамотах молдовського періоду[15].

Більш розширений варіант легенди переповідає уславлений дослідник буковинської старовини Борис Тимощук, хоча й як археолог робить наголос не стільки на походженні назви села, як на взаємозв’язках легендарних свідчень із археологічними даними. Процитуємо його книгу[16]: „У селі Шубранець Заставнівського району старожил Іван Георгійович Радиш розповів таку легенду: наше село давно заклали три жебраки. Свої хати вони будували в жолобах *(назва урочища – прим. авт.)*, вирубавши там ліс. Це місце й тепер звуть Селищем. Тоді люди жили без панів. Та скоро і сюди прийшли дідичі і завели тяжку панщину. Люди не витримали сваволі багатіїв, запалили село, церкву і пішли в Карпати. Згодом вони повернулися і заснували нове село, але вже на протилежному, лівому березі Совиці, де воно стоїть і тепер…”.

За словами Б. Тимощука, „свідчення легенди про переміщення села Шубранця Заставнівського р-ну з одного берега річки на другий підтверджується археологічними матеріалами: „спочатку село містилося на правому березі Совиці, в урочищі Селище. Тут виявлені рештки жител, найдавніші з яких датуються XI століттям. Це давньоруське поселення існувало до XV ст. Після його занепаду на лівому березі Совиці почало розвиватися нове село, де нами виявлено рештки жител XV-XVI ст. та розкопано поховання того часу”[17].

У свою чергу, дослідники походження карпатських та прикарпатських назв населених пунктів М. Худаш та М. Демчук відкидають припущення щодо можливого походження назви села від жебраків та висловлюють спробу пояснити походження подібних назв з іменем колишніх власників села. Згадані автори, як і ряд інших науковців, твердять, що навіть у випадку подібності (співзвучності) назв населених пунктів із якимись географічними чи подібними термінами, все-таки населені пункти отримали свої назви від перших феодалів, котрі володіли ними (а вже прізвища панів, у свою чергу, могли виникнути і від географічних чи інших умов).

Загалом вони досліджували походження схожого за назвою поселення у Снятинському р-ні Івано-Франківської обл. – Зібранівка. При цьому виявляються кілька вкрай цікавих моментів. Так, зазначене село, як і Шубранець, згадується у джерелах також під різнописаннями, зокрема – Żebranowka (польською, у нашому випадку аналог назві Жебранець), а також як Sobranowka (польською, аналог Собранець). До того ж, серед населення поширена легенда, нібито назва села походить від жебраків – повну аналогію спостерігаємо і в Шубранці. Так от, на думку згаданих дослідників, назва села не може походити від слова „Жебраки” або „жебрати” і відповідно носити назву Жебранівка (читаймо „Жебранець”. – В. М.), оскільки „такі іронічно-зневажливі назви, як правило, дуже рідко піддаються перетворенню з часом”, і відповідно назва до нинішнього часу б не змінилася. Водночас згадані автори пишуть і наступне: „не могло бути первісним варіантом сучасного *Зібранівка* і утворення *Собранівка* від дієприкметника *собран [ий] < собирать*, оскільки української мові ця фонетико-морфологічна конструкція не властива”[18].

Щодо назви зазначеного села (Зібранівка) автори доходять до таких цікавих для нас висновків (наведемо їх скорочено, оскільки оригінал перенасичений лінгвістичними термінами; читаючи, слід вносити певні зміни відповідно до Шубранця)[19]: „**Зібранівка**. Первісним варіантом назви цього населеного пункту був варіант *Зебранівка*, перетворений у сучасне *Зібранівка* шляхом народної асоціації зі словом *зібрати*. Первісне *Зебранівка* утворене від особової назви *Зебран*. Первісне значення – населений пункт, у якому проживає (або яким володіє) *Зебран*. Особова назва *Зебран* виникла від первісного варіанта *Себранъ* або є скороченням від більш повних імен *Се [бе] бранъ, Се [ли] бранъ, Се [ми] бранъ* або подібних, в тому числі тих, які нині не існують, але про їх існування в минулому свідчать імена з компонентами **Себе-, Сели-, Семи-** типу *Себедрагъ, Себехлебъ, Селиславъ, Семиславъ*, а також імена з компонентом **– бран**”.

Отже, якщо йти за логікою вказаних дослідників, назва Шубранець виникла від імені власника села Себрана. Можна навіть припустити, що того ж таки самого, що володів вказаним селом у нинішній Івано-Франківській обл. Враховуючи, що назва могла виникнути в часи перебування області і села у складі Київської Русі, такий розвиток подій не є таким уже й неможливим. На нашу думку, попри досить розлоге наукове філологічне пояснення утворення назви села від імені Себран є малоймовірним. У більш широкому контексті увагу дослідника не може не привернути схожість назв низки сіл Снятинського р-ну із селами Заставнівського р-ну краю. Поряд із вже згаданою Зібранівкою розташоване Задубрівці (аналогія із сусідньою із Шубранцем Задубрівкою), а також розташоване неподалік село Вікно, назва котрого аналогічна селу Вікно на Заставнівщині (при цьому, тлумачення науковцями назви заставнівського та снятинського Вікна однакові).

Цікавим є і висновок авторів, що форми на *-ець* (Володимирець, Монастирець, додамо Шубранець) є вторинними, виникли від матірної назви (Володимир, Монастир, Шубран (Себран) у значенні „малий, молодший”). Найбільш імовірно, що таке утворення пов’язане із переселенням села з одного місця на інше, що мало місце і на прикладі Шубранця.

З-поміж інших спроб, окрім намагання вести походження назви села від його власника Себрана, пояснити назву села у контексті відантропонімних утворень дає нам також записана від старожилів села легенда про дівчину Шебру, від імені якої і походить назва села. Оповідь записана і опублікована вже згаданим В. Кукульняком, котрий чув її від покійного вуйка Фрима (Василя Дмитрюка)[20]. Якщо дуже стисло переказати її зміст, легенда зводиться до наступного: „На території села, де й нині є джерело, оселилася молода пара. Поступово біля них оселялися й інші прийшлі люди. В них народилися діти, серед яких наймолодшою була дівчинка Шебра. Її дуже любили її брати і сестри, але одного разу, коли Шебра гуляла берегом річки, налетів триголовий змій і забрав її в невідомі краї. Пішли брати її шукати, але так і не повернулися. Річка стала мілкою і болотистою, її води кудись зникли. Село почало переноситися на лівий берег річки, бо на правому людям не щастило. Але сумну красуню Шебру односельці не забували і всією громадою вирішили назвати село Шебранець. З плином часу змінилась одна літера, і стало воно називатися Шубранець”.

Ця легенда виводить його назву від особового імені Шебра, котре, правда, окрім вказаної легенди більше ніде не згадується. Також цінним з точки зору походження села можуть бути згадки про те, що утворилося не стільки розростанням роду Шебри, скільки внаслідок прибуття нових поселенців до вже обжитого місця, що дає певні аналогії із тлумаченням назви як зібрання різного люду. Також важливим для нас є згадка про переселення людей з правого берега річки на лівий. Звісно, згадку про триголового змія не слід розуміти буквально – у народній уснопоетичній творчості таким чином часто уособлюються набіги кочівників, котрі мешкали у Північному Причорномор’ї та межували з слов’янами, які яскраво описані у давніх літописах Київської держави. До того ж, саме навала монголо-татар, найвірогідніше, і призвела до переселення селян на інший берег річки. Попри значний домішок художнього вимислу (розповідали ж їх, як правило, дітям, що накладало свій відбиток на стилістику розповіді) низка історичних паралелей не дозволяє повністю відкинути цю легенду як неісторичну, проте пояснення власне назви Шубранець таким чином нас не задовольняє.

На нашу думку, значно більшу вірогідність і перспективу мають пошуки походження назви села від географічних умов проживання, особливостей місцевості, у якій розташоване село. Додатковим свідченням на підтримку такого шляху пошуку походження назви Шубранець слугує той факт, що назви сусідніх із Шубранцем сіл у Заставнівському р-ні також ведуть свої назви від особливостей місцевості, на якій вони розташувались. Так, сусідня Рогізна – від рогозу (очерету, чи комишу), якою були зарослі повсюдні болота. Добринівці – походять від „дубрава” – ліс, відповідно Задубрівка – „місцевість за лісом”, Валява – від румунського слова vale – долина. Більш віддалені приклади – Репужинці від латинського гіра – берег, Вікно – від слова „вікно”, що означає розводдя, стояча вода[21]. Проте стосовно Шубранця ніхто із дослідників пошуком „природних” основ походження його назви не займався. Тож спробуємо запропонувати і ряд власних припущень стосовно можливого походження назви села, навівши на розгляд читача відповідні обгрунтування.

На нашу думку, зважаючи на заболоченість місцевості, котра спостерігається і нині у руслі річки і численних струмків, відсутність лісів, можна припустити, що назва села могла походити від назви трав, або які ростуть в заболоченій низині, або котрі вкривали навколишні толоки і сприяли розвитку тваринництва.

У цьому контексті привертає увагу ***шувар***, котрий ймовірно у давнину буйно оповив низинну болотисту місцевість (поширена переважно на заході Україні назва аїру, інші народні назви – лепеха, татарське зілля, татаринник). Пахучим листям шувару застеляють у хатах глиняні долівки, прикрашають житла, а у багатьох місцевостях в Україні на Зелені свята ним прийнято прикрашати свої будинки. Припускаємо, що назва села утворена від двох слів – ***шувар*** і ***ниць, низ*** – низовина, у якій густо росте шувар. Або лише від слова „шувар” із додаванням форми на ***-ець*** після переселення села з одного берега річки на інший. Така теорія одночасно може дати і пояснення походженню назви однойменної річки. Не виключено, що назву селу дало населення, котре передувало безпосереднім нашим предкам, оскільки пам’ять про такий момент втрачена, а слово ***шувар*** у селі є невідомим. А

прагнення мешканців зрозуміти походження такої дивної назви породило теорію про „Собранець" та „собраніе".

Інший пропонований нами варіант походження назви села також має певні дакійські впливи і пов'язаний із поширеною пасовищною культурою м'ятлик, який румунською називався як şuvar. Мятлик луговий (лат. *Poa praténsis,* інші його назви мітлиця, м'ятлиця, мітлюг, тонконіг, нечуй-вітер) і нині використовується як цінна кормова, сінокісна та пасовищна кормова рослина. Його ріст припиняється пізньої осені, набагато пізніше інших трав, і під сніг мятлик йде ще зеленим. Навесні він перший із усіх трав починає зеленіти, пробиваючись з-під снігу – такі його характеристики могли вплинути на асоціацію села з рослиною.

Особливо цікавими є аналогії у походженні назв сусідніх Шубранця та Рогізни. Назва останньої походить від рослини Рогíз (Typha). Рогізна, як і Шубранець, значною мірою розташовані на болотистій місцевості, де ці рослини часто зустрічаються. Також цікаво, що як і слово *рогіз*, так і *шувар,* та й *м'ятлик* нині практично не зустрічаються, натомість мають інші за звучанням свої аналоги (у першому випадку це комиш чи очерет). Це цікаве питання, яке може свідчити, наприклад, про різні племінні відмінності між тим населенням, котре, власне, заснувало слов'янські поселення на території цих сіл та тим, що там живе нині. Можна тут і згадати триваючу донині дискусію, які саме давньоруські племена проживали на Буковині – тиверці чи білі хорвати. Не виключено, що назву селам давало як раз не те населення, що тут проживало, а, як то часто буває, прийшле, чи принаймні сусідське, можливо, завойовники, які нав'язували свої назви місцевостям для кращого орієнтування. І відповідно давало їх своїми аналогами назв рослин. Місцеве ж населення не зовсім розуміло такої назви та переінакшило її на більш звичне Собранець, нібито від собранія.

Отже, питання походження назви села Шубранець наразі слід визнати остаточно не встановленим. Наявні кілька теорій, кожна із яких має свої сильні та слабкі сторони, які засвідчують намагання пояснити назву села з різних позицій – антропонімних, за співзвучними аналогіями в різних мовах, в т.ч. стародавніх, а також від географічних умов проживання.

Найбільш історично точними з них нині є лише походження назви від особливостей формування річки, а саме збирання у великий потік численних малих річечок та струмків, а також, сподіваємось, висунута нами теорія про походження назви від рослин, що буйно поширились на болотистих луках навколо села – шувару, або ж м'ятлику. Теорію про походження назви від першого власника села Себрана вважаємо недостатньо обгрунтованою, легенди про жебраків, про зібрання різного подорожуючого у пошуках кращої долі люду чи про дівчину Шебру вважатимемо зразком народної уснопоетичної творчості, а спроби пояснити назву села співзвучностями із санскритом чи перською мовою у наш час виглядають екзотичними та недостатньо доведеними. Проте практично усі зазначені теорії містять цінні для дослідників моменти та іноді дивним чином пересікаються, що не дає змогу їх остаточно відкинути і не розглядати. Так, народні легенди про утворення села від жебраків отримують певні підтвердження в археологічному матеріалі, санскритський варіант – гарно пояснює походження подвійної назви місцевої річки, перський переплітається із легендами про жебраків, запропонований нами „географічний" – із походженням сусідніх населених пунктів тощо. Остаточно питання може бути вирішено при більш прискіпливому його вивченні мовознавцями, істориками, археологами, географами та іншими науковцями. Відтак остаточне розв'язання питання допоможе краще зрозуміти як ранню історію села, так і загалом культурні взаємовпливи на Буковині того часу.

[1] Див.: Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, – 1973; Янко М. Топонімічний словник України. – Київ: Знання. 1998.

[2] Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоарійському матеріалі). – К.: Вид-во „Євшан-зілля", 2008. – 360 с.; Наливайко С. Давньоарійські імена, назви, терміни: проекція на Україну. Довідник. – К.: Інститут українознавства, 2009. – 504 с.; Тищенко К. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 240 с.; Тищенко К. Забуті габри-вигнанці // Україна. Наука і культура. – 2009. – Випуск 35. – С.218-248.

[3] З текстом грамоти, в котрій вперше згадується назва села Шубранець, читай тут: Costachescu M. Documentele Moldoveneşti inainte de Stefan cel Mare. Volumul I. Documente interne. Urice, (Ispisoace), Surete, Regeste, Traduceri. 1374-1447. Iaşi: „Viaţa Românească" S. A., 1931.

[4] Буковина. Загальне краєзнавство, укладене крайовим жандармським командуванням №13 ц.-к. жандармерії з нагоди 50-річного ювілею славетного правління Його цісарської і королівської апостольської величності нашого всемилостивого цісаря і верховного головнокомандуючого [Франца Йосифа]. Пер. з нім. – Чернівці: Зелена Буковина, 2004. – С. 283.

[5] Карпенко Ю. О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, – 1973. – С.207.

[6] Там само. – С. 186-187.

[7] Янко М. Топонімічний словник України. – Київ: Знання. 1998. – 432 с.

[8] Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області. – К.: Наук. думка, 1984. – С.132.

[9] К. Тищенко вважає, що наслідком цих подій є численні назви, що починаються на Щерб, Габр-, Граб-, Гавр-, Явор-. Зокрема, за його даними, перська основа, можливо, наявна у назві багатьох сіл Заставнівщини: „ВИМУШів, БРІДок, ЯБЛунівка, ПОГОРІЛівка, РЕПУЖенці (від латинського repugnans – „єретик", від repugnare – „відкидати (віру)", ХРЕЩатик, САМушин (саманіди), МУСОРівка < Миср 'Єгипет', ШУБРанець < джабр-?, ЮРківці < Ахура" [див. Тищенко К. Забуті габри-вигнанці // Україна. Наука і культура. – 2009. – Випуск 35. – С.218-248.].

[10] Детальніше дивись: Тищенко К. Забуті габри-вигнанці // Україна. Наука і культура. – 2009. – Випуск 35. – С.218-248.

[11] Тищенко К. Іншомовні топоніми України: Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – С. 39.

[12] Там само. – С. 81.

[13] Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоарійському матеріалі). – К.: Вид-во „Євшан-зілля", 2008. – С.334.

[14] Там само. – С. 254-255.

[15] Стосовно варіантів написання назви села давні молдавські грамоти фіксують такі його різнописання: у грамоті від червня 1620 р. село іменується як *Собранчик*, від вересня 1640 р. – *Шубранєц*, від 1660 р. – *Субранець*, згодом того ж року – *Субранчик* (тут дослідник В. Балан навіть вдається до коментаря: „Субранчиком є село Шубранець"), у грудні 1764 згадується як *Зубранець*, у жовтні 1785 – *Субранєц.* Відповідно, за цими даними, неможливо проаналізувати еволюцію назви села та перехід звуку С у її назві на Ш. [Див. Balan Teodor. Documente bucovinene. Vol.1-6]. Водночас, мова йде про українську транскрипцію з румунської мови, якою перекладені опубліковані стародавні грамоти у 30-х роках XX століття румунським дослідником В. Баланом – оригінальні тексти, написані кирилицею, наразі нами не віднайдені.

[16] Тимощук Б. О. Зустріч з легендою. – Ужгород: Карпати, 1974. – С.62.

[17] Там само.

[18] Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К.: Наук. думка, 1991. – С.126-127.

[19] Там само.

[20] Повністю тексти легенд з історії Шубранця читайте безпосередньо у книзі автора: Кукульняк В. Д. Стежками отчого краю. – Чернівці: Місто, 2005.

[21] Буковина. Загальне краєзнавство… – С. 220, 257, 268, 269, 288, 293.

Василий Мустеца
(Черновцы)

ПРОИСХОЖДЕНИЕ НАЗВАНИЯ СЕЛА ШУБРАНЕЦ ЗАСТАВНОВСКОГО РАЙОНА: ЛЕГЕНДЫ, ТЕОРИИ, ПРЕДПОЛОЖЕНИЯ

В статье исследуется вопрос происхождения названия села Шубранец Заставновського района Черновицкой области, делается попытка сопоставить народные легенды о её происхождения с научными исследованиями, собрать имеющиеся объяснения возможного его происхождения и выдвинуть собственные теории, в главных чертах очертить раннюю историю села.

***Ключевые слова**: легенда, село, теория, славяне, поселение, название, версия, нищие, шувар, Шебра, собрание, речка*

Vasyl' Musteca
(Chernivtsi)

PROVENANCE OF THE NAME SHUBRANEC' AT ZASTAVNA DISTRICT: LEGENDS, THEORIES, SUPPOSITIONS

The article explores the origin of the name of the village Shubranets Zastavnivsky district, Chernivtsi region, attempts to compare the folk legends about its origin and intelligence scholars to gather available to explain the possible origin and propose their own theories to describe the main features of the early history of the village.

***Key words:** legend, village, theory, Slavs, settlement, title, version, beggars, Shuvar, Shebra, collection, river.*

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК: 930.2 (=131.1) (477.75) „474”

Анатолій Кузь
(Чернівці)

„INUENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM…” (ОПИС ВІЙСЬКОВОГО ОЗБРОЄННЯ КАФИ 1474 Р.)

У статті автор аналізує документальне джерело з історії генуезької Кафи в останні роки її існування – Опис озброєння 1474 р., складений масаріями міста. Унікальний документ з колекції архіву генуезького Банку св. Георгія проливає світло на стан обороноспроможності факторії перед навалою турків-османів. Вперше подається повний текст документа з перекладом. Крім того, автором зроблено докладні коментарі до латинського тексту, в яких охарактеризовано озброєння в арсеналах Кафи.

Ключові слова: *генуезці, зброя, опис, комплект, бомбарда, спис, нотаріус, латинь, переклад.*

Серед колекції документів архіву генуезького Банку св. Георгія, що володів усіма чорноморськими факторіями Генуї, особливий інтерес у нас викликав один маловідомий документ, що був складений масаріями[1] Кафи у 1474 р. Мова йде про інвентарний опис військових припасів та майна міста в останні роки перед османським завоюванням. Написаний лігурійським діалектом пізньосередньовічної латини, цей опис містить цінну інформацію про арсенали Кафи, види озброєння, їхню кількісну та якісну характеристику.

Повністю мовою оригіналу„Inuentarium…” був опублікований під редакцією А. Віньї у двотомному виданні „Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell’Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV)”[2]. Проте перекладу на італійську або українську мову на сьогоднішній день не було зроблено, хоча окремі уривки зрідка з’являлися у публікаціях вітчизняних вчених. Першим, хто звернув увагу на цей документ, став А. Бертьє-Делагард – видатний дослідник Криму, віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей. На основі опису він перечислив кількість бомбард та ручної вогнепальної зброї, що перебувала на озброєнні у колонії. Торкаючись питання про артилерію в Криму та її наявності у князівства Феодоро, науковець зазначав, що у „головному складі (Кафи. – А. К.) бомбард було вісім у 1474 р. і дрібної вогнепальної зброї близько двохсот (одиниць)”[3]. Проте ні А. Бертьє-Делагард, ні Л. Коллі (хранитель Феодосійського музею старожитностей), працюючи з цим джерелом, не зацікавилися змістом більш детально. В подальшому з якихось причин „Inuentarium…” повністю випав з поля зору дослідників генуезької старовини. І тільки у новітній період кримський дослідник В. Миц знову використав дані опису для своїх досліджень. Також ним було перекладено деякі уривки, що стосуються артилерії Кафи у 1474 р.[4]

Необхідність проведення інвентаризації зброї і військових припасів виникла внаслідок масових випадків розкрадання амуніції. В інструкції новому кафинському консулу Антоніотто Кабеллі від 16 червня 1472 р. протектори Банку св. Георгія уповноважують його скласти опис фактично наявної кількості зброї і військових припасів і зразу ж відправити його в Геную, а також дізнатися, наскільки правдивими є донесення про зникнення або присвоєння деякими приватними особами зброї зі складів фортець внаслідок халатності або зради деяких сторожів арсеналів[5]. Антоніотто Кабелла на чолі військового контингенту прибув у Кафу 7 квітня 1473 р. і зразу ж вступив на посаду масарія в управління казначейства. На посаду ж консула він вступив тільки через рік після того, як на основі Статуту її вже зайняв Батіста Джустініані. Опис було закінчено тільки в кінці літа 1474 р., про що свідчить запис масарії (29 серпня)[6]. Сам документ складено 3 вересня 1474 р. Терамусом де Кастеляціо[7]. А уже 4 вересня цього ж року колишній консул Батіста Джустініані виїхав до Генуї, забравши з собою копію опису[8].

В „Inuentarium…” детально описуються військові припаси, що, очевидно розміщувалися в декількох приміщеннях. У тексті документа згадуються перший та другий склади, будівлі (мансарди) над ними, три зали та приміщення в новому палаці консула. Всі вони були заповнені різного роду зброєю та підручними матеріалами до неї. Місце вірогідного розміщення арсеналів у тексті відсутнє. Проте за Статутом Кафи 1449 р. військові припаси громади повинні були зберігатися в громадському арсеналі (sabarbaria comunis), що, на думку В. Юркевича, розміщувався у вежі св. Костянтина[9]. Для охорони зброї приписувалося поставити одного наглядача з помічником, яким під загрозою великого штрафу заборонялося впускати туди будь-кого. Вежа св. Костянтина мала особливий військовий статус і в час війни для її охорони наймалися солдати тільки за погодженням консула та синдиків. У вежі Станталіс зберігалася зброя, яку кожен рік зобов’язані здавати в арсенал консул та інші чиновники[10]. Зброярня була і в палаці консула, проте її розміри та місцезнаходження невідоме.

Кількісна характеристика наявного озброєння за описом 1474 р. дозволяє зробити деякі припущення щодо чисельності ополчення в Кафі на останньому етапі її існування. У переліку вказана значна кількість зброї ближнього бою (116 мечів, 722 протазани, 27 ронконі, 751 довгий спис);

обладунків (490 бригантин, 54 кірас); захисного озброєння (93 щити, 849 саладів); зброї дальньої дії (209 баліст різного розміру та конструкції) та іншого знаряддя. Окреме приміщення передбачалося для вогнепальної артилерії (більше 200 одиниць різних розмірів і калібрів). Гіпотетично можна розрахувати, що з такою кількістю зброї можна екіпірувати ополчення, чисельністю від 800 до 1000 осіб. Хоча кількість списів дозволяє говорити про чисельність у 1500 солдатів. Найманці, що прибували до Кафи з метрополії, мали своє озброєння і, як правило, не здавали його в арсенал. Тому в сукупності військові сили Кафи на час облоги її турками-османами могли налічувати 1200-1500 солдатів у повній екіпіровці, або до 2000 зі списами[11].

При публікації перекладу „Inuentarium…” ми залишили текст оригіналу таким, яким він опублікований у А. Віньї, хоча в документі присутні викривлення окремих слів або термінів[12]:

MCCCCLXXIIII die XXVIIII augusti	1474 року, в день 29 серпня
Inuentarium rerum armorum et	Інвентар предметів озброєння та
munitionum communis janue in	бойових припасів комуни Генуї в
capha existentium in massaria	Кафі, існуючих в новій масарії
nova sub gubernatione nobilis leonelis	під керівництвом нобиля Леонела
de vivaldis habentis de eis curam.	де Вівальді, жителя з такою турботою.
Et primo:	По перше:
In primo magazeno.	**В першому погребі (складі).**
Salnitrij bote[13] septem.	Сім бочок селітри.
Item carateli magni septem.	Також сім великих бочок
Item carateli parui tredecim.	Також тринадцять невеликих бочок
Stagnorum carateli parui tres.	Три невеликі бочки олова
Item prati[14] (sic) sex magni cum una stagnaria[15].	Також шість великих (бочок) лугів з одним мідним глечиком
Clape ferri[16] pro canonis bombardarum sexaginta septem.	Шістдесят сім гарматних залізних ядер для бомбард.
Plumbi panes duodecim in quibus est unus paruus.	Дванадцять злитків свинцю одного розміру.
Bancale unum magnum plenum verotonorum[17] talium qualium.	Один великий піддон з веретонами однієї якості.
Capse due verotonorum a girella[18] et una a tibia[19] talis qualis.	Два ящики веретонів для арбалета (з блоком) та один для арбалета (з ноги) однієї якості.
Barrilia ferrorum verotonorum. in quibus sunt aliqua semiplena decem.	Бочка, з великою кількістю залізних болтів, неповна.
Cauagnus[20] unus dictorum ferrorum.	Одна корзина залізної арматури.
Tribulorum barrilia duo.	Дві бочки трибул.
Stachetarum [21]pro coiracijs barrilia tria.	Три бочки заклепок для лат.
Canoni rami pro cisterna[22] tres.	Три мідних труби для цистерни.
Capsietina una ferramentorum veterum pauci valoris.	Маленький ящик з старими інструментами поганої якості
Campana una parua.	Один невеликий дзвін
Ferra[23] pro fanalibus quadraginta septem.	Арматури для ліхтарів сорок сім штук
Alsaris cantaria[24] in numero LXVI.	Підвісних вагів (кантарів) числом LXVI.
In sorairolo[25] super primum magazenum.	**У верхній мансарді над першим погребом**
Badilia sexaginta (sic) viginti quinque.	Заступів шістдесят, поверх того ще двадцять п’ять.
Ferri pro portis[26] ta... septuaginta.	Ланцюгів для дверей(воріт) сімдесят.

Ferra pro partexanis[27] in duabus	Залізних наконечників для партезан
capsietinis septingente viginti duo.	в двох ящиках сімсот двадцять два.
Enses[28] a cultello sine vaginis pauci	Мечів гострих без піхов малих
valoris quinquaginta unus.	кількістю п’ятдесят один.
Ronconi[29] veteres sine astis tres.	Три зношені алебарди (ронконе) без древка.
Turni[30] pro balistis triginta octo.	Тридцять вісім воротів для баліст.
Serra una magna cum suo turno.	Зубчата рейка одна велика для балісти.
Calderoni IIII cum coperchijs duobus	Чотири великих котла з двома
et una padella ac uno brandali.	кришками, одна сковорода
	і один просмолений факел.
Boclerij[31] parui veteres et pauci valoris undecim.	Одинадцять малих зношених щитів поганої якості.
In secundo magazeno.	**У другому складі**
Aste lanciarum longarum. in quibus	Держаків для довгих списів, і
sunt aliqui pecij. sexcente quadraginta tres.	різного знаряддя шістсот сорок три одиниці.
Aste dardarorum centum	Держаків для списів (дротиків) сто
quinquaginta quinque.	п’ятдесят п’ять.
Ronconi viginti quatuor.	Алебард(ронконі) двадцять чотири.
Fanales cum suis astis decem.	Ліхтарів з держаками десять.
Sulfuris carateli viginti sex.	Сірки двадцять шість бочонків.
Capse veretonorum talium	Тридцять чотири ящики дротиків
qualium triginta quatuor.	одного розміру.
Corbe plene veretonorum	Дев’ять корзин, до країв заповнених
talium qualium nouem.	дротиками одного розміру.
Ferra pro lancijs longis septingenta	Залізних наконечників для довгих
quinquaginta unum.	списів сімсот п’ятдесят одна штука.
Stroporum[32] bota una.	Стропів одна бочка.
Enses in una capsa sexaginta quinque.	Мечів однакових без піхов у одному
in quibus sunt aliqui sine vagina.	ящику шістдесят п’ять.
In sorairolo supra secundum magazenum.	**У верхній мансарді над другим складом.**
Capse veretonorum a tibia tricena	Болтів для балісти (з ноги) по
(sic) octoginta septem.	тридцять, вісімдесят сім ящиків.
Capse veretonorum a girella ducente	Болтів для балісти (з блоком) двісті
octoginta nouem.	вісімдесят дев’ять ящиків.
Capse varetonorum a turno centum	Болтів для балісти (з воротом) сто
nonaginta due.	дев’яносто два ящика.
Capse sagittarum[33] sexaginta due.	Стріл для луків шістдесят два ящика.
In prima sala.	**В першій залі**
Coiracie[34] apense ducente octuaginta due.	Двісті вісімдесят два комплекти лат.
Celate[35] apense ducente octuaginta due.	Двісті вісімдесят два комплекти саладів.
Tarconi[36] sexaginta duo.	Щитів (тарконі) шістдесят два.
Pancierie quinquaginta quatuor.	Панцирів (кирас) п’ятдесят чотири.
Brachialia pro coiracijs ducenta	Наручників (наплечників) двісті
septuaginta tria.	сімдесят три.
Gorgiarini centum sexaginta septem.	Латних горжетів сто шістдесят сім.
Camixie[37] cum cruce rubra centum due.	Сорочок з червоним хрестом сто дві.
Aciole fili pro balistis mille	Голок з нитками льняними для баліст

nonaginta octo.	тисяча дев’яносто вісім.
Fili pro balistis carateli quatuor.	Пряжі для баліст чотири бочки.
Girelle pro balistis octoginta octo.	Блоків для баліст вісімдесят вісім.
In secunda sala.	**В другій залі.**
Coiracie apense centum septuaginta due.	Сто сімдесят два набори лат.
Lazanie[38] apense nonaginta nouem.	Горщиків дев’яносто дев’ять наборів.
Celate apense centum sedecim.	Саладів сто шістнадцять комплектів.
Falde tricente quadraginta tres.	Мотків шерсті (шовку) триста сорокя
Tarchete viginti.	Щитів двадцять.
Pactoralia descoperta quinquaginta tria.	Нагрудних лат (пластин) відкритих п’ятдесят три.
Baliste alsaris[39] viginti nouem.	Баліст стальних двадцять дев’ять.
Baliste ligni[40] octoginta quinque.	Баліст дерев’яних вісімдесят п’ять.
Fusti balistarum nonaginta quinque.	Ложів від баліст дев’яносто п’ять.
Tabulerij[41] balistarum nonaginta unus.	Щитів балістаріїв дев’яносто один.
Tabulerij balistarum nonaginta septem.	Щитів балістаріїв дев’яносто п’ять.
In tercia sala.	**В третій залі.**
Lazanie apense ducente octoginta	Двісті вісімдесят три комплекти
tres.	підвісних горщиків.
Lazanie posite in una corba	Горщиків, складених в
tali quali quinquaginta una.	корзину п’ятдесят один.
Celate quadringente quadraginta nouem.	Саладів чотириста сорок дев’ять штук.
Pecij magni et parui coiraciarum	Великих і малих частин зношених
marcidarum in una corba viginti quatuor.	лат, в одній корзині двадцять чотири штуки.
Coiracie octo aliquantulum bone.	Лат невеликих хороших вісім штук.
In camera noua palacij.	**В приміщенні нового палацу.**
Coiracie apense viginti quinque.	Двадцять п’ять комплектів лат.
Item in camera magna palacij	Крім того, у великій кімнаті палацу
coiracie quatuor. in quibus	чотири лати, серед яких враховано
computantur coiracie due et	два комплекти лат і два салади,
celate due largite per spectabilem	подарованих паном Батістою
dominum baptistam justinianum.	Джустініані.
In massaria veteri.	**В старій масарії.**
Bombardelle[42] bronzi triginta	Тридцять чотири бомбарделли
quatuor cum canonis[43] quinquaginta quatuor.	бронзові з п’ятдесятьма чотирма каморами.
Bombardelle bronzi nouem cum	Дев’ять бомбардел бронзових з
canonis tredecim.	тринадцятьма каморами.
Spingardelle[44] bronzi nouem.	Спінгарделл бронзових дев’ять.
Spingardelle bronzi quinque.	Спінгарделл бронзових п’ять.
Mortareti[45] bronzi sex.	Мортир бронзових шість.
Sarbatane[46] bronzi octo.	Сарбатан бронзових вісім.
Canoni[47] bronzi quatuordecim	Стволів бронзових чотирнадцять
pro bombardellis.	для бомбардел
Bombarde[48] bronzi cum suis canonis	Бомбард бронзових зі своїми
sex ponderis cantariorum XXXX	каморами шість, вагою 40
circa in circa singula.	кантаріїв
Bombarde bronzi unius pecij due	Бомбард бронзових одного розміру

ponderis cantariorum XXV in singula.	дві, вагою 25 кантаріїв кожна.
Spingardelle parue ferri decem et	Спінгардел малих залізних десять і
nouem cum canonis nonaginta quatuor.	дев’ять (спінгард) з 49 каморами.
Mortareti ferri viginti sex.	Мортир залізних двадцять шість.
Canoni ferri septuaginta duo pro bombardellis.	Стволів залізних сімдесят два для бомбардел
Caualleti[49] ferri sexaginta quatuor.	Лафетів залізних шістдесят чотири.
Cauigie siue parui ferri septuaginta nouem.	Цвяхів невеликих залізних сімдесят дев’ять
Cunij[50] pro bombardellis quadraginta nouem.	Клинів для бомбардел сорок дев’ять
Cauigie[51] ferri perforate triginta nouem.	Нагелів залізних для сверління тридцять дев’ять
Pestoni[52] ferri pro stiuando quinque.	Трамбівки залізні для укладки п’ять
MCCCCLXXIIII die III septembris.	В день 3 вересня 1474 р.
Extractum est ut supra etc.	Виписка, як вказано вище складена
Teramus de castellacio notarius	Терамусом де Кастелаціо,
et massarie caphe scriba.	нотаріусом і масарієм Кафи.

Кількісні характеристики озброєння за інвентарним описом 1474 р.

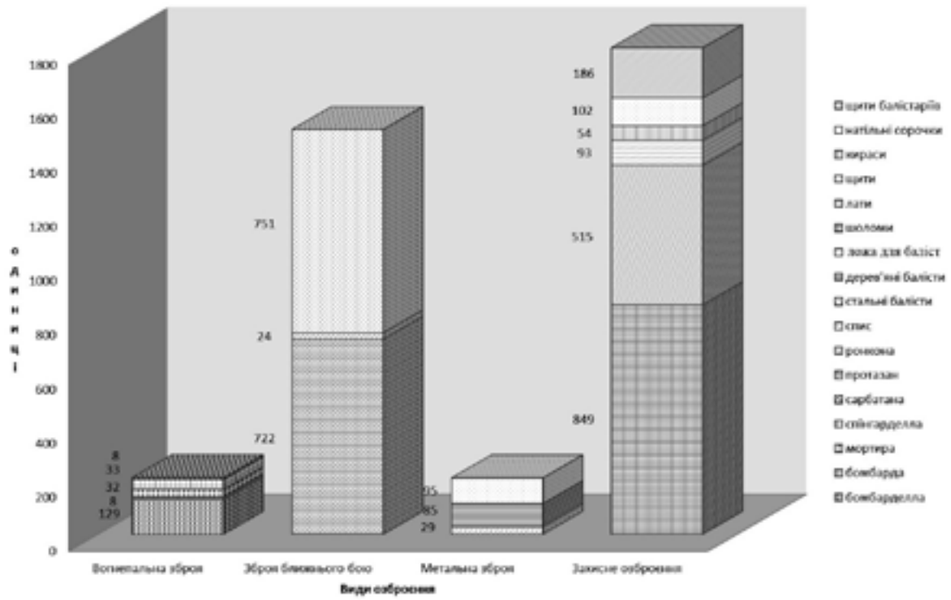

[1] Масарії – прибутково-видаткові книги генуезьких колоній, в тому числі і Кафи (Caffe Massaria). Книги велися спеціальними чиновниками, касирами (масаріями), що обиралися в Генуї терміном на один рік. Вступ їх на посаду не співпадав з початком календарного року, інколи мали місце затримки прибуття наступних масаріїв. Тому рахунки масарій, позначених певним роком, на практиці можуть відноситися до середини цього року – літа-осені наступного. Для ревізії масарії здавалися по закінченні терміну повноважень масарія спеціальним комісіям в Генуї. Копії книг збереглися в Державному Архіві Генуї. Знайдені бухгалтерські книги за період 1374-1472 рр.

[2] Atti della Societa Ligure di storia patria (далі – ASLSP). – Genova, 1881. – Vol. VII. – Parte II. – Fasc. II. – P. 999-1002. – У монографії В. Мица помилковано вказано інший рік (1879). Див.: Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – С. 442. – Цієї ж помилки ми припустилися у своїй статті з історії вогнепальної зброї в Північному Причорномор’ї, де було використано дані В. Мица (Кузь А. И. Огнестрельная артиллерия в Северном Причерноморье во второй половине XIV-XV вв. (по данным письменных и археологических источников) // Харьковский историко-археологический ежегодник „Древности – 2010”. – Харьков, 2010. – Вып. 9. – С. 83).

[3] Бертье-Делагард А. Л. Каламита и Феодоро // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі –ИТУАК). – Симферополь, 1918. – №55. – С. 18.

[4] Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты… – С. 442.

[5] Колли Л. Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму (1466-1475) // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – №54. – С. 156; Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell’Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII-MCCCCLXXV) / Ed. A. Vigna // ASLSP. – Genova, 1879. – T. VII. – Doc. MXXXI.

[6] Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri durante la Signora dell’Ufficio di S. Giorgio… – 1881. – Vol. VII. – P. 999.

[7] Там само. – P. 1002.

[8] Колли Л. Падение Каффы. Последние годы генуэзских поселений в Крыму… – С. 171.

[9] Устав для генуэзских колоний в Черном море / Пер. В. Юргевича // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 700-701; Юргевич В. Н. Примечания к уставу 1449 года // ЗООИД. – Одесса, 1863. – Т. V. – С.826, сн. 83.

[10] Устав для генуэзских колоний в Черном море… – С. 724.

[11] Проблема визначення чисельності ополчення генуезької Кафи та взагалі її населення до сьогоднішнього часу залишається дискусійною. Пропонувалися різні числові показники кількості населення міста в 70-х рр. XV ст.: 60-70 тис. (Джустініані, Фольєтта, Мурзакевич, Чіперіс), 20 тис. (Балар, Ніколле), 8 тис. (Пономарьов), 30 тис. (Єманов), 30-35 тис. (Мыц) тощо. Максимальний показник за описом 1474 р. говорить про ополчення в 2000 осіб. Якщо до цього переліку додати екіпажі кораблів, що стояли в гавані, а також потенційне ополчення з навколишніх районів, то цифра може зрости на 500-700 осіб. Крім того можна врахувати ще підрозділи козаків та обслугу для артилерії. Загалом набирається близько трьох тисяч оборонців міста. У зв’язку з такими розрахунками чітко видно, що наявної зброї не вистачало для кожного солдата, бо не вистачало і солдатів для охоплення всього периметру фортечних стін. На думку В. Мица, для нормальної повноцінної оборони Кафи потрібно було не менше як 6000 осіб (Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты… – С. 420).

[12] При перекладі з середньовічної латини були використані наступні словники та посібники: Новый большой итальянско-русский словарь / Г. Ф. Зорько. – М.: „Русский язык – Медиа”, 2004; Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И. Х. Дворецкий. – М.: Русский язык-Медиа, 2005; Glossarium mediae et infimae latinitatis / conditum a C. Du Fresne, domino Du Cange, auctum a monachis ordinis sancti Benedicti [DD. Toustain, Le Pelletier, Dantine et Carpentier]; cum supplementis integris D. P. Carpenterii, Adelungii, aliorum suisque digessit G. A. L. Henschel,… – L. Favre (Niort) – 1883-1887; Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латыни. – М.: Изд-во МГУ, 1993; Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure. – Genova: Civico Istituto Colombiano,1984; Rossi G. Glossario medioevale ligure. Appendice // Miscellanea di storia italiana. – 1909. – Vol. 44; Rossi G. Glossario medioevale ligure con Appendice. – Bologna: Forni, 1971; Niermeyer J. F. Mediae latinitatis lexicon minus. Lexique latin medieval/francais/anglais. – Leiden: E. J. Brill, 1993; Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. Glare. – Oxford, 1968-1982. – Fasc. I-VIII.

[13] Bote, botte – бочка. В італійській мові розрізняються різні терміни для бочок неоднакового об’єму та призначення: botticella, fusto, barile, bariletto, bigoncia (діжка), caratello (винна бочка). В латинській мові – dolium, cupa, calpar (винна бочка), orca (бочка для риби).

[14] Prati з італ. луг. В Дю Канжа зустрічаємо інше пояснення цього слова: prata – argentum. В сучасній іспанській мові воно збереглося у формі plata (срібло, гроші). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.6, col. 478a. – Для чого використовувалися луги і який їхній вміст, невідомо. Можливо, це був галуновий розчин, що вживався для фарбування шкір.

[15] Una stagnaria – один мідний глечик. Див.: Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure… – P. 356.

[16] Clape ferri можна перекласти як „залізне каміння, ядра”. Clapa відповідає французькому amas de pierres (купа каміння). Див.: Niermeyer J. F. Mediae latinitatis lexicon minus… – P. 186.

[17] Verrettone – (з італ.) метальний спис, дротик. З лат. veru, verutum (короткий спис). Проте в епоху пізнього середньовіччя це слово дещо змінює своє значення: veretoni, viritones-стріли від арбалета (Див.: Дрбоглав Д. А. Учебное пособие по средневековой латини… – С. 12). У лігурійській латині ми знаходимо слово „veretonus”, яке позначало довгу стрілу для балісти з масивним залізним наконечником (Див.: Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure… – P. 397). Арбалетні стріли мали різну форму і конструкцію, і призначалися для різного типу баліст. Р. Пейн-Голлуей у своїй книзі з історії арбалета відзначає значну обертальну силу віретона, що надавалася йому внаслідок спіралевидного кріплення пера, або матеріалу, що його заміняв. Див.: Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов. История средневекового метательного оружия. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – С. 25.

[18] a girella (a zirella) – арбалет з блоком. З італ. „girella” перекладається як „шків, блок” (Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.1, col. 537b; Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane. –Torino: Cassone, 1869. – Vol. I. – Parte I. – P.32-34, post. 89; Collection de lois, maritimes antérieures au XVIIIe siècle / par J.-M. Pardessus. – Paris, 1837. – T. 4. – P. 469, 471, 472, 474, 475, 478, 480), інколи в лігурійській латині блок для натягування мотузки на арбалет також називався „derizela”. Див.: Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure… – P. 145. При цьому методі натягування лука арбалета один кінець міцного шнура прикріплений до поясного ременя арбалетника. Інший кінець пропущений через колесо маленького блока, а потім зачеплений за металічний штифт, встановлений нижче на плечового кінця ложа арбалета. Інколи замість шнура використовували шкіряний ремінь. Див.: Пейн-Голлуэй Р. Книга арбалетов… – С. 91-92.

[19] a tibia (a gamba, a piede) – арбалет, що заряджався з ноги (однієї або двох). Див.: Collection de lois, maritimes antérieures au XVIIIe siècle… – P. 485; Conta M. R. Armi e armature in Piemonte nella prima metà del secolo XV (dagli inventari dei castelli dei principi d’Acaia) // Studi piemontesi. – 1977. – V. 6. – P. 413.

[20] Cavagna – (з італ.) корзина. В латинській мові для позначення різних корзин вживаються такі слова: aero (корзина для піску), canistrum (плетений кошик), cartallus, cophinus, corbis, cumera (вербовий кошик для зберігання хліба), fiscina, panarium (кошик для хліба), soracum (скриня) тощо.

[21] Stacheta (stachet) – елементи кріплення латних доспіхів. Це могли бути або шнурки (Див.: Ponza M. Vocabolario piemontese-italiano. – Torino,1832 – Vol. 2 (E-P). – P. 150), цвяхи або заклепки для кріплення (Див.: Monti P. Vocabolario dei dialetti della città e diocesi di Como: con esempi e riscontri

di lingue antiche e moderne. – Milano: Società tip. de' classici italiani, 1845. – P. 298), в окремих випадках – знімні деталі, що кріпляться (Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.7, col. 570b, 570c).

[22] Cisterna – (з італ.) цистерна, резервуар, бак. Інколи це слово вживається у розумінні „фонтан, джерело, колодязь" (Див.: Dizionario della lingua italiana / Luigi Carrer, Fortunato Federici. – Padova, 1827. – Vol. II. – P. 327; Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. Glare…. – P. 327). Призначення саме мідних труб (canoni rami) або труб, покритих міддю (ramare) для цистерни, невідоме. У масаріях Кафи з кінця XIV ст. згадується водозбірник, що, можливо, був біля вежі Стагноніс (turris Stagnonis). У травні 1381 р. за цією водоймою став наглядати Джовані де Вайролло, за що отримував 70 аспрів на місяць. Stagna з італійської перекладається як „водойма, цистерна". Див.: Понамарев А. Л. Население и территория Кафы по данным массарии – бухгалтерской книги казначейства за 1381-1382 гг. // Причерноморье в средние века. – М.: Алетейя, 2000. – Вып. 4. – С. 422-423.

[23] Ferrum – (з лат.) залізо, залізні інструменти, арматура.

[24] Cantaria – вага, вагівниця. Велика підвісна чаша з двома ручками (alsaris cantaria) використовувалася для зважування сипучих речовин вагою в один кантаро. Cantaro – міра ваги (47,55 кг). Див.: Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли. – М.: Издательство МГУ, 1990. – С. 334; Rossi G. Glossario medioevale ligure. Appendice… – P. 152.

[25] Solaio – горище, приміщення між стелею і покрівлею будинку, верхній поверх. В даному випадку можна говорити про мансарду – житлове приміщення горищного типу, утворене на останньому поверсі будинку.

[26] Ferri pro portis – в даному випадку мова може іти про металеві елементи воріт або дверей. Не виключено, що ferri походить від ferrea, яке перекладається як „ланцюг, кільця". Див.: Niermeyer J. F. Mediae latinitatis lexicon minus… – P. 419.

[27] Partexanis, pertixana, partesana – (з лат.) спис, має плоский наконечник. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.6, col. 289b, 184 c. Протазан (від нім. Partisane) – колюча древкова холодна зброя, різновид списа. Має довгий, широкий і плоский металевий наконечник, насаджений на довге (2,5 м і більше) древко. Характерною особливістю наконечника протазана є наявність у площині леза вушок різної довжини та конфігурації. У найдавніших протазанів вушка були незначного розміру і згодом цей вид зброї часто змішували з алебардою, придумуючи безліч варіацій.

[28] Enses – (з лат.) меч. В Італії того часу зустрічаються різні назви мечів: ensis, spada, gladius. Така різноманітність може говорити про те, що це неоднакові за формою та призначенням види мечів. Див.: Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane. – Torino, 1869. – P.10.

[29] Ronconi – вид алебарди. У Дю Канжа зустрічаємо runco, ronco, ronconus. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.7, col. 213a, 240c. У Лігурії такі алебарди ще називали roncilius або roncola. Див.: Rossi G. Glossario medioevale ligure. Appendice… – P. 193.

[30] turno (torno) – коловорот, корба для арбалета. Цей термін часто путають зі словом torre (італ.) або tour (фр.), що означає „вежа, вишка, колона". Проте це різні поняття, не пов'язані між собою. Див.: Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane… – P.231. Такі ж арбалети згадуються на озброєнні генуезької колонії Фамагусти у 1447 р. Див.: Близнюк С. В. Фамагуста начеку: военные ресурсы генуэзской колонии на Кипре 1373-1464 гг. // Византийский временник. – 2010. – Вып. 69 (94). – С. 64. Не виключено, що torno могли називати і станину або станок, на який кріпилися великі дерев'яні балісти. Див.: Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. Glare… – P. 1950.

[31] Boclerus – щит. Те саме, що clypeus, scutum. Очевидно ця назва була запозичена з французької мови, де знаходимо bouclier (щит, екран, захисне приладдя). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.1, col. 686b. Більш детальніше про етимологію слова див.: Allou C. N. Boucliers-ecus // Mémoires de la Société royale des antiquaires de France. – Paris, 1837. – Vol. 13. – P. 285-288.

[32] Stroppus (struppus) – (з лат.) кручена мотузка. Див.: Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. Glare…. – P. 1830. В італійську мову воно перейшло у формі stroppo, що так і перекладається. Строп – найпростіше пристосування з канату, троса і т.п. для захоплення вантажу і підвішування його до гака підйомного крана.

[33] Sagitta – (з лат.) стріла для лука.

[34] Coiracie (лат.), cuirasse (фр.), corazza (італ.) – лати, кіраса, панцир. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 558c. В лігурійській латині також трапляється інколи coracia, що перекладається як „нагрудні лати зі шкіри". Див.: Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure… – P. 131. Такі шкіряні нагрудні лати були широко розповсюджені як в Генуї, так і в колоніях. Див.: Heers J. Societe et economie a Genes (XIV-XV siecle). – London: Ashgate Pub Co, 1979. – P. 86, 97. Проблема етимології цього слова ускладнює визначення конкретного типу лат, які одягали генуезькі найманці та ополчення. Проте археологічні знахідки окремих елементів обладунку з Чембало та Азова дозволяють з упевненістю говорити про тотальну перевагу такого типу броні, як бригантина. Див.: Дьячков С. В. Бригандина арбалетчика из Чембало // Харьковский историко-археологический ежегодник „Древности – 2010". – Харьков, 2010. – Вып. 9. – С. 273-289; Горелик М. В., Фомичев Н. М. Рыцарские доспехи XIV века из Азова // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII-XVI веках. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 73-78.

[35] Celata – круглий (глухий) шолом. Також можливі варіації в різних мовах: celada (ісп.), salade (фр.), sturmhaube (нім.), head piece, salad (англ.), galea, cassie (лат.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 248b; Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane. – Torino, 1869. – P.30-33. Салад міг бути різноманітним за формою – схожим на каску або капелюх, з забралом або без. Спільними рисами є наявність яскраво вираженого напотиличника і поздовжнього ребра жорсткості, яке нерідко перетворювалося в гребінь. Назатильник міг бути суцільнокованим разом з куполом шолома або приклепувався у вигляді 1-3 пластин до затильної частини із загостреною формою на кінці. Італійські салади за формою нагадували античні римські чи грецькі шоломи. Піхотні салади часто були відкритими або мали оглядову щілину у вигляді довгого розрізу на передній стороні шолома, іноді навіть на його краю. Докладніше див.: Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций / Пер. с англ. Е. В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – С. 118-119; Окшотт Е. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Пер. с англ. М. К. Якушиной. – М.: Центрполиграф, 2006. – С. 336-339.

[36] Tarcone – круглий щит. Інші форми цього слова: targia, targa, target, tarchet, tarchonis, targoni. У лігурійців воно також вживалося як targua. Див.: Glossarium mediae et

infimae latinitatis… – 1887. – T.8, col. 032b; Rossi G. Glossario medioevale ligure con Appendice… – P. 71. Тарге – щит у формі мішені, доволі великий, з пристосуваннями для кріплення руки. Цей тип проіснував до XVII ст. Тарге плелися з вербових гілок і обтягувалися поверх шкірою. За одним із джерел, на один щит йшли дві кінські або ослячі шкури – одною щит обтягували поверх, другою – зсередини. Див.: Блэр К. Рыцарские доспехи Европы. Универсальный обзор музейных коллекций… – С. 201; Терещенко Д. Г. Средневековые армии итальянских городов // Военно-исторический альманах „Солдат". – 2000. – №66. – С. 28.

[37] Camixia – сорочка, кожух. Інші форми слова: camicia, camisia, camisa, chemise. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 052c; Calvini N. Nuovo glossario medievale ligure… – P. 86. Очевидно, мова йде про уніформу з намальованим червоним хрестом на грудях, що був символом Генуї (червоний хрест на білому фоні). Дворяни часто носили сорочки з мереживною обробкою на рукавах і на грудях, яка називалася scioreta (lattuga di camicia). Див.: Rossi G. Glossario medioevale ligure con Appendice… – P. 125.

[38] Lazanie (lazagne) – глиняні горщики. Переклад цього військового терміна має певні складнощі. В. Миц у своїй монографії перекладає lazanie як „списи" (Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты… – С. 236). Ми такого перекладу не змогли знайти в жодному словнику з середньовічної або лігурійської латині. Тому вважаємо малоймовірним таке трактування. Тим більше, що в лігурійській латині є слова, що позначають спис: lancia, dardo, asta, hasta. В італійській мові є слово, близьке за значенням до вказаного вище. Італ. lasagna перекладається як лазанья – відома італійська страва. Хоча страва, як вважають, виникла в Італії, саме слово походить від грецького lasana або lasanon, що означає „гарячі пластини" або „виставляти на горщик", „нічний горщик". Слово було пізніше запозичене римлянами як lasanum, що означає „котел для приготування їжі", або „горщик, посудина". Див.: Oxford Latin Dictionary / Ed. P. G. W. „Glare… – P. 1004. Призначення таких посудин могло бути різноманітним, проте не виключено, що вони використовувалися для запалювальних сумішей, або „грецького вогню". Грецький вогонь – горюча суміш, що застосовувалася у військових цілях в часи середньовіччя. Вперше вона була вжита візантійцями в морських битвах. Точний склад грецького вогню невідомий. Туди могла входити сірка, селітра, негашене вапно, олія та інші компоненти. Див.: Nuovo dizionario universale tecnologico o di arti e mestieri. – Venezia, 1839. – T. XXIV. – P. 217-226; Bargigia F., Settia A. La guerra nel Medioevo. Cultura e pensiero. – Roma: Jouvence, 2007. – P. 134-137.

[39] Baliste alsaris – стальні балісти. В сучасній італійській мові alsare (alzare) означає „піднімати, збільшувати". Проте в епоху Ренесансу інколи вживали цей термін для позначення предметів з високоякісної сталі: alzare (лат.), acier (фр.), acciaio (італ.), acero (іспан.), aço (португ.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.1, col. 211a.

[40] Baliste ligni – дерев'яні балісти. В цьому випадку lignum перекладається як „деревина, дерево, виріб з дерева". Те ж саме позначає фр. lignine, італ. legno та португ. lenho.

[41] Tabulerii – щити балістаріїв. Такі щити були відомі ще з часів хрестових походів. У Дю Канжа зустрічаємо tabolacius, tavolacius, tabulaccium. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1887. – T.8, col. 004b, 040b, 008b. – В італійській мові термін трансформувався у tavolaccio. Д. Ніколле вважає, що такі захисні щити були великого розміру і мали прямокутну форму. За призначенням їх можна порівняти з павезе, що були надзвичайно популярними в Італії. Див.: Nicolle D. Knight of Outremer 1187-1344 AD // Osprey warrior (18). – London, 1996. – P. 45; Nicolle D. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. – London: Greenhill Books, 1999. – Vol. 2. (Islam, Eastern Europe and Asia). – P. 620, 624; Контамин Ф. Война в Средние века / Пер. с фр. Ю. П. Малинина, А. Ю. Карачинского, М. Ю. Некрасова; Науч. ред., предисл. Ю. П. Малинина. – СПб.: Ювента, 2001. – С. 80.

[42] Bombardella – різновид бомбарди, невелика бомбарда. Більш детальніше про бомбарделли див.: Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane… – P. 60-63, 88; Cibrario L. Delle artiglierie del MCCC al MDCC. – Lione, 1854. – P. 11, 15, 21-26.

[43] canoni – зарядні знімні камори. Зарядна камора, зарядник (head, powder chamber) – порожнина в задній (казенній) частині каналу ствола гармати, в якій містяться запоясková частина снаряда та пороховий заряд (в гільзі або в зарядному картузі) при заряджанні. У ранніх казнозарядних гарматах для перезарядження могли використовуватися знімні камори. Бомбарда (бомбарделла) складалася з двох частин: зарядної камори (італ. cannone) і ствола (tromba). У зняту зі ствола камору закладали бойовий заряд і з допомогою особливого ящика – „казенника" – встановлювали на лафеті і вводили в ствол, заряджений кам'яним ядром. Зазвичай кожна бомбарда мала кілька зарядних камор, частіше всього чотири. Пізніше, з кінця XV ст. терміном cannone почали називати гармати будь-якого типу. Див.: Курти О. Постройка моделей судов. Энциклопедия судомоделизма / Сокр. перевод А. А. Чебана. – Ленинград: Судостроение, 1989. – С. 406-407.

[44] Spingardella (spingarda) – довгоствольна вогнепальна зброя, кулеврина. Інші назви: spingardus. spingaldus, spingalis, spingarda, springarda (лат.); espingardet, espringalte, spingarde (фр.); springale, one pounder (англ.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.7, col. 557a; Morri A. Vocabolario romagnolo-italiano. – Faenza, 1840. – P. 735; Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane… – P.58.

[45] Mortareti – мортири. Мортира (фр. mortier) – артилерійське знаряддя з коротким стволом (звичайно довжиною менше 15 калібрів) для навісної стрільби. Була призначена головним чином для руйнування міцних оборонних споруд і для ураження цілей, укритих за стінами чи в окопах. Застосовувалася з XV століття. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1885. – T.5, col. 524a, 524b.

[46] Sarbatane – сарбатана (сарбакана), ручна вогнепальна зброя. Інші форми слова: cerbatana (ісп.), cerbottana (італ.), sarbacane (лат.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 269b.

[47] Canoni в цьому випадку перекладено як „ствол, знаряддя". Цей термін в епоху пізнього середньовіччя трактувався по всякому і вживався у різних сферах життя. До нашого часу трактування його є утрудненим. Комплекс етимології слова створює перешкоди для вчених і студентів, і вимагає подальших досліджень. Див.: Parkinson M. Weapons and warfare // Medieval Latin: an introduction and bibliographical guide. – Washington: Catholic University of America Press. – P. 428, 450. – В. Миц пропонує розглядати вислів „canoni ferri" як залізні ядра (Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV веке… – С. 442), хоча для позначення гарматних ядер часто вживалися слова palla, clapa, ballotis. Див.: Angelucci A. Documenti inediti per la storia delle armi da fuoco italiane… – P. 24. – В

жодному зі словників з латині ми не знайшли „каноні” в значенні „ядро”. Тому вважаємо доцільним перекладати цей термін у класичному розумінні – „труба, ствол”.

[48] Bombarda – бомбарда, велика гармата.

[49] Cavalletto – станина, лафет для гармат. Те саме, що cavalletus (лат.), chevalet (фр.), caballo (іспан.). Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 233a.

[50] Cunio (cuneo) – клин для гармат. У Дю Канжа: cuneus або cunius. Можливі різні значення: 1. Дерев’яний прямокутний брус, що притискав зарядну камору до ствола у гарматах архаїчних конструкцій. 2. Пристосування для зменшення віддачі. 4. Брусок, за допомогою якого здійснювалося кріплення ствола до лафетів. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 656b; Пашкевич В. Курс артиллерии. Устройство и употребление артиллерии и ручного оружия. – Спб., 1888. – Ч. 1. – С. 9-10, 206, 225.

[51] Cauigie – дерев’яний або залізний цвях. В італійській мові відповідниками є терміни caviglio (cavicchio) та caviglia, що позначають деревяний кілок, дюбель або нагель. Ними скріплювалися крокви. Кроква – два бруси, з’єднані в горішній частині під кутом і закріплені долішніми кінцями до стін будівлі, на яких тримається дах. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1883. – T.2, col. 238c; Carbone P. Il cantiere settecentesco: ruoli, burocrazia ed organizzazione del lavoro // Studi Piemontesi. – 1986. – Vol. XV, fasc. 2. – P. 353.

[52] Pestone – знаряддя, яким трамбують (у вигляді обрубка колоди з рукояткою, або у вигляді порожнього важкого циліндра), трамбівка. У Дю Канжа зустрічається також pestrum, що позначає балку, брус або колоду. Див.: Glossarium mediae et infimae latinitatis… – 1886. – T.6, col. 294 c.

Анатолий Кузь
(Черновцы)

„INUENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM…” (ОПИСАНИЕ ВОЕННОГО ВООРУЖЕНИЯ КАФФЫ 1474 г.)

В статье автор подробно анализирует документальный источник по истории генуэзской Кафы в последние годы ее существования – Описание военного вооружения 1474 г., составленное масариями города. Уникальный документ из коллекции генуэзского Банка св. Георгия проливает свет на состояние обороноспособности фактории перед нашествием турок-османов. Впервые представляется полный текст документа с переводом. Кроме того, автор сделал подробные комментарии к латинскому тексту, в которых охарактеризовал вооружение в арсеналах Каффы.

Ключевые слова: *генуэзцы, оружие, описание, комплект, бомбарда, копье, нотариус, латынь, перевод.*

Anatoliy Kuz’
(Chernivtsi)

„INUENTARIUM RERUM ARMORUM ET MUNITIONUM…”(DESCRIPTION OF MILITARY WEAPONS CAFFA 1474)

The author analyzes in detail the documentary source on the history of the Genoese Caffa in recent years of its existence - Description of military weapons in 1474, composed of masaries. A unique document from the collection of the Genoese Bank of St. George sheds light on the status of defensive trading before the invasion of Ottoman Turks. For the first time is the full text with the translation. In addition, the researcher made detailed comments to the Latin text, which described the weapons in the arsenals of Caffa.

Key words: *Genoese, weapons, description, package, bombard, a spear, a notary, Latin, translation.*

УДК: 94 (477) „15/16”

Тарас Ковалець
(Чернівці)

ПОСТАЧАННЯ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У ПОВСТАННЯХ 20-30-х рр. XVII ст. В УКРАЇНІ

У статті розглядаються основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні.

Ключові слова: *Військо Запорозьке, військове мистецтво, постачання, матеріальне забезпечення, повстання 20-30-х рр. XVII ст.*

Незважаючи на те, що при вивченні військового мистецтва запорозького козацтва першої половини XVII ст. у вітчизняній історіографії нагромаджена певна наукова література, у ній мало уваги приділено проблемі постачання і забезпечення козацьких підрозділів.

В українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. можна виокремити дослідження С. Рудницького, який уперше, хоч і фрагментарно, розглянув забезпечення повстанського табору Т. Федоровича 1630 р.[1] У радянський період окремі питання, пов’язані з виготовленням зброї та боєприпасів для запорозьких формувань першої половини XVII ст., були порушені у працях І. Бойка[2], В. Сидоренка[3], М. Стрішенця[4]. Роль українських міст у постачанні козацьких загонів вивчалася П. Михайлиною[5] та В. Смолієм[6]. Археологічні розкопки та наступна реконструкція місця Берестецької битви 1651 р., проведені І. Свєшніковим[7], дозволили з’ясувати ряд особливостей зберігання і транспортування козаками продовольства, фуражу, зброї та боєприпасів. Окремі моменти, що стосуються означеної теми, були досліджені і в польській історіографії періоду соціалізму; так, Я. Віммер здійснив спробу визначити загальні принципи матеріального забезпечення збройних сил Речі Посполитої XV-XVIII ст.[8]

У сучасній українській історіографії знову ж таки вивчаються лише певні аспекти постачання й забезпечення Війська Запорозького 20-30-х рр. XVII ст. Наприклад, П. Кулаковським висвітлено особливості річпосполитсько-московської торгівлі на Чернігіво-Сіверщині у 30-х рр. XVII ст. як джерела постачання повстанських підрозділів[9].

Таким чином, проблема постачання та забезпечення Війська Запорозького у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. досі не стала в історіографії предметом окремого комплексного дослідження і потребує подальшої розробки та вивчення. Саме тому метою нашого повідомлення є обґрунтована на відповідному джерельному матеріалі та результатах досліджень спроба з’ясувати основні принципи, шляхи і засоби постачання та забезпечення як складової військового мистецтва запорозького козацтва вказаного періоду.

Базовим принципом як польської, так і повстанської армії у 1620-1630-х рр. було „індивідуальне забезпечення кожного вояка і його участь у військових походах із власною зброєю та екіпіруванням”[10]. Так, у численних універсалах козацьких ватажків цей принцип згадується постійно. Наприклад, в у своїх листах Скидан вимагав від козаків, щоб ті „готові були як кіньми, так і їжею та зброєю”, тобто перед бойовими діями повністю самостійно дбали про власне озброєння, транспорт та провіант[11].

Як же відбувалося забезпечення Війська Запорозького зброєю та боєприпасами? Залізо видобувалося із болотної руди на невеликих підприємствах – т.зв. руднях. Основні центри металургії розміщувалися на Півночі України. У першій половині XVII ст. на Лівобережжі було близько 100 рудень, а на Поліссі – не менше тисячі. Це були механізовані мануфактури, на яких застосовувалася наймана праця[12]. Вони належали переважно магнатам і шляхті, хоча чимало рудень орендували монастирі, зокрема Київський. Одна середнього розміру рудня могла видобути руди і виплавити за рік 500 пудів (близько 8 тонн) сиродутного заліза[13].

Добування селітри (т. зв. селітряні промисли) теж було досить розвиненим на території України. Ним займалися, окрім шляхти, міщани та козаки[14]. Збереглися згадки, що у свій час на правах управителя шляхетських маєтків кількома варницями у Дикому Полі керував навіть майбутній козацький ватажок Я. Остряниця[15]. Добували селітру зі старих городищ Київщини, численних курганів південно-східної частини Чернігіво-Сіверщини, річпосполитсько-московського прикордоння[16]. Капітан коронного війська, відомий тогочасний інженер, артилерист і картограф Гійом Ле Вассер де Боплан згадував, що українське населення та козаки, зокрема, дуже вмілі „у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох”[17].

Процес добування селітри був нескладним, але дуже копітким. У відписці білгородського воєводи Петра Пожарського в Розрядний приказ від 21 лютого 1639 р. згадується, що у Білгородському повіті виробництвом селітри займався „черкашенин Мисько на прізвище Мострюк”. Розвідуючи поклади селітри, він пішов „для курганів на Муравський шлях” і знайшов там „у верхів’ях Сажного Дінця… Жовтий курган”. Розробляючи план експлуатації, ремісник планував з того кургану видобувати по 15 пудів селітри за тиждень (тобто за місяць – близько півтонни), а для облаштування варниці йому було „в завод… треба 40 людей робітників, 40 волів тяглових, 2 котли мідних великих, відер по 100 і більше, і всілякий завод: прикатки і бочки, сокири і мотики, і підводи, і всілякі хлібні та їстівні запаси”[18].

В Україні значна частина селітряних варниць перебувала під прямим чи опосередкованим контролем Війська Запорозького. Перед кожним повстанням у них вироблялося стільки селітри, що деякі підприємливі люди певні партії навіть вивозили за кордон. Так, у відписці сєвського воєводи Я. Толочєнова в Посольський приказ від 13 листопада 1636 р. згадувалося, що місяцем раніше (після повстання Чигиринського реєстрового полку) двоє „черкаських купців” везли на продаж чотири вози селітри з Пирятина в Москву [19].

Селітра разом із сіркою та деревним вугіллям становила основні компоненти пороху для вогнепальної зброї. Виробництвом пороху займалися ковалі, пушкарі та зброярі. Для цього використовувалися спеціально обладнані млини і порохові склади, найбільші з них існували при замках, зокрема черкаському, київському, вінницькому, білоцерківському і контролювалися місцевими магнатами[20]. Один коваль міг виготовляти до 15 каменів (тобто близько 500 кг) пороху на рік. Різні його види використовувалися для різних видів зброї: грубший – для ручної вогнепальної, дрібніший – для артилерії. Після з’єднання компонентів сирий порох виглядав як темне тісто, його «змочували ацетоном, місили і сушили», законсервовуючи для тривалого зберігання у т. зв. „коржі”[21].

Козацькі підрозділи у 20-30-х рр. XVII ст., судячи із джерельних згадок, були дуже добре забезпечені боєприпасами. Зокрема, інформатор великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського польський ротмістр та учасник каральної експедиції 1638 р. проти війська Якова Острянина Хієронім Хжонстовський в одному зі своїх листів згадує, що здобутий 19 травня поляками козацький табір Путивльця навіть після важких дводенних боїв із майже безперервними перестрілками аж ніяк не потерпав від нестачі боєприпасів, „бо… пороху аж забагато мали”[22]. Схожою, очевидно, була ситуація і в козацькому таборі під Переяславом у повстанні 1630 р.[23]

За джерельними даними, всьому польському війську для ведення бойових дій упродовж кількох тижнів було потрібно близько 20 тонн пороху[24]. Зважаючи на те, що козацькі підрозділи значно повніше укомплектовувалися вогнепальною зброєю, ніж коронні, для підтримання боєздатності запорожцям, очевидно, доводилося заготовляти, зберігати і транспортувати десятки тонн пороху та боєприпасів.

Звідки ж відбувалося постачання Війська Запорозького зброєю? Значна її частина, очевидно,

була трофейною. Так, краківський каштелян князь Юрій Збаразький в одному з листів до короля у вересні 1625 р. писав, що козаки у морському поході, „коли під Очаковом були, набили спершу турків немало і… гармат набрали”[25]. 1635 р. під час взяття Кодака загони І. Сулими захопили чотири гармати, привезені туди із Києва[26]. У 1637 р. загін козаків напав на трипільський маєток київського підстолія шляхтича Брезовського, звідки повстанці ”гармату і апартаменти, до неї належні…, побрали”[27].

Ще частина озброєнь потрапляла до запорожців із арсеналів московських міст Білгородської „засічної лінії” внаслідок активної контрабандної торгівлі зброєю на річпосполитсько-московському прикордонні, а також через торгову діяльність грецьких і вірменських торговців зброєю[28]. Зокрема, у листі до Станіслава Конєцпольського від 16 травня 1637 р. підкоморій чернігівський Адам Кисіль із жахом повідомляв, що „плебс всюди воли, коні продає, самопали купує”[29]. Збереглося чимало судових документів, у яких висвітлюються суб’єкти такої торгівлі. Зокрема, це позови від 28 вересня 1629 р. до королівського суду на урядників, купців та міщан „міст окраїнних” Медведівки, Кропивної, Чигирина, Корсуня, Богуслава, які продавали на Низ зброю, порох і харчі[30]. Такі товари урядам міст прикордонних наказувалося арештовувати, „коли б… хтось кудись хотів вивозити до сваволі”[31].

Значна частина козацьких арсеналів, очевидно, за традицією перебувала на Запорожжі. Бартош Папроцький у своїй праці «Ogród krolewski» (1599 р.) згадує, що у козаків основна зброя – „стрільба”, якої є багато і яку охороняє „постійна сторожа на островах”[32]. Боплан також згадує, що у павутинні дніпровських островів „козаки мають свою схованку, яку називають «Військовою скарбницею”, тобто скарбом армії”. У „Військовій скарбниці” в цих протоках козаки заховали багато гармат” і „зберігають це в таємниці”, „навіть гроші свої тут ховають і беруть їх лише тоді, коли виникає потреба”[33].

Ще одним місцем традиційного козацького арсеналу був „Трахтемирів…, розташований серед урвищ і оточений неприступними скелями. Саме в цьому місці козаки ховають усе найцінніше”[34]. Також тут в монастирі зберігалися кілька козацьких гармат[35].

На території східних воєводств Речі Посполитої вироблялася значна, якщо не більша, частина козацької зброї. Одним із найважливіших центрів виготовлення вогнепальної зброї був Київ. Серед ремісників тогочасні люстрації виділяють лучників, стрільників, платнерів (панцирних майстрів), ковалів, золотарів. Київські зброярі, яких налічувалося кілька десятків, займалися виготовленням рушниць, шабель, луків, стріл, а також ремонтували стару зброю. Залізо та олово їм довозили, головним чином, із Житомирщини у вигляді шин, болванок, прутів[36]. Збереглися згадки, що київські ремісники 1638 р. виготовляли і лагодили зброю для війська Я. Острянина[37]. Потужний ковальський цех існував у містах Ніжині, Ромнах та Мені, де працювали ковалі, шабельники, слюсарі, столярі. Важливими центрами ковальства були також Батурин, Глухів, Кобижча, Конотоп, Новгород-Сіверський, Носівка, Сосниця та інші[38]. Окрім ремісників із ковальських цехів, зброю виготовляли також пушкарі при замках та по містах.

Виробництво гармат розвивалося у Києві, Львові, Ніжині, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверську, Глухові, де були для цього спеціальні ливарні[39]. Найбільшою популярністю користувалися львівські та київські, оскільки саме в цих містах виробляли гармати середнього та великого калібру. В багатьох інших містах та замках, очевидно, були ливарні форми переважно для малокаліберних фальконетів. На Січі „виготовляли шаблі, рушниці, списи, відливали і кували ядра та гармати”[40]. З початку XVII ст. гарматні ядра робили тільки залізні, іноді їх обливали оливом, хоча по старих арсеналах, напевно, зберігалося ще чимало обточених чи обкованих ядер з каменю[41].

На нашу думку, дуже важливим питанням, яке необхідно з’ясувати в контексті вивчення цієї проблеми козацького війська 20-30-х рр. XVII ст., є характер взаємостосунків по лінії козацьке військо – населення Наддніпрянщини з позиції постачання та забезпечення підрозділів запорожців. Традиційно запорожці намагалися „грати роль” захисників простолюду, зокрема чимало протиправних (із точки зору офіційного законодавства) своїх дій вони неодмінно пояснювали потребою захисту посполитих від різноманітного насильства та утисків[42].

Це показне заступництво, зокрема яскраво виражене у листі до Станіслава Конєцпольського від 21 вересня 1637 р., де запорозькі козаки обґрунтовували свою акцію насильного відбирання гармат у реєстровців кількома тижнями раніше наступним чином: „нічого іншого не змусило нас до того, як важкий плач і лемент убогих людей…, що мешкають у тих українних містах, а не через що інше, лиш через стояння з гарматою і часте вибирання великих стацій від антецесорів моїх, колишніх старших Війська Запорозького, про що… великі утиски і тяжкості від війська були людям… [ми] взяли армату з Черкас на звиклі наші місця, де вже нема потреби у жодних стаціях і подарунках… і убогим християнам… спокій вчинили…”[43].

Документи підтверджують, що перебування гармат реєстровців у будь-якому з міст Наддніпрянщини автоматично призводило до збільшення поборів із місцевого населення. Хоча офіційне знімання „стації” (податку за перебування війська) для реєстрових козаків із міст було заборонене, старшина намагалася впливати на місцевих урядників, очевидно, явним примусом, тому що зафіксовано чимало конфліктів реєстровців із місцевими урядниками. Останні, очевидно, намагалися діяти судовими позовами, через які козацькій „арматі” доводилося постійно змінювати місце дислокації. Зокрема, тільки у 1634-1635 рр. вона „прокочувала” за маршрутом Київ – Терехтемирів – Біла Церква – Черкаси – Корсунь[44].

За умов постійного грабунку „людність часто на адресу війська мала єдине побажання: щоб вирушило на ворога і більше не повернулося”[45]. Повстанська армія аж ніяк не була винятком із цього правила. Своє забезпечення вона проводила добре відпрацьовано та методично. Яскравим прикладом тут може стати картина, змальована у листі краківського каштеляна князя Юрія Збаразького до короля Сигізмунда III від 3 липня 1621 р.: „козаків запорозьких гетьман послав універсал до всіх добр в [ашої] к [оролівської] м [илості] українних, також і всіх шляхетських, наказуючи собі постачати коней під гармату, порохи, олово і до кожного містечка реєстр послав, як багато чого потребує *(підкреслення наше. – Т. К.)”*[46]. Цікаво, що ця методика прямо відповідала алгоритму дій коронної армії за тодішніми офіційними військовими статутами[47].

Така ситуація повторювалася перед кожним повстанням з 1625-го по 1638 рр. Шимон Окольський у „Континуації” свого «Діаріуша» схоже змальовував цей процес: „до монастирів і міст… письма і листи розіслали *(підкреслення наше. – Т. К.)*… одні порох готують, інші людей, ці гроші, ці провіант, ці вже шпиталь свій Трахтемирів облаштували, вже їх монастир Межигірський вітає, вже печери *(мається на увазі Печерський монастир під Києвом. – Т. К.)* до себе прихиляють, уже на водах переходи готові”[48]. Як бачимо, попереднє забезпечення козаками проводилося не спонтанно, а методично, чітко продумано, на зразок коронного війська[49].

Дуже часто запорожці весь процес виробництва і збереження матеріалів, стратегічно важливих для ведення бойових дій, підпорядковували своєму безпосередньому контролю. У листі слуцького протопопа Андрея Мужиловського до Криштофора Радзивілла від 25 липня 1624 р. зберігся цікавий опис забезпечення Війська Запорозького боєприпасами. Зокрема, інформатор великого канцлера литовського повідомляв, що польські урядовці, «виконуючи волю короля його милості, вислали універсал по всіх українних містах, аби жоден не насмілювався продавати козакам порох, олово і всякий риштунок. Але вони, лотри, усі могили *(маються на увазі селітряні варниці. – Т. К.)* королевича його милості і королівські, панські зайнявши, позабирали селітру, а в Корсуні, Лубнах, Богуславі, Переяславі приготували кількасот бочок пороху *(підкреслення наше. – Т. К.)* [50]. Вже всі, усі до одного стоять напоготові так, наче збираються на війну”. Ці приготування козаки здійснювали, очікуючи підходу десятитисячного польського війська для „упокорення” сваволі та складення списків реєстру, що було передбачено рішенням вального сейму 1623 р.[51] Зрештою, така комісія відбулася аж 1625 р.

Забезпечення зброєю та боєприпасами під час бойових дій здійснювалося переважно через використання власних, наперед заготовлених запасів, а також грабунок арсеналів погано укріплених придніпровських міст і замків, які, за висловом С. Конєцпольського, у досліджуваний період „лежали в руїнах від євреїв-орендарів”[52].

Уже на початку бойових дій 1637 р. захоплені в полон козацькі розвідники Павлюка Смоляха та Ґанджа на допитах повідомили Станіславові Конєцпольському, що запорожці займаються пограбуванням замків „так за Дніпром, як і на Україні”[53]. Під час особливо важких боїв постійних підвозів боєприпасів козацькому війську не вистачало або ці підвози знищувалися польськими чатами, тому командуванню повстанців, щоб врятуватися від поразки, доводилося переміщувати все військо або значні його загони до міст і замків, де зберігалися значні арсенали[54]. Після невдалого бою під Лубнами Остряниця, відчуваючи нестачу боєприпасів та зброї, рушив на Миргород, де знищив польську залогу і поповнив свої запаси[55]. 13 червня під час боїв під Жовнином із козацького табору до Чигирина за боєзапасом був посланий полковник Карпо Скидан.

Цікаво, що поповнення витраченого пороху відбувалося зовсім не як одномоментний акт. Це був досить тривалий процес. Іноді на те, щоб подрібнити „коржі”, тобто „загуслу” для тривалого зберігання селітру, і змішати її у точних пропорціях з іншими компонентами пороху, витрачалося до кількох днів. Саме тому цей виробничий цикл отримав назву «робити порох» (наприклад, тогочасні джерела повідомляють, що Остряниця пішов до Миргорода, де „наробив пороху – селітри [був] достаток великий скарбовий”, також і „Скидана… не було – в Чигирині порох робив”) [56].

Будь-який зрив у стосунках між запорожцями та польським урядом призводив до спроб економічної блокади Запорожжя. Реєстрові козаки у листі до С. Конєцпольського від 28 червня 1637 р. просили від коронного гетьмана „суворого універсалу до їх милостивих панів урядів українних, щоб борошна на Низ не допускали, підданих своїх пильнували”. Наступного року, після провалу пацифікаційної акції на Січі ротмістра Казимира Мєлецького та чернігівського підкоморія Адама Киселя, прохання від останніх повторювалися майже дослівно: „міста українні оповістити треба універсалом, щоб їм ніяку живність, ані допомогу до них не передавали”[57].

Доставка провіанту та фуражу для коней була для запорозького війська не менш важливою, ніж постачання зброєю та боєприпасами. Якщо на Куруковому озері 1625 р. та під Переяславом 1630 р. козацька армія де-факто не знала їх нестачі, на відміну від армії коронної[58], то у повстаннях 1637-1638 рр. перекриття каналів довозу провіанту декілька разів поставило під загрозу долю всієї кампанії, зокрема під час облоги на Старці, коли розміщений у тактично вигідному для оборони місці табір Остряниці був відрізаний від шляхів постачання (вдавалося тільки зрідка переправляти провіанти і зброю човнами через Сулу) і повстанці

потерпали від голоду.

Збереглась інформація, що у таборі навіть відбулося кілька чорних рад, основним питанням на яких була доцільність продовження подальшої боротьби через голод у війську. Так, Миколай Потоцький у листі до Станіслава Конєцпольського 30 червня 1638 р. повідомляв, що у козаків „більшає голод безмірний і все військо нидіє", а також „сталась між ними велика сварка, бо чернь вся крикнула, вимагаючи упокорення, нарікаючи на них [старшину], поки їх буде таким морити голодом"[59]. Одним із основних аргументів за капітуляцію на цих радах, очевидно, було те поширене в тодішній свідомості bellatores уявлення, що, у випадку, якщо війську загрожувала голодна смерть, можна було здатися ворогові без загрози втратити честь[60].

Вирушаючи в похід, козаки, очевидно, діяли в рамках єдиної системи принципів забезпечення провіантом тодішніх європейських армій, тобто неодмінно із собою везли „запаси збіжжя, які надалі мололися в ручних жорнах, крупи, солонину… солене м'ясо". Свіже м'ясо давали гнані при таборі стада худоби, овець. Крім того, везли також запаси вівса для коней. Цих запасів, забраних із дому, не могло вистачити до кінця походу і треба було їх постійно поповнювати[61].

Ян-Анджей Красінський у своєму творі „Polonica" (1574 р.) згадував, що «козаки возять із собою в сідельних торбах усі улюблені свої припаси, як-ось: хліб, солену свинину та сіль, перемішану з перцем»[62]. Для транспортування основної маси провіанту потрібна була величезна кількість возів, на яких перевозили також птицю в клітках, намети, фураж для коней, зброю, інструменти, необхідні для інженерного забезпечення тощо[63]. Значна частина, якщо не більшість цих возів, вилучалася в населення.

Існували різні способи постачання провіантів, фуражу та боєприпасів до козацького війська для походу. Наприклад, майже перед кожним великим походом козаків (окрім морських) запорозькі «молодці» грабували татарські орди. В тогочасному творі Яна Дзвоновського „Пісня козака Плахти" про це згадано наступним чином:

„– Гей, козаченьку, пане мій!
Чи витримає нас коник твій?
Не журися ти від того,
Знайдем в полі коней много"[64].

На початку травня 1637 р. кримський хан Інаєт-Герай скаржився Станіславу Конєцпольському, що козаки „багато худоби, стад і овець у… ногайців украли", в т.ч. багато коней. Через кілька тижнів інформатор коронного гетьмана при ханові Кшиштофор Дзєржик уточнив розміри збитків від нападів запорожців: „овець дванадцять тисяч, великі стада худоби і коней, і людей немало"[65].

Наскільки важливе значення у забезпеченні козацького війська мала „живність", загалом домашня худоба, свідчить лист запорозьких козаків до реєстрових від 9 липня 1637 р., у якому січове товариство просило, щоб тій частині реєстровців, яка перейшла на бік Павлюка, по містах „не допускати худобі їх кривди чинити"[66].

Крайнім заходом прогодування війська під час нестачі припасів було поїдання коней[67]. Через неврожай та посуху в 1637 і 1638 рр. тисячі посполитих були змушені йти до козацьких загонів, щоб фізично вижити. За свідченнями очевидця, „гультяйства того і з того боку Дніпра велика сила, котрих сам голод тисне, бо ж сам ні старого, ні нового збіжжя не знайдеш, навіть про траву важко, дощу нема, через що військо на конях, як і ми, на пішо зійшло"[68].

Щодо забезпечення козацького війська одягом, то можна стверджувати, що загалом однострої (поширені в окремих підрозділах коронної армії, зокрема піхотних) у повстанських загонах при багатотисячному скупченні людей різного соціального походження, заняття та достатку були просто недоцільні. Разом з тим джерела містять цінну інформацію про те, що найбоєздатніші підрозділи – колишні реєстрові козаки під час бою перебували окремо від решти війська, найчастіше при гетьмані[69]. Цілком імовірно, що ці підрозділи зберегли свій однострій, що називався тоді „барвою"[70]. Також на строкатому тлі козацького війська могли виділятися однаковим строєм повсталі підрозділи міської піхоти. Наприклад, навесні 1638 р. добровільно приєдналися до загонів Я. Остряниці кількасот вояків замкової сторожі Ніжина[71].

Отож, Військо Запорозьке у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні мало досить злагоджену та дійову систему постачання і забезпечення, яка дозволила підтримувати високу боєздатність козацьких підрозділів, створюючи таким чином передумови для успішного ведення ними бойових дій, забезпечення стратегічної переваги над супротивником.

---

[1] Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр. / С. Рудницький // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-76.

[2] Бойко І. Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. / І. Бойко // Український історичний журнал. – 1962. – № 1. – С. 57-66.

[3] Сидоренко В. О. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни / В. О. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1978. – № 9. – С. 75-80.

[4] Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. / М. М. Стрішенець // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.19. – С.102-108.

[5] Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654) / П. В. Михайлина. – К.: Наук. думка, 1975. – 260 с.

[6] Смолій В. А. Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1981. – №10. – С. 62-72.

[7] Свєшніков І. К. Битва під Берестечком / І. К. Свєшніков. – Львів: Слово, 1992. – 304 с.

[8] Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej XV-XVIII w. / J. Wimmer. – Warszawa: Wojskowa Akademia Polityczna, 1974. – 166 s.

[9] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648 / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

[10] Wimmer J. Op.cit. – S. 117.

[11] Okolski S. Diariusz… – S. 26.

[12] Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 75.

[13] Стрішенець М. М. Рудні України XVI – першої половини XVII ст. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип.19. – С. 103-107.

[14] Бойко І. Вказ. праця. – С. 61.

[15] Ostranin Jacko // Polski Słownik Biograficzny. – Wroclaw-Warszawa-Kraków, 1962-1964. – T. 10. – S. 474

[16] Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 352.

[17] Боплан Г. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 30.

[18] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М.: Изд-во АН СРСР. – Т. 1. – 1953. – С. 261.

[19] Там же. – С. 173.

[20] Inwentarz zamku i miasta Bialocerkiewskiego 1641 // Sprawy i rzeczy Ukrainskie. Materialy do dziejów Kozaczyzny i Hajdamaczyzny. – Lwów, 1914. – S. 165.

[21] Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 79.

[22] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 501.

[23] Рудницький С. Вказ. праця. – С. 69.

[24] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 409.

[25] Scriptores rerum polonicarum. – Warszawa, 1880. – T. 2. – S. 96.

[26] Воссоединение… – С. 160; Okolski S. Diariusz… – S. 72.

[27] Архив Юго-Западной России… – К., 1863. – Ч.3, Т. 1… – С. 380.

[28] Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 382.

[29] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 364.

[30] Опись актовой книги Киевского центрального архива № 14. – К., 1872. – С. 32.

[31] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1884. – T.10. – S. 244.

[32] Цит. за: Вирський Д. Околиці Ренесансу: Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): у 2 ч. – К., 2007. – Ч. 1. – С. 330.

[33] Боплан Г. де. Вказ. праця. – С. 44.

[34] Боплан Г. де. Вказ. праця. – С. 36.

[35] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 412.

[36] Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 76.

[37] Смолій В. А. Вказ. праця. – С. 71.

[38] Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 371-373.

[39] Nowak T. Zagadnienie produkcji dział w Polsce w XVI-XVII wieku jako problem badawczy // Pax et Bellum / pod. red. Karola Olejnika. – Poznań, 1993. – S. 161.

[40] Сидоренко В. О. Вказ. праця. – С. 78.

[41] Там само. – С. 79.

[42] Starowolski S. Wybor z pism. – Wroclaw, 2005. – S. 176-178.

[43] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 411-412.

[44] Kronika Pawla Piaseckiego, biskupa Przemyslskiego. – Krakow, 1870. – S. 345-346; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. – М., 1847. – Ч. 1. – С. 40; Kukiel M. Zarys historji wojskowości w Polsce. – Kraków, 1929. – S. 67; Иванцов І. О. Вказ. праця. – С. 105.

[45] Trawicka Z. Jakub Sobieski. 1591-1646. Studium z dziejów warsty magnackiej w Polsce doby Wazów. – Kraków, 2007. – S. 119: Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce (od początku państwa polskiego do 1939 roku). – Warszawa, 1969. – S. 54.

[46] Scriptores rerum polonicarum… – S. 34.

[47] Kutrzeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku. – Kraków, 1937. – S. 167-168.

[48] Okolski S. Diariusz… – S. 90-91.

[49] Четыре письма к королю Сигизмунду III краковского кастеляна, князя Юрия Янушевича Збаражского, о состоянии казацкого войска и об отношениях к нему речипосполитой 1621-50 Мицик Ю. Із листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1993. – Т. 255. – С. 338.

[50] Селянський рух на Україні 1569-1647 рр. –52 Przylecki S. Pamietniki o Koniecpolskich. Przyczynek do dziejów polskich XVII wieku. – Lwów, 1842. – S. 121.

[51] Okolski S. Diariusz… – S. 14.

[52] Артюшевский О. П. Совместная антикрепостническая борьба трудящихся масс России, Украины и Белоруссии: Вторая половина XVI – 60-е годы XVII ст. – К., 1987. –С. 74; Sierczyk W. Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. – Kraków, 1984. – S. 81; Історія УРСР. –55 Михайлина П. В. Визвольна боротьба… – С. 123; Щербак В. Яків Острянин // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 75; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 502.

[53] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 502, 504.

[54] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 393, 489.

[55] Рудницький С. Українські козаки в 1625-30 рр… – С. 69.

[56] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 508.

[57] Z dziejów wychowania wojskowego w Polsce (od początku państwa polskiego do 1939 roku). – Warszawa, 1969. – S. 62.

[58] Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej… – S. 135-136.

[59] Цит. за: Вирський Д. Околиці Ренесансу… – С. 324.

[60] Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 125.

[61] Pisma Jana Dzwonowskiego (1608-1625) / wyd. K. Dubiecki. – Kraków, 1910. – S. 95.

[62] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 356-357, 366.

[63] Ibid. – S. 394.

[64] Свєшніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1992. – С. 86.

[65] Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 498.

[66] Ibid. – S. 475.

[67] Żygulski Z. jun., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 17.

[68] Wimmer J. Z zagadnień ekonomiki wojskowej… – S. 131-132; Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego… – S. 490.

Тарас Ковалець
(Черновцы)

СНАБЖЕНИЕ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО В ВОССТАНИЯХ 20-30-х гг. XVII в. В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются основные принципы, пути и средства снабжения и обеспечения как составной военного искусства запорожского казачества в восстаниях 20-30-х годов XVII века в Украине.

Ключевые слова: *Войско Запорожское, военное искусство, снабжение, материальное обеспечение, восстания 20-30-х годов XVII века.*

Taras Kovalets'
(Chernivtsi)

ZAPOROZHIAN ARMY'S SUPPLIES AND LOGISTICAL SUPPORT IN THE UPRISINGS IN 20-30s OF THE XVII CENTURY IN UKRAINE

The article deals with the basic principles, ways and means of supplies and logistical support as components of Zaporozhian Cossacks' military art in the uprisings in 20-30s of the XVII century in Ukraine.

Key words: *Zaporozhian Army, military art, supplies, logistical support, the uprisings in 20-30s of the XVII century.*

УДК 94 (477.8) „15/16”

Наталія Томак
(Чернівці)

ВІДОМОСТІ ПРО ЧИСЛО НАСЕЛЕННЯ І ПОСЕЛЕНЬ ХОТИНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

У статті висвітлена динаміка демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XVIII ст. Окремому аналізу піддано стан демографічного та етноконфесійного розвитку багатонаціонального регіону в умовах частих змін його державної приналежності, оскільки ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї.

Ключові слова: *етнолемографічний склад, Хотинська райя, турки, „Катастих”.*

Актуальність теми статті пов'язана з багатьма аспектами історії Хотинщини – регіону, який за доби середньовіччя, нового і новітнього часу неодноразово змінював свою державну приналежність, втім, як і ряд інших прикордонних областей України. Ця обставина справляла суттєвий вплив на етнодемографічну та конфесійну ситуацію у краї, яка зазнавала періодичних і часто вельми динамічних змін. Крім того, через розташування саме на кордонах різних держав регіон неодноразово ставав ареною війн і великих битв (для прикладу, Хотинської війни 1621 р., чи Ставчанської битви 19 серпня 1739 р.), у яких брали участь численні військові з'єднання. Цей фактор теж суттєво впливав на стан народонаселення й етнічний склад місцевої людності.

Мета статті полягає у комплексному висвітленні динаміки демографічного, етносоціального та етноконфесійного процесу на території історичної Хотинщини з кінця XVI до початку XX ст. і виявленні його особливостей.

Чималий інтерес для дослідників становить „Катастих про число царан з усіх цінутів і куртян, і ватавів, і немішів, і попів”[1], тому що містить найперші порівняно повні відомості демографічного характеру, які дають можливість визначити бодай приблизне число жителів Хотинської волості (цінуту) наприкінці XVI ст. Втім, зміст цього джерела потребує певних пояснень, беручи до уваги ту обставину, що в ньому перелічено лише ті категорії населення, які були зобов'язані виконувати повинності стосовно держави, але саме вони й становили абсолютну більшість населення.

Характер і обсяг їхніх повинностей залежав, передовсім, від соціального та службового становища тієї чи іншої категорії жителів. Важливо зазначити, що йшлося тільки про повнолітніх осіб чоловічої статі, починаючи з 13-ти років, які мали власне господарство і/або виконували громадські чи службові функції.

На першій позиції в „Катастиху” вказано 1916 „цирани остов”, тобто „цілих селян-землеробів”, які, власне, й становили основу „чісли” – поняття, яке походило від слов'янського слова „число”, але в умовах посилення феодальної експлуатації у Молдавському князівстві набуло особливого соціального змісту. Бути записаним у „числу” означало стати залежним селянином і виконувати селянські повинності у повному обсязі, тобто сплачувати грошовий податок, натуральний оброк (десятину на користь землевласника) і виконувати передбачені звичаєм трудові повинності. Однак все це залежало від господарського становища кожного „цирана”. По деяких волостях (цінутах), наприклад, Фельчіул чи Орхеюл замість слова „цирани” було вжито старе „оамени” – „люди”, яке раніше означало просто вільних сільських людей, землеробів[2].

Після категорії „цирани” в „Катастиху” на Хотинщині вказувалися 232 „сирачи”. Цей термін, мабуть, не потребує особливих пояснень, бо й нині кожен корінний житель Чернівецької області розуміє його значення: „сарак” (у романомовного населення „серак”) досі означає „бідак”, „бідняк”, у переносному значенні – „бідолаха”. Кого так називали колись? Як правило, одиноких чоловіків, які не мали сім'ї, робочої худоби, поля, тобто повноцінного селянського господарства. Втім, у них була хата, присадибна ділянка, якась живність і вони могли виконувати певні трудові повинності. Через це їх теж записували в „Катастих”, хоча в порівнянні з „циранами” «сірачи» становили порівняно незначну частку населення.

Для прикладу, в Чернівецькій волості (цінуті), де було 1095 „остов” (з пропуском слова „цирани”), їх нараховувалося лише 68 осіб, хоча на Сучавщині, де числилося 4000 „остов”, число «сирачи» становило 586 осіб.

Далі в „Катастиху” зазначено 77 „куртяни”, 41 „веташи” і 122 „німиши”. Перші означали буквально „дворяни”, хоча їхня придворна служба не була пов'язана обов'язково з князівським двором. Це був шляхетний титул, який передбачав виконання доручень князя, але, звісно, за свій власний рахунок, тобто служба не оплачувалася. „Веташи” (ми б сказали – „ватаги”) теж виконували службові функції, але тільки на місцевому рівні, тобто підлягали безпосередньо старості (пиркелабу) волості. „Німеші”, або „немеші”, – це, як правило, колишні бояри, усунені з їхніх посад. Вони займали привілейоване становище, проте, не маючи посади, не виконували конкретних функцій. Згодом, очевидно, саме цю категорію почали називати мазилами, які проіснували до кінця XVIII ст., коли вже не було згадок про немешів. Одне слово, на Хотинщині існували різні категорії привілейованих верств, які мали певні обов'язки перед державою і повинні були виконувати їх за власний рахунок. Звичайно, вони одержували необхідні кошти від їхнього землеволодіння й експлуатації залежних селян.

Останню верству, згадану в „Катастиху”, становили 95 „попів”, які теж повинні були сплачувати певні податки державі. В той час це пояснювалося необхідністю виконання фінансових зобов'язань Молдавського князівства стосовно Османської імперії, тому в ряді випадків виплата «дані царської», тобто данини на користь султана Туреччини, вимагалася навіть від монастирів. Стосовно числа священиків Хотинська волость випереджала низку інших, зокрема Чернівецьку, де нараховувалося 66 служителів церкви, але значно поступалася Сучавській з її 220 „попи”, що й зрозуміло, беручи до уваги особливе становище Сучави як головного релігійного центру в лоні молдавської церкви. Втім, повинності священиків були порівняно помірковані, тому що вони виконували лише свої прямі обов'язки, а державі сплачували чітко визначену таксу.

З цього приводу слід навести деякі відомості з відомого „Опису Буковини” генерал-майора Г. фон Сплені, які відносяться, щоправда, до 1775 р. Однак він вивчив систему оподаткування, яка існувала в попередній час, тобто до австрійської окупації північних повітів (цінутів) Молдавського князівства. В перерахунку на австрійську валюту мінімальний прямий грошовий податок державі із селянської сім'ї становив у середньому 15 флоринів (це була вартість одного товарного вола), з дрібного дворянина (шляхтича) – 12 фл., священика – 3,5 фл., хоча вони виплачували ще приблизно стільки ж і єпископу, тобто на потреби єпархії[3].

Якщо підрахувати число осіб, точніше, дворів на Хотинщині, зобов'язаних виконувати певні повинності на користь держави станом на 1591 р., то одержуємо 2148 селянських, 240 дворянських і 95 священицьких дворів, разом 2483. Щоправда, в „Катастих” не було включено такі категорії населення, як бояри, міщани, військові, монахи, холопи (раби циганського і татарського походження), а також частину селян, які жили на церковно-монастирських землях.

Отже, дані „Катастиху” як історичного джерела можуть слугувати лише відправною точкою для відтворення демографічної ситуації на Хотинщині в другій половині XVI ст., причому на рівні гіпотези. Вважається, що в не вельми розвинутих регіонах Європи наприкінці середньовіччя середній сімейний коефіцієнт становив приблизно 5,5, до якого стосовно міст варто додавати 15% (слуги, поденники, жебраки тощо). В селах число членів сім'ї могло бути вищим, але, крім селян, дрібних поміщиків і священиків, там було менше осіб, які не підлягали оподаткуванню. Таким чином, якщо прийняти середньосімейний коефіцієнт 5,5 і додати ще 10% неврахованих дворів, то загальна чисельність населення Хотинщини в 1591 р. могла сягати трохи більше 15 тис. осіб. Приблизно половина, а, можливо, й більша частина цих сімей жила в межах нинішніх східних районів Чернівецької області, а ще приблизно половина – на території теперішньої Молдови.

Про населення Хотина писав турецький мандрівник Е. Челебі, який відвідав місто навесні чи влітку 1657 р., писав, як зазначалося вище, що фортеці, тобто старості-пиркелабу волості (цінуту), підлягало 70 сіл. Це не враховуючи самого міста. Немає сумніву в тому, що Хотинщина зазнала великих людських втрат під час воєнних дій 1621 р.[4] Проте після того на її території не відбувалося значних воєнних конфліктів. Навіть події Визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, в тому числі відомої Жванецької облоги восени 1653 р., не мали аж надто помітних наслідків, які б вплинули на демографічне становище регіону. Отже, за 35 років, які минули від часу Хотинської війни 1621 р., чисельність населення могла відновитися до попередніх показників.

Згідно з підрахунками, зробленими на основі „Катастиху” 1591 р., число жителів Хотинщини могло становити трохи більше 15 тис. Якщо поділити цю цифру на число сіл (громад), зазначених у „Книзі” Е. Челебі, то вийде, що в кожній громаді проживало приблизно по 214 осіб, або в середньому по 39 сімей. Станом на 1657 р. такі цифри цілком вірогідні, тим паче, що до них слід додати ще й число жителів Хотина.

Місто, судячи зі слів Е. Челебі, „було невелике, проте в ньому велася жвава торгівля у стаціонарних лавках. Всередині „фортеці”, під якою слід розуміти укріплене місто у власному розумінні, мандрівник побачив «всього лише 60-70 вкритих тесом будинків без садів і виноградників і близько 50 крамниць. А в посаді її у напрямку до Дністра розташовані крамнички, вкриті трощею і комишем”, їхні власники були налаштовані вельми життєра-

дісно і сміливо, бо гукали турецьким солдатам, які прийшли туди щось купити: „Гей, турки! Ви що ж у Польщу вирушаєте? Ось тепер правитель Трансільванії Ракоці покаже вам!”[5] Мався на увазі похід трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці разом з українськими козаками під проводом наказного гетьмана А. Ждановича на територію корінної Польщі в першій половині 1657 р.[6]

Становище на Хотинщині значно погіршилося в останній третині XVII ст. внаслідок частих польсько-турецьких конфліктів, які супроводжувалися грабіжницькими нападами татарських військ, епідеміями, епізоотіями тощо. На початку XVIII ст. у зв’язку з Північною війною і поразкою армії шведського короля Карла XII рештки його військ відступили за Дністер, розташувавшись на території Бендерської райї та в ряді пунктів Молдавського князівства. На Хотинщині неодноразово зупинялися і шведські підрозділи, і напіврегуряні ватаги союзника шведів – Ю. Потоцького, воєводи київського, які нещадно грабували місцевих жителів. Влітку 1711 р. краєм пройшлося і з’єднання російського війська – драгунська дивізія генерала К. Е. Ренна, яка теж здобувала собі провіант і фураж шляхом грабунків.

Після Прутського походу російського війська під проводом царя Петра I уряд Оманської імперії прийняв ухвалу кардинально зміцнити свої стратегічні позиції на північно-східних рубежах держави, розташувавши значний військовий контингент саме на Хотинщині. Було відбудовано замок у Хотині, довкола якого розпочалося спорудження потужної Нової фортеці (1711-1718 рр.). З метою прискорення цієї справи і забезпечення гарнізону фортеці всім необхідним Осяйна Порта вирішила відібрати Хотинську волость (цінут) від Молдавського князівства, й у 1715 р, було завершено утворення Хотинської нахіє, або райї, яку очолила численна турецька адміністрація[7].

Зазначені події призвели до того, що місцеве населення масово залишало свої села і втікало за межі регіону, можливо, на територію сусіднього Поділля та Галичини, в більш спокійні гірські райони Буковини або в густі на той час ліси Хотинської височини. Коли в 1716 р. турецька адміністрація провела облік сіл на Хотинщині, то мусила констатувати, що їхні жителі «розбіглися через вторгнення московитів або через війська київського воєводи і шведського короля, які раніше зимували в цьому краю, або після повторного завоювання [османами] і котрі передані особам, призначеним за наказом нинішнього хотинського мухафиза Мехмед-паші для нагляду за їхнім прибутком». Справді, переважна більшість сіл виявилися порожніми, що й зазначалося у дефтері (податковій відомості).

В цьому зв’язку варто згадати деякі свідчення майже столітнього селянина з Клішківців (нині Хотинського р-ну) Нагірняка, записані О. Афанасьєвим-Чужбинським у середині 50-х років XIX ст. Цей старожил чув від батька і діда, „що в турецькій стороні народ жив іноді великими селами, а іноді розходився так, що значна частина хат пустувала”. Мабуть, це було пов’язане з воєнними діями. Нагірняк пригадував, що коли „німці, перейшовши Дністер, гнали турків до Пруту” (йшлося, безсумнівно, про події війни 1787-1794 рр., зокрема наступ на Хотин австрійського війська на чолі з Й. Заксен-Кобургом у 1788 р.), то місцеві жителі „ховалися в лісах, де хто міг (…)” [8]. Одним з місць сховку було відоме Рухотинське городище, розташоване між Поляною і Рухотином. Звичайно, в такий спосіб селяни Хотинщини рятувалися і під час попередніх війн та пересування значних військових з’єднань.

Повертаючись до згаданого вище дефтеру, потрібно взяти до уваги, що турецьким писарям було важко відтворювати чужі для них українські чи романізовані слов’янські назви місцевих населених пунктів. Наведемо декілька прикладів: „1. Село Костелчини. Порожнє (…). 2. Село Сербили. Порожнє (…). 3. Село Беляванеч. Порожнє (…)”. Можна з великою часткою вірогідності припускати, що йшлося про Костичани і Щербинці Новоселицького та Білівці Хотинського р-нів. Наприкінці дефтеру вказувалися підсумкові дані: „Всього – 93 села. Порожніх і зруйнованих – 74 села. Населених – 19 сіл”. Щоправда, як вже зазначалося в огляді джерел, у збереженій частині дефтеру перелічено лише 59 населених пунктів, з яких лише в 10-и було виявлено населення. Наведемо відомості про ті з них, у яких турецькі власті виявили жителів: „10. Село Ленковтсі, 29 чоловік (…). 11. Село Коленичe, 30 чоловік (…). 24. Село Маресиничі. 39 чоловік (…). 28. Село Пригорковисі. 42 чоловіки (..,). 29. Село Ржавенді. 25 чоловік (…). 31. Село Малишта. 21 чоловік (…). 50. Село Паша. 148 чоловік (…). 57. Село Хордова. 20 чоловік (…). 58. Село Гін’евич (?). 24 чоловіки (…). 59. Село Отаче. 7 чоловік”[9]. Отже, в 59-и селах, розташованих переважно в північній і західній частині Хотинщини, турки виявили лише 385 чоловік, а точніше, глав сімей. Середня чисельність їх на одне село становила, таким чином, 38,5 сімей, що майже співпадає з цифрою (39 сімей), наведеною у зв’язку з повідомленням Е. Челебі.

Турецька адміністрація прагнула якнайшвидше виправити демографічне становище й повернути селян-утікачів у їхні села. На початку червня 1716 р. було видано розпорядження, яке С. Ат. Димитров умовно назвав „Про статут землі і населення Хотинської нахіє”. В ньому підтверджувалося відокремлення Хотинщини від „Молдавської області” та закріплення її „за Хотинською фортецею”. Далі зазначалося, що „вийшов найвищий указ, згідно з яким з райятів, які є і проживають у згаданій казі (податковій округі. – Н. Т.), з кожного, кому більше 12 років, слід на основі закону, починаючи з першого мухаррема [липня] нинішнього 1128 [1716] року збирати по одному золотому з тугрою, беручи його в чотири платежі і збираючи, таким чином, їхній подушний податок за ставками нижчого [найбіднішого] розряду. Із зернових та інших продуктів

землеробства стягувати одну десяту [частку] (…). З кожного вулика брати по чотири акче замість десятини. З тих, хто впродовж місяця березня стане придатним для обкладення подушним податком, брати по половині гуруша як іспендж (спеціальний податок з осіб, які не були мусульманами. – Н. Т.). З кожної голови овець, кіз і ягнят – по одній пара, а з кожної свині – по чотири пара. З кожних десяти копиць сіна стягувати по одній копиці, як це було й раніше”.

Втім, „якщо райяти, які розбіглися через вторгнення московитів або через злодіяння і насильства [військ] шведів і київського воєводи, що зимували раніше в цих місцях, повернуться у свої села, стануть жити там, збудують собі заново хати, почнуть орати землю і зберуть річний врожай, то з них не вимагати подушної податі, десятини й інших райятських податків, тому що в силу встановленого порядку вони на рік звільнені від податків, щоб дати їм зміцніти”.

Турецьким службовцям було наказано „збирати, де б не перебувало, колишнє реайя (селянство як збірне поняття. – Н. Т.)”, яке розбіглися зі своїх сіл, „заселити і відродити як слід згадані села, нікому не чинити зла й утисків”.

Крім того, з метою упорядкування статистики «потрібно реєструвати в дефтерах хотинського казначейства їхні імена, а також особливі прикмети і здавати копію на зберігання».

Проте викликає деякий подив таке положення цього розпорядження: „Але, щоб не створювалися умови, які будуть збивати зі шляху реайю, вам належить не допускати жодної особи з розташованих в околицях цієї нахіє руських і польських райятів. Якщо ж такі особи прибудуть, то їх не приймати а повертати назад”[10]. Видавець зазначених документів С. Ат. Димитров фактично вважав, що заборона «особам російського чи польського походження селитися на землях порожніх сіл» мала соціально-політичне підґрунтя, тому що, „мабуть, присутність останніх зміцнювала рішучість місцевих жителів у боротьбі проти османського панування, посилювало прояву непокори в цьому неспокійному для турків районі”[11].

Таке пояснення могло сприйматися як задовольняюче на час публікації документів, тобто в 1969 р., коли теорія класової і національно-визвольної боротьби становила методологічну основу гуманітарних наук. Однак заборона османської влади допускати на територію Хотинської райї селян руського (українського) і польського походження із сусідніх областей, тобто Поділля і Галичини, могла бути викликана небажанням турецької адміністрації ускладнювати взаємини з властями Речі Посполитої. У той час Осяна Порта прагнула підтримувати добросусідські відносини з Польщею, яка була серйозно стурбована розташуванням значного угруповання османських військ у Хотинській фортеці1[12].

Заходи турецької адміністрації, спрямовані на повернення селян у покинуті ними села, почали давати наслідки. Для прикладу, Колчак Іліяс, ага правих гьонюлліянів (командир загону легкої кінноти), одержав спочатку в користування, а потім у власність прибутки, крім подушного податку від шести сіл. Це були „Коленкофса” (Колінківці Хотинського р-ну), „Шен дрени” (колишні Шиндряни, нині Драниця Новоселицького р-ну), „Стеніковса” (Стальнівці Новоселицького р-ну), „Ржавенді” (Ржавенці Заставнівського р-ну), „Долнян” (Долиняни Хотинського р-ну) та „Приперкофсі” (Перебиківці Хотинського р-ну). Згідно з документом, згаданий офіцер одержував платню 150 акче на день. З них 120 акче виплачувалися йому із скарбниці, а „взамін решти тридцяти акче, які належали йому як платня за посаду аги, згаданому [Колчаку Іліясу] передаються і ввіряються зазначені вище села”[13]. Зрозуміло, що прибутки могли надходити лише від тих населених пунктів, у яких проживали і працювали селяни. На жаль, джерело не містило відомостей про їхнє число, хоча з інших документів точно відомо, що в Хотинській нахіє переписи проводилися спеціально призначеними стамбульськими чиновниками на рубежі 1717-1718 і 1718-1719 рр.[14]. Мабуть, турецька бюрократія практикувала регулярне проведення таких обрахунків.

Що стосується Колчака Іліяса, то ще наприкінці листопада 1718 р. влада постановила відібрати в нього право на прибутки від перелічених населених пунктів, що було викликано певними об’єктивними причинами. Справа полягала в тому, що в Стамбулі було прийнято принципове рішення не надавати села в Хотинській райї в постійне користування чи власність турецьким військовослужбовцям, тому що це викликало сильне невдоволення в гарнізонах, розташованих в Темешварській і Белградській фортецях[15].

В той час населення Хотинської райї зростало також за рахунок колишніх литовських татар, яких називали липками (липканами). Вони становили підрозділи легкої кінноти, які здійснювали охорону кордону вздовж Дністра, важливих шляхів і річкових переправ. Липки прибули на Хотинщину в складі перших турецьких військ, проте селилися в окремих населених пунктах. Зокрема, на північний захід від Хотина вони заснували село Румлу (Румла, або Румелія, – це назва європейської частини Туреччини. – Н. Т), яке називали також Липканським селом. Саме в ньому проживав навесні 1722 р. гетьман П. Орлик, замешкавши в домі ротмістра Корсака. Неподалік розташовувався невеликий православний монастир, який гетьман регулярно відвідував під охороною 12-й липків.Через деякий час гетьману було наказано переселитися в Хотин, де він мешкав у будинку знайомого йому липканського ротмістра Мустафи-аги Ясинського, який ще за гетьманства І. Мазепи бував у Батурині як перекладач при турецькому посольстві. До речі, П. Орлик у своєму „Діаріуші” скаржився на те, що в Хотині неможливо обійтися без тлумача і що в місті немає православної церкви. У записах він згадав ще деяких липканських офіцерів, турків,

греків, євреїв, німецького цирульника, хоча випадково зустрів там декількох запорожців, у тому числі козака Омелька, «який служив поміж липків у Бендері», і ченця Варлама Шостаковського із «Задніпровської України». Отже, після створення турецької райї переважну частину жителів Хотина поступово склали турки, татари-липки, євреї тощо[16].

Коли П. Орлику дозволили продовжити подорож до Туреччини, він негайно завершив усі справи й під вечір 19 (30) травня 1722 р. покинув набридлий йому Хотин, зупинившись на нічліг у сусідньому селі Дарабанах, у якому теж проживали липканські татари. Він зустрічав їх і в інших населених пунктах, але найбільше – в Липканах, які, по суті, були татарським містечком. Згідно з деякими даними, на Хотинщині проживало близько 5 тис. липок, включаючи членів сімей.

Як вже зазначалося, на етнодемографічне становище регіону впливали часті війни. На жаль, важко судити про статистичну сторону справи через брак відповідних джерел, однак можна навести окремі свідчення сучасників, пов'язані з подіями 1739 р. Як писав у щоденнику учасник походу армії генерал-фельдмаршала Б. Х. Мініха на Хотинщину бунчужний товариш Я. Маркович, «по сторонам были деревнъ волоскіе, которіе велено палит, и палено» (3 серпня), „а деревнъ, поблизу будучіе, попалено" (6 серпня), „минувши деревню одну, а другіе по бокамь пройшовши, якіе всъ попалени (…" (13 серпня) і т.д. Зрозуміло, що при наближенні великого війська селяни ховалися у лісах, і села були порожніми, але їх все одно палили, щоб нагнати страху на противника і завдати йому матеріальної шкоди. (Коли Я. Маркович з товаришами прибув „к городу Хотъню", він виявився порожнім і пограбованим російським військом. Як зазначив автор щоденника, „собою он не мал и от густого жилля, а все деревянного, и частих, а многих, лавокъ и густих улиць, знатно, что был велми многолюден, толко-ж в нем почти никого из турков не застали, ибо от того времени, якъ мы перебралис через Днѣстр, то начали они перевозитис к Дунаю, и такь были возку тую множеством перевозячихся здорожили, что за едну подводу плачено по 50 червонних золотих"[17].

Інший сучасник подій, літописець І. Некулче з болем зазначав, що під час відступу царської армії наприкінці 1739 р. військо масово виганяло населення з Хотинської райї за Дністер, де російські офіцери розподіляли цю здобич: „Одні забирали дітей, інші – чоловіків, інші – жінок". Автор порівнював ці дії з діями татар[18]. Отже, „визвольний" похід росіян, оспіваний М. Ломоносовим в „Оді на взяття Хотина", призвів до величезних матеріальних і людських втрат у регіоні, який знову запустів.

Турецькій адміністрації, яка повернулася на Хотинщину на початку 1740 р., знову довелося вживати різноманітні заходи, щоб поліпшити демографічне становище. Мабуть, чималу роль у цьому відігравали два фактори: по-перше, порівняно ліберальна політика турецької влади стосовно бажаючих перебратися в райю і, по-друге, діяльність спеціальних вербувальників". Так, було підтверджено незмінність оподаткування райятів, яке залишалося таким самим, як і в 1715 р.[19] Щодо другого фактора, то, наприклад, великий капітан Дорогойського цінуту скаржився молдавському господарю на якогось Смаїла Турку (мабуть, турка Ізмаїла), який переманив селян із с. Бугаї, що належало Барновському монастирю, в Хотинську райю. Втім, населення із сусідніх цінутів і без вербувальників масово переселялося на її територію, незважаючи на жорсткі заходи, які вживала молдавська влада, щоб припинити цей процес. Тікали не тільки селяни-вечини, але й цигани-холопи, тим паче, що останні як раби не були членами сільських громад і не займалися землеробством. Згідно з деякими відомостями, в 40-х роках XVIII ст. на Хотинщину втекло з Молдавського князівства близько 4 тис. сімей[20]. Мабуть, поступово повернулася у рідні села й певна частина тих селян, яких вигнало російське військо наприкінці 1739 р.

Все це поступово дещо поліпшило етнодемографічне становище в регіоні, на що впливала також загалом мирна обстановка на північно-східних кордонах Османської імперії впродовж наступних трьох десятиліть.

На жаль, не збереглося конкретних статистичних відомостей з цього часу, тобто до російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Дійшли тільки деякі загальні описові свідчення, які стосуються Хотина. У липні 1764 р. через місто проїжджав Резмі Агмед Ефенді, якого султан направив у Берлін з дипломатичною місією. Він записав у подорожньому щоденнику цікаві відомості про фортецю і замок, а також зазначив, що „нині Хотин є містом багатолюдним і гарно збудованим, розташованим посеред садів і полів (.,.)"[21]. Зрозуміло, що більшу частину жителів, як і раніше, становили турецькі й татарські військовослужбовці, чиновники та члени їхніх сімей, а також єврейські торговці й ремісники.

Розглянуті матеріали засвідчують складну етнодемографічну динаміку на Хотинщині впродовж кінця XVI – середини XVIII ст., незважаючи на уривчасті, вельми неточні й нерідко випадкові дані. Не викликає сумнівів, що в окремі періоди число населення зазнавало різкого скорочення через прямі втрати й вимушені міграції, проте за сприятливих суспільно-політичних обставин воно швидко відновлювалося і зростало, в тому числі за рахунок притоку іммігрантів з-за меж регіону та зміни його державної приналежності, насамперед унаслідок створення Хотинської райї. Результатом було значне ускладнення етнічної палітри через появу порівняно численних тюркомовних груп, а також євреїв, до яких молдавська влада, принаймні до встановлення так званого фанаріотського режиму, ставилася нетерпимо.

[1] Documente privind istoria Românieі. A. Moldova. – Bucureşti, 1952. – P. 4, 408.

[2] Доброжанський О., Макар Ю., Масан О., Хотинщина: історичний нарис. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – С. 79.

[3] Сплені Г. Опис Буковини/ Габрієль фон Сплені; [пер. з нім., передмова і коментар О. Д. Огуя, М. М. Сайка]. – Чернівці: Рута, 1995 – С. 44-45.

[4] Доброжанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 78.

[5] Челеби Э. Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины / Эвлия Челеби. – М.: Изд-во восточной литературы, 1961. – С. 50-51.

[6] Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. (з давніх часів до середини XX ст. / За заг. ред.В. М. Ботушанського. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 110.

[7] Дмитриев П. Г. Народонаселение Молдавии (по материалам переписей 1772-1773, 1774 и 1803 гг.). – Кишинев: Штиинца, 1973. – С. 32.

[8] Афанасьєв-Чужбинський О. Нариси Дністра/ Олександр Афанасьєв-Чужбинський// Буковинське віче. – (Чернівці) 1991. – 7 вер., 17груд., 1992. – С. 4.

[9] Димитров С. Ат. Турецкие документы о состоянии Хотинской округи (нахие) в первой половине XVIII века/ С. Ат. Димитров// Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1969. Т.2. – С. 144,146,148.

[10] Там само. – С. 149.

[11] Там само. – С. 141.

[12] Буковина в контексті європейських міжнародних відносин. – С. 131-132.

[13] Димитров С. А. Вказ. праця. – С. 151.

[14] Там само. – С. 155, 157.

[15] Там само. – С. 153, 155.

[16] Доброжанський О., Макар Ю., Масан О. Вказ. праця. – С. 117.

[17] Дневник Якова Марковича. – Т. 41735-1740 роки/ Яків Маркович; [вид. В. Модзалевський. – К.-Львів: НТШ, 1913]. С. -278–279, 281.

[18] Neculce I. Letopiseţul Ţării Moldovei. – P. 466.

[19] Димитров С. Ат. Вказ. праця. – С. 157.

[20] Негрей. И. А. Бегство молдавських крестьян за пределы княжества в последние десятилетия XVII-серединеXVIIIв. / И. А. Негрей// Из истории социальных отношений и общественно-политического движения в Молдове (XIV – начало XX в.). – Кишинев, 1991. – С. 52.

[21] Archiva istorica a Românie / Red. B. Petriceicu-Hăjdeu. – Bucureşti, 1864. – Anulu I. –P.183; Resmi Ahmed Efendi (1700-1783). – P. 499.

Наталия Томак
(Черновцы)

СВЕДЕНИЯ О ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ И ПОСЕЛЕНИЙ ХОТИНЩИНЫ В КОНЦЕ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII в.

В статье освещена динамика демографического, этносоциального и этноконфессионального процесса на территории исторической Хотинщини с конца XVI к началу XVIII в. Отдельному анализу подвергнуто состояние демографического и этноконфесионного развития многонационального региона в условиях частых изменений его государственной принадлежности, поскольку это обстоятельство оказывало существенное влияние на этнодемографическую и конфессиональную ситуацию в крае.

Ключевые слова: *этнолемографический состав, Хотинская райя, турки, „Катастих".*

Natalia Tomak
(Chernivtsi)

INFORMATION ABOUT QUANTITY OF INHABITANTS AND SETTLEMENTS OF KHOTYN IN 16th – FIRST PART OF 18th CENTURY.

In article is highlighted dynamics of demographic, etno-social and ethno-confessional process at the territory of historical Khotynschyna (Khotyn district) at the end of 16th – the beginning of 18th century. The article also includes the analysis of state of demographic and ethno-confessional development of multinational region in conditions of often change of its state belonging, as such circumstance had great influence on etnodemographic and confessional situation at this territory.

Key words: *etnodemographic composition, Khotyn military zone, Turks, „Katastyh".*

УДК: 94 (477.85) „18/19"

Тетяна Копистиринська
(Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВЩИНА: ВІД АГРАРНОГО РЕГІОНУ ДО ПРОМИСЛОВОГО ГІГАНТА

У статті показано процес перетворення Катеринославської губернії із сільськогосподарської в індустріально-промислову, роль та місце іноземних поселенців в цьому процесі; наводяться та аналізуються статистичні матеріали XIX ст. щодо участі поселенців, зокрема німців та євреїв, у розвитку великих промислових виробництв та виробництві товарів широкого вжитку.

Ключові слова: *Катеринославщина, промисловий розвиток, іноземні поселенці, євреї, меноніти.*

На нинішньому етапі розвитку нашої держави в умовах ринкової економіки заслуговує вивчення процес переходу в XIX-XX ст. Катеринославщини від аграрного регіону до промислового гіганта, розвитку промисловості Донецького басейну на основі іноземного капіталу, соціально-економічних особливостей, що сприяли індустріалізації регіону.

Основним джерелом для вивчення історії індустріалізації Катеринославської губернії стали архівні матеріали та періодичні видання XIX-XX ст., що зосередженні в Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО). В історіографічному плані змістовними є праці Б. Ф. Бранта[1], професорів П. Браунова та В. Фаусена, присвячені позитивним та негативним сторонам впливу іноземного капіталу, складностям та успіхам перших промислових підприємств. Велика кількість джерел використана Л. Ліберманом у праці „У вугільному царстві"[2]. Серед останніх праць, пов'язаних з

історією промислового розвитку регіону, можна згадати роботи І. В. Довжук[3], В. Д. Мирончук[4]. На підставі синтезу матеріалів автор намагалася відтворити цілісну картину розвитку промисловості Донецького басейну за участі іноземного капіталу.

Метою статті є розгляд особливостей переходу районів Катеринославської губ. із сільськогосподарських до індустріально-промислових, розкриття ролі іноземних переселенців у розвитку економіко-промислової бази губернії та місця іноземного капіталу в цьому процесі.

Катеринославська губ. самою природою була створена для впровадження та розвитку різноманітних форм землеволодіння. Тож природнім є той факт, що протягом 20-ти років, з 1802 по 1825 рр. губернія йшла напрямком саме аграрного розвитку. У краї успішно розвивались землеробство й тваринництво. Цьому сприяли й можливості збуту сільськогосподарської продукції, зокрема наявності у її складі портових міст на Азовському узбережжі[5].

Поступова переорієнтація в спеціалізації губернії відбувається з появою на її теренах перших іноземних поселенців. Оселяючись на нових землях, вони приносили на терени Катеринославщини не лише свої побутові традиції, але й розробляли нові форми господарювання. Так, німецькі колоністи першої хвилі переселення починали обробляти свої землі за традиційним німецьким зразком, та дуже швидко переконались в неможливості поєднання своїх методів землеробства із особливостями місцевого ґрунту. Наприкінці 30-х років XIX ст. виникає нова аграрна система обробки степових земель, яку дослідним шляхом ввів до використання меноніт І. І. Корніс. Ним було доведено й необхідність періодичної зміни зернових культур на посівних площах[6].

Однією з умов наділення колоністів землею був розвиток ними таких галузей сільського господарства, як садівництво та степове лісорозведення. Відповідно до цієї умови між колоніями Альтнасау та Веінау були засновані перші лісові плантації. Та найбільш вдалий результат у сфері лісорозведення було отримано зі створенням серед колоністів Молочанських колоній Товариства для правильного й методичного лісорозведення[7].

В цей же період в губернії проводились дослідження й з влаштування тутових садів, виноградників та плантацій тютюну. У розведенні виноградників брали участь в основному молдавські переселенці[8]. Поширення тутового садівництва вимагало від господарів продумувати подальші шляхи обробки та збуту своєї продукції. Починається поступове впровадження шовкообробних підприємств. В Новій Нахічевані такі виробництва освоєно ще з 1804 р. Деяка кількість шовку вироблялась як приватними господарствами, так й в Катеринославському казенному саду. Незвичні кліматичні умови та бажання отримувати більшменш гарантований дохід змушували поселенців шукати нові джерела надходжень й розвивати все нові галузі господарства[9].

Поступово увагу поселенців привертають й підсобні промисли, які отримують підтримку у царського уряду. Прикордонне розташування губернії виявилось сприятливим для розвитку вівчарства. В царині вівчарства беззаперечними лідерами стали представники першої хвилі переселенців – німці І. І. Корніс та С. Х. Контеніус. Завдяки їх наполегливій праці окремі господарства починають займатись не тільки розведенням, а й селекцією овець, коней та великої рогатої худоби (врх)[10].

Поява та розповсюдження підсобних промислів прискорює процес переходу регіону із розряду сільськогосподарських губерній до промислових. Саме на це вказує поява мануфактур, а пізніше й фабрик з обробки вовни. На відміну від німців, інші колоністи особливим внеском в аграрній сфері губернії не відзначились. Євреїв займатися обробкою своїх земельних наділів змушувала лише злиденність їх існування[11]. Не мали особливих визначних рис й господарства інших поселян – греків та вірмен[12].

Подальші зміни в аграрному секторі неминуче впливали на швидке зростання кількості підприємств з виготовлення різноманітних машин та знарядь. А це означало поступовий перехід від землеробства до промисловості. Накопичені на своїх земельних угіддях капітали колоністи вкладали у відкриття невеличких фабрик з виготовлення землеробських знарядь та машин, підприємств з обробки вовни та інші, так необхідні для обробітку ґрунту чи переробки сільськогосподарської продукції[13]. В губернії виділялись підприємства купця Заславського та ротмістра Шумана. Завод останнього у поселенні Штейндорф Словяно-Сербського повіту розміщувався в кам'яних будівлях. Із сибірського чавуну та уральського заліза Шуман виготовляв молотарки, віялки, соломорізки, плуги, кінні граблі та інший інвентар, який мав величезний попит серед місцевого населення. Значна частина працівників підприємства пройшла навчання на Луганському заводі[14]. У губернаторських звітах увага приділялась підприємствам під назвами „фабрика" та „завод", а тому чисельність всіх підприємств (як великих, так й малих) важко визначити[15]. Зазвичай майстерні, млини та інші подібні підприємства у таких звітах не враховувались.

Найбільший вплив на економічний розвиток Катеринославщини мало розведення тонкорунних овець у багатьох господарствах краю. Це спричинило справжній розквіт суконної промисловості в губернії. Ще в 1817 р. меноніт Классен заснував у Гальбштадті суконну мануфактуру й для виробництва використовував лише свою сировину. Це підприємство 1824 р. було продемонстровано міністру закордонних справ В. Л. Кочубею[16]. На початок XIX ст. воно вважалося одним з найбільших підприємств із обробки вовни Південної України. Як найбільше текстильне підприємство на Півдні Російської імперії «Катеринославська казенна суконна мануфактура» мала у своєму розпорядженні три великі корпуси, 2,5 тис. білоруських кріпосних, а також ткаль з підмосковної Купавинської шовкопанчішної мануфактури. Виникненню такого підприємства саме на Катеринославщині сприяли державні дотації та грошові позики Міністерства внутрішніх справ для стимулювання виробництва вовни, а також нагальна необхідність забезпечення військових сукном з грубої вовни. У своїй доповіді міністр внутрішніх справ рекомендував залучати на мануфактури певні категорії осіб: євреїв Білорусії, які переселялись із сільської місцевості у міста й містечка; розорених польських шляхтичів; жебраків та бродяг; іноземців, що стали жертвами наполеонівських війн.

Вже у післявоєнні роки мануфактура поновлює виробництво сукна з тонкої вовни для загального вжитку[17]. Кінець XIX ст. ознаменувався створенням у селищі Сурсько-Литовському допоміжної фабрики з очищення вовни для Катеринославської суконної мануфактури. Її також обслуговували переселенці з Білорусії, територія якої входила у свій час до Великого князівства Литовського[18].

Але не всі підприємства губернії працювали на «рідній» сировині. Тут варто згадати „Фабрику бавовняних виробів", розташовану в губернському Катеринославі – її особливістю була повна залежність від імпортованої до губернії бавовни, в основному з Америки[19].

Таким чином, у XIX ст. на Катеринославщині нараховувалось чотири значні текстильні виробництва – мануфактури: три суконні й одна бавовняна. І якщо перші три були органічно пов'язані із сільським господарством власне Катеринославської губ. та приносили користь не лише своєю продукцією, а й тим, що стимулювали розвиток тваринництва, то остання мала значення з точки зору постачання на ринок легких бавовняних тканин.

Поступове вдосконалення господарського знаряддя призводило до відкриття невеличких майстерень, які з часом переростали у великі промислові підприємства. В Єлисаветграді 1868 р. були відкриті дві майстерні – Краузе та Бургарта – по виготовленню сільськогосподарського інвентарю. Майстерня братів Ельворті була заснована у 1874 р. і вже через п'ять років так розширилась, що підприємство стало першим в Російській імперії з виробництва такого роду продукції. Десятиліттям раніше Гергард Дік був нагороджений похвальним листом та грошовою премією у 100 рублів за винайдення мішалки для розмотування шовку, а меноніта з Гальбштадта І. Шреста відзначено за виготовлення чанів[20].

У другій половині XIX ст. було засновано цілий ряд підприємств з виготовлення сільськогосподарського реманенту. Найстарішим в цій галузі вважається засноване в 1850 р. підприємство „Лепп і Вальман". Збільшення попиту на машини поступово перетворює його на Торговий Дім „Лепп і Вальман", а на початку XX ст. реорганізовано в торгівельно-промислове акціонерне товариство[21]. В губернії існувало багато дрібних приватних підприємств з обробки металів та інших мінералів. Найбільш чисельними були «кам'яні заводи» з виготовлення цегли, черепиці, гончарних виробів. Найчастіше вони виникали у містах, ближче до місця збуту[22].

Саме в Катеринославській губ. перебувала більшість всіх підприємств з машинобудування, власниками яких були меноніти. За статистичними даними 1902 р., на Катеринославщині розташовувалось 13 машинобудівних заводів, виробництво яких складало 6,5% річного виробництва губернії. Розвиток сільськогосподарського машинобудування в колоніях залежав від регулярного надходження сировини, палива та наявності робітників. Взагалі у дореформеній Росії підприємства, власниками яких були іноземні, поселенці вважались одними із найбільш рентабельних. Однією із складових їх успіху було використання праці найманих працівників та передових європейських технологій[23].

В цей же час значний розвиток спостерігається й у важкій індустрії майбутнього Донецько-Придніпровського басейну. І знову в процесі розвитку чітко простежується вплив представників національних меншин. Заводи, що виникли на той час у колоніях, працювали на криворізькій, керченській, донецькій залізній руді, а їх власники входили до складу акціонерів різноманітних промислових компаній. Вони користувались послугами „Донецько-Юріївського металургійного товариства", „Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та сталевого виробництва", „Південноросійського Дніпровського металургійного товариства"[24].

У другій половині 80-років провідну роль у вугільній промисловості Донбасу відігравав А. Кебар, що винаймав копальню у Богодухівському повіті центральної частини басейну. Він доклав багато зусиль до спорудження під'їзних шляхів від копалень до основної лінії Катеринославської магістралі за рахунок казни. Введення до експлуатації Катериненської залізниці стало ще одним етапом переходу губернії до промислово-індустріальних регіонів імперії, що поєднала донецьке вугілля з родовищами криворізької руди, започаткувавши тим самим бурхливий розвиток важкої промисловості в створеному Донецько-Придніпровському індустріальному районі[25]. Розширення чавуно- й мідноплавильних заводів залежало від замовлень Військового міністерства, якому вони постачали снаряди. Слід зазначити, що для виплавки чавуну на цих заводах використовували антрацит й таким чином успіхи вугільної промисловості відображались на обробці металу[26].

Створення Південноросійського Дніпровського металургійного товариства призвело до будівництва великого підприємства в поселенні Камянське неподалік від Катеринослава[27]. Одним із засновників нової компанії стає товариство Варшавського сталеварного заводу, до складу якого входило багато іноземних підприємців. Так, серед засновників найбільших акціонерів Дніпровського металургійного товариства були А. Венцель, Є. Гербот, В. Рац, Г. Рюке, Р. Сюрманд. Дуже швидко широка

взаємодія підприємців різних національностей, використання фінансових можливостей великого капіталу сприяло перетворенню цього підприємства в одну з найбільших акціонерних компаній країни: „… Немає у Росії товариства, справи якого стояли б вище й солідніше справ Південноросійського Дніпровського металургійного товариства", – писав Г. Д. Бакулєв[28]. Таким чином на Придніпров'ї створювались благодатні умови для розвитку металообробної промисловості.

Окрім представників німецьких колоністів, вплив на промислову галузь регіону мали й представники іншої національної меншини – євреї. Внесок представників катеринославського єврейства у процес капіталізації краю не викликає жодних сумнівів. За доступними нам джерелами не завжди можна чітко встановити кількість євреїв, які займались ремеслами чи працювали на фабриках та заводах[29]. Наприклад, в одному з найважливіших для дослідження джерелі „Першому загальному переписі населення Російської імперії" за 1897 рік, у розділі „Розподіл населення за групами занять і за народністю на підставі рідної мови" немає чітких розмежувань між євреями-ремісниками та євреями-робітниками фабрик[30]. Більш того, визначити фаховий профіль єврея у традиційному суспільстві нелегко: одна людина могла одночасно бути лихварем, ремісником й торговцем. Тому під час перепису міг бути зафіксований той вид діяльності, який на даний момент був вигідний для єврея. Широкому поширенню єврейського виробничого підприємництва перешкоджав низький рівень спроможності єврейського населення, відсутність вільних капіталів, необхідних для відкриття фабрик й заводів. Тож саме ремесло стало єдиним глибоко укоріненим серед євреїв „продуктивним видом діяльності"[31].

Період з 1861 по 1917 роки, це 2-й етап формування єврейської громади Катеринославщини, був й періодом бурхливого промислового розвитку регіону. Німецький соціолог початку 20 ст. В. Зомбарт вважав, що саме представники цієї національності є носіями „духу капіталізму", тобто „саме євреї були тим чинником, який зумовлював економічний підйом або спад"[32]. У порівнянні з іншими представниками національних меншин, особливо німецького походження, євреї не мали такої свободи для економічних ініціатив. Вони повинні були розвиватися в межах законодавства Російської імперії: „…Торгові та промислові права євреїв у місцях, призначених для постійного їхнього проживання, визначаються особливими правилами…". Юридичні перепони на шляху єврейського капіталу в освоєнні Південно-Східної України змушували єврейську буржуазію „повертатися" до традиційних видів діяльності, зокрема до торгівлі. Це відзначалось й у звітах, поданих уряду: „Єврейські фабрики влаштовані, взагалі, несолідно, нашвидкуруч, ніби тимчасово; це пояснюється, зокрема, жорсткістю юридичних відносин, у які поставлені євреї, вони не наважуються започатковувати що-небудь міцне, тривале, віддаючи перевагу тривожній торгівельній діяльності"[33].

Й хоча промислове виробництво не було традиційним для них видом діяльності, все ж за даними 1897 р. в губернії нараховувалось близько 8 фабрик, власниками яких були представники єврейства.

Чисельність фабрик не змінилась й через три роки й становила 17,4% від усіх фабричних підприємств губернії. Пояснення цьому можна віднайти у працях комісії під головуванням графа Полена: „… Порівняно слабкий обіг єврейських фабрик пояснюється відсутністю у євреїв достатньо великих капіталів для значної справи; тут ми зустрічаємось з тією ж особливістю, як і у єврейській торгівлі: порівняно невелике відношення обігового капіталу до основного. Переважно самі євреї започатковують заклади, які не потребують великих капіталовкладень, наприклад, шкіряні, цегельні, свічкові, маслобойні, сірникові…."[34]. Це означає, що вони надавали перевагу тому сектору економіки, який був спрямований на виробництво товарів для широкого споживання.

ТАБЛИЦЯ 1

Участь євреїв у деяких галузях великих промислових виробництв Катеринославської губернії

Виробництво	*Кількість фабрик*		*Кількість робітників*		*Загальна кількість робітників-євреїв*			
	Всього	єврейських	Всього	Єврейське виробництво	Чоловіки	Жінки	Діти	Разом
Металургійне	2	-	-	-	18	-	-	18
Чавуноливарне	18	4	24774	191	146	-	-	146
Хліборобських знарядь	23	4	1712	225	-	-	-	-
Залізних знарядь	1	-	308	-	3	-	-	3
Вагоння	2	-	400	-	7	-	-	7
Всього	46	8	27194	416	174	-	-174	

ТАБЛИЦЯ 2

Виробництво товарів широкого вжитку єврейськими підприємцями у Катеринославській губернії

Населений пункт	*Виробництва товарів широкого вжитку, що належали євреям (%)*							
	Виробництво продуктів харчування						Цегляне виробництво	Миловарне виробництво
	Мінеральні води	Пиво	Цукерки	Крупи	Макарони	Масло бійні		
Олександрівський	-	-	-	-	-	100	-	67
Бахмутський	67	-	-	-	100	-	30	100
Верхньодніпровський	-	100	-	-	-	-	100	-
Катеринославський	65	50	80	100	-	67	20	-
Маріупольський	-	-	-	-	-	-	-	100
Новомосковський	-	-	-	-	-	-	50	-
Павлоградський	-	-	-	-	-	100	-	-
Луганський	-	100	-	-	-	-	-	-
Юзівка	100	-	-	-	-	-	-	-

У правилах про приватну гірничу промисловість на вільних казенних землях (2 червня 1887 р.) відзначалося, що „до розробки гірничого промислу на вільних державних землях й до участі у ньому також не допускаються євреї – у тих місцевостях, де їм заборонено постійне проживання"[35]. Ось деякі акціонерні товариства та спілки, статутами яких участь у керівництві євреям або була заборонена, або обмежена: Південно-Дніпровське гірничопромислове товариство (Бахмутський повіт); Катеринославське машинобудівне акціонерне товариство (Новомосковський повіт); Акціонерне товариство Олександро-Дмитрієвських кам'яновугільних копалень (с. Рубіжне (Богданівка) Бахмутського повіту).

Та навіть обмежувальне законодавство не завадило євреям шукати обхідні шляхи для його подолання – дуже часто через підставних осіб укладались угоди щодо володіння підприємствами. Наприкінці XIX ст. у Катеринославській губ. нараховувалось біля сотні підприємств із видобутку вугілля, у яких євреї брали участь[36].

Видобуток кам'яного вугілля у Бахмутському та Слов'яно-Сербському повітах губернії не обійшовся без присутності єврейських підприємців. Одним з перших вуглепромисловців регіону вважається єврей І. Л. Уманський[37]. В листопаді 1863 р. він взяв у оренду вугільне родовище поміщика І. П. Голубова, яке складалось із двох шахт, „з правом протягом 10 років закладати необхідну кількість шахт на площі всього маєтку". Протягом десятиліття тут вже нараховувалось вісім шахт, збільшився видобуток вугілля[38].

ТАБЛИЦЯ 3

Зростання видобутку вугілля на шахтах І. Л. Уманського

Рік	*Кількість видобутого вугілля (в пудах)*
1864	270000
1865	499700
1866	501100

Ще одним єврейським піонером був А. В. Шайерман, який прибув на посаду лікаря державного Лисичанського ливарного заводу. Він та його партнер гірничий інженер Н. М. Летуновський у 1872 р. уклали десятирічний орендний договір на використання земель селян селища Щербинівка, які були багаті на поклади вугілля[39]. У 80-ті роки XIX ст. помітною фігурою стає С. С. Поляков. У радянській історіографії він вважається першим монополістом зі збуту кам'яного вугілля цього промислового регіону.

На кінець XIX ст. в Катеринославській губ. нараховувалось 109 підприємств металургійного виробництва з обігом 66488 тис. руб. та 14651 зайнятими на них виробниками. Єврейським підприємцям з цієї кількості належало 23. Тобто зайнятими в цій галузі були 5% євреїв, які виробляли на рік приблизно 2% продукції. Єврейські підприємці володіли здебільшого дрібними підприємствами або мануфактурами, а найбільші сталеливарні, чавуноливарні та інші заводи належали головним чином вихідцям з європейських країн. У 1881 р. О. Поль організовує Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу у Парижі, яке розпочинає видобуток руди. Найкраще родовище залізної руди, так зване Криворізьке, знаходилось у південно-західній частині Верхньодніпровського повіту на межі Катеринославської та Херсонської губерній[40].

З 1886 р. у селищі Покровському Катеринославського пов. велась розробка марганцевих руд[41]. На цей же час припадає й надзвичайно інтенсивний приплив у промисловість губернії іноземних капіталів – в першу чергу бельгійських, французьких, німецьких та англійських. На зарубіжних біржах акції промислових підприємств краю піднялись так високо, що достатньо було додати до назви фірми слова „Дніпровський" чи „Катеринославський", щоб розраховувати на їх легкий збут. У спогадах В. Гілеровського можемо знайти таку характерис-

тику іноземних інвесторів: „Іноземці лізуть до Росії з величезними капіталами! Бельгійці вже головні господарі на Півдні Росії! Тільки й розмови чути останнім часом. Особливо напирають на бельгійців, указуючи, що кращі копальні і залізоробні заводи у їхніх руках по усьому Придніпров'ю. У поїзді тільки й чути: руда, кам'яне вугілля, шурфування, розвідки, бельгійці…"[42]. У 1889 р. брати Шарль і Жорж Шодуари з Бельгії заснували Акціонерне товариство російських трубопрокатних заводів з основним капіталом у 3,5 млн. руб. Головою правління став Ж. Шодуар. Товариство збудувало три заводи, розташовані у губернському Катеринославі: трубопрокатний, залізоробний, чавуноплавильний, які спеціалізувалися, зокрема, на виробництві металургійного устаткування[43].

Катериненська залізниця, як основна транспортна магістраль, яка з'єднувала Донецько-Криворізький район з південними портами, зробила його найбільш промислово розвиненим не лише в Росії, а й у Європі. Інтенсивний розвиток гірничодобувної промисловості – вугільної, залізорудної та металургійної – робить цей район індустріальним центром губернії кінця XIX ст. Розробка криворізьких родовищ Катеринославщини призводить до паралельного заснування великих металургійних підприємств та переробних заводів[44]. На межі століть Донецько-Криворізький басейн перетворюється на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії, де виділяються п'ять підприємств-гігантів – Юзівський, Кам'янський, Олександрівський (Брянського товариства), Петровський та Дружківський. Окрім зазначених заводів, у губернському центрі діяли великі металообробні підприємства Товариства катеринославських (донецьких) залізобетонних та сталеливарних заводів, Товариства російських трубопрокатних заводів, Катеринославського машинобудівного акціонерного товариства та ще близько восьми підприємств важкої промисловості[45].

Широкому залученню іноземних інвестицій сприяв і курс російського уряду, взятий в останній третині XIX ст. на форсований розвиток фабрично-заводської промисловості за відсутності достатніх внутрішніх капіталів. Цьому було підпорядковано досить ліберальне щодо діяльності іноземних компаній тогочасне законодавство. Відверта протекційна політика держави щодо вітчизняної промисловості змушувала підприємців іноземного походження привозити сюди не товари, а вільні кошти. Як зазначав один із дослідників, „скептичне ставлення до залізорудного багатства Кривого Рогу володіло як урядом, так і науковими колами майже до 1880 року. Історичний конфлікт Кривого Рогу з Уралом було вирішено втручанням іноземного капіталу, протилежного інтересам національного російського капіталу"[46]. Не зустрічаючи економічного опору, іноземний капітал вже наприкінці XIX ст. захопив ключові позиції в цих галузях економіки.

Напередодні Першої світової війни на землях Катеринославщини найбільший процент підприємців іноземного походження спостерігався саме в галузях важкої промисловості. Станом на 1900 рік понад 80% акціонерних товариств гірничозаводського профілю належало саме іноземцям[47]. Поряд зі значним прошарком західноєвропейських капіталовкладень в економіці Катеринославської губ. останньої третини XIX – початку XX ст. значну частку мали й підприємці єврейського, російського та польського походження[48].

Аналіз архівних матеріалів, довідково-статистичних та науково-публіцистичних джерел засвідчує, що у зазначений період Катеринославська губ., багата на корисні копалини, діставши значні інвестиції, особливо іноземні, перетворилася з аграрного в один із найбільших промислових регіонів України та й всієї Російської імперії.

Приклад Катеринославської губернії підтверджує відому істину – інтенсивний розвиток сільського господарства забезпечує й розвиток ремесел, промислів та, власне, промисловості взагалі.

[1] Бранд Т. Иностранные капиталы и их влияние на экономическое развитию страны. – СПб., 1889.

[2] Либерман Л. В угольном царстве. – Петроград. – 1918.

[3] Довжук І. В. І. Промисловий Донбас в історії розвитку економіки України (ІІ-а половина XIX ст.): Дис.канд.іст.наук –07.00.01 /НАН України, Інститут історії України. – К.,1996.

[4] Мирончук В. Д. Історія Катеринославської залізниці (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.). –Дніпропетровськ: нариси, 2003.

[5] Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запоріжжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Х. – 1920.

[6] Гарновский И. К истории заселения и устройства Екатеринославской губернии. – Киевская старина, 1903. – №3. – С.131-135.

[7] Живи и помни …. История менонитских колоний Екатеринославщины. –Днепропетровск, 2006. – 378 с.

[8] Боєчко В. Молдавани в Україні //Віче. – 1993. – №3. – С. 100-111.

[9] Живи и помни …. История менонитских колоний Екатеринославщины. –Дн-ск., 2006. – 378 с.

[10] Карагодин А. И. Немецкие колонии на Юге Украины (этнографические заметки) // Етнографічні дослідження Південної України: Зб. наук. праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Я. П. Новицького. – Запоріжжя, 1992. – С.36-38.

[11] Материалы к истории евреев Украины. – Днепропетровск: ВПОП «Дніпро».,1993. – С.95.

[12] Мариуполь и его окрестности / Изд. Д. А.Хараджаева. – Мариуполь, 1892.

[13] Мирончук В. Д. Історія Катеринославської залізниці (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.). –Дніпропетровськ: нариси, 2003.

[14] Карагодин А. И. Указ. соч. – С.36-38.

[15] Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.4540. – Оп.1.

[16] Список фабрик и заводов России 1910 г. по официальным данным фабричного, податного и горного надзора. Составлено Редакцией «Торгово-промышленной газеты» и «Вестника финансов», издано Торговым Домом Л. и З. Метуль и К «Центральная Контора Объявлений». – Москва, С – Петербург, Варшава. – С.1034.

[17] Там само.

[18] Пажитнов К. А. На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике. – В кн.: Труд в России: Истор.сборник. – Л., 1924. Кн.2.

[19] Там само.

[20] Научные записки Днепропетровского государственного университета, 1954 г. – Т.42. – Вып.2. – С. 105-106.

[21] Крутиков В. В. Зародження металургійної промисловості в Придніпров'ї // В кн.: Збірник рефератів, доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1990. – С.81-83.

[22] Промисловість Катеринославщини розвивалась завдяки іноземцям // Зоря. – 1999. – 2 грудня.

[23] Там само.

[24] Крутиков В. В. Вказ. праця. – С.81-83.

[25] Мирончук В. Д. Вказ. праця.

[26] Бакулев Г. Д. Черная металургія Юга России. – М. – 1953. – С. 91.

[27] Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським. Книга про минуле Дніпродзержинська. – Дніпропетровськ: ІМАпрес, 2004. – 224 с.

[28] Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

[29] Усенко П. С. Національний склад населення Новоросії наприкінці XIX ст. // Етнографічні дослідження Південної України: Зб. наук. праць Всеукраїнської ювілейної конференції присвяченої 145-річчю з дня народження Я. П. Новицького. – Запоріжжя, 1992. – С. 35-36.

[30] Там само.

[31] Зомбарт В. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт. – К.: МАУП, 2003.– 232 с.

[32] Там само.

[33] Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у І першій чверті XIX ст. – УЖ. – 2004. – №6. – С. 16-25.

[34] Дубнов С. М. До питання про торгівельну діяльність євреїв Катеринославської губернії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск XIV. – Запоріжжя, 2001. – С. 145-161.

[35] Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

[36] Яшин В. О. Єврейство Наддніпрянщини в контексті загальноросійських суспільних процесів пореформеної доби // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Зб. наук. праць. Вип. 4. Дніпропетровськ: Вид. ДНУ, 2006. – С. 96-106.

[37] Фабрики, заводы и рудники Южной России. – Екатеринослав, 1904. – С. 195.

[38] Там само.

[39] Евреи Екатеринославской губернии // Шабат Шалом. – 1991. – №3.

[40] ДАДО. – Ф.4540. – Оп.1. – Сп. 30.

[41] ДАДО. – Ф.313 (микрофильм). – Оп.1. – Сп. 2461.

[42] Промисловість Катеринославщини розвивалась завдяки іноземцям // Зоря. – 1999. – 2 грудня.

[43] Довжук І. В. Промисловість Наддніпрянської України наприкінці XIXст.// Проблеми історії України XIX –початку XX ст.: Вип.II. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.17-24.

[44] Там само.

[45] Там само.

[46] Бакулев Г. Д. Вказ. праця.

[47] Там само.

[48] Там само.

Татьяна Копистиринска
(Днепропетровск)

ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНА: ОТ АГРАРНОГО РЕГИОНА К ПРОМЫШЛЕННОМУ ГИГАНТУ

В статье показан процесс реформирования Екатеринославской губернии из сельскохозяйственной в индустриально-промышленную, роль и место иностранных поселенцев в этом процессе; показано и проанализировано статистические материалы XIX ст. относительно участия поселенцев, в особенности немцев и евреев, в развитии больших промышленных производств и производства товаров широкого народного потребления.

Ключевые слова: *Екатеринославщина, промышленное развитие, иностранные поселенцы, евреи, меннониты.*

Tetiana Kopystyryns'ka
(Dnipropetrovs'k)

KATERYNOSLAV DISTRICT: FROM AGRARIAN REGION TO INDUSTRIAL GIANT

The article shows the process of reform of agricultural Ekaterinoslav province into an industrial-commercial, role and place of foreign settlers in this process, shown and analyzed statistical materials of the XIX century. regarding the participation of the settlers, especially Germans and Jews, in the development of large industrial plants and production of goods for personal use.

Keywords: *Katerynoslav, industrial development, foreign settlers, Jews, Mennonites.*

УДК 94 (477.82) „1917/1921": 355

Інна Гуцалюк
(Луцьк)

ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ ВЛАСНИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ

Показано військовий потенціал Західної Волині початку Української революції, визначено підперіоди розвитку військового руху, що мав місце у краї за Української Центральної Ради (УЦР). Представлено політичні вподобання армійців фронтових й тилових військ регіону, заразом відстежено їх мінливість. Проаналізовано законодавчу базу Української Центральної Ради та діяльність уряду у питанні формування національних збройних сил, з'ясовано, наскільки цей процес у дійсності охопив Західну Волинь. Встановлено, що мобілізації волинян до збройних одиниць УЦР заважали здебільшого зовнішні чинники, такі, як ворожа позиція Тимчасового уряду, перша більшовицько- українська війна, австро-угорська й німецька військова присутність у краї.

Ключові слова: *збройні сили, українізація, Тимчасовий уряд, Українська Центральна Рада, перша більшовицько-українська війна, Західна Волинь.*

Важливим чинником державотворчих процесів доби Української революції (1917-1921 рр.) були існуючі та утворені у той період громадсько-політичні організації, товариства, партії, союзи тощо. Різною мірою вони виявилися причетними до розгортання масового українського національного руху у військах колишньої Російської імперії. Спроба об'єднання й організації Українською Центральною Радою (УЦР) на його засадах власних збройних сил визначила подальший хід національно-визвольних змагань, аж до їх завершення у 1921 р. Військові частини, що розташовувалися у Західній Волині впродовж першого етапу Української революції, підтверджують військову міць регіону й свій державотворчий потенціал. На сьогодні аналіз військової політики УЦР у Західній Волині є знаковим, оскільки дозволяє скласти психологічний портрет волинського солдата, вказати на його готовність до оборони краю, а також виокремити здобутки та прорахунки, зроблені Українською Центральною Радою у військовій розбудові регіону, визначити місце у цьому процесі зовнішнього фактора.

Науковці порушували здебільшого окремі аспекти військового будівництва доби УЦР. Загалом їхні розвідки згідно з окресленою проблемою можна умовно поділити на дві групи. За незалежної України практично вперше комплексно підійшли до опрацьовування проблеми військового будівництва періоду УЦР В. Солдатенко[1] та В. Голубко[2]. Означені автори визначили коло тих питань, вивчення яких триває вченими донині. Їх роботи започатковують першу групу досліджень із теми. Вони висвітлюють процеси, що відбувалися у війську загалом. До цієї групи також належать праці Л. Зінкевич[3], Р. Зінкевича[4], Я. Тинченка[5], В. Задунайського[6]. До другої групи належать праці В. Сідака та В. Степанкова[7], В. Лободаєва[8], Н. Химиці[9], М. Лазаровича[10]. Тут дане питання вивчається шляхом аналізу діяльності конкретних військових підрозділів. Однак на тлі загальноукраїнських процесів хід військового будівництва у Західній Волині впродовж першого етапу Української революції розкритий недостатньо. Тому залучивши до наукового обігу деякі нові джерела із архівів Києва та Луцька, наявну наукову літературу, автором у статті ставиться мета дослідити діяльність УЦР щодо формування національних збройних підрозділів у Західній Волині, окреслити хід та результати цього процесу.

У березні 1917 р. територією Західної Волині проходила лінія фронту; тому регіон становив невід'ємний театр бойових дій Першої світової війни. Його повіти виявилися поділеними між воюючими сторонами: Володимир-Волинський та Ковельський контролювали австро-угорські й німецькі війська; Луцький, Дубенський, Кременецький – складали прифронтову зону, Сарненський, Ровенський, Острозький – становили близький тил російського Південно-Західного фронту. Означена територія була насичена військовим елементом; його частина, що належала до збройних сил колишньої Російської імперії, після лютневих подій у Петрограді набула політичних прав й відразу ж на початку Української революції стала різко проявляти в Західній Волині активність[11].

Для солдат-українців надане Тимчасовим урядом право обирати й бути обираними у політичні партії, товариства, союзи тощо стало поштовхом для розгортання процесу українізації у війську, тобто формування українських військових частин на рівні від роти до армії[12]. В Україні та поза її межами хід українізації визначав клуб ім. гетьмана П. Полуботка[13]. У Волинській губернії діяла єдина філія клубу, що розташовувався у Житомирі. Втім, у Західній Волині українізація спершу не підпадала під його вплив. Тут вона розпочалася стихійно, спочатку тільки серед військових тилу й носила характер заснування у військових частинах українськими військовослужбовцями національних земляцтв, товариств, рад, клубів тощо[14]. Так, центральним осередком військових тилу Західної Волині стало Ровенське товариство, за ним утворилися Острозьке й Сарненське[15].

На відміну від тилових військ, українізація у діючих арміях регіону розпочалася із відносним запізненням. На березень 1917 р. під контролем Особливої та XI армій Південно-Західного фронту перебували Луцький, Дубенський та Кременецький повіти[16]. Лише у травні 1917 р. головнокомандуючий О. Брусилов дозволив українізацію 2-ох корпусів цих армій – 39-го Особливої й 32-го – XI[17].

Хід українізації у війську краю визначало українське старшинство. За словами М. Грушевського, воно „зібрало самий цвіт та силу громадянства", адже складалося здебільшого із вчителів, студентів, кооператорів тощо[18]. Однак їх склад у частинах був нерівномірним. Так, генерал П. Скоропадський скаржився на майже повну відсутність українських старшин у 34-му армійському корпусі[19]. Втім, такий кадровий дефіцит не завадив українським військовим підрозділам із загальних питань українізації висувати на перше місце політичні. Переконують у цьому заяви українських військовослужбовців Ровенщини. Вони вимагали від УЦР проголошення автономії України, а у Західній Волині – негайного переобрання чиновників у повітових, міських та земських управах[20]. Саме такими поданнями волинські військовослужбовці засвідчували своє визнання та прихильність до українського революційного органу влади. Зрозуміло, що на весну 1917 р. УЦР мала чудові можливості швидко залучити на свій бік армію, яка була за національним складом українська, а за соціальним – селянська. Однак на практиці Українська Центральна Рада ними не скористалася (маючи підтримку українського війська в усіх дев'яти українських губерніях, відкладала питання вирішення автономії до Всеросійських Установчих зборів. – І. Г.)[21].

Варто підкреслити, що у Західній Волині українізація охопила не лише армійські частини та військовозобов'язаних. Її активно підтримала й українська молодь, яка була звільнена від призову

на військову службу. По всій губернії юнацтво радо вступало до українських військових шкіл; а ті, хто не поповнював лави юнкерів, йшли у товариства Вільних козаків. Останні, у свою чергу, створили власну мережу в містах та селах краю[22]. Масову підтримку молодими волинянами процесів українізації у губернії підтверджує приклад Житомира. Там до філії клубу ім. гетьмана П. Полуботка виявили бажання вступити близько 25 тис. осіб[23].

Одночасно із українізацією дієву Особливу та XI армію охопили інші демократичні рухи, породжені революцією. Вони мали політичне й соціальне забарвлення. На основі цих течій у військах утворилися комітети та ради солдатських депутатів. До них входили майже усі армійці: офіцери схилялися за політичними вподобаннями до кадетів, рядові – до російських меншовиків, рідше до більшовиків (у війську їхні сили згодом організовувалися як військово-революційні комітети (ВРК). У наявних арміях Західної Волині означені політичні представництва складали серйозну перешкоду українізації військових частин[24].

Таким чином, на літо 1917 р. у Західній Волині окреслився військовий рух, представлений трьома різними осередками влади. У тилових військах її репрезентували товариства українських солдат, у Особливій та XI арміях Південно-Західного фронту – по-перше, комітети та ради солдатських депутатів, по-друге – зрідка ревкоми. Така розпорошеність заклала основу для руйнації ієрархічних структур збройних сил колишньої Російської імперії на території Західної Волині.

З метою консолідації українських військових сил Українська Центральна Рада створила керівні національні армійські структури – Всеукраїнську раду військових депутатів та Український генеральний військовий комітет (УГВК), що став прототипом військового міністерства й Українського генерального штабу[25]. Саме ці органи мали припинити руйнацію збройних сил зсередини. Тому УЦР направила у Бердичів – штаб Південно-Західного фронту – постійного представника УГВК. Спочатку його обов'язки виконував П. Скрипчинський, потім – Ф. Селюцький[26]. Проте на серпень 1917 р. у підпорядкуванні УГВК перебувало тільки 50 тис. українських вояків, що – враховуючи загальну кількість українських військових, які дислокувалися на території України, – свідчило про малочисельність військових сил Української Центральної Ради. Основна причина цього – нестача кваліфікованого військово-адміністративного апарату, який би міг виконати суто технічні функції із організації національних частин[27].

Пришвидшила хід українізації у війську її легітимація з боку Тимчасового уряду. До такого рішення його спонукав ряд невдач російської армії на фронтах й заколот Л. Корнілова. Саме тоді у зв'язку із зростаючою воєнною загрозою уся місцева адміністрація Західної Волині була переведена на надзвичайний режим роботи[28]. Для покращення обороноздатності міст Західної Волині сюди урядом були направлені 1-й Чехословацький та 1-й Оренбурзький полки. Для допомоги їм на місцях скеровувалися місцеві козачі полки та склад юнкерських шкіл[29]. Тимчасовий уряд, зважив на кращу дисципліну та вишкіл українських частин, дозволив українізацію додаткових десяти дивізій, трьох армійських корпусів та ряду запасних полків Південно-Західного фронту. Відтепер українські частини цілковито відокремлюються від загальноросійських й підпорядковуються виключно УГВК, а отже – УЦР. Остання, у свою чергу, мала власних представників при кабінеті військового міністра Тимчасового уряду, при Генеральному штабі й Верховному головнокомандуючому[30].

Таким чином, до серпня 1917 р. УЦР узяла під свій контроль процеси українізації у війську; однак вона не мала чіткого плану перетворення уже українізованих збройних одиниць у регулярні національні збройні сили. Натомість у середовищі політичних сил Української Центральної Ради домінували задуми трансформації українських військових частин у народну міліцію[31].

На осінь 1917 р. спостерігається різка зміна політичних орієнтирів контингенту військових частин краю. Справа у тім, що Тимчасовий уряд порушив українське представництво у гарнізонах Західної Волині. Згідно з його наказом з Петрограда сюди були направлені збільшовизовані групи військовослужбовців. Так, до Острозького гарнізону прибуло 2.400 осіб, Здолбунівського – 2.250, Ровенського – 1.000 осіб[32]. Цей військовий контингент спричинив суттєвий поштовх у розвитку симпатій українських військових до більшовизму. Швидка більшовизація волинського військовослужбовця пояснювалася впливами популістської демагогії, його психологічною ментальністю й несформованістю як свідомого громадянина-українця. Адже солдата-селянина турбувало не стільки питання незалежності держави, як питання земельної власності[33].

Прибуття до Західної Волині збільшовичених груп вояків зумовило розгортання з жовтня 1917 р. сітки військово-революційних комітетів, або ревкомів. Найактивніші з них діяли у військових частинах Луцька, Торчина, Дубна, Сарн та ін.[34]. Тоді ж відбуваються перші виступи військових під їх впливом: по Особливій армії зафіксовано 75 таких випадків, по XI – 34. Власну присутність у регіоні ревкоми засвідчили також шляхом ініціювання виборів командного складу Особливої та XI армій на всіх рівнях[35]. Так, командуючим Особливої армії був обраний генерал В. Єгор'єв; XI армії – Є. Бабін[36]. Зміна керівництва зумовила остаточну руйнацію чіткої організації цих армій. На таку ситуацію у військах регіону український уряд зреагував спеціальним наказом про заборону проведення перевиборів; однак він мав лише декларативну силу. Тому напередодні першої більшовицько-української війни у більшості військових частин Західної Волині відчувалися стійкі політичні симпатії до більшовиків. Ті корпуси, що

були українізовані, найперше – 39-й Особливої армії й 32-й XI – повністю збільшовизувалися. Таким чином, УЦР через більшовизацію надалі стрімко втрачала свій військовий контингент; крім того, ті солдати, які не змогли самостійно розібратися в ситуації, що склалася у військах, найчастіше роз'їжджалися по своїх домівках[37].

Власні позиції в арміях Західної Волині УЦР намагалася втримати через наявні українські військові ради. Останні стали ініціаторами скликання українського військового з'їзду Південно-Західного фронту. Він відбувся у жовтні 1917 р. за участю В. Винниченка, С. Петлюри та М. Ковалевського. Для збільшення українських патріотичних сил у військах з'їзд постановив створити низові українські ради на рівні гарнізонів[38]. Ще одним рішенням з'їзду стало створення – замість УГВК, який на той час припинив діяльність, – Секретаріату військових справ. Останній виконував функції органу управління арміями фронту: організовував та комплектував українізовані військові частини, затверджував та усував військове керівництво у військових округах й у всіх українських частинах на території України тощо[39].

У Західній Волині практичні результати з'їзду не змусили себе чекати. На початку листопада 1917 р. Острозький гарнізон поповнився додатковими військовими загонами із солдатів-українців; продовжувалася українізація військових частин у Ровно. В цілому серед армій Південно-Західного фронту були остаточно українізовані три дивізії; на стадії завершення цього процесу перебувало шість, частково українізованими можна вважати сім дивізій[40]. Зважаючи на свою малочисельність, ці сили не могли стати серйозною перешкодою збільшовизованим військовим частинам Волині. Тому справа захисту Західної Волині від більшовиків – по мірі втрати у війську прихильників УЦР – зосереджувалася в руках губернських, повітових, міських, волосних управлінь міліції, що перебували під контролем місцевої адміністрації й муніципалітетів[41]. Для підвищення їх обороноздатності Українська Центральна Рада виділила їм додатково спеціальні каральні військові загони. Так, у розпорядження Волинського губернського комісара було передано близько 450 міліціонерів, а кожному комісарові повіту – до 50-60 осіб[42]. Як бачимо, муніципальна міліція стала розглядатися Генеральним Секретаріатом як єдина допомога українським військовим силам. Проте ці правоохоронні органи не змогли дати відсіч добре озброєним більшовицьким загонам, що підтвердило недоцільність плану перетворення українських військових підрозділів у народну міліцію. Окрім цього, українська влада відкинула збройну допомогу загонів (підрозділів). Вільних козаків; їх вона визнавала як „розбишацькі". Отже, на момент кризи у арміях Західної Волині УЦР знехтувала патріотично налаштованою військовою силою, що налічувала по Україні до 60 тис. осіб[43].

Протягом листопада-грудня 1917 р. більшовики за допомогою гарнізонів Особливої армії узяли під свій контроль Ровно, Луцьк, Дубно, Кременець, інші міста. Здобуття цих міст було їхньою стратегічною ціллю; адже повітові центри були осередками політичної влади УЦР у Західній Волині. Швидке утвердження влади ревкомів на означеній території відбувалося шляхом ведення більшовиками так званої ешелонної війни. Залізничні станції вказаних міст уже перейшли під їх контроль, згодом до них долучилися Ківерці, Сарни, Здолбунів та інші станції[44]. Будь-які спроби Генерального Секретаріату (з січня 1918 р. – Ради Народних Міністрів (РНМ) повернути найбільші міста Західної Волині – Ровно та Луцьк – за допомогою 113-ї українізованої дивізії виявилися невдалими.

На захист влади УЦР у регіоні стала українська міська та сільська молодь, яка своїм прикладом продемонструвала великі можливості самоорганізації у загони Вільних козаків[45]. Так, молодіжна група у кількості 250-300 осіб у триденний термін узяла під свій контроль Ровно. Генеральний Секретаріат, поділяючи таку самовіддачу волинян, змінює своє ставлення до козацтва й асигнує на їх озброєння до 750 тис. крб. На грудень 1917 р. під контролем вільних козаків були усі сільські райони та північно-західна частина регіону. У Кременці, Сарнах, Луцьку проти більшовиків виступили сили польського військового корпусу[46]. Сприяли волинянам у поверненні повітових міст й демобілізаційні процеси тилових гарнізонів, що розпочалися у січні 1918 р.[47]. Тому сили більшовиків у Західній Волині поступово зменшувалися. Однак найбільш стійко свої позиції вони зберігали у 1-му Туркестанському полку Особливої армії, що дислокувався у районі містечка Торчин[48].

У Західну Волинь з початком першої більшовицько-української війни евакуювалися парламент, уряд УНР, а разом із ними усі регулярні частини армії УНР, що складали до 3 тис. осіб (сердюцькі, гайдамацькі частини та Січові Стрільці). Спочатку вони розмістилися у м.Ровно, потім переїхали до Сарн[49].

Уряд УНР, поставлений у скрутне становище, переглянув свої установки у військовій політиці. Для збереження дієздатності армії Рада Народних Міністрів приймає швидкі рішучі дії: об'єднує Південно-Західний й Румунський фронти в один Український, розбудовує генштаб, зміцнює керівництво військовими округами. В губерніях й повітах були утворені надзвичайні органи військової влади, що поширили своє управління й на цивільну сферу життя[50] Окрім розбудови в армії військово-організаційних структур, Українська Центральна Рада ввела нове законодавство, спрямоване головним чином на зміцнення військової дисципліни. У цей час чинності набули „Тимчасовий закон про утворення Українського народного війська", „Статут Осібної армії УНР", „Закон про політично-правове становище військовослужбовців"[51]. У першому згаданому законі прописувалося, що „для захисту рідного краю від зовнішнього нападу вводиться народне військо (народна міліція)"[52]. Ця норма якнайкраще підтверджує ілюзорність Української Центральної Ради щодо функціонального призначення війська в умовах війни та революції.

Втім, у Західній Волині війська армії УНР продовжували вести бої із більшовицькими силами. Лінію УЦР на Південно-Західному фронті представляв голова військової ради А. Певний. Під його керівництвом українські війська завдали поразки загонам В. Кіквідзе у Ровно. Утвердившись у важливому повітовому центрі регіону, сили УЦР надалі ведуть ешелонну війну[53]. Оборону залізниць та шосе Західної Волині здійснював 34-й корпус П. Скоропадського. Центральним пунктом його розташування став Коростень[54].

Отже, впродовж осені 1917 р. – січня 1918 р. з боку УЦР прослідковується втілення в життя конкретної державної військової політики. Проте вжиті заходи через малочисельність українських збройних підрозділів не змогли перешкодити більшовицьким гарнізонам втримати за собою більшу частину Західної Волині. Тому уряду УНР довелося звернутися по зовнішню військову допомогу до Німеччини та Австро-Угорщини.

У Західній Волині українські та союзні війська просувалися повільно. На млявість їх воєнних дій сильно вплинули повна відсутність у краї зв'язку й розвідки[55]. Для кращої маневреності українські сили були реорганізовані у дві бойові групи. Першу групу склала окрема Запорізька бригада (згодом дивізія) під керівництвом генерала К. Присовського. Основою другої української дивізії став Гайдамацький кіш С. Петлюри[56]. Українські війська розігнали ВРК Особливої та XI армій, а також ВРК Південно-Західного фронту в Бердичеві. Разом із австро-німецькими військами було очищено від більшовиків вузлові залізничні станції Здолбунів, Шепетівку, Володимир-Волинський, Ковель, Малевичі та ін.[57] Таким чином, менше ніж за два тижні українські й союзні збройні сили звільнили Західну Волинь від збільшовизованих частини Особливої та XI армій[58]

По мірі зайняття німецько-австрійськими військами території Західної Волині було розмежовано їхні зони контролю. В австрійську зону потрапили частина Луцького, Дубенського повітів й Кременецький повіт; інші відійшли під німецький контроль[59] Загалом в Україну увійшла 450-тисячна союзницька армія, присутність якої невдовзі позначилася на внутрішньополітичній ситуації й національному військовому будівництві зокрема[60]. Так, уже через місяць присутності союзних військ у Луцьку голова думи зазначав, що „з приходом їх у місто цивільні права міщан грубо порушувалися (була введена заборона прогулянок по вулицях міста у вечірній та нічний час), а із міської казни на вимогу німецького коменданта було вилучено близько 4 тис. крб. Такі фінансові вимоги з його боку повторювалися щоденно"[61].

Пояснювала такі дії німецько-австрійських військ директива генерала Е. Людендорфа (березень 1918 р.). Відповідно до неї військові командири отримували повноваження видавати накази щодо охорони порядку й безпеки німецьких військових. В свою чергу, начальник штабу союзницьких військ В. Гренер після прибуття у Київ відразу зосередив у своїх руках фактичну повноту влади, включаючи й зносини із українським керівництвом[62]. Такі нововведення свідчили про зменшення політичної ваги УЦР у державі.

Втім, із поверненням у столицю на початку березня 1918 р. уряд УНР зважив на свою помилку у військовій сфері. Протягом березня-квітня 1918 р. військове міністерство УНР, щоправда із дозволу німецького військового командування, розпочало реорганізацію існуючих та створення нових частин. Основу регулярної армії УНР склали Запорізький корпус й полк Січових Стрільців[63]. Окрім вищезазначених дій, військове міністерство приступило до формування восьми територіальних піхотних корпусів та чотирьох кінних дивізій. Так, у повітах Західної Волині розпочалася організація першого призову до Української народної армії. У регіоні цей процес визначала губерніальна управа військової повинності під керівництвом комісара губернії[64].

У Західній Волині заходи уряду УНР в розбудові української регулярної армії здійснювалися завдяки підтримці Союзу Визволення України (СВУ). За його сприяння німецька та австро-угорська влада дала дозвіл на формування із українських військовополонених збройних сил колишньої Російської імперії окремих частин – „синьожупанників" та „сірожупанників". У Ковелі розміщувалася дивізія „синьожупанників" під командуванням В. Зелінського. Вона налічувала 5-6 тис. осіб. У Голобах та Володимирі-Волинському формувалася дивізія „сірожупанників". Командування 4-тисячною дивізією покладалося на полковника І. Перлика[65]. Отже, на весну 1918 р. чисельність національних військових одиниць у Західній Волині складала близько 10 тис. осіб.

Таким чином, у березні-квітні 1918 р. стихійність політики Української Центральної Ради, притаманна для попередніх етапів військового будівництва у Західній Волині, була подолана. Військове міністерство УЦР розробляло нову концепцію Збройних сил УНР[66]. Здобуток Лютневої революції – надання військовим політичних активних та пасивних виборчих прав – скасувався. Кадрові питання вирішувалися шляхом організації інструкторських шкіл підготовки офіцерів та відкриття академії Генерального штабу. У краї починає реалізовуватися план дій із розбудови армії. Однак міністерство, попри намічені серйозні зрушення, допускалося старих помилок. Воно продовжило розформування усіх іррегулярних частин у війську й Вільного козацтва. Впливала на ці рішення української влади німецько-австрійська військова присутність.

Відгомін революційних подій періоду Української Центральної Ради у військових формуваннях

Західної Волині проходив доволі стрімко й змінювався поетапно. Значне перенасичення території краю військовим контингентом на весну 1917 р. сприяло швидкій українізації військових частин – спершу тилу, а потім фронту. Однак надмірне захоплення УЦР українізацією збройних формувань вплинуло на їх обороноздатність. Зіштовхнувшись із новими політичними реаліями у арміях краю – політичною боротьбою й перемогою у ній ревкомів – Особливу й XI армії Південно-Західного фронту охопив хаос. Українські підрозділи виявилися деморалізованими, розпорошеними та небоєздатними, тому вони не змогли протистояти російським частинам у першій більшовицько-українській війні. На захист регіону стала українська молодь, що об'єдналася у боївки Вільних козаків. Втім, поширення більшовицької пропаганди на українізовані частини та військо в цілому у Західній Волині вдалося нейтралізувати повністю лише за допомогою іноземної військової присутності. Агресія Росії проти України наочно засвідчила згубність подальшого дотримання УЦР політики відмови від регулярної армії. Упродовж березня-квітня 1918 р. національне військове будівництво у краї піднялося на якісно новий рівень: у Західній Волині утворилися призовні пункти, сформувалися синьожупанна та сірожупанна дивізії.

[1] Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 38-44; Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії України і збройні сили республіки [1917] / В. Ф. олдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С.24-38; Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф Солдатенко // Укр. іст. жун. – 1992. – № 12. – С. 42-58.

[2] Голубко В. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Голубко // Розбудова держави. – 1996. – № 6. – С. 50-55; Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис… д-ра іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / В. Є. Голубко. – Л., 1998. – 32 с. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip

[3] Зінкевич Л. В. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції на Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.): дис… канд. іст. наук: 20.02.22 / Лариса Володимирівна Зінкевич. – Львів, 1995. – 207 с.

[4] Зінкевич Р. Д. Активізація українського військового руху напередодні більшовицького перевороту (вересень – жовтень 1917 р.) [Електронний ресурс] / Р. Д. Зінкевич // Вісник національного університету „Львівська політехніка". – № 612. Держава та армія / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т „Львівська політехніка"; відп. ред. Л. Є. Дещинський. – Львів: Львівська політехніка, 2008. – С. 48-54. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2008_612/07.pdf.

[5] Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) / Я. Тинченко. – К.; Львів: Міссіонер, 1996. – 371 с.

[6] Задунайський В. В. Становлення засад військової дисципліни в українському війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Задунайський / [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_27/27/zadunaiskiy.pdf

[7] Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки і контррозвідки / В. С. Сідак, В. С. Степанков. – К, 1994. – 401 с.; Сідак В. Національні спецслужби 1917-1921 рр. – §2.2. Виникнення військових та загальнодержавних спецслужб УНР. [Електронний ресурс] / В. Сідак. Режим доступу: http://exlibris.org.ua/sidak/r2-p2.html

[8] Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917-1918 рр.): автореф. дис… канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / В. М. Лободаєв. – К., 2001. – 20 с. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01lvmuvk.zip

[9] Химиця Н. Участь молоді в українському військовому русі і створенні збройних сил УНР (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис… канд. іст. наук: 20.02.22 [Електронний ресурс] / Н. О. Химиця. – Л., 2003. – 18 с. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2003/03hnoubk.zip

[10] Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / Микола Васильович Лазарович. – Тернопіль: Джура, 2005. – 592 с.

[11] Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Богдан Васильович Бернадський. – Луцьк, 1999. – С.173; Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк, І. Кічий, М. Півницький. – Львів: Вища школа, 1988. – С.65.

[12] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 27.

[13] Голубко В. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис… д-ра іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / В. Є. Голубко. – Л., 1998. – 32 с. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip.

[14] Бернадський Б. В. Назв. праця. – С. 159; Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 44.

[15] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 31; Власюк О. В. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918) / О. Власюк, В. Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – С. 11; Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5. – С. 43.

[16] Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк, І. Кічий, М. Півницький. – Львів: Вища школа, 1988. – С. 65.

[17] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 44, 49.

[18] Грушевський М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. Грушевський. – К.: Либідь, 1992. – С.88; Шашкевич Л. Є. Формування українських військових шкіл в період національної революції в Україні [Електронний ресурс] / Л. Є. Шашкевич // Вісник Національного університету „Львівська політехніка". – № 652. Держава та армія / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т „Львівська політехніка"; відп. ред. Л. Є. Дещинський. – Львів: Львівська політехніка, 2009. – С.89. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2009_652/14.pdf

[19] Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) / гол. ред. Я. Пеленський. – Київ-Філадельфія: АТ „Книга", 1995. – С.72.

[20] Солдатенко В. Ф. Назв. праця. – С.39; Власюк О. В. Назв. праця. – С.11.

[21] Буравченков А. О. Офіцерство російської армії у 1917 р. (соціальний склад, освітній рівень, фахова підготовка) / А. О. Буравченков // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. – Вип. 3. – К., 2008. – С. 79; Другий Універсал Української Центральної Ради [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html

[22] Химиця Н. Назв. праця [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2003/03hnoubk.zip

[23] Бернадський Б. В. Назв. праця. – С. 159; Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 44.

[24] Кичий И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / Иван Васильевич Кичий. – Л.: Вища шк., 1986. – С. 66; Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С.136-137.

[25] Сідак В. С. З історії української розвідки і контррозвідки / В. С. Сідак, В. С. Степанков. – К, 1994. – С.97; Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip.

[26] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С.80; Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip

[27] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 81.

[28] Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.1.

[29] Державний архів Волинської області. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1629. – Арк. 23.

[30] Другий Універсал Української Центральної Ради [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-2.html

[31] ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2.

[32] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С.61.

[33] Власюк О. В. Назв. праця. – С.33; Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії України і збройні сили республіки [1917] / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 7/8. – С. 31.

[34] Кичий И. В. Назв. праця. – С.48-49, 63.

[35] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С.129-130.

[36] Кичий И. В. Назв. праця. – С.69-70.

[37] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С.93; Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. жун. – 1992. – № 12. – С.42.

[38] Голубко В. З історії створення збройних сил Української Народної Республіки (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / В. Голубко // Розбудова держави. – 1996. – № 6. – С. 50.

[39] Зінкевич Р. Д. Назв. праця. – С.48, 49. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Armia/2008_612/07.pdf.

[40] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 96.

[41] Мироненко О. М. Правоохоронні органи Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918) / О. М. Мироненко, О. П. Бенько; НАН України, Інститут держави і права. – К.: [б. в.], 1993. – С.16, 17.

[42] Військове будівництво в Україні у XX ст.: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. О. І. Кузьмука. – К.: Видавничий дім „Ін Юре", 2001. – С. 53.

[43] ЦДАВО України. – Ф.2592. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.22, 23зв; Логвиненко І. А. Органи охорони громадського порядку в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / І. А. Логвиненко, О. А. Гавриленко. // Вісн. [Харк.] ун-ту внутр. спр. – Х, 1998. – Вип. 3/4. – С.128, 129; Лободаєв В. Назв. праця [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2001/01lvmuvk.zip;

Сідак В. Національні спецслужби 1917-1921 рр. – § 2.2. Виникнення військових та загальнодержавних спецслужб УНР. [Електронний ресурс] / В. Сідак. Режим доступу: http://exlibris.org.ua/sidak/r2-p2.html

[44] Зінкевич Л. В. Назв. праця. – С. 152.

[45] Кравчук М. В. Історико-правовий аспект розбудови збройних сил України на початку XX ст. [Електронний ресурс] / М. Кравчук / Університетські наукові записки. – 2006. – № 2 (18). – С.24. Режим доступу: http://www.univer.km.ua/visnyk/1048.pdf

[46] Власюк О. В. Назв. праця. – С.38; Папакін А. Участь польських військових формувань у оборонних боях у Києві у лютому 1918 р. / А. Папакін // Київ. старовина. – 2007. – № 3. – С.69.

[47] Лисий М., козак рівненського відділу Вільного козацтва. Одна незаписана подія / М. Лисий // За державність. Матеріали до історії війська українського. Зб. 10. – Торонто: Воєнно-історичний інститут. – С.200, 201, 203.

[48] Тинченко Я. Назв. праця – С. 338; Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip

[49] Киричук М. Г. Волинь – земля українська: навч. посіб.: Нариси історії Волині у 3-х томах, Т. 1-3 / М. Г. Киричук. – 3-тє вид., переглян. і доп. (вип. 1). – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С.439; Лазарович М. В. Назв. праця. – С.197.

[50] Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip; Власюк О. В. Назв. праця. – С.39; Мироненко О. М. Назв. праця. – С. 28.

[51] Задунайський В. В. Назв. праця [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2009_27/27/zadunaiskiy.pdf

[52] ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2.

[53] Тинченко Я. Назв. праця. – С. 338-339, 347.

[54] ЦДАВО України. – Ф. 2592. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.20, 20 зв.

[55] Тинченко Я. Назв. праця. – С. 341.

[56] Власюк О. В. Назв. праця. – С. 39.

[57] Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк., І. Кічий., М. Півницький. – Львів: Вища школа, 1988 – С.73.

[58] Власюк О. В. Назв. праця. – С. 27, 28.

[59] Там само. – С. 50.

[60] Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip

[61] ДАВО. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.1714. – Арк.31–31зв.; Киричук М. Г. Назв. праця. – С. 442.

[62] Пиріг Р. Я. Центральна Рада й німецьке військове командування в Україні: проблеми взаємовідносин (лютий-квітень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С.52; Військове будівництво в Україні у XX ст.: історичний нарис, події, портрети / за заг. ред. О. І. Кузьмука. – К.: Видавничий дім „ Ін Юре", 2001. – С.51; Сідак В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://exlibris.org.ua/sidak/r2-p2.html

[63] Лазарович М. В. Назв. праця. – С.200.

[64] ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.9, 10; Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip

[65] Киричук М. Г. Назв. праця. – С. 441.

[66] Голубко В. Назв. праця. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/1998/98gvepcr.zip.

Инна Гуцалюк
(Луцк)

ОРГАНИЗАЦИЯ УКРАИНСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДОЙ СОБСТВЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ В ЗАПАДНОЙ ВОЛЫНИ

Показан военный потенциал Западной Волыни начала Украинской революции, определенны этапы развития войскового движения, имевшего место в крае при Украинской Центральной Раде (УЦР). Представлены политические симпатии армейцев фронтовых и тыловых войск региона, заодно отслежена их изменчивость. Проанализирована законодательная база Украинской Центральной Рады и деятельность правительства в вопросе формирования национальных вооруженных сил, выяснено, насколько этот процесс в действительности охватил Западную Волынь. Установлено, что мобилизации волынян в вооруженные силы УЦР мешали по большей части внешние факторы, такие как негативная позиция Временного правительства, первая большевистская агрессия против УНР война, австро-венгерское и немецкое военное присутствие в крае.

Ключевые слова: *вооруженные силы, украинизация, Временное правительство, Украинская Центральная Рада, первая большевистская агрессия, война, Западная Волынь.*

Inna Gutsaljuk
(Luts'k)

ORGANIZATION OF THE OWN ARMED UNITS BY UKRAINSKA CENTRALNA RADA (UKRAINIAN CENTRAL ADVICE) IN WESTERN VOLYN'

Military potential of Western Volyn' beginning of Ukrainian revolution is rotined, certainly the stages of military motion which took place in an edge at Ukrainska Centralna Rada (Ukrainian Central Advice). The political likings troops of armies front and rearward of region are presented, their changeability is in concert watched. Analysed the legislative base of Ukrainian Central Advice and activity of government in the question of forming national's military powers, it is found out as far as this process overcame Western Volyn' in actual fact. It is set that mobilizations of volynyan in military powers of Ukrainian Central Advice mixed external factors mostly, such as position of the Provisional government, first bolshevist-ukrainian war, Austro-Hungarian and German being in an edge.

Key words: *military powers, ukrainizaciya, Provisional government, Ukrainska Centralna Rada (Ukrainian Central Advice), first bolshevist-ukrainian war, Western Volyn'.*

УДК 94 (477) „1941/1945"

Олександр Остапчук
(Київ)

ОРГАНІЗАЦІЯ З'ЄДНАНЬ ТА ЧАСТИН ЗАСОБІВ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ ВІЙСЬК 1-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ В ПЕРІОД З ЖОВТНЯ 1943 РОКУ ПО ЛИПЕНЬ 1944 РОКУ

У статті аналізується організація з'єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 року по липень 1944 року.

Ключові слова: *організація, управління, зенітна артилерія, протиповітряна оборона, 1-й Український фронт, винищувальна авіація.*

Велика Вітчизняна війна незаперечно довела винятково важливе значення потужної, стійкої протиповітряної оборони для надійного прикриття військ і об'єктів від повітряних ударів противника. Проблемними питаннями в дослідженні залишаються: організація, управління, організаційно-штатна структура наземних засобів та бойового складу протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України.

Надто мало уваги приділено цьому питанню сучасними вітчизняними дослідниками. Мета цієї статті – здійснити аналіз організації з'єднань та частин засобів протиповітряної оборони військ 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 р. по липень 1944 р.

Вдосконалення організаційної структури засобів протиповітряної оборони (ППО) залежало від низки факторів: загальної оперативно-стратегічного обстановки і завдань, що вирішувалися засобами ППО; застосовуваних способів та форм бойових дій; кількісного та якісного складу військ і бойової техніки; змін характеру дій повітряного противника.

Стан радянських і німецьких військ, що протистояли одні одним, за своїм складом (особливо його ВПС), а також за оперативним та стратегічним значенням смуги, що займали їх війська, характеру дій, за розвитком економіки та транспортної системи району, за суто географічними факторами (наявністю річок, лісів та інше) значно відрізнявся один від одного. До того ж всі ці умови при переміщенні лінії фронту безперервно змінювались. Виходячи з цього, необхідна кількість зенітної артилерії для фронту була різною.

Якщо армійські полки ППО були першим кроком при переході від розосередження зенітної артилерії до зосередження її зусиль і масованому їх застосування, то зенітні артилерійські дивізії були наступним вищим ступенем інтеграції різнокаліберних засобів зенітної артилерії. Організація полків та дивізій стала більш уніфікованою, що сприяло поліпшенню їхнього бойового використання та підвищення якості управління бойовими діями. Масованому застосуванню авіації противника

на малих і середніх висотах було протиставлено комплексне використання різнорідних сил і засобів ППО[1].

На фронті керівництво ППО військ, їх тилів і об'єктів території дислокації здійснював заступник начальника артилерії фронту з ППО через відділ ППО, який входив до штату польового управління фронту. Відділ ППО складався з двох відділів: оперативного (7 офіцерів) і розвідувального (5 офіцерів).

При розвідувальному відділі перебував штатний головний пост повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку фронту в складі начальника поста і трьох чергових командирів.

В армії питаннями організації і ведення ППО займався заступник начальника артилерії армії з ППО через відділення ППО, яке входило до штабу польового управління армії. Відділення складалося з начальника відділення та чотирьох його помічників і могло розпоряджатися тільки зенітною артилерією, що була отримана як підсилення від фронту. Через відсутність засобів розвідки і зв'язку відділення ППО армії безпосередньо в управлінні вогнем частин ППО не брало участі[2].

Організаційно-штатна структура частин та з'єднань зенітної артилерії 1-го Українського фронту протягом періоду проведення операцій з визволення України набувала обрисів більш потужної як кількісно, так і якісно бойового організму.

Організаційно-штатна структура зенітних артилерійських дивізій (зенад) мала таку побудову: командир дивізії; штаб дивізії; заступник командира дивізії з політичної частини, політвідділ; заступник командира дивізії з тилу, майстерні, сховища, підвіз; заступник командира дивізії з стройової частини; трьох полків 37-мм автоматичних зенітних гармат (по чотири батареї та одній роті зенітних кулеметів); один полк 85-мм зенітних гармат (по чотири батареї).

Організаційно-штатна структура зенітних артилерійських полків (зенап) була такою: командир полку; заступник командира полку з політичної частини; заступник командира полку з забезпечення; заступник командира полку з стройової частини; штаб полку; чотири батареї (по два взводи); одна рота зенітних кулеметів (чотири взводи) [3]. Чисельність особового складу зенітних артилерійських дивізій на 15 листопада 1943 р. становила в середньому 1500 чол.[4] Відповідно до наказу НКО № 0017 від 26 квітня 1944 р. чисельність зенітних артилерійських дивізій збільшувалась до 2181 чол.[5]

Приблизна потреба фронту в зенітній артилерії розраховувалась кожний раз залежно від змін наведених вище факторів, а особливо з врахуванням складу, тактики і бойових можливостей як авіації противника, так і військ, що прикривалися. За таким принципом враховувались організація тилу фронту і участь в його прикритті військ ППО країни.

Для проведення оборонної операції пропонувалось такі норми (не враховуючи частини у військах):

для армії: 1-2 зенап – для прикриття основного угруповання військ та штабу армії; 1-2 зенадн – для прикриття станцій постачання;

для фронту: додатково до армійських засобів 2-3 зенад – для посилення армій на вирішальному напрямку і прикриття фронтового резерву;

2-3 зенап, 2-3 зенадн, 2-3 прожекторні роти – для прикриття фронтових баз, станцій постачання, штабу фронту та найменш захищених з повітря ділянок комунікацій.

Для проведення наступальних операцій, крім вказаних засобів, передбачалось мати в резерві Ставки для підсилення фронту і армій в середньому на фронт одну зенад, два зенап, два зенадн [6].

Служба повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку (ПСОЗ) фронту і армій здійснювалась відповідно до постанови Державного Комітету Оборони № 2527 від 18 листопада 1942 р. Штат фронтових та армійських рот ПСОЗ був однаковим. Окрема армійська (фронтова) рота ПСОЗ мала в своєму складі три лінійних взводи ПСОЗ по 5 постів спостереження в кожному і один взвод управління, що мав головний пост ПСОЗ і один пост спостереження. Таким чином, рота могла розгорнути 16 постів спостереження і один головний пост ПСОЗ армії (фронту). Особовий склад роти – 152 чол. За штатом роті відводилось 32 коня, 6 автомобілів, 5 радіостанцій, 2 радіоприймачі, 32 телефонних апарати і 62 км телефонного кабелю. Таких рот в складі фронту було 8. Крім окремих армійських (фронтових) рот ПСОЗ, в складі фронту діяли окремі взводи ПСОЗ, таких взводів в складі фронту було 2[7].

В складі фронту діяла окрема прожекторна рота в складі 8 станцій „Прожзвук" (шукачі) та вісьмох прожекторів (супроводжувачів) [8].

Управління засобами протиповітряної оборони (ППО) військ фронту здійснювалось на певних засадах, що диктував досвід війни. Командуючий артилерією фронту, армії та їхні заступники з ППО несли повну відповідальність за організацію протиповітряної оборони військ і бойових дій її засобів.

Заступник командувача артилерії з ППО фронту (армії) і командуючі артилерією з'єднань, крім того, повністю відповідали за організацію управління засобами ППО військ. У межах частини (підрозділу) ППО військ організовував командир частини (підрозділу).

Основою управління було рішення командира. Рішення вимагало визначення мети і способів дій засобів ППО відповідно до завдання, що ставив старший командир; визначення бойового порядку і завдань з'єднанням, частинам (підрозділам); забезпечення майбутніх дій. Рішення могло бути обґрунтованим тільки при умові правильного усвідомлення завдання ППО і всебічної оцінки обстановки. Усвідомлення завдання полягало в тому, що командир на основі прийнятого рішення на організацію бою або дії військ повинен був чітко уявляти роль засобів ППО в загальному завданні з'єднання (частини) і в системі ППО. Він також

повинен був усвідомлювати, в якій взаємодії з ППО сусідів повинна знаходитись ППО армії, з'єднання (частини) в цілому.

Особливо важливо було визначити, які угруповання військ і об'єктів тилу, виходячи з обставин, потребують найбільш потужного забезпечення від нападу і розвідки з повітря та забезпечення яких об'єктів є другорядним. Об'єкт, що прикривався, оцінювався з погляду на його важливість, розміру площі, що він займав, характеру його бойових дій (якщо прикриваються війська). Оцінка обстановки зводилась до оцінки противника, своїх засобів ППО, місцевості, метеорологічних умов та розрахунку часу.

При оцінці наземного противника визначалося, наскільки розміщення та його дії заважають або сприяють організації ППО частини (з'єднання). Повітряний противник оцінювався відповідно до сил та засобів, які він міг використовувати на даному напрямку, та його тактичних прийомів нападу.

Свої засоби ППО оцінювалися за кількістю, станом і забезпеченням їх всім необхідним для бою.

Місцевість оцінювалася відповідно до того, наскільки вона сприяла прихованому розосередженому застосуванню військ, що забезпечуються, та своїх засобів ППО.

На основі оцінки обстановки приймалося рішення. У рішенні на організацію протиповітряної оборони визначалось таке: яке угруповання військ і об'єктів тилу та якими силами й засобами повинні забезпечуватись від нападу і розвідки з повітря; де повинні забезпечуватися ці угруповання військ (на якій ділянці маршруту, в якій смузі, в якому районі); на який період організовується протиповітряна оборона; як організовується взаємодія засобів ППО; як організовується служба ПСОЗ; заходи щодо захисту військ або об'єктів тилу; заходи щодо введення противника в оману.

Управління засобами ППО зводилось до безперервного і впевненого та своєчасного керівництва діями засобами ППО відповідно до ходу подій на землі і обстановкою, що швидко змінювалась у повітрі.

Управління засобами ППО ґрунтувалося на забезпеченні постійної бойової готовності засобів ППО; на організації розвідки і зв'язку для своєчасного та безперервного отримання даних про наземну і особливо про повітряну обстановку; на визначенні і доведенні завдання до виконавців і контролі виконання; на безперервному керівництві засобами ППО в процесі бою військ, що забезпечувалися, і відбитті нальотів авіації противника; на організації взаємодії засобів ППО; на матеріально-технічному забезпеченні засобів ППО; на безперервній інформації зверху вниз і організації отримання донесень внизу та інформації від сусідів про всі дані обстановки.

Управління засобами ППО у військах здійснювалося заступником командувача артилерії з ППО, там, де його не було – командувачем артилерії або штабом частини.

Об'єднання управління сприяло найбільш цільовому та спрямованому використанню всіх засобів ППО в інтересах бою (дій) основного угрупованням військ в цілому і забезпечувало маневри засобами відповідно до обстановки під час бою. Об'єднувати варто було засоби ППО, що виконують одне завдання і діють в одному районі. З цією метою активно застосовувались зенітні артилерійські групи (ЗАГ).

Управління засобами ППО здійснювалося з командних або спостережних пунктів відповідних командирів. Для управління засобами ППО, крім зв'язку командування і зв'язку взаємодії, широко застосовувались засоби зв'язку служби ПСОЗ.

Відповідно до загального плану ППО фронту (армії) і планом взаємодії командир з'єднання винищувальної авіації сам визначав способи управління, а також завдання і кількість літаків, що піднімались. Командир і штаб винищувального з'єднання зазвичай перебували на головному аеродромному вузлі. Для зв'язку з командуванням військ, що забезпечувались, на їх командному пункті безперервно перебував відповідальний офіцер зв'язку штабу винищувальної авіації, надійно зв'язаний з командиром винищувального з'єднання.

Об'єднання управління зенітною артилерією, що діяла на напрямку головного удару, здійснювалось шляхом організації з числа доданих і штатних зенітних частин і з'єднань ЗАГ, яка безпосередньо підпорядковувалась командуючому артилерії та його заступнику з протиповітряної оборони, від якого отримувала бойове завдання відповідно до плану протиповітряної оборони. ЗАГ перебувала у безпосередньому підпорядкуванні командуючого артилерією і його заступника з ППО, від якого отримували бойове завдання відповідно до загального плану ППО[9].

Право на відкриття вогню зенітною артилерією і зенітними кулеметами належало командиру вогневої одиниці: батареї середнього калібру, батареї або взводу малого калібру і взводу зенітних кулеметів, якщо не було попередньої заборони старшого начальника[10].

Керівництво з бойового застосування засобів ППО при забезпеченні військ визнавало, що винищувальна авіація є головним засобом знищення авіації противника у повітряному бою, але також наголошувало на тому, що час бойової роботи винищувачів обмежується запасом пального і виснаженням особового складу. Крім того, з'ясувалося, що виходячи з широкого діапазону її дій: прикриття військ, штурмові і бомбардувальні удари по наземних військах, об'єктах і аеродромах противника, розвідка, супровід своїх бомбардувальників і штурмовиків, для прикриття військ в неї залишалося мало сил та засобів. Багато також залежало від своєчасного оповіщення аеродромів про нальоти противника і від метеорологічних умов.

Через обмеження застосування винищувальної авіації для протиповітряної оборони різко підвищувалася роль зенітних засобів як постійно діючої зброї проти авіації противника[11]. У більшості випадків зенітна артилерія становила кістяк протиповітряної оборони.

Бойовий склад засобів ППО, що входили до складу 1-го Українського фронту протягом періоду проведення операцій з визволення України, поділялися на бойовий склад повітряний (винищувальна авіація) та наземний (зенітна артилерія та зенітні кулемети, ПСОЗ і прожекторні підрозділи).

Бойовий склад повітряних засобів (винищувальна авіація), що входили до складу 2-ї Повітряної армії (ПА), складався з винищувальних авіаційних корпусів та частин і з'єднань безпосереднього підпорядкування.

5-й винищувальний авіаційний корпус, що в своєму складі мав:

– 8-у гвардійську винищувальну авіаційну дивізію;

– 256-у винищувальну авіаційну дивізію.

10-й винищувальний авіаційний корпус у своєму складі мав:

– 10-у гвардійську винищувальну авіаційну дивізію;

– 23-у винищувальну авіаційну дивізію.

В армійському підпорядкуванні перебували:

– 331 винищувальна авіаційна дивізія;

– 19 винищувальний авіаційний полк [12].

Значний некомплект винищувачів негативно впливав на спроможність 2-ї ПА забезпечити потреби фронту в прикритті військ від ударів повітряного противника. Так, в довідці про укомплектування частин 2-ї ПА станом на 7 лютого 1944 р. 5-й винищувальний авіаційний корпус мав в своєму складі: за штатом – 192 винищувачі; в наявності – 110 (з них справних тільки 86 а 24 в несправному стані) винищувачі; некомплект – 82 винищувачі.

Загалом 2-а ПА станом на 7 лютого 1944 р. армія мала: за штатом – 416 винищувачів; в наявності – 210 (з них справних тільки 155, а 55 в несправному стані) винищувачів; некомплект – 206 винищувачів[13].

Бойовий склад наземних засобів ППО складався із зенітних артилерійських дивізій, зенітних артилерійських полків, окремих зенітних артилерійських дивізіонів, окремих зенітних броньованих потягів.

Ось бойовий склад зенітних артилерійських дивізій (зенад), до складу яких входило по чотири зенітних артилерійських полків (зенап):

– 8-а зенад (797-й, 848-й, 978-й і 1063-й зенап) (перетворена 12.05.44 р. у 4 гвардійську зенад (256-й, 257-й, 263-й, 273-й гв. зенап);

– 9-а зенад (800-й, 974-й, 981-й і 989-й зенап);

– 10-а зенад (802-й, 975-й, 984-й і 994-й зенап);

– 21-а зенад (1044-й, 1334-й, 1340-й і 1346-й зенап);

– 23-я зенад (1064-й, 1336-й, 1342-й і 1348-й зенап);

– 25-а зенад (1067-й, 1356-й, 1362-й і 1368-й зенап);

– 27-а зенад (1354-й, 1358-й, 1364-й і 1370-й зенап);

– 37-а зенад (1400-й, 1404-й, 1408-й і 1412-й зенап);

– 68-а зенад (1995-й, 1999-й, 2003-й і 2007-й зенап);

– 69-а зенад (1996-й, 2000-й, 2004-й і 2008-й зенап).

А ось бойовий склад зенітних артилерійських полків (зенап) армійського та корпусного підпорядкування: 120-й гвардійський, 269-й гвардійський, 286-й гвардійський, 287-й гвардійський, 358-й гвардійський, 359-й гвардійський, 121-й, 217-й, 249-й, 319-й, 396-й, 580-й, 1018-й, 1257-й, 1287-й, 1288-й, 1381-й, 1388-й, 1394-й, 1488-й, 1554-й, 1555-й, 1605-й, 1696-й, 1700-й, 1702-й, 1719-й, 1721-й, 1732-й, 1954-й зенап.

Бойовий склад окремих зенітних артилерійських дивізіонів (озенадн): 31-й гвардійський, 332-й, 22-й гвардійський озенадн. Бойовий склад окремих зенітних броньованих потягів (озенбрп): 122-й озенбрп[14].

Чисельність особового складу зенітних артилерійських полків, окремих дивізіонів та броньованих потягів в середньому на 15 листопада 1943 р. була приблизно від 350 до 400 чол.[15]

Як правило, арміям, що діяли на основному напрямку, фронт виділяв від однієї до двох зенад у повному складі. Так, на 1 січня 1944 р. в складі 1-ї гвардійської армії перебували: 25-а зенад (1067-й, 1357-й, 1362-й, 1368-й зенап) та власний 580-й зенап.

Танкові, механізовані та кавалерійські корпуси мали у своєму складі по одному зенітному артилерійському полку, які складалися з чотирьох батарей та однієї кулеметної роти. Так, на 1 квітня 1944 р. 31-й танковий корпус у своєму складі мав 396-й зенап, 1-й гвардійський кавалерійський корпус на 1 травня 1944 р. у своєму складі мав 319-й зенап, а 9-й механізований корпус у своєму складі на 1 березня 1944 р. мав 1719-й зенап [16].

До складу танкових армій включалося по два зенітних артилерійських полки. Так, на 1 грудня 1943 р. в складі 3 гвардійської танкової армії діяли 1381 та 1394 зенітні артилерійські полки[17].

У корпусах і дивізіях керівництво штатною зенітною артилерією здійснював начальник артилерії, не маючи в себе в штабі спеціаліста-зенітника [18].

Для прикриття фронтових аеродромів до складу 2-ї Повітряної армії входили 3, з липня 1944 р. 4 зенітних артилерійських полків (по три батареї в кожному) (зенап): 1254-й, 1554-й, 1555-й та 1605-й зенап та дві роти зенітних кулеметів[19].

Кількість частин та з'єднань зенітної артилерії інколи зменшувалась, що пояснювалося головним чином виводом деяких з них до резерву Ставки або на доукомплектування[20].

Отже, організація з'єднань та частин засобів протиповітряної оборони 1-го Українського фронту в період з жовтня 1943 р. по липень 1944 р. була наступною: управління з'єднаннями та частинами протиповітряної оборони фронту здійснювалось на певних засадах, що диктував досвід війни. Командуючий артилерією фронту, армії та їхні заступники з ППО несли повну відповідальність за організацію протиповітряної оборони військ і бойових дій її засобів; потреба фронту в зенітній артилерії розраховувалась кожний раз залежно від складу, тактики і бойових можливостей як авіації противника, так і військ, що прикривалися з цією метою активно застосовувались зенітні артиле-

рійські групи; бойовий склад засобів ППО, що входили до складу 1-го Українського фронту протягом періоду проведення операцій з визволення України, поділявся на повітряний (винищувальна авіація) та наземний (зенітна артилерія та зенітні кулемети, ПСОЗ і прожекторні підрозділи); покращення організаційно-штатної структури з'єднань та частин засобів ППО 1-го Українського фронту, посилення зенітною артилерією дивізій, корпусів і армій сприяло удосконаленню способів бойового застосування з'єднань та частин засобів ППО, зміцненню надійності прикриття угруповань військ і об'єктів, підвищенню живучості засобів ППО в операціях.

У подальшому темою дослідження може бути озброєння засобів ППО 1-го Українського фронту.

[1] Лосев И. Ф. Маначинский А. Ю., Трофимов Ю. А. 39 НИИ ПВО Сухопутных войск Вооружонных сил СССР / И. Ф. Лосев. – К.: Гносис, 2007. – 245 с.

[2] Чесноков Ю. Т. История создания и развития войск противовоздушной обороны сухопутных войск. – М.: СПКГК РФ, 1998. – С. 78.

[3] Андерсен Ю. А. Противовоздушная оборона Сухопутных войск. – М.: Воениздат, 1979. – 303 с.

[4] Наступление 1-го Украинского фронта на киевском направлении в 1943 году. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1951. – 264 с.

[5] Приказ Народного комиссара обороны СССР № 0017 от 26 апреля 1944 года "Об усилении огневой мощи зенитных артиллерийских дивизий находящихся на фронтах". http://militera.lib.ru/docs/da/nko_1943-1945/01.html

[6] Противовоздушная оборона войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Кн.2. Уч. пос. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1973. – 256 с.

[7] Противовоздушная оборона войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Кн.3. Уч. пос. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977. – 552 с.

[8] Противовоздушная оборона войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Кн 2. … – С.151.

[9] Руководство по боевому применению средств ПВО при обеспечении войск. – М.: Воениздат, 1944. – 104 с.

[10] Полевого устава Красной армии (Проект). – М.: Военное издательство НКО 1943. – 396 с.

[11] Противовоздушная оборона войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Кн.3. … – С.347.

[12] Боевой состав советской армии. Часть III. (январь – декабрь 1943 г.) военное издательство министерства обороны СССР. – М..: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1972. – 336 с. http://www.soldat.ru/files/3/22/35/189/

[13] Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23, Ч 1. – Спр. 956. – Арк. 31.

[14] Боевой состав советской армии. Часть IV. (январь – декабрь 1944 г.). – М.: Военное издательство министерства обороны ССС, 1988. – 376 с. http://www.soldat.ru/files/3/22/35/189/

[15] Наступление 1-го Украинского фронта на киевском направлении в 1943 году. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1951. – 264 с.

[16] Боевой состав советской армии. Часть IV.… http://www.soldat.ru/files/3/22/35/189/

[17] Там само.

[18] Гавриш Л. А. Ушаков Н. А., Грушко О. С. Сборник тактических примеров по боевым действиям зенитной артиллерии в Великой Отечественной войне / Л. А. Гавриш. – Издательство академия, 1980. – 342 с.

[19] Андерсен Ю. А. Противовоздушная оборона Сухопутных войск. – М.: Воениздат, 1979. – 303 с.

[20] Противовоздушная оборона войск в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Кн. 3. – С.345.

Александр Остапчук
(Киев)

ОРГАНИЗАЦИЯ СОЕДИНЕНИЙ И ЧАСТЕЙ СРЕДСТВ ПРОТИВОВОЗДУШНОЙ ОБОРОНЫ ВОЙСК 1-ГО УКРАИНСКОГО ФРОНТА В ПЕРИОД С ОКТЯБРЯ 1943 ГОДА ПО ИЮЛЬ 1944 ГОДА

В статье анализируется организация соединений и частей средств противовоздушной обороны войск 1-го Украинского фронта в период с октября 1943 года по июль 1944 года.

Ключевые слова: *организация, управление, зенитная артилерія, противовоздушная оборона, 1-й Украинский фронт, истребительная авиация.*

Oleksandr Ostapchuk
(Kiev)

ORGANIZATION OF AIR DEFENSE TROOPS UNITS OF THE 1ST UKRAINIAN FRONT IN THE PERIOD FROM OCTOBER 1943 TILL JULY 1944

The article analyzes the organization and units of air defense troops of the 1st Ukrainian Front in the period from October 1943 to July 1944.

Keywords: *organization, governance, anti-aircraft artillery, air defense, the 1st Ukrainian Front, fighter aircraft.*

УДК: 94 (477.85) „1939/1945":323.12

Наталія Абрамова
(Чернівці)

ГОЛОКОСТ НА БУКОВИНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БУКОВИНСЬКОЇ ПОЛІЕТНІЧНОСТІ

Пропонована стаття розкриває перебіг подій Голокосту на Буковині в роки Другої світової війни та їх специфіку як наслідок певних етнонаціональних процесів в краї, що відбувались протягом XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: *Голокост, геноцид, етнонаціональна політика, антисемітизм, толерантність, колаборація.*

Дослідження різних аспектів подій Другої світової війни вже багато десятиліть привертають увагу істориків. Складовою частиною цих подій є Голокост – політика ретельно спланованого тотального знищення єврейського населення Європи. На окупованій території України загинула найбільша

кількість євреїв СРСР – понад 1 млн. 500 тис. осіб. Антиєврейський геноцид на окупованих українських землях здійснювався силами німецьких та румунських загарбників при допомозі та підтримці колаборантів із числа місцевого населення. Беззаперечним фактом є й те, що частина українців навіть в скрутних умовах окупації ризикували своїм життям та життям близьких, надаючи допомогу євреям. Більшість пересічного українського населення виявляла більшу чи меншу міру нейтральності щодо подій Голокосту. Такий підхід викликає необхідність дослідження саме гуманітарних аспектів Голокосту – проблем адаптації та морального вибору людей в екстремальних умовах, взаємовідносин між соціальними та національними групами, оцінки психологічних та морально-етичних мотивів різних моделей поведінки. Важливо прослідкувати історичні передумови розвитку міжнаціональних взаємин. Адже єврейсько-українські стосунки протягом багатовікової спільної історії двох народів складались надзвичайно драматично. З одного боку, є своя доля правди у словах українського історика Я. Дашкевича: „…Характер українсько-єврейських відносин визначали 356 років більшменш нормального співіснування. Тому що інакше не зібралось би на Україні на початок XX ст. біля третини світового єврейства"[1]. З другого боку – Хмельниччина, гайдамаччина, погроми часів Першої світової та Громадянської війн – не могли не залишити слід в колективній пам'яті єврейського народу і всього населення України. Дослідження гуманітарних проблем історії Голокосту особливо актуальні для сучасного українського суспільства. Адже в умовах поліетнічного середовища Україні доводиться вирішувати дві проблеми – відродження національної свідомості українського народу та забезпечення вільного розвитку громадянам інших національностей, для яких ця земля стала рідною, уникнення ксенофобії, дискримінації за національною чи релігійною ознакою. Ретельне вивчення уроків минулого, з урахуванням регіональних особливостей, історичного досвіду мирного співжиття дасть змогу уникнути численних помилок і сприяти розбудові гармонійного толерантного суспільства. Події Голокосту на Буковині в контексті багатокультурного середовища становлять важливу наукову проблему, що привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Висвітлення проблеми допоможе розв'язати низку важливих питань в галузі формування засад соціального та культурного розвитку суспільства. Пропонована стаття – є спробою на основі вивчення досліджень наукового і публіцистичного характеру, архівних матеріалів, спогадів очевидців скласти загальну картину подій Голокосту на Буковині та зрозуміти роль місцевого населення в цих подіях; проаналізувати мотиви поведінки представників різних етнічних груп в умовах тотального знищення євреїв; встановити зв'язки між етнонаціональними процесами в регіоні в різні історичні періоди та їх віддзеркаленням в умовах Голокосту.

Буковина – дивовижний край. Віками проживаючи тут, різні народи протягом століть викували те, що є тільки буковинським. Це дух полі – культурності, дух співжиття і взаємоповаги представників різних культур. Феномен „буковинізму" формувався у конкретних історичних умовах. Традиції толерантності на Буковині беруть свій початок з часів австрійського панування (1775-1918 рр.). Після першого візиту у 1783 р. у Чернівці австрійський монарх Йосиф II запросив селитися тут представників усіх національностей, гарантуючи рівні права культурно-економічні можливості. А після революції 1848 р., коли Буковина отримала статус окремого коронного краю і широку автономію, почався активний процес політичного, економічного та культурного розвитку усіх етносів, що населяли цю територію.

Для регіональної самосвідомості буковинців характерним було явище, що отримало історичну назву „буковинізм". Воно перш за все визначалось пріоритетом самовизначення «буковинець» над етнонаціональним самовизначенням та наявністю особливого регіонального патріотизму. Про міжнаціональні стосунки на побутовому рівні так згадує Цирковнюк Микола, житель Нової Жадови Сторожинецького району, українець: „Жиди були добрі, а німці ще май ліпші. Німці жили компактно в куті „Айхенау", мали свою управу… Німці з жидами жили дружно… Жидівських хат було три сотки, майже у кожній хаті магазин, навіть бідніший жид гендлював. Вони з повагою ставились до нас, українців. Вони вітались українською мовою…"[2]. Андрухович Франц Миколайович 1934 р. народження, уродженець селища Біла Кіцманського р-ну, що на околиці Чернівців, розповідає: „До війни в Білій не було єврейської общини, але біля Пруту, там, де тепер розташований дріжджзавод, жило кілька єврейських родин. Вони тримали крамниці і багато людей йшли туди купувати речі, продукти, навіть у кредит. Проблем у спілкуванні не було – мирно жили…"[3]. На Буковині майже не було жодного села, де не проживало б кілька єврейських родин. Наприклад, у Клішківцях, що на Хотинщині, ще й понині частину села, де хата в хату жили євреї, називають „межи жидами". Тому й не диво, коли бабуся, скажімо, посилає онука піти „межи жиди" до крамниці купити хліба. А старші люди в селі пам'ятають імена майже всіх сусідів-євреїв, які проживали поруч.

В Чернівцях єврейське життя набуло великого розмаху. Тут був цілий єврейський квартал – Юденштадт, діяли єврейські школи, лікарні для бідних, існували мікве і цвинтар, більше 50 синагог. Після отримання в 1864 р. виборчого права чернівецькі євреї мали найбільше депутатське представництво у міській раді. Вони висунули з свого середовища двох бургомістрів: д-ра Едуарда Райса і д-ра Соломона Вайсельберга[4]. Буковинські євреї, на відміну від багатьох інших єврейських громад України, мали можливість вільно здобувати вищу освіту. Для прикладу: у другій половині

90-х років XIX ст. кількість єврейської молоді в Чернівецькому університеті досягала 40%. У 1902-1903 н.р. в університеті навчалось 145 румунів, 60 українців, 39 поляків, 12 сербів, 4 чехи, 8 росіян, 2 вірмени, 4 болгари, 104 німці і 224 євреї. У 1905 р. в університеті навчалося 636 чоловік, у тому числі 264 євреї (41%)[5]. Це безсумнівний доказ того, що на Буковині євреї сформували новий етнос – буковинське єврейство, яке мало широкі рівні можливості для повноцінного розвитку і гармонійно впліталось у поліетнічний візерунок краю. Прикладом позитивної етнонаціональної політики австрійського уряду була т.зв. „буковинська згода" 1910 р., коли реформа виборчого законодавства у краї дозволила стабілізувати громадське життя Буковини і уникнути зіткнень на етнічному ґрунті.

Отже, за сприятливої національної політики австрійської влади на Буковині було створено умови для повноцінного розвитку усіх етносів, які проживали тут і склались унікальні традиції толерантного співжиття. Наявність демократичних прав і свобод пробуджувала політичну та культурно-просвітницьку активність буковинці в, яка сприяла взаємовпливові різних культур одна на одну.

Історичні зміни, які відбулися на Буковині на початку XX століття відбилися на соціальній структурі і позначились на подальшому соціально-економічному, політичному та культурному розвиткові краю. За даними перепису 1890 р., загальна картина етнонаціонального співвідношення в Північній Буковині була такою: українці – 58%, румуни – 34%, євреї – 14%, німці – 6%, поляки – 4%[6]. В цілому на всій Буковині за переписами 1890, 1900. 1910 рр. національне співвідношення було трохи іншим (див. табл. 1)[7].

Таблиця 1
Національний склад населення Буковини у 1890-1910 рр.

	українці	*румуни*	*євреї*	*німці*	*поляки*
1890 р.	*268367 (41,37%)*	*208301 (32,42%)*	*82717 (12,8%)*	*59784 (9,25%)*	*23604 (3,67%)*
1900 р.	*297798 (41,16%)*	*229018 (31,65%)*	*96150 (13,16%)*	*63336 (8,67%)*	*26857 (3,71%)*
1910 р.	*305101 (38,38%)*	*273254 (34,38%)*	*102919 (12,86%)*	*64932 (8,12%)*	*36210 (4,56%)*

Отже, українці в цей період на всій Буковині були найбільшою національною спільнотою, а євреї впевнено посідали третє місце (у м. Чернівці у відсотковому співвідношенні з іншими етносами євреї займали перше місце).

За даними Державного архіву Чернівецької області станом на 1940 р. картина національного представництва в краї виглядала так (див. схему 1)[8].

Схема 1. Національний склад населення Чернівецької обл. у 1940 р.

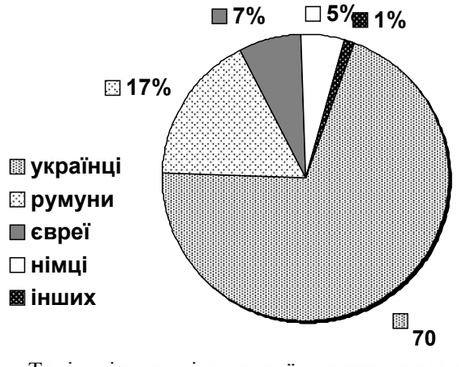

Такі зміни національної картини прямо пов'язані із зміною історичного фону та конкретними суспільно-політичними процесами, що відбувались на території Буковини. Весь перший період румунської окупації (листопад 1918 – червень 1940 рр.) проводилась політика румунізації Північної Буковини, в ході якої всі німецькі та іншомовні вивіски змінювались на румунські, було понищено всі австрійські державні символи. Уже в 1926-1927 рр. на Буковині не залишилось жодної української народної (початкової) школи[9]. Із прискоренням процесу фашизації країни дискримінація інших національностей на Буковині особливо посилилась. Шалена шовіністична пропаганда, яка поєднувалась з каральними заходами, проводилась під гаслом „Румунія для румунів"[10]. Національна асиміляція місцевого населення в румунському середовищі здійснювалась методами економічної, політичної, ідеологічної і культурно-освітньої дискримінації[11].

Під впливом більшовицької і фашистської пропаганди у 30-х роках на Буковині спостерігається поляризація політичних поглядів. Значна частина єврейського населення пройнялася комуністичними ідеями. Серед румунської і німецької молоді набули популярності фашистські ідеї. Українці залишались вірними національно-демократичним поглядам. В 1933 р. на фасаді Німецького народного дому розвівався прапор Третього рейху, а євреїв почали розглядати як небажаних гостей у його приміщеннях. Тобто почали з'являтися симптоми майбутнього катаклізму[12]. У протоколі рішення „Німецького народного союзу Буковини" від 26 вересня 1933 р. прозвучала теза, що „…стосовно

расового питання він (союз) стоїть на позиції арійського походження…"[13]. Антисемітські тенденції в Румунії набирають дедалі більших обертів у цей період і поступово переходять у ранг державної політики. Про державний антисемітизм у Румунії повідомляла австрійська дипломатична місія у Бухаресті ще в 1922 р.: „…Не можна піддавати сумніву, що антисемітизм в Румунії з її 7,5% євреїв завжди існував, суттєво загострився та отримав сприяння через визнання того, що більшовизм, – якого тут правомірно бояться як чуми, – був витвором євреїв. Незважаючи на це, не можна забувати, що єврейське прагнення до наживи не було для жодної країни більш небезпечним, ніж для Румунії з її неосвіченим, неохайним та частково відверто лінивим селянським населенням"[14].

У багатьох документах 30-х років мова йшла про очевидні антисемітські настрої на Буковині, особливо у містах. У листі, що надійшов до Німецького консульства в Чернівцях 13 листопада 1934 р., йшлося про створення несприятливих умов для економічної діяльності євреїв на території Буковини: „…Також у питанні бойкоту я намагався проводити практичну роботу. Успіх міг бути можливим насамперед у двох галузях. Спочатку необхідно спробувати по можливості більше не віддавати єврейським фірмам німецькі гроші… Незабаром передбачається створити для всіх галузей, які дотепер перебувають виключно в єврейських руках, заміну німецькими підприємствами…"[15]. Німецька місія у Бухаресті у листі від 23 січня 1939 р. до МЗС у Берліні повідомляла: „Як один з небагатьох ефективних антисемітських заходів необхідно згадати заснування „Banca de Nord" у Чернівцях, який цими днями був відкритий особисто міністром економіки…євреям та висунутим євреям кредити не повинні надаватись…"[16]. В 1939 р. розпочався масовий виїзд німців з Буковини на територію Третього рейху. З огляду на складне становище та з метою збереження німецької культури ідея переселення буковинських німців знайшла підтримку як у Чернівцях, так і в Берліні. Великою підтримкою ідея переселення користувалась серед молодшого покоління буковинських німців. Старше покоління не було таким рішучим з огляду на сімейно-майнові відносини, але небезпека більшовизації та румунізації поступово посилювала бажання відносно організованого переселення. Дехто з євреїв намагався виїхати разом з ними за підробними документам. Як відомо, згідно з німецько-радянським таємним протоколом від 23 серпня 1939 р. (пункт 3) до сфери радянських інтересів була віднесена Бессарабія. 28 червня 1940 р. Буковина була зайнята радянськими військами. Повним ходом пішов процес радянізації, який супроводжувався політикою масових репресій, націоналізації, розкуркулення, депортацій до Сибіру та Казахстану тощо.

Отже, політичні процеси в краї в першій половині XX ст., що відбувались за двох тоталітарних режимів, відчутно змінили соціальну структуру Буковини, а особливо її національне забарвлення. Історія розділила буковинців, колишніх родичів, сусідів, друзів та однокласників, одягнула їх в різні уніформи. Тисячі замордованих в сталінських і румунських таборах євреїв, українців, румунів, німців, тисячі буковинців стали жертвами переселенських акцій, депортацій з Буковини. Антидемократична політика та пропаганда сприяла виникненню міжнаціональної недовіри на ідеологічному та побутово-майновому ґрунті. По-перше, змінилась кількість представників етносів, що мали глибокі історичні зв'язки з регіоном. По-друге, переселенці з СРСР та Румунії не були знайомі із традиційними місцевими ідеалами багатокультурності та взаємоповаги. Виникла серйозна загроза самому факту існування „буковинської спільноти". І все ж переважна більшість краян зберегла дух попередньої толерантної доби.

2-7 липня 1941 р. Чернівецька область була окупована румунсько-німецькими військами. Другий прихід румунських військ на ці терени помітно позначився на етнонаціональній ситуації. Це була найгірша сторінка в історії місцевих національних відносин. Адже здійснювалась відверто окупаційна, терористична політика, стимулювався побутовий антисемітизм до рівня погромів. В перші дні окупації на Буковині було знищено 12 тис. євреїв, з них 5 тис. чернівчан. 1 вересня 1941 р. до Румунії перейшли території між Дністром і Південним Бугом (Трансністрія). На окупованих українських територіях було встановлено румунську адміністрацію – так зване „Врядування Трансністрії" на чолі з губернатором Г. Алексяну. Почалася масова депортація євреїв у табори Трансністрії. 10 жовтня 1941 р. губернатор Буковини генерал Калотеску видав розпорядження про створення гетто в Чернівцях, яке повинно було стати збірним пунктом у ході депортації до Трансністрії для всіх буковинських євреїв. За весь період окупації в таборах Трансністрії було знищено 327100 євреїв, вислано 90 тис. буковинців, з них – 33391 чернівчан[17]. Для забезпечення стабільного стану економіки з дозволу губернатора Калотеску в місті Чернівці було залишено 16569 євреїв, до цієї кількості додалися євреї, що залишились за „дозволами Траяна Поповича". Всього біля 20 тисяч. Євреям для перебування в місті видавались індивідуальні дозволи – „авторизації", які виписувались за великі гроші[18].

В Чернівецькому архіві зберігається багато документів, що підтверджують факт залучення осіб єврейської національності до виконання робіт на користь Великої Румунії. Наприклад, такі: „… Про направлення в м.Чернівці на роботу осіб єврейської національності в бібліотеку румунсько-націоналістичного товариства"[19], „…Про мобілізацію на роботу спеціалістів-лікарів єврейської національності…"[20]. За найменшу провину євреї позбавлялись права проживати в місті і підлягали негайному виселенню до табору. Зрозуміло, що євреї використовували кожний можливий шанс, щоб не потрапити до Трансністрії і врятувати життя. Багато чернівецьких євреїв вбачали таку можливість у

зміні віросповідання. В 1942 р. урядовий військовий кабінет видав наказ про заборону єврейському населенню переходити в православ'я[21]. Євреї, які здійснили перехід у православну віру раніше, масово почали подавати прохання про видачу їм довідок про цей акт, як, наприклад, відомий чернівецький меценат Альфред-Марчел Тітінгер[22]. Також євреї розраховували на лояльність влади, намагаючись використати свої минулі заслуги перед державою і суспільством. 23 березня 1942 р. Йосип Блюм від імені євреїв-інвалідів Першої світової війни подав прохання на ім'я губернатора краю про виплату їм матеріальної допомоги, встановленої раніше соціальною службою та звільнення від носіння жовтої зірки на одязі. На жаль, у матеріалах справи не знайдено результатів листування євреїв-ветеранів з місцевою владою, але, вочевидь, їм не вдалося домогтись задоволення свого прохання, адже листування з владою тривало до 1943 р.[23]

Окупація Північної Буковини Румунією призвела до посилення національного протистояння, виникнення елементів недовіри між різними націями та дискримінації єврейського населення краю. Важливим доказом антиєврейської політики румунської окупаційної влади був факт позначки „Evrei" у верхньому правому кутку багатьох архівних документів, які так чи інакше стосувалися представників єврейської національності.

Буковинська громада досить своєрідно ставилась до політики „остаточного вирішення єврейського питання". Тут відіграли важливу роль тенденції розвитку краю попередніх десятиліть та національної політики правлячих тоталітарних режимів. Як наслідок відбулись помітні зміни у кількісному співвідношенні національного складу Буковини та у політичних поглядах буковинців. Більшість людей досить нейтрально реагували на геноцид єврейського населення, переймаючись власними клопотами в роки воєнного лихоліття. Велику роль відіграла антисемітська пропаганда, спрямована на формування упередженого ставлення до представників єврейської громади: „…мати заборонила мені навіть пам'ятати про те, що бачив. А корів ми потім там більше не випасали…"[24], – згадує Андрухович Франц Миколайович, який дев'ятирічним хлопчаком, випасаючи разом з друзями худобу в районі Цецино (дачний район на околиці сучасних Чернівців), спостерігав за розстрілами євреїв. Зрозуміло, що в складних умовах людина мислить і діє, не завжди керуючись морально-етичними нормами, адже війна сама по собі – явище аморальне, а цінність людського життя в цьому контексті взагалі зводиться нанівець. На Буковині, враховуючи регіональну специфіку, міжетнічні проблеми та ставлення до подій Голокосту набули специфічного характеру. Особливу увагу варто звернути на німецько-єврейські стосунки. Між німцями і євреями Буковини ніколи не існувало серйозних суперечностей чи конфліктів. Німці стали ніби знаряддям спільного ворога – шовінізму у боротьбі проти євреїв. Асимільовані чернівецькі євреї були пристрасними прихильниками німецької культури й нерідко ідентифікували себе з німцями. Як приклад, всесвітньо відомий композитор і піаніст Йосип Ельгісер отримав право на життя тільки завдяки тому, що під час селекції в таборі мав при собі томик Гете німецькою мовою. А в часи Голокосту євреї стали об'єктом зневаги і расової ненависті саме з боку своїх німецьких співгромадян[25]. Певна кількість людей вбачали в ситуації з єврейським населенням можливість збагатитись за рахунок їх майна – вирішували матеріально-майнові проблеми: „Мешканець с. Мамалига Афанасій Плоп просить передати у власність сільської громади 112 овець і 1 барана, які належали євреям, інтернованим в табір, мотивуючи своє прохання тим, що з 1940 р. вони працювали на власників тих овець…"[26]. Здобиччю місцевого населення за сприяння примарії та губернаторства Буковини ставала різноманітна власність євреїв: від приватної бібліотеки до постільної білизни, переданої священикам на прохання митрополита Буковини у 1942 р.[27] Найбільше було бажаючих заволодіти помешканнями євреїв. Попит на вільне житло був таким великим, що у 1942 р. при примарії м.Чернівців було створено відділ з обліку житлового фонду, що належав мешканцям міста, висланим до концтабору. Мотивація поведінки більшості людей носила суто побутовий чи морально-етичний характер і зовсім невелика частина співпрацювала з окупантами з ідеологічних міркувань, через симпатію до режиму. По-іншому важко прокоментувати дії натовпу, який під час переселення євреїв в гетто грабував беззахисних людей прямо серед вулиці.

Доноси на євреїв, переважно анонімні, підтверджують корисні мотиви людей чи особисту неприязнь, що носила суб'єктивний характер. Інспекторат регіональної політики зареєстрував анонімний донос за №2591/942 від 3 липня 1942 р. про те, що „…зубний лікар Соломон Еленберг Розенблат проживав у Чернівцях в період радянської окупації і виявляє неблагонадійність щодо румунської влади…"[28].

Багатьом буковинським євреям, які не втратили зв'язки з родичами у Чернівцях чи мали гроші на підкуп румунських офіцерів, вдалося організувати у трансністрійських таборах більш-менш пристойне існування та систему взаємодопомоги. Бували випадки, коли євреям, депортованим до таборів, надавали матеріальну підтримку колишні сусіди, колеги, друзі. Ця обставина не може не викликати віру у глибоку порядність людей та високі моральні ідеали, а також незламні традиції толерантності буковинців. Як приклад: 11 березня 1942 р. мешканка Чернівців Ельвіра Ротару отримала дозвіл переправити через Національний банк з Чернівців до Трансністрії своїм знайомим 1230 лей[29].

Значна частина населення, симпатизуючи режимові, шукали приводу позбавитись євреїв-конкурентів, як правило, в економічній сфері. Більшість населення не брала участі у масових екзекуціях та відкритому терорі, займала найбільш популярну тоді позицію – пасивних спостерігачів.

Отже, дослідження питання міжлюдських та міжетнічних стосунків у період Голокосту на Буковині дає можливість зробити такі висновки:

По-перше, роль місцевого населення у подіях Голокосту на Буковині прямо пов'язана з подіями передвоєнних десятиліть. Масові міграції, депортації, політика асиміляції, заселення Буковини людьми з Румунії та СРСР, які були незнайомі з давніми традиціями толерантності, виплеканими тут роками, призвели до помітної зміни національної структури та заподіяли шкоди доброзичливому клімату у буковинському суспільстві. Якщо до початку XX ст. ставлення до єврейського населення обмежувалось лише певною недовірою в поодиноких випадках, то з наростанням політичних суперечностей у світі вони почали переростати у відкрито вороже налаштування.

По-друге, політика терору і залякування сприяла виникненню синдрому страху, розгубленості людей та невпевненості у своєму майбутньому. Це був грандіозний виклик, який вимагав від людини незламного спротиву і неабиякої духовної сили. Тому багато місцевих мешканців відверто співчували євреям, але боялось втрутитись в ситуацію.

По-третє, антисемітська пропаганда знайшла відгук серед частини громадян, тому можна констатувати випадки погромів, екзекуцій, пограбування євреїв, доносів тощо.

По-четверте, спільна історична пам'ять буковинців незалежно від національної приналежності про минулі доброзичливі часи дала змогу врятуватись великій кількості буковинських євреїв. Місцева інтелігенція, прості люди надавали притулок євреям, попереджали про небезпеку, допомагали вижити, надавали матеріальну допомогу (це було можливо за більш-менш ліберального ставлення до цього румунської окупаційної влади). Не тільки окремі особистості, цілі громади на Буковині ризикували життям заради порятунку єврейського населення. Єврейські хати ще довгі роки пустували у с.Клішківцях, що на Хотинщині, а клішківчани довго виглядали своїх сусідів, яких не встигли порятувати. Усі дорослі разом вирішили захистити євреїв у с. Іспас Вижницького району і зробили це. А скільки ще таких сіл на Буковині?

По-п'яте, одним з наслідків Голокосту на Буковині стало виникнення розбіжностей у поглядах представників різних національностей на історію Другої світової війни та роль місцевого населення у геноциді проти єврейського народу.

Проблема Голокосту на Буковині потребує детального вивчення і нових досліджень. Необхідно відтворити більш повну реальну картину подій, з'ясувати головні причини конкретної моделі поведінки людей в умовах небезпеки, психологічний стан людини, громади, суспільства в екстремальній ситуації. Важливо дослідити взаємозв'язок між матеріальними і духовними мотивами поведінки людей, які впливали на їх моральний вибір.

[1] Цит. за Абрамская И. Стоящие в стороне или стоящие рядом. – Междунар.школа Яд Вашем, 2007. – С.28.

[2] Федорак В. Ф., Черкач Н. І. Хрестоматія з історії рідного краю (ч.II). – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – 81 с.

[3] Запис інтерв'ю з Андруховичем Ф. М. – Чернівці, 2005.

[4] Селезінка В. Місто моєї любові. – Чернівці: Крайова освіта, 2002. – С. 315.

[5] Добржанський О. Національний рух українців Буковини др. половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Чернівецький державний ун-т ім. Ю. Федьковича, 1999. – С.45.

[6] Федорак В. Ф., Черкач Н. І. Історія рідного краю. – Чернівці, 2000. – С. 41-42.

[7] Добржанський О. Назв.праця. – С. 70, 74.

[8] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вспоминают ветераны войны. – Черновцы, 1995. – С. 48.

[9] Курило В. М. У боротьбі за визволення 1922-1940. – Львів, 1977. – С. 48.

[10] Там само. – С. 49-50.

[11] Лебедев Н. И. Крах фашизма в Румынии. – М.,1976. – С. 208.

[12] Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408-1998. – Чернівці: Місто, 1998. – С. 45-46.

[13] Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / Упор. та ред. С. Д. Осачук. – Чернівці: Зелена Буковина, 2005. – С.200.

[14] Там само. – С. 249.

[15] Там само. – С. 200.

[16] Там само. – С. 213.

[17] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства очевидцев/под. ред. Г. Л. Шабашкевича. – Черновцы: Прут, 1992. – Вып.1. – С.3-4.

[18] Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнберга… – Черновцы: Прут, 1992. – Вып.2. – С.4.

[19] Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. Р-662. – Оп.1. – Спр.19.

[20] Там само. – Спр.561.

[21] Там само. – Спр.738.

[22] Там само. – Спр. № 753.

[23] Там само. – Спр. № 8.

[24] Запис інтерв'ю з Андруховичем Ф. М. – Чернівці, 2005.

[25] Запис інтерв'ю з Й. Ельгісером. – Чернівці, 2005.

[26] ДАЧО. – Ф. Р-662. – Оп.1. – Спр.130.

[27] ДАЧО. – Ф. Р-307. – Оп.1. – Спр.607.

[28] Там само. – Спр.703.

[29] ДАЧО. – Ф. Р- 662. – Оп.1. – Спр.765.

Наталья Абрамова
(Черновцы)

ГОЛОКОСТ НА БУКОВИНЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ БУКОВИНСКОЙ ПОЛИЭТНИЧНОСТИ

В статье освещаются события Голокоста на Буковине в годы Второй мировой войны и их специфика как наследие определенных этнонациональных процессов в крае на протяжении XVIII – начала XX ст.

Ключевые слова: *Голокост, геноцид, этнонациональная политика, антисемитизм, толерантность, коллаборационизм.*

Natalia Abramova
(Chernivtsi)

HOLOCAUST IN BUKOVINA THROUGH THE PRISM OF BUKOVINIAN MULTICULTURALISM

This article reveals the developments in Bukovina in the Holocaust during World War II and its specificity as a result of certain ethnic processes in the province, which occurred during the 18th – early 20th century.

Key words: *the Holocaust, genocide, ethnic politics, antisemitism, tolerance, collaboration.*

УДК 327 (477+470+571)

Діна Попова
(Київ)

ІСТОРИЧНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КРИМСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ

У статті на документальних джерелах обґрунтована концепція об'єктивних причин належності Криму і м. Севастополя Україні. Охарактеризовано особливості розвитку Криму і Чорноморського регіону в цілому; розкрито історію процесу передачі Кримської області до складу України.

Ключові слова: *цивілізація, стереотипи, Чорноморський регіон, Крим, передача, економічні умови, Україна, Президія, указ, закон.*

Актуальність кримської проблематики визначається всезростаючим її впливом на фактор стабільності в регіоні, що підтверджується як активізацією зацікавлених у пануванні в цьому ареалі міжнародних учасників, так і актуалізацією явних і прихованих загроз, що впливають на стабільність і безпеку в Чорномор'ї. Хоч питання про Крим, зокрема про його передачу Україні в тій чи іншій мірі уже висвітлювалося у багатьох працях[1], однак є потреба глибше і конкретніше показати цей процес для наших читачів.

Особливості розвитку Криму і Чорноморського регіону в цілому, як стверджують дослідники, додало його географічне розташування – на стику Античної (Давньогрецької та Греко-Римської) і Ірано-Зороастрійської цивілізацій, що впливали і стимулювали вихід на ранньодержавний (ранньокласовий) рівень місцевих суспільств. Рух хрестоносців, що утворили на рештках Візантії т.зв. Латинську імперію, послабило протистояння східнохристиянських народів тюрксько-мусульманському наступу[2]. У XIII ст. на північних берегах Чорного моря закріпилися татаро-монгольські орди, швидко ісламізовані, що визнали у XV ст. верховенство Османської імперії. Венеціанці (друга половина XIII ст.) і генуезці одночасно проникають в Причорномор'я і створюють на його берегах, перш за все в Криму, свої колонії, зберігаючи на півострові оплоти православ'я (Херсон-Корсунь) і гірськокримське князівство Феодоро.

Зоною цивілізаційного стику і етно-конфесійними протистояннями, що періодично загострювалися, виявлявся Крим – найважливіший стратегічний пункт всього Причорномор'я[3]. У давнину тут превалював вплив безпосередньо присутньої на півострові (міста Боспор, Феодосія, Херсонес, Керкинітида) Античної цивілізації в її ранній давньогрецькій, а також елліністичній і пізній греко-римській формах. Остання із затвердженням християнства у Середземноморсько-Чорноморському басейні органічно переросла у візантійсько-східнохристиянський вплив, що поєднувався з помітною присутністю іудаїзму і панування у степовій зоні тюркських племен з їх традиційним язичництвом. З другої половини XIII століття, коли Крим входив до складу Золотої Орди, при збереженні превалювання православ'я в південно-західній і південній частинах півострова тут посилюється вплив ісламу, який стає віросповідуванням татарського населення, а також принесеного генуезцями католицизму. Однак у 1475 р. в результаті турецького завоювання католицька присутність була ліквідована, а православ'я лише анклавно зберігалося в окремих містах за повним превалюванням ісламу. Мусульмансько-Афразійська цивілізація в її тюрксько-сунитській формі, представлена кримськими татарами і турками, з кінця XV ст. до кінця XVIII ст. в Криму повністю превалювала[4].

Ми навели тут висновок українського ученого Ю. Павленка щодо розповсюдження ісламу в Криму з метою показати, що православ'я значно пізніше було привнесено правлячими колами Російської імперії на півострів. І сьогодні не є підставою вважати кримську землю історичним ареалом православного населення, хоча на цьому наполягають і звертають увагу переважно російські експерти.

Крим у результаті завоювання став частиною Російської імперії. Катерина II, що приєднала Крим у 1783 р., розпочала бурхливу діяльність з його християнізації, тісно пов'язану з русифікацією. В результаті православ'я стало домінувати над ісламом, а після виселення кримських татар з їхньої рідної землі у травні 1944 р., слов'янське („православно-совєтсько-постправославне", як називає його Ю. Павленко) превалювання стало тут „непререкаемым". Однак з поверненням на півострів кримських татар за підтримки Туреччини у Криму посилюється роль тюрксько-мусульманського фактора, і він при збереженні чисельного політичного і соціально-економічного превалювання слов'янського компонента знову набуває характеру району міжцивілізаційної взаємодії.

Щодо політичного аспекту розвитку Криму зазначимо, що Лютнева буржуазна революція в Росії призвела до актуалізації кримськотатарського питання. У березні 1917 р. представники кримськотатарського народу запропонували свою участь у розбудові нової влади, але виконком Сімферопольської ради відхилив прохання кримських татар, оскільки інших представників національних організацій до його складу не було включено. 25 березня 1917 р. у Сімферополі було проведено кримськотатарський курултай (загальні збори), у якому взяли участь понад дві тисячі делегатів. Учасники курултаю обрали Тимчасовий кримськомусульманський виконавчий комітет, очолюваний Номаном Челебиджиханом. Тимчасовий уряд Росії офіційно визнав комітет як повноправний і законний адміністративний орган, що має представляти інтереси всіх кримських татар. Метою кримськотатарського народу було утворити державу, подібну до Швейцарії, де всі нації і народності жили б у дружбі і рівноправ'ї. 17 грудня 1917 р. кримськотатарський курултай проголосив відокремлення Криму від Росії. Водночас цей фактичний уряд Криму виступив за союз з Україною, розуміючи важливість збереження історичних, господарських, культурних зв'язків з нею. Україна також проголосила утворення самостійної Української незалежної республіки (УНР).

Радянська влада кримське питання вирішила традиційно: керівник курултаю був розстріляний, про самостійність Криму не було й мови, після завершення громадянської війни на кримській землі почали утверджуватися радянські порядки і реалізовуватися радянські концепції розвитку. У 1921 р. (19 жовтня) Декретом Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів за № 556 у складі РРФСР була утворена Автономна Кримська Соціалістична Республіка в кордонах Кримського півострова[5]. У декреті чітко зафіксовано, що Севастопольський округ разом з Євпаторійським, Керченським, Сімферопольським та іншими є складовою частиною Кримської автономії[6].

Після виселення кримських татар з Криму у 1944 р. (як таких, що співпрацювали з німецько-фашистськими загарбниками) необхідність в автономії відпала сама собою, і радянський уряд вирішив тут створити область. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р. кримську автономію було ліквідовано, а натомість створено Кримську область, населення якої значно зменшилося у результаті депортації кримських татар у 1944 р. Саме ця область у 1954 р. увійшла до складу Української РСР.

Економічними важелями щодо вирішення радянським керівництвом питання приналежності Криму можна вважати важку економічну ситуацію в цілому СРСР після Другої світової війни. В країні панувала глибока економічна криза, викликана значною післявоєнною розрухою. Пропозиції з боку США щодо участі СРСР в отриманні допомоги з спеціального фонду за планом державного секретаря Дж. Маршалла, який було створено для надання допомоги постраждалим у результаті війни країнам, радянське керівництво повністю відхилило, оскільки вбачало в плані приховані інтереси протилежного „агресивного" блоку опанувати радянським простором. Деяку допомогу отримали тільки Українська РСР і Білоруська РСР за реалізацією плану ЮНРРА.

Історія процесу передачі Кримської області до складу України розпочалася з розгляду зазначеного питання і прийняття відповідного рішення Радою Міністрів РРФСР, яка дійшла висновку про доцільність передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР з огляду на важкий економічний стан регіону. Необхідно було узгодити це питання з керівництвом України, яке розглянуло його на засіданні Президії Верховної Ради Української РСР.

Про конкретні історичні події щодо перепідпорядкування Криму УРСР зазначимо далі. Після ретельного вивчення кримського питання Рада Міністрів РРФСР дійшла висновку про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулася до Президії Верховної Ради РРФСР, а та – до українського керівництва. Верховна Рада Української РСР розглянула звернення ВР РРФСР і прийняла постанову. Постанова Президії Верховної Ради УРСР „О представлении Президиума Верховного Совета РСФСР по вопросу передачи Крымской области в состав Украинской ССР" від 13 лютого 1954 р. за підписами голови Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і секретаря Президії Верховної Ради УРСР В. Нижника було передано Раді Міністрів РРФСР. Паралельно зазначене питання розглянули на спільному засіданні представників Кримської і Севастопольської рад депутатів трудящих. На підставі всіх ухвалених рішень президія Верховної Ради РРФСР прийняла постанову, де йшлося про доцільність передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки[7].

Пізніше документ було направлено до Верховної Ради СРСР. Президія цього органу розглянула звернення „Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР" і визначила, що з *„географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави"*. Рада Міністрів РРФСР власну пропозицію внесла на розгляд Президії Верховної Ради РРФСР після того, як отримала згоду керівників України. Президія Верховної Ради РРФСР 5 лютого 1954 р. прийняла відповідну постанову, і 13 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР також ухвалила постанову „Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання передачі Кримської області до складу Української РСР". Обидві постави були направлені на розгляд Президії Верхової Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. після відповідного обговорення за присутності низки зацікавлених осіб і запрошених високопосадових осіб одноголосно був затверджений Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР" („О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР") за

підписами голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова і секретаря Президії Верховної Ради СРСР Н. Пєгова (Москва, Кремль, 19 лютого 1954 р.) [8].

Відповідно Конституції СРСР 1936 р. затвердження змін кордонів між союзними республіками було в компетенції Верховної Ради СРСР (стаття 14, пункт „Д" і стаття 31 Конституції) [9].

26 квітня 1954 р. на першій сесії Верховної Ради СРСР четвертого скликання одноголосно був затверджений Закон про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР у такій редакції:

„Верховна Рада СРСР постановляє:

1. Затвердити Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року „Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР"[10]. Зазначимо також, що передача Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР була здійснена в повній відповідності з вимогами Конституції СРСР і конституцій союзних республік.

Отже, 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про передачу Кримської області УРСР. Таким чином *передача Криму відбулася за ініціативи самої Російської Федерації.* У жодному з наведених документів немає й згадки про подарунок Криму Україні з нагоди 300-річчя возз'єднання. Не збігається це рішення із святкуванням й хронологічно.

У Постанові Президії Верховної Ради Української РСР від 13 лютого 1954 р. говориться, що українська сторона вважає такий крок виправданим, „враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські і культурні зв'язки, що є проявом безмежної довіри великого російського народу українському народові".

Офіційне підтвердження територіальної цілісності України зафіксовано у статті 6 Договору між РРФСР і УРСР від 19 листопада 1990 р., ратифікованого Верховної Радою РРФСР 23 листопада 1990 р. В документі йдеться про те, що сторони визнають і поважають територіальну цілісність РРФСР і УРСР в межах діючих на той час кордонів.

Після розпаду СРСР і створення нових незалежних держав Україну в існуючих кордонах до 1993 р. визнали 148 держав світу, а згодом з 140 державами встановлені дипломатичні відносини.

Зазіхання на зміну державної приналежності українського міста Севастополя прямо протирічить нормам міжнародного права, а саме положенням основоположних документів – Статуту ООН і Гельсінському Заключному акту.

Водночас ще й нині російські ҐЗЗМІ повідомляють, що росіяни самі повертають собі Крим нерухомістю і землею. За інформацією Управління земельних ресурсів Криму в автономії триває активний процес переоформлення корпоративних прав великих сільськогосподарських фірм, що мають в оренді по 300-400 га землі терміном на 49 років (!). Українські землі отримують у власність російські власники через підставних осіб. Водночас Росія претендує також на 155 кримських об'єктів санаторного типу (з 600). Одна третина об'єктів, що перебуває в районі Великої Ялти, вже сьогодні є власністю Росії (пансіонати „Актер", „Меллас", „Понизовка" та багато інших). За останні п'ять років, за оцінками московських сепаратистів кримського ринку нерухомості, на півострові викуплено до 90% всіх незасвоєних ділянок або довгобудів. Переважна більшість покупців – росіяни, кількість яких зросла з 10% до 70%.

Еволюція питання належності міста Севастополя. Історичні документи про адміністративно-територіальний поділ СРСР 1947 р.[11] свідчать, що Кримська область з обласним центром м. Сімферополь була утворена 30 червня 1945 р. Включала на 1947 рік шість міст обласного підпорядкування і сім міст районного підпорядкування. Поділена на 26 сільських районів, 9 міських районів; мала 14 селищ міського типу і сільрад – 410. Місто Севастополь перерахований серед міст обласного підпорядкування у переліку після Сімферополя, а серед міст обласного підпорядкування м.Севастополь розміщений за номером 4. Ця інформація нами наводиться з метою підтвердити той факт, що *місто Севастополь не було виокремлено в окрему одиницю союзного підпорядкування і значення, як необґрунтовано стверджують деякі експерти російської сторони*.

Документ про адміністративно-територіальний поділ Радянського Союзу і РРФСР у 1949 р.[12] містить інформацію про те, що місто Севастополь було виокремленим у місто республіканського підпорядкування РРФСР 29 жовтня 1948 р. Указом Президії Верховної Ради РРФСР „Про виокремлення міста Севастополя у самостійний адміністративно-господарський центр" за №761/2, у якому зазначалося: „Виокремити місто Севастополь у самостійний адміністративно-господарський центр із своїм особливим бюджетом і віднести його до категорії міст республіканського підпорядкування"[13]. Отже, м.Севастополь було віднесене до розряду республіканських міст. Однак це рішення жодним чином не стосується будь-яких змін кордонів Кримської області. І жодних правових підстав для твердження про те, що місто Севастополь з 1948 року начебто не входило до складу території Кримської області не існує.

Документ адміністративно-територіального поділу СРСР 1954 р. у м.Севастополі визначає три окремих райони: 1. Корабельний, 2. Північний (Северний), 3. Сталінський, і відносить і перераховує місто Севастополь у складі Української РСР як місто республіканського підпорядкування[14].

Незаперечним доведенням незмінності кордонів Кримської області є незмінність площі її території, на що вказувалося у всіх офіційних статистичних документах Президії Верховної Ради СРСР з питань адміністративно-територіального поділу СРСР до і після 1948 р. Так, у збірниках „СССР. Административно-территориальное деление союзных республик" від 1947, 1949 і 1954 років вказується абсолютно ідентична площа території Кримської області – 26,0 тис. кв. км. Тобто виокремлення м.Севастополя у самостійний адміністративно-господарський центр і місто республіканського підпорядкування жодним чином не впливало на його територіальну приналежність до Кримської обл. До того ж, після передачі Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР територія РРФСР відповідно зменшилася на 26,0 тис. кв. км (з 16922,0 тис. кв. км у 1949 р. до 16896,0 тис. кв. км у 1954 р.), тобто саме на площу Кримської області без усяких вилучень.

Твердження про те, що при передачі Кримської області до складу УРСР місто Севастополь начебто було виключене з цього процесу, не відповідає дійсності.

Нагадаємо, що 19 лютого 1954 р. відбулося засідання Президії Верховної Ради СРСР з питання про передачу Кримської обл. зі складу РРФСР до складу УРСР, на яке були запрошені представники всіх зацікавлених сторін, у т.ч. і голова виконкому Севастопольської міської ради С. Ф. Сосницький. У випадку виключення міста Севастополя з процедури передачі Кримської обл. зі складу РРФСР до складу УРСР присутність голови виконкому Севастопольської міської ради на засіданні Президії Верховної Ради СРСР була б не тільки недоречною, але й неможливою.

Незаперечним документальним підтвердженням адміністративно-територіальної приналежності міста Севастополя Українській РСР після здійснення передачі Кримської обл. зі складу РРФСР до складу УРСР є офіційні документи Президії Верховної Ради СРСР з питань адміністративно-територіального поділу РРФСР до і після 1954 р., наведених вище (1949, 1954 рр.).

Після передачі Кримської обл. зі складу РРФСР до складу УРСР існуючий стан було закріплено у 1978 р. на рівні конституцій обох республік. Так, у Конституції РРФСР від 12 квітня 1978 р. у ст. 71 містами республіканського підпорядкування названо міста Москву і Ленінград. Водночас у Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. у ст. 77 містами республіканського підпорядкування визначені міста Київ і Севастополь. Прийнята 28 червня 1996 р. нова Конституція України також фіксує цей факт.

В російській Конституції радянського періоду м.Севастополь ніколи не згадувався як місто республіканського підпорядкування. До того ж і Основний Закон РФ, прийнятий 12 грудня 1993 р., відносить до міст республіканського підпорядкування тільки Москву і Петербург.

Іще одним незаперечним свідченням того, що Севастополь разом з Кримською областю став українським містом, *є його фінансування*. До 1954 р. Севастополь фінансувався з бюджету РРФСР, а після передачі Кримської обл. до складу УРСР – з республіканського бюджету України. Приналежність м. Севастополя з 1954 р. Україні виявлялася у всіх сферах державно-політичного життя, зокрема в діяльності представницьких органів влади. На всіх виборах Севастопольський виборчий округ, як і всі інші виборчі округи на території Кримського півострова, був включений до складу виборчих округів Української РСР[15].

Підбиваючи підсумок, зазначимо. Якщо створення Кримської АРСР у 1921 р. у складі Росії пояснювалося типовими підходами радянської влади до розв'язання подібних питань, то зміна територіальної приналежності Криму в 1954 р. була обумовлена економічною необхідністю – занепадом економіки Кримської області внаслідок розриву історичних і економічних зв'язків півострова з Україною. Указ Президії Верховної Ради СРСР цілком об'єктивно визначав як підставу для такого рішення „спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Україною". Таким чином, теза про начебто „дарування" Криму Україні в ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією не витримує жодної критики.

[1] Административно-территориальные преобразования в Крыму 1783-1998. – Симферополь, 1999; Чумак В. Україна і Крим. Спільність історичної долі: феномен на межі Європи і Сходу. – К., 1995; Брошеван В. М., Чернов В. Г. Крым в истории Украины. Кн.1 Крым 1921-1991: Историко-документальный очерк. – Симферополь, 1999; Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001; Копиленко О. Л. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., 2002; Буткевич В. Право на Крим, хто його має: Росія чи Україна? // Літературна Україна. – 1991. – 21, 28 листоп., 5, 12 груд.

[2] Цивилизационная структура современного мира / Под ред. академика НАН України Ю. М. Пахомова і д.ф.н. Ю. В. Павленка. В 3-х томах. –К.: Наукова думка, 2007. – Т. П. „Макрохристанский мир в эпоху глобализации". – С.529.

[3] Там само.

[4] Там само.

[5] Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства №69 от 22 ноября 1921 г. – Издание Народного Комиссариата Юстиции. – С.12; Поточний архів Адміністрації Президента України. – Папка „Росія". 1. Кримське питання. – Арк. 12.

[6] Поточний архів Адміністрації Президента України. Фонд Управління з питань зовнішньої політики Адміністрації Президента України. 1990-1995 рр., папка „Севастополь 1". – Додаток 5 „а". – Акр. 3-4.

[7] Там само.

[8] „Известия ЦИК Союза ССР и ВЦИК" № 283 от 6 декабря 1936 года. – Поточний архів Управління з питань зовнішньої політики АПУ. 1990-1995 рр. – Папка „Севастополь 1". – С.9-10.

[9] „Известия", №100. – 1954. – 28 апреля. – С.3; Памятная записка. О территориальной принадлежности города Севастополя. – Поточний архів Управління з питань зовнішньої політики АПУ. – Папка „Севастополь 1". – С.11.

[10] Див.: СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 мая 1949 года. Издание шестое. – М.: Из-во „Известия Советов депутатов трудящихся СССР", 1949. – С.71; Поточний архів Управління з питань

зовнішньої політики АПУ. – Папка „Севастополь 1”. – С.12.

[11] Поточний архів Севастопольської міськадміністрації. Папка „Севастополь1”.

[12] Див.: СССР. Административно-территориальное деление союзних республик на 1 марта 1954 года. Издание восьмое. – М.: Из-во „Известия Советов депутатов трудящихся СССР”, 1954. – С.209, 447.

[13] Там само. – С.15.

[14] Заседание Верховного Совета РСФСР. Стенографический отчет. – М., 1953. – С.181; Ведомости Верховного Совета Украины, 1954. – С. 92.

[15] Чекаленко Л. Д., Федуняк С. Г. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів). – К.: ДП „Вид. дім „Персонал”, 2010. – 464 с.

Дина Попова
(Киев)

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КРЫМСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

В статье на документальных источниках обоснована концепция объективных причин принадлежности Крыма и г.Севастополя Украине. Охарактеризовано особенности развития Крыма и Черноморского региона в целом; раскрыто историю процесса передачи Крымской области в состав Украины.

Ключевые слова: *цивилизация, стереотипы, Черноморский регион, Крым, передача, экономические условия, Украина, Президиум, указ, закон.*

Dina Popova
(Kiev)

THE HISTORICAL AND ECONOMIC REASONS OF CRIMEAN PROBLEM ORIGIN

The article is devoted to the relationships of Ukraine and Russia sn the Crimean question. The author focuses on the main aspects of Crimea integration to the Ukrainian economy. There are characteristic of specialty of Crimea development, the history of envolment Crimea to Ukraine.

Key words: *ccivilization, stereotypes, Black Sea Region, Crimea, transmission, economic terms, Ukraine, Presidium, decree, law.*

ДОКУМЕНТИ

Василь Ботушанський
(Чернівці)

ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО БУКОВИНСЬКІ СПРАВИ

У кафедральному збірнику „Питання історії України” Т.11 за 2008 р. нами започатковано публікацію документів з віденських архівів під заголовком „Віденські архіви про буковинські справи”. Там міститься положення і про архівний фонд буковинського політичного діяча Миколи Василька (Nachlass Wassilko. Ukrainische Frage. Bukowiner Angelegenheit). Йдеться, зокрема, про те, що Микола Василько незадовго до своєї смерті намагався впорядкувати свій архів, відклав у один стос важливі справи для збереження, а у другий – неважливі для знищення. Але служник переплутав ці стоси, віддав важливі справи на знищення, а неважливі, „макулатурні” – на збереження, що є, без сумніву, значною втратою для істориків. Але навіть з того, що залишилося, невпорядкованих „макулатурних” справ автором уже дещо публікувалося у згаданому томі 11, с. 260-263 і робиться чергова спроба ознайомити читача з деякими далеко не „макулатурними” справами цього постраждалого фонду (невпорядкованого).

З промови М. Василька в засіданнях парламентських делегацій [Австрії і Угорщини] XLIX сесії 6 зібрання у Будапешті 25 травня 1914 р. „Я представляю тут край Буковину. Це сусідня (щодо Угорщини. – В. Б.) територія. Буковинське населення складається в основному з українців і румунів. Є тут спроби пропаганди панрусизму і панроманізму. Але досі безуспішно, за винятком дрібних випадків (Геровські). Запевняю як українець, що хоч ми дещо сперечалися з румунами, що характерно для міжнаціональних суперечностей в Австрії (österreichische Reibungsflöchen haben”), але з цілковитою переконаністю запевняю від імені не тільки українців, але й більшості румунського сільського населення Буковини, що всі спроби відвернути широкі народні маси населення цих обох націй в краї від їх вірності династії і імперії донині залишалися безуспішними. Делегація Буковини у порозумінні з іншими націями висловлює вірність цісарю і у нас нема жодної потреби і бажання міняти добру австрійську систему управління на царську.

Звіт про перебування у Брашові.

25-27 вересня 1914 р. вів переговори про позицію Румунії у цій війні.

Росія разом з Антантою пропонує Румунії відокремити Буковину по р. Прут без Чернівців і все Семигороддя до Румунії. Після цього Румунія повинна протягом двох тижнів вступити у війну на боці Росії. Король Румунії поки що утримується. Там думають про „Велику Румунію” як про життєву мету.

Німеччина і Австро-Угорщина обіцяють Румунії Бессарабію.

Вів переговори і в Яссах, і в Сінаї.

Загальне враження: Румунія не піде зараз на війну в союзі з Росією за придбання Буковини (А. 1-11).

Рукопис брошури М. Василька „Австро-Угорська монархія і українське питання” (Печатка Загальної української ради – з німецьким текстом). – Відень, червень 1916 р.

Загальні міркування М. Василька щодо устрою українських земель.

Галичину поділити на польську і українську частини. Буковину приєднати до Галичини.

З придбаних російських територій України створити українську область під зверхністю Німеччини і Австро-Угорщини (с. 21).

Die Information. – Wien. – 1917. – 20. März (приватне видання).

Стаття М. Василька „Революція в Петрограді”, передрук з партійного органу „Буковина”.

Зараз багато пишуть про революцію в Росії і загалом правильно пишуть. Але ще невідомо, який з людських факторів там відіграє головну роль: військо, селянство, церква?

Я при цьому міг би відзначити (виділити), що для серединних сил (Німеччини і Австро-Угорщини. – В. Б.) це є суттєвий радісний момент. У Росії на черзі багато революцій. Росія хворіє на багато хвороб. Для кожної хвороби є різні лікарі, але між цими лікарями нема згоди щодо вибору лікування і у найближчому майбутньому час покаже, чи взагалі Росія одужає.

Особливе задоволення у зв’язку з цим відчуваємо ми, українці в Австрії. Ми з певністю можемо сподіватися, що й решта українських земель Австрії, які ще перебувають у руках росіян, буде звільнено і об’єднано з усіма австрійськими народами і що наш молодий цісар [Карл І], зважаючи на нашу (українців) зразкову поведінку у цей важкий жертовний воєнний час, не забуде нашу націю…

Копія листа М. Василька шефредактору. Аустерліц. 29 червня 1917 р.

… З початку війни одержав уже до 50 тис. листів щодо страждань громадян, зокрема українців. „Я уже послав 3000 листів в урядові інстанції у зв’язку з безпідставними (несправедливими) засланнями людей за доносами в табір Талегроф, інтернуваннями українців з Буковини і Галичини, і всі вони вже звільнені [3 тис.]. Правда, були серед

них і соціал-демократи, але вони під час [останніх] виборів виступили під своїми гаслами, і я за них не вповинався…

На початку війни я створив у своєму виборчому повіті [окрузі] гуцульський добровольчий батальйон, особисто організував його постачання. Я заснував Комітет буковинських біженців, був його віце-президентом, до сьогоднішнього дня прийняв на його рахунки 590 тис. крон, причому 500 тис. з них – як результат моєї агітації.

Лист буковинського емігранта з Америки у зв'язку з відзначенням на всій Україні 19 грудня [1918 р.?] його дня [народження?]

Хочемо й ми тут проживаючі Українці з Буковини і Галичини поздоровити Вас, нашого дорогого захисника і видатного вождя"… Ми тут в Америці провели народні збори 31 листопада [1918 р.?] у Нью-Йорку, які зібрали [кошти] для делегатів Національної ради Конституанти. Взяло участь понад 15 тис. українців".

Брошура М. Василька „Osteurope und Deutshland". Berlin, 1920 (14 S.)

Одне з положень брошури: „Щоб успішно боротися проти національного руху українців на території України, більшовики створили Українську радянську республіку, яка теоретично є нібито самостійною, але на практиці так, як і при царському уряді, вона є провінцією Великоросії" (с.11).

Wien. AVA. Nachlass Wassilko. Ukrainische Frage. Bukowiner Angelegenheit. №1; №2.

Олег Ботушанський
(Чернівці)

ДОКУМЕНТ, ЩО СВІДЧИВ ПРО РОЗВИТОК І ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Злиденне життя більшості буковинських селян після земельної реформи 1848 р. через малоземелля, а то й безземелля, брак робочої і продуктивної худоби, дешевого кредиту, дорожнечу досконалого реманенту і сільгоспмашин, низьку оплату праці у маєтках поміщиків і орендарів, засилля лихварів спонукали їх до пошуку самопорятунку і самодопомоги. Такою формою самодопомоги стала сільська кооперація, яка у країнах Західної Європи набула у другій половині XIX ст. значного поширення. В Австрії, до складу якої входила і Буковина, закон про створення сільських спілок було ухвалено у квітні 1873 р. Однак на Буковині спілковий рух розгорнувся дещо пізніше – з кінця 80-х років XIX ст. і особливо з початку XX ст. Певну допомогу в його започаткуванні надала й крайова влада. Виникло чимало т.зв. райфайзенських ощадно-кредитних кас (за прізвищем німецького кооператора Фрідріха Вільгельма Райфайзена, 1818-1888), а також споживчих, збутових, згодом пасовищних, молочарських, орендних, меліоративних, млинарських та інших спілок. Так, станом на кінець 1905 р. селяни українських сіл створили 114 ощадно-кредитних кас, у яких числилося 11415 членів.[1]

Активним пропагандистом і організатором спілок на Буковині був український професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький.[2]

Хоч спілок було створено значне число, але через бідність селян вони не могли розгорнути широку фінансову, господарську діяльність. Щоб уможливити одержання спілками кредиту у великих банках, у 1903 р. більшість спілок в українських селах створили крайове кооперативне об'єднання „Селянська каса" (були створені також німецьке і румунське крайові товариства, що об'єднали спілки німецького і румунського населення Буковини). [3]

Як місцеві (сільські) спілки, так і крайові кооперативні об'єднання були зобов'язані щороку подавати звіти про свою діяльність, які затверджувалися на загальних зборах спілчан, друкувалися у фаховій пресі.

Нижче наводиться витяг із досить широкого звіту „Селянської каси" за 1905 р., опублікований у газеті „Вісник Союза руских хліборобских спілок на Буковині „Селянска Каса"[4].

… Стан союза руских хлїборобских спілок на Буковині „Селянської Каси"

Отсе вже трете з ряду річне справозданє нашого союза. Дня 10. мая 1903-го року основано в Чернівцях за приміром иньших западних країв нашої держави Союз руских хлїборобских спілок на Буковині „Селяньска Каса", стоваришенє зареєстроване з обмеженою порукою з осідком в Чернівцях. Єї вписано дня 20. липня тогож року в реєстер стоваришень при ц.к.краєвім суді як торговельнім в Чернівцях. З днем 23-го липня „Селяньска Каса" розпочала свою діяльність. Всїх райфайзенок, які пристали до союза було тодї 50, котре число з кінцем 1903-го року зросло на 61. В дальших роках число райфайзенок росло скорше так, що з кінцем 1905-го року числив наш союз 119 кас райфайзеньских а 5 иньших товариств.

Між рускими селами на Буковині село Раранче має ту славу, що воно за инїциятивою теперішнього начальника „Селяньскої Каси", Дра Стефана Смаль-Стоцкого засновало першу райфайзенку касу. Ту касу вписано дня 8-го лютого 1899-го року в реєстер стоваришень при ц.к.краєвім суді як торговельнім в Черніцях. Від того дня зачинається історія райфайзеньских кас в рускій части Буковини.

Предложені тут рахунки говорять ясно, до чого ми догосподарувались по конець 1905-го року.

Число членів наших кас райфайзеньских зросло на поважне число 10.006. З сего виходило би, що райфайзенки вже глибоко закорінились в нашім народі на Буковині, коли вони мають таке велике число членів. Всїх Русинів на Буковині є коло 300.000 душ. До райфайзенок належать самі повнолітні. Ми можемо приближно приймати, що тих 10.006 членів представляють таке саме число родин. На кожду родину можна приближно числити 5 душ. Тоді виходило б, що близько 50.000 душ Русинів на Буковині були з кінцем 1905-го року згуртовані в райфайзеньских касах. То значило би, що кожда шеста душа Русинів на Буковині приналежна вже до кас позичкових і щадничих згуртованих знов у своїм союзі хлїборобских спілок на Буковині „Селянська Каса".

До сеї точки могли би ми вже бути задоволені з наших успіхів, як би рахунки, як би голі числа не сьвідчили нам про велику мізерність тих наших райфайзенок. Вони називають ся „каси пожичкові і щадничі" а в дійсности вони є лиш касами пожичковими, бо вкладок щадничих в тих касах дасть Біг. Чим ліпше приглянемо ся ми рахункам поодиноких кас, тим стає нам не яснїйше але все темнійше в очах. Хто не має особливо щасливого дару з самої природи, видїти своїми очима все в рожевих красках, той мало винесе потіхи прочитавши ті числа. Вони аж надто вражають очи. Додаймо до того, що ми сего стану здобули ще досить значним насилєм, то образ іще потемніє...

Вкладки щадничі по наших райфайзенках дуже а дужо малі. Сей брак вкладок щадничих вказував би необзнакомленим з нашими домашними стосунками на то, що в наших людий нема грошей і що нема що вкладати до кас. А на правду то не так.

Причин браку вкладок щадничих по наших райфайзенках є богато. Найголовнїйшою причиною, від якої посередно або безпосередно походять всі инші, се брак осьвіти серед нашого селяньского загалу, се неграмотність наших хліборобів, а опісля й брак людий на селі, що могли і вміли би словом навчити наших людей на селі про значінє райфайзенок, про вартість гроший взагалі та вкладок щадничих. Просьвітної роботи урядників „Селяньскої Каси", науки, яка від них походить при нагоді заснованя кас, і їх ревізий, за мало. Треба ще й пильної праці сьвідомих членів нашої в селі замешкалої людности. Треба вишукувати методи для економічного осьвідомлюваня наших селян, в кождім селі інакшої. Треба здобути собі довірє в недовірчивих селян.

Тепер полїтично-партийна війна меже прихильниками одної а другої партиї доводить до нечуваної агітациї серед селян против наших товариств і кас. Ся кертична робота страшенно шкодить цілій народній господарці. Сьвященники по селах, що по більшій части належать до чужої нам народности, всю свою силу використовують на те, аби троюдити нарід против райфайзенок. Помагають їм в їх диявольскій роботі лихварі ріжних народностий і віроісповідань, хрещені і нехрещені, свої і чужі, бо через райфайзеньскі каси грозить їм утрата дотеперішного їх зарібку з лихварки. Пречудна спілка лихварів, сьвящеиників і дідичів против наших змагань, всякими способами піднести добробит наших селян...

Часто, особливо в гірских околицях, можна почути між людьми: Що то гроші? В мене вони нічого не значать. Люди не шанують гроший, тяжкою працею їх собі здобувають а легким способом пускають... Тут треба буде ще богато праці доложити, аби невиносимі вже стосунки направити в иньший бік. На се є наші каси пожичкові і щадничі, аби дати можність, щадити хвилево непотрібні в господарстві гроші та ще до того з приростом, з відсотками вибрати їх з каси тоді, як їх забракне або буде потрібно. А безпека, що ті гроші не пропадуть, що їх не буде ужито на ворожі народові цїли, найбільша зі всіх безпек, які лиш можуть дати які небудь банки або на інакших статутах заведені стоваришеня. Бо в райфайзеньских касах всї члени ручать цілим своїм маєтком, що взяті гроші каса на жадане зверне з установленими відсотками. Вершок глупоти на то потрібно, аби припустити, що банки, котрі ведуть і спекулятивні, часом навіть дуже ризиковні справи, безпечнїйші для вірителїв ніж райфайзенки, котрі гроші зичать лиш певним людям і за доброю порукою, рік річно оголошують свої рахунки, ведуть всї свої справи перед очима всїх членів і нечленів, так би сказати всего загалу…

Вкладок щадничих по всіх райфайзенках разом виносили з кінцем 1905-го року суму 158.821 К. Розділивши на 10.000 членів припадає на одного близько 16 К. Як би райфайзенки не мали іншого капіталу, то мусїли би по тихонько заснути.

Коли брак вкладок щадничих, то треба було затягати пожички. До заснованя „Селянської Каси" зичили каси з фонду краєвого або з фонду убогих дотичного села на 4%. А тепер вже й від „Селяньскої Каси". Сума всіх затягнених ножичок разом по всїх касах, що з кінцем послїдного року замкнули рахунки є 1,040.311 К. Розділивши на 10.006 членів отримуймо пересічну суму 104 К. на члена. Всего чужого капіталу було у всїх райфайзенках кругло 1,09.132 К. На 1 члена припадає 120 К. пересічно.

Як мало є капіталу то й чисті зиски малі. А що з чистих зисків складається резервовий фонд, то й він при короткім тривку кас не значний. Всїх резервових фондів було разом 19.244.34 К, на члена отже близько 2 К.

З виплачених в сумі 103,708 К. паїв припадає на одного члена 10 К. Се весь капітал, яким орудують наші райфайзенки.

Всі каси позичкові і щадничі разом роззичили між членів суму 1.249.975 К., отже пересічно одному членови близько 125 К.

Через брак капіталу „Селяньска Каса" приневолена була затягати по більших банках довги для кас. Вона подалась на грошевий торг.

Дешевий кредит

Пекуча справа в нас на Буковинї є брак готових гроший. В нас Русинів що до сеї точки може найгірше. А то тому, що в нас, як і є в кого гроші, то він тримає їх в себе на поготові, може трафиться купити кавалок землі, а тодї купцеви найзруч-

нійше, як він тримає гроші в себе. От одна з тих причин, чому в наших касах так мало складають люди на щадницю. Ся обставина, що кождий, хто має які гроші тримає їх на закупно поля в себе, причиняється до того, що перше ті гроші за час їх перехованя не несуть властителеві відсотків, хиба, що розжичить їх приватно за лихварскі відсотки на короткі речинці, і друге, до того, що при кождій нагоді купна землі є богато купуючих, отже земля в нас послідними роками дуже дорожіє. Брак значного промислу, брак солідної торговлї не дає буковинскому населеню иншого виходу, як за будь яку високу цїну купити собі кавалок землї, аби було на чім робити. Та при сій оживленій торговлї землею лучаються некористні для нашої земельної господарки стосунки, які дають богатого розмірно зарібку спекулянтам землею, що є проявою в нас хоробливою. Ті земельні лихварі скуповують при ріжній нагоді землю, аби єї знову з зарібком для себе відпродати, А нагоди лучають ся ріжні: ліцитациї спродаж добровільна з причини вивандрованя до Амирики і т.д. І на все се ми дивимо ся не видячи, що за страту поносить на тім наша земельна господарка через то, що перше дає заробити тим земельним спекулянтам, платить кілька разовий державний податок у формі такси при кождім переході власности з одної особи на другу і т.д. страта в кінци та, що стопа процентова для потрібного в кождім господарстві кредиту надмірно висока, в чім і наші каси райфайзенскі не помагають в тім степени, як можна би було надіятися, бо брак вкладок щадничих і задля того потреба кредиту з грошевого торгу, котру то справу перебрала на себе з конечностн „Селяньска Каса". Се і ревізия діловодства та наука при нагоді ревізиї обтяжила робочу силу нашого союза так, що годі було взяти ся до иньших не меньше потрібних справ, як торговля потрібних в господарстві товарів і т. д.

Бідний той край, нещасні ті селяни, що мусять платити так велику драчу як в нас на Буковинї. Закони против лихви не помогли тут нічого. Треба було взяти ся до самопомочи, до самооборони, до закладання кас, аби скілько мога знизити стопу процентову в краю. Та показало ся, що того всего ще за мало, показало ся, що наші селяни взагалі ще не досить підготовані, аби використати свою силу в користь свою і грядучих поколінь, в хосен дїтий і внуків. В нас ще й тепер процвітає лихва а обманчиві політичні відносини в краю не дають допровадити розпочатого діла до кінця…

[1] Ботушанський В. М., Ботушанський О. В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2002. – 260 с.; Ботушанський В. М. Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини. – Чернівці: Технодрук, 2010. – С. 44-48, 56-58.

[2] Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. – Київ-Чернівці, 1996. – С. 91-92, 120-124.

[3] Ботушанський В. М., Ботушанський О. В. Вказ. праця. – С. 139-192.

[4] Вістник союза руских хліборобских спілок на Буковині „Селянска Каса". – 1906. – Ч. 3-7. – С. 46-48.

РЕЦЕНЗІЇ

Макар Юрій, Горний Михайло, Макар Віталій, Салюк Анатолій. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915-1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том. 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.

Правдиве відтворення історії неможливе без об'єктивного вивчення історії всіх гілок українського народу, які в силу цілого ряду причин опинились за межами своєї держави. Після Другої світової війни в кордонах нинішньої Польщі залишилися українські етнічні землі: Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Лемківщина. Драматична історія українців цих земель не раз була в полі зору дослідників.

Об'єктивно розкрити вкрай заплутану трагічну історію холмсько-підляських українців упродовж першої половини минулого століття взялись і чернівецькі дослідники Юрій і Віталій Макари та львівські – Михайло Горний і Анатолій Салюк. На базі зібраних в архівах України, Польщі та Канади матеріалів, із залученням опублікованих документів, публікацій тогочасної преси і значної кількості наукових опрацювань автори праці «Від депортації до депортації» виклали своє бачення долі українців Холмщини і Південного Підляшшя від часу їх вивезення углиб Росії під час Першої світової війни, їх переживань у складі міжвоєнної Польщі, під час Другої світової війни, евакуації (депортації) на підставі угоди від 9 вересня 1944 року до УРСР і ганебної акції «Вісла» – депортації в кордонах повоєнної Польщі.

Увазі всіх тих, хто цікавиться історією етнічних українських земель науковці запропонували лише перший том свого тритомника – дослідницькі розділи. В другому і третьому томах передбачені два розділи, в яких буде розкрите життя переселенців та їх нащадків в Україні та Польщі, спогади учасників тих драматичних подій та документи, які віднайдені і систематизовані дослідниками.

Вже перший том засвідчив про величезну багаторічну роботу, пророблену дослідниками. У дванадцяти розділах викладена сумна і трагічна доля холмсько-підляських українців від 1915 по 1947 роки. Перші два розділи свідчать, що трагедія хронологічно розпочалась з початку Першої світової війни і продовжилась в часи революції і громадянської війни в Росії. Саме тоді було започатковане т.зв. «біженство», тобто вивезення вглиб Росії українців з Холмщини і Підляшшя. Сотні тисяч біженців-вигнанців потрапляли до глибинних регіонів – Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії. Не всі змогли повернутись на рідні землі. Ті ж, що повертались, сприймались на місцях як зайшлий і дуже небажаний елемент – особливо з мотивів суспільно-політичного та релігійного характеру.

Зусилля влади спрямовувались на те, щоб поступово, але доволі швидко засобами релігії та освіти, включно із застосуванням примусу, на Холмщині і Підляшші зникло із вжитку поняття українець і навіть русин. Розкриттю політики польських властей на українських землях автори дослідження присвятили третій, четвертий і п'ятий розділи. В них показано матеріально-побутове становище і культурно-освітнє життя українців краю, з'ясовано стан православної церкви, який автори назвали «руїною православ'я», що була засобом денаціоналізації.

Трагічною була доля наших земляків і в часи Другої світової війни. «Сподівання українців та реалії життя» – саме так назвали науковці шостий розділ своєї роботи. Ілюзія відтворення незалежної Української держави, яку керівництво гітлерівської Німеччини намагалось підтримувати в українських політиків, розвіялась після окупації краю фашистськими військами. Науковці переконливо показують, що німецькі верховоди доволі вдало використовували для себе українсько-польські протиріччя. Сьомий розділ дослідження присвячений з'ясуванню причин зародження й розвитку польського підпілля та української самооборони. Поляки прагнули відтворити довоєнну Польщу з усіма національно-релігійними наслідками для українців, що, як стверджують автори дослідження, «останнім нічого доброго не віщувало». Для холмщаків і підляшуків це означало їх остаточне спольщення або видалення з їх етнічних теренів. Спроби ж українців краю захистити свою мову, релігію, права розглядались як зрада і намагання винищення поляків.

Особливості та методи терору, розв'язаного польським підпіллям проти беззахисних холмсько-підляських українців, автори розкривають у восьмому розділі, який вони назвали – «До остаточного спольщення краю». Спалення дотла сіл, заселених українцями, вбивства української інтелігенції, громадських діячів, національно свідомих кооператорів краю змусили українців взятись за зброю. Автори праці аналізують причини та жахливі наслідки Волинської трагедії 1943 року, акцентують свою увагу на тому, що в українсько-польському протистоянні були задіяні злочинні технології як фашистської адміністрації, так і радянських спецслужб, спрямовані на втілення в життя політики усмирення й українців, і поляків.

Наступні три розділи роботи присвячені завершальному етапу Другої світової війни, встановленню народної влади в Польщі і намаганням поляків збудувати моноетнічну державу, в якій українцям місця не було. Така політика призвела до безпрецедентного обміну населенням і заверши-

лась остаточною ліквідацію українських етнічних теренів у Польщі та супроводжувалась жорстоким насиллям над їх мешканцями, особливо під час етнічної чистки 1947 року, відомої в історії як акція «Вісла». В роботі розкрито процес адаптації депортованих холмсько-підляських українців до нових умов життя в Україні та на південно-західних польських воєводствах (нещодавно приєднаних до Польщі понімецьких землях).

Епіграф дослідження «Пам'яті мертвих – в науку живим» свідчить, що науковці прагнуть зберегти для нащадків вигнаних з рідного краю людей пам'ять про те, звідки походять їх корені та застерегти від повторення подібних картин минувшини. Достатньо сказати, що в роботі фігурує близько 2200 самих лише прізвищ – жителів холмсько-підляських земель, учасників подій впродовж розглядуваного періоду, осіб, імена яких так чи інакше пов'язані з історією краю. Сказане стосується і багатьох сотень населених пунктів і храмів як на рідних землях, так і на місцевостях нового поселення. Науковцями вперше введено в науковий обіг чимало різноманітних статистичних даних.

Потрібно зазначити, що кожен розділ роботи завершений грунтовними висновками та примітками, в яких містяться посилання на використані джерела та літературу. Доречними в роботі є список скорочень, індекси – іменний та місцевостей, якісно виконані чорно-білі й кольорові ілюстрації та відомості про авторів. Заслуговує схвалення використання в дослідженні польської, російської, англійської та німецької мов, якими подано зміст, передмову, вступ та післямову.

Відрадним є і той факт, що дослідження, яке містить 880 сторінок, підготовлено працівниками видавничого дому «Букрек» за ухвалою Вченої ради Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Особливе розуміння важливості виходу у світ такого видання проявили МПП ВКФ «Гелікон», Меморіяльний фонд ім. Теодори й Івана Климів, Вічний фонд Целестина й Ірини Суховерських і Меморіяльний фонд ім. Марусі Онищук й Іванка Харука з Канадського інституту українських студій в Альбертському університеті.

Пропонований перший том тритомного комплексного дослідження з даної проблематики є фактично першим в українській історіографії і має як науково-пізнавальне, так і певне прикладне значення. Адже міграційні процеси, стверджують автори, в різні часи були і залишаються доволі поширеним явищем у світовій цивілізації. Вони викликані різними причинами, носять добровільний або примусовий характер, або частіше – перше і друге, разом узяті. Те, що сталося з українцями Закерзоння, в тому числі Холмщини й Підляшшя, стояло в одному ряду з переміщенням великих мас інших народів, включно з поляками. Кожен з пошкоджених народів має і продовжує мати свої жалі то того, що з ним сталося, і робить з цього відповідні висновки.

Зважаючи на те, що депортації та наслідки нелюдського переселення українців Холмщини та Підляшшя є предметом гострих дискусій між польськими і українськими істориками, автори дослідження в усіх розділах з'ясовують проблемні сторінки українсько-польських відносин. Маючи безпосереднє відношення до цієї маленької вітки великого українського народу, будучи її представниками, автори не ставлять собі за мету розбурхати чуттєві пристрасті навколо цієї страхітливої трагедії, а прагнуть науково вияснити істину і об'єктивно, без огульних звинувачень розставити справедливі акценти в спірних, надзвичайно складних, а інколи і свідомо заплутаних питаннях історії, викинутих з рідної землі українців. Весь матеріал дослідження переконливо засвідчує, що обопільним завданням науковців України та Польщі є віднайдення оцінки нашої спільної минувшини таким чином, щоб вона вибудовувалася на взаємній повазі до обох сторін, що зазнали жертв.

В цілому дослідження чернівецьких та львівських науковців є серйозним і значним надбанням історичної науки, в якій висвітлена одна з драматичних сторінок холмсько-підляських українців. Трагізм примусового переміщення етносу з однієї держави до іншої повинен бути повчальним для сучасних і прийдешніх поколінь, а монографія істориків стане в нагоді всім, хто цікавиться долею свого народу і є не байдужим до історії свого краю, своєї держави, світового українства.

Фадей Яценюк
(Чернівці)

АНАЛІТИЧНІ НАУКОВІ ОГЛЯДИ

О. Доброжанський, В. Ботушанський (Чернівці)

Наукові дослідження на кафедрі історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2006-2010 рр. (Аналітичний огляд)

Науковці кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (19 чол., у т.ч. 3 д.і.н., 15 к.і.н., 1 ст.лаб.) впродовж 2006-2010 рр. вели наукові історичні дослідження відповідно до затвердженої кафедральної теми „Актуальні питання соціально-економічного і суспільно-політичного життя України XVII – XX ст. (за матеріалами західного регіону України)". Номер державної реєстрації 0106U008487.

Помітна широка в часі (понад 400 років) і просторі тематика історичних досліджень пояснюється значним діапазоном наукових інтересів виконавців цієї теми. Але зважаючи на пріоритетність проблематики в сучасній вітчизняній історіографії, науковці кафедри вели дослідження саме по найбільш актуальних аспектах української історії, зокрема таких, як українське козацтво, національно-культурні, кооперативні, благодійницькі, громадські, визвольні, антиалкогольні рухи, боротьба за українську державність, трудова еміграція, історія церкви в Україні, радянські голодомори, історична біографістика, сучасні економічні і політичні трансформаційні процеси в незалежній Україні та ін.

Дотримання науковцями структурного, просторово-географічного і хронологічного принципів поділу історичної науки сприяло уникненню в дослідженнях зайвої повторюваності, паралелізму, зрештою – певної конкуренції. Кожен мав широкий простір для наукової творчості. Водночас при потребі сили науковців об'єднувалися для виконання спільних завдань, наприклад, при написанні колективної монографії про Чернівці (до 600-річчя міста), при проведенні наукових конференцій і публікацій матеріалів до 150-річчя від дня народження С. Смаль-Стоцького, 140-річчя заснування „Руської бесіди" та ін.

В результаті значно поглиблено, більш конкретизовано наукові дослідження маловивчених аспектів вітчизняної історії, висловлено і обґрунтовано низку нових наукових висновків і положень, закріплених у численних публікаціях. Цим самим науковці кафедри за 2006-2010 рр. зробили помітний внесок у розв'язанні низки проблем української історіографії.

З огляду на те, що історичні дослідження велися як з історії України в цілому, так і з історії західного її регіону зокрема, здійснимо аналітичний огляд цих досліджень відповідно за двома розділами.

Розділ І

У хронологічному плані дослідження історії України на кафедрі дещо розширилися. Зокрема, вперше за 70 років існування факультету розпочато дослідження окремих аспектів *історії Київської Русі*, зокрема „Київська Русь і Візантія". З цієї широкої проблеми молодим науковцем аспірантом (нині кандидатом наук) О. М. Филипчуком предметом дослідження обрано найманство русів у армії Візантії. Ця тема знайшла висвітлення у 8 його статтях[1], п'яти виступах на конференціях[2] і кандидатській дисертації[3] (науковий керівник – проф. О. В. Доброжанський).

Дисертацію присвячено дослідженню проблеми груп руських найманців та союзників серед „військ народів" у Візантії. Особлива увага приділяється комплексному дослідженню участі загонів русів у кампаніях візантійського флоту у 911-949 рр. за Кн.2, 44, 45 „De ceremonies" „хрещених росів" і „богів" княгині Ольги у середині X ст., руско-візантійських договорів, управління та внутрішньої організації етерій, „варязької гвардії" і тагм русів.

До нових (і теж віддалених у часі) аспектів вітчизняної історії можна віднести розпочате вперше на кафедрі вивчення історії Криму. З цієї проблематики уже опубліковано аспірантом А. Кузем кілька статей, зокрема про військову справу у генуезьких колоніях у Криму[4].

Кілька публікацій науковці кафедри присвятили *середньовіччю України*. Зокрема, А. В. Федорук у статті „Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст."[5] розглянув питання про шляхи потрапляння ранніх зразків вогнепальної зброї на територію Південно-Західної та Північно-Східної Русі з генуезьких колоній в Криму.

Цим же автором на тему озброєння опубліковано дві статті в Російській Федерації, зокрема, „…И громит бомбардами!". Артиллерия при Грюнвальде" і „Огнестрельная артиллерия в Великой войне государств Ягеллонской унии с Немецким орденом 1409-1411 гг."[6], які побачили світ з нагоди 600-ї річниці Грюнвальдської битви. В обох роботах автор розглянув питання про артилерійське озброєння сторін, що брали участь у Великій війні 1409-1411 рр. загалом та вирішальному бойовому зіткненні під Грюнвальдом у 1410 р. зокрема.

Помітне місце в дослідженнях всеукраїнського характеру займала проблема *історії українського козацтва*. Стаття Ф. С. Яценюка „Дмитро Вишневецький в боротьбі за молдавський стіл"[7] присвячена розкриттю причин, перебігу подій та наслідків боротьби українського козацтва на чолі з Дмитром Вишневецьким за стіл молдавського господаря. Запрошення на господарський стіл,

отримане Дм. Вишневецьким від молдавських бояр, було пов'язано не стільки з їх бажанням утвердити його на престолі, скільки з потребою використати козацькі загони для розгрому Геракліта та проголошення господарем Молдавії С. Томші.

Проблема боротьби українського козацтва з турецько-татарською агресією, їх взаємовідносини з молдавським господарем, турецьким султаном та російським царем в часи видатного українського князя, фундатора Запорозької Січі Дм. Вишневецького розкриті цим же автором на III Міжнародному конгресі українських істориків в Луцьку та Міжнародній конференції „Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів"[8].

У науково-популярному виданні А. В. Федорука, присвяченому Хотинській битві 1621 р.[9], розкриваються різні аспекти цієї події. В ній автор зосередив увагу на питаннях, що стосуються причин збройного конфлікту між Османською імперією та Річчю Посполитою, залучення польськими властями до участі в „турецькій війні" запорозького війська, з'ясуванні чисельності та структури військових сил воюючих сторін, а також перебігу бойових дій між ними під Хотином у вересні – на початку жовтня 1621 р. Окремо відзначаються усі аспекти, пов'язані з участю в битві на боці польсько-литовської армії експедиційного контингенту Війська Запорозького на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

У статті „Бій під Івоа 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні"[10] автор на прикладі одного бойового зіткнення між французьким контингентом та козацькими загонами на військовій службі Габсбургів прослідкував тактичні прийоми останніх.

У спільній статті з П. В. Михайлиною „Міське населення у народному повстанні 1630-1631 рр. в Україні"[11] докладно висвітлюється перебіг бойових дій повстанців проти польських урядових військ під Корсунем, Переяславом, Ніжином та іншими українськими містами та містечками. Аналізується діяльність керівника повстання запорозького гетьмана Тараса Федоровича (Трясила). Наводяться цифрові дані про кількість учасників як в окремих бойових зіткненнях, так і на територіях, охоплених народним збройним виступом.

Продовжувала поглиблено вивчати історію першої української (козацької) політичної еміграції Г. М. Яценюк, що знайшло своє відображення у 8 змістовних статтях[12], зокрема про батуринську трагедію, про спроби П. Орлика збройною силою повернути козацтву свої землі, про К. Гордієнка, про Прутський мир, про дипломатичну діяльність української політичної еміграції, про структуру органів її політичного правління.

До цієї проблематики примикають і статті Ф. Яценюка[13], у яких він доводить, що у середовищі української політичної еміграції зародилися *державницькі, соборницькі ідеї*. У цих публікаціях проаналізовані причини появи Бендерської угоди 1710 р., її 14 статей, в яких викладені основні засади соборності та державності України. Розкрито спроби гетьмана-емігранта П. Орлика та його соратників домогтися звільнення українських земель від польського та московського панування, реалізувати ідеї Конституції в Гетьманщині як дипломатичним, так і збройним шляхом.

Ідеї української державності на різних етапах розвитку української суспільності аналізувалися Ф. Яценюком у співавторстві і в інших публікаціях, що з'явилися не тільки у Чернівцях, але і у Луцьку, Івано-Франківську. Зокрема, у одній із статей[14] розкриті причини, які привели до Люблінської унії 1569 р., охарактеризований хід переговорного процесу, проаналізовані основні положення унії та її наслідки для українських земель. Матеріал статті переконливо доводить, що зрада національних інтересів тодішньою українською елітою привела до різкого погіршення економічного, політичного, національно-культурного та релігійного становище українців, які виявились „зайвими" в спілці двох держав – Великого князівства Литовського та Королівства Польського.

В іншій статті[15] Ф. Яценюком розкрито погляд М. Грушевського на вирішення українського питання в царській Росії під час революції 1905-1907 рр. Розглянуто основні положення його проекту „Конституційне питання і українство в Росії" (1905 р.), в якому проаналізовано політичне становище Росії під час революційних потрясінь, містяться рекомендації прихильникам українського національного руху та подано детальний проект конституції, яка передбачала національно-територіальну децентралізацію Російської імперії на федеративних засадах. Продовжується ця тематика і в інших статтях[16].

Ще один аспект всеукраїнських досліджень на кафедрі – це *історія української церкви* у різні періоди, її роль у житті українського народу. Зокрема, В. К. Демочком опубліковано низку статей[17], присвячених видатним церковним діячам, духовному життю мирян у різні періоди вітчизняної історії – з X по XIX ст. Зокрема, у 2007 р. опублікована стаття про становище українських православних єпархій у другій половині XIX ст. В ній розглядаються кризові явища в церкві, стан релігійності українського народу в зазначений період. У 2008 р. три статті присвячені видатним церковним і політичним діячам – П. Могилі, реформатору українського православ'я, гетьманові І. Мазепі, який всіляко підтримував українську православну церкву, здійснював доброчинно-меценатську діяльність, спрямовану на відродження духовних пам'яток, занепалих монастирських закладів, будівництво церков, освітніх закладів, а також гетьманові П. Сагайдачному, який за допомогою козаків активно сприяв відновленню та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст.

У 2009 р. побачили світ дві статті, у яких розкриваються причини запровадження в Київській Русі християнства візантійського зразка, висвітлено процес становлення православної церкви, її роль у розвитку Київської держави. У публікації за 2010 р. висвітлена участь українського козацтва у релігійній боротьбі в Речі Посполитій, їх підтримка православної церкви, розглянуто вплив конфесійного чинника на розвиток визвольного руху в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст.

Цим же аспектам української церкви присвячені й виступи В. К. Демочка на різного рівня наукових конференціях[18]: політиці гетьманів П. Сагайдачного, І. Мазепи, участі козацтва у релігійній боротьбі в Речі Посполитій наприкінці XVI – поч. XVII ст.

Чільне місце в дослідженнях науковців кафедри зайняла проблема *голодомору* в Україні у 1932-1933 рр., який характеризується П. Брицьким у низці статей[19] як злочин сталінського керівництва проти українського народу. Так само кваліфікує цю трагедію в житті українського народу В. М. Ботушанський[20]. В. К. Демочко викриває політику замовчування трагедії голоду в Україні західними державами, не бажаючи дратувати агресивне сталінське керівництво[21].

Окремим питанням військового будівництва, *подій Другої світової* війни на території України приділив увагу у своїх статтях П. П. Брицький[22].

Питання *післявоєнної відбудови*, зокрема допомога України у відбудові господарства Молдавії, знайшло відображення у відповідній статті В. М. Ботушанського[23].

Розвиток *малої енергетики* в Україні у 40-50-ті роки в Україні досліджується у працях Б. Ф. Білецького[24]. Причому автор обгрунтовує ідею повернення до цієї енергетики у міру можливості і в наші дні. Цей же автор досліджує і питання сучасних трансформаційних процесів в економіці України, зокрема у малому підприємництві[25].

Політичному життю в Україні у XX – на початку XXI ст. присвячені статті П. П. Брицького[26] і П. В. Дутчак-Столащук[27]. Зокрема, в останній статті з'ясовано суть і принципи сучасних моделей демократії, їх придатність для вираження національних інтересів українського суспільства та перспективи розвитку демократії в Україні.

Чи не найзначнішим був науковий здобуток членів кафедри у галузі *біографістики*, присвятивши різним діячам України майже 30 наукових нарисів. Зокрема, П. В. Дутчак-Столащук у двох статтях відгукнулася про особу І. Мазепи[28]. У першій статті робиться спроба зрозуміти і проаналізувати стосунки, почуття та поведінку Івана Мазепи та Марії Кочубей, трагізм ситуації, в якій опинився гетьман, обтяжений стратою Василя Кочубея. В другій статті висвітлено зміст, простаршинський характер соціальної політики гетьмана Івана Мазепи, його намагання створити багаточисельну українську аристократію та економічний фундамент для побудови української самостійної держави.

Продовжуючи сюжетну лінію про українських гетьманів, Г. М. Яценюк у статті про П. Полуботка[29] висвітлила його походження, сімейні зв'язки.

Тісні зв'язки з українським козацтвом мав Г. Потьомкін (настільки тісні, що здушили Запорозьку Січ). Про це йдеться у статті Г. М. Скорейко[30].

Цілу галерею визначних вчених, мореплавців, церковних діячів, краєзнавців охарактеризував у своїх біографічних нарисах Б. Ф. Білецький, підкреслюючи їх українське походження, боротьбу на різних поприщах за українську справу, освіту, науку (про М. Миклухо-Маклая, Ю. Лисянського, І. Огієнка, С. Єфремова та ін.) [31].

Окремі біографічні нариси (про Р. Смаль-Стоцького, М. Буянова) опублікував П. П. Брицький[32].

Займаючись дослідженням історії української освіти й науки крізь призму особистостей, С. В. Геретова у своїх статтях вказує на те, що актуальність дослідження діяльності видатних представників української культури загалом, освіти й науки зокрема, підсилюється появою нового напряму в українській історіографії – історичної біографістики. Авторка у своїх статтях наголошує на діяльності науковця та педагога Павла Гнатовича Житецького[33] в контексті розвитку українського національного руху у другій половині XIX ст.; з'ясовує його внесок не лише у наукове життя України, а й у формування національної еліти України. Звернення авторки до постаті П. Житецького є надзвичайно актуальним, адже у період розбудови держави України нагальною залишається проблема утвердження української мови зі статусом державної.

Агатангелу Кримському присвячена наступна стаття С. В. Геретової[34]. А. Кримський характеризується в ній як видатний вчений, організатор української академічної науки, який здобув світове визнання.

Величезний авторитет науковця не давав спокою партапарату. У ході всіляких перевірок Академії на академічну „стару" інтелігенцію збирався, поступово нагромаджуючись, ганебний компромат, який пізніше став основою для фабрикування „кримінальних" справ. У цьому списку одне з „чільних" місць було відведено Неодмінному секретарю А. Кримському, як одному з фундаторів Академії. У слідчій справі А. Кримського пізніше буде вказано, що ще на початку діяльності Академії він „мав за мету стягування націоналістичних діячів до Києва для розгортання контрреволюційної роботи на фронті української культури". У липні 1941 р. влада в особі працівників НКВС відправила на вірну загибель немічного, майже сліпого вченого зі світовим ім'ям. Його було реабілітовано лише 8 травня 1957 р. А в 1970 р. ім'я визначного українського академіка А. Кримського було занесене до затвердженого XVI сесією Генеральної Асамблеї ЮНЕСКО переліку видатних діячів світу.

У статті С. В. Геретової „Роль Івана Крип'якевича у розвитку української історичної науки"[35] дослідниця приділяє увагу І. Крип'якевичу, який із студентських років, присвятивши себе науці, будучи учнем і послідовником М. С. Грушевського, став не лише подвижником української історичної науки, а найяскравішим представником західноукраїнської наукової інтелігенції. За 62-річну наукову діяльність І. Крип'якевич – дослідник надзвичайно широкого діапазону – опублікував понад 850 друкованих

праць, серед них більше двохсот праць з історії Галичини, майже вісімдесят – з історії козаччини, сто п'ятдесят – з історії української культури та ін.

Розвиваючи жанр біографістики, С. В. Герегова вмістила в „Енциклопедії історії України" матеріал про відомого історика, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка[36], в науково-творчій спадщині якого є спільна праця з професором Чернівецького національного університету О. В. Добржанським, присвячена представнику західноукраїнської наукової еліти Степану Смаль-Стоцькому.

Окремі статті С. В. Герегова присвятила визначним діячам української діаспори[37]. У цьому контексті досліджується особа й творча спадщина канадського художника світового рівня українського походження Василя Курилика, ім'я якого та творчість високо поціновані у Канаді. У статтях: „Українство Василя Курилика крізь призму його мистецької творчості", „Збереження національної ідентичності у мистецькій творчості Василя Курилика", стверджується, що українство В. Курилика знайшло відображення у багатьох його картинах.

Дослідниця фактично відкрила ім'я скульптора Ярослава Паладія у статтях: „Скульптор Ярослав Паладій та його мистецька спадщина"; „Абетка з історії України" Я. Паладія як джерело знань з української історії (до 100-річчя від дня народження автора) та біографічному нарисі „Паладій Ярослав", вміщеному у 7-му томі Енциклопедії історії України, досліджується життєвий і творчий шлях Я. Паладія, який народився на Буковині, але в силу обставин змушений був покинути рідний край.

У публікаціях „Внесок Петра Мегика в організацію культурно-мистецького життя українців в Америці", „Українські митці в організації культурно-мистецького життя українців в Америці (кінець 40-х – 60-ті роки XX ст.)" та біографічному нарисі „Мегик Петро", вміщеному в 6-му томі Енциклопедії історії України, які присвячені цьому художнику, С. В. Герегова проаналізувала його діяльність зі створення та становленню українських мистецьких інституцій за кордоном.

У меншій мірі досліджувалися на кафедрі питання, що стосуються *трансформаційних процесів у незалежній Україні*. Принаймні з'явилося з цієї проблематики тільки три публікації Г. М. Скорейко[38], яка досліджувала питання про стан захисту прав національних меншин в Україні та про сучасні міграційні рухи з України, особливо культурно-мовні проблеми українських мігрантів.

Окремі науковці займалися й питаннями *української історіографії та джерелознавства* по деяких напрямках вітчизняної історії, зокрема українського козацтва (П. П. Брицький, Ф. С. Яценюк та ін.). Зокрема, П. П. Брицький висвітлив погляди німецького історика Й.-Х. Енгеля на визвольну боротьбу українського козацтва, розкритикував американського історика, професора з Вірджінії М. Таугера, який по суті захищає Сталіна у його голодоморній політиці. Написав П. П. Брицький і змістовну статтю про видатного історика України, дослідника актуальних проблем української історії Ф. П. Шевченка[39].

Історики кафедри високо оцінили плідну діяльність діаспорного історика Любомира Винара. Як будівничого журналу „Українського історика" охарактеризував його О. В. Добржанський[40].

Грунтовний аналіз праць Л. Винара про козацтво здійснив Ф. С. Яценюк: розкрив засадничі принципи концептуального бачення істориком епохи козацтва, показав його підходи до з'ясування причини появи козацтва, його становлення як соціального стану та участь козацтва у боротьбі за волю України у середині XVII – на початку XVIII ст.[41].

До 40-річчя Українського Історичного Товариства (УІТ) Ф. С. Яценюком написана стаття, присвячена видатному українському історику Олександру Оглоблину. В статті аналізуються два важливих періоди в науковій творчості вченого – довоєнний і воєнний (перебування в Україні – 1919-1945 рр.) та повоєнний (еміграційний – 1945-1992 рр.). Розкривається основний зміст та методологічні засади праць О. Оглоблина, які присвячені економічній історії України та козацькій добі. В статті проаналізовані історіографічні дослідження вченого, його енциклопедичні уподобання, захоплення генеалогією й геральдикою, розкрита його педагогічно-організаторська діяльність в згуртуванні, об'єднанні та керівництві вільними українськими істориками за межами України[42].

Розвиваючи проблему наукової творчості О. Оглоблина, Ф. С. Яценюк зробив на VII Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції доповідь „Вплив державницької ідеї В'ячеслава Липинського на дослідження доби Хмельниччини Олександром Оглоблиним". У статті проаналізовані основні концепції державності В. Липинського, його бачення подій національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Саме ці ідеї мали вирішальний вплив на О. Оглоблина, його наукові підходи до проблеми Хмельниччини. Матеріали статті переконливо доводять, що свої дослідження „Хмельниччина і українська державність", „Думки про Хмельниччину", „Українсько-московська угода 1654 року", „Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року" О. Оглоблин вважає концептуально близькими до державницької школи (напрямку) і їх світоглядні позиції в значній мірі нав'язані творчістю В. Липинського[43].

Про безсумнівні успіхи Ф. Яценюка в історіографічних дослідженнях свідчить поява його історіографічних публікацій за кордоном, зокрема на тему голодомору в Україні. У польському журналі „Nowa Ukraina" за 2008 р., що виходить у Перемишлі і Кракові, він надрукував статтю „Від мовчазного терору до історичної правди", у якій розкриває етапи висвітлення в історіографії

інспірованого та організованого радянським режимом голодомору-геноциду українського народу в 1932-1933 рр. Першими написали про антиселянську політику більшовицької влади західні журналісти, дипломати та науковці. Ставши однією з центральних тем в українській діаспорі, тема голодомору наприкінці 80-х – початку 90-х років стає однією з найактуальніших проблем дослідників України. Опубліковані збірники документів та матеріалів, спогади очевидців трагедії, ґрунтовні наукові дослідження, в яких розкриваються соціально-політичні та економічні причини соціо-гуманітарної катастрофи українського народу, її драматичний перебіг, жахливі масштаби та наслідки[44].

Розділ II

У дослідженнях історії західного регіону України переважала буковинська тематика. Як і в дослідженнях історії України, тут теж у хронологічному відношенні помітне розширення тематики.

Питанням *середньовічної* і почасти нової історії Буковини присвятив кілька розвідок А. В. Федорук[45]. Так, у статті „Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в період входження його до складу Київської держави" висвітлено політичне становище на землях, розташованих між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром у X ст. Автор акцентує увагу на взаєминах між русами та представниками східнослов'янських племінних союзів, під владою яких перебували окреслені вище землі.

З нагоди 600-річного ювілею Чернівців А. В. Федоруком разом з д.і.н. С. В. Пивоваровим було написано декілька статей („Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII − початок XV ст.)"; „Скарби та монетні знахідки з м.Чернівців"), які безпосередньо стосуються минулого міста. В них автори розглянули розвиток однієї з середньовічних пам'яток з околиць Чернівців, яка не збереглася до наших днів, а саме, Цецинський замок XIII – першої половини XV ст.

У співавторстві з д.і.н. І. П. Возним ним же написано ряд статей („Чисельність населення Чорнівського гнізда поселень X – першої половини XIII ст."; „Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра") про розвиток міського життя на Буковині у давньоруську добу. З'ясовано на підставі спеціально розробленої археологами методики розрахунків можливе число населення, яке проживало в Чорнівському гнізді поселень, починаючи від кінця X до першої половини XIII ст.

В окремій статті („Вістря стріл X-XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром") А. В. Федоруком разом з І. П. Возним проаналізовано типи наконечників стріл, які використовувалися упродовж середньовіччя на території краю. Визначено, що у XIV ст. поряд зі стрілами від традиційного лука в регіоні почав широко використовуватись й самостріл-арбалет, який, імовірно, був занесений на ці землі іноземними завойовниками, котрі у цей час вели запеклу боротьбу за галицько-волинські землі.

У статті „Кам'яне ядро з городища XVI ст. в Зеленій Липі" Хотинського р-ну Чернівецької обл. досліджуваний предмет, за інтерпретацією А. В. Федорука, є снарядом від гармати раннього виду, яка могла бути використана під час бойових дій у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIV ст. на Буковині. Розміри і форма кам'яного ядра відповідають аналогічним артефактам, виявленим на різних археологічних об'єктах Центральної та Східної Європи.

Досліджуючи пізнішу військову історію Буковини і Хотинщини, А. В. Федорук опублікував статтю „Інженерне забезпечення Ставчанської кампанії російської і турецької армій 1739 р." Автор висвітлив аспекти, які стосуються забезпечення армій воюючих сторін польовою фортифікацією. Стисло на основі відповідних фрагментів повідомлень джере, подаються описи видів польових інженерних споруд, що використовувалися російською і турецькою арміями в період бойових дій на території Буковини та Хотинщини у 1739 р.

Молодим науковцем, аспірантом (нині кандидат наук) О. В. Балухом[46] досліджувалася маловивчена історія Буковини XIV – першої половини XVI ст. У результаті цих досліджень, особливо військово-політичного аспекту, ним було опубліковано 9 наукових статей, 4 доповіді на конференціях і захищено кандидатську дисертацію на тему „Буковина у складі Молдавської держави у 40-х роках XIV – першій третині XVI ст. (воєнно-політичний аспект)" (наук. керівник – проф. В. М. Ботушанський).

Порівняно з попереднім п'ятиріччям суттєво скоротилися дослідження *соціально-економічних відносин* у західному регіоні. Принаймні, опубліковано тільки дві статті О. В. Ботушанського про буковинську сільську кооперацію[47] і дві публікації Г. М. Скорейко про соціальні конфлікти в буковинському селі на грунті земельних відносин[48].

Політичні, національні і релігійні відносини на Буковині у др. пол. XIX – поч. XX ст. відображено у трьох статтях О. В. Добржанського[49] і одній статті Г. М. Скорейко[50].

Пожвавленню наукових досліджень на кафедрі сприяло відзначення в краї *трьох ювілеїв: 600-річчя першої писемної згадки про м. Чернівці (2008 р.); 140-річчя заснування першого на Буковині українського національно-культурного товариства „Руська бесіда" (2009 р.) і 70-річчя створення Чернівецької області (2010 р.)*. У зв'язку з першим ювілеєм науковці кафедри взяли участь у кількох міжнародних і регіональних конференціях з публікацією матеріалів. Зокрема, на українсько-австрійській Міжнародній конференції у Чернівцях навесні 2008 р. виступили В. М. Ботушанський з доповіддю про розвиток середньої освіти в Чернівцях за часів Австрії[51] та Г. М. Скорейко з доповіддю про

історію передмість Чернівців[52].

На VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 600-річчю першої писемної згадки про м. Чернівці у жовтні 2007 р., організованій кафедрою історії України, виступило 13 членів кафедри, причому не тільки з буковинською, „чернівецькою" тематикою, але і всеукраїнською[53] (про що уже згадувалося у першому розділі). Зокрема, на пленарному засіданні з доповідями виступили В. М. Ботушанський і О. В. Добржанський[54], на секційних – В. М. Ботушанський і О. В. Ботушанський[55], М. Р. Гуйванюк[56], О. А. Суровцев[57] та ін., публікації яких уже згадувалися.

З „чернівецькою" тематикою В. М. Ботушанський (крім згаданих) виступив ще на трьох конференціях[58] і у збірниках праць з відповідними 5 статтями[59].

Та найбільш вагомим результатом досліджень до ювілею Чернівців стала підготовка і видання фундаментальної книги „Чернівці: історія і сучасність" (586 с., 70,32 друк. арк.), у написанні якої взяли участь також і 2 науковці кафедри: О. В. Добржанський і В. М. Ботушанський (автор проекту, науковий і літературний редактор, керівник авторського колективу). На обласному конкурсі книга стала „Книгою 2009 року" у номінації історико-краєзнавча література[60].

З „чернівецької" тематики у 2010 р. у зв'язку з 70-річним ювілеєм Чернівецької області В. М. Ботушанським у київському журналі „Пам'ять століть" надруковано статтю „Історичний центр Буковинського краю"[61], а П. П. Брицьким – статтю „Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність".

Зважаючи на визначну роль першого українського національно-культурного товариства на Буковині „Руська бесіда", вивченню його діяльності було присвячено низку статей і кандидатську дисертацію, а до 140-річчя від дня заснування товариства у 2008 р. кафедрою проведено Міжнародну наукову конференцію, в якій взяло участь 13 членів кафедри[62]. Найбільш помітним з цієї проблематики є доробок С. О. Добржанського, який на базі цих досліджень захистив у 2008 р. кандидатську дисертацію (наук. керівник В. М. Ботушанський), висвітливши діяльність „Руської бесіди" впродовж 70 років – від заснування до закриття у 1940 р. радянською владою[63]. Дві статті цій проблематиці присвятив і О. В. Добржанський[64]: про просвітню діяльність „Руської бесіди", а також про роль українських національних товариств як консолідуючу силу в українському національному русі.

Деякі теми на цій конференції порушувалися науковцями кафедри вперше, зокрема з історії антиалкогольного руху на Буковині у 70-х рр. XIX – на початку XX ст. (В. М. Ботушанський), стан охорони здоров'я в Чернівцях за часів Австрії (О. В. Ботушанський), з історії Чернівецького медичного коледжу (С. В. Герегова) [65]. Можна вважати також цілком новою тематикою в дослідженні кафедри благодійницький рух на Буковині у 70-х рр. XIX – на початку XX ст., будівництво православних церков на Буковині[66] (В. М. Ботушанський).

Із *громадських рухів* у західному регіоні України у першій половині XX ст. найбільш помітними був *січовий рух* в Галичині й на Буковині, який досліджував М. Р. Гуйванюк, опублікував з цієї проблематики 17 робіт, у т.ч. монографію[67], і *жіночий рух* у Галичині, який, як і раніше, досліджувала П. В. Дутчак-Столащук, надрукувавши 7 статей[68]. Зокрема, М. Р. Гуйванюк доводить у своїх працях, що січовий рух в регіоні мав глибоке соціальне і національне коріння, дістав широкий розмах, мав своєю метою не тільки гасіння пожеж (що було дуже важливо), але й сприяв фізичному розвитку й загартуванню молоді, національно-патріотичному вихованню української сільської молоді, поширенню визвольних ідей. У публікаціях П. В. Дутчак-Столащук висвітлено різні форми громадської діяльності жіночих організацій Галичини у 20-30-ті рр. XX ст., методи залучення жіноцтва до громадської роботи, згадано видатних організаторів цього руху, роль жіночих журналів у національно-патріотичному вихованні українок.

Традиційно продовжувалося дослідження проблеми *буковинської еміграції*. Найбільше цій проблемі було приділено уваги В. М. Ботушанським[69], який опублікував 5 праць, у т.ч. монографію у співавторстві. У них висвітлено всі аспекти трудової еміграції буковинців у 60-х рр. XIX – на початку XX ст.: причини, райони виходу, соціальний і національний склад емігрантів, напрямки еміграції, сезонна, кількарічна і переселенська (заокеанська) еміграція, умови праці і рівень заробітків, побут, освіта, церковні справи, реемміграція тощо. Досліджено також заробітчанство на Буковині з інших країн (кваліфікованих спеціалістів, інженерів).

Цікавим є також новий аспект у цій проблематиці – еміграція буковинців у міжвоєнний період до Чехословаччини, що було предметом дослідження О. В. Добржанського[70].

Не оминули науковці кафедри (О. В. Добржанський і Ф. С. Яценюк) [71] своєю увагою *90-річний ювілей Західноукраїнської Народної Республіки*, взявши з цієї нагоди участь у наукових конференціях, виступивши зі своїми публікаціями. Зокрема, згадані автори виступили співавторами 2 колективних монографій про ЗУНР і про Покуття, у них всебічно показано боротьбу західних українців за свою державність.

Найбільшим досягненням у вивченні подій визвольної революції осені 1918 р. на Буковині є видання О. В. Добржанським[72] і В. П. Стариком двох найбільш повних збірників документів і матеріалів (1680 сторінок) про ці події з відповідними науковими коментарями. У них вміщено 100 спогадів і понад 800 документів, що з різних сторін і точок зору відображають ці події. Опубліковано з цієї проблематики кілька статей, доповідей на наукових конференціях[73] (О. В. Добржанський, В. М. Ботушанський).

Становищу населення Північної Буковини і Хотинщини в умовах окупації краю королівською Румунією найбільше уваги приділив молодий науковець, аспірант (нині кандидат наук) О. В. Руснак. Ним опубліковано 7 наукових статей з цієї проблематики, 6 доповідей на наукових конференціях і захищено кандидатську дисертацію (наук. керівник О. Добржанський)[74].

Дослідник характеризує період перебування краю у складі королівської Румунії як досить складний і суперечливий: з одного боку влада ніби намагалася поліпшити становище населення шляхом проведення аграрної реформи, покращення медичного обслуговування тощо, а з другого, здійснювала жорстоке упокорення населення збройною силою з вбивством тисяч мешканців краю, нестримною політикою румунізації, переслідуванням представників національно-визвольного руху (арешти, судові процеси, заслання).

Цю ж думку підтвердив у своєму виступі на Всеукраїнській конференції у 2006 р. П. П. Брицький, нагадуючи, що королівська румунська влада перетворила українців Буковини з переважаючої нації у „національну меншину"[75]. Підтверджує думку про колонізаторську політику румунізаторів на Буковині у своїй доповіді на конференції також П. В. Дутчак-Столащук[76]. Політиці великих держав щодо Буковини і Хотинщини у кінці 30-х років присвячено дві публікації П. П. Брицького[77] (підготовка СРСР до їх анексії).

Продовжувалися, хоча і у меншій мірі, дослідження *подій Другої світової війни на території Буковини*. Найсуттєвішими результатами у дослідженні цієї проблематики була публікація О. А. Суровцевим[78]7 статей про становище буковинських і хотинських євреїв у 1941-1944 рр. і захист ним кандидатської дисертації „Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни" (наук. керівник проф. Т. В. Марусик). В. К. Демочко[79] опублікував статтю про румуно-німецький окупаційний режим у Чернівцях у 1941-1944 рр. (терор щодо населення і пограбування краю).

Певну увагу приділили окремі науковці кафедри дослідженню *стану освіти в регіоні*. Зокрема, В. М. Ботушанський[80] (крім уже згаданих статей про розвиток освіти в Чернівцях у австрійський період), опублікував 4 статті: про Чернівецький університет як осередок формування європейської культури міжнародних відносин, про рівень освіти населення Буковини за часів Австрії, про підготовку педагогічних кадрів для краю у 20-30-ті рр. XX ст., а також написано розділ до книги про вищу педагогічну освіту в Чернівецькій області (з 1875 р. по 2009 р.). Діяльність приватних українських шкіл у 20-30-ті рр. XX ст. в Галичині досліджувала П. В. Дутчак-Столащук[81]. Розвитку народної освіти в західному регіоні України в радянський період присвятила статті С. В. Герегова[82]. У статях С. В. Герегової „Західноукраїнське учительство у повоєнний період (1944-1950 рр.)", „Західноукраїнське учительство у протиборстві тоталітаризму і націоналізму (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.)" проаналізовано формування західноукраїнського учительства в умовах радянізації освіти у повоєнний період; розкрито шляхи підготовки нового учительського корпусу; ставлення радянської влади до місцевих педагогів; висвітлено позитивні і негативні наслідки цих процесів на становлення та розвиток педагогічних кадрів. Деякі аспекти повсякденного життя й праці науково-педагогічних кадрів західноукраїнського регіону знайшли відображення у її статті „Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.)".

Досліджуючи історію української освіти й науки, авторка висвітлила діяльність Українського вільного університету – першої „високої школи" за кордоном, головного осередку української освіти й науки поза межами України у міжвоєнний період.

Чи не найінтенсивніше у порівнянні з попереднім 5-річчям здійснювались на кафедрі дослідження у галузі *історичної біографістики* стосовно західного регіону, в результаті чого опубліковано 26 історико-біографічних нарисів про 17 видатних діячів, так чи інакше пов'язаних з Галичиною і Буковиною. Автором 8 з них є О. В. Добржанський, 8 – В. М. Ботушанський, 7 – П. П. Брицький, 3 – Г. М. Скорейко. Зокрема, О. В. Добржанський[83] опублікував такі нариси про І. Франка, С. Смаль-Стоцького, О. Поповича, А. Артимовича, В. Сімовича; В. М. Ботушанський[84] – про Т. Шевченка (точніше його твори на Буковині), К. Томащука, Ю. Федьковича і С. Смаль-Стоцького; П. П. Брицький[85] – про Степана і Романа Смаль-Стоцьких, В. Сімовича, Т. Галіпа, А. Галіпа, Т. Болбочана; Г. М. Скорейко[86] – про М. Шашкевича, І. Франка, Л. Кобилицю.

Окремі науковці здійснили історіографічні огляди наукових надбань української *історіографії регіону*, а також зробили джерелознавчі розвідки: О. В. Добржанський і В. М. Ботушанський[87] – про дослідження в основному науковців-істориків рідного факультету, Г. М. Скорейко і Б. Ф. Білецький – про окремих істориків факультету[88]. Опубліковано також десятки рецензій на книги. Значно пожвавилася науковцями *публікація джерел*. Крім згаданих уже двох об'ємних збірників документів про визвольні змагання буковинських українців у 1914-1921 рр. (упорядник О. В. Добржаснький, у співавторстві), ним же[89] (у співавторстві видано збірник документів про єврейський національний рух на Буковині у XVIII – на початку XX ст., про виселення євреїв з Буковини після війни; В. М. Ботушанський[90] опублікував низку документів, виявлених в архівах Чернівців, Москви, Відня про суспільно-політичне життя на Буковині і Хотинщині на початку XX ст., свої спогади про пережитий у 1946-1947 рр. голод; П. П. Брицький[91] – документи про Т. Галіпа і свої спогади про голодомор 1932-1933 рр.; О. В. Ботушанський[92] – документ про боротьбу буковинців за демократичні права.

Крім власне наукових досліджень, науковці кафедри, будучи водночас педагогічними працівниками, опублікували також за звітний період більше 20 навчально-методичних видань.

Висновки

За 2006-2010 рр. членами кафедри опубліковано 364 праці, у т.ч.14 монографій, 3 збірники документів, 15 підручників, посібників, практикумів, 17 методичних рекомендацій; 9 статей у міжнародних журналах,14 статей у центральних збірниках; 2 статті у енциклопедії; 169 статей у збірниках і вісниках; 3 статті у „Буковинському журналі"; 103 доповіді на наукових конференціях; 10 публікацій документів; 16 рецензій на книги; 32 газетні публікації. Серед публікацій 45 належать аспірантам.

Опубліковано 5 кафедральних збірників наукових праць „Питання історії України" (наук. ред. В. М. Ботушанський), матеріали VI і VII Буковинських історико-краєзнавчих конференцій (наук. ред. О. В. Добржанський). Більшість праць видано у Чернівцях, частина – в інших містах і за кордоном, а саме: Луцьку, Хмельницькому, Ніжині, Снятині, Москві, Пілі, Кишиневі, Дніпропетровську, Києві, Львові, Кіровограді, Острозі, Вінниці, Ужгороді, Івано-Франківську, Переяславі-Хмельницькому, Коломиї, Кракові, Перемишлі, Вижниці, Одесі, Сумах, Кам'янці-Подільському, Тернополі, Дунаївцях, Житомирі, Миколаєві. За звітний період аспірантами кафедри захищено 5 дисертацій, здобувачами – 8.

За 5 років на кафедрі обговорено і рекомендовано до захисту 9 докторських і 25 кандидатських дисертацій.

Як і у попередні роки, професори і доценти кафедри керували написанням дипломних і магістерських робіт на актуальні теми української історії. Всього за 5 років захищено 35 дипломних і 72 магістерських робіт, у т.ч. 28 студентами заочного відділення.

Викладачі сприяли підготовці майже 70 студентам у підготовці їх виступів на студентських наукових конференціях, на конкурсах студентських робіт та участі в студентських олімпіадах.

Особливістю наукових досліджень кафедри було суттєве розширення загальноукраїнської проблематики, зокрема започаткування досліджень історії періоду Київської Русі, середньовічного Криму і литовського періоду Русі, поглибилися, розширилися масштаби досліджень історії українського козацтва з акцентуванням уваги на боротьбі за українську державність, питань голодомору 1932-1933 рр. як в цілому по Україні, так і по окремих регіонах, характеризуючи його як злочин більшовизму.

Як ніколи раніше активізувалися дослідження з української історичної біографістики. У них науковці прагнули об'єктивно показати внесок, значення діяльності для української держав, її культури, церкви таких особистостей, як Т. Шевченко, І. Франко, І. Мазепа, П. Полуботок, М. Миклухо-Маклай, Ю. Лисянський, І. Огієнко, С. Єфремов, П. Житецький, А. Кримський, С. Смаль-Стоцький та ін. Здійснено кілька вдалих історіографічних досліджень, дано наукову оцінку праць у багатьох рецензіях (найбільше рецензій опублікували А. В. Федорук, П. П. Брицький, Б. Ф. Білецький, В. К. Демочко, Ф. С. Яценюк).

Недостатньо уваги приділялося дослідженням трансформаційних процесів в Україні в умовах незалежності. Таку тематику можна пропонувати майбутнім аспірантам, здобувачам, магістрантам.

Стосовно досліджень безпосередньо по кафедральній темі (історія західного регіону України) слід відзначити, що у наукових дослідженнях теж помітне розширення тематики саме по тих періодах і проблематиці, які давно уже значилися у перспективних планах кафедри, але справа була за виконавцями, зрозуміло, за тими, хто приступав тільки до науки. Такими виявилися аспіранти О. В. Балух, О. В. Руснак. Розширив коло досліджень до нижчих хронологічних рамок А. В. Федорук (до XIV – XV ст.).

Пожвавилися і поглибилися дослідження історії Чернівців (у зв'язку з 600-річним ювілеєм міста). Досліджено стан економіки міста в австрійські часи, самоврядування, політичні, революційні, воєнні події, участь чернівчан у Буковинському народному вічі 3. XI.1918 р. (В. М. Ботушанським написано відповідний розділ та післямову до колективної монографії, О. В. Добржанським – розділ про український національний рух).

Активізувалися також дослідження просвітньо-культурницької діяльності українських товариств (у зв'язку з 140-річчям „Руської бесіди"), одним із наслідків чого був захист дисертації С. О. Добржанським, проведення VII Буковинської історико-краєзнавчої конференції (опубліковано тези і матеріали).

Як і у попередній період, активно здійснювалися наукові розвідки (принаймні 4 членами кафедри) різних аспектів історії козацтва (17 публікацій), звертаючи особливу увагу на боротьбу козацтва за українську державність (видано книгу). Кількарічне дослідження січового руху в Галичині і Буковині завершилося виданням 17 публікацій, у т.ч. монографії.

Вивчення подій 1918-1921 рр. увінчалося виданням солідних монографії разом зі львів'янами, івано-франківцями, публікацією двох збірників документів та низки статей.

Продовжувалося дослідження буковинської еміграції, результатом чого була публікація 4 статей, монографії та захист здобувачкою кандидатської дисертації.

З небувалим раніше обсягом розгорнулися на кафедрі дослідження з біографістики, опубліковано 56 історичних нарисів про визначних діячів (особливо у зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження С. Смаль-Стоцького).

Значно більше, ніж у попереднє п'ятиріччя,

з'явилося публікацій документів – 13. Серед них – 3 великі збірники документів.

Розпочато нову тему дослідження – соціальна політика радянської влади в західному регіоні України (1939–1941, 1944-1953 рр.).

На перспективу науковці досліджуватимуть, очевидно, розширено і поглиблено ту ж проблематику. Водночас буде рекомендовано для дослідження: історія Буковини XVI – XVIII ст.; зв'язки Буковини з Європою у XVIII – на початку XX ст.; співжиття різних етносів краю у XIX – на поч. XX ст.; нове трактування теми промислового розвитку і робітництва II пол. XIX – поч. XX ст.; трансформаційні процеси в регіоні у 90-х рр. XX ст. – на поч. XXI ст.; переклад з німецької, румунської мов важливих джерел і їх публікація та ін.

Посилання

1. **Филипчук О. М.** Образ Русі у візантійській історичній традиції XI-XII ст.: крізь призму дихотомії ворога / друга // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.167-172; **Його ж.** „Rossovarangians": до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.191-195; **Його ж.** Умови прийняття найманців до руського корпусу у Візантії // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки, Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.87-90; **Його ж.** Майно русько-варязького найманця у Візантії в X-XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скілиці // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології: Зб. наук. праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.1 (25) – С.228-240; **Його ж.** Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст.? // Ruthenica. – К.: Інститут історії України НАН, 2008. – Т. VII. – С.7-30; **Його ж.** „Хрещені роси" у Константинополі в середині X ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С.169-175; **Його ж.** Перечитуючи Іоанна Скілицю: хто був Сфенг – брат Володимира Святого? // Історична панорама: Зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність „Історія". – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – Вип.8. – С.58-70; **Його ж.** Руси в експедиціях візантійського флоту в 911-949 рр. (за Кн.II. 44, 45 *De cerimoniis*) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.211-221.
2. **Филипчук А. М.** Имущество варяго-русского наемника в Византии в XI в. // Восточная Европа в древности и средневековье. Трансконтинентальные и локальные пути как социокультурный феномен. XX Чтения памяти члена- кореспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – Москва, 16-18 апреля 2008 г. Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2008. – С.235-242; **Його ж.** Росы и их слуги в кн.II., 45 „De cerimoniis": проблемы источников и авторского восприятия // Восточная Европа в древности и средневековье. Автор и его источник: восприятие, отношение, интерпретация. XXI Чтения памяти члена-кореспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 14-17 апреля 2009 г. – М.: ИВИ РАН, 2009. – С.329-335; **Його ж.** Князь Игорь и германцы в „Истории" Льва Диакона // Восточная Европа в древности и средневековье. Устная традиция в письменном тексте. XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 14-15 апреля 2010 г. Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2010. – С.260-265; **Його ж.** До питання датування втечі Адроніка I Комніна на Русь // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. – Вип. IV: У 3-х част. – Ч.3. Історія. – К.: Логос, 2006. – С.83-86; **Його ж.** Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали VI Міжнародної наукової археологічної конференції (Чернігів, 13-15 квітня 2007 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 2007. – С.192-194; **Його ж.** Князь Ігор та похід Русі на Константинополь у „Історії" Лева Диякона // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.). Тези. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С.261-264.
3. **Филипчук О. М.** Руси серед „військ народів" у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 2010; **Його ж.** Руси серед „військ народів" у Візантії IX-XI ст.: найманці та союзники. Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010.
4. **Кузь А.** Життя та діяльність митрополита Володимира Репти // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.199-206; **Його ж.** Римська Церква і її вплив на генуезьку колоніальну політику в Північному Причорномор'ї (На прикладі генуезької Кафи XV ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.195-199; **Його ж.** Гарнізонна служба в генуезьких колоніях Криму (перша половина XV ст.): економічна складова // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці:

Технодрук, 2009. – Т.12. – С.221-227; **Його ж.** Військовий розвиток Генуезької Газарії в XIII-XV ст.: огляд української історіографії (1991-2010 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 216-221.

5. **Федорук А. В.** Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст. // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – С.115-124.
6. **Федорук А.** „…И громит бомбардами!". Артиллерия при Грюнвальде // Родина. Российский исторический журнал. – 2010. – № 7. – С.32-35; **Його ж.** Огнестрельная артиллерия в Великой войне государств Ягеллонской унии с Немецким орденом 1409-1411 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции – Санкт-Петербург: Любавич, 2010.
7. **Яценюк Ф. С.** Дмитро Вишневецький в боротьбі за молдавський стіл // Розбудова держави. Незалежний міжнародний громадсько-політичний часопис. – К., 2006. – № 1-6 (157-162). – С. 48-56 (до редколегію журналу входять науковці з США, Канади, Франції і ін. країн – Л. Винар, А. Жуковський, М. Плав'юк та ін.).
8. **Яценюк Ф. С.** Українські козаки в боротьбі за молдавський стіл // III Міжнародний конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу" Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доп. та повід.: В 3-х т. – Луцьк: РВВ „Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т.2. – С. 44-49; **Його ж.** Похід Дмитра Вишневецького у Молдавію в 1563 році // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів. Зб. наук. праць. – Чернівці: Вид. дім „Букрек", 2006. – С. 84-96.
9. Хотинська битва 1621 року / Текст і підбірка ілюстрацій **А. Федорука**. – Чернівці: Золоті литаври, 2010. – 76 с.
10. **Федорук А.** Бій під Івоа 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во На УОА, 2006. – Т. 2. – С. 460-463.
11. **Федорук А.** Міське населення у народному повстанні 1630-1631 рр. в Україні // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т. 13. – С. 13-24 (у співавторстві).
12. **Яценюк Г. М.** Дипломатична діяльність українського еміграційного уряду протягом 1714-1720 рр. // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – Т.9. – С. 29-33; **Її ж.** Прутський мир та його наслідки для України // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – Т.10. – С.22-33; **Її ж.** Кость Гордієнко-Головко (1702-1710 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.104-110; **Її ж.** Батуринська трагедія (до 300-ліття з дня знищення гетьманської столиці) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.23-28; **Її ж.** Повернення Війська Запорозького на українські землі та спроба гетьмана-емігранта Пилипа Орлика очолити козаків // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.15-19; **Її ж.** Формування органів правління першої української політичної еміграції 1710 р. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.101-105.
13. **Яценюк Ф. С.** Основні засади соборності та державності України в конституційному проекті 1710 року // Ціннісно-смисловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матер. III міжн. наук. конференції. Івано-Франківськ, 17-18 листопада 2007 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С. 687-696; **Його ж.** Бендерська угода 1710 року: причини появи, основні засади та спроби реалізації // Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасної Європи: Зб. наук. праць / Буковинський політологічний центр. Під заг. ред. А. М. Круглашова. – Чернівці: Букрек, 2009. – Т. III. – С. 74-92.
14. **Яценюк Ф. С.** Річ Посполита „двох народів": що з „третім"? // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. № 22. – Луцьк, 2009. – С. 211-216. (у співавторстві з Макаром Ю. І.).
15. **Яценюк Ф. С.** Реорганізація Російської імперії та українська автономія за конституційним проектом М. С. Грушевського 1905 року // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С. 110-116.
16. **Яценюк Ф. С.** Загальна українська культурна рада (1915-1918 рр.): маловідома сторінка з історії українських культурно-освітніх організацій // Питання історії України. Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.52-55 (у співавторстві з С. Адамовичем); **Його ж.** Ідея соборності в ідеології та діяльності націоналістичних українських партій (1990-2005 рр.) // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови української держави: Матеріали Міжн. наук. конф. Івано-Франківськ 12-13 жовтня 2006 р. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – С. 5-13. (у співавторстві з С. Адамовичем).
17. **Демочко В. К.** Становлення українських православних єпархій і релігійність українського народу (друга половина XIX ст.) // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.43-47; Його ж. Петро Могила – реформатор українського православ'я // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Рута, 2008. – Т.1 (25). – С.132-137; **Його ж.** Роль козацтва на чолі з П. Сагайдачним у відновленні та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – Т.1. – С.29-33; **Його ж.** Релігійна політика гетьмана Івана Мазепи // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.100-104; Його ж. Київська Русь і християнство // Волинські історичні записки: Зб.наук. пр. – Житомир: Полісся, 2009. – Т.2. – С.24-32; **Його ж.** Епохальна подія в історії Київської Русі // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.9-15; Його ж. Конфесійний фактор у козацьких повстаннях кінця VI – початку XVII ст. // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.65-67; **Його ж.** Конфесійний фактор у козацьких повстаннях кінця XVI – поч. XVII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.57-61.
18. **Демочко В. К.** Релігійна політика гетьмана Івана Мазепи // VI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 600-річчу першої писемної згадки про Чернівці; Чернівці, 12-13 жовтня 2007 р. // Науковий вісник Чернівецького університету. Зб.наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.100-104; **Його ж.** Конфесійна політика гетьмана Петра Сагайдачного на початку XVII ст. // Видатні науковці чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.50-53; **Його ж.** П. Сагайдачний – поборник відновлення та розвитку церковного життя в Україні в першій половині XVII ст. // Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 21-22 листопада 2008 р.) – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – С.41-44.
19. **Брицький П. П.** Голод на Хмельниччині 1946-1947 рр. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред.кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відп.ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2007. – Т.2. – С.137-147. (У співавторстві); **Його ж.** Голодомор в Україні 1932-1933 рр. – страшний злочин проти українського народу, його геноцид.// Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932-1933 рр. в Україні) / За ред. Вавринчука М. П., Завальнюка О. М., Баженова Л. В. та ін. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2008. – С.24-44; **Його ж.** Голодомори XX століття в Україні – непростимі злочини комуністичної влади// Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 рр. в Україні. Чернівецька область: статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.16-56; **Його ж.** Голодомор в Україні у XX столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні: Хмельницька область / редкол.: К. Гавчук, І. В. Гладунян, П. Я. Слободянюк (наук. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – Кн.1. – С.23-47; **Його ж.** Голодомор в Україні у XX столітті – тяжкий злочин проти українського народу, його геноцид // Український історик. Т. XLV vol 3-4 (179-180). Рік VLV. За заг. ред. Л. Винара. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Острог – Торонто – Париж, 2008. – С.122-158.
20. **Ботушанський В. М.** Апогей антиселянської політики більшовицької влади // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.57-66. (у співавторстві).
21. **Демочко В. К.** Замовчування трагедії голодомору в Україні провідними державами світу в 30-х роках XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.29-34.
22. **Брицький П. П.** До питання про існуван-

ня Української Червоної армії // Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Доповіді та повідомлення. (Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.) – Кам’янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.288-292. (У співавторстві); **Його ж.** Діти України – жертви нацизму й активні учасники боротьби з ним // ІІІ Міжнародний конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу”, Луцьк, 17-19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Укр.іст.тов-во. Волинський національний університет ім. Лесі Українки / Гол.ред.: Л. Винар, І. Коцан; відп.ред.: С. Гаврилюк, О. Гаврилюк, В. Пришляк, Л. Шваб. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т.3. – С.84-87; **Його ж.** Українські національні збройні формування в період Другої світової війни. Зб.наук.статей. // Покликання служити науці і людям. – Чернівці: Вид-во „Наші книги”, 2008. – С.68-77.

23. **Ботушанський В. М.** Допомога України у післявоєнній відбудові господарства Молдавії (1946-1950 рр.) // Русин. Международный исторический журнал. – Кишинев, 2010. – №2 (20). – С.98-101.
24. **Білецький Б. Ф.** Мала гідроенергетика України: історія і сучасність // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.114-118; **Його ж.** Мала енергетика України: проблеми відновлення та дальшого розвитку // Часопис української історії. – 2007. – Вип.7. – С.146-150. (у співавторстві); **Його ж.** Мала енергетика: її розвиток і застосування в сільській електрифікації Чернівецької області (1944-1950) // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С. 113-116. (у співавторстві**.**
25. **Білецький Б. Ф.** Проблеми управління малим підприємством в сучасних умовах // Транскордонне співробітництво як важлива складова євро інтеграційних процесів України: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Чернівці, 6-7 травня 2010 р.). – Чернівці: ЧТЕІ КНТЕУ, 2010. – С.120-123. (у співавторстві**).**
26. Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 576 с. – С.300-351.
27. **Дутчак-Столащук П. В**. Демократія в Україні: суть та перспективи розвитку // Науковий віник інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. Вип.2. – Івано-Франківськ: Вид-во нац.техн. ун-ту нафти і газу, 2010. – С. 80-93. (у співавторстві)**.**
28. **Дутчак-Столащук П. В**. Мотря Кочубей в житті гетьмана Івана Мазепи // Науковий вісник інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – Вип.1. – Івано-Франківськ, 2009. – С.50-53. (у співавторстві)**; Її ж.** Соціальна політика гетьмана Івана Мазепи // Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін. Матеріали науково-методичної конференції, 29-30 травня 2008 р. Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – Івано-Франківськ, 2008. – С.23-25.
29. **Яценюк Г. М.** Павло Полуботок: походження та родинні зв’язки // Матеріали ІІІ Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.) / Відп. за випуск Гуцало Л. В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2010. – С.109-111.
30. **Скорейко Г. М.** Григорій Потьомкін і запорожці: від Грицька Нечоси до Князя Таврійського (до 235 річниці ліквідації Запорізької Січі) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.68-74.
31. **Білецький Б. Ф.** Народжений для науки (До 160-річчя від дня народження М. Миклухо-Маклая) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Вип. 18. – Тернопіль: Вид-во Астон, 2006. – С.61-67. (у співавторстві)**; Його ж.** Славетний подвижник науки (до 165-х роковин від дня народження М. М. Миклухо-Маклая) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.61-66; **Його ж.** Учений-енциклопедист з українським корінням (До 165-річчя від дня народження М. М. Миклухо-Маклая) // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип.18. – С.9-16. (у співавторстві)**; Його ж.** Родовід Миклух // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.207-213; **Його ж.** Родовід Миклух // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.207-213; **Його ж.** Юрій Лисянський – український мореплавець, мандрівник і вчений (1773-1837) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.157-163; **Його ж.** Юрій Лисянський – український мореплавець і вчений // Університетський вісник. – 2008. – №2-3. –.16-17; Юрій Лисянський – український мореплавець і вчений // Там само. – №4. – С.10-11.; **Його ж.** Першу російську кругосвітню подорож очолював українець // Відродження. – 2008. – Ч.7. – лип. – С.4-5; **Його ж.** Юрій Лисянський – перший вітчизняний навколосвітній мореплавець // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Т.22. – С.43-51; **Його ж.** Юрій Лисянський – український мореплавець і вчений // Часопис української історії / За ред. д.і.н., проф. А. П. Коцура. – К., 2009. – Вип.11. – С.5-12; **Його ж.** Український Колумб козацького роду // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.26-32; **Його ж.** Подвижник українського православ’я (До 1250річчя від дня народження І. І. Огієнка) // Університетський вісник. – 2007. – №2-3, 4. – С.8-9, С.10-11; **Його ж.** Літописець рідного краю // Джерела пам’яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Тернопіль, 2007. – Вип.1. – С.201-203; **Його ж.** Подвижник українського православ’я (До 125-річчя від дня народження І. І. Огієнка) // Наукові записки з української історії: Зб.наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2007. – Вип.19. – С.70-76. (у співавторстві)**; Його ж.** З плеяди славетних (До 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова) // Часопис української історії: Зб.наук.статей. – К., 2006. – Вип.4. – С.164-170. (у співавторстві)**; Його ж.** „Почувати себе сином людства – не означає забути рідний дім” // Відродження. – 2010. – Ч.7. – С.10-12.
32. **Брицький П. П.** Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність // Пам’ять століть. Історичний науковий та літературний журнал – №3. – 2010. – С.119-131; **Його ж.** Микола Буянов з Могилева-Подільського – національний герой Італії // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. (25-26 вересня 2009 р., Могилів-Подільський). – Могилів-Подільський, Кам’янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.44-47.
33. **Герегова С. В.** Павло Житецький – визначний освітній діяч // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Т. 10. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.38-42; **Її ж.** П. Г. Житецький і колегія Павла Галагана // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.157-161; **Її ж.** Меценатська діяльність Григорія Галагана у сфері освіти // Покликання служити людям: Науковий збірник (На пошану д.і.н., професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: ТОВ 2Вид-во „Наші книги”, 2008. – С.95-99.
34. **Герегова С. В.** Наукова діяльність академіка Агатангела Кримського: українство не українця // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип.. 323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.45-51; **Її ж.** Роль Колегії Павла Галагана у становленні „українофільства” Агатангела Кримського // Питання історії України. Зб. наук. ст. – Т. 9. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С.37-41; **Її ж.** Академічна діяльність науковця Агатангела Кримського та його відносини з владою // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – № 17 (37). – С. 117-126.
35. **Герегова С. В.** Роль Івана Крип’якевича у розвитку української історичної науки // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць / ЧНУ імені Юрія Федьковича, кафедра етнології, античної та середньовічної історії. – Чернівці: Золоті литаври, 2006. – Т. 2 (22). – С.96-104.
36. **Герегова С. В.** Даниленко Віктор Михайлович // Енциклопедія історії України: В 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – С.287-288 (у співавторстві з Ковальчук О.).
37. **Герегова С. В.** Українство Василя Курилика крізь призму його мистецької творчості // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Т. 11. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С.117-122; **Її ж.** Збереження національної ідентичності у мистецькій творчості Василя Курилика // Друга міжнародна науково-практична конференція „Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Українська діаспора у світовій цивілізації”, 19-20 червня 2008 р., м. Львів. Тези доповідей. – Міжнародний інститут освіти, культури та зв’язків з діаспорою Національного університету „Львівська політехніка”, 2008. – С.97-98; **Її ж.** Українська ідея у мистецькій спадщині Ярослава Паладія // Український вимір. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. Випуск шостий / За матеріалами Міжнародної наукової конференції „Українська діаспора: історичні пошуки, еміграційні явища, культурно-мистецькі набутки, функціонування наукових установ”. Ніжинський державний університет 30-31 травня 2006 р. // Ніжин: Вид-во Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2007. – С.136-137; **Її ж.** Скульптор Ярослав Паладій та його мистецька спадщина // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип. 378-379. – Чернівці: Рута, 2008. – С.101-104; **Її ж.** „Абетка з історії України” Я. Паладія як джерело знань з української історії (до 100-річчя від дня народження автора) // Третя Міжнародна науково-практична конференція в рамках Міжнародного наукового конгресу „Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція в майбутнє”, 23-25 червня 2010 р., м. Львів. Збірник матеріалів. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 176-179; **Її ж.** Паладій Ярослав // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.7 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2010. –

С. 527-528; **Її ж.** Українська ідея у творчій спадщині буковинських митців за кордоном // Буковинська науково-практична конференція „Ми українці, ми українські". – Чернівці, 2 листопада 2007. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2008. – С.162-168; **Її ж.** Українська ідея у творчій спадщині буковинських митців за кордоном // Буковинська науково-практична конференція „Ми українці, ми українські". – Чернівці, 2 листопада 2007. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2008. – С.162-168; **Її ж.** Внесок Петра Мегика в організацію культурно-мистецького життя українців в Америці // УІІ Буковинська міжнародна наукова конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-мистецького товариства на Буковині „Руська Бесіда": Тези / Наук.ред. О. В. Добржанський. – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С.180-181; **Її ж.** Українські митці в організації культурно-мистецького життя українців в Америці (к. 40-х – 60-ті роки ХХ ст.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: збірник наукових статей. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – Т.21-22. – С.153-157; **Її ж.** Мегик Петро // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.6. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2009. – С.569-570.

38. **Скорейко Г. М.** Проблема захисту прав національних меншин в Україні та Європі // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.189-194; **Її ж.** Проблема захисту прав національних меншин в Україні // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.89-97; **Її ж.** Культурно-мовні особливості четвертої хвилі еміграції та проблеми її адаптації у суспільстві // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: Перша Міжнародна наукова конференція. Львів, 8-10 березня 2006. – Львів, 2006. – С.96-98.
39. **Брицький П. П.** Німецький історик Йоган-Християн фон Енгель про українських козаків та їх визвольну боротьбу // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 360-річчю битви під Пилявцями. (19-20 вересня 2008 р., Хмельницький – с.Пилява) / Під ред.: Вавринчука М. П. (голова), Баженова Л. В. (відп.ред.), Степанкова В. С. (наук. ред.), Трембіцького А. М., Погорільця О. Г. та ін. – Хмельницький: ПП Мельник А. А.,2008. – С.78-88; **Його ж.** Професор із Вірджинії Марк Таугер – адвокат Сталіна та його оточення щодо причин голодомору в Україні // Питання історії України: Зб.наук.праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.180-184; **Його ж.** Федір Павлович Шевченко про відповідальність перед судом історії // Дунаївеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій. Зб. науково-краєзнавчих праць / Редкол.: Прокопчук В. С. та ін. – Вип. IV. – Дунаївці – Кам'янець-Подільський: П. П „Медобори – 2006", 2008. – С.83-94.
40. **Доброжанський О. В.** Будівничий „Українського історика" // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип.323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.13-15.
41. **Яценюк Ф. С.** Українське козацтво в дослідженнях Любомира Винара // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323-324. – С. 22-27.
42. **Яценюк Ф. С.** Наукова діяльність першого президента Українського історичного товариства Олександра Оглоблина // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2006. – Т. 12-13. – С. 20-28.
43. **Яценюк Ф. С.** Вплив державницької ідеї В'ячеслава Липинського на дослідження доби Хмельниччини Олександром Оглоблиним // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т. 13. – С. 172-180.
44. **Яценюк Ф. С.** Od milczgcego terroru do historycznej prawdy // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – Krakow-Przemysl, 2008. №№ 1-2. – S. 77-90.
45. **Федорук А. В.** Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в період входження його до складу Київської держави // Сумська Старовина. – 2010. – № 30. – С. 143-151; **Його ж**. Цецинська кам'яна вежа: з історії середньовічних поселень на території Чернівців (XIII − початок XV ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. − Вип. 323-324. − Чернівці: Рута, 2006. − С. 80-85. (у співавторстві); **Його ж.** Скарби та монетні знахідки з м.Чернівців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. − Чернівці: Золоті литаври, 2007. − Т.1. − С. 31-38. (у співавторстві); **Його ж.** Чисельність населення Чорнівського гнізда поселень X – першої половини XIII ст. // „Слово о полку Ігоревім" та його епоха: (Словознавство. Вип. II.) Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції (Суми-Путивль, 7-9 червня 2007 р.). – Київ-Суми-Путивль: Вид-во СумДу, 2008. – С. 59-65. (у співавторстві); **Його ж.** Формування торгово-ремісничих посадів давньоруських міст кінця X – першої половини XIII ст. на території межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 20. – С. 390-403. (у співавторстві); **Його ж.** Вістря стріл X-XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром

// Вісник Національного університету „Львівська політехніка". № 670. Держава та армія. – Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка", 2010. – С. 30-39. (у співавторстві); **Його ж.** Кам'яне ядро з городища XIV ст. в Зеленій Липі // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Наші книги, 2008. – Вип. 3. – С. 216-222; **Його ж.** Інженерне забезпечення Ставчанської кампанії російської і турецької армій 1739 р. // Тези Міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя", присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, 10-11 квітня 2009 р. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 72-73.
46. **Балух О.** Військово-політичні відносини між Польщею та Молдовою в другій половині XIV ст. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип.21. – С.398-406; **Його ж.** Історія північної частини Буковини у контексті молдавсько-польських військово-політичних відносин за часів Олександра І Доброго (1400-1432 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових праць / Наук. ред. В. М. Ботушанський. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С. 175-181; **Його ж.** Особливості польського сюзеренітету над Молдавією та військово-політичне становище її північних волостей у період князівських міжусобиць 30-50-х років XV ст. // Сумська Старовина: Всеукраїнський науковий історичний журнал / Під ред. Звагельського В. Б. – Суми: Сумський державний університет, 2008. – № XXIV. – С.37-48; **Його ж.** Перехід „Шипинської землі" під владу молдавських воєвод у другій половині 70-х – 90-х рр. XIV ст. // Буковинський журнал. – 2008. – № 2. – С.150-157; **Його ж.** Польсько-молдавська війна 1497-1499 рр. // Наукові зошити історичного факультету: Збірник наукових статей. – Львів, 2008. – Вип. 9-10. – Ч.1. – С.57-66; **Його ж.** Угорсько-польсько-молдавська боротьба за землі між Сучавою та Верхнім Прутом у 50-х – першій половині 70-х років XIV ст. // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С. 53-56; **Його ж.** Буковина в контексті прикордонних стосунків Молдавії з Польщею в 1500-1527 рр. // Часопис української історії: Збірник наукових праць / За ред. А. П. Коцура. – К.: Книги – ХХІ, 2009. – Вип. 12. – С.5-10; **Його ж.** Становище на Буковині під час господарювання Петру Рареша (1527-1538 рр.) та війна за Покуття // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2009. – Т.1 (27). – С.226-237; **Його ж.** Територія Сірето-Дністровського межиріччя (Буковина) у складі Молдавського князівства в період правління Олександра Доброго (1400-1432 рр.) // Видатні науковці Чернівецького національного університету. Р. Ф. Кайндль: Матеріали V Міжнародної конференції „Кайндлівські читання" (Чернівці 16-17 травня 2008 р.) / Наук. ред. Кожолянко Г. К. / М-во освіти і науки України, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича [та ін.]. – Чернівці: Прут, 2008. – С.13-16; **Його ж.** „Шипинська Земля" та битва за „Плонини" 1359 року // «Розвиток наукової думки – 2008»: Матеріали Всеукр. науково-практичної конференції (Миколаїв, 10 жовтня 2008 р.) / Відп. за вип. С. А. Ткаченко. – Миколаїв: НУК, 2008. – Т.1. – С.4-6; **Його ж.** Середньовічний Цецин // Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука (Чернівці, 10-11 квітня 2009 р.) / Ін-т археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича [та ін.]. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С.4-5; **Його ж.** Польско-молдавская война 1497-1499 гг. в контексте истории Буковины // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. – Санкт-Петербург: Любавичи, 2010. – С.25-29; **Його ж.** Молдавія і територія Буковини під час боротьби проти османської експансії (1475-1486 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 514-515. – С.15-17.
47. **Ботушанський О. В.** Ідейні засади зародження і розвитку спілкового руху в буковинському селі (80-ті рр. XIX – поч. XX ст.) // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування ЧНУ. – Том 2. Всесвітня історія. Спеціальні історичні дисципліни. Політологія. Міжнародні відносини. – Чернівці: Книги-ХХІ, 2006. – С.180-183; **Його ж.** Виникнення й організаційні засади діяльності українських селянських спілок на Буковині в кінці XIX –на початку XX ст. / Буковина: історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання". – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.46-48.
48. **Скорейко Г. М.** До питання про модель соціальної справедливості у соціальних конфліктах першої половини XIX ст. на Буковині // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча

конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда”. Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.27-29; **Її ж.** Боротьба за землю на Буковині: сервітутні конфлікти в перше пореформене двадцятиліття (1848-1868 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 131-137.

49. **Добржанський О. В.** Національні відносини на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам’янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Кам’янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.137-140; **Його ж.** Від Є. Гакмана до М. Василька. Українські депутати від Буковини в австрійській Державній Раді (1861-1918 рр.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15: На пошану доктора історичних наук В. М. Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол.ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. – Ч. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С.57-66; **Його ж.** Розвал Австро-Угорщини і проблема державної приналежності українців Буковини // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): Матеріали міжнародної наукової конференції (Чернівці 29-30 жовтня 2008 р.). – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С. 187-199.

50. **Skorejko H.** Griechisch-katholische Kirche und Multikonfessionalität in der Bukowina Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // Konfessionelle Identität und Nationsbildung. – S.103-113.

51. **Ботушанський В. М.** Розвиток середньої освіти в Чернівцях XIX – на початку XX ст. // Чернівці в контексті урбаністичних процесів Центральної та Східної Європи XVIII-XX ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 600-літнього ювілею першої писемної згадки Чернівців (6-7 травня 2008). – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.69-87.

52. **Скорейко Г. М.** До історії передмість Чернівців: соціальний та етнічний аспект // Там само. – С.101-110.

53. VI Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 600-річч першої писемної згадки про Чернівці. Чернівці, 12-13 жовтня 2007 р. Матеріали. Частина 1. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – 200 с.; Частина 2. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип.378-379. – 224 с.

54. **Ботушанський В. М.** Чернівці крізь призму століть // VI Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 600-річч першої писемної згадки про Чернівці. Чернівці, 12-13 жовтня 2007 р. Матеріали. Частина 1 // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С. 10-15; **Добржанський О. В.** Наукові дослідження на факультеті історії, політології та міжнародних відносин // Там само. – С.26-30.

55. **Ботушанський В., Ботушанський О.** Зародження автомобільного транспорту в Чернівцях // Там само. – С.36-38.

56. **Гуйванюк М.** Чернівці – координаційний центр січового руху на Буковині на початку XX ст. // Там само. – С.38-41.

57. **Суровцев О.** Становище чернівецького єврейства в період румуно-німецької окупації міста у 1941-1944 роках // Там само. – С.44-48.

58. **Ботушанський В. М.** Населення Чернівців у 50-90-роках XIX ст. // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.143-148; **Його ж.** З історії виникнення і діяльності кахельного підприємства у Чернівцях // Покликання служити науці і людям: Наук. зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: ТОВ „Видавництво „Наші книги”, 2008. – С. 66-67; **Його ж.** Чернівці під час Першої світової війни // Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни): Матеріали міжнародної наукової конференції (Чернівці 29-30 жовтня 2008 р.). – Чернівці: ЧНУ, 2009. – С.281-289.

59. **Ботушанський В. М.** Соціально-демографічна характеристика населення м.Чернівці // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип.323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.41-45; **Його ж.** З історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.132-138. (у співавторстві)**; Його ж.** Габсбурги в Чернівцях // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.176-183. (у співавторстві)**; Його ж.** Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці XVIII – на початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.81-90. (у співавторстві)**; Його ж.** Розвиток народної (початкової) освіти в Чернівцях наприкінці XVIII – на початку XX ст. // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 2008. – №3. – С.137-146.

60. **Ботушанський В. М.** Місто в період австрійського правління // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) [Кол. монографія] В. М. Ботушанський, С. В. Біленкова, О. В. Добржанський та ін. За заг.ред. В. М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С.79-154; **Його ж.** Слово про ювілей // Там само. – С.551-559; **Добржанський О. В.** Чернівці – визначний центр українського національного руху другої половини XIX – початку XX ст. // Там само. – С.155-162.

61. **Ботушанський В. М.** Історичний центр Буковинського краю // Пам’ять століть. Планета. Історичний науковий та літературний журнал. – 2010. – №3. – Травень-червень. – С. 52-62.

62. VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда”. Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. / Матеріали // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Зб наук. праць. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – 216 с.

63. **Добржанський С.** „Руська бесіда” – основа для українського державотворення на Буковині // Матеріали I Всеукраїнської студії академії Європи, 2-7 липня 2006 року. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 79-83; **Його ж.** Культурно-просвітня діяльність „Руської бесіди” в II половині XIX – поч. XX ст. // Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в Європейську науку”, присвячену 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля, 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 247-248; **Його ж.** „Руська бесіда” на Буковині (1869-1940): історіографія проблеми // Питання історії України: Зб. наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина. – 2006. – С. 186-188; **Його ж.** Франко і буковинське товариство „Руська бесіда” //Буковинський журнал. – 2006. – № 4. – С. 96-103; **Його ж.** Товариство „Руська бесіда” на Буковині й формування української еліти краю (1869-1940) // Галичина. – Івано-Франківськ – 2006-2007. – № 12-13. – С. 354-359; **Його ж.** Великий похід розпочинається з першого кроку // Буковина. – 30 січня. – 2009. – С.3; **Його ж.** „Руська бесіда” часів румунського панування (1918-1940) // Громадсько-політичний науковий збірник „Інтелігенція і влада”. – Одеса, Астропринт, 2009. – Вип. 15. – С. 115-123; **Його ж.** „Руська бесіда” на Буковині у міжвоєнний період: національно-виховна та просвітницька діяльність // Матеріали Міжнародної наукової конференції „Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 116-120; **Його ж.** С. Смаль-Стоцький та „Руська бесіда” // Тези Міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя”, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука (Чернівці, 10-11 квітня 2009 р.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С. 25-26; **Його ж.** Організація видавничої справи „Руської бесідою” у II половині XIX – I половина XX ст. // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда” (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.). – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 31-33; **Його ж.** Роль газети „Буковина” у збереженні національно-патріотичного духу українців під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.40-43.

64. **Добржанський О. В.** Товариство „Руська Бесіда” і розвиток просвітньої роботи на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.) // „Просвіта” в національно-культурному житті українського народу (до 140-річчя з часу заснування). Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім.. В. Гнатюка, 2009. – С. 112-116; **Його ж.** Національні товариства – консолідуюча сила українського руху на Буковині другої половини XIX – початку XX ст. // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда” (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С.29-31.

65. **Ботушанський В. М.** З історії руху тверезості і боротьби з алкоголізмом на Буковині (70-х рр. XIX – початок XX ст.) // Там само. – С.28-36; **Ботушанський О. В.** Стан охорони здоров’я у Чернівцях у австрійський період (кінець XVIII – поч. XX ст.) // Там само. – С.34-36; **Герегова С. В.** З історії медичної освіти на Буковині (до 200-ліття Чернівецького медичного коледжу БДМУ) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 514-515. – С.52-56. (у співавторстві).

66. **Ботушанський В. М.** Благодійництво – справа глибокого гуманна (про допомогу знедоленим у Чернівцях у 70-х рр. XIX – на початку XX ст.) // Видатні науковці чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання”, 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.9-11; **Його ж.** З історії будівництва православних церков у північній частині

Буковини (XVI – початок XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.116-124.

67. **Гуйванюк М. Р.** Січовий рух у Галичині й Буковині (1900-1914 рр.). – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 265 с.; **Його ж.** Культурно-просвітницька діяльність галицьких та буковинських „січей" на поч. XX ст. // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку", присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С. 229-232; **Його ж.** Іван Франко та січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.94-98; **Його ж.** Галицькі та буковинські письменники у взаєминах з січовим рухом (1900-1914 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип.323-324. – Чернівці: Рута, 2006. – С.51-57; **Його ж.** Пожежно-гімнастичні товариства „Січ" Коломийщини як предтеча січового стрілецтва // Лицарі рідного краю: січово-стрілецька традиція в історії, культурі та мистецтві України XX століття. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті організатора січового-стрілецького руху в Галичині, генерального отамана Українського січового союзу, голови Української Боєвої Управи Кирила Трильовського (1864-1941), м.Коломия, 17 травня 2007 р. – Коломия: Вік, 2007. – С. 85-91. (у співавторстві); **Його ж.** Вплив січового руху на трансформацію ментальності та піднесення національної свідомості українського селянства Галичини й Буковини на початку XX ст. // Ціннісно-смисловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III Міжнародної наукової конференції, 17-18 листопада 2007 р., м.Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. – С.191-200; **Його ж.** Січовий рух Галичини і Буковини початку XX ст. і Наддніпрянська Україна // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на шляху творчого поступу", Луцьк, 17-19 травня 2006 р. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ „Вежа", 2007. – С. 101-105; **Його ж.** Чернівці – координаційний центр січового руху Буковини на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.38-41; **Його ж.** Вклад вітчизняних істориків у вивчення діяльності пожежно-гімнастичних товариств „Січ" Галичини й Буковини початку XX ст. // Зб.наук.ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379. – С.149-154; **Його ж.** Січовий рух Галичини й Буковини початку XX в оцінці представників діаспорної та зарубіжної україніки // Видатні науковці чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.36-39; **Його ж.** Наукові і творчі взаємини Богдана Мельничука з Покутським краєм // Снятин, Снятинщина: Історія і сьогодення. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 850 річчю міста Снятина на Покутті, Снятин 27 вересня 2008 року. – Снятин: Видавнича фірма Прут-Принт, 2008. – С. 48-53; **Його ж.** Василь Сімович і січовий рух у Галичині й Буковині на початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. Чернівці: Рута, 2008. – Вип.394-398. – С.104-106; **Його ж.** Кирило Трильовський – організатор і натхненник січового руху в Галичині й Буковині на початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.39-44. (у співавторстві); **Його ж.** Січовий рух у Чернівцях та міських околицях на початку XX ст. // Видатні науковці чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.2. – С.49-52; **Його ж. „**Руська бесіда" та січовий рух на Буковині (1902-1914 рр.) // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.33-34; **Його ж.** Літературна інтелігенція Галичини й Буковини у взаєминах з січовим рухом (кінець XIX – початок XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.33-37.

68. **Дутчак-Столащук П. В.** Жіночі курси – живильне джерело розвитку національного жіночого руху в Західній Україні (20-30-ті роки XX століття) // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.138-140; **Її ж**. Формування громадської активності українок у другій Речі Посполитій // Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін. Матеріали науково-методичної конференції, 29-30 травня 2008 р. Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – Івано-Франківськ, 2008. – С.41-49. (у співавторстві); **Її ж**. Становлення особистості західноукраїнської жінки в суспільстві

(міжвоєнний період) // Буковина: історичні та етнокультурні студії / Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання". – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – С.111-115; **Її ж**. Вклад жіночих організацій у розвиток вищої освіти в Західній Україні у 20-30-х рр. // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення./ Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам.-Подільський державний університет; Ред.: Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т. 4. – С. 229-236; **Її ж**. Українські громадські правові інституції в Східній Галичині в умовах Другої Речі Посполитої // Зб.наук.праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 378-379. – С.46-50; **Її ж**. Видавництво Олени Кисілевської у Коломиї та його роль у розвитку українського національного руху (1925-1939 рр.) // Матеріали наукового-теоретичної конференції Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу „Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін", 10 травня 2006 року. До 150-річчя від дня народження І. Я. Франка. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – С. 21-26; **Її ж**. „Світ молоді" в громадському житті Галичини 30-х років XX ст. // Матеріали наукового-теоретичної конференції Інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу „Наукові дослідження та методика викладання гуманітарних дисциплін", 10 травня 2006 року. До 150-річчя від дня народження І. Я. Франка. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу. – С. 26-30 (у співавторстві).

69. **Ботушанський В. М.** Роль агентів у пожвавленні заокеанської еміграції з Буковини (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 65-73 (у співавторстві); **Його ж.** Ставлення австрійських властей до заокеанської еміграції буковинців у кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Прикарпатського університету. – Серія „Історія". – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. XII-XIII. – С. 63-68 (у співавторстві); **Його ж.** З історії церковно-релігійного життя буковинських переселенців у перший період заокеанської еміграції (кінець XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. На пошану професора В. П. Газіна. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 290-299 (у співавторстві); **Його ж.** Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НаУОА, 2007. – Т.3. – С.141-143 (у співавторстві); **Його ж.** Еміграція з Буковини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Технодрук, 2009. – 384 с. (у співавторстві).

70. **Добржанський О. В.** Буковинська еміграція в Чехословаччині у міжвоєнний період // Міжнародна наукова конференція „Меценат та культура громадського дарунку в Центральній Європі XIX-XX століття". – 11-13 травня 2008 р. (Україна, Чернівці; Чехія, Прага). – Чернівці: Рута, 2009. – С.69-74.

71. **Добржанський О. В., Яценюк Ф. С. та ін.** Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923: Ілюстрована історія. – Львів – Івано-Франківськ: „Манускрипт-Львів", 2008. – 524 с.; Покуття: Історико-етнографічний нарис / А. Королько, П. Арсенич, **О. Добржанський, Ф. Яценюк, М. Гуйванюк**, та інші. – Львів: Манускрипт, 2010. – 456 с.

72. **Добржанський О. В., Старик В. П.** Бажаємо до України! (До 90-річчя Буковинського віча 1918 р.). – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.; **Їхнє ж.** Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – 512 с.

73. **Добржанський О. В.** Листопад 1918 р. на Буковині. Ще раз про втрачені можливості // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.64-71; **Його ж.** Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 28-38; Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. // Соборність як чинник українського державотворення (До 90-річчя Акту злуки). Всеукраїнська наукова конференція. Київ, 21 січня 2009 р. – К., 2009. – С. 33-53; **Ботушанський В. М.** Буковинське народне віче у Чернівцях 3 листопада 1918 року // Ми – українці, ми – українські: Матеріали Буковинської науково-практичної конференції, Чернівці, 2 листопада 2007 р. – Чернівці-Вижниця: Черемош, 2007. – С.158-161; **Його ж.** Роль Українського крайового комітету в революційних подіях 1918 р. в Чернівцях (за спогадами О. Поповича та М. Кордуби) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.71-75.

74. **Руснак О.** Аграрна політика румунського

уряду в Північній Буковині та Хотинщині (1918-1926 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 225-234; **Його ж.** Банківські установи Північної Буковини та Хотинщини в міжвоєнний період // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – №1. – С. 82-88; **Його ж.** Основні тенденції розвитку транспортної інфраструктури Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр. // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т. 11. – С. 222-227.; **Його ж.** Промисловість Чернівців у 1918-1940 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – Вип. 514-515. – С. 43-47; **Його ж.** Реалізація положень румунської аграрної реформи в Північній Буковині та Хотинщині в міжвоєнний період // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 16. – С. 168-176; **Його ж.** Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр. // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т. 12. – С. 258-263; **Його ж.** Становище населення Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр. // Питання історії України. Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т. 13. – С. 153-159; **Його ж.** Implementation of Romanian Agrarian Reform Regulations in Bessarabia and Bucovina during between-war Period // Codrul Cosminului. – XVI. – 2010. – №1. – P. 93-103; **Його ж.** Аграрна політика румунського уряду на Буковині у 1918-1928 рр. // Видатні науковці Чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. Частина 1. – Чернівці: Прут, 2008. – С.140-144; **Його ж.** Петрівський ярмарок у Чернівцях у міжвоєнний період // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська Бесіда" (7; Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 51-52; **Його ж.** Північна Буковина і Хотинщина в транспортній системі Центрально-Східної Європи: проект Балтійсько-Чорноморського каналу 1930 р. // Тези міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя" присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука, 10-11 квітня 2009 р. – Чернівці: Зелена Буковина. – С. 63-64; **Його ж.** Причини та передумови аграрної реформи 1919-1926 рр. на Буковині // Буковина: історичні та етнокультурні студії. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання". Частина 2. – Чернівці: Прут, 2007. – С. 107-111; **Його ж.** Розвиток громадського транспорту Чернівці у 1918-1940 рр. // Шевченківські дні-2009: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, присвяченої 195-річчю з дня народження Тараса Шевченка, 9-10 березня 2009 р. / Редкол.: член-кор. НАНУ В. Ф. Колесник (голова) та ін. – К., 2009. – С. 87-89; **Його ж.** Сутність та основні аспекти аграрної реформи 1918-1924 рр. на Хотинщині // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917-1920 рр. – Вип. V: У 3-х част. – Ч. 3. Історія / За заг. ред. проф. В. Ф. Колесника. – К., 2007. – С. 191-193.

75. **Брицький П. П.** Українці на становищі національних меншин в Польщі, Румунії та Чехословаччини напередодні Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України. Тези доповідей Другої Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 30-31 жовтня 2006 р.). – Київ: „Сфера", 2006. – С.76-78.
76. **Дутчак П. В.** Обмеження національних прав українців Буковини з включенням її до складу королівської Румунії // Видатні науковці чернівецького університету. Р. Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання", 16-17 травня 2008 р. – Чернівці: Прут, 2008. – Ч.1. – С.46-50.
77. **Брицький П. П.** Буковина і Бессарабія в міжнародній політиці в 1939-1940 рр. // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.55-57; **Його ж.** Питання про Буковину і Бессарабію в міжнародній політиці в 1939-1940 роках // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.46-49.
78. **Суровцев О. А.** До питання про умови перебування та способи виживання депортованих буковинських євреїв у таборах і гетто Трансністрії в 1941-1944 рр. // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.152-162; **Його ж.** Соціальна та психологічна адаптація буковинського єврейства після подій Голокосту до умов радянського ладу (1944-1946 рр.) // Питання історії України: Збірник наукових праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.105-112; **Його ж.** До питання про утворення та функціонування чернівецького гетто у жовтні-листопаді 1941 року // Матеріали V міжнародної наукової конференції „Кайндлівські читання". – Чернівці: Прут, 2008. С.145-149; **Його ж.** Утворення та функціонування гетто у м. Чернівці // Матеріали Міжнародної конференція „The Fate of the Jews in Bukovina and Transnistria 1940-1944" (Чернівці, 8 жовтня 2007 р.). – Київ, Вашингтон (США), 2009. – С.52-60; **Його ж.** Трагедія єврейського населення м. Чернівці у жовтні-листопаді 1941 року // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.121-126; **Його ж.** Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.193-201; **Його ж.** Трагедія євреїв Північної та Південно-Східної Європи: порівняльний аналіз подій у Нідерландах і у Північній Буковині (Україна) у роки Другої світової війни // Дослідження та викладання історії Голокосту в Україні. Україна, Нідерланди, Бельгія. Збірник матеріалів міжнародного проекту „Уроки Голокосту в Україні та Нижніх Землях" (Lessons from the Holocaust in the Ukraine And in Low Countries) – К.: Дух і літера, 2010. – С.153-157.
79. **Демочко В. К.** У вирі воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Буковинський журнал. Громадсько-політичний, літературно-мистецький і науково-освітній часопис. – 2008. – №3. – С.167-177.
80. **Ботушанський В. М.** Освітній рівень населення Буковини за урядовими переписами на рубежі XIX – XX століття // Bukowina tradycje i współczesność. – Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С.95-103; **Його ж.** Умови діяльності та підготовка педагогічних кадрів Буковини у міжвоєнний період // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.46-48 (у співавторстві); **Його ж.** Чернівецький університет як осередок формування європейської культури міжнаціональних відносин // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.184-190; **Його ж.** Буковина: історичний нарис // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Чернівецька область / За заг. ред. Мельничука С. В. Відп. ред. Ботушанський В. М. – К.: Знання України, 2010. – С. 12-30.
81. **Дутчак П. В.** Українські приватні школи в Галичині в умовах польського поневолення // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.75-80.
82. **Герегова С. В.** Західноукраїнське учительство у повоєнний період (1944-1950 рр.). // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці: Рута, 2005. – Т. 10-11. – С. 95-106; **Її ж.** Західноукраїнське учительство у протиборстві тоталітаризму і націоналізму (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // V конгрес Міжнародної асоціації україністів 26-29 серпня 2002 р. Історія. Зб. наук. ст. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С.272-276; **Її ж.** Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції України (друга половина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2007. – С.355-363 (у співавторстві); **Її ж.** Утворення та становлення Українського вільного університету // Матеріали V Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці, 29 вересня 2005 р. У двох томах. Т. 1: Історія України. Краєзнавство. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – С.65-72; **Її ж.** До історії заснування Українського Вільного Університету // Міжнародна наукова конференція „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя", присвячена 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимощука 10-11 квітня 2009 р., Чернівці. Тези доповідей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С.23-24; **Її ж.** Діяльність Українського Вільного Університету у празький період // Міжнародна наукова конференція „Меценат та культура громадського дарунку в Центральній Європі XIX-XX століття". – 11-13 травня 2008 р. (Україна, Чернівці; Чехія, Прага). – Чернівці: Рута, 2009. – С.47-57; **Її ж.** С. Смаль-Стоцький і Український Вільний Університет у Празі // Міжнародна наукова конференція „Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби". До 150-річчя від дня народження видатного українського філолога, культурного і громадського діяча 19-21 лютого 2009 року, Чернівці. Тези доповідей. – Чернівці: „Місто", 2009. – С.28-29.
83. **Добржанський О. В.** Деякі аспекти взаємин І. Франка та С. Смаль-Стоцького // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.89-94; **Його ж.** Ідеолог національних прагнень українців Буковини (до 150-річчя від дня народження Степана Смаль-Стоцького) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.145-150; **Його ж.** Степан Смаль-Стоцький як політик // Постать Степана

Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження українського філолога, культурного і громадського діяча. 19-21 лютого 2009 року Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.11-12; **Його ж.** Буковинець Степан Смаль-Стоцький – творець термінології української мови (до 150-річчя від дня народження) // Українознавство 2009. Календар-щорічник. – К.: ВПЦ Київського університету, 2008. – С.210-215; **Його ж.** Омелян Попович як політик (До 150-річчя від дня народження) // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку" присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.203-206; **Його ж.** Доктор Агенор Артимович як політик та його участь у подіях жовтня-листопада 1918 р. на Буковині // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.258-260; **Його ж.** Василь Сімович і розвиток студентського руху на Буковині на початку XX ст. // Покликання служити науці і людям: Наук.зб. (На пошану доктора історичних наук, професора Георгія Кожолянка). – Чернівці: ТОВ „Видавництво „Наші книги", 2008. – С.119-124.

84. Ботушанський В. М. Пропагування імені творів Т. Г. Шевченка на Буковині (60-ті рр. XIX – початку XX ст.). // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 26-28 (у співавторстві); **Його ж.** Юрій Федькович – захисник інтересів буковинського селянства // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині „Руська бесіда". – Чернівці, 27-28 листопада 2009 р. – Тези / Наук. ред. Добржанський О. В. – Чернівці: Рута, 2009. – С.25-27; **Його ж.** Костянтин Томащук – перший ректор Чернівецького університету // На перехрестях світової науки. Матеріали III Міжнародної наукової конференції „Вікно в європейську науку" присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. 20-21 травня 2006 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.12-14; **Його ж.** Діяльність Степана Смаль-Стоцького у діяльності українських політичних партій Буковини 1905-1914 рр. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т.19: На пошану академіка В. А. Смолія. – С. 416-427; **Його ж.** Степан Смаль-Стоцький – захисник інтересів буковинського селянства // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.138-145; **Його ж.** С. Смаль-Стоцький і буковинське селянство // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження українського філолога, культурного і громадського діяча. 19-21 лютого 2009 року Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.16-17; **Його ж.** Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини (Штрихи до портрета). – Чернівці: Технодрук, 2010. – 68 с.; **Його ж.** Степан Смаль-Стоцький і українське шкільництво Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – Вип. 486-487. – С.10-14.

85. Брицький П. П. Письменник Теодот Галіп – громадський діяч і дипломат // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.98-103; **Його ж.** Артем Галіп на дипломатичній службі Української держави // Питання історії України: Збірник наук. праць. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.67-74; **Брицький П., Добржанський О.** Буковинці на дипломатичній службі УНР та ЗУНР. – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 234 с.; **Їхнє ж.** Буковинці у боротьбі за українську державність. – Чернівці: Вид-во „Золоті литаври", 2007. – 483 с. (у співавторстві); **Брицький П.** Культурно-освітня діяльність Василя Сімовича в австрійських і німецьких таборах військовополонених українців // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім.Ю. Федьковича. Зб.наук.праць. – Вип.312-313: Слов'янська філологія / Наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці: Рута, 2008. – С.51-54; **Його ж.** Полковник Петро Болбочан. Видатні постаті в історії України. – Чернівці, 2009. – 24 с. (у співавторстві); **Його ж.** Artem Galip at the diplomatic service of the Ukrainian state // Ukraina diplomatychna (Diplomatic Ukraine). Scientific yearbook. – K., 2009. – S.392-408; **Його ж.** Праця Степана та Романа Смаль-Стоцьких у підготовці національних кадрів у таборах військовополонених українців // Постать Степана Смаль-Стоцького в національно-культурному житті Буковини кінця XIX – початку XX ст. і сучасна рецепція його доби: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження українського філолога, культурного і громадського діяча. 19-21 лютого 2009 року Чернівці, Україна. – Чернівці: Місто, 2009. – С.24-25; **Його ж.** Артем Галіп на дипломатичній службі української держави // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Вип. десятий. – К., 2009. – С.406-424.

86. Скорейко Г. М. Маркіян Шашкевич: постать на тлі епохи // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.30-35; **Її ж.** Здобуток буковинських архівістів. Державний архів Чернівецької області. Путівник. Т.1. – Фонди дорадянського періоду // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Вип.325-326. – Чернівці: Рута, 2007. – С.191-193. (у співавторстві); Погляди Івана Франка на місце і роль жінки у новому суспільстві // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.41-46; **Її ж.** Лук'ян Кобилиця: деякі штрихи до портрету // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.90-95.

87. Добржанський О. В. Українська історіографія кінця XX – початку XXI ст. про міжетнічні взаємини на Буковині // Bukowina tradycje i współczesność. – Pila-Czerniowce-Suczawa, 2006. – С.103-113; **Його ж.** Наукові дослідження на факультеті історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету на початку XXI ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб.наук.ст. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2008. – Вип. 376-377. – С.26-30; **Його ж.** Джерела з історії Хотинського повстання 1919 р. // Матеріали Міжнародної наукової конференції м.Хотин, 17 жовтня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.5-11; **Добржанський О. В., Ботушанський В. М.** Шляхом зростання і примноження (До 20-річчя відкриття кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 9-12; **Їхнє ж.** Слово про ювілей. Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича відзначає своє 70-ліття // Зовнішні справи. – № 7-8. – 2010. – С. 62-63. (у співавторстві); **Ботушанський В. М.** Наукова діяльність на кафедрі історії України Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича у 2001-2005 рр. (Аналітичний огляд) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С. 241-257.

88. Білецький Б. Слово про одного з фундаторів історичного факультету (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.213-215. (у співавторстві); **Скорейко Г. М.** Скарбниця писемних старожитностей // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 9. – К., 2007. – С.294-299. (у співавторстві); **Її ж.** Історична наука та освіта в інформаційному суспільстві: наукові семінари кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ в 2008-2009 рр. // Історична панорама. Зб.наук.ст. Спеціальність „Історія". – Чернівці: ЧНУ, 2009. – Вип. 8. – С.169-181. (у співавторстві); **Її ж.** Біографічна довідка про науковця та його праці // Ботушанський Василь Мефодійович. Біобібліографія (До 75-річчя від дня народження). – Чернівці: Технодрук, 2010. – С.4-11.

89. Добржанський О. В. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Зб. док. і матеріалів. – Чернівці: Наші книги, 2007. – 464 с. (у співавторстві).

90. Ботушанський В. М. Документ, що свідчив про зростання національної свідомості буковинських українців і їх готовність до захисту своїх прав // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т. 9. – С. 225-226; **Його ж.** Джерела архівів Москви про суспільно-політичні події в Північній Бессарабії (Хотинщині) на початку XX ст. // Матеріали Міжнародної наукової конференції, м.Хотин, 17 жовтня 2005 р. – Чернівці: Прут, 2006. – С.17-24; **Його ж.** Чернівчани у боротьбі за демократизацію крайового виборчого права (1908 р.) // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т.10. – С.264-265 (у співавторстві); **Його ж.** Віденські архіви про буковинські справи // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2008. – Т.11. – С.260-263; **Його ж.** Віденські архіви про українські справи (про СВУ) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2009. – Т.12. – С.278-281; **Його ж.** Віденські архіви про українські справи (Про Брест-Литовські мирні переговори щодо укладення мирного договору з Україною) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.249-255; **Його ж.** Свідчення Ботушанського В. М. // Національна книга пам'яті жертв голодоморів 1932-1933, 1946-1947 років. Чернівецька область: Статті, спогади, документи, списки жертв голодоморів. – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.543-546.

91. Брицький П. П. Спогад Брицького П. П. // Там само. – С.214-218; **Його ж.** Документи про зв'язки буковинського українського діяча Т. Галіпа з М. Грушевським та послом УНР у Швейцарії М. Васильком // Питання історії України: Зб.наук.статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – Т.9. – С.231-232.

92. Ботушанський О. В. Чернівчани у боротьбі за демократизацію крайового виборчого права (1908 р.) // Питання історії України: Збірник наук. статей. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – Т. 10. – С. 264-265. (у співавторстві).

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2010 р.

ПУБЛІКАЦІЇ

МОНОГРАФІЇ, ПОСІБНИКИ, МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. **Ботушанський В. М.** Буковина: історичний нарис // Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Чернівецька область [Кол.монографія] / За заг. ред. Мельничука С. В. Відп. ред. Ботушанський В. М. – К.: Знання України, 2010. – С.12-30.
2. Покуття: Історико-етнографічний нарис /А. Королько, П. Арсенич, **О. Добржанський, Ф. Яценюк, М. Гуйванюк** та інші. – Львів: Манускрипт, 2010. – 456 с.
3. Хотинська битва 1621 року / Текст і підбірка ілюстрацій **А. Федорук** – Чернівці: Золоті литаври, 2010. – 76 с.
4. Історія України з найдавніших часів до наших днів. Практикум для студентів неспеціальних факультетів: Навч. посібник. – 4-те вид., доп. **Гриф МОНУ /** Упор.: **Герегова С. В., Гуйванюк М. Р., Скорейко Г. М.** – Чернівці: Наші книги, 2010. – 336 с.
5. Основи наукових досліджень: категорії, поняття, терміни, нормативні документи. Навчальний посібник-довідник / **Укл.: Б. Білецький, О. Добржанський. –**Чернівці: Технодрук, 2010. – 380 с.
6. Історія політичної думки України (від часів Київської Русі до 1991 року): програма курсу та метод. рекомендації / Укл. **Добржанський С. О.** – Чернівці: Чернівецький університет, 2010. – 80 с.
7. Методичні рекомендації та завдання для самостійної роботи з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). Вид. 3-тє, переробл. і доповн. / **Укл.: Білецький Б. Ф., Демочко В. К., Коцур А. П., Коцур Г. Г., Федорук А. В.** – Чернівці, 2010. – 80 с.
8. Актуальні питання історії України XX століття: Навчально-методичний комплекс за Болонською системою навчання (для студентів факультету педагогіки, психології та соціальної роботи) /Упор.: **Дутчак-Столащук П. В.** – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2010. – 56 с.
9. Історія України: Навчально-методичний комплекс За Болонською системою навчання (для студентів факультету педагогіки, психології та соціальної роботи та філософсько-теологічного факультету) / Упор.: **Дутчак-Столащук П. В.** – Івано-Франківськ–Чернівці, 2010. – 84 с.
10. Методичні рекомендації для семінарських занять та самостійної роботи студентів з курсу „Історія української культури” / Укл.: **С. В. Герегова, О. А. Суровцев**. – Чернівці: Наші книги, 2010. – 80 с.
11. Методичні рекомендації з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). Вид. 2-ге, доповн. / **Укл. Яценюк Г. М., Суровцев О. А.** – Чернівці, 2010. – 84 с.
12. **Филипчук О. М.** Джерелознавство історії України: практикум. Частина 1. Давня Русь. – Чернівці, 2010. – 68 с.

НАУКОВІ СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ

1. **Балух О.** Молдавія і територія Буковини під час боротьби проти османської експансії (1475-1486 рр.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.15-17.
2. **Білецький Б.** Славетний подвижник науки (до 165-х роковин від дня народження М. М. Миклухо-Маклая) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С.61-66.
3. **Білецький Б. Ф.** Родовід Миклух // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 207-213.
4. **Білецький Б.,** *Коцур А.* Слово про одного з фундаторів історичного факультету (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 213-215.
5. **Білецький Б., Брицький П.** Рецензія: Ботушанський В. М. Степан Смаль-Стоцький – видатний діяч Буковини (Штрихи до портрета). – Чернівці: Технодрук, 2010. – 68 с. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 259-260.
6. **Ботушанський В. М.**, **Ботушанський О. В.** Пропагування імені і творів Т. Г. Шевченка на Буковині (60-ті рр. XIX – початку XX ст.). // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 26-28.
7. **Ботушанський В.** З історії руху тверезості та антиалкогольної боротьби на Буковині (70-ті

рр. XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 28-36.
8. **Ботушанський В. М.** Віденські архіви про українські справи (Про Брест-Литовські мирні переговори щодо укладення мирного договору з Україною) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 249-255.
9. **Ботушанський В. М.** З історії будівництва православних церков у північній частині Буковини (XVI – початок XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 116-124.
10. **Ботушанський В. М.** Історичний центр Буковинського краю // Пам’ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 2010. – №3. – С. 52-62.
11. **Ботушанський В. М.** Боротьба проти алкоголізму на Буковині (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.) // Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія. Міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 5. – С. 45-51.
12. **Брицький П. П.** Питання про Буковину і Бессарабію в міжнародній політиці в 1939-1940 роках // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 46-49.
13. **Брицький П. П.** Роман Смаль-Стоцький: дипломатична, громадсько-політична та науково-педагогічна діяльність // Пам’ять століть. Історичний науковий та літературний журнал. – 2010. – №3. – С. 119-131.
14. **Герегова С. В.**, **Божко І.** З історії медичної освіти на Буковині (до 200-ліття Чернівецького медичного коледжу БДМУ) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 52-56.
15. **Герегова С. В**. Художник Петро Мегик та його роль у становленні українських мистецьких інституцій за кордоном // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 71-76.
16. **Герегова С. В**. Українські митці в організації культурно-мистецького життя українців в Америці (кінець 40-х – 60-ті роки XX ст.) // Історико-політичні проблеми сучасного освіту. Зб. наук. статей. – Чернівці Чернівецький нац. університет, 2010. – Т. 21-22. – С. 153-157.
17. **Герегова С. В**. Паладій Ярослав // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.7 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук.думка, 2010. – С. 257-258.
18. **Гуйванюк М.** „Мені душа говорить, що справа гине”: Леся Українка та галицькі радикали (за матеріалами листів до М. Павлика) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 76-79.
19. **Гуйванюк М. Р.** Суспільно-політичне життя галицьких українців у кінці XIX – на початку XX ст. очима Лесі Українки (за матеріалами листів до М. Павлика) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 188-193.
20. **Демочко В. К.** Замовчування трагедії голодомору в Україні провідними державами світу в 30-х роках XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 29-34.
21. **Демочко В.** Конфесійний фактор у козацьких повстаннях кінця XVI – початку XVII ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 57-61.
22. **Добржанський О., Ботушанський В., Макар Ю.** Слово про ювіляра. Факультет історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича відзначає своє 70-ліття // Зовнішні справи. – 2010. – № 7-8. – С.62-63.
23. **Добржанський О. В., Ботушанський В. М.** Шляхом зростання і примноження (До 20-річчя відкриття кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 9-12.
24. **Добржанський С. О.** Роль газети „Буковина” у збереженні національно-патріотичного духу українців під час Першої світової війни // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 40-43.
25. **Дробіна Л.** Соціальна політика як фактор адаптації місцевого населення Чернівецької області до політики радянської влади в післявоєнні роки // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 48-52.
26. **Дробіна Л.** Роль лікарсько-трудових комісій в обслуговуванні інвалідів Великої Вітчизняної війни західних областей України в післявоєнні роки // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – №1. – С. 120-125.
27. **Дутчак-Столащук П. В.,** *Білоус Л. В., Макаровський І. П.* Демократія в Україні: суть та перспективи розвитку // Науковий віник інституту гуманітарної підготовки Івано-Франківського

національного технічного університету нафти і газу. Вип. 2. – Івано-Франківськ: Вид-во нац. техн. ун-ту нафти і газу, 2010. – С. 80-93.

28. **Кузь А. І.** Військовий розвиток Генуезької Газарії в XIII-XV ст.: огляд української історіографії (1991-2010 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 216-221.
29. **Руснак О.** Банківські установи Північної Буковини та Хотинщини в міжвоєнний період / О. Руснак // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2010. – №1. – С. 82-88.
30. **Руснак О. В.** Промисловість Чернівців у 1918-1940 рр. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 43-47.
31. **Руснак О. В.** Становище населення Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С.153-159.
32. **Скорейко Г. М.** Боротьба за землю на Буковині: сервітутні конфлікти в перше пореформене двадцятиліття (1848-1868 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 131-137.
33. **Скорейко Г. М.** Григорій Потьомкін і запорожці: від Грицька Нечоси до Князя Таврійського (до 235-ї річниці ліквідації Запорозької Січі) // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 68-74.
34. **Суровцев О. А.** Спогади буковинського єврейства – важливе джерело у дослідженні подій Голокосту // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 193-201.
35. **Федорук А.,** *Михайлина П.* Міське населення у народному повстанні 1630-1631 рр. в Україні // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 13-24
36. **Федорук А.,** *Возний І.* Рецензія: Терський С. В. Княже місто Володимир: Монографія. − Львів: Вид-во Національного університету „Львівська політехніка”, 2010. − 320 с. // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 255-258.
37. **Федорук А. В.,** *Возний І. П.* Вістря стріл X-XIV ст. з території між верхнім Сіретом та середнім Дністром // Вісник національного університету „Львівська політехніка”. – Львів: Вид-во Національного ун-ту „Львівська політехніка”, 2010. – №670. − С. 30-39.
38. **Федорук А. В.** Історичний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в період входження його до складу Київської держави // Сумська старовина. – 2010. – № 30. – С.143-151.
39. **Яценюк Г. М.** Формування органів правління першої української політичної еміграції 1710 р. // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. – Вип. 514-515. – С. 101-105.
40. **Яценюк Ф. С.** Вплив державницької ідеї В’ячеслава Липинського на дослідження доби Хмельниччини Олександром Оглоблиним // Питання історії України: Зб. наук. праць. – Чернівці: Технодрук, 2010. – Т.13. – С. 172-180.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

1. **Балух О. В.** Боротьба Молдавського воєводства проти османської експансії (1474-1486 рр.) // Русин. Международный исторический жернал – 2010. –№2 (20). – Кишинев: Обществевнная ассоциация „Русь”. – С. 20-28.
2. **Балух А. В.** Польско-молдавская война 1497-1499 гг. в контексте истории Буковины // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции (22-24 октября 2010 г.). – Санкт-Петербург: Любавич, 2010. – С. 25-29.
3. **Ботушанський В. М.** Допомога України у пілсявоєнній відбудові господарства Молдавії (1946-1950 рр.) // Русин. Международный исторический журнал. – 2010. – №2 (20). – Кишинев: Обществевнная ассоциация „Русь”. – С. 98-101.
4. **Брицький П. П.** Меджибізький повіт у І-й половині XVI ст. // Третя науково-краєзнавча конференція „Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України”, 11-12 червня 2010 р. – Меджибіж-Хмельницький, 2010. – С. 44-47.
5. **Брицький П. П.** Особливості історії України в Другій світовій війні // Міжрегіональна відеоконференція „Друга світова війна: реальність і міфи” (представники Чернігівської, Херсонської та Чернівецької областей). 28 квітня 2010 р., Чернігів – Херсон – Чернівці.
6. **Брицький П. П.** Геноцид українців голодомором 1932-1933 років // Всеукраїнська науково-практична конференція „Геноцид України у XX столітті”. 27 лютого 2010 р., Львів. – Львів, 2010.
7. **Герегова С. В**. „Абетка з історії України” Я. Паладія як джерело знань з української історії (До 100-річчя від дня народження автора) // Третя міжнародна науково-практична конференція „Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках конгресу української діаспори). Зб.матер. 23-25 червня 2010 р., м. Львів. – Львів, 2010. – С. 176-179.
8. **Дробіна Л. М.** Соціальне влаштування дітей-сиріт західних областей України після закінчення війни // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.) / Відп. за випуск Гуцало Л. В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2010. – С. 132-134.
9. **Кузь А. И.** Итальянская торговля оружием в Северном Причерноморье в XIV-XVI вв. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции (22-24 октября 2010 г.). – Санкт-Петербург: Любавич, 2010. – С. 154-157.
10. **Rusnak O**. Implementation of Romanian Agrarian Reform Regulations in Bessarabia and Bucovyna during between-war Period // Codrul Cosminului. – XVI. – 2010. – №1. – P. 93-103.
11. **Суровцев О. А.** Трагедія євреїв Північної та Південно-Східної Європи: порівняльний аналіз подій у Нідерландах і Північній Буковини (Україна у роки Другої світової війни) // Дослідження та викладання історії Голокосту. Україна, Нідерланди, Бельгія. Збірник матеріалів міжнародного проекту „Історія Голокосту в Україні та Нижніх Землях” / Під ред. М. Оттена, Ю. Смілянської. – Київ (Україна) – Арнхем (Нідерланди), 2010. – С. 153-156.
12. **Федорук А.** „…И громит бомбардами!” Артиллерия при Грюнвальде // Родина. Российский исторический журнал. – 2010. – № 7. – С. 32-35.
13. **Федорук А. В.** Огнестрельная артиллерия в Великой войне государств Ягеллонской унии с Немецким орденом 1409-1411 гг. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции (22-24 октября 2010 г.). – Санкт-Петербург: Любавич, 2010. – С. 333-336.
14. **Филипчук А. М.** Князь Игорь и германцы в „Истории” Льва Диакона // Восточная Европа в древности и средневековье. Устная традиция в письменном тексте. XXII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Москва, 14-15 апреля 2010 г. Материалы конференции. – М.: ИВИ РАН, 2010. – С. 260-265.
15. **Яценюк Г. М.** Павло Полуботок: походження та родинні зв’язки // Матеріали III Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції (Житомир, 12-13 листопада 2010 р.) / Відп. за випуск Гуцало Л. В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І. Франка, 2010. – С. 109-111.

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 19 березня 2010 р. аспірантом кафедри історії України **Балухом Олексієм Васильовичем** захищено кандидатську дисертацію **„Буковина у складі Молдавської держави у 40-х роках XIV – першій третині XVI ст. (Воєнно-політичний аспект)”.** Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 28 квітня 2010 р. аспірантом кафедри історії України **Підлубним Володимиром Миколайовичем** захищено кандидатську дисертацію **„Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940-1952 рр.”.** Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 17 вересня 2010 р. аспірантом кафедри історії України **Филипчуком Олександром Михайловичем** захищено кандидатську дисертацію **„Руси серед „Військ народів” у Візантії IX – XI ст.: найманці та союзники”**. Науковий керівник – д.і.н., проф. Добржанський О. В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 22 жовтня 2010 р. аспірантом кафедри історії України **Руснаком Олександром Валерійовичем** захищено кандидатську дисертацію „**Соціально-економічний розвиток Північної Буковини і Хотинщини в 1918-1940 рр.”**. Науковий керівник – д.і.н., проф. Добржанський О. В.

На засіданні спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича 24 грудня 2010 р. здобувачем кафедри історії України **Сандуляком Іваном Григоровичем** захищено кандидатську дисертацію **„Розвиток туризму на Буковині у другій половині XIX – 80-ті рр. XX ст. (історико-краєзнавчий аспект)”**. Науковий керівник – д.і.н., проф. Ботушанський В. М.

ПОТОЧНА НАУКОВА ІНФОРМАЦІЯ

VIII БУКОВИНСЬКА МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 20-РІЧЧЮ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (Чернівці, 21-22 жовтня 2011 р.)

Науковцями і співробітниками кафедри історії України при підтримці деканату факультету історії політології та міжнародних відносин 21-22 жовтня 2011 р. організовано і проведено VIII Буковинську міжнародну історико-краєзнавчу конференцію, присвячену 20-річчю незалежності України.

У ній взяли участь 190 представників з 22 міст України, а також 4 доповідачі з Польщі, Росії, Румунії та Угорщини. Робота почалася на пленарному засіданні, далі продовжувалася у 9 секціях. У рамках конференції відбувся також круглий стіл на тему: „Українсько-польська співпраця часів УНР".

Проректор ЧНУ Тамара Марусик виголосила змістовну доповідь „Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (нині Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича): від пам'ятки національного значення до світового визнання". Декан факультету ІПМВ проф. Олександр Добржанський підсумував науковий доробок дослідників Буковини та Хотинщини за 20 років незалежності України. Гість із Варшави Тадеуш Кшонстек доповів про військову співпрацю Польщі та України в 1991-2001 рр. Із зацікавленням було вислухано доповіді науковців Наталі Громакової з Ірпіня „Специфіка формування національних ідентичностей в Україні в XIX ст." та Людмили Стрільчук із Луцька „Українсько-польське транскордонне співробітництво в гуманітарній сфері (90-ті роки XX – початок XXI ст.)".

Далі робота продовжувалась в секційному форматі. На секції „Історія Буковини і Північної Бессарабії" під головуванням проф. Василя Ботушанського. Із заявлених 23 доповідей було представлено 12. Тематика виступів охоплювала історію краю від середньовіччя до новітнього часу. Активно обговорювалися доповіді високого рівня Сергія Пивоварова „Нові знахідки предметів озброєння на середньовічних пам'ятках Буковини", Віталія Калініченка та Сергія Пивоварова „Озброєння слов'яноруського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра: історіографічний аспект", Сергія Пивоварова і Мар'яни Чобанюк „Археологічні дані про зв'язки давньоруського населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра із Візантійською імперією", Василя Ботушанського „З історії видобутку енергоресурсів на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.)", Сергія Добржанського „Г о́лови культурно-просвітньої організації „Руська Бесіда", Олександра Руснака „Видатні лікарі крайового шпиталю у Чернівцях", Володимира Пушкарьова „Діяльність румунської поліції з попередження виступів радикальних організацій на Буковині в міжвоєнний період", Ігоря Піддубного та Івана Попеску „Законодавчі засади аграрної реформи на Буковині та умови їх реалізації 20-30 рр. XX ст.", Ігоря Піддубного „Функціоналізм в громадських спорудах Чернівців: до історії зведення Чернівецького аеровокзалу", а також Олега Суровцева „Діяльність чернівецького вікаріату РКЦ щодо єврейського населення у 1941-1944 рр.". Особливий інтерес викликав виступ Марії Никирси „Найновіші студії з історії забудови міста Чернівці (за матеріалами газет „Czernowitzer Zeitung" та „Bukowiner Post")".

На засіданні секції „Історія України" під головуванням проф. П. Брицького грунтовними були доповіді Г. Яценюк „Зовнішньополітична діяльність гетьмана-емігранта Пилипа Орлика під час його перебування в турецьких володіннях (1710-1714 рр.)"; А. Королька „Іван Франко і радикальний рух на Покутті"; М. Гуйванюка „Лесь Мартович в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст."; П. Брицького „Політичне становище українців у Російській та Австро-Угорській імперіях на рубежі XIX – XX ст." та Л. Новоскольцевої „Україна в умовах глобалізації: національні інтереси та соціально-економічний розвиток".

Секція „Краєзнавство та історична регіоналістика", яку очолювала Ганна Скорейко, розглянула окремі аспекти історико-краєзнавчих досліджень, які стосувалися майже всіх регіонів України.

Під час засідання секції „Українська діаспора" під головуванням Віталія Макара було заслухано доповіді В. Богатирець „Українська мова – важливий атрибут та генетичний код культури українського комунікату Канади", В. Макара „Національні інтереси України: лобіювання їх представниками української етнічної групи Канади" та Г. Чайки „Відомі буковинці за межами краю (XX століття)".

Плідною була робота секції „Україна в міжнародних відносинах" на чолі з Ю. Макаром. Варто відзначити доповіді О. Обухової „Організаційно-правове забезпечення транскордонного співробітництва між Україною та Республікою Польща на сучасному етапі"; Ю. Макара „Зовнішньополітична орієнтація України: Проблема вибору стратегічного партнера"; М. Павлюка „Переваги та ризики проведення референдуму щодо членства України у міжнародних організаціях на прикладі Організації Північноатлантичного договору" та ін.

Під час роботи секції „Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни", очолюваної Віктором Демочком, порушувалися питання історіографії Хотинської війни (С. Пивоваров та О. Рашковська). Т. Івасютин проаналізував французькі переклади творів сучасних українських

письменників. С. Міщук доповів про висвітлення суспільно-політичного життя Волині на сторінках місцевої преси у період Української революції (1917-1921 рр.). В. Демочко ознайомив присутніх із оцінкою постаті відомого буковинського журналіста Кузьми Демочка його сучасниками.

На високому науковому рівні працювали секції: „Етнологія" (головуючий Г. Кожолянко); „Політична регіоналістика", очолювана Вірою Бурдяк, та „Всесвітня історія" під керівництвом І. Піддубного. Ґрунтовні доповіді виголосили: А. Кізлова, Г. Кожолянко, І. Молдаван, В. Яцуник, В. Бурдяк, І. Недокус, І. Мельничук, Г. Новоскольцев, М. Гуйтор, Є. Юрійчук, К. Зєлінська, В. Мудеревич, А. Кузь, А. Олейко, І. Піддубний, А. Тирон, М. Турів та А. Ямчук.

Родзинкою конференції був круглий стіл „Українсько-польська співпраця часів УНР", на якому з інформацією про генезу книги „Польща та Україна у боротьбі за незалежність (1918-1920)" виступив один з її редакторів Тадеуш Кшонстек (Варшавський університет, Польща). Учасники круглого столу переглянули кадри документального фільму „Важке братерство 1920 року".

Предметом дискусії постали наступні питання: політичні та військові передумови „важкого братерства" Петлюра – Пілсудський; участь армії УНР у війні за звільнення України від більшовицької Росії; Польща і Україна після Ризького мирного договору; Союз Петлюра – Пілсудський в історії і традиціях України та Польщі, збройних сил України та Війська Польського.

За підсумками доповідей та дискусій під час роботи конференції готується видання збірника наукових праць, який стане певним вкладом в українську історичну науку.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Абрамова Наталія Всеволодівна – викладач історії ЗОШ №41, м. Чернівці.
2. Баженов Лев Васильович – д.і.н., проф., керівник Центру дослідження історії Поділля при Камя'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.
3. Балух Олексій Васильович – к.і.н., асист. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
4. Білецький Борис Федорович – к.і.н., доц. кафедри менеджменту та туризму Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.
5. Богачик Тамара Степанівна – к.і.н., завідувач Центру моніторингу якості освіти в Чернівецькому обласному інституті післядипломної педагогічної освіти.
6. Ботушанський Василь Мефодійович − д.і.н., проф. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, науковий редактор цього збірника.
7. Ботушанський Олег Васильович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
8. Возний Ігор Петрович − д.і.н., проф. кафедри релігієзнавства та теології, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
9. Галик Володимир Миколайович – к.і.н., доц. кафедри всесвітньої історії Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
10. Герегова Світлана Володимирівна − к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
11. Грицюк Валерій Миколайович – к.і.н., старший науковий співробітник, полковник, начальник кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ Національного університету оборони України.
12. Гуменюк Тетяна Іванівна – к.і.н., завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.
13. Гуцалюк Інна Олександрівна – магістр історії, аспірантка кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки.
14. Гуйванюк Микола Романовича − к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
15. Дацків Ігор Богданович (Тернопіль) – д.і.н., проф. кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.
16. Добржанський Олександр Володимирович – д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, заступник наук. ред. цього збірника.
17. Добржанський Сергій Олександрович – к.і.н., асист. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
18. Дробіна Лілія Миколаївна – к.і.н., асист. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, секретар редкол. збірника.
19. Замятіна Наталія – магістр з економіки підприємства, економіст Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
20. Каня Лешек – доктор юридичних наук з історії права, ад'юнкт Інституту історії Зеленогурського університету.
21. Кармалюк Сергій Павлович – к.і.н., доц. кафедри історії, політології і державного управління Буковинського державного фінансового університету.
22. Кармалюк Юлія Сергіївна – студ. обліково-економічного факультету Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
23. Ковалець Тарас Романович – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
24. Коляда Ігор Анатолійович – д.і.н., проф. кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
25. Копистиринська Тетяна Валеріївна (Дніпропетровськ) – аспірантка Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини.
26. Королько Андрій Зіновійович – к.і.н., докторант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.
27. Коцур Галина Георгіївна. – к.і.н., доц. кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
28. Кузь Анатолій Іванович – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
29. Леміш Наталія Олександрівна – к.і.н., завідувач кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Конотопського інституту Сумського

державного університету.
30. Молоткіна Валентина Костянтинівна – к.і.н., доц. кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди".
31. Мельничук Галина Леонідівна − к.і.н., доц. кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державного фінансового університету.
32. Місінкевич Леонід Леонідович – д.і.н., проф., перший проректор Хмельницького університету управління та права.
33. Мизак Нестор Степанович – к.і.н., доц. кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
34. Мустеца Василь Любомирович – здобувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
35. Обметко Оксана Миколаївна – к.і.н., доц. кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.
36. Остапчук Олександр Петрович – ад'юнкт Національного університету оборони України.
37. Попова Діна Олегівна (Київ) – аспірантка Дипломатичної академії України при МЗС України.
38. Руснак Олександр Валерійович – к.і.н., асист. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
39. Скорейко Ганна Михайлівна − к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
40. Стрельчук Наталія Василівна – к.і.н., доц. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
41. Суровцев Олег Андрійович – к.і.н, асист. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
42. Томак Наталія Володимирівна – вчитель історії Звенячинської НВК Заставнівського р-ну Чернівецької обл.
43. Танащик Дмитро Дмитрович – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
44. Филипчук Олександр Михайлович – к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
45. Флореску Людмила Ярославівна – вчитель історії та права Верхньостановецької ЗНЗ Кіцманського р-ну Чернівецької обл.
46. Холодницький Василь Федорович – к.і.н., доц. кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
47. Чайка Галина Василівна – к.і.н., викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинського державного фінансового університету.
48. Чучко Михайло Костянтинович – д.і.н., проф. кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
49. Яценюк Галина Миколаївна – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
50. Яценюк Фадей Степанович – к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Том 14

Літературний редактор: ***Ботушанський В. М.***
Комп'ютерний набір: ***Міхавчук О. Ф.***
Дробіна Л. М.

Папір офсетний. Формат 60х84/8
Ум. друк. арк. 33,48. Замовлення №173. Тираж 300 прим.
Виготовлено з готових оригінал-макетів замовника
Виготівник: Яворський С. Н.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ЧЦ №18 від 17.03.2009 р.
58000, м. Чернівці, вул. І. Франка, 20, оф.18, тел. 099 73 22 544